

Naslov izvornika:
Capitalisme et schizophrénie: Tome 2
Mille plateaux
© 1980 by Les Editions de Minit

Urednici
Slavko Amulić, Ana Grbac, Boris Gunjević, Ivan Sršen

Grafičko oblikovanje
Gabrijela Farčić

Izdavači
Sandorf i Mizantrop

Za izdavača
Ivan Sršen i Slavko Amulić

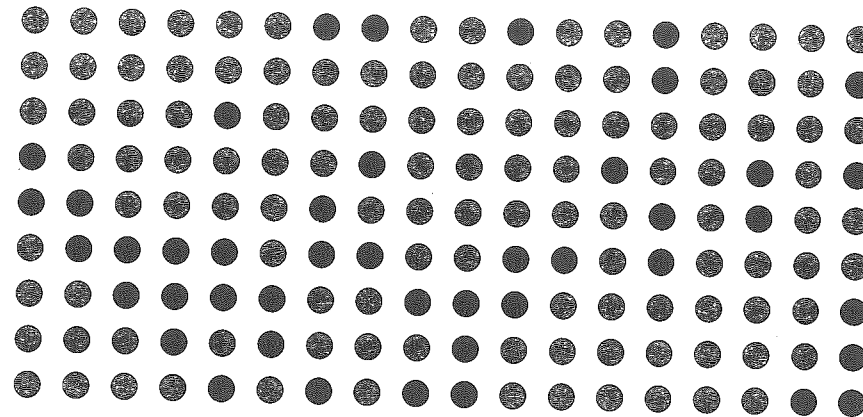
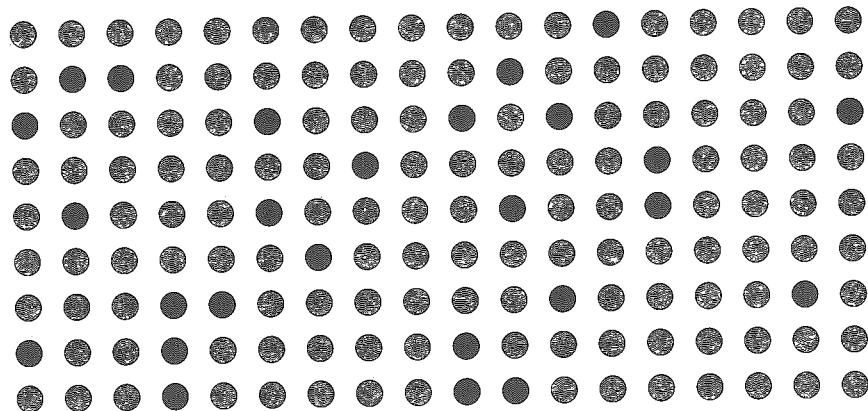
Cet ouvrage a bénéficié du soutien des Programmes d'aide à la publication de l'Institut français.
Ova knjiga je objavljena uz potporu Programa pomoći izdavaštvu koju dodjeljuje Francuski institut.

Le traducteur a bénéficié pour cet ouvrage du soutien du Centre national du livre.
Prevoditelj je za ovo djelo dobio potporu francuskog Nacionalnog centra za knjigu.

Objavljivanje knjige novčanom potporom poduprli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
i Gradski ured za kulturu Grada Zagreba.

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod
brojem 863770.

ISBN 978-953-7715-42-7

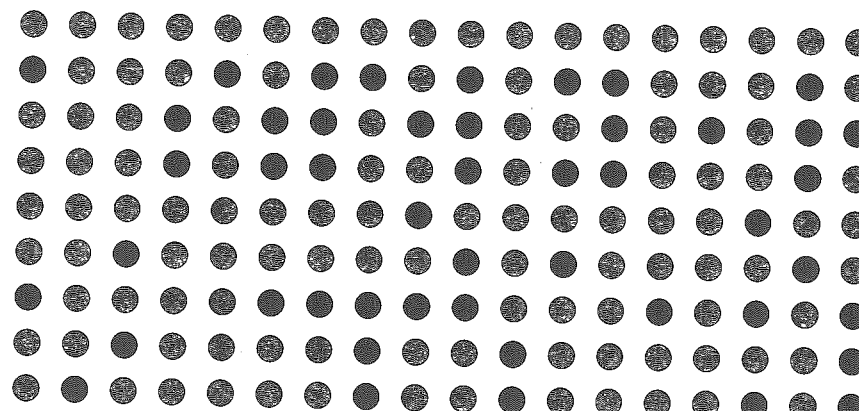

Gilles Deleuze
Félix Guattari

Kapitalizam i shizofrenija 2
Tisuću platoa

preveo s francuskoga
Marko Gregorić

Sandorf & Mizantrop
Zagreb, 2013.

Predgovor / 7

1. Uvod: Rizom / 9
2. 1914 - Jedan ili više vukova? / 36
3. 10.000 pr. Kr. - Geologija morala (Zemlja misli da je - tko?) / 49
4. 20. studeni 1923. - Postulati lingvistike / 86
5. 587 pr. Kr.-70 po. Kr. - O raznim režimima znakova / 127
6. 28. studeni 1947. - Kako načiniti Tijelo bez Organa? / 169
7. Nulta godina: Likost / 188
8. 1874 - Tri novele ili "što se dogodilo?" / 215
9. 1933 - Mikropolitika i segmentiranost / 231
- 10.1730. - Postajanje-intenzivnim, postajanje-životinjom,
postajanje -neopazivim / 259
11. 1837. - O ritornelu / 348
12. 1227. - Traktat o nomadologiji: ratna mašina / 395
13. 7000 pr. Kr. - Hvatni aparat. / 481
14. 1440 - Glatko i izbrazdano. / 539
15. Zaključak: konkretna pravila i apstraktne mašine / 570

Popis reprodukcija / 584

Sadržaj s tematskim pregledom / 585

Ova je knjiga nastavak i kraj *Kapitalizma i shizofrenije*, čiji je prvi svezak bio *Antiedip*.

Ona nije sastavljena od poglavlja, nego od "platoa". Kasnije ćemo pokušati objasniti zašto (i zašto su tekstovi datirani). U određenoj mjeri, ti se platoi mogu čitati neovisno jedni o drugima, osim zaključka koji bi se trebao pročitati na kraju.

Sljedeći tekstovi su već objavljeni: "Rizom" (Ed. de Minuit, 1976.); "Jedan ili više vukova?" (časopis *Minuit*, br. 5); "Kako si načiniti Tijelo bez organa?" (*Minuit*, br. 10). Ovdje su objavljeni u izmijenjenu obliku.

Fuzili NOTE XIV piano piece for David Tudor 4
 diago del 1969
 adnotore pianistica: 27.X.1959

SYLVANO BUSSOTI

Antiedipa smo napisali zajedno. Kako je svaki od nas bio više njih, to je već tvorilo mnogo ljudi. Ovdje smo iskoristili sve što nas je zbližavalo, od onoga najbližeg do onoga najdaljeg. Pridjenuli smo si prikladne pseudonime, kako nas se ne bi prepoznalo. Zašto smo ipak zadržali svoja imena? Zbog navike, samo zbog navike. Da bismo se i mi učinili neprepoznatljivima. Da bismo učinili neopazivima, ne sebe, već ono što nas potiče da djelujemo, osjećamo ili mislimo. A i zbog toga što postoji zadovoljstvo u tome da se govori poput drugih, da se kaže kako Sunce izlazi iako svi znaju da se to samo tako kaže. Dospjeti ne dotle da se više ne kaže ja, već dotle da više nije važno kaže li se ili ne kaže ja. Više nismo mi sami. Svatko će prepoznati svoje. Nama se pomoglo, nas se upilo, umnožilo.

Nijedna knjiga nema objekt ni subjekt. Ona je sačinjena od raznoliko oblikovanih materija, od vrlo različitih datuma i brzina. Pripisati knjizi subjekt znači zanemariti taj rad materijâ i vanjskost njihovih relacija. To znači izmisliti dragoga Boga da bi se objasnila geološka kretanja. U knjizi, kao i u svemu, postoje linije artikulacije ili segmentiranosti, stratumi, teritorijalnosti. Ali postoje i linije bijega, kretanja deteritorijalizacije i destratifikacije. Relativne brzine protoka po tim linijama izazivaju pojave kao

što su kašnjenje i žitkost, ili, nasuprot tome, ubrzanje i prekid. Sve to, linije i mjerljive brzine, tvori *sklop (agencement)*. Knjiga je jedan takav sklop, koji je po sebi neodrediv. Ona je mnogostrukost – ali još se ne zna što ono mnogostrukost implicira kad više nije atribuirano, to jest kad ga se uzdigne do statusa supstantivnog. Mašinski sklop okrenut je stratumima koji od njega nesumnjivo čine neku vrstu organizma, ili označiteljski totalitet, ili determinaciju koja se može pripojiti nekom subjektu, ali je jednako tako okrenut i *tijelu bez organa* koje neprestano rasklapa i razgrađuje organizam, izaziva tijek ili cirkulaciju neoznačiteljskih čestica, čistih intenziteta, i utvrđuje subjekte kojima više ne ostavlja ništa osim imena kao trag nekog intenziteta. Što je tijelo bez organa knjige? Njih ima više, ovisno o prirodi razmatranih linija, o njihovoj osobitom stupnju (teneur) i gustoći, te mogućnosti da one konvergiraju na nekoj “ravni konzistencije” koja osigurava njihovu selekciju. Ovdje kao i drugdje, bitne su jedinice mjere: *kvantificirati pisanje*. Nema razlike između onoga o čemu knjiga govori i načina na koji je načinjena. Knjiga stoga nema ni objekt. Kao sklop, ona je samo ono što jest sama, u spoju s drugim sklopovima i u odnosu prema drugim tijelima bez organa. Nikad se nećemo pitati što neka knjiga znači, bilo kao označeni ili kao označitelj, nećemo u njoj tražiti ništa što bismo shvatili, već ćemo se pitati s čime ona funkcionira, u spoju s čime prenosi ili ne prenosi intenzitete, u koje mnogostrukosti unosi i u kojima preobražava svoje, koja tijela bez organa bira da bi konvergirala s njenim. Knjiga postoji samo kroz vanjsko i izvana. Budući da je knjiga i sama mala mašina, koji je odnos, također izmjerljiv, te književne mašine s ratnom mašinom, ljubavnom mašinom, revolucionarnom mašinom itd. – i *apstraktnom mašinom* koja ih pokreće? Prigovorilo nam se da suviše često navodimo književnike. Ali tijekom pisanja jedino bitno pitanje je s kojom se drugom mašinom književna mašina može povezati, i mora povezati da bi funkcionirala. Kleist i luda ratna mašina, Kafka i nevjerojatna birokratska mašina... (a što ako se postaje životinjom ili biljkom *kroz* književnost, što dakako ne znači književnički? Ne postaje li se životinjom isprva kroz glas?). Književnost je sklop i nema nikakve veze s ideologijom. Nema i nikad nije bilo nikakve ideologije.

Ne govorimo ni o čemu drugom doli o mnogostrukostima, linijama, stratumima i segmentiranostima, linijama bijega i intenzitetima, mašinskim sklopovima i njihovim različitim vrstama, tijelima bez organa i njihovoj konstrukciji i selekciji, o ravni konzistencije, jedinicama mjere u svakom pojedinom slučaju. *Stratometri, deleometri, TbO jedinice gustoće, TbO jedinice konvergencije* nisu samo kvantifikacija pisanja nego ga i de-

terminiraju kao mjeru uvijek nečega drugog. Pisanje nema nikakve veze s označavanjem, već s mjerenjem, kartografiranjem, čak i budućih predjelâ.

Prva vrsta knjige je knjiga-korijen. Stablo je već slika svijeta, korijen je slika stabla-svijeta. To je klasična knjiga, kao lijepa organska, označiteljska i subjektivna unutarnost (stratumi knjige). Knjiga oponaša svijet, kao umjetnost prirodu: sebi svojstvenim procedurama što postižu ono što priroda ne može ili više ne može učiniti. Zakon knjige jest onaj refleksije, Jedan koji postaje dva. Kako se zakon knjige može nalaziti u prirodi, kad prethodi samojoj podjeli između svijeta i knjige, prirode i umjetnosti? Jedan postaje dva: uvijek kad naiđemo na tu formulu, bilo da je strateški iznosi Mao, bilo da je se shvaća na “najdijalektniji” mogući način, možemo biti sigurni da se radi o ponajviše klasičnoj i reflektiranoj, najstarijoj i najumornijoj misli. Priroda ne postupa tako: korijeni su u njoj i sami glavni korijeni, s višestrukim, bočnim i kružnim, a ne dihotomnim grananjem. Duh zaostaje za prirodom. Čak je i knjiga kao prirodna stvarnost u tome smislu korijenista, s glavnom osi i okolnim listovima. Ali knjiga kao duhovna stvarnost, Stablo ili Korijen kao slika, neprestano razvija zakon Jednog koji postaje dva, zatim dva koji postaje četiri... Binarna logika je duhovna stvarnost stabla-korijena. Čak i tako “napredna” disciplina kao što je lingvistika zadržava to stablo-korijen kao temeljnu sliku, i zbog toga ostaje vezana uz klasičnu refleksiju (primjer je Chomsky i njegovo sintagmatsko stablo, što počinje od S i grana se dihotomno). Što će reći da ta struja mišljenja nikad nije shvatila mnogostrukost: da bi došla do dva slijedeći duhovnu metodu, ona mora pretpostaviti snažno temeljno jedinstvo. Sa strane objekta, zacijelo je moguće, slijedeći prirodnu metodu, izravno prelaziti s Jednog na tri, četiri ili pet, ali uvijek pod uvjetom da raspolažemo snažnim temeljnim jedinstvom, onim glavnog korijena koji podupire sporedne. A to nije ništa bolje. Binarnu logiku dihotomije samo su zamijenile biunivočne relacije između uzastopnih krugova. Glavni korijen ništa bolje ne shvaća mnogostrukost od dihotomnog korijena. Jedan operira u objektu, drugi u subjektu. Binarna logika i biunivočne relacije još dominiraju psihoanalizom (stablo paranoje u freudovskoj interpretaciji slučaja Schreber), lingvistikom i strukturalizmom, pa čak i informatikom.

Sustav vriježa ili fascikularni korijen jest druga figura knjige, na koju se naša modernost rado poziva. Ovaj put, glavni korijen je podbacio ili je njegova središnjica uništena, pa se na njega izravno kalemi neodređena mnogostrukost sporednih korijena koji se čudesno razvijaju. Ovaj put, prirodna je stvarnost odgovorna za podbacivanje glavnog korijena, ali jedinstvo ipak i dalje postoji kao prošlo ili buduće, kao moguće. I valja se upitati ne nado-

knađuje li duhovna i reflektirana stvarnost to stanje stvari tako što očituje zahtjev za komprehenzivnijim skrivenim jedinstvom, nekim ekstenzivnijim totalitetom.¹ Uzmimo Burroughsovu *cut-up* metodu: pregibanje jednog teksta u drugi, koje stvara višestruke i čak samonikle korijene (poput sadnice) podrazumijeva dimenziju suplementarnu onoj dotičnih tekstova. U toj suplementarnoj dimenziji pregibanja jedinstvo nastavlja svoj duhovni rad. Zbog toga se i najfragmentiranije djelo može predstaviti kao totalno Djelo ili *magnum opus*. Većina modernih metoda za umnažanje nizova ili porast neke mnogostrukosti savršeno je učinkovita u jednom smjeru, na primjer linearnom, dok se jedinstvo totalizacije to snažnije potvrđuje u nekoj drugoj, kružnoj ili cikličkoj dimenziji. Uvijek kad se mnogostruko nađe zarobljeno u nekoj strukturi, njegov rast nadoknađuje redukcija kombinacijskih zakona. Podbacivači jedinstva zapravo su izrađivači anđela, *doctores angelici*, jer potvrđuju upravo anđeosko i nadmoćno jedinstvo. Joyceove riječi, s pravom opisane kao riječi s “višestrukim korijenima”, razaraju linearno jedinstvo riječi, ili čak jezika, samo tako što postuliraju ciklično jedinstvo rečenice, teksta ili znanja. Nietzscheovi aforizmi razaraju linearno jedinstvo znanja samo tako što se pozivaju na ciklično jedinstvo vječnog vraćanja, prisutno kao ne-znano u mišljenju. To će reći da fascikularni sustav ne raskida zbilja s dualizmom, s komplementarnošću subjekta i objekta, s prirodnom i duhovnom stvarnošću: jedinstvo se neprestano zaprečuje i osuječuje u objektu, dok nova vrsta jedinstva trijumfira u subjektu. Svijet je izgubio svoju središnjicu, subjekt se više ne može čak ni dihotomizirati, već pribjegava višemu jedinstvu, ambivalencije ili preuvjetovanosti, u dimenziji koja je uvijek suplementarna onoj njegovog objekta. Svijet je postao kaos, ali knjiga ostaje slika svijeta, vriježa-kaosmos umjesto korijen-kozmos. Neobična je to mistifikacija: knjiga koja je to totalnija što je fragmentiranija.

¹ Pojam “univočnosti” (*univocité*) jedan je od ključnih delezovsko-guattarijevskih pojmova, koji autorima služi da izbjegnu i dovedu u pitanje starodrevni problem odnosa između Jednog i mnoštva. On je preuzet, uz značajne modifikacije, iz skolastičke filozofije Dunska Skota i bitno je povezan s bergsonovskim pojmom “mногоstrukosti” (*multiplicité*) kao onoga neuvrstivog u bilo kakav totalitet ili jedinstvo koje sve obuhvaća, podčinjava sebi i uspostavlja ontičke hijerarhije. «Univočnost (bića) je neposredna sinteza mnogostrukog: jedno se sada pririče mnogostrukome, umjesto da se ovo podređuje jednom kao višemu i općem rodu koje ga je sposobno obuhvatiti. To znači da jedno više nije drugo doli ono što razlikuje razlike, unutarnja razlika ili razdružbena sinteza (...) ‘opće’ više nema značenje generičkog identiteta, već poprečne i nehijerarhijske komunikacije između bića koja nisu druga jedna od drugih, već se samo razlikuju» (François Zourabichivili, *Le vocabulaire de Deleuze*, Ed. Ellipses, 2003, str. 82.-83. (Prev.))

U svakom slučaju, knjiga kao slika svijeta, koja isprazna ideja. Zapravo nije dovoljno reći: Živjelo mnogostruko, iako je taj krik teško ispustiti. Nikakva tipografska, leksička, pa čak ni sintaktička vještina neće biti sposobna učiniti da ga se čuje. Многоstrukost *treba proizvesti*, ne tako što će joj se uvijek nadodavati neka viša dimenzija, već, naprotiv, na najjednostavniji način, pomoću trezvenosti, na razini dimenzija kojima se raspolaze: uvijek $n - 1$ (jedino na taj način jedinica čini dio mnogostrukosti: bivajući uvijek oduzeta). Oduzeti jedinično od mnogostrukosti koje se uspostavlja, pisati u $n - 1$ dimenzijama. Taj bi se sustav mogao nazvati rizom. Rizom kao podzemna peteljka apsolutno se razlikuje od korijena i vriježe. Gomolji i lukovice su rizomi. Biljke s korijenom ili vriježom mogu biti rizomorfne s posve drugih gledišta: pitanje je nije li biljni život, specifičan kakav je, u cijelosti rizomorfan. To su čak i neke životinje, u svome čoporskom obliku. Štakori su rizomi. To su i brlozi, u svim njihovim funkcijama staništa, zalihe, pomaka, bijega i raskida. Rizom i sâm po sebi ima vrlo raznolike oblike, od svoga površinskog grananja u svim smjerovima do skrutnuća u gomoljima i lukovicama. Kad se štakori podvlače jedni pod druge. Rizom uključuje ono najbolje i ono najgore: krumpir i piriku, korov. Životinja i biljka, pirika je *crab-grass*. Imamo jasan osjećaj da nikoga nećemo uvjeriti ako ne nabrojimo neka približna svojstva rizoma.

1 i 2. Načela spajanja i heterogenosti: bilo koja točka rizoma može se, i treba, spojiti s bilo kojom drugom. To je vrlo drukčije nego kod stabla ili korijena što fiksiraju točku, utvrđuju neki red. Jezično stablo prema modelu Chomskog još počinje s točkom S i postupa dihotomno. U rizomu, naprotiv, nije svaka značajka nužno povezana s jezičnom značajkom: semiotički lanci svakojake prirode spojeni su s raznovrsnim načinima kodiranja – biološkim, političkim, ekonomskim itd. lancima – što se koriste ne samo različitim režimima znakova nego i statusima različitih stanja stvari. *Kolektivni sklopovi iskazivanja* funkcioniraju izravno u *mašinskim sklopovima*, i nije moguće učiniti radikalni rez između režima znakova i njihovih objekata. Čak i kad tvrdi da se ograničava na ono eksplicitno i ništa ne predmnijeva o jeziku, lingvistika se i dalje kreće u područjima diskursa koji još uključuje osobite oblike sklopova i osobite vrste društvene moći. Gramatičnost Chomskog, kategorički simbol S koji dominira svim rečenicama, indikator je moći prije i temeljnije nego što je sintaktički indikator: sastavljat ćeš gramatički ispravne rečenice, svaki ćeš iskaz dijeliti na nominalnu i verbalnu sintagmu (prva dihotomija...) Tim se lingvističkim modelima ne prigovara da su suviše apstraktni, već, naprotiv, da to nisu dovoljno, da ne dosežu do *apstraktne mašine* koja neki jezik spaja sa se-

mantičkim i pragmatičkim sadržajima iskazâ, s kolektivnim sklopovima iskazivanja, s čitavom mikropolitikom društvenog polja. Rizom bi neprestano međusobno spajao semiotičke lance, organizacije moći, okolnosti što se odnose na umjetnosti, znanosti i društvene borbe. Semiotički lanac je poput gomolja što nagomilava najrazličitije činove, ne samo jezične nego i opažajne, mimičke, gestualne, kogitativne: ne postoji jezik po sebi, niti ikakav univerzalni *langage*, već samo stjecaj dijalekata, narječja, žargona, specijalnih jezika. Ne postoji idealni govornik-slušatelj, kao što ne postoji homogena jezična zajednica. Jezik je, prema Weinreichovoj formuli, "bitno heterogena stvarnost". Ne postoji materinji jezik, već samo preuzimanje vlasti od nekog dominantnog jezika u političkoj mnogostrukosti. Jezik se stabilizira oko župe, biskupije, prijestolnice. On tvori lukovicu. Razvija se s pomoću podzemnih peteljki i tokova, duž riječnih dolina ili željezničkih pruga, širi se poput mrlje ulja.² Jezik je uvijek moguće rastaviti na unutarnje strukturne dijelove, i to se u osnovi ne razlikuje od potrage za korijenima. Uvijek postoji nešto genealoško u stablu – ono nije metoda za široke slojeve. Nasuprot tome, rizomska metoda može analizirati jezik samo tako što ga decentrira prema drugim dimenzijama i drugim registrima. Jezik se nikad ne zatvara u sebe, osim kad se nalazi u funkciji nemoći.

3. Načelo mnogostrukosti: jedino kad se prema mnogostrukom doista odnosi kao prema supstantivnom, kao prema *mногоstruko-sti*, ono prestaje biti u bilo kakvu odnosu prema Jednom kao subjektu ili objektu, kao prirodnoj ili duhovnoj stvarnosti, slici i svijetu. Mnogostrukosti su rizomske, i pokazuju arborescentne pseudomnogostrukosti. Nema jedinstva koje bi služilo kao vršak u objektu i razdjeljivalo se u subjektu. Nema čak ni jedinstva koje bi podbacilo u objektu i "vratilo" se u subjekt. Mnogostrukost nema ni subjekt ni objekt, već samo determinacije, veličine, dimenzije koje ne mogu rasti a da sama mnogostrukost ne promijeni prirodu (kombinacijski se zakoni dakle umnažaju s mnogostrukošću). Kao rizom ili mnogostrukost, konci lutke ne upućuju na hipotetsku volju umjetnika ili lutkara, već na mnoštvo živčanih vlakana što formiraju drugu lutku sukladno drugim dimenzijama koje su spojene s prvima: "Nazovimo tkanjem niti ili štapiće koji pokreću marionete. Moglo bi se prigovoriti da *njegova mnogostrukost* počiva u osobi glumca koji ga projicira u tekst. U redu, ali i glumčeva živčana vlakna tvore tkanje. I poniru kroz sivu masu, mrežu, do nediferenciranog... Igra je nalik na čistu aktivnost tkalaca koju mitovi pripisuju Par-

² Usp. Bertil Malmberg, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, P.U.F., (primjer kastiljanskog dijalekta), str. 97 i pass.

kama i Nornama."³ Sklop je upravo taj porast dimenzija u mnogostrukosti čija se priroda nužno mijenja u mjeri u kojoj mnogostrukost umnaža svoje veze. U rizomu ne postoje točke ili pozicije kao što je to slučaj u strukturi, stablu ili korijenu. U njemu postoje samo linije. Kad Glenn Gould ubrza izvedbu nekog komada, on ne samo da očituje svoju virtuoznost već i pretvara glazbene točke u linije, dovodi do bujanja cjeline. To je stoga što je broj prestao biti univerzalan pojam koji mjeri dijelove prema njihovom položaju u određenoj dimenziji i postao i sâm mnogostrukost što se mijenja ovisno o tim dimenzijama (primat domene nad zbrojem brojeva povezanih s tom domenom). Nemamo jedinice mjere, već samo mnogostrukosti ili raznolikosti mjere. Pojam jedinice uvijek nastaje samo onda kad u mnogostrukosti dođe do preuzimanja vlasti od strane označitelja ili odgovarajućeg procesa subjektivacije. To je slučaj s jedinicom-vrškom što utemeljuje niz biunivočnih relacija između objektivnih elemenata ili točaka ili Jednim koje se razdjeljuje prema zakonu binarne logike diferencijacije u subjektu. Jedinica uvijek operira unutar prazne dimenzije suplementarne onoj dotičnog sustava (nadkodiranje). Ali stvar je u tome da se rizom ili mnogostrukost nikad ne da nadkodirati, nikad ne raspolaže dimenzijom koja bi bila suplementarna broju njegovih linija, to jest mnogostrukosti brojeva vezanih za te linije. Sve su mnogostrukosti ravne utoliko ukoliko ispunjavaju, zapremaju sve svoje dimenzije: stoga ćemo govoriti o *ravni konzistencije* tih mnogostrukosti, iako se dimenzije te "ravni" umnažaju prema broju spojeva što se na njoj uspostavljaju. Mnogostrukosti determinira vanjskost: apstraktna linija, linija bijega ili deterritorijalizacije u skladu s kojima one mijenjaju prirodu spajajući se s drugima. Ravan konzistencije (mreža) jest vanjskost svih mnogostrukosti. Linija bijega označava, u isti mah, stvarnost određenog broja dimenzija koje mnogostrukost zbiljski ispunjava, nemogućnost bilo kakve suplementarne dimenzije, a da se mnogostrukost uslijed toga ne preobrazi sukladno toj liniji, mogućnost i potrebu da se sve te mnogostrukosti poravnaju na istoj ravni konzistencije ili eksteriornosti, kakve god bile njihove dimenzije. Ideal knjige bio bi izložiti svaku stvar na jednoj takvoj ravni eksteriornosti, na jednoj jedinoj stranici, na jednom te istom prostoru:⁴ proživljene događaje, povijesna određenja, mišljene

³ Ernst Jünger, *Approches drogues et ivresse*, Table ronde, str. 304, § 218.

⁴ Neprevodiva igra riječi između "page" ("stranica") i "plage" ("ograničen dio Zemljine površine", "zona", "pojas"). Prevodeći potonju riječ kao "prostor", pokušava se ukazati na temeljnu istoznačnost tih dviju riječi u datome kontekstu, pa i šire, na autorovo bitno prostorno, "geološko" poimanje pisanja. (Prev.)

pojmove, pojedince, grupe i društvene formacije. Kleist je izumio pisanje te vrste, pokidani lanac afekata, s promjenljivim brzinama, ubrzanjima i pretvorbama, uvijek u odnosu prema vanjskom. Otvorene karike. Tako su njegovi tekstovi u svakom pogledu oprečni klasičnoj i romantičkoj knjizi koja se sastoji od unutarjnosti neke supstancije ili subjekta. Knjiga-ratna mašina protiv knjige-državnog aparata. *Ravni mnogostrukosti s n brojem dimenzija* neoznačiteljske su i nesubjektne. Njih obeznačuju neodređeni članovi ili, još i više, partitivni gentiv (ima pirike, rizoma...).

4. Načelo obeznačujućeg raskida: protiv suviše označiteljskih rezova koji odjeljuju strukture ili presijecaju pojedinu strukturu. Rizom je moguće slomiti, razbiti na bilo kojem mjestu, ali on će uvijek nastaviti dalje slijedeći neku od svojih linija ili neke druge linije. Mrava se nije moguće riješiti jer oni formiraju životinjski rizom koji će se neprestano obnavljati i ako bude većim dijelom uništen. Svaki rizom sadrži linije segmentiranosti prema kojima biva stratificiran, teritorijaliziran, organiziran, označen, određen itd. No sadrži i linije deteritorijalizacije duž kojih neprestano izmiče. U rizomu nastaje raskid uvijek kad se segmentirane linije rasprsnu u liniju bijega, ali linija bijega čini dio rizoma. Te se linije neprestano nanovo vezuju jedne za druge. Zbog toga nikad nije moguće utvrditi dualizam ili dihotomiju, čak ni u rudimentarnom obliku dobrog i zlog. Moguće je proizvesti raskid, ocrtati liniju bijega, no uvijek postoji opasnost da se na njoj i dalje nađu organizacije što iznova stratificiraju cjelinu, formacije koje ponovo daju moć nekom označitelju, atribucije koje nanovo uspostavljaju subjekt – što god se može zamisliti, od edipovskih recidiva do fašističkih skrtnuća. Grupe i pojedinci u sebi sadrže mikrofašizme koji samo čekaju da se kristaliziraju. Da, pirika je također rizom. Dobro i zlo nisu drugo doli rezultat aktivne i privremene selekcije koja se mora stalno nanovo započinjati.

Kako kretanja deteritorijalizacije i procesi reteritorijalizacije ne bi bili relativni, vječito spajani jedni s drugima, upleteni jedni u druge? Orhideja se deteritorijalizira tako što stvara sliku, precrt ose; ali osa se reteritorijalizira na toj slici. Međutim, i osa se deteritorijalizira, postajući i sama dio u orhidejinom reprodukcijском aparatu. Ali reteritorijalizira orhideju tako što prenosi njen pelud. Kao heterogeni entiteti, osa i orhideja tvore rizom. Moglo bi se reći da orhideja oponaša osu čiju sliku reproducira na označiteljski način (mimesis, mimikrija, vabljenje itd.). Ali to je istina samo na razini stratumâ – gdje vlada takav paralelizam da između dva stratumâ biljna organizacija na jednom oponaša životinjsku organizaciju na drugom. U isto vrijeme zbiva se nešto posve drugo: ne oponašanje, već hvatanje koda, višak-vrijednosti koda, porast valencije, zbiljsko postajanje, po-

stajanje-osom orhideje i postajanje-orhidejom ose, pri čemu svako od tih postajanja prouzročuje deteritorijalizaciju jednog termina i reteritorijalizaciju drugog: dva se postajanja spajaju i smjenjuju sukladno cirkuliranju intenziteta što uvijek sve više pospešuje deteritorijalizaciju. Tu se ne radi o oponašanju ni sličnosti, već o rasprsnuću dvaju heterogenih nizova u liniji bijega sačinjenoj od zajedničkog rizoma koji se više ne može determinirati ni podvrgnuti bilo čemu označiteljskom. Rémy Chauvin to je dobro formulirao: “*Neusporedna evolucija* dvaju bića koja nemaju nikakve veze jedno s drugim.”⁵ Općenitije govoreći, evolucijske su sheme možda primorane napustiti stari model stabla i genealogije. U određenim uvjetima, virus se može prikopčati za jajašce i prenijeti sebe kao stanični gen neke složene vrste. Štoviše, može pobjeći, prijeći u stanice neke posve druge vrste, ali prenoseći pritom “genetičku informaciju” svoga prvog domaćina (na primjer, istraživanja što ih trenutno provode Benveniste i Todaro na virusu tipa C i njegovoj dvostrukoj vezi s DNK babuna i DNK određenih vrsta domaćih mačaka). Evolucijske sheme više ne bi slijedile modele arborescentne genealogije, gdje se ide od manje diferenciranog prema više diferenciranom, nego rizom koji operira neposredno u heterogenome i skače od jedne već diferencirane linije do druge.⁶ I opet se radi o *neusporednoj evoluciji* babuna i mačke, gdje oni očito nisu modeli ni kopije jedan drugog (postajanje-babunom u mački ne znači da mačka “glumi” babuna). Tvorimo rizom s našim virusima, ili, bolje, zbog svojih virusa tvorimo rizom s drugim životinjama. Kako kaže Jacob, prijenosi genetičkog materijala virusom ili nekim drugim procedurama, stapanjima stanica što potječu iz različitih vrsta, imaju posljedice slične onima “gnusnih sparenja dragih

⁵ Rémy Chauvin, u *Entretiens sur la sexualité*, Plon, str. 205.

⁶ O radovima R. E. Benveniste i G. J. Todaro, usp. Yves Christen, “Le rôle des virus dans l'évolution”, *La Recherche*, br. 54, ožujak 1975.; “Nakon integracije-ekstrakcije u stanici, zbog pogreške u eksciziji virusi mogu uzeti fragmente DNA svog domaćina i prenijeti ih do novih stanica. To je ustvari osnova takozvanoga genetičkog inženjeringa. Iz toga slijedi da bi se genetička informacija svojstvena nekom organizmu mogla prenijeti na drugi organizam putem virusa. Mogli bismo zamisliti i krajnji slučaj gdje bi taj prijenos informacije išao od razvijeniije vrste do manje razvijene ili one koja je preteča razvijeniije. Taj bi mehanizam dakle bio oprečan evolucijskom u klasičnom smislu. Kad bi se ispostavilo da su ti prijenosi informacije odigrali značajnu ulogu, u određenim bi slučajevima bili prisiljeni zamijeniti retikularnim shemama (s komunikacijama između grana nakon njihovih diferencijacija) sheme grma ili stabla kojima se danas služi da bi se simbolizirala evolucija.” (str. 271).

antici i srednjovjekovlju”⁷ Transverzalne komunikacije između diferenciranih linija preturaju genealoška stabla. Uvijek tražiti molekularnu, ili čak submolekularnu česticu s kojom se povezujemo. Evoluiramo i umiremo više od svojih polimorfni i rizomskih gripa nego od nasljednih bolesti ili bolesti koje imaju svoje rodoslovno stablo. Rizom je antigenealogija.

Isto vrijedi za knjigu i svijet: suprotno uvriježenu vjerovanju, knjiga nije slika svijeta. Ona tvori rizom sa svijetom, postoji neusporedna evolucija knjige i svijeta, knjiga osigurava deteritorijalizaciju svijeta, ali svijet ostvaruje reteritorijalizaciju knjige, koja deteritorijalizira samu sebe u svijetu (ako je za to sposobna, ako to može). Mimikrija je vrlo loš koncept, koji se oslanja na binarnu logiku da bi objasnila fenomene posve drukčije prirode. Krokodil ne reproducira deblo, ništa više nego što kameleon reproducira boje svojeg okruženja. Ružičasta pantera ništa ne oponaša, ništa ne reproducira, već oslikava svijet po svojoj boji, ružičasto na ružičasto. To je njezino postajanje-svijetom, kako bi i sama postala neopaziva i neoznačiteljska, ostvarila svoj raskid, svoju vlastitu liniju bijega i dokraja provela svoju “neusporednu evoluciju”. Mudrost biljaka: čak i kad imaju korijenje, uvijek postoji neka vanjskost u kojoj tvore rizom s nečim – s vjetrom, životinjom, čovjekom (a postoji i vid pod kojim i same životinje tvore rizom, kao što ga tvore i ljudi itd.). “Pijanstvo kao pobjednički proboj biljke u nama.” I uvijek slijediti rizom pomoću raskida, istezati, produljivati, izmjenjivati liniju bijega, dovoditi do toga da se ona neprestance mijenja, sve dok se ne proizvede najapstraktnija i najuvijeniya linija s n brojem dimenzija i prekinutim smjerovima. Sprezati deteritorijalizirane tokove. Slijediti biljke: počinjemo tako što ćemo utvrditi granice prve linije prema krugovima konvergencije oko uzastopnih singularnosti. Zatim gledamo uspostavljaju li se, unutar te linije, novi krugovi konvergencije s novim točkama smještenim izvan granica i u drugim smjerovima. Pisati, tvoriti rizom, povećavati svoj teritorij deteritorijalizacijom, širiti liniju bijega sve do točke u kojoj, kao apstraktna mašina, pokriva čitavu ravan konzistencije. “Otiđi prvo do svoje stare biljke i pažljivo promatraj brazdu koju je napravila kiša. Do sada je kiša sigurno već daleko odnijela sjemenke. Gledaj gdje su pukotine (*zanjitas*) nastale od otjecanja vode i po njima odredi smjer kretanja vode. Potom nađi biljku koja raste na najudaljenijoj točki od tvoje biljke. Sve vražje trave koje rastu između, su tvoje. Kasnije, kad sjemenke dozriju, možeš povećati svoje područje slijedeći od biljke do biljke brazdu koju je napravila voda”⁸ Glazba je

⁷ François Jacob, *La logique du vivant*, Gallimard, str. 312, 313.

⁸ Carlos Castaneda, *Učenje Don Juana*, prev. Nada Vučinić, VBZ, Zagreb, 1996, str. 120.

uvijek razasijala svoje linije bijega kao mnoštvo “transformativnih mnogostrukosti”, pa čak i izvrući vlastite kodove koji je strukturiraju ili arborificiraju. Zbog toga je glazbeni oblik, uključujući svoje raskide i bujanja, usporediv s korovom, s rizomom.⁹

5. i 6. Načelo kartografije i dekalomanije: rizom nije podvrgljiv nikakvom strukturalnom ili generativnom modelu. Njemu je strana svaka ideja genetičke osi ili dubinske strukture. Genetička os je poput objektivna središnjeg jedinstva na kojem se organiziraju uzastopni stadiji. Dubinska struktura je više nalik na baznu sekvenciju rastavljivu na neposredne konstituente, dok jedinstvo proizvoda prelazi u jednu drugu, preobrazbenu i subjektu dimenziju. Na taj način ne izlazimo iz reprezentacijskog modela stabla ili korijena, glavnog ili fascikularnog (na primjer, Chomskyjevo “stablo” povezano je s baznom sekvencijom i predstavlja proces vlastitog generiranja prema binarnoj logici). Varijacija na najstariju misao. Mi ćemo kazati da su genetička os ili dubinska struktura prije svega principi *precrt*, koje je moguće beskonačno reproducirati. Svaka logika stabla jest logika *precrt* i reprodukcije. U lingvistici kao i u psihoanalizi, njen je objekt nesvjesno koje je i samo reprezentirajuće, kristalizirano u kodificiranim kompleksima, podijeljeno prema genetičkoj osi ili razmješteno unutar sintagmatske strukture. Ona za cilj ima opisati neko činjenično stanje, vratiti ravnotežu u intersubjektne relacije ili istražiti već postojeće nesvjesno, što vrebalo u mračnim zakucima pamćenja i jezika. Ona se sastoji u *precrtavanju* nečega što se daje kao gotovo, na osnovi nadkodirajuće strukture ili podupiruće osi. Stablo artikulira i hijerarhizira *precrt*. Oni su kao lišće stabla.

Rizom je nešto posve drugo: *ne precrt, već karta*. Tvoriti kartu, ne *precrt*. Orhideja ne reproducira *precrt* ose, nego tvori kartu s osom, u rizomu. Ono što čini kartu posve različitom od *precrt* jest to što je ona u potpunosti okrenuta eksperimentiranju koje je u dodiru sa stvarnošću. Karta ne reproducira nesvjesno koje je zatvoreno u sebe, ona konstruira nesvjesno. Ona pospješuje spajanje polja, deblokiranje tijela bez organa, njihovo maksimalno otvaranje prema nekoj ravni konzistencije. I sama čini dio rizoma. Karta je otvorena, spojiva u svim svojim dimenzijama, razgrađiva, preusmjeriva, podložna neprestanim preinakama. Može je se pokidati, izvrnuti, prilagoditi kojekakvim montažama; može je preraditi pojedinac, grupa ili

⁹ Pierre Boulez, *Par volonté et par hasard*, Editions du Seuil, Pariz, 1975., str. 14: “Sjeme koje ste posijali u kompost iznenada počne bujati kao korov”, i *passim*, o glazbenom bujanju, str. 89: “glazba koja lebdi, u kojoj samo pisanje izvođaču omogućuje da očuva korak s pulsiranim vremenom”.

društvena formacija. Može je se nacrtati na zidu, zamisliti kao umjetničko djelo, konstruirati kao političku akciju ili razmatranje. Jedno od najvažnijih obilježja rizoma možda je to da on uvijek ima mnogostruke ulaze. Brlog je u tome smislu životinjski rizom, i ponekad sadrži jasnu razliku između linije bijega kao prolaza i stratumâ povezanih sa zalihom i staništem (vidi primjer mošusnog štakora). Karta ima mnogostruke ulaze, za razliku od precrti koji se uvijek vraća "istom". Karta je stvar izvedbe, dočim precrt uvijek uključuje tobožnju "kompetenciju". Za razliku od psihoanalize, psihoanalitičke kompetencije koja ograničava svaku žudnju i iskaz na genetičku os ili nadkodirajuću strukturu, i koja unedogled izvlači jednolike precrtne stadijâ na toj osi ili konstituentu u toj strukturi, shizoanaliza odbacuje svaku ideju precrtane sudbine, nazvala se ona božanskom, anagogijskom, historijskom, ekonomskom, strukturnom, hereditarnom ili sintagmatskom. (Očito je da Mélanie Klein ne shvaća kartografski problem jednog od svojih dječjih pacijenata, malog Richarda, i zadovoljava se gotovim precrtima – Edip, dobar tatica i loš tatica, loša mamica i dobra mamica – dok dječak očajnički pokušava obaviti operaciju koju psihoanaliza posve krivo shvaća.¹⁰) Porivi i djelomični objekti nisu ni stadiji na genetičkoj osi ni pozicije u dubinskoj strukturi, već političke opcije za probleme, ulazi i izlazi, slijepe ulice koje dijete proživljava politički, odnosno u punoj snazi svoje žudnje.

Međutim, suprotstavljajući karte precrtima, kao dobru i lošu stranu, ne vraćamo li se na jednostavni dualizam? Nije li karti svojstveno to da ju se može precrtati? Nije li rizomu svojstveno to da presijeca korijene, pa čak, ponekad, i da se miješa s njima? Ne sadrži li karta fenomene redundancije za koje bi se moglo reći da su njeni vlastiti precrti? Nema li multiplicitet stratume na kojima se ukorjenjuju unifikacije i totalizacije, masifikacije, mimetički mehanizmi, značenjska preuzimanja vlasti, subjektne atribucije? Neće li i same linije bijega reproducirati, zbog svoje moguće divergencije, upravo one formacije koje su imale funkciju raspršiti ili zaobići? Ali i suprotno je također istinito. To je pitanje metode: *precrt se uvijek mora vratiti na kartu*. A ta operacija uopće nije simetrična s prethodnom. Jer, strogo govoreći, nije točno da precrt reproducira kartu. On je više nalik na fotografiju ili rendgensku zraku, koje počinju tako što odabiru ili izoliraju ono što kane reproducirati, uz pomoć umjetnih metoda poput kolonizacije ili drugih represivnih procedura. Oponašatelj uvijek stvara svoj model i privlači ga. Precrt je već preveo kartu u sliku, već je preobrazio rizom

u korijene i korijenske vriježe. Organizirao je, stabilizirao, neutralizirao mnogostrukosti prema sebi svojstvenim osima označavanja (*signifiance*) i subjektivacije. Generirao je i strukturirao rizom, a misleći da reproducira nešto drugo, precrt reproducira samo sebe. Zbog toga je toliko opasan. On ubrizgava redundancije i umnaža ih. Ono što precrt reproducira od karte ili rizoma samo su slijepe ulice, zaprečenja, radikule ili točke strukturacije. Pogledajte psihoanalizu i lingvistiku: sve što je prva uspješna postići jesu precrti ili snimke nesvjesnog, a potonja precrti ili snimke jezika, sa svim izdajstvima koje to podrazumijeva (nije čudno da je psihoanaliza pripojila svoju sudbinu za onu lingvistike). Pogledajte što se dogodilo već malome Hansu, primjeru čiste dječje psihoanalize: njemu su ustrajno RAZBIJALI RIZOM i MRLJALI KARTU, pokušavajući je ispraviti za njega, priječio mu se svaki izlaz sve dok nije počeo željeti vlastitu sramotu i krivnju, sve dok nisu ukorijenili u njega sramotu i krivnju, FOBIJU (zapriječili su mu pristup rizomu zgrade i zatim onome ulice, ukorijenili su ga u roditeljski krevet, uvriježili u vlastito tijelo, blokirali na osobi profesora Freuda). Freud izričito uzima u obzir kartografiju maloga Hansa, ali uvijek samo da bi je sveo na obiteljsku fotografiju. I pogledajte što čini Mélanie Klein s geopolitičkim kartama maloga Richarda: pravi od njih fotografije, precrtne. Zauzmite pozu ili slijedite os, genetički stadij ili strukturnu sudbinu, i vaš će se rizom razbiti. Dopustit će vam da živite i govorite, no pod uvjetom da vam zapriječe svaki izlaz. Kad se rizom zapriječi, arborificira, gotovo je, žudnja više ne prolazi. Jer žudnja se kreće i produktivna je uvijek zahvaljujući rizomu. Uvijek kad se žudnja suobliči sa stablom, unutarjni je protuučinci obaraju i vode u smrt. Ali rizom djeluje na žudnju izvanjskim i produktivnim potiscima.

To je razlog zbog kojeg je toliko važno isprobati drugu operaciju, obrnutu ali ne simetričnu: prespojiti precrtne na kartu, ponovo svezati korijene ili stabla za rizom. U slučaju maloga Hansa, proučavati nesvjesno značilo bi pokazati kako on pokušava konstruirati rizom, s obiteljskom kućom, ali i s linijom bijega zgrade, ulice itd., kako se te linije zaprječuju, kako se dijete ukorjenjuje u obitelji, fotografira pod ocem, precrtava pod majčinim krevetom; zatim, kako intervencija profesora Freuda osigurava preuzimanje vlasti od strane označitelja u obliku subjektivacije afekata; kako dijete više ne može pobjeći osim na način nekog postajanja-životinjom koje se doživljava kao sramotno i krivo (postajanje-konjem maloga Hansa, prava politička opcija). No te slijepe ulice uvijek valja ponovo smjestiti na kartu i tako ih otvoriti mogućim linijama bijega. Isto vrijedi za skupne karte: pokazati u kojoj se točki rizoma oblikuju fenomeni masifikacije, birokracije,

¹⁰ Usp. Mélanie Klein, *Psychanalyse d'un enfant*, Tchou: uloga ratnih karti u Richardovim aktivnostima.

liderstva, fašizacije itd., koje linije ipak opstaju, pa čak i u podzemlju, nastavljajući tvoriti rizom u tami. Delignyeva metoda: kartografirati geste i pokrete autističnog djeteta, spajati više karti za isto dijete, za više djece...¹¹ Ako je istina da karta ili rizom po biti imaju više ulaza, smatrat ćemo čak i da je u njih moguće ući putem precrta ili stabla-korijena, poduzmu li se potrebne mjere opreza (i ovdje se moramo čuvati manihejskog dualizma). Na primjer, često ćemo biti prisiljeni kružiti slijepim ulicama, prolaziti kroz označiteljske moći i subjektne emocije, nalaziti uporište u edipovskim i paranoičnim formacijama, ili još gore, u skrtnutim teritorijalnostima koje omogućuju druge transformativne operacije. Može se čak dogoditi da psihoanaliza posluži, usprkos sebi, kao uporišna točka. U drugim slučajevima, naprotiv, uprijet ćemo se izravno o neku liniju bijega što nam omogućuje da izazovemo rasprskavanje stratuma, pokidamo korijene i dokinimo nova spajanja. Postoje dakle vrlo različiti sklopovi karata i precrta, rizoma i korijena, s promjenjivim koeficijentima deteritorijalizacije. Postoje drvolike ili korijenske strukture u rizomima, no, s druge strane, grana stabla ili dioba korijena može se razrasti u rizom. Determinacija koordinata ovdje se ne vrši na osnovi teorijskih analiza što uključuju univerzalne veličine, već na osnovi pragmatike koja spaja mnogostrukosti ili skupove intenziteta. U srcu stabla, u šupljini korijena ili pregibu grane može se napraviti rizom. Ili će kakav mikroskopski sastavni dio stabla-korijena, vriježa, započeti proizvodnju rizoma. Računovodstvo i birokracija operiraju pomoću precrtâ: ali oni se mogu razrasti, pustiti rizomske peteljke, kao u Kafkinu romanu. Dovoljno je da intenzitetska značajka počne djelovati na svoju ruku, da dođe do odcjepljenja kakva halucinantnog opažaja, sinestezije, perverzne mutacije ili igre slika, i hegemonija označitelja ponovo je ugrožena. U djeteta, gestualni, mimički, ludički itd. semiotizmi ponovo zadobivaju slobodu i odrješuju se od "precrtâ", to jest od dominantne kompetencije učiteljevog jezika – mikroskopski događaj remeti ravnotežu lokalne moći. Tako se generativna stabla konstruirana prema sintagmatskom modelu Chomskog mogu otvoriti u svim smjerovima i sačiniti rizom.¹² Biti rizomorfan znači proizvesti peteljke i vlakna što izgledaju kao korijeni ili, još bolje, što se spajaju s njima tako što prodiru u deblo, čak i ako to znači upotrijebiti ih u neobične nove svrhe. Umorni smo od stabala. Ne trebamo

¹¹ Fernand Deligny, "Voix et voir", *Recherches*, br. 8, travanj 1975.

¹² Dieter Wunderlich, "Pragmatique, situation d'énonciation et Deixis", u *Langage*, br. 26, lipanj 1972., str. 50 i *passim*: pokušaji Mac Cawleya, Sadocka i Wunderlicha da uvedu "pragmatska svojstva" u stabla Chomskog.

više vjerovati u stabla, korijene i vriježe. Suviše su nam jada zadali. Na njima se zasniva cjelokupna arborescentna kultura, od biologije do lingvistike. Nasuprot tomu, ništa nije lijepo, ništa nije ljubeće, ništa nije političko osim podzemnih peteljki i zračnih korijena, samoniklog raslinja i rizoma. Amsterdam, grad posve lišen korijena, grad-rizom sa svojim kanalima-peteljka, gdje se korisnost spaja s najvećom ludošću u odnosu prema komercijalnoj ratnoj mašini.

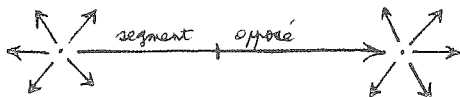
Misao nije arborescentna, a mozak nije ukorijenjena ni razgranata materija. Ono što se pogrešno naziva "dendritima" ne osigurava spoj neurona u kontinuiranom tkivu. Diskontinuitet ćelija, uloga aksona, funkcioniranje sinapsi, postojanje sinaptičkih mikroraspuklina, skok svake poruke iznad tih raspuklina čine od mozga multiplicitet koji, u svojoj ravni konzistencije ili svojoj neurogliji, natapa cjelokupan neizvjesni probabilistički sustav, *uncertain nervous system*. Mnogim ljudima u glavi raste stablo, ali sâm mozak je mnogo više trava nego stablo. "Akson i dendrit ovijaju se jedan oko drugog kao slak oko grma kupine, sa sinapsom na svakom trnu."¹³ Isto vrijedi za pamćenje. Neurolozi i psihofiziolozi razlikuju dugo pamćenje i kratko pamćenje (od približno jedne minute). Međutim, razlika nije samo kvantitativna: kratko pamćenje je rizomsko ili dijagramsko, dok je dugo drvoliko i centralizirano (otisak ili engram, precrt ili fotografija). Kratko pamćenje nije nimalo podložno zakonu bliskosti ili neposrednosti svome objektu. Ono može djelovati na udaljenosti, doći ili vratiti se dugo poslije, ali uvijek pod uvjetima diskontinuiteta, raskida i mnogostrukosti. Štoviše, dva se pamćenja ne razlikuju kao dva vremenska načina shvaćanja iste stvari: ona ne dohvaćaju ni istu stvar, ni isto sjećanje, ni istu ideju. Bljesak kratke Ideje: piše se s kratkim pamćenjem, dakle i s kratkim idejama, čak i ako je za čitanje i ponovno čitanje dugih koncepata potrebno dugo pamćenje. Kratko pamćenje poima zaborav kao proces. Ono se ne stapa s trenutkom, nego s kolektivnim, vremenskim i živčanim rizomom. Dugo pamćenje (obitelj, rasa, društvo ili civilizacija) precrtava i prevodi, ali ono što prevodi nastavlja djelovati u njemu, s udaljenosti, u kontratempu, "u krivo vrijeme", ne trenutačno.

Stablo ili korijen prizivaju u pamet žalosnu sliku mišljenja što neprestano oponaša mnogostruko na osnovi središnjeg ili segmentiranoga višeg jedinstva. Razmotrimo li grane-korijene kao skup, deblo ima ulogu *suprotnog segmenta* za neki od podskupova koji ide odozdo nagore: taj je segment

¹³ Steven Rose, *Le cerveau conscient*, Editions du Seuil, str. 97, i, o pamćenju, str. 250 i *passim*.

“dipol veze”, za razliku od “jediničnih dipola” što formiraju zrake koje se šire iz jednog jedinog središta.¹⁴ Čak i ako dođe do bujanja veza kao u sustavu vriježa, nikad ne izlazimo iz Jedan-Dva sheme i lažnih mnogostrukosti. Obnove, reprodukcije, povraci, hidre i meduze više nam ne omogućuju izlazak. Arborescentni sustavi su hijerarhijski sustavi što sadrže središta označavanja i subjektivacije, središnje automate i organizirana pamćenja. U odgovarajućim modelima, naime, dio prima informaciju samo od neke više jedinice, i subjektivaciju na osnovi unaprijed utvrđenih veza. To jasno pokazuje tekući problemi računalne znanosti, koja još slijedi prastari način mišljenja što pripisuje silnu moć pamćenju ili središnjem organu. U izvrsnom članku koji potkopava “predodžbu o naredbenim stablima” (centriranim sustavima ili hijerarhijskim strukturama), Pierre Rosenstiehl i Jean Petitot primjećuju: “Priznati prvenstvo hijerarhijskih struktura znači favorizirati arborescentne strukture... Oblik stabla dopušta samo topološko objašnjenje... U hijerarhijskom sustavu, pojedinac može imati samo jednog aktivnog susjeda, svojeg hijerarhijskog nadređenog... Prijenosni su kanali unaprijed utvrđeni: arborescentnost prethodi pojedincu koji u njoj zauzima određeno mjesto” (označavanje i subjektivacija). Autori ističu da čak i kad se misli kako se dosegla mnogostrukost, ona može biti lažna – ono što mi nazivamo oblikom vriježe – jer njena tobože nehijerarhijska prezentacija ili iskaz zapravo dopuštaju samo posve hijerarhijsko rješenje. Primjer je čuveni teorem prijateljstva: “ako u nekom društvu dva pojedinca imaju zajedničkog prijatelja, to znači da postoji pojedinac koji je prijatelj svih drugih” (Rosenstiehl i Petitot pitaju se tko je taj zajednički prijatelj. Tko je “univerzalni prijatelj tog društva parova – gospodar, ispovjednik, liječnik? Te su ideje neobično daleko od početnih aksioma”. Je li to prijatelj ljudsko-

¹⁴ Usp. Julien Pacotte, *Le réseau arborescent, schème primordial de la pensée*, Hermann, 1936. Ta knjiga istražuje i razrađuje razne sheme drvolike forme, koju ne prikazuje kao puki formalizam, već kao “stvarni temelj formalnoga mišljenja”. Ona dovodi klasično mišljenje do krajnjih konzekvenci, i sažima sve forme teorije dipola (“Jedan-Dva”). Skup deblo-korijenje-grane proizvodi sljedeću shemu:

U novije doba, Michel Serres istražio je vrste i nizove stabala u najrazličitijim znanstvenim područjima: kako se stablo formira na osnovi “mreže” (*La traduction*, Ed. de Minuit, str. 27 i *passim*; *Feux et signaux de brume*, Grasset, str. 35 i *passim*).

ga roda? Ili filozof kakav se pojavljuje u klasičnom mišljenju, čak i ako se tu radi o podbačenom jedinstvu djelatnom samo kroz vlastitu odsutnost ili subjektivnost, koje tvrdi kako ništa ne zna i ništa nije?). Autori u tom pogledu govore o diktatorskim teoremima. Upravo je takvo načelo stabala-korijenja, ili njihov ishod: u-vriježeno rješenje, struktura Moći.¹⁵

Tim centriranim sustavima autori suprotstavljaju acentrirane sustave, ograničene mreže automata gdje se komunikacija odvija od bilo kojeg susjeda do bilo kojeg drugog, gdje peteljke ili kanali ne postoje unaprijed, gdje su svi pojedinci međusobno zamjenjivi i definiraju se samo svojim stanjem u datom trenutku, tako da su lokalne operacije koordinirane, a konačni sveukupni rezultat sinhroniziran neovisno o bilo kakvoj središnjoj instanciji. Transdukcija intenzitetskih stanja zamjenjuje topologiju, a “graf koji regulira cirkulaciju informacije u neku je ruku suprotstavljen hijerarhijskom grafu... Nema nikakvog razloga da graf bude stablo” (takav smo graf nazvali kartom). Problem ratne mašine ili *firing squada*: je li general nužan da bi n broj pojedinaca istodobno dosegao stanje paljbe? Rješenje bez generala iznađeno je za acentriranu mnogostrukost što sadrži ograničen broj stanja i signala odgovarajućih brzina, sa stajališta ratnog rizoma ili logike gerilskog ratovanja, bez precрта, bez kopije nekog središnjeg reda. Autori čak pokazuju kako takva mašinska mnogostrukost, sklop ili društvo odbacuje svaki centralizacijski i unifikacijski automat kao “asocijalnog uljeza”.¹⁶ U buduću, n će uvijek biti $n - 1$. Rosenstiehl i Petitot naglašavaju da se suprotstavljenost između centriranog i acentriranog ne odnosi toli-

¹⁵ Pierre Rosenstiehl i Jean Petitot, “Automate asocial et systèmes acentrés”, u *Communications*, br. 22, 1974. O teoremu prijateljstva, usp. H. S. Wilf, *The Friendship Theorem in Combinatorial Mathematics*, Welsh Academic Press; o jednome istovrsnom teoremu, takozvanom teoremu kolektivne neodređenosti, usp. K. J. Arrow, *Choix collectif et préférences individuelles*, Calmann-Lévy.

¹⁶ *Ibid.* Glavna značajka acentriranog sustava jest to što se lokalne inicijative koordiniraju neovisno o središnjoj instanciji, a izračuni se obavljaju u cjelokupnoj mreži (mногоstrukosti). “Zbog toga, jedino mjesto gdje se može pohraniti evidencija o osobama je kod samih osoba, koje su jedine sposobne popunjivati i ažurirati svoj opis: samo društvo jedina je moguća evidencija osoba. Prirodno acentrirano društvo odbacuje centralizacijski automat smatrajući ga asocijalnim uljezom” (str. 62). O “teoremu *firing squada*”, vidi str. 51-57. Katkad se čak događa da se, nastojeći si prisvojiti formalne gerilske tehnike, generali pozivaju na mnogostrukost “sinkronih modula... temeljenih na brojnim ali neovisnim laganim čelijama” koje praktički sadrže minimum središnje moći i “hijerarhijske transmisije”: vidi Guy Brossollet, *Essai sur la non-bataille*, Belin, Pariz, 1975.

ko na stvari koje označuje koliko na načine izračuna koje primjenjuje na te stvari. Stabla se mogu podudarati s rizomom ili se razrasti u rizom. Doduše, na istu se stvar obično mogu primijeniti oba načina izračuna ili obje vrste regulacije, ali ona će u tom slučaju bitno promijeniti stanje. Uzmimo opet kao primjer psihoanalizu: ne samo u teoriji nego i u praksi izračuna i pristupa, ona podvrgava nesvjesno arborescentnim strukturama, hijerarhijskim grafovima, rekapitulacijskom pamćenju, središnjim organima, falusu, stablu-falusu. U tom pogledu psihoanaliza ne može promijeniti metodu: ona temelji svoju diktatorsku moć na diktatorskom poimanju nesvjesnog. Manevarski prostor psihoanalize je stoga vrlo ograničen. U psihoanalizi kao i u njenom objektu uvijek postoji general, vođa (general Freud). Suprotno tome, pristupajući nesvjesnom kao acentriranom sustavu, to jest kao mašinskoj mreži ograničenih automata (rizomu), shizoanaliza doseže do posve drukčijeg stanja nesvjesnog. Iste su primjedbe primjenjive i na lingviku. Rosenstiehl i Petitot s pravom razmatraju mogućnost "acentrirane organizacije društva riječi". U slučaju iskazâ kao i u slučaju žudnji, nikad se ne radi o tome da se nesvjesno reducira, da ga se interpretira ili učini označiteljskim prema modelu stabla. Radi se o tome da se nesvjesno proizvede, a s njime i novi iskazi, druge žudnje. Rizom jest ta proizvodnja sâmog rizoma.

Neobično je kako je stablo dominiralo zapadnom stvarnošću i cjelokupnim zapadnim mišljenjem, od botanike do biologije i anatomije, ali i gnozeologijom, teologijom, ontologijom, cijelom filozofijom...: korijen-temelj, *Grund, roots i foundations*. Zapad ima povlašten odnos sa šumom, pa tako i sa sječom: polja stečena sječom šume zasađuju se sjemenjačama koje su predmetom kulture zasnovane na podrijetlima vrste što slijede obrazac stabla. Uzgoj životinja sa svoje se strane provodi na ugarima, po načelu selekcije lozâ što tvore cjelokupnu životinjsku arborescenciju. Istok daje drukčiju sliku: odnos sa stepom i vrtom (u drugim slučajevima s pustinjom i oazom), a ne sa šumom i poljem. To je kultura gomolja koja funkcionira na način fragmentacije individue: odstranjivanje ili stavljanje u zgrade uzgoja zatvorenog u zatvorene prostore ili protjeranog u stepe nomadâ. Zapad: agrikultura odabrane loze s mnoštvom promjenljivih jedinki. Istok: hortikultura malobrojnih jedinki što proizlaze iz širokog spektra "klonova". Ne nalazimo li na Istoku, osobito u Oceaniji, nešto poput rizomskog modela koji se u svakom pogledu radikalno razlikuje od zapadnog modela stabla? Haudricourt u tome čak vidi jedan od razloga opreke između moralâ ili filozofijâ transcendencije dragih Zapadu i onih imanencije na Istoku: Bog koji sije i žete, nasuprot Bogu koji presađuje i iskapa (presađivanje izboja-

ka protiv sijanja)¹⁷. Transcendencija, karakteristično europska bolest. A ni glazba nije ista, tlo nema istu glazbu ovdje i ondje. Ni seksualnost nije ista: sjemenjače, čak i one dvospolne, podvrgavaju seksualnost modelu reprodukcije. Suprotno tome, rizom je oslobađanje seksualnosti ne samo od reprodukcije nego i od genitalnosti. Ovdje, stablo se usadilo u tijelo, skrtnulo je i stratificiralo čak i spolove. Izgubili smo rizom ili travu. Henry Miller: "Kina je korov na čovječanskom polju kupusa... Korov je Nemeza ljudskih nastojanja... od svih imaginarnih života koje pripisujemo biljkama, životinjama i zvijezdama, korov provodi najmudriji život. Korov doduše ne proizvodi cvijeće, ni nosače aviona, ni Govore na gori... No, konačno, korov uvijek ima zadnju riječ. Naposljetku se sve vraća u stanje Kine. To je ono što povjesničari obično zovu mračnim dobom. Nema drugog izlaza osim korova... Korov raste samo između velikih neobrađenih prostora. On popunjava praznine. *Raste između*, usred drugih stvari. Cvijet je lijep, kupus je koristan, mak zaluduje. Ali korov je divlje raslinje, koje daje moralnu pouku."¹⁸ – O kojoj Kini govori Miller? Drevnoj, današnjoj, imaginarnoj, ili možda još jednoj drugoj koja bi tvorila dio pomične karte?

Amerika je zaseban slučaj. Naravno, ni ona nije izuzeta od dominacije stabala i potrage za korijenima. To je očito čak i u književnosti, u potrazi za nacionalnim identitetom, pa čak i za europskim podrijetlom ili genealogijom (Kerouac odlazi u potragu za precima). Ipak, sve važno što se tu dogodilo i događa proteže se kroz američki rizom: bitnici, underground, podzemlja, bande i gangovi, bočni izbojci u neposrednoj vezi s vanjskim. Američka se knjiga razlikuje od europske, čak i ako se dâ u potragu za stablima. Razlika je u poimanju knjige. *Vlati trave*. I smjerovi su u Americi drukčiji: potraga za arborescentnim i povratak starome svijetu prisutni su na istoku. Ali postoji rizomaski zapad, s Indijancima bez podrijetla, s vječito nedohvatljivom međom, pomičnim i pomaknutim granicama. Postoji cjelokupna američka "karta" na zapadu, gdje čak i stabla tvore rizom. Amerika je obrnula smjerove: svoj je istok stavila na zapad, kao da je Zemlja

¹⁷ O zapadnoj agrikulturi sjemenjača i istočnjačkoj hortikulturi gomolja, opreci između presađivanja izbojaka i sijanja, razlikama u uzgoju životinja, usp. Haudricourt, "Domestication des animaux, culture des plantes et traitement d'autrui" (*L'Homme*, 1962.) i "L'origine des clones et des clans" (*L'Homme*, siječanj 1964.). Kukuruz i riža nisu izuzeci: to su žitarice koje su "u kasno doba usvojili uzgajivači gomolja" i tretirali ih na sličan način. Riža se vjerojatno "pojavila kao korov u jarcima za uzgoj taroa."

¹⁸ Henry Miller, *Hamlet*, Corrêa, str. 48-49.

postala okrugla upravo u Americi. Njezin zapad je sâm rub istoka.¹⁹ (Nije Indija posrednik između Zapada i Istoka, kao što je smatrao Haudricourt: Amerika je osovina i mehanizam obrtanja). Američka pjevačica Patti Smith pjeva bibliju američkog zubara: ne tražite korijen, slijedite kanal...

Nisu li i ondje postojale dvije vrste birokracije, pa čak i tri (ili još više?) Zapadna birokracija: njeno agrarno, katastarsko podrijetlo, korijenje i polja, stabla i njihova uloga granica, veliki popis Vilima Osvajača, feudalizam, politika francuskih kraljeva, utemeljenje države na vlasništvu, pregovaranje o zemlji putem rata, suđenja i vjenčanja. Francuski su kraljevi odabrali lji-ljan jer je on biljka s dubokim korijenjem što se hvata za nagibe. Može li se isto utvrditi za Istok? Naravno, suviše je lako pružiti sliku Istoka kao Istoka rizoma i imanencije. No činjenica je da država ondje ne postupa prema arborescentnoj shemi što odgovara prethodno utvrđenim, arboriziranim i ukorijenjenim klasama. To je birokracija kanala, s primjerom čuvene hidrauličke snage "slabog vlasništva", gdje država proizvodi kanalizirane i kanalizirajuće klase (usp. uvide što ih sadrže Wittfogelove teze koje nikad nisu bile opovrgnute). Istočnjački despot postupa poput rijeke, a ne poput izvora koji je još točka, točka-stablo ili korijen. On teče s vodom umjesto da sjedi pod stablom. A Buddhino stablo i sâm postaje rizom. Maova rijeka i Lujevo stablo. Nije li i ovdje Amerika odigrala ulogu posrednika? Jer ona funkcionira istovremeno putem unutarnjih istrebljenja i uklanjanja (ne samo Indijanaca nego i farmera itd.) te uzastopnih izvanjskih valova emigracije. Protok kapitala u njoj proizvodi golem kanal, kvantifikaciju moći s neposrednim "kvantumima" gdje svatko na svoj način izvlači korist od protoka-novca (odakle mit-stvarnost o siromahu koji postaje milijarder da bi ponovo postao siromah): u Americi se sve sjedinjuje, stablo i kanal, korijen i rizom u isti mah. Ne postoji sveopći kapitalizam, kapitalizam kao

¹⁹ Usp. Leslie Fiedler, *Le retour du Peau-rouge*, Editions du Seuil. Ta knjiga sadrži odličnu analizu geografije i njene mitološke i književne uloge u Americi te obrtanja smjerova. Na istoku, radilo se o potrazi za navlastito američkim kodom i rekodiranjem s Europom (Henry James, Eliot, Pound itd.). Na jugu, o nadkodiranju robovlasničkog sistema, s njegovom propašću i propašću plantaža u Građanskome ratu (Faulkner, Caldwell). Kapitalističko dekodiranje dolazilo je sa sjevera (Dos Passos, Dreiser). Zapad je, međutim, imao ulogu linije bijega gdje se spajaju putovanje, halucinacija, ludilo, Indijanac, opažajno i mentalno eksperimentiranje, pomicanje granica, rizom (Ken Kesey i njegov "stroj magle", bitnička generacija itd.). Svaki veliki američki autor stvara kartografiju, čak i samim svojim stilom. Za razliku od onoga što se zbiva kod nas, on proizvodi kartu koja se izravno spaja s realnim društvenim kretanjima širom Amerike. Primjer je bilježenje geografskih smjerova u cjelokupnu Fitzgeraldovu djelu.

takav; kapitalizam se nalazi na sjecištu svakovrsnih formacija, on je uvijek po prirodi neokapitalizam. On izumijeva, uvijek nâgore, svoje zapadno lice i svoje istočno lice, te ono što ih preoblikuje.

Istovremeno, ove nas geografske raspodjele vode na krivi put – u slijepu ulicu. Utoliko bolje. Radi li se o tome da se pokaže kako rizomi posjeduju vlastit despotizam i vlastitu hijerarhiju, koji su još neumoljiviji – odlično! Jer ne postoji dualizam, ni ontološki između ovdje i ondje, ni aksiološki između dobrog i lošeg, niti postoji američka mješavina ili sinteza. Postoje samo čvorišta arborescencije u rizomima, rizomski izdanci u korijenima. Postoje, štoviše, despotske formacije imanencije i kanalizacije navlastite rizomima. Postoje anarhične deformacije u transcendentnom sustavu stabala, zračnih korijena i podzemnih peteljki. Bitno je to da stablo-korijen i rizom-kanal nisu dva suprotstavljena modela: jedan djeluje kao transcendentni model i precrt, iako proizvodi svoje bjegove; drugi djeluje kao immanentan proces koji obara model i orisuje kartu, iako uspostavlja vlastite hijerarhije i dovodi do stvaranja despotskog kanala. Ne radi se o određenom mjestu na Zemljinoj površini, ni o određenom trenutku u povijesti, a ponajmanje o određenoj kategoriji mišljenja. Radi se o modelu koji se neprestance utvrđuje ili raspada, procesu koji se neprestance produljuje, prekida i nanovo započinje. Ne, to nije nov ili drukčiji dualizam. Problem pisanja: neegzakti izrazi prijeko su potrebni da bi se označilo nešto na egzaktan način. I to nije stoga što je to nužno, i nije stoga što smo prisiljeni služiti se aproksimacijama: neegzaktnost nije nikakva aproksimacija, naprotiv, ona je egzaktan prolazak onoga što je u tijeku. Pozivamo se na jedan dualizam samo kako bismo opovrgnuli drugi. Služimo se dualizmom modelâ samo kako bismo dospjeli do procesa koji opovrgava svaki model. Svaki put zahtijevaju se mentalni korektivi što raskidaju dualizme koje smo nehotice proizveli, ali kroz koje prolazimo. Dospjeti do čarobne formule za kojom svi tragamo: PLURALIZAM = MONIZAM, prolazeći kroz sve dualizme koji jesu neprijatelj, ali nužan neprijatelj, namještaj koji neprestano premještamo.

Sažmimo glavna obilježja rizoma: za razliku od stabala ili njihovog korijenja, rizom spaja bilo koju točku s bilo kojom drugom točkom, a te njegove značajke nisu nužno povezane sa značajkama iste prirode. On se služi vrlo različitim znakovnim režimima, pa čak i neznakovnim stanjima. Rizom se ne može svesti ni na Jedan ni na mnogostrukost. On nije Jedan koji postaje dva ili čak izravno tri, četiri ili pet itd. Nije mnogostrukost što se izvodi iz Jedan ili kojoj bi se Jedan pridodao ($n + 1$). Nije sačinjen od jedinica, već od dimenzija, ili, bolje, pomičnih smjerova. Nema ni početak ni kraj, već

uvijek samo sredinu (*milieu*²⁰) iz koje izrasta i koju prerasta. Uspostavlja linearne mnogostrukosti s n brojem dimenzija, bez subjekta i objekta, koje se mogu izložiti na nekoj ravni konzistencije i od kojih je Jedan uvijek oduzet ($n - 1$). Mijenjajući dimenzije, takva mnogostrukost uvijek mijenja i svoju prirodu, prolazi kroz pretvorbu. Za razliku od strukture, koja se definira skupom točaka i pozicija, binarnih veza između tih točaka i biunivočnih relacija između tih pozicija, rizom je sastavljen samo od linija: linija segmentiranosti i stratifikacije kao svojih dimenzija, ali i linije bijega ili deterritorijalizacije koja je maksimalna dimenzija sukladno kojoj se, slijedeći je, mnogostrukost preobražava i mijenja prirodu. Te linije, ili orise, ne treba brkati s lozama arborescentne vrste, koji nisu drugo doli veze, što se mogu lokalizirati, između točaka i pozicija. Za razliku od stabla, rizom nije predmet reprodukcije: ni izvanjske reprodukcije kao stablo-slika ni unutarnje reprodukcije kao struktura-stablo. Rizom je antigenealogija. On je kratko pamćenje, protupamćenje. Rizom djeluje s pomoću varijacije, ekspanzije, osvajanja, crpljenja, izbojaka. Za razliku od grafizma, crteža ili fotografije, za razliku od precrta, rizom ima veze s kartom koju valja proizvesti, konstruirati, koja se uvijek može razgraditi, povezati, obrnuti, preinačiti, koja ima višestruke ulaze i izlaze i vlastite linije bijega. Precrte treba staviti na kartu, a ne obrnuto. Nasuprot centriranih (čak i policentriranih) sustava, s hijerarhijskom komunikacijom i unaprijed utvrđenim vezama, rizom je acentrirani, nehijerarhijski i neoznačujući sustav, bez Generala, bez organizacijskog pamćenja ili centralnog automata, definiran samo cirkulacijom stanja. Ono o čemu se radi u rizomu jest odnos sa seksualnošću, ali i sa životinjom, s biljkom, sa svijetom, s politikom, s knjigom, s prirodnim i umjetnim stvarima – odnos koji je posve drukčiji od arborescentnog odnosa. Jer ovdje se radi o svakovrsnim “postajanjima”.

Plato je uvijek u sredini, ne na početku niti na kraju. Rizom je sačinjen od platoa. Gregory Bateson služi se riječju “plato” da označi nešto vrlo posebno: kontinuirano, u sebi titravo područje intenziteta koje se razvija tako što izbjegava svaku usmjerenost prema točki kulminacije ili izvanjskoj svrsi. Bateson navodi primjer balijske kulture, gdje seksualne igre između majke i djeteta, pa čak i razmirice među muškarcima, prolaze kroz tu čudnovatu intenzitetsku stabilizaciju. “Neka vrsta kontinuiranog platoa intenziteta nadomješta orgazam”, rat ili točku kulminacije. Žalosno je obilježje

²⁰ Autori mahom koriste tu riječ u oba njezina značenja u isti mah: “sredina” kao jednaka prostorna udaljenost od krajeva ili “prosjeak”, i sredina kao “milje”, “životna” sredina. (Prev.)

zapadnog duha što vezuje izražaje i radnje za izvanjske ili transcendentne svrhe umjesto da ih razmatra na ravni imanencije na osnovi njihove unutarnje vrijednosti.²¹ Na primjer, utoliko ukoliko je knjiga sastavljena od poglavlja, ona ima svoje točke kulminacije i terminacije. Kakva je, međutim, knjiga sastavljena od platoa, što komuniciraju jedni s drugima putem raspuklina, kao u mozgu? Zovemo “platoom” svaku mnogostrukost koja se može spojiti s drugima površinskim ili podzemnim peteljkaama tako da tvori ili proširuje rizom. Ovu knjigu pišemo kao rizom. Sastavili smo je od platoa. Dali smo joj kružni oblik, ali samo zabave radi. Svako bismo se jutro probudili, i svaki bi se od nas upitao kojeg će se platoa latiti, pišući sad pet, sad deset redaka. Imali smo halucinantna iskustva, promatrali smo linije kako, poput kolona malenih mrava, napuštaju jedan plato i odlaze k drugome. Ocrnali smo krugove konvergencije. Svaki se plato može početi čitati od bilo kojeg mjesta i može ga se povezati s kojim god platoom. Da bi se dosegnulo mnogostrukost, potrebna je metoda koja ga zbiljski proizvodi. Nikakvo tipografsko lukavstvo, nikakva leksička vještina, spajanje ili tvorba riječi, nikakva sintaktička odvažnost ne mogu nadomjestiti tu metodu. Zapravo, sve to najčešće nisu drugo doli mimetičke procedure kojima se raspršuje ili dislocira jedinstvo koje se u nekoj drugoj dimenziji pridržava za knjigu-sliku. Tehnonarcizam. Tipografske, leksičke ili sintaktičke kreacije potrebne su samo kad više ne pripadaju izražajnom obliku nekog skrivenog jedinstva, te i same postanu dimenzijom određene mnogostrukosti. Poznati su nam samo rijetki uspjesi u tom žanru.²² Sâmi nismo bili sposobni za to. Samo smo koristili riječi što za nas funkcioniraju kao platoi. RIZOMATIKA = SHIZOANALIZA = PRAGMATIKA = MIKROPOLITIKA. Te su riječi koncepti, ali koncepti su linije, to jest brojčani sustavi pripojeni određenoj dimenziji mnogostrukosti (stratum, molekularni lanci, linije bijega ili raskida, krugovi konvergencije itd.). Ni u kom slučaju ne pretendiramo na naslov znanosti. Upućeni smo u znanstvenost jednako kao u ideologiju, i zapravo poznajemo samo sklopove. A jedini sklopovi su mašinski sklopovi žudnje te kolektivni sklopovi iskazivanja. Nema označavanja, nema subjektivacije: pisati u n -toj potenciji (svako pojedinačno iskazivanje robuje

²¹ Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Ballantine Books, New York, 1972., str. 113. Primijetiti ćemo da se riječ “plato” koristi u klasičnim istraživanjima lukovica, gomolja i rizoma: usp. Baillonov *Dictionnaire de botanique*, pod “Bulbe”.

²² Vidi, na primjer, Joëlle de la Casinière, *Absolument nécessaire*, Editions de Minuit, doista nomadsku knjigu. U istome duhu, vidi istraživanja Montfaucon Research Centera.

dominantnim značenjima, svaka označiteljska žudnja upućuje na subjekte nad kojima se dominira). U svojoj mnogostrukosti, sklop nužno djeluje na semiotičke, materijalne i društvene tokove u isti mah (neovisno o svakoj naknadnoj rekonstrukciji u teorijskom ili znanstvenom korpusu). Više ne postoji trojna podjela na polje stvarnosti (svijet), polje reprezentacije (knjiga) i polje subjekta (autor). Umjesto toga, sklop uspostavlja spojeve između određenih mnogostrukosti crpenih iz svakog od tih područja, tako da se knjiga ne nastavlja u sljedećoj knjizi, njen objekt u svijetu, njen subjekt u jednom ili više autora. Ukratko, smatramo da se nikad ne može dovoljno pisati u ime neke vanjskosti. Vanjsko nema slike, ni značenja, ni subjektnosti. Knjiga, sklop s vanjskošću, protiv knjige-slike svijeta. Knjiga-rizom, ne više dihotomna, korijenolika ili fascikularna knjiga. Nikad ne tvoriti niti usađivati korijen, ma koliko bilo teško oduprijeti se povratku tim starim procedurama. "Sve stvari, naime, što mi padaju na um, ne padaju mi na um iz samoga korijena, već odnekuda tek prema njihovoj sredini. Neka ih onda netko pokuša držati, neka netko pokuša držati travku i uhvatiti se za nju, za travku, koja počinje rasti tek iz sredine stabljike."²³ Zašto je to toliko teško? Pitanje već spada u područje opazajne semiotike. Nije lako opazati stvari po sredini, a ne odozgo ili odozdo, slijeva na desno ili obrnuto: pokušajte, i vidjet ćete kako se sve mijenja. Nije lako vidjeti travu u stvarima i riječima (tako je Nietzsche kazao da se aforizam mora "preživati", a plato se nikad ne može odvojiti od krava koje ga nastanjuju, koje su oblaci na nebu također).

Pisana se povijest uvijek pisala sa stajališta sjedilaca i u ime nekog unitarnog, u najmanju ruku mogućeg državnog aparata, pa i kad je govorila o nomadima. Oskudijevamo nomadologijom, koja je suprotnost povijesnoj znanosti. No i ovdje nalazimo neke rijetke i velike uspjehe, na primjer, što se tiče dječjih križarskih ratova: knjiga Marcela Schwoba umnaža priče poput platoâ promjenljivih dimenzija. Knjiga Jerzyja Andrzejewskog, *Rajska vrata*, sastoji se od jedne jedine neprekinute rečenice: tok djece, tok predanog hoda, zaostajanja, navale, semiotički tok svih ispovijedi djece što odlaze izjasniti se starome redovniku na čelu procesije, tok žudnje i seksualnosti, svako dijete pošlo u rat iz ljubavi i više ili manje izravno vođeno mračnom posmrtnom i pederastijskom žudnjom grofa od Vendômea – svi ti tokovi, s krugovima konvergencije. Nije bitno to da oni tvore "Jedno i mnogostruko". Prošli smo tu fazu. Postoji kolektivni sklop iskazivanja, mašinski sklop žudnje, jedan u drugome i oba prikopčana na neizmjernu

²³ Kafka, *Dnevnik*, prev. s njem. Traute Šegedin, Zora, Zagreb, 1977.

vanjskost koja je u svakom slučaju mnogostrukost. Noviji primjer je knjiga Armanda Farrachija o 4. križarskom ratu, *La dislocation*, gdje se rečenice udaljavaju jedne od drugih ili raspršuju, ili se sudaraju i koegzistiraju, dok slova i cijela tipografija počinju plesati kako križarenje postaje sve mahovitije.²⁴ To su modeli nomadskog i rizomskog pisanja. Pisanje se združuje s ratnom mašinom i linijama bijega, napušta stratume, segmentiranosti, sedentarnost, državni aparat. Ali zbog čega je još potreban model? Nije li knjiga i dalje "slika" križarskih ratova? Ne postoji li u njoj još neko čuvano jedinstvo, korjensko jedinstvo u Schwobovu slučaju, podbačeno jedinstvo u Farrachijevom slučaju, jedinstvo pogrebnoga grofa u najljepšemu slučaju, koji je onaj *Rajskih vrata*? Je li potrebno još dublje nomadstvo od onog križarskih ratova, ono pravih nomada, ili nomadstvo onih koji se više čak ni ne kreću i ništa ne oponašaju? Oni samo sklapaju (*agencent*). Kako će knjiga pronaći odgovarajuću vanjskost s kojom može sklapati u heterogenu, umjesto svijeta koji valja reproducirati? Kulturalno, knjiga je nužno precrt: već precrt same sebe, precrt prethodne knjige istog autora, precrt drugih knjiga ma koliko se one razlikovale, beskrajni precrt etabliranih koncepata i riječi, precrtavanje sadašnjega, prošloga ili budućega svijeta. I antikulturalna knjiga još može biti prožeta suviše teškim bremenom kulture: ali ona će ga djelatno upotrijebiti u svrhu zaborava a ne pamćenja, nerazvijenosti umjesto razvojnoga napretka, nomadstva, a ne sedentarnosti, karte, a ne precрта. RIZOMATIKA = POP ANALIZA, čak i ako ljudi imaju drugog posla nego da je čitaju, čak i ako su blokovi sveučilišne kulture ili pseudoznanstvenosti još suviše mučni ili impozantni. Jer znanost bi posve poludjela da je se prepusti samoj sebi. Pogledajte matematiku – to nije znanost, već čudovišni i nomadski argo. Čak, i ponajprije, u teorijskoj domeni, bilo koja privremena i pragmatička konstrukcija bolja je od precrta koncepata, s njihovim rezovima i pomacima koji ništa ne mijenjaju. Neprimjetan raskid umjesto označiteljskog reza. Nomadi su izumili ratnu mašinu suprotstavljenu državnom aparatu. Povijest nikad nije shvatila nomadstvo, knjiga nikad nije obuhvatila vanjskost. Tijekom duge povijesti država je bila model knjige i mišljenja: logos, filozof-kralj, transcendentnost Ideje, unutarnost koncepta, republika duhova, tribunal razuma, funkcio-

²⁴ Marcel Schwob, *La croisade des enfants*, 1896; Jerzy Andrzejewski, *Les portes du paradis*, 1959, Gallimard; Armand Farrachi, *La dislocation*, 1974, Stock. U vezi sa Schwobovom knjigom Paul Alphandéry ustvrdio je kako književnost u određenim slučajevima može obnoviti povijest i nametnuti joj "prave smjernice istraživanja" (*La chrétienté et l'idée de croisade*, sv. II, Albin Michel, str. 116).

nari mišljenja, čovjek kao zakonodavac i podređeni. Pretenzija države da bude pounutarnjena slika reda svijeta, i da ukorijeni čovjeka. Ali odnos ratne mašine s vanjskim nije samo još jedan "model": to je sklop zahvaljujući kojem mišljenje samo postaje nomadsko, knjiga radni dio svih pokretnih mašina, peteljka za rizom (Kleist i Kafka protiv Goethea).

Pisati u n -toj potenciji, u $n - 1$, pisati s pomoću slogana: Tvorite rizom, a ne korijen, nikada ne sadite! Ne sijte, već rasađujte! Ne budite jedno ni mnogostruko, budite mnogostrukosti! Povlačite linije, nikad ne crtajte točku! Brzina pretvara točku u liniju!²⁵ Budite brzi, čak i dok stojite na mjestu! Linija sreće, linija bokova, linija bijega. Ne budite Generala u sebi! Nemojte imati ispravne ideje, samo imajte ideju! (Godard)²⁶. Imajte kratke ideje. Tvorite karte, a ne fotografije ni crteže. Budite ružičasta pantera, i vaše ljubavi neka budu poput ose i orhideje, mačke i babuna. Kao što kažu za rijeku-starca:

*He don't plant tatos
Don't plant cotton
Them that plants them is soon forgotten
But old man river he just keeps rolling along.*

Rizom nema početak ni kraj, uvijek je u sredini, između stvari, međubiti, *intermezzo*. Stablo je filijacija, no rizom je udruživanje, uvijek samo udruživanje. Stablo nameće glagol "biti", no tkivo rizoma je sprežanje "i... i... i...". To sprežanje ima dovoljno snage da uzdrma i iskorijeni glagol biti. Kamo idete? Odakle dolazite? Kamo želite doći? To su posve izlišna pitanja. Stvarati praznu ploču, počinjati ili iznova počinjati od nule, tražiti početak ili temelj – sve to implicira pogrešno poimanje putovanja i kretanja (metodičko, pedagoško, inicijacijsko, simboličko putovanje...). No Kleist, Lenz ili Büchner imaju drukčiji način putovanja i kretanja: krenuti iz sredine, kroz sredinu, ulaziti i izlaziti, ne počinjati niti završavati.²⁷ U još većoj

²⁵ Usp. Paul Virilio, "Véhiculaire", u *Nomades et vagabonds*, 10-18, str. 43: o pojavi linearnosti i poremećaju opažanja zbog brzine.

²⁶ Neprevodiva igra riječima (koju ovdje prevodimo doslovno), parafraza formule kultnoga francuskog avangardnog redatelja Jean-Luca Godarda: "pas une image juste, juste une image". (Prev.)

²⁷ Usp. Jean-Christophe Bailly, *La Légende dispersée : Anthologie du romantisme allemand*, Pariz, 1976, 10-18: opis kretanja u njemačkom romantizmu, str. 18. i *passim*.

mjeri, američka i, prije nje, engleska književnost već su očitovale taj rizomski smjer; umjele su se kretati između stvari, uspostaviti logiku I-ja, zbaciti ontologiju, ukloniti temelje, ukinuti kraj i početak. Umjele su prakticirati pragmatiku. Sredina naime nije prosjek. Naprotiv, ona je mjesto gdje stvari stječu brzinu. *Između* stvari ne označava relaciju koja se može lokalizirati, koja ide od jedne do druge i recipročno, već okomit smjer, transverzalno kretanje koje ih nosi jednu i drugu, tok bez početka i kraja koji nagriza svoje obale i stječe brzinu u sredini.

Polje tragova ili linija vuka

Onaj dan, čovjek-vuk ustao je s kauča osobito iscrpljen. Znao je da Freud ima naročit dar da se očese o istinu i zaobiđe je, te zatim popuni prazninu asocijacijama. Znao je da Freud ne zna ništa o vukovima – ništa više, uostalom, nego o anusima. Freud je shvatio samo što je to pas, i što je pseći rep. To nije dovoljno. To ne može biti dovoljno. Čovjek-vuk znao je da će ga Freud ubrzo proglasiti izliječenim, ali da od toga neće biti ništa, da će ga zauvijek nastaviti analizirati Ruth, Lacan, Leclaire. Konačno, znao je da stječe pravo vlastito ime, čovjek-vuk, mnogo više vlastito nego njegovo,

jer doseže puno viši stupanj singularnosti u trenutačnom dohvaćanju generičke mnogostrukosti: vukovi. Ali znao je i da će to novo, pravo vlastito ime biti izobličeno, pogrešno napisano, retranskribirano kao patronim.

A ipak, Freud će napisati nekoliko izvanrednih stranica. Posve praktičkih stranica, kao što je članak iz 1915. o “Nesvjesnom”, o razlici između neuroze i psihoze. Freud tvrdi da su histerik ili opsesivac sposobni učiniti općenitu usporedbu između čarape i vagine, ožiljka i kastracije itd. Nesumnjivo, oni istovremeno shvaćaju predmet na općenit način i kao izgubljen. Ali neurotiku ne pada na pamet da pojmi kožu erotski kao mnogostrukost pora, točkica, malih ožiljaka ili rupica, ili čarapu erotski kao mnogostrukost očica, dok je psihotik za to sposoban: “smatramo da bi mnogostrukost tih malih šupljina spriječila neurotika da ih upotrijebi kao nadomjeske za ženske genitalne organe”.²⁸ Usporediti čarapu s vaginom je u redu, to ne prestano činimo, ali morate biti ludi da usporedite čisti skup očica s poljem vaginâ: tako kaže Freud. To je vrlo važno kliničko otkriće: u čemu počiva cjelokupna stilaska razlika između neuroze i psihoze. Na primjer, kad Salvador Dalí pokuša reproducirati svoje paranoične ideje, on je kadar dugo govoriti o *nekome* nosorogovu rogu, ali unatoč tome ne izlazi iz neuropatskog diskursa. No kad počne uspoređivati ježenje kože s poljem sićušnih nosorogovih rogova, osjećamo da se atmosfera promijenila i da svjedočimo ludilu. Radi li se i dalje o usporedbi? Riječ je prije o čistoj mnogostrukosti koja mijenja sastavne dijelove ili koja *postaje*. Na mikrobiološkoj razini, mali trnci “postaju” rogovi, a rogovi postaju mali penisi.

Istom što je otkrio najveće umijeće nesvjesnog, to umijeće molekularnih mnogostrukosti, Freud se svom silom nastoji vratiti molarnim jedinstvima, obnoviti dobro poznate teme kao što su *neki* otac, *neki* penis, *neka* vagina, *neka* kastracija... itd. (Nadomak otkriću rizoma, Freud se uvijek vraća pukim korijenima). Reduktivna procedura vrlo je zanimljiva u članku iz 1915: on tvrdi da se neurotikove usporedbe i identifikacije ravnaju prema predodžbama stvari, dok su psihotiku ostale samo predodžbe riječi (na primjer, riječi *rupa*). “Ono što je diktiralo odabir supstituta nije sličnost predmeta, nego istovjetnost njihova verbalnog izričaja”. Dakle, kad ne postoji jedinstvo stvari, u najmanju ruku postoji jedinstvo i istovjetnost riječi. Zamjećujemo da se imena ovdje koriste *ekstenzivno*, to jest funkcioniraju kao opće imenice što osiguravaju unifikaciju skupa koji supsumiraju. Vlastito ime može biti samo krajnji slučaj opće imenice, sadržeci u sebi već domesticiranu mnogostrukost i povezujući je s bićem ili predmetom

²⁸ Freud, *Métapsychologie*, Gallimard, 153.

što se postavljaju kao jedinstveni. To ugrožava, kako sa strane riječi tako i sa strane stvari, odnos između vlastitog imena kao *intenziteta* i mnogostrukosti koju ono trenutačno dohvaća. Za Freuda, kad se stvar raspukne i izgubi identitet, riječ je još tu da joj ga vrati ili joj izumi neki drugi. Freud je računao na riječ kao na ono što obnavlja jedinstvo kojeg više nema u stvarima. Ne svjedočimo li ovdje rođenju jedne kasnije avanture – one Označitelja, podmukle despotske instancije koja sobom supstituira neoznačiteljska vlastita imena, kao što supstituira mnogostrukosti turomnim jedinstvom predmeta koji se proglašava izgubljenim?

Nismo daleko od vukova. Jer čovjek-vuk jest i onaj koji, u svojoj drugoj, takozvanoj psihotičnoj epizodi neprestano bdije nad promjenama ili pomičnoj putanji rupica ili malih ožiljaka na koži svojeg nosa. No u prvoj epizodi, koju Freud proglašava neurotičnom, čovjek-vuk pripovijeda kako je sanjao šest do sedam vukova na stablu, i nacrtao ih je pet. Tko naime ne zna da se vukovi kreću u čoporima? Svi to znaju osim Freuda. Ono što svako dijete zna, Freud ne zna. On pita s lažnom pedantnošću: kako objasniti da je u snu bilo pet, šest ili sedam vukova? Budući da je odlučio kako je u pitanju neuroza, Freud se služi i drugom redukcijskom procedurom: ne verbalnom supsumcijom na razini reprezentacije riječi, već slobodnom asocijacijom na razini reprezentacije stvari. Rezultat je isti, jer uvijek se radi o povratku na jedinstvo, na identitet osobe ili predmeta koji se proglašava izgubljenim. Tako će se vukovi morati očistiti od svoje mnogostrukosti. Ta se operacija izvršuje asocijativnim povezivanjem sna s pričom *Vuk i sedam kozlića* (od kojih je pojedeno samo šest). Svjedočimo Freudovu reduktivnom ushićenju: doslovce vidimo kako mnogostrukost izlazi iz vukova i uzima oblik kozlića koji nemaju nikakve veze s čitavom pričom. Sedam vukova koji su zapravo kozlići, šest vukova jer se sedmi kozlić (sâm čovjek-vuk) skriva u uri, pet vukova jer je možda bilo pet sati kad je vidio svoje roditelje kako vode ljubav i jer je rimska brojka V povezana s erotskim otvaranjem ženskih nogu, tri vuka jer su roditelji možda tripot vodili ljubav, dva vuka jer su dva roditelja to činila *more ferarum*, ili čak dva psa koja je dijete prethodno vidjelo kako se pare, pa onda jedan vuk, jer vuk je otac – to smo znali otpočetak – i, konačno, nulti vuk, jer je izgubio rep – ne samo kastrator nego i kastrirani. Koga se ovdje pokušava previriti? Vukovi nemaju izgleda da se izvuku i spase svoj čopor: od samog je početka odlučeno da životinje mogu služiti samo da reprezentiraju koitus između roditelja, ili obrnuto, da budu reprezentirane tim koitusom. Freud očito ne zna ništa o opčinjenosti koju izazivaju vukovi, o značenju nijemog zova vukova, poziva da se postane-vukom. Vukovi netremice promatraju

usnulo dijete. Mnogo je utješnije uvjeriti se da je san proizveo obrat i da dijete zapravo gleda pse ili roditelje kako vode ljubav. Freud poznaje samo edipiziranog vuka ili psa, kastriranog-kastrirajućeg vuka-taticu, psa u kućici, psihoanalitičarev vau-vau.

Franny sluša emisiju o vukovima. Kažem joj: Bi li htjela biti vuk? Odgovara arogantno: Koja glupost, ne možeš biti jedan vuk, uvijek si osam ili deset, šest ili sedam vukova. Ne šest ili sedam vukova istovremeno, posve sâm, već jedan među mnoštvom vukova, s pet ili šest drugih vukova. Ono što je važno u postajanju-vukom jest pozicija mase, a prije svega pozicija sâmoga subjekta u odnosu prema čoporu, prema vuku-mnogostrukosti: kako mu se on pridružuje ili ne pridružuje, udaljenost na kojoj se drži, način na koji prijanja ili ne prijanja uz mnogostrukost. Da bi ublažila oštrinu svog odgovora, Franny prepričava san: “Postoji pustinja. No opet, nema nikakva smisla reći da se nalazim u pustinji. To je panoramsko viđenje pustinje, ta pustinja nije ni tragična ni nenastanjena, pustinja je samo zbog svoje oker boje i svoga toplog, sjene lišenog svjetla. U njoj postoji vrveće mnoštvo, roj pčela, gužva nogometasa ili grupa Tuarega. *Nalazim se na rubu toga mnoštva, na njegovoj periferiji. Ali mu pripadam, vezan sam za njega nekim od svojih udova, rukom ili nogom.* Znam da je ta periferija jedino mjesto na kojem mogu biti, umrla bih da se dadem odvući usred gužve, ali jednako tako i kad bih se odvojila od gomile. Nije lako ostati na tom položaju, štoviše, vrlo ga je teško održati, jer ta se bića neprestano gibaju a njihova su kretanja nepredvidljiva i ne slijede nikakav ritam. Čas se okreću na mjestu, čas idu prema sjeveru da bi naglo skrenula prema istoku, i nijedna individua od koje je sačinjena gomila ne ostaje na istom mjestu u odnosu prema drugima. Zato sam i ja stalno u pokretu. Sve to iziskuje golem napor, ali mi i daje osjećaj silovite, gotovo vrtoglave sreće.” To je vrlo dobar shizoidni san. Biti usred gomile i, u isti mah, potpuno izvan nje, vrlo daleko: biti na rubu, poduzeti šetnju po uzoru na Virginiju Woolf (“Više nikada neću reći: *ja sam ovakva ili onakva*”²⁹).

Problemi napučivanja u nesvjesnome: sve što prolazi kroz pore shizofrenika, vene narkomana, rojenja, vrvljenja, pokretanja, intenziteti, rase i plemena. Ta priča o bijeloj koži što bubri od silnih plikova i prištića, o patuljastim crnim glavama što prolaze kroz pore krevljeći se, izazivajući gađenje, koje se mora brijati svakog jutra – je li to kakva priča Jeana Raya,

²⁹ Virginia Woolf, *Gospođa Dalloway*, prev. Mate Maras, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, str. 12: prijevod je sravnjen s izvornikom i izmijenjen kako bi bolje odgovarao argumentaciji autorâ, v. str. 356. (Prev.)

koji je umio unijeti stravu u fenomene mikromnogostrukosti? A što je s "liputanskim halucinacijama" o eteru? Jedan shizofrenik, dva shizofrenika, tri shizofrenika: "Bebe mi rastu u svakoj pori" – "Kod mene to nisu pore, nego vene, mali željezni štapići rastu mi u venama" – "Ne želim da mi daju injekcije, osim one kamfornog alkohola. Inače mi rastu grudi u svakoj pori." Freud je pokušao pristupiti fenomenu gomile sa stajališta nesvjesnog, ali nije dobro vidio, nije vidio da je i sâm nesvjesno prije svega gomila. Bio je kratkovidan i gluhi. Zamijenio je gomile za osobu. Shizofrenici, suprotno tome, imaju oštre oči i uši. Ne zamjenjuju mrmore i potiske gomile za tatičin glas. Jung je jednom prilikom sanjao kosti i lubanje. Kost i lubanja nikad ne postoje sami. Kosti su mnogostrukost. Ali Freud hoće da to označava nečiju smrt. "Jung se začudio i primijetio da je bilo više lubanja, a ne samo jedna. Ali Freud je nastavio..."³⁰

Mnogostrukost pora, crnih točaka, malih ožiljaka ili očica. Grudi, beba, štapića. Mnogostrukost pčela, nogometaša ili Tuarega. Mnogostrukost vukova, šakala... Te su stvari nesvodive, ali nas vode određenom statusu formacijâ nesvjesnog. Pokušajmo definirati činitelje koji su ovdje na djelu: prvo, postoji nešto što ima ulogu punoga tijela – tijela bez organa. To je pustinja u prvome snu. To je ogoljeno stablo na koje su posađeni vukovi u snu čovjeka-vuka. To je koža kao ovojnica ili prsten, čarapa kao površina koja se može obrnuti. To može biti kuća ili dio kuće, bilo koji broj kojekakvih stvari, bilo što. Nitko ne vodi ljubav s ljubavlju a da sâm, s drugim ili drugima, ne konstituirâ tijelo bez organa. Tijelo bez organa nije prazno tijelo lišeno organa, nego tijelo na kojem se ono što služi kao organi (vukovi, oči vukova, čeljusti vukova?) razmješta sukladno fenomenima mase, slijedeći brownovska kretanja, u obliku molekularnih mnogostrukosti. Pustinja je napučena. Tijelo bez organa stoga nije toliko suprotstavljeno organima koliko njihovoj organizaciji, budući da i sâm konstituirâ organizam. Tijelo bez organa nije mrtvo, već živo tijelo, utoliko življe i uskomešanje ukoliko dovodi do raspuknuća organizma i njegove organizacije. Uši skaču na plažu. Kolonije kože. Puno tijelo bez organa jest tijelo napučeno mnogostrukostima. A problem nesvjesnog zacijelo nema nikakve veze s razmnožavanjem, već s napučivanjem, populacijom. To je pitanje globalne populacije na punom tijelu Zemlje, a ne organskoga obiteljskog razmnožavanja. "Volim izumijevati narode, plemena, podrijetla rasa... Vraćam se iz svojih plemena. Dosada, usvojeni sam sin petnaest plemena, niti više niti manje. Ona su moja usvojena plemena, jer volim svako od njih više nego

³⁰ E. A. Bennet, *Ce que Jung a vraiment dit*, Stock, Pariz, str. 80.

da sam u njima rođen." Ipak, tvrde, shizofrenik ima oca i majku, zar ne? Žalimo slučaj, ali nema, nema ih kao takve. Ima samo pustinja i plemena koja u njoj obitavaju, puno tijelo i mnogostrukosti koje uza nj prijanjaju.

Odatle proizlazi drugi činitelj: priroda tih mnogostrukosti i njihovih elemenata. RIZOM. Jedna od ključnih značajki sna o mnogostrukosti jest da svaki sastavni dio neprestano varira i mijenja svoju udaljenost od drugih. Na nosu čovjeka-vuka dijelovi bez prestanka plešu, povećavaju se i smanjuju, određeni kao pore na koži, mali ožiljci u porama, jamice u tkanju ožiljaka. No te promjenljive udaljenosti nisu ekstenzivni kvantiteti koji se razdjeljuju jedni u drugima, već prije, svaka je od njih nedjeljiva ili "relativno nedjeljiva", odnosno, one nisu djeljive ispod ili iznad određenog praga i ne povećavaju se ni smanjuju a da njihovi sastavni dijelovi odmah ne promijene prirodu. Roj pčela, to je gužva nogometaša s prugastim dresovima ili banda Tuarega. Ili, klan vukova duplicira se rojem pčela protiv bande Deulha, pod vodstvom Mowglija koji trči po rubu (da, Kipling je bolje od Freuda shvatio zov vukova, njihov libidinalni smisao, a u slučaju čovjeka-vuka postoji i priča o osama ili leptirima što zamjenjuju vukove: prelazimo s vukova na ose). Ali što zapravo znače te nedjeljive udaljenosti koje se neprestano mijenjaju, i koje se ne razdjeljuju ni mijenjaju a da njihovi sastavni dijelovi svaki put ne promijene prirodu? Nije li to intenzitetski karakter elemenata i njihovih odnosa u toj vrsti mnogostrukosti? Upravo poput brzine ili temperature, koje nisu sačinjene od brzina ili temperatura, već su obavijene drugima ili obavijaju druge, od kojih svaka uvijek označava neku promjenu prirode. To je stoga što te mnogostrukosti nemaju metrički princip u homogenoj sredini, već drugdje, u silama koje u njima djeluju, u fizičkim fenomenima koji ih nastanjuju, upravo u libidu koji ih konstituirâ iznutra i pritom se razdjeljuje u promjenljive i kvalitativno drukčije tokove. I sâm Freud priznaje mnogostrukost libidinalnih "strujanja" što supostoje kod čovjeka-vuka. I utoliko nas više začuđuje način na koji pristupa mnogostrukostima nesvjesnog. Za njega, uvijek će postojati neko svođenje na Jedan: mali ožiljci i rupice bit će podrazdiobe velikog ožiljka ili glavne rupe koja se naziva kastracijom, vukovi će biti nadomjesci za jednog te istoga Oca koji se nalazi posvuda, odnosno, gdje god ga stavili (kao što kaže Ruth Mack Brunswick, ta hajde, vukovi su "svi očevi i liječnici", no čovjek-vuk će pomisliti: zar želite reći da moja guzica nije vuk?).

Treba postupiti upravo obrnuto, i shvatiti to u intenzitetima: vuk je čopor, to jest mnogostrukost trenutačno pojmljena kao takva na osnovi približavanja i udaljavanja od nule – to su udaljenosti koje se ni u kojem trenutku ne daju rastaviti na dijelove. Nula je tijelo bez organa čovjeka-vuka.

Nesvjesno ne poznaje negaciju zbog toga što u nesvjesnom ne postoji ništa negativno, već samo neodređena približavanja nultoj točki i udaljavanja od nje, koja ne izražava nikakav manjak, nego pozitivitet punoga tijela kao uporišta i pomoćnika (jer "pritok je potreban samo da bi označio odsutnost intenziteta"). Vukovi označavaju intenzitet, pojas intenziteta, prag intenziteta na tijelu bez organa čovjeka-vuka. Neki je zubar rekao čovjeku-vuku da će mu "ispasti zubi zbog vašega suviše snažnog ugriza" – i u isto vrijeme njegove se desni osipaju prištićima i rupicama.³¹ Čeljust kao visoki intenzitet, zubi kao niži intenzitet, i pustularne desni kao približavanje nuli. Vuk kao trenutačno dohvaćanje mnogostrukosti u određenom području nije predstavnik ni nadomjestak, već jedno *osjećam*. Osjećam da postajem vuk, vuk među vukovima, na rubu čopora, a jedini krik zebnje koji Freud čuje jest: pomozite mi da ne postanem vuk (ili, suprotno tome, da ne zakažem u tom postajanju). Ne radi se o reprezentaciji: o tome da netko misli da je vuk, da predočuje sebe kao vuka. Vuk, vukovi, jesu intenziteti, brzine, temperature, nerastavljive promjenljive udaljenosti. Vrvljenje, vukovanje. A tko bi mogao povjerovati da analna mašina nema nikakve veze s mašinom vukova, ili da su njih dvije povezane samo edipovskim aparatom, suviše ljudskim likom Oca? Jer, konačno, i anus izražava neki intenzitet, u ovom slučaju približavanje nuli udaljenosti koja se ne može rastaviti na svoje dijelove a da oni ne promijene prirodu. *Polje anusa, upravo poput čopora vukova*. Ne drži li se dijete, na periferiji, za vukove anusom? Silazak od čeljusti do anusa. Držati se za vukove čeljušću i anusom. Čeljust nije vučja čeljust, to nije tako jednostavno, no čeljust i vuk tvore mnogostrukost koja se preobražava u oko i vuka, anus i vuka, sukladno drugim udaljenostima i drugim brzinama, s drugim mnogostrukostima, između pragova. Linije bijega ili deteritorijalizacije, postajanje-vukom, postajanje-neljudskim deteritorijaliziranih intenziteta, to je, upravo to, mnogostrukost. Postati vuk, postati rupa znači deteritorijalizirati se, slijedeći samosvojne i prepletene linije. Rupa nije ništa negativnija od vuka. Kastracija, manjak, nadomjestak – to je priča koju pripovijeda suviše svjesni idiot koji ne razumije ništa od mnogostrukosti kao formacija nesvjesnog. Vuk i rupa su podjednako čestice nesvjesnog, nisu ništa drugo doli čestice, produkcije čestica, putanje čestica, kao sastavni dijelovi molekularnih mnogostrukosti. Nije čak dovoljno reći da intenzitetske i pokretne čestice prolaze kroz rupe, jer rupa nije ništa manje čestica od onoga što prolazi kroz nju. Fizi-

³¹ Ruth Mack Brunswick, "En supplément à l'Histoire d'une névrose infantile de Freud", *Revue française de Psychanalyse*, 1936, br. 4.

čari tvrde da rupe nisu odsutnosti čestica, već čestice što se kreću brže od svjetlosti. Leteći anusi, ubrzane vagine, nema kastracije.

Vratimo se na priču o *mногоstrukosti*, jer tvorba tog supstantiva bio je vrlo važan moment: stvorili smo ga upravo da izbjegnemo apstraktnu protivnost između mnoštva i jednog, dijalektiku, ne bismo li mogli misliti mnoštvo u čistome stanju a ne više kao brojčani fragment izgubljenog Jedinstva ili Totaliteta, ili, suprotno tomu, kao organski sastavni dio kakva budućeg Jedinstva ili Totaliteta – i umjesto toga razlikovati vrste mnogostrukosti. Tako matematičar i fizičar Riemann razlikuje diskretne i kontinuirane mnogostrukosti (metričko počelo potonjih postoji samo u silama koje u njima djeluju). Zatim, Meinong i Russell razlikuju mnogostrukosti veličine ili djeljivosti, koje su ekstenzivne, i mnogostrukosti udaljenosti, koje su bliže intenzitetske. A kod Bergsona postoji razlikovanje brojčanih ili protežnih i kvalitativnih ili vremenskih mnogostrukosti. Mi činimo otprilike isto kad razlikujemo arborescentne i rizomske mnogostrukosti. Makro- i mikromногоstrukosti. S jedne strane mnogostrukosti koje su protežne, djeljive i molarne, koje je moguće sjedinjavati, totalizirati, organizirati, koje su svjesne ili pred-svjesne – i s druge strane nesvjesne libidinalne mnogostrukosti, koje su molekularne, intenzitetske, sačinjene od čestica što se ne razdjeljuju a da pritom ne mijenjaju prirodu, udaljenosti što ne variraju a da pritom ne ulaze u neku drugu mnogostrukost, koje se neprestano konstruiraju i razaraju dok komuniciraju, prelazeći jedne u druge unutar, ispod ili iznad nekog praga. Sastavni dijelovi potonjih mnogostrukosti su čestice, njihove relacije i udaljenosti, njihova brownoidna kretanja, njihov kvantitet, intenziteti, razlike u intenzitetima.

To je samo logički temelj. Elias Canetti razlikuje dvije vrste mnogostrukosti koje su katkad suprotstavljene, a katkad se međusobno prožimaju: *mногоstrukosti mase* i *mногоstrukosti čopora*. Među značajkama mase u Canettijevom smislu, valja istaknuti velik kvantitet, djeljivost i jednakost članova, koncentraciju i socijalnost cjeline, jedinstvenost hijerarhijskog usmjerenja, organizaciju teritorijalnosti ili teritorijalizacije, odašiljanje znakova. Među značajkama čopora, malobrojnost ili brojčano ograničenje, raspršenost, promjenljive nerastavljive udaljenosti, kvalitativne metamorfoze, nejednakosti kao ostaci ili prekoračenja, nemogućnost utvrđene totalizacije ili hijerarhizacije, brownovska raznolikost usmjerenja, linije deteritorijalizacije, projekcija čestica.³² *Zacijelo, postoji više jednakosti i manje hije-*

³² Elias Canetti, *Masa i moć*, hrv. prev. Jasenka Planinc, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984, str. 23-26, 76 i *passim*. Canetti navodi neka od spomenutih razlikovanja.

rarhije u čoporima nego u masama, ali one nisu iste vrste. Vođa čopora ili bande postupa bez utvrđena plana, svaki put mora nanovo uložiti sve što ima, dok vođa grupe ili mase konsolidira i kapitalizira svoje dobitke. Čak i na vlastitom terenu, čopor se uspostavlja prema liniji bijega ili deteritorijalizacije koja tvori njegov sastavni dio, i kojoj on daje visoku pozitivnu vrijednost, dok mase integriraju takve linije samo da bi ih segmentirale, zapriječile, dale im negativan predznak. Canetti primjećuje da je u čoporu svatko sâm iako je član družine (poput vukova tijekom lova). Svatko se bavi svojim poslom i sudjeluje u bandi u isti mah. "U promjenljivim konstelacijama hajke (čopora), u njezinim plesovima i na njenim pohodima, on (pojedinaac) će uvijek stajati na njezinu rubu. On će biti u njoj i opet na rubu, na rubu i opet u njoj. Kad hajka zatvori krug oko vatre, svaki može imati susjede i zdesna i slijeva, no leđa ostaju nezaštićena: leđa su gola i izložena divljini."³³ Prepoznavamo u tome poziciju shizofrenika: biti na periferiji, držati se rukom ili nogom... Za razliku od paranoične pozicije subjekta mase, sa svim identifikacijama pojedinca s grupom, grupe s vođom, vođe s grupom: biti posve uklopljen u masu, približiti se središtu, nikad ne ostati na rubu osim po službenoj zapovijedi. Zašto pretpostaviti (kao što to čini, na primjer, Konrad Lorenz) da su bande i njihova vrsta zajedništva evulucijski rudimentarniji stadij od grupnih ili konjugalnih društava? Ne samo da postoje ljudske bande nego postoje i iznimno profinjene ljudske bande: "mondenost" se razlikuje od "socijalnosti" jer je sličnija čoporu, a socijalni čovjek ima pogrešnu predodžbu o mondenom, kojem zavidi jer ne poznaje mondene pozicije i hijerarhije, odnose moći, vrlo osobite ambicije i projekte. Mondene se relacije nikad ne poklapaju sa socijalnim relacijama. Čak i "manirizmi" (prisutni u svim bandama) pripadaju mikromnogostrukostima i razlikuju se od društvenih manira ili običaja.

Ne radi se, međutim, o dualističkom suprotstavljanju dviju vrsta mnogostrukosti, molarne i molekularne mašine. Taj dualizam ne bi bio ništa bolji od onoga Jednog i mnoštva. Postoje samo mnogostrukosti mnogostrukosti što tvore osobiti *sklop*, i djeluju u tome osobitom *sklopu*: čopori u masama i obrnuto. Stabla imaju rizomske linije, no i rizom ima točke arborescencije. Što bi drugo moglo proizvesti lude čestice osim golema ciklotrona? Kako bi se linije deteritorijalizacije determinirale izvan krugova teritorijalnosti? Gdje bi osim u velikim prostranstvima, i u odnosu s velikim prevratima u tim prostranstvima, mogao iznenada poteći majušni potok novog intenziteta? Što sve treba učiniti da bi se proizveo nov zvuk? Postajanje-životinjom,

³³ Ibid., str. 76. (Prev.)

postajanje-molekularnim, postajanje-neljudskim prolaze kroz molarne ekstenziju, ljudsku hiperkoncentraciju, ili ih pripravlja. Kod Kafke nije moguće odijeliti podizanje velike paranoične birokratske mašine i uspostavu malih shizo-mašina postajanja-psom, postajanja-bubom. Kod čovjeka-vuka nije moguće odijeliti postajanje-vukom njegovog sna i religijsku i vojnu organizaciju njegovih opsesija. Vojnik tvori vuka, vojnik tvori psa. Ne postoje dvije mnogostrukosti ili dvije mašine, nego jedan te isti mašinski sklop koji proizvodi i raspodjeljuje sve, to jest skup iskazâ što odgovaraju "kompleksu". Što nam o svemu tome može reći psihoanaliza? Edip, ništa drugo doli Edip, jer ona ne sluša ništa i nikoga. Ona gazi sve, mase i čopore, molarne i molekularne mašine, svakovrsne mnogostrukosti. Uzmimo drugi san čovjeka-vuka, tijekom njegove takozvane psihotične epizode: na ulici, zid sa zatvorenim vratima, na njegovoj lijevoj strani prazan ormar; ispred ormara, pacijent i krupna žena s malim ožiljkom koja izgleda želi otići s druge strane zida; iza zida, vukovi se natiskuju prema vratima. U tom se pitanju čak ni gospođa Brunswick ne može prevariti: iako se prepoznaje u krupnoj ženi, vidi da su vukovi ovaj put boljševici, revolucionarna masa koja je ispraznila ormar ili zaplijenila imovinu čovjeka-vuka. *Vukovi su u metastabilnom stanju prešli na stranu velike socijalne mašine*. No psihoanaliza nema što za reći o svim tim točkama – osim onoga što je rekao još Freud: sve to upućuje natrag na taticu (gle, on je bio jedan od vođa liberalne stranke u Rusiji, ali to uopće nije važno, dovoljno je utvrditi da je revolucija "ublažila pacijentov osjećaj krivnje"). Doista, moglo bi se pomisliti da ulaganja i protuulaganja libida nemaju nikakve veze s masovnim poremećajima, kretanjima čoporâ, kolektivnim znakovima i česticama žudnje.

Stoga nije dovoljno pripisati molarne mnogostrukosti ili masovne mašine predsvjesnom, a za nesvjesno odvojiti neku drugu vrstu mašina ili mnogostrukosti. Jer nesvjesnom uvijek pripada njihov sklop, način na koji prve uvjetuju druge i na koji druge pripravlja prve, ili im izmiču ili im se vraćaju: libido prožima sve. Uzeti u obzir istovremeno sve – to da socijalna mašina ili organizirana masa posjeduju molekularno nesvjesno koje ne označava samo njihovu težnju k raspadu, već i aktualne sastavnice sâmog njihovog djelovanja i njihove organizacije, to da bilo koja individua uhvaćena u masu ima vlastito čoporsko nesvjesno koje ne nalikuje nužno na čopore mase čiji je dio, to da će individua ili masa u svome nesvjesnom živjeti mase i čopore neke druge mase ili neke druge individue. Što znači voljeti nekog? Uvijek ga dohvaćati u masi, izdvajati iz grupe, ma koliko ona bila mala, kojoj pripada, bilo preko obitelji ili čega drugog. A zatim, tražiti njegove vlastite čopore, mnogostrukosti koje skriva u sebi, i koje su

možda posve drukčije prirode. Spojiti ih s mojima, učiniti da prožmu moje i da moje prožmu njegove. Nebeski pirovi, mnogostrukosti mnogostrukosti. Svaka je ljubav vježba depersonalizacije na tijelu bez organa koje treba načiniti. I samo na najvišoj točki te depersonalizacije netko može biti *imenovan*, dobiva svoje obiteljsko ili osobno ime, stječe najviše intenzitetsku razaznatljivost u trenutačnom dohvaćanju mnogostrukosti koje mu pripadaju i kojima pripada. Čopor pjega na licu, čopor dječaka koji govore ženskim glasom, leglo djevojaka u glasu g. Charlusa, horda vukova u nečijem ždrijelu, mnogostrukost anusa u anusu, usta ili oko nad koje se naginjemo. Svatko prolazi kroz mnoštvo tijela u svakome. Albertine se polako izvlači iz grupe djevojaka s vlastitim brojem, vlastitom organizacijom, vlastitim kodom, vlastitom hijerarhijom. I ne samo da je ta grupa i ta ograničena masa prožeta nesvjesnim već Albertine ima i svoje vlastite mnogostrukosti koje pripovjedač, pošto ju je izolirao, otkriva na svojem tijelu i u svojim lažima – sve dok je kraj ljubavi ne vrati u nerazaznatljivost.

Prije svega, ne treba misliti da je dovoljno razlikovati mase i vanjske grupe kojima netko pripada ili u kojima sudjeluje i unutarnje skupove što ih u sebi obavlja. Razlikovanje nije ono između izvanjskog i unutarnjeg, koji su uvijek relativni, promjenljivi i reverzibilni, nego ono između vrsta mnogostrukosti koje supostoje, međusobno se prožimaju i pomiču – mašina, zupčanika, motora i elemenata koji se u određenom trenutku pokreću i tvore sklop što proizvodi iskaze: volim te (ili štogod drugo). Za Kafku, Felicija je neodvojiva od određene socijalne mašine i parlofonskih mašina kao predstavica tvrtke koja ih proizvodi: kako ona ne bi pripadala toj organizaciji za Kafku, fasciniranog trgovinom i birokracijom? No u isto vrijeme, Felicijini zubi, ti veliki zubi mesojeda često je nagone da slijedi druge linije, u molekularnim mnogostrukostima nekog postajanja-psom, postajanja-šakalom... Felicija, neodvojiva ujedno od znaka modernih socijalnih mašina koje joj pripadaju i onih koje pripadaju Kafki (koje nisu iste) i čestica, malih molekularnih mašina, cjelokupna neobičnog postajanja i puta koji će prijeći Kafka i učiniti da ga i ona prijeđe svojim perverznom pisaćim aparatom.

Ne postoji pojedinačan iskaz, već samo mašinski sklopovi što proizvode iskaze. Tvrdimo da je sklop fundamentalno libidinalan i nesvjestan. On je uosobljeno nesvjesno. Zasad zamjećujemo da se oni sastoje od raznovrsnih elemenata (ili mnogostrukosti): ljudskih, socijalnih i tehničkih mašina, organiziranih molarnih mašina, molekularnih mašina s njihovim česticama postajanja-neljudskim, edipovskih aparata (*da, naravno, postoje edipovski iskazi, u velikom broju*), protuedipovskih aparata, koji se razlikuju po izgledu i funkcioniranju. Kao što ćemo vidjeti kasnije. Više ne možemo govoriti

čak ni o zasebnim mašinama, već samo o vrstama mnogostrukosti koje se međusobno prožimaju i u određenom trenutku formiraju jedan te isti mašinski sklop, lik bez lica libida. Svatko je od nas uhvaćen u takav sklop i reproducira njegove iskaze kad vjeruje da govori u svoje ime, ili, bolje, govori u svoje ime kad producira njegov iskaz. Kako su čudnovati ti iskazi – pravi razgovori luđaka. Spomenuli smo Kafku, ali jednako smo tako mogli spomenuti čovjeka-vuka: religijsko-vojna mašina koju Freud pripisuje opsesivnoj neurozi, analna mašina čopora ili postajanja-vukom, a i osom ili leptirom, koju Freud pripisuje histeričnom karakteru, edipovski aparat, od kojeg Freud čini jedinog pokretača, nepokretnog pokretača koji treba otkrivati svugdje, protuedipovski aparat (incest sa sestrom, shizo-incest ili ljubav s “osobama nižeg staleža”, ili možda analnost, homoseksualnost?) – u svemu tome Freud vidi samo nadomjestke, regresije i derivacije Edipa. Ustvari, Freud ne vidi ništa i ne razumije ništa. Nema nikakvu predodžbu o tome što je to libidinalni sklop sa svim mašinerijama koje pokreće, svim mnogostrukim ljubavima.

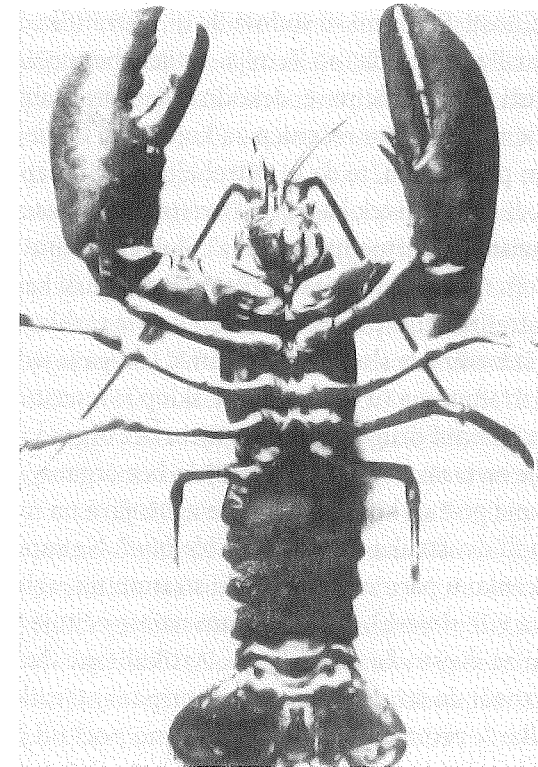
Naravno, postoje edipovski iskazi. Na primjer, Kafkinu pripovijest *Šakali i Arapi* lako je čitati na taj način: to je uvijek moguće, nema rizika, sve uvijek ide glatko, pa i pod cijenu da ništa ne razumijemo. Arapi su očito povezani s ocem, Šakali s majkom. Između njih odvija se čitava priča o kastraciji koju predstavljaju hrđave škare. No slučaj je da su Arapi organizirana, naoružana, ekstenzivna masa, protegnuta po cijeloj pustinji, a Šakali intenzitetski čopor koji neprestano prodire u pustinju slijedeći linije bijega ili deteritorijalizacije (“to su luđaci, pravi luđaci”). Između njih, na rubu, nalazi se Čovjek Sjevera, čovjek-šakal. A nisu li velike škare arapski znak, koji vodi ili oslobađa šakale-čestice, da bi ubrzao njihovu luđačku utrku odjeljujući ih od mase i, u isti mah, da bi ih priveo nazad toj masi, ukrotio ih i izbičevao, pridobio? Edipovski aparat hrane, mrtva deva. Protuedipovski aparat strvine: ubijati životinje da bi ih se pojelo, ili jesti da bi se očistila strvina. Šakali dobro postavljaju problem: to nije problem kastracije, već “čistoće”, kušnja pustinje-žudnje. Što će prevladati, teritorijalnost mase ili deteritorijalizacija čopora? Jer libido prožima čitavu pustinju kao tijelo bez organa na kojem se odigrava drama.

Ne postoji pojedinačan iskaz, nikada ne postoji. Svaki je iskaz rezultat nekog mašinskog sklopa, to jest kolektivnih vršilaca (*agents*) iskazivanja (pod “kolektivnim vršiocima” ne misli se na narode ili društva, nego na mnogostrukosti). Vlastito ime naime ne označava individu. Naprotiv, tek kad se individua otvori mnogostrukostima koje ju prožimaju, pošto se podvrgnula najstrožoj operaciji depersonalizacije, ona dobiva svoje pravo vlastito ime. Vlastito ime je trenutačno dohvaćanje neke mnogostrukosti.

Vlastito ime je subjekt nekog čistog infinitiva koji se shvaća kao takav u nekom polju intenziteta. Ono što je Proust kazao za osobno ime: kad sam izgovorio Gilberte, dobio sam dojam da je držim cijelu, i nugu, u ustima. Čovjek-vuk, pravo vlastito ime, intimno osobno ime koje se odnosi na postajanja, infinitive, intenzitete neke depersonalizirane i umnožene individue. No što psihoanaliza zna o umnažanju? Pustinjski čas kad deva postaje tisuću deva što se cereću na nebu. Večernji čas kad tisuću rupa izbije na Zemljinoj površini. Kastracija, kastracija, kriči psihoanalitičko strašilo koje je uvijek vidjelo samo jednu rupu, jednog oca, jednog psa ondje gdje postoje vukovi, jedne odomaćene individue ondje gdje postoje divlje mnogostrukosti. Ne prigovaramo psihoanalizi samo to da je odabrala isključivo edipovske iskaze. Ti iskazi, naime, u stanovitoj mjeri još čine dio nekog mašinskog sklopa za koji mogu služiti kao korektivni indeksi, kao u kakvom izračunu pogrešaka. Prigovaramo psihoanalizi da se poslužila edipovskim iskazivanjem ne bi li pacijenta uvjerila da će iznositi osobne, individualne iskaze, da će naposljetku govoriti u vlastito ime. Zamka je postavljena od samog početka: čovjek-vuk nikad neće moći govoriti. Zalud on govori o vukovima, zavija kao vuk, Freud čak ni ne sluša – već gleda svog psa i kaže, “to je tatica”. Sve dok stvar traje, Freud tvrdi da se radi o neurozi, a kad pukne, eto psihoze. Čovjek-vuk dobit će psihoanalitičku medalju za svoje doprinose, pa čak i invalidsku mirovinu. On je mogao govoriti u svoje ime samo da se iznio na vidjelo mašinski sklop koji je u njemu proizvodio određene iskaze. Ali to nije moguće u psihoanalizi: čim se subjekt uvjeri u to da će izgovarati u najvećoj mjeri individualne iskaze, oduzima mu se svaka mogućnost iskazivanja. Ušutkati ljude, spriječiti ih da govore, i ponad svega, dok govore pretvarati se kao da nisu ništa rekli: čuvena psihoanalitička neutralnost. Čovjek-vuk i dalje zavija: šest ili sedam vukova! Freud odgovara: što? Koza? Kako zanimljivo, izuzmem li koze ostaje samo vuk, to je dakle tvoj otac... Zbog toga je čovjek-vuk toliko iscrpljen: ostavljen je da leži ondje sa svim svojim vukovima u grlu, i svim svojim rupicama na nosu, svim libidinalnim vrijednostima na svojem tijelu bez organa. Izbit će rat, vukovi će postati boljševici, a čovjek-vuk ostaje zagušen svime onime što je imao reći. Obavještava nas se samo da je postao pristojan, uglađen, pomiren, “pošten i savjestan” – ukratko, izliječen. Osvećuje se tako što podsjeća na to da psihoanalizi nedostaje autentična zoološka vizija: “Ništa ne može biti dragocjenije za mladu osobu od ljubavi prema prirodi i poznavanja prirodnih znanosti, osobito zoologije”.³⁴

³⁴ Pismo koje navodi Roland Jaccard, u *L'homme aux loups*, Ed. Universitaires, str. 113.

3. 10.000 pr. Kr. - Geologija morala (Zemlja misli da je -tko?)

Dvostruka artikulacija

Profesor Challenger, onaj koji je Zemlju natjerao da vrišti svojom mašinom bola, kako ga je opisao Conan Doyle, održao je predavanje nakon što je pomiješao nekoliko priručnika geologije i biologije u skladu sa svojom majmunskom ćudi. Objasnio je da je Zemlja – Deteritorijalizirana, Glacijalna, divovska Molekula – tijelo bez organa. To tijelo bez organa prožeto je nepostojanim i neoblikovanim materijama, tokovima u svim smjerovima, slobodnim intenzitetima ili nomadskim singularnostima, ludim ili prolaznim česticama. No to još nije bilo na stvari. Jer, u isto vrijeme, na Zemlji se zbio jedan vrlo važan i neizbježan fenomen, u jednom pogledu

povoljan, a u mnogom drugom koban: stratifikacija. Stratumi su Slojevi, Pojasevi. Oni se sastoje od toga da oblikuju materije, zarobljuju intenzitete ili utvrđuju singularnosti u sustavima rezonancije i redundancije, uspostavljaju veće ili manje molekule na tijelu Zemlje i unose te molekule u molarne skupove. Stratumi su zahvati, nalik na "crne rupe" ili okluzije što pokušavaju zadržati sve što im dođe na domak.³⁵ Oni djeluju na Zemlju s pomoću kodiranja i teritorijalizacije, i funkcioniraju simultano s pomoću koda i teritorijalnosti. Stratumi su sudovi Božji, a stratifikacija općenito je cjelokupni sustav Božjega suda (no Zemlja, ili tijelo bez organa, neprestano izmiče sudu, bježi i destratificira se, dekodira, deteritorijalizira).

Challenger je naveo jednu rečenicu za koju tvrdi da ju je našao u nekom geološkom priručniku, te da bi je trebalo naučiti napamet jer će se njen smisao moći dohvatiti tek kasnije: "Površina stratifikacije je kompaktnija ravan konzistencije između dva sloja". Slojevi su sâmi stratumi. Oni dolaze u najmanju ruku u parovima, pri čemu jedan služi kao *supstrat* drugom. Površina stratifikacije je mašinski sklop koji se razlikuje od stratumâ. Sklop se nalazi između dva sloja, dva stratumâ, i stoga je jednom stranom okrenut prema stratumima (u tome smjeru, sklop je *interstratum*), ali drugom je stranom okrenut drugamo, prema tijelu bez organa ili ravni konzistencije (ovdje je *metastratum*). Zapravo, tijelo bez organa je i sâmo ravan konzistencije, koja postaje kompaktna ili se zgušnjava na razini stratumâ.

Bog je Hlap ili dvostruka-kliješta, *double-bind*. Ne samo da stratumi idu u najmanju ruku u paru nego je i svaki stratum na različit način dvostruk (i sâm ima više slojeva). Svaki stratum naime očituje fenomene koji su konstitutivni za *dvostruku artikulaciju*. Artikulirajte dvaput, B-A, BA. To nipošto ne znači da stratumi govore ili pripadaju jeziku. Dvostruka artikulacija toliko je promjenljiva da ne možemo poći od jednoga općeg modela, već samo od nekog relativno jednostavnog slučaja. Prva artikulacija odabire ili ekstrahira, iz nepostojanih čestica-tokova, molekularne ili kvazimolekularne jedinice (*supstancije*) kojima nameće statistički red veza i sukcesija (*forme*). Druga artikulacija ustanovljuje postojane, kompaktne i funkcionalne strukture (*forme*) te ustrojava molarne spojeve gdje se te strukture simultano aktualiziraju (*supstancije*). Tako je u nekom geološkom stratumu prva artikulacija "sedimentacija", koja taloži jedinice cikličnog se-

³⁵ Roland Omnès, *L'univers et ses métamorphoses*, Hermann, str. 164: "Zvijezda koja je pala ispod kritičnog radijusa postaje takozvana 'crna rupa' (okludirana zvijezda). Taj izraz znači da se ništa što se pošalje u smjeru tog objekta više neće odatle vratiti. On je posve crn jer ne isijava niti odražava nikakvu svjetlost."

dimenta prema statističkom redu: fliš, sa svojom sukcesijom pješčenjaka i škrljevca. Druga artikulacija je "boranje" (*plissement*), koje ustanovljuje postojanu funkcionalnu strukturu te osigurava prijelaz od sedimentata na sedimentarne stijene.

Očito je da razlika između tih dviju artikulacija nije ona između supstancija s jedne strane i forma s druge. Supstancije nisu drugo doli uobličene materije. Forme podrazumijevaju kôd, načine kodiranja i dekodiranja. Supstancije kao uobličene materije odnose se na teritorijalnosti, na stupnjeve teritorijalizacije i deteritorijalizacije. No svaka artikulacija uključuje kôd i teritorijalnost te obuhvaća formu i supstanciju. Zasad možemo samo utvrditi kako svakoj artikulaciji odgovara vrsta segmentiranosti ili mnogostrukosti: jedna koja je gipka, više molekularna i samo uređena, i druga koja je kruća, molarna i organizirana. Iako i prva artikulacija ima sustavne interakcije, ponajprije se na razini druge očituju fenomeni centriranja, unifikacije, totalizacije, integracije, hijerarhizacije, finalizacije, što tvore nadkodiranje. Svaka od dviju artikulacija uspostavlja binarne odnose između vlastitih segmenata. No između segmenata jedne i segmenata druge postoje biunivočne relacije što slijede složenije zakone. Riječ "struktura" može općenito označavati te odnose i relacije, no bilo bi iluzorno smatrati da je struktura posljednja riječ Zemlje. Štoviše, nije izvjesno ni da je razlika između dviju artikulacija uvijek ona između molekularnog i molarnog.

Profesor je jednostavno prešao preko raznolikosti energetskih, psiho-kemijskih i geoloških stratumâ, usredotočujući se odmah na organske stratumâ ili činjenicu postojanja velike organske stratifikacije. A problem organizma – kako "učiniti" tijelo organizmom? – i opet je onaj artikulacije, artikulacijske relacije. Dogoni, koje je profesor dobro poznao, postavljaju problem na sljedeći način: organizam se događa tijelu kovača pod utjecajem neke mašine ili mašinskog sklopa koji ga stratificira. "Udarac čekića i nakovnja slomio mu je ruke i noge, sve do ramena i koljena koje dotad nije imao. Na taj je način zadobio artikulacije svojstvene novom ljudskom obliku koji će se proširiti po Zemlji i biti posvećen radu. (...) Njegova je ruka dobila pregib u svrhu rada."³⁶ Očito je, međutim, da ograničavanje artikulacijske relacije na kosti nije drugo doli način govora. Cjelokupni se organizam mora razmatrati s obzirom na dvostruku artikulaciju, i to na dvijema vrlo različitim razinama. Prvo, na razini morfogeneze: s jedne strane stvarnosti molekularne vrste s aleatornim relacijama zapletene su u fenomene gomile ili statističke agregate što utvrđuju određeni pore-

³⁶ Griaule, *Dieu d'eau*, Fayard, str. 38–41.

dak (proteinsko vlakno i njegova sekvencija ili segmentiranost); s druge strane ti su agregati i sâmi ugrađeni u postojeane strukture koje "odabiru" stereoskopske spojeve, uobličuju organe, funkcije i regulacije, organiziraju molarne mehanizme i čak raspodjeljuju središta sposobna da prelijeću gomile, nadziru mehanizme, rabe i popravljaju oruđa, "nadkodiraju" agregat (povratno boranje ("repliement") vlakna u kompaktnu strukturu, druga segmentiranost).³⁷ Sedimentacija i boranje, vlakno i povratno boranje.

No, na drugoj razini, stanična kemija koja upravlja ustanovljenjem proteina također operira s pomoću dvostruke artikulacije. Potonja se odvija unutar molekularnog, između malih i velikih molekula, segmentiranosti uzastopnim preudesbama i segmentiranosti polimerizacijom. "U prvoj fazi, elementi ekstrahirani iz sredine spajaju se kroz niz transformacija (...) Cjelokupna aktivnost uključuje više stotina reakcija. No u konačnici proizvodi ograničen broj malih spojeva, najviše nekoliko desetaka. U drugoj fazi stanične kemije, male se molekule skupljaju da bi proizvele velike. Polimerizacijom jedinica povezanih svojim krajevima oblikuju se lanci karakteristični za makromolekule. (...) Dvije faze stanične kemije razlikuju se, dakle, i po funkciji, i po proizvodima, i po svojoj prirodi. Prva rezbari kemijske motive, druga ih skuplja. Prva proizvodi spojeve koji su samo privremeni, jer nisu drugo doli posrednici na putovima biosinteze. Druga gradi postojeane proizvode. Prva djeluje tako što niže zasebne reakcije; druga tako što ponavlja istu reakciju."³⁸ Štoviše, na trećoj razini čiji je rezultat sâma stanična kemija, genetički se kôd ne može odvojiti od dvostruke segmentiranosti ili dvostruke artikulacije koja se sada odvija između dviju vrsta neovisnih molekula: između sekvencija proteinskih jedinica s jedne strane, i sekvencija nukleinskih jedinica s druge, s binarnim odnosima između jedinica iste vrste i biunivočnim relacijama između jedinica različite vrste. Stoga uvijek postoje dvije artikulacije, dvije segmentiranosti, dvije vrste mnogostrukosti, od kojih svaka uključuje forme i supstancije, ali raspodjela tih dviju artikulacija nije konstantna, čak ni unutar određenog stratuma.

Slušatelji su, pomalo mrzovoljno, ukazali na mnoge pogreške, nedosljednosti i čak malverzacije u profesorovu izlaganju, unatoč autoritetima

³⁷ O dvama aspektima morfogeneze općenito, usp. Raymond Ruyer, *La genèse des formes*, Flammarion, str. 54 i passim, i Pierre Vendryès, *Vie et probabilité*, Albin Michel. Vendryès istražuje upravo ulogu artikulacijske relacije i artikuliranih sustava. O dvama strukturnim aspektima proteina, usp. Jacques Monod, *Le hasard et la nécessité*, Editions du Seuil, str. 105–109.

³⁸ François Jacob, *La logique du vivant*, str. 289–290.

na koje se on pozivao nazivajući ih "prijateljima". Čak i Dogoni... A stvari će se zamalo još pogoršati. Profesor se cinično hvalio kako začinjé djecu drugima iza leđa, ali to su gotovo uvijek bili kržljavci i izrasline, komadići i mrvice, ako već ne i glupe vulgarizacije. Uostalom, profesor nije bio ni geolog ni biolog, pa čak ni lingvist, etnolog ili psihoanalitičar, i već se dugo nije znalo koja je njegova struka. Ustvari, profesor Challenger je bio dvostruk, dvaput artikuliran, i to nije nimalo olakšavalo situaciju – nikad se nije znalo koji je od njega prisutan. On (?) je tvrdio da je izumio disciplinu koju je nazivao različitim imenima: rizomatika, stratoanaliza, shizoanaliza, nomadologija, mikropolitika, pragmatika, znanost o mnogostrukostima. No nitko nije jasno shvaćao ni ciljeve, ni metodu, ni načela te discipline. Mladi profesor Alasca, omiljeni Challengerov učenik, pokušao ga je lice-mjerno obraniti objašnjavajući kako se prijelaz s jedne artikulacije na drugu u određenom stratumu može lako verificirati budući da uvijek uključuje gubitak vode, u genetici kao i u genealogiji, pa čak i u lingvistici gdje se mjeri važnost fenomena "izgubljene sline". Challenger se uvrijedio, i radije se pozvao na svoga prijatelja (tako ga je zvao), danskog spinozističkog geologa Hjelmsleva, mračnoga kneza i Hamletovog potomka koji se bavio i jezikom, ali usredotočujući se upravo na njegovu "stratifikaciju". Hjelmslev je umio isplesti čitavu mrežu s pojmovima *materija, sadržaj i izraz, forma i supstancija*. To su "stratumi", tvrdio je Hjelmslev. Pogodnost te mreže je bila u tome što ona raskida s dvojnošću forma-sadržaj, jer postoji i forma sadržaja kao i forma izraza. Hjelmslevljevi neprijatelji u tome su vidjeli samo način da se prekrste diskreditirani pojmovi označitelja i označenog, no dogodilo se nešto posve drukčije. Usprkos mišljenju sâmoga Hjelmsleva, ni djelokrug ni podrijetlo mreže nisu lingvistički (to treba ustvrditi i za dvostruku artikulaciju: ako jezik ima svoju posebnost, a nesumnjivo je ima, ona se ne sastoji ni u dvostrukoj artikulaciji, ni u Hjelmslevljevoj mreži, koje su opće značajke stratuma).

Materijom se naziva ravan konzistencije ili Tijelo bez Organa, to jest neoblikovano, neorganizirano, nestratificirano ili destratificirano tijelo te sve ono što teče na njemu: podmolekularne i podatomske čestice, čiste intenzitete, prijevizičke i priježivotne slobodne singularnosti. *Sadržajem* se nazivaju funkcionalne strukture, koje će se ubuduće razmatrati iz dva kuta: iz onoga supstancije utoliko ukoliko su te materije "odabrane", i iz onoga forme utoliko ukoliko su odabrane u stanovitom redu (*supstancija i forma sadržaja*). *Izrazom* se nazivaju funkcionalne strukture koje se također moraju razmatrati iz dva kuta: onoga organizacije njihove vlastite forme, i onoga supstancije utoliko ukoliko tvore sastavine (*forma i supstancija izra-*

za). Stratum uvijek ima dimenziju izrazivog ili izraza, koja je uvjet relativne invarijantnosti. Na primjer, nukleinske su sekvencije neodjeljive od relativno invarijantnog izraza kojim determiniraju sastavine, organe i funkcije organizma.³⁹ Izraziti, to uvijek znači pjevati slavu Božju. Budući da je svaki stratum Božji sud, ne pjevaju niti se izražavaju samo biljke i životinje, orhideje i ose, već i stijene i čak i rijeke, sve stratificirane stvari na Zemlji. *Dakle, prva se artikulacija tiče sadržaja, druga izraza.* Razlika između dviju artikulacija ne odnosi se na forme i supstancije, nego na sadržaj i izraz, jer izraz nema ništa manje supstancije od sadržaja, a sadržaj ništa manje forme od izraza. Dvostruka artikulacija katkada se podudara s molekularnim i molarnim, jer se sadržaj i izraz ponekad raspodjeljuju na taj način (ali ponekad ne). Između sadržaja i izraza nikad ne postoji poklapanje ni suglasnost, već samo izomorfizam s recipročnim pretpostavljanjem. Između sadržaja i izraza *razlika je uvijek stvarna*, zbog različitih razloga, ali ne može se reći da članci prethode svojoj dvostrukoj artikulaciji. Ona ih raspodjeljuje prema liniji što je ucrtava u svaki stratum, i koja tvori njihovu stvarnu razliku. (Između forme i supstancije, suprotno tome, ne postoji stvarna, već samo mentalna ili modalna razlika: budući da su supstancije samo uobličene materije, nemoguće je zamisliti supstancije bez forme, iako je u određenim slučajevima moguće obrnuto).

Usprkos svojoj stvarnoj razlici, sadržaj i izraz su relativni pojmovi ("prva" i "druga" artikulacija moraju se također shvatiti na posve relativan način). Iako sposoban za invarijantnost, izraz je varijabla koliko je i sadržaj. Sadržaj i izraz su dvije varijable funkcije stratifikacije. Ne samo da se razlikuju od jednog stratuma do drugog, već se roje jedan u drugomu, u beskonačnost se umnažaju ili razdjeljuju u jednom te istom stratumu. Doista, kako je svaka artikulacija dvostruka, ne postoji artikulacija sadržaja i artikulacija izraza, jer artikulacija sadržaja je i sama dvostruka i uspostavlja relativan izraz u sadržaju, a artikulacija izraza je također po sebi dvostruka i uspostavlja relativan sadržaj u izrazu. Zbog toga između sadržaja i izraza i između izraza i sadržaja postoje *međustanja*, razine, ekvilibriji i interakcije kroz koje prolazi stratificirani sustav. Ukratko, nalazimo forme i supstancije sadržaja koje imaju ulogu izraza u odnosu prema drugima, i obrnuto za izraz. Ta nova razlikovanja ne podudaraju se, dakle, s onima formi i

³⁹ François Jacob, "Le modèle linguistique en biologie", *Critique* (ožujak 1974), str. 202: "Genetički materijal ima dvije uloge: s jedne strane mora biti reproduciran da bi ga se prenijelo sljedećoj generaciji, i mora ga se izraziti da bi se odredile strukture i funkcije organizma s druge."

supstancija u svakoj artikulaciji, već prije pokazuju kako je svaka artikulacija već ili još dvostruka. To je očito za organski stratum: proteini sadržaja imaju dvije forme, od kojih jedna (nabrano vlakno) preuzima ulogu funkcionalnog izraza u odnosu prema drugoj. Isto tako, sa strane nukleinskih kiselina izraza, dvostruke artikulacije čine da određeni formalni i supstancijalni elementi preuzmu ulogu sadržaja u odnosu prema drugima: ne samo da reproducirana polovina lanca postaje sadržaj nego rekonstituirani lanac i sâm postaje sadržaj u odnosu prema "glasničkoj" RNA. U stratumu posvuda i u svim smjerovima postoje dvostruka-kliješta: *double binds*, hlapovi, mnogostrukost dvostrukih artikulacija što zahvaćaju i izraz i sadržaj. U svemu tome, ne treba zaboraviti Hjelmslevljevo upozorenje: "Upravo su te oznake, razina izraza i razina sadržaja, uopće izraz i sadržaj, izabrane u oslonu na dosadašnje predodžbe, pa su posvema proizvoljne. Na temelju funkcijske odredbe tih veličina nije moguće opravdati nazivanje jedne izrazom a druge sadržajem, a ne obratno. Određuje ih samo njihova uzajamna solidarnost, i izvan toga [drugačije] nijednu od njih nije moguće definirati. Obje su svaka za sebe određene opozitno i relativno, kao uzajamno sučeljeni funkcivi jedne te iste funkcije."⁴⁰ Ovdje moramo spojiti sve izvore stvarne razlike, recipročnog pretpostavljanja i poopćenoga relativizma.

Prvo se valja pitati što varira a što ne varira u određenom stratumu. Što tvori jedinstvo, a što raznolikost stratuma? Materija, čista materija ravni konzistencije (ili inkonzistencije) je izvan stratuma. No molekularni materijali posuđeni od supstrata u cijelom stratumu mogu biti isti, a da molekule ne budu iste. Susstancijalni elementi u cijelom stratumu mogu biti isti, a da supstancije ne budu iste. Formalne relacije ili veze mogu biti iste, a da to ne budu forme. *Jedinstvo sklapanja* organskog stratuma u biokemiji se definira na razini materijalâ i energije, supstancijalnih ili radikalnih elemenata, veza i reakcija. Ali ne radi se o istim molekulama, istim supstancijama i istim formama.

Ne bi li nam valjalo spjevati hvalu Geoffroyu Saint-Hilaireu? Jer Geoffroy je uspio, u 19. stoljeću, izgraditi veličanstveno poimanje stratifikacije. Tvrdio je kako se materija, razmatrana pod vidom svoje najveće djeljivosti, sastoji od čestica što se smanjuju, tokova ili gipkih fluida koji se "razastiru" tako što zrače u prostoru. Izgaranje je proces toga bijega ili te beskonačne podjele na ravni konzistencije. Elektrifikacija je, pak, obrnut proces, svojstven stratumima, kojim se slične čestice grupiraju u atome i molekule,

⁴⁰ Louis Hjelmslev, *Prolegomena teoriji jezika*, prev. A. Stamač, Teka, Zagreb, 1980, str. 60.

slične molekule formiraju veće, a najveće tvore molarne komplekse: “privlačnost sličnog prema sličnom”, poput dvostrukih kliješta ili dvostruke artikulacije. Tako organski stratum nema nikakvu specifičnu životnu materiju, budući da je materija ista za sve stratum; ali ima specifično sastavljeno jedinstvo, jedinstvenu apstraktnu Životinju, jednu te istu apstraktnu mašinu uhvaćenu u stratumu, te očituje uvijek iste molekularne materijale, iste elemente ili anatomske sastavnice organâ, iste formalne spojeve. To ne znači da se organske forme, organi ili složene supstancije među sobom ne razlikuju. Nije važno što je Geoffroy kao supstancijalne jedinice odabrao anatomske elemente, umjesto radikala proteina i nukleinskih kiselina. Jer, s druge strane, on već upućuje na čitavu interakciju molekula. Ono što je važno jest princip jedinstva i raznolikosti stratuma: izomorfnost, ali ne i korespondencija formi; istovjetnost dijelova ili sastavnica, ali ne i istovjetnost složenih supstancija.

Upravo tu nastupa dijalog ili, bolje, silovita polemika s Cuvierom. Kako bi zadržao posljednje slušatelje, Challenger zamišlja nadasve epistemološki dijalog mrtvih, u stilu kazališta lutaka. Geoffroy priziva Čudovišta, Cuvier dovodi u red sve Fosile, Baër maše bočicama s embrijima, Vialleton se opasuje pojansom Četveronošca, Perrier mimikom prikazuje dramatičnu bitku između Usta i Mozga itd. *Geoffroy*: Dokaz izomorfnosti sastoji se u mogućnosti da se u svakom trenutku prijeđe od jedne forme na organskom stratumu na drugu, ma koliko one bile različite, s pomoću “pregibanja”. Da bi se prešlo od Kičmenjaka do Glavonošca: primaknite dvije strane Kičmenjakove kičme jednu drugoj, prignite mu glavu k nogama, karlicu k vratu... *Cuvier* (srdito): To nije istina, nije istina! Ne možete prijeći sa Slona na Meduzu, pokušao sam. Postoje nesvodive osi, tipovi, grananja. Postoje organske sličnosti i analogije među formama, ništa više. Vi ste krivotvoritelj, metafizičar. *Vialleton* (Cuvierov i Baërov učenik): Čak i kad bi pregibanje polučilo dobre rezultate, tko bi ga mogao podnijeti? Nije slučajno što Geoffroy uzima u obzir samo anatomske elemente. Nijedan mišić ni ligament ni kost ne bi to preživjeli. *Geoffroy*: kazao sam da je to izomorfnost, ali ne i korespondencija. Zato morate uvesti u igru “stupnjeve razvoja ili savršenosti”. Materijali ne dosežu posvuda na stratumu stupanj koji bi im omogućio da satvore određeni skup. Anatomske elemente na određenim mjestima mogu zaustaviti ili zapriječiti molekularni srazovi, utjecaj sredine ili pritisak što dolazi od susjeda, u toj mjeri da oni neće oblikovati iste organe. Formalne relacije ili spojevi tada će poprimiti posve različite forme i organizacije. Međutim, ista se apstraktna Životinja ostvaruje na čitavu stratumu, ali u različitim stupnjevima i modusima, svaki put onoliko

savršena koliko joj to dopušta okruženje i sredina (još se očito ne radi o evoluciji: ni pregibanje ni stupnjevi ne podrazumijevaju nasljeđivanje ili derivaciju, već samo autonomne realizacije iste apstraktnosti). Upravo ovdje Geoffroy zaziva Čudovišta: ljudska čudovišta su embriji zaustavljeni na određenom stupnju razvoja, ljudsko je u njima samo ovoj za neljudske forme i supstancije. Da, Heteradelph je iz porodice rakova. *Baër* (Cuvierov saveznik i suvremenik Darwinov, premda uzdržan prema potonjemu, te Geoffroyev protivnik): To nije istina, ne možete brkati stupnjeve razvoja i vrste formi. Jedna ista vrsta ima više stupnjeva, jedan isti stupanj nalazimo u više vrsta. Ali nikada nećete od stupnjeva načiniti vrste. Embrij određene vrste ne može predstavljati neku drugu vrstu, u najboljem slučaju može imati isti stupanj kao embrij druge vrste. *Vialleton* (Baërov učenik koji se nadmeće u isti mah protiv Darwina i protiv Geoffroya): A k tome postoje stvari koje samo embrij može uraditi ili podnijeti. To može upravo zahvaljujući svojoj vrsti, a ne zahvaljujući mogućnosti da prelazi od jedne vrste u drugu prema stupnjevima razvoja. Divite se Kornjači, čiji vrat zahtijeva pomak stanovitog broja protovertebri, a prednji udovi pomak od 180° u usporedbi s onim ptice. Nikada ne možete zaključivati o filogenezi na osnovi embriogeneze. Pregibanje ne omogućuje prijelaz od jedne vrste na drugu, već, naprotiv, vrste dokazuju nesvodivost formi pregibanja... (*Vialleton* tako navodi dvije vrste argumenata u potkrepu iste stvari, tvrdeći prvo kako postoje stvari koje nijedna životinja ne može učiniti zahvaljujući svojoj supstanciji, a onda kako postoje stvari koje samo embrij može učiniti zahvaljujući svojoj formi. To su dva snažna argumenta⁴¹).

Malkice smo izgubljeni. Toliko se toga zbiva u tim odgovorima. Toliko razlikovanja, koja se ne prestaju umnažati. Toliko obračuna, jer epistemologija nije bezazlena. Istančani i blagi Geoffroy i ozbiljni i siloviti Cuvier svađaju se oko Napoleona. Cuvier, strogi stručnjak, i Geoffroy, uvijek spreman promijeniti struku. Cuvier ne može smisliti Geoffroya, ne podnosi njegove ležerne formule ni njegov humor (da, kokoši imaju zube, jastog ima kožu na kostima itd.). Cuvier je čovjek Moći i Teritorija, i to daje na znanje Geoffroyu koji već nagoviješta nomadskog čovjeka brzine. Cuvier razmišlja u euklidskom prostoru, dok Geoffroy misli topološki. Dozovimo

⁴¹ Usp. Geoffroy Saint-Hilaire, *Principes de philosophie zoologique*, gdje su navedeni izvaci polemike s Cuvierom; *Notions synthétiques*, gdje Geoffroy izlaže svoje molekularno poimanje izgaranja, elektrizacije i privlačenja. Baër, *Über Entwicklungsgeschichte der Thiere*, i “Biographie de Cuvier” (*Annales des sciences naturelles*, 1908). *Vialleton*, *Membres et ceintures des vertèbres tétrapodes*.

danas u pamet pregibe korteksa sa svim njihovim paradoksima. Stratumi su topološki, a Geoffroy je veliki, izvanredni umjetnik pregibanja. On već naslućuje određeni životinjski rizom s devijantnim priopćajnim vezama, Čudovišta, dok Cuvier reagira u kategorijama diskontinuiranih snimaka i fosilnih kalkova. No malkice smo izgubljeni, jer su se razlikovanja umnožila u svim smjerovima.

Nismo čak još uzeli u obzir Darwina, evolucionizam i novoevolucionizam, iako se upravo tu pojavljuje odsudan fenomen: naše kazalište lutaka postaje sve maglovitije, to jest kolektivno i diferencijalno. Dva činitelja s neizvjesnim relacijama koje smo spomenuli kako bismo objasnili raznolikost u pojedinom stratumu – stupnjevi razvoja ili savršenosti i vrste formi – doživljavaju dubok preobražaj. Postoji sada dvostruka težnja, u skladu s kojom se vrste formi moraju shvaćati sve više na osnovi populacija, čopora i kolonija, kolektivitetâ i mnogostrukosti, a stupnjevi razvoja u kategorijama brzina, stopa, koeficijenata i diferencijalnih odnosa. Dvostruko produbljivanje. To je temeljna stečevina darvinizma, koja podrazumijeva novo sparivanje pojedinca i sredine na stratumu.⁴² S jedne strane, pretpostavimo li postojanje elementarne ili čak molekularne populacije u određenoj sredini, forme ne postoje prije te populacije. One su više statistički rezultati: populacija će se utoliko bolje raspodjeljivati u nekoj sredini, utoliko će je više podjeljivati među sobom ukoliko bude poprimala divergentnije forme, ukoliko se njezina mnogostrukost bude više podjeljivala u mnogostrukosti raznovrsne prirode, a njezini sastavni dijelovi tvorili osobite sastavine ili formirane materije. Tako se odnosi između embriogeneze i filogeneze obrću: ne svjedoči više embrij o apsolutnoj, u zatvorenoj sredini prethodno uspostavljenosti, već filogeneza populacijâ raspolaže slobodom relativnih formi, od kojih nijedna nije prethodno uspostavljena, u otvorenoj sredini. U slučaju embriogeneze, “moguće je prema roditeljima i anticipirajući ishod procesa utvrditi razvija li se to golub ili vuk... No ov-

⁴² Edmond Perrier zauzima osobito, iako ne i ključno mjesto u toj dugoj povijesti. On se vratio na pitanje o jedinstvu kompozicije, obnavljajući Goeffroyja uz pomoć Darwina i osobito Lamarcka. Perrierovo je djelo u cijelosti usredotočeno na dvije teme: s jedne strane životinjske kolonije ili mnogostrukosti, i brzine koje moraju uzeti u obzir heterogene brzine i previjanja (“tahigeneza”) s druge. Na primjer: kako mozak kičmenjaka može zauzeti mjesto usta kolutičavca, u “borbi između usta i mozga”. Usp. *Les colonies animales et la formation des organismes*; “L’origine des embranchements du règne animal » (u *Scientia*, svibanj-lipanj 1918). Perrier je napisao povijesni prikaz naslovljen *Philosophie zoologique avant Darwin*, koji sadrži izvrsna poglavlja o Geoffroyu i Cuvieru.

dje su i sami pokazatelji u stanju gibanja: fiksne točke postoje samo da bi olakšale izražavanje. Na razini sveopće evolucije, takva orijentacija je posve nemoguća... Život na zemlji pokazuje se zbirom relativno nezavisnih biljnih i životinjskih vrsta između kojih postoje katkada pomične ili porozne granice. Geografske površine mogu samo udomiti neku vrstu kaosa ili, u najboljem slučaju, izvanjska usklađenja ekološke prirode, privremene ekvilibrije među populacijama.”⁴³

S druge strane, istodobno i u istim uvjetima, stupnjevi nisu stupnjevi već uspostavljenog razvoja ili savršenosti, nego globalni i relativni ekvilibriji: oni imaju ulogu samo kao pospješitelji određenih elemenata, i zatim određene mnogostrukosti u datoj sredini, te kao pospješitelji određene varijacije u toj sredini. S tim u vidu, stupnjevi se više ne mjere na osnovi rastuće savršenosti, diferencijacije i složenosti dijelova, već na osnovi diferencijalnih odnosa i koeficijenata kao što su selekcijski pritisak, katalizacijsko djelovanje, brzina razmnažanja, stopa rasta, evolucije, mutacije itd. Do relativnog napretka stoga može doći kvantitativnim i formalnim pojednostavljenjem, a ne usložnjavanjem, gubitkom komponenata i sinteza, ne stjecanjem (radi se o brzini, a brzina je diferencijal). Oblikovanje, poprimanje forme, odvija se s pomoću populacija, do napretka i stjecanja brzine dolazi putem gubitka. Dva glavna doprinosa darvinizma vode u smjeru znanosti o mnogostrukostima: zamjena vrsta populacijama i zamjena stupnjeva stopama ili diferencijalnim odnosima.⁴⁴ To su nomadski doprinosi s pomičnim granicama populacija ili varijacijama mnogostrukosti, s diferencijalnim koeficijentima ili varijacijama odnosâ. A današnja biokemija, cjelokupni “molekularni darvinizam”, kako to naziva Monod, potvrđuje, na razini jednog te istog globalnog i statističkog individuumâ, ili jednostavnog uzorka, odlučujuću važnost molekularnih populacija i mikrobioloških stopa (na primjer, neizmjerena sekvencija u jednom lancu, i slučajna varijacija jednog segmenta u toj sekvenciji).

Challenger je priznao da je učinio dugu digresiju, ali pritom je pokazao da nije moguće uspostaviti razliku između digresijskog i ne-digresijskog. Cilj je bio izvući više zaključaka o tome jedinstvu i toj raznolikosti pojedinog stratuma, dakle i organskog stratuma.

U prvom redu, stratum posjeduje jedinstvo kompozicije zahvaljujući kojem je moguće govoriti o *jednom* stratumu: molekularne materije, sup-

⁴³ Canguilhem i dr., “Du développement à l’évolution au XXe siècle”, u *Thalès*, 1960, str. 34.

⁴⁴ G. G. Simpson, *L’évolution et sa signification*, Payot.

stancijalni elementi, formalne relacije ili obilježja. Materijali nisu neoblikovana materija ravni konzistencije, nego su već stratificirani i potječu od "supstratâ". No, dakako, supstrate ne treba razmatrati samo kao supstrate: osobito stoga što oni nemaju ništa manje složenu ili inferiorniju organizaciju od stratuma. Valja se čuvati svake vrste apsurdnoga kozmičkog evolucionizma. Materijali što ih dobavlja supstrat bez dvojbe su jednostavniji od spojeva stratuma, no njihova razina organizacije u supstratu nije niža od one samoga stratuma. Između materijalâ i supstancijalnih elemenata postoji razlika u organizaciji, promjena organizacije, a ne augmentacija. Materijali koje dobavlja supstrat tvore *izvanjsku sredinu* za elemente i spojeve dotičnog stratuma, ali nisu izvanjski stratumu. Elementi i spojevi tvore unutarnjost stratuma, kao što materijali tvore *njegovu* izvanjskost, što će reći da i jedni i drugi pripadaju stratumu: potonji kao dobavljeni i odabrani materijali, prvi kao ono što je formirano od materijala. I opet, ta izvanjskost i ta unutarnjost su relativne, jer postoje samo zahvaljujući svojim razmjenama, dakle zahvaljujući stratumu koji ih dovodi u vezu. Tako je na kristalnom stratumu amorfna sredina izvanjska klici dok kristal još nije oblikovan. No kristal se oblikuje pounutarnjivanjem i inkorporiranjem masâ amornog materijala. Obrnuto, unutarnjost kristalne klice mora prijeći u izvanjskost sustava gdje se amorfna sredina može kristalizirati (sposobnost da se preuzme druga organizacija). Sve dotle da i sâma klica dolazi izvana. Riječju, i izvanjskost i unutarnjost su unutarnje stratumu. Isto vrijedi za organski stratum: materijali koje dobavljaju supstrati jesu izvanjska sredina što tvori čuvenu predbiotičku juhu, dok katalizatori imaju ulogu klice u oblikovanju elemenata i čak unutarnjih supstancijalnih spojeva. No, osim toga što se eksterioriziraju replikacijom u sâmim uvjetima prvobitne juhe, ti si elementi i spojevi prisvajaju materijale također. I ovdje, unutarnje i izvanjsko se razmjenjuju, budući da su oba unutarnja organskome stratumu. Između njih postoji granica, membrana koja regulira razmjene i preoblikovanje ustroja, preraspodjele unutarnje stratumu, i koja determinira sve formalne relacije ili obilježja stratuma (čak i ako su situacija i uloga te granice vrlo promjenljive za svaki stratum: na primjer, granica kristala i membrana stanice). Središnji sloj, ili središnji prsten stratuma naš je naziv za sljedeći skup koji u sebi obuhvaća jedinstvo kompozicije: izvanjski molekularni materijali, unutarnji supstancijalni elementi, granica ili membrana kao nositelj formalnih relacija. Postoji takoreći jedna te ista *apstraktna mašina* uvijena u stratum, koja tvori njegovo jedinstvo. To je Ekumena, nasuprot Planomeni ravni konzistencije.

Ali bilo bi pogrešno smatrati da se taj središnji sjedinjujući sloj stratuma može izolirati, ili da ga se može dosegnuti kao takvog i regresivno. Kao prvo,

stratum se nužno kreće, od samoga početka, od sloja do sloja. On već ima nekoliko slojeva. On se kreće od središta prema periferiji, i u isto vrijeme periferija reagira na središte te tvori novo središte za novu periferiju. Tokovi neprestance isijavaju i uviru nazad u žarište. Dolazi do naglog porasta i umnažanja međustanjâ, jer taj je proces sadržan u mjesnim uvjetima središnjega prstena (razlike u gustoći, varijacije podnošljive ispod određenog identitetskog praga). Ta su međustanja nove figure sredine ili materijala, ali i elemenata i spojeva. Ona naime označuju prijelaze između izvanjske sredine i unutarnjeg elementa, između supstancijalnih elemenata i njihovih spojeva, između spojeva i supstancija, a i između različitih formiranih supstancija (supstancija sadržaja i supstancija izraza). Te posrednike i nadogradbe, te poraste, te razine nazvat ćemo *epistratumima*. U našim dvama primjerima, kristalni stratum sadrži mnoštvo mogućih međustanja između sredine i izvanjskih materijala i unutarnje klice: mnogostrukost savršeno diskontinuiranih stanja metastabilnosti što tvore hijerarhijske stupnjeve. Organski stratum više nije odjeljiv od takozvanih unutarnjih sredina, koje su zapravo unutarnji elementi u odnosu prema izvanjskim materijalima, ali i izvanjski materijali u odnosu prema unutarnjim supstancijama.⁴⁵ A znamo da te organske unutarnje sredine reguliraju stupnjeve složenosti i diferencijacije dijelova organizma. Razmatran pod vidom jedinstva kompozicije, stratum dakle postoji samo u svojim supstancijalnim epistratumima koji dokidaju njegov kontinuitet, fragmentiraju i gradiraju njegov prsten. Središnji prsten ne postoji neovisno o periferiji koja formira novo središte i reagira na prvo središte, te rasplođuje nove diskontinuirane epistatume.

Ali to nije sve. Osim te nove ili druge relativnosti unutarnjeg i vanjskog, tu postoji i čitava priča o membrani ili granici. U mjeri u kojoj si elementi i spojevi pripajaju i prisvajaju materijale, relevantni su organizmi prisiljeni okretati se različitim materijalima, "više stranim i manje prikladnim", koje uzimaju bilo od još intaktnih masa, bilo, naprotiv, od drugih organizama. Sredina ovdje poprima i treće obličje: više se ne radi o izvanjskoj ili unutarnjoj, pa čak ni relativnoj sredini, niti o prijelaznoj sredini, već o *pridruženoj ili pripojenoj sredini*. Pridružene sredine uključuju ponajprije izvore energije koji su drukčiji od samih hranidbenih materijala. Sve dok se ti izvori ne steknu, za organizam se može reći da se prehranjuje, ali ne i da

⁴⁵ Gilbert Simondon, *L'individu et sa genèse physico-biologique*, P.U.F., str. 107-114, 259-264: o unutarnjem i izvanjskom u slučaju kristala i u slučaju organizma te p uložiti granice ili membrane.

diše: nalazi se u stanovitu stanju gušenja.⁴⁶ Stečeni izvor energije omogućuje širenje materijala preobrazivih u elemente i spojeve. Pridružena sredina se tako definira osvajanjem izvora energije (disanje u najširem smislu riječi), razlikovanjem materijala, dohvaćanjem njihove prisutnosti ili odsutnosti (opažaj) te izradbom ili neizradbom odgovarajućih elemenata ili spojeva (odgovor, reakcija). To da u tome postoje molekularnog opažaja, kao i molekularne reakcije, očito je u cjelokupnoj ekonomiji stanice i karakteristici regulacijskih agensa da “prepoznaju” samo jednu ili dvije vrste kemijskih tvari u vrlo raznolikoj sredini izvanjskosti. Razvoj pridruženih ili pripojenih sredina ima za posljedicu životinjske svjetove koje opisuje Uexküll, s njihovim energetskim, opažajnim i djelatnim obilježjima. Nezaboravan pridruženi svijet krpelja, definiran njegovom gravitacionom energijom pada, njegovim olfaktivnim obilježjem opažaja znoja, njegovim djelatnim obilježjem prikrpe: krpelj se penje na vrh grane i zatim se pušta da padne na sisavca kojeg prepoznaje po mirisu, te mu se prikrpljuje na kožu (pridruženi svijet sačinjen od tri činitelja i ništa više). Opažajna i djelatna obilježja su i sâma poput dvostrukih kliješta, dvostruke artikulacije.⁴⁷

No, ovdje, pridružene sredine usko su povezane s organskim formama. Takva forma nije tek puka struktura, već strukturacija, uspostava pridružene sredine. Životinjska sredina poput paukove mreže nije manje “morfogenetska” od forme organizma. Nipošto se ne može reći da sredina determinira formu. No, da bi bio još zamršeniji, odnos forme i sredine zbog toga nije ništa manje presudan. Budući da je forma posljedica nekog autonomnog koda, ona se može uspostaviti samo u pridruženoj sredini koja na složen način isprepliće energetska, opažajna i djelatna obilježja sukladno zahtjevima samoga koda. I može se razviti samo kroz intermedijarne sredine koje reguliraju brzine i stope njenih supstancija, i iskusiti samo u sredini izvanjskosti koja mjeri relativne pogodnosti pridruženih sredina i diferencijalne odnose intermedijarnih sredina. Sredine uvijek djeluju, selekcijom, na cjelokupne organizme, čije su forme posljedica kodova koji te sredine neizravno sankcioniraju. Pridružene sredine međusobno si raspodjeljuju jednu istu sredinu izvanjskosti sukladno različitim formama, kao što si je intermedijarne sredine raspodjeljuju sukladno stopama ili stupnjevima pojedine forme. Ali te raspodjele ne odvijaju se na isti način. S obzirom na

⁴⁶ J. H. Rush, *L'origine de la vie*, Payot, str. 158: “Primitivni organizmi su živjeli tako reći u stanju gušenja. Iako nastao, život još nije bio počeo disati.”

⁴⁷ J. von Uexküll, *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen*, Julius Springer, 1934.

središnji pojas stratum, intermedijarne sredine ili međustanja konstituiraju “epistratume” superponirane jedne na druge te tvore nova središta za nove periferije. Ali nazvat ćemo “parastratumima” taj drugi način čiji se središnji pojas fragmentarizira, postranično i na-strane, u nesvodive forme i sredine koje su im pridružene. Ovdje, formalne relacije ili obilježja koja su zajednička svakom stratumu nužno poprimaju posve različite forme ili vrste formi, što odgovaraju parastratumima, na razini granice ili membrane središnjeg pojasa. Stratum postoji samo u svojim epistratumima i parastratumima, iako se ovi u konačnici moraju smatrati samostalnim stratumima. Idealno kontinuirani pojas ili prsten stratum, Ekumena definirana istovjetnošću molekularnih materijala, supstancijalnih elemenata i formalnih relacija postoji samo kao dokinut, razlomljen u epistratume i parastratume koji pretpostavljaju konkretne mašine i njihove individualne indekse, te sačinjavaju različite molekule, specifične supstancije, nesvodive forme.⁴⁸

Sada se možemo vratiti dvama temeljnim doprinosima darvinizma: zašto se forme, vrste formi u parastratumima moraju shvatiti u odnosu prema populacijama i zašto se stupnjevi razvoja u epistratumima moraju shvatiti kao stope i diferencijalni odnosi. Zbog toga što, prvo, parastratumi obavijaju sâme kôdove iz kojih proizlaze forme, i koji nužno utječu na populacije. Da bi bila kodirana, treba postojati već cjelokupna molekularna populacija, a učinci kôda ili promjene u kôdu procjenjuju se na razini više ili manje molarne populacije, prema njenoj sposobnosti da se množi u datoj sredini ili načini drugu pridruženu sredinu u kojoj će se ta modifikacija moći napući. Da, uvijek treba misliti u kategorijama čoporâ i mnogostrukosti: kôd se prima ili ne prima zato što kodirana individua tvori dio populacije, “one koja nastanjuje epruvetu, bočicu s vodom ili utrobu sisavca”. Ali što znači to da iz promjene u kôdu, ili modifikacije kôda ili varijacije parastratuma potencijalno proistječu nove forme i nove pridružene sredine? Sâma promjena očito ne nastaje iz prelaska s jedne već ustanovljene forme na drugu, to jest iz prijevoda jednog kôda u drugi. Sve dok se problem postavljao na taj način nije nalazio rješenje, i bili smo prisiljeni ustvrditi s Cuvierom i Baërom da, budući da su nesvodive, fiksne vrste formi ne omogućuju nikakav prijevod ni pretvorbu. No problem se postavlja na posve drukčiji način čim se uvidi kako je kôd neodvojiv od procesa dekodiranja koji mu

⁴⁸ Usp. P. Laviosa-Zambotti, *Les origines et la diffusion de la civilisation*, Payot; njezinu upotrebu pojmova *stratum*, *substrat* i *parastrat* (iako ne određuje pobliže pojam).

je inherentan. Nema genetike bez "genetskog pomaka". Novovjekovna teorija mutacija jasno je pokazala da kôd, nužno populacijski, sadrži ključnu marginu dekodiranja: ne samo da svaki kôd posjeduje nadopune sposobne za slobodnu varijaciju nego i jedan isti segment može biti preslikan dvaput, pri čemu drugi preslik postaje slobodan za varijaciju. Isto tako, prijenosi kodnih fragmenata mogu se zbivati između stanica različitih vrsta, Čovjeka i Miša, Majmuna i Mačke, posredstvom virusa ili drugih procedura, a da se ne radi o prijevodu jednog kôda u drugi (virusi nisu prevodioci), već o jedinstvenu fenomenu koji nazivamo viškom vrijednosti kôda, pokrajnjom komunikacijom.⁴⁹ O tome ćemo još imati priliku govoriti, jer to je ključno za sva postajanja-životinjom. Zahvaljujući tim nadopunama i viškovima vrijednosti – nadopunama u redu mnogostrukosti, viškovima vrijednosti u redu rizoma – svaki je kod zahvaćen marginom dekodiranja. Nipošto nepomične i zamrznute na stratumu, forme u parastratumima i sâmi parastratumi uključeni su u mašinsko spajanje: forme se odnose na populacije, populacije impliciraju kôdove, kôdovi bitno uključuju fenomene relativnog dekodiranja, koji se to jednostavnije rabe, sastavljaju, dodaju što su relativniji, što su više "pokraj".

Dok se forme odnose na kôdove i procese kodiranja i dekodiranja u parastratumima, supstrancije se kao formirane materije odnose na teritorijalnosti, kretanja teritorijalizacije i reteritorijalizacije na epistratumima. Zapravo, epistratume nije moguće odvojiti od tih kretanja koja ih konstituira jednako kao što parastratume nije moguće odvojiti od njihovih procesa. Nomadski valovi ili tokovi deteritorijalizacije prolaze od središnjeg sloja do periferije, zatim iz novoga središta do nove periferije, neprestano se vraćajući starom središtu i hrleći k novom.⁵⁰ Epistratumu se ustrojavaju u smjeru sve veće deteritorijalizacije. Fizičke čestice i kemijske supstancije prelaze, na svome stratumu i među stratumima, pragove deteritorijalizacije koji odgovaraju više ili manje stabilnim međustanjima, više ili manje prolaznim valencijama i egzistencijama, zaokupljenostima ovim ili onim tijelom, gustoćama blizine, vezama koje se mogu lokalizirati u većoj ili manjoj mjeri. Brzine deteritorijalizacije ne odlikuju samo fizičke čestice – joyceovske tahione, čestice-rupe i kvarkove, podsjećajući na temeljnu ideju "juhe" – već i pojedina kemijska supstancija, poput, na primjer, sumpora ili ugljika,

⁴⁹ François Jacob, *La logique du vivant*, str. 311-312, 332-333 te ono što Rémy Chauvin zove "neusporednom evolucijom".

⁵⁰ Usp. O. Laviosa-Zambotti, *ibid.*: njezinu koncepciju valova i tokova od središta do periferije, nomadizma i migracija (nomadski tokovi).

posjeduje više ili manje deteritorijalizirana stanja. Na vlastitom stratumu, organizam je utoliko više deteritorijaliziran ukoliko sadrži više unutarnjih sredina koje osiguravaju njegovu autonomiju i uvode ga u mnoštvo aleatornih relacija s izvanjskim. To je razlog zbog kojeg se stupnjevi razvoja mogu shvatiti samo relativno i u odnosu prema diferencijalnim brzinama, odnosima i stopama. Deteritorijalizacija se ima misliti kao posve pozitivna sila koja posjeduje vlastite stupnjeve i pragove (epistratume) i koja je uvijek relativna jer ima reteritorijalizaciju kao naličje ili komplement. Organizam koji je deteritorijaliziran prema izvanjskom nužno se reteritorijalizira u svojim unutarnjim sredinama. Neki pretpostavljeni dio embrija deteritorijalizira se tako što mijenja prag ili gradijent, no pritom prima novu afektaciju novog okruženja. Mjesna kretanja su alteracije. Primjer su stanične migracije, istežanja, invaginacije, pregibanja. Svako je putovanje intenzitetsko, zbiva se u pragovima intenziteta gdje se razvija ili koje prelazi. Putujemo s pomoću intenziteta, a pomaci i figure u prostoru posljedica su intenzitetskih pragova nomadske deteritorijalizacije, dakle diferencijalnih odnosa, koji istovremeno utvrđuju sedentarne i komplementarne reteritorijalizacije. Svaki stratum postupa na taj način: dohvaća svojim kliještima maksimalni broj intenziteta ili intenzitetskih čestica preko kojih rastvara svoje forme i svoje supstancije, te konstituira određene gradijente i pragove rezonancije (određena se deteritorijalizacija zbiva na stratumu uvijek u odnosu prema komplementarnoj reteritorijalizaciji).⁵¹

Sve dok su se prethodno uspostavljene forme uspoređivale s predodređenim stupnjevima, ne samo da smo bili prisiljeni zadovoljiti se jednostavnim potvrdom njihove nesvodivosti nego i ni na koji način nismo mogli prosuditi o mogućoj komunikaciji između dva činitelja. No vidjeli smo da forme proizlaze iz kôdova u parastratumima i uranjaju u procese dekodiranja ili pomaka. Stupnjevi su i sâmi uhvaćeni u kretanja intenzitetske deteritorijalizacije i reteritorijalizacije. Između kôdova i teritorijalnosti s jedne strane i dekodiranja i deteritorijalizacije s druge ne postoji stroga podudarnost. Naprotiv, kôd može pripadati deteritorijalizaciji, a reteritorijalizacija dekodiranju. Između kôda i teritorijalnosti postoje veliki jazovi. Oba činitelja, međutim, imaju isti "subjekt" u stratumu: ono što se deteritorijalizira i reteritorijalizira, kao i ono što se kodira i dekodira, jesu populacije. A ti faktori međusobno komuniciraju, isprepliću se u sredinama.

⁵¹ O fenomenima rezonancije između različitih redova veličine, usp. Simondon, *ibid.*, str. 16-20, 124-131 i *pass.*

S jedne strane modifikacije koda imaju aleatoran uzrok u sredini izvanjskosti, a ono što odlučuje o njihovoj popularizaciji su njihovi učinci na unutarnje sredine i njihova uskladivost s njima. Deteritorijalizacije i reteritorijalizacije ne determiniraju modifikacije, ali strogo determiniraju njihovu selekciju. S druge strane svaka modifikacija ima svoju pridruženu sredinu koja zapodijeva određenu deteritorijalizaciju u odnosu prema sredini izvanjskosti i određenu reteritorijalizaciju na unutarnjim ili intermedijarnim sredinama. U pridruženoj sredini opažanja i djelovanja, čak i na molekularnoj razini, ustanovljuju ili proizvode *teritorijalne znakove* (indekse). To osobito vrijedi za životinjski svijet, koji je konstituiran, obilježen tim znakovima što ga dijele u zone (skloništa, lova, neutralnosti itd.), mobiliziraju posebne organe te odgovaraju na fragmente kôda, uključujući kôdu inherentnu marginu dekodiranja. Čak je i oblast učenja pod vlasti kôda ili propisana njime. No indeksi ili teritorijalni znakovi neodvojivi su od dvostrukog kretanja. Budući da je pridružena sredina uvijek sukobljena sa sredinom izvanjskosti kojom je životinja zaokupljena i u kojoj se nužno izlaže riziku, mora se očuvati *linija bijega* koja životinji omogućuje da povrati svoju pridruženu sredinu kad se pojavi opasnost (kao što je linija bijega bika u areni, kojom on neprestano nanovo zauzima teren koji je izabrao⁵²). Druga vrsta linije bijega pojavljuje se kad je pridružena sredina uzdrmana udarcima izvana i kad je životinja mora napustiti i združiti se s novim obrocima izvanjskosti, oslanjajući se ovaj put na svoje unutarnje sredine kao krhke štake. Kad se more isušilo, primitivna je Riba napustila svoju pridruženu sredinu i stala istraživati Zemlju, prisiljena "stati na svoje noge", i sada nosi vodu samo unutar svojih amniotičkih membrana kako bi zaštitila embrij. Na ovaj ili onaj način, životinja je bježać više nego što je napadač, no njeni bjegovi su osvajanja, kreacije također. Teritorijalnosti su, dakle, posve išarane linijama bijega koje svjedoče o prisutnosti, u sebi samima, kretanjâ deteritorijalizacije i reteritorijalizacije. U određenom smislu, one su sporedne. One ne bi bile ništa bez tih kretanja koja ih pohranjuju. Ukratko, epistratumi i parastratumi se neprestano gibaju, otklanjaju, pomiču, mijenjaju na Ekumeni ili jedinstvu kompozicije, jedni nošeni linijama bijega i kretanjima deteritorijalizacije, drugi procesima dekodiranja ili pomaka, no i jedni i drugi komuniciraju na sjecištima sredina. Stratume neprestano potresaju fenomeni pucanja ili raskida, bilo na razini supstrata koji dobavljaju materijale, bilo na razini "juha" koje u sebi nosi svaki stra-

⁵² Claude Popelin, *Le taureau et son combat*, 10-18: v. pogl. IV o problemu teritorijâ čovjeka i bika u areni.

tum (prebiotička juha, predkemijska juha...), bilo na razini akumulativnih epistratuma, bilo na razini parastratuma koji se međusobno podupiru: posvuda nastaju istodobna ubrzanja i blokade, usporedne brzine, razlike u decentralizaciji koje stvaraju relativna polja reteritorijalizacije.

Sasvim je izvjesno da ta relativna kretanja ne treba brkati s mogućnošću apsolutne deteritorijalizacije, apsolutne linije bijega, apsolutnog pomaka. Ta su kretanja stratička ili međustratička, dok se potonji fenomeni odnose na ravan konzistencije i njezinu destratifikaciju (njezino "izgaranje", kao što bi kazao Geoffroy). Nema dvojbe da lude fizičke čestice u svome ubrzanju rešetaju stratume i presijecaju ih ostavljajući najmanji mogući trag, izmičući prostornovremenskim, pa čak i egzistencijalnim koordinatama u težnji prema stanju apsolutne deteritorijalizacije ili neformirane materije, na ravni konzistencije. U određenom smislu, ubrzanje relativnih deteritorijalizacija doseže zvučni zid: ako se čestice odbiju o taj zid, ili se daju upiti u crne rupe, vraćaju se nazad u stratume, njihove relacije i sredine, no, ako preskoče zid, dosežu neformirani, destratificirani element ravni konzistencije. *Mogli bismo čak reći da apstraktne mašine koje odašilju i kombiniraju čestice imaju dva vrlo različita modusa egzistencije: ekumenu i planomenu.* One ili ostaju podvrgnute stratifikacijama, uvijene u određeni stratum čiji program ili jedinstvo kompozicije determiniraju (apstraktna Životinja, apstraktno kemijsko Tijelo, Energija po sebi) i čija kretanja relativne deteritorijalizacije reguliraju. Ili, nasuprot tome, apstraktna mašina presijeca sve stratifikacije, razvija se sâma na ravni konzistencije čiji tvori dijagram, ista mašina djeluje u astrofizici i mikrofizici, prirodnom i umjetnom, i upravlja tokovima apsolutne deteritorijalizacije (naravno, neformirana materija ni u kom slučaju nije nikakva vrsta kaosa). No ovaj je prikaz još odveć jednostavan.

S jedne strane, ne prelazi se s relativnog na apsolutno jednostavnim ubrzanjem, iako povećanje brzine teži prema tom globalnom i usporednom rezultatu. Apsolutna se deteritorijalizacija ne definira kao golemi ubrzavatelj. Ona je apsolutna ili neapsolutna neovisno o tome koliko je brza ili spora. Moguće je čak dosegnuti apsolutno putem fenomenâ spornosti ili odgode, kao u slučaju zakašnjelog razvoja. Ono što determinira deteritorijalizaciju nije njezina brzina (ima ih koje su vrlo spore) nego njezina priroda, već prema tome uspostavlja li epistratume i parastratume i funkcionira s pomoću artikuliranih segmenata ili, naprotiv, skače od jedne singularnosti do druge slijedeći nesegmentiranu i nerazdjeljivu liniju koja ocrtava metastratum ravni konzistencije. S druge strane ne treba ni pošto smatrati da apsolutna deteritorijalizacija dolazi odjedanput, povrh,

nakon ili onkraj čega. U tom bi slučaju postalo neshvatljivo zašto ta relativna kretanja deteritorijalizacije i dekodiranja prožimaju same stratume, koje ne determiniraju kao akcidenti. U stvari, apsolutna deteritorijalizacija je prvobitna – apsolutna linija bijega, ma koliko složena i mnogostruka bila: ona ravni konzistencije ili tijela bez organa (Zemlja, potpuno-deteritorijalizirana). A ona postaje relativna samo stratifikacijom na toj ravni, na tome tijelu, budući da su stratumi uvijek ostaci, a ne obrnuto: ne treba se pitati kako nešto izlazi iz stratuma, već kako bilo što ulazi u njih. To će reći da postoji vječita imanentnost apsolutne deteritorijalizacije u relativnom, i da mašinski sklopovi između stratuma, koji reguliraju diferencijalne odnose i relativna kretanja, također imaju vrške deteritorijalizacije okrenute prema apsolutnom. Uvijek postoji imanentnost između stratuma i ravni konzistencije, supostojanje dvaju stanja apstraktne mašine kao dva različita stanja intenziteta.

Većina slušatelja je otišla (prvo martinovci sa svojom dvostrukom artikulacijom, zatim hjelmsevovci sa svojim sadržajem i izazom, i biolozi sa svojim proteinima i nukleinskim kiselinama). Ostali su samo matematičari, naviknuti i na veće ludosti, nekolicina astrologa i arheologa te neklasificiranih individua. Uostalom, Challenger se promijenio od svoga početnog govora, njegov je glas postao promukao, a pokatkad ga obuzima neki majmunski kašalj. Njegov se san nije sastojao toliko u tome da održi predavanje ljudima koliko da pruži program za čista računala. Ili je to bila aksiomatika, jer aksiomatika se bitno tiče stratifikacije. Challenger se obraćao samo pamćenju. Pošto smo govorili o onome što ostaje konstantno a što varira na stratumu sa stajališta supstancija i formi, preostaje nam upitati se što varira od stratuma do stratuma sa stajališta sadržaja i izraza. Jer, ako je istina da uvijek postoji stvarna razlika koja je konstitutivna za dvostruku artikulaciju, recipročno pretpostavljanje sadržaja i izraza, onda je ono što varira od jednog do drugog stratuma priroda te stvarne razlike te priroda i pozicije razlikovanih termina. Razmotrimo prvo veliku skupinu stratuma koje možemo jezgrovito okarakterizirati kao stratume čiji je sadržaj (forma i supstancija) molekularan, a izraz (forma i supstancija) molaran. Razlika između sadržaja i izraza ovdje je ponajprije u veličini i stupnju. Dvostruka artikulacija podrazumijeva dva reda veličine. Rezonancija, komunikacija koja nastaje između dvaju neovisnih redova, tvori stratificirani sustav čiji molekularni sadržaj ima vlastitu formu koja odgovara raspodjeli elementarnih masa i djelovanju jedne molekule na drugu, kao što izraz ima formu koja očituje statistički skup i stanje ekvi-

librija na makroskopskoj razini. Izraz je poput “operacije amplificirajuće strukturacije što izvodi na makroskopsku razinu djelatna svojstva izvorno mikroskopskog diskontinuiteta”.

Od takvih smo slučajeva polazili govoreći o geološkom, kristalnom, psihokemijskom stratumu, uvijek kada je moguće ustanoviti da molarno izražava mikroskopske molekularne interakcije (“kristal je makroskopski izraz mikroskopske strukture”, “forma kristalâ izražava određena molekularna ili atomička obilježja konstituentne kemijske vrste”). Naravno, to i dalje ostavlja mnogovrsne mogućnosti, ovisno o broju i prirodi međustanja te utjecaju izvanjskih formi na formiranje izraza. Može postojati veći ili manji broj međustanja između molekularnog i molarnog, i veći ili manji broj izvanjskih sila ili organizacijskih središta što imaju udjela u molarnoj formi. Bez dvojbe, ta dva činitelja su obrnuto proporcionalna i ukazuju na dva granična slučaja. Na primjer, forma molarnog izraza može biti “kalup”, mobilizirajući maksimalan broj izvanjskih sila, ili može biti “modulacija”, koja uvodi u igru njihov minimalan broj. Međutim, čak i u slučaju kalupa postoje unutarnja međustanja, gotovo trenutačna, između molekularnog sadržaja koji poprima svoje vrsne forme i molarnog izraza koji izvana determinira forma kalupa. Obrnuto, čak i kad umnažanje i temporalizacija međustanja svjedoče o endogenom značaju molarne forme, kao u slučaju kristala, ipak postoji minimalan broj izvanjskih sila što djeluju u svakoj od tih etapa.⁵³ Stoga treba reći da relativna neovisnost sadržaja i izraza, stvarna razlika između molekularnog sadržaja i molarnog izraza s njihovim pripadajućim formama ima specijalan status obilježen određenom širinom (*latitude*) između graničnih slučajeva.

Budući da su stratumi sudovi Božji, treba se bez sustezanja poslužiti svim finesama skolastike i srednjovjekovne teologije. Između sadržaja i izraza doista postoji stvarna razlika, jer su odgovarajuće forme zbiljski različite u samoj “stvari” a ne samo u promatračevu umu. Ali ta je stvarna razlika vrlo specifična: ona je samo *formalna*, budući da dvije forme sačinjavaju ili suoblikuju jednu te istu stvar, jedan te isti stratificirani subjekt. Mogli bismo navesti razne primjere formalne razlike: između stupnjeva ili redova veličine (kao između zemljopisne karte i njezina modela, ili, na drukčiji način, između mikroskopske i makroskopske razine, kao u prisposobi o dva Eddingtonova ureda), između različitih stanja ili formalnih razloga

⁵³ O redovima veličine i uspostavi rezonancije među njima, o djelovanjima “kalupa”, “modulacije” i “modeliranja”, o izvanjskim silama i međustanjima, usp. Gilbert Simondon, *L'Individu*.

kroz koje jedna te ista stvar prolazi, između stvari razmatrane pod jednom formom i u odnosu prema mogućoj izvanjskoj kauzalnosti koja joj daje drugu formu itd. (Broj pripadajućih formi raste ne samo zato što sadržaj i izraz imaju svaki svoju formu već i zato što međustanja uvode forme izraza svojstvene sadržaju i forme sadržaja svojstvene izrazu).

Ma koliko raznolike i stvarne bile formalne razlike, s organskim se stratumom mijenja priroda razlike, a time i cjelokupna raspodjela sadržaja i izraza na dotičnom stratumu. Međutim, on može očuvati i čak amplificirati odnos molekularnog i molarog, sa svakovrsnim međustanjima. To smo vidjeli u slučaju morfogeneze, gdje dvostruka artikulacija ostaje neodvojiva od komunikacije između dva reda veličine. Isto vrijedi za staničnu kemiju. No organski stratum ima osebujan značaj koji mora obrazložiti i same te amplifikacije. Ustanovili smo da izraz proizlazi iz izražene molekularnog sadržaja, u svim smjerovima i u svim dimenzijama, te je neovisan samo utoliko ukoliko se poziva na viši red veličine i izvanjske sile: stvarna razlika je ona između formi, ali formi jednog te istog skupa, jedne te iste stvari ili subjekta. *Ali sada izraz postaje neovisan u sebi, odnosno autonoman.* Dok je prije kodiranje stratuma bilo koekstenzivno sa stratumom, ono organskog stratuma odvija se po neovisnoj i autonomnoj liniji koja se maksimalno odvaja od druge i treće dimenzije. Izraz prestaje biti voluminozan ili površinski i postaje linearan, nedimenzionalan (čak i u svojoj segmentiranosti). Bitna je *linearnost nukleinske sekvencije*.⁵⁴ Stvarna razlika između sadržaja i izraza više dakle nije samo formalna, već i stvarna u strogom smislu riječi. Ona sada prelazi u molekularno neovisno o redovima veličine, između dvaju razreda molekula, nukleinskih kiselina izraza i proteina sadržaja, između nukleinskih elemenata ili nukleotida i proteinskih elemenata ili aminokiselina. I izraz i sadržaj su molekularni i molarni. Razlika se više ne tiče pojedinog skupa ili subjekta: linearnost nas vodi više prema glatkim mnogostrukostima nego prema jedinstvu. Izraz se naime tiče nukleotida i nukleinskih kiselina kao i molekula koje su, u svojoj supstanciji i u svojoj formi, posve neovisne ne samo o molekulama sadržaja nego i o svakom usmjerenom djelovanju izvanjske sredine. Nepromjenjivost je svojstvena stanovitim molekulama, i ne više na molarom stupnju. Obrnuto, u svojoj supstanciji kao i u svojoj formi sadržaja, proteini nisu manje neovisni od nukleotida: na univočan je način determinirano samo to da jedna, a ne neka druga aminokiselina odgovara

⁵⁴ Očito je da postoji mnoštvo različitih sekvencija ili linija. Ali to ne sprečava da "red reda" bude nelinearan.

sekvenciji triju nukleotida.⁵⁵ Ono što forma izraza determinira jest, dakle, izvedena forma izraza, koja se sada odnosi na sadržaj i koja će naposljetku polučiti, povratnim pregibanjem proteinske sekvencije aminokiselina, trodimenzionalne specifične strukture. Ukratko, ono što odlikuje organski stratum jest *poravnanje* (alignement) *izraza, to iscrpljenje ili odjeljenje linije* (ligne) *izraza, to horizontalno preklapanje forme i supstancije na nedimenzionalnoj liniji koje će osigurati njihovu recipročnu neovisnost od sadržaja, a da se ne moraju uzeti u obzir redovi veličine.*

To ima mnoštvo posljedica. Ta nova situacija izraza i sadržaja uvjetuje ne samo reproduktivnu moć organizma nego i njegovu moć ili ubrzanje deterritorijalizacije. Poravnanje koda ili linearnost nukleinske sekvencije označuju, naime, prag deterritorijalizacije "znaka" koji mu pruža novu sposobnost da bude preslikan, ali determinira i organizam kao deterritorijalizirani od kristala: samo je nešto deterritorijalizirano sposobno da se reproducira. U mjeri u kojoj se sadržaj i izraz raspodjeljuju na osnovi molekularnog i molarog, supstancije prelaze iz stanja u stanje, iz prijašnjeg u naredno stanje, iz sloja u sloj, iz već utvrđenog sloja u sloj koji se tek utvrđuje, dok se forme uspostavljaju na granici zadnjeg sloja ili zadnjeg stanja te izvanjske sredine. Tako se stratum razrasta u epistratume i parastratume nizom *indukcija* iz sloja u sloj, iz stanja u stanje, ili na granici. Kristal očituje taj proces u čistome stanju jer se njegova forma širi u svim smjerovima, ali uvijek u ovisnosti o površinskom sloju supstancije, koja može biti ispražnjena od većeg dijela svoje unutarnjosti a da ne zapriječi rast. Subjekcija kristala trima dimenzijama, to jest njegov indeks teritorijalnosti, ono je zbog čega se struktura ne može formalno reproducirati i izraziti, već to može samo pristupačna površina koja se jedina može deterritorijalizirati. Nasuprot tome, odjeljenje čiste linije izraza na organskom stratumu učinit će organizam sposobnim da, u isti mah, dosegne mnogo viši prag deterritorijalizacije, da raspolaze mehanizmom reprodukcije svih pojedinosti svoje složene strukture u prostoru te da dovede sve svoje unutarnje slojeve "topološki u dodir" s izvanjskim ili, bolje, s polariziranom granicom (odakle osobita uloga žive membrane). Razrastanje stratuma u epistratume i parastratume više se dakle ne odvija jednostavnim indukcijama, već *transdukcijama* koje uzimaju u obzir i amplifikaciju rezonancije između molekularnog i molarog neovisno o redovima veličine, i funkcionalnu učinkovitost unutarnjih

⁵⁵ O neovisnosti proteina i nukleinskih kiselina te njihovu recipročnom pretpostavljanju, vidi François Jacob, *La logique du vivant*, str. 325-327, i Jacques Monod, *Le hasard et la nécessité*, str. 110-112, 123-124, 129, 159-160.

supstancija neovisno o udaljenostima, i mogućnost proliferacije i čak preplitanja formi neovisno o kodovima (viškovi vrijednosti koda ili fenomeni transkodiranja, neousporedne evolucije.)⁵⁶

Ono što definira treću veliku skupinu stratumata nije toliko ljudska esencija koliko je, i opet, nova raspodjela sadržaja i izraza. Forma sadržaja postaje "aloplastička", a ne više "homoplastička", to jest unosi preinake u vanjski svijet. Forma izraza postaje lingvistička a ne više genetička, to jest funkcionira s pomoću simbola koji su shvatljivi i prenosivi, i koje je moguće preinačavati izvana. Ono što se naziva čovjekovim vlastitostima – tehnika i jezik, oruđe i simbol, slobodna ruka i meko grlo, "gesta i govor" – jesu više vlastitosti te nove raspodjele, čiju je pojavu teško shvatiti ako se čovjek uzme kao njen apsolutni početak. Analize Leroi-Gourhana pokazuju nam kako su se sadržaji s vremenom skopčali s parom ruka-oruđe, a izrazi s parom lice-jezik.⁵⁷ Ruka se ovdje ne smije smatrati pukim organom, već stanovitim kodiranjem (digitalni kod), dinamičkom strukturacijom, dinamičkom formacijom (manualna forma ili manualne formalne značajke). Ruka kao opća forma sadržaja produljuje se u oruđa koja su i sama djelatne forme ili supstancije, što služe kao oruđa. Dok manualna formalna obilježja tvore jedinstvo kompozicije stratumata, forme i supstancije oruđa i proizvodâ, organiziraju se u parastratumata i epistratumata što i sami funkcioniraju kao pravi stratumata i obilježuju diskontinuitete, lomove, komunikacije i difuzije, nomadizme i sjedilaštva, mnogostruke pragove i relativne brzine deteritorijalizacije u ljudskim populacijama. Jer, s rukom kao formalnom značajkom ili općom formom sadržaja već je dosegnut, i otvara se, velik prag deteritorijalizacije, ubrzavatelj koji u sebi samom omogućuje čitavu pokretnu igru usporednih deteritorijalizacija i reteritorijalizacija – ono što omogućuje to ubrzanje upravo su fenomeni "zakašnjelog razvoja" u organskom supstratu. Ruka ne samo da je deteritorijalizirana prednja šapa, već je slobodna ruka deteritorijalizirana s obzirom na ruku majmuna, koja služi samo za hvatanje i kretanje. Valja uzeti u obzir sinergijske deteritorijalizacije drugih organa (na primjer noge). Valja uzeti u obzir i suodnosne deteritorijalizacije sredine: stepa, pridružena sredina koja je deteritorijalizirana od šume, vrši na tijelo i tehniku selektivni pritisak deteritorijalizacije (ne u šumi, već u stepi ruka se može pojaviti kao slobodna forma, a vatra kao tehnološki

⁵⁶ O pojmu transdukcije, usp. Simondon (ali on ga shvaća u općenitijem smislu i proširuje na cjelokupan sustav): str. 18-21. A o membrani, str. 259 i *pass*.

⁵⁷ André Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole, technique et langage*, Albin Michel, str. 161.

oformljiva materija). Konačno, valja uzeti u obzir komplementarne reteritorijalizacije (noga kao kompenzacijska reteritorijalizacija ruke, koja se također ostvaruje u stepi). Valja proizvoditi takve vrste karata, organske, ekološke i tehnološke, koje će se izložiti na ravni konzistencije.

S druge strane, jezik se očituje kao nova forma izraza ili, bolje, kao skup formalnih značajki što definiraju novi izraz na cjelokupnu stratumatu. No, kao što manualne formalne značajke postoje samo u formama i formiranim materijama koje razbijaju njihov kontinuitet i vrše raspodjelu njihovih učinaka, tako formalne značajke izraza postoje samo u različitim formalnim jezicima i podrazumijevaju jednu ili više supstancija koje se daju oformiti. Ta supstancija je ponajprije glasovna supstancija koja uvodi u igru različite organske elemente, ne samo grlo nego i usta i usne te čitavu motoriku lica. I opet, valja uzeti u obzir cjelokupnu intenzitetnu kartu: usta kao deteritorijalizacija ždrijela (čitav "sukob između usta i mozga", kako je govorio Perier); usne kao deteritorijalizacija usta (samo ljudi imaju usne, to jest ispućivanje unutarne sluznice; samo ljudske ženke imaju prsa, to jest deteritorijalizirane žlijezde sisavca: tijekom produljenog dojenja pogodnog za učenje jezika dolazi do komplementarne reteritorijalizacije usana na prsima i prsa na usnama). Koja neobična deteritorijalizacija, napuniti usta riječima umjesto hranom i zvukovima. Stepa je izgleda i opet izvršila snažan selekcijski pritisak: "meko grlo" je kao neki pandan slobodne ruke, koji se može razviti samo u iskrčenoj sredini u kojoj više nije nužno imati velike grkljanske vrećice da bi se kricima nadvladala konstantna graja šume. Artikulirati, govoriti, znači govoriti tiho. Poznato je da su drvosječe vrlo šutljive.⁵⁸ Ali ne prelazi prag samo glasovna, akustička i fiziološka supstancija nego i forma izraza.

Glasovni znakovi imaju linearnu temporalnost, i ta nadlinearnost tvori njihovu specifičnu deteritorijalizaciju, njihovu razliku od genetske linearnosti. Potonja je prije svega prostorna, čak i ako se njeni segmenti konstruiraju i reproduciraju sukcesivno. Stoga ona ne zahtijeva nikakvo efektivno nadkodiranje na toj razini, već samo fenomene povezivanja kraja s krajem, mjesne regulacije i djelomične interakcije (nadkodiranje nastupa samo na razini integracijâ koje uključuju različite redove veličine). To je

⁵⁸ Za sva ta pitanja – slobodnu ruku, meko grlo, usne i ulogu stepe kao faktora deteritorijalizacije, usp. lijepu knjigu Emilea Devauxa, *Lespece, l'instinct, l'homme*, Ed. Le François, 3. dio (pogl. VII: "Otrgnut od svoje šume, zaustavljen u razvoju, postavši infantilni, antropoid je morao zadobiti slobodne ruke i meko grlo", a u poglavlju IX: "Šuma je proizvela majmuna, špilja i stepa čovjeka".)

razlog zbog kojeg se Jacob ustručava usporediti genetski kod i jezik: doista, u genetskom kodu ne nalazimo ni pošiljaoca ni primaoca, ni shvaćanje ni prijevod, već samo redundancije i viškove vrijednosti.⁵⁹ Nasuprot tomu, temporalna linearnost jezičnog izraza ne odnosi se samo na sukcesivnost nego i na formalnu sintezu sukcesije u vremenu, koja tvori čitavo jedno linearno nadkodiranje i dovodi do fenomena koji je nepoznat na drugim stratumima: do *prijevoda*, prevodivosti, nasuprot prijašnjim indukcijama ili transdukcijama. Prijevod ne treba shvatiti samo kao sposobnost jezika da na neki način "reprezentira" datosti nekog drugog jezika već, i ponajprije, sposobnost jezika da, svojim vlastitim datostima na vlastitom stratumu, reprezentira sve druge stratumne i na taj način postigne znanstveno poimanje svijeta. Znanstveni svijet (*Welt*, nasuprot životinjskome *Umwelt*) jest, naime, prijevod svih tokova, čestica, kôdova i teritorijalnosti drugih stratumna u sustav dovoljno deteritorijaliziranih znakova, to jest u jeziku vlastito nadkodiranje. Ta vlastitost *nadkodiranja* ili *nadlinearnosti* objašnjava zašto u jeziku ne postoji samo neovisnost izraza u odnosu prema sadržaju nego i neovisnost forme izraza u odnosu prema supstancijama: prijevod je moguć zato što jedna te ista forma može prijeći od jedne supstancije do druge, suprotno od onoga što se događa u genetskom kôdu, na primjer, između RNK i DNK lanca. Vidjet ćemo kako ta situacija pobuđuje određene imperijalističke pretenzije jezika, koje se naivno izražavaju u formulama tipa: "cjelokupna semiologija nekog nejezičnog sustava mora se služiti jezikom kao posrednikom. (...) Jezik je interpretator svih ostalih sustava, jezičnih i nejezičnih." To znači apstrahirati jedno svojstvo jezika te utvrditi kako drugi stratumni ne mogu imati udjela u tom svojstvu ako nisu izgovoreni. Što je prilično očita stvar. No, pozitivnije govoreći, valja uvidjeti da zbog te imanentnosti u jeziku univerzalnog prijevoda epistratumni i parastratumni funkcioniraju, s obzirom na superpozicije, difuzije, komunikacije, podupiranja, na posve drugačiji način nego na drugim stratumima: sva ljudska kretanja, čak i najsilovitija, uključuju prijevode.

Treba požuriti, veli Challenger, linija nas vremena sada tjera na tu treću vrstu stratumna. Postoji, dakle, nova organizacija sadržaja i izraza, gdje i jedan i drugi imaju forme i supstancije: tehnološki sadržaj-simbolički ili semiotički izraz. Sadržaj ne treba shvaćati naprosto kao ruku i oruđa nego

⁵⁹ François Jacob, *La logique du vivant*, str. 298, 310, 319. Jacob i Monod katkada upotrebljavaju riječ "prijevod" za genetski kod, ali samo iz praktičnih razloga. Monod pojašnjava da se "kôd ne može prevesti drugačije osim rezultatima prijevoda".

kao tehničku društvenu mašinu koja im prethodi i uspostavlja stanja sile ili formacije moći. Izraz ne treba shvaćati naprosto kao lice i jezik, ni pojedinačne jezike, nego kao kolektivnu semiotičku mašinu koja im prethodi i uspostavlja režime znakova. Formacija moći je daleko više od oruđa, režim znakova je daleko više od jezika: oni djeluju više kao sile koje determiniraju i selektiraju, kako na razini uspostave pojedinačnih jezika i oruđa tako i na razini njihovih upotreba, uzajamnih ili respektivnih komunikacija i difuzija. S trećim stratumom dolazi, dakle, do pojave Mašina koje u cijelosti pripadaju tom stratumu, ali koje se u isto vrijeme iscrpljuju i pružaju svoja kliješta u svim smjerovima prema svim drugim stratumima. *Nije li to poput međustanja između dvaju stanja apstraktne Mašine?* – onog u kojem ona ostaje uvijena u njoj odgovarajući stratum (ekumena) i onog u kojem se samostalno razvija na destratificiranoj ravni konzistencije (planomena). Ovdje, Mašina se počinje odmatati, počinje se uspravljati, stvarajući iluziju koja nadilazi sve stratumne, iako još pripada određenom stratumu. To je, očito, iluzija koja je konstitutivna za čovjeka (što si čovjek umišlja da je?). To je iluzija koja proizlazi iz nadkodiranja imanentnog samom jeziku. Ali nisu iluzorne te nove raspodjele sadržaja i izraza: tehnološkog sadržaja koji karakterizira ruka-oruđe, koji je na dubljoj razini povezan s društvenom Mašinom i formacijama moći, te simboličkog izraza koji karakterizira lice-jezik, koji je na dubljoj razini povezan sa semiotičkom Mašinom i režimima znakova. Na obje strane, epistratumni i parastratumni, naslojeni stupnjevi i poduprte forme, više nego ikad postižu status samostalnih i autonomnih stratumna. Uzmognemo li razlikovati dva režima znakova ili dvije formacije moći, kazat ćemo da se zapravo radi o dvama stratumima u ljudskim populacijama.

No kakav se zapravo odnos uspostavlja, i kakva je zapravo razlika između sadržaja i izraza? Te stvari postoje samo u glavi. A ipak, nikad nije bilo stvarnije razlike. Želimo reći da doista postoji zajednička izvanjska sredina na čitavom stratumu, koja prožima čitav stratum, a to je cerebralno-nervna sredina. Ona dolazi od organskog stratumna, no potonji, naravno, nema ulogu supstrata ni pasivnog potpornja. Njezina organizacija nije ništa manje složena. Ona prije tvori predljudsku juhu u koju smo uronjeni. Uronjeni smo u nju rukama i licem. Mozak je populacija, kompleks plemenâ koja streme polovima. U Leroi-Gourhanovoj analizi ustanovljenja dvaju polova u toj juhi – jednog o kojem će ovisiti djelovanja lica i drugog o kojem će ovisiti djelovanja ruke – njihova korelativnost ili relativnost ne priječe stvarnu razliku između njih, već, naprotiv, kao recipročno pretpostavljanje dviju artikulacija ima kao posljedicu manualnu artikulaciju sadržaja i fa-

cijalnu artikulaciju izraza. A ta razlika nije samo stvarna, kao ona između molekula, stvari ili subjekata, već je postala *esencijalnom* (kako se govorilo u srednjem vijeku), kao između atributâ, rodova bića ili nesvodivih kategorija: stvari i riječi. No i ovdje, preneseno na tu razinu, nalazimo najopćenitije kretanje zahvaljujući kojem je svaka od dviju zasebnih artikulacija već kao takva dvostruka, budući da određeni formalni elementi izraza imaju ulogu sadržaja u odnosu prema sâmom izrazu. U prvom slučaju, Leroi-Gourhan pokazuje kako ruka proizvodi čitav svijet simbola, čitav višedimenzionalni jezik koji se ne brka s jednolinearnim verbalnim jezikom, i koji tvori sadržaju vlastit zrakasti izraz (on to smatra početkom pisma).⁶⁰ Drugi se pak slučaj jasno očituje u dvostrukoj artikulaciji vlastitoj samome jeziku, budući da fenomeni oblikuju izaravajući sadržaj vlastit izražavanju monema kao linearnih označiteljskih segmenata (to se zbiva samo u onim uvjetima kad dvostruka artikulacija kao opće obilježje stratuma poprimi jezično značenje koje joj pripisuje Martinet). Sada smo privremeno završili s razmatranjem odnosa između sadržaja i izraza, njihove stvarne razlike i varijacija tih odnosa i te razlike na velikim vrstama stratuma.

Challenger je htio ići sve brže. Iako su svi otišli, on je nastavio dalje. Uostalom, njegov glas se sve više mijenjao, kao i njegov izgled: pojavilo se u njemu nešto životinjsko kad je počeo govoriti o čovjeku. Iako se još nije moglo sa sigurnošću reći o čemu se radi, činilo se da se Challenger deterritorijalizira na licu mjesta. Htio je razmotriti još tri problema. Prvi se činio ponajprije terminološkim: kad smijemo govoriti o znakovima? Trebamo li ih vidjeti svagdje, na svim stratumima, i ustanoviti kako postoji znak kad god postoji forma izraza? Možemo sumarno razlikovati tri vrste znakova: *indekse* (teritorijalne znakove), *simbole* (deteritorijalizirane znakove), *ikone* (znakove reteritorijalizacije). Hoćemo li semiotizirati sve stratume pod izlikom da svi sadrže teritorijalnosti, kretanja deteritorijalizacije i reteritorijalizacije? Takva ekspanzivna metoda vrlo je opasna jer daje povoda imperijalizmu jezika ili ga potkrepljuje, pa makar i samo tako što se oslanja na njegovu funkciju univerzalnog prevodioca ili tumača. Očito je da ne postoji sustav znakova koji prožima sve stratume, pa čak ni u obliku semiotičke "hore" koja teorijski prethodi simbolizaciji. Čini se da se o znakovima u strogom smislu riječi može govoriti samo kad između formi izraza i formi sadržaja postoji razlika koja nije samo stvarna nego i kategorička. Tako semiotika postoji na odgovarajućem stratumu, jer apstraktna mašina ima upravo taj posve uspravljeni položaj koji joj omogućuje da "piše", to jest da obrađuje

⁶⁰ André Leroi-Gourhan, *ibid.*, str. 269-275.

jezik i iz njega izdvaja *režime* znakova. No dotle, u takozvanim prirodnim kodiranjima, apstraktna mašina ostaje uvijena u stratume: ona uopće ne piše i ne raspolaže ni najmanjim stupnjem slobode koja bi joj omogućila da prepozna nešto kao znak (osim u strogo teritorijalnom smislu životinje). A nakon toga, apstraktna se mašina razvija na ravni konzistencije i više nema mogućnosti da kategorički razlikuje između znakova i čestica. Na primjer, ona piše, ali po sâmom stvarnom, izravno se upisuje na ravan konzistencije. Stoga se čini razumnim riječ znak u njezinu strogom smislu pridržati za posljednju skupinu stratuma. No ova terminološka diskusija ne bi imala nikakve važnosti da ne upućuje na jednu drugu opasnost: ne više na imperijalizam jezika na svim stratumima ili širenje znaka na sve stratume, već na imperijalizam označitelja nad sâmim jezikom, nad svim režimima znakova te cijelim obujmom stratuma koji je nositelj tih režima. Više se ne radi o tome primjenjuje li se znak na sve stratume, već o tome primjenjuje li se označitelj na sve znakove, imaju li svi znakovi značenje, je li semiotika znakova nužno povezana sa semiologijom označitelja. Udarimo li tim putem, mogli bismo čak biti prisiljeni odreći se pojma znaka jer prvenstvo označitelja nad jezikom još bolje osigurava prvenstvo jezika nad svim znakovima nego jednostavno širenje znaka u svim smjerovima. Drugim riječima, iluzija svojstvena *toj* poziciji apstraktna Mašine, iluzija dohvaćanja i miješanja svih stratuma u svojim kliještima može se ostvariti uspravljanjem označitelja na još izvjesniji način nego širenjem znaka (zahvaljujući značenju, jezik teži ostvariti izravan zahvat nad stratumima, neovisno o prolasku kroz pretpostavljene znakove za svaki pojedini stratum). Ali time se samo vrtimo u jednom te istom krugu, i nastavljamo pronositi jednu te istu zarazu.

Jezični odnos između označitelja i označenog poimao se, očito, na vrlo različite načine: kao proizvoljan, kao nužan, gdje su označitelj i označeno dvije strane istoga lista, kao odnos gdje se oni potpuno ili općenito podudaraju, ili, pak, kao toliko ambivalentan odnos te ih više nije moguće lučiti. U svakom slučaju, označeno se poima samo u odnosu prema označitelju, a konačno označeno je sâmo postojanje označitelja koji se ekstrapolira onkraj znaka. O označitelju možemo reći samo jedno: on je Redundancija, on je Redundantno. Odatle njegov nevjerojatni despotizam i njegov uspjeh. Proizvoljnost, nužnost, potpuna ili opća podudarnost, ambivalentnost služe istom cilju, koji je svođenje sadržaja na označeno i svođenje izraza na označitelja. No forme sadržaja i forme izraza su izrazito relativne i uvijek u stanju recipročnog pretpostavljanja. Relacije između njihovih segmenata su biunivočne, izvanjske i "deformirane". Između njih nikada ne postoji

suglasje ni poklapanje. Ali uvijek postoji neovisnost i stvarna razlika. Pa i samo da bi se jedna forma uskladila s drugom i determinirala relacije između njih potreban je specifičan, promjenljiv sklop. Nijedno od tih obilježja ne odgovara odnosu između označitelja i označenog, čak i ako se neka čine djelomično i slučajno podudarna s njime. Općenito, ta se obilježja radikalno suprotstavljaju karti označitelja. Nijedna forma sadržaja nije označeno, kao što nijedna forma izraza nije označitelj.⁶¹ To vrijedi za sve stratume, uključujući one koji uključuju jezik.

Ljubitelji označitelja prešutno zadržavaju kao model jednu suviše pojednostavljenu situaciju: riječ i stvar. Oni iz riječi izvlače označitelja, iz stvari označeno u skladu s riječi, dakle označeno koje je podčinjeno označitelju. Na taj se način smještaju u unutarnje i jeziku homogeno područje. Osvrnimo se na jednu Foucaultovu egzemplarnu analizu, koja se, premda tako možda ne izgleda, itekako tiče lingvistike. Zatvor je forma, "forma-zatvor", forma sadržaja na stratumu, povezana s drugim formama sadržaja (školom, kasarnom, bolnicom, tvornicom). No ta stvar ili ta forma ne upućuje nazad na riječ "zatvor", nego na posve druge riječi i pojmove poput "delinkvent, delinkvencija", koji izražavaju nov način klasificiranja, iskazivanja, prevođenja i čak vršenja kriminalnih radnji. "Delinkvencija" je forma izraza u recipročnom pretpostavljanju s formom sadržaja "zatvor". Ona nije nikakav označitelj, pa čak ni sudbeni, kojeg bi zatvor bio označeno. Time bi se čitava analiza učinila površnom. Osim toga, forma izraza ne može se svesti na riječi, već na niz iskaza koji se pojavljuju u društvenom polju što se razmatra kao stratum (to je ono što čini režim znakova). Forma sadržaja ne može se svesti na stvar, već na složeno stanje stvari kao formacija moći (arhitektura, životni režim itd.). Ovdje postoje takoreći dvije mnogostrukosti koje se neprestano isprepliću, "diskurzivne mnogostrukosti" izrazâ i "nediskurzivne mnogostrukosti" sadržaja. A stvar je još složenija jer zatvor kao forma sadržaja i sâm ima svoj relativni izraz, svakovrsne iskaze koji su mu vlastiti i koji se ne podudaraju nužno s iskazima delinkvencije. Obrnuto, delinkvencija kao forma izraza i sâma ima svoj autonomni sadržaj jer ne izražava samo nov način evaluacije zločinâ nego i nov način njihovog vršenja. Forma sadržaja i forma izraza, zatvor i delinkvencija, imaju svoje zasebne povijesti, svoje mikropovijesti, svoje segmente. U krajnjem sluča-

⁶¹ To je razlog zbog kojeg smatramo da je, unatoč vlastitim ogradama i nedoumicama, Hjelmslev jedini lingvist koji je doista raskinuo s označiteljem i označenim. Iako može izgledati da su svjesno i bezrezervno ostvarili taj raskid, mnogi su drugi lingvisti zadržali implicitne pretpostavke označitelja.

ju one podrazumijevaju, s drugim sadržajima i drugim izrazima, jedno te isto stanje apstraktne Mašine koja uopće ne djeluje kao označitelj, nego kao neka vrsta dijagrama (jedna te ista apstraktna mašina za zatvor, školu, kasarnu, bolnicu, tvornicu...). A da bi se te dvije vrste formi, segmenti sadržaja i segmenti izraza, uskladili, potreban je cjelokupan konkretni sklop s dvostrukim kliještima, ili dvostrukom glavom, koji uzima u obzir njihovu realnu razliku. Potrebna je cjelokupna organizacija koja artikulira formacije moći i režime znakova, i koja funkcionira na molekularnoj razini (ono što Foucault naziva društva disciplinarne moći⁶²). Ukratko, nikad ne treba suprotstavljati riječi stvarima koje im tobože odgovaraju, ni označitelje označenima s kojima su tobože u skladu, nego samosvojne formalizacije, u stanju nepostojanog ekvilibrija ili recipročnog pretpostavljanja. "Uzalud govorimo što vidimo, ono što vidimo nikad ne prebiva u onome što govorimo." To je kao u školi: ne postoji poduka pisanja koja bi bila poduka velikoga redundantnog Označitelja za sve označene, već dvije zasebne formalizacije u stanju recipročnog pretpostavljanja što tvore dvostruka kliješta: formalizacija izraza u poduci čitanja i pisanja (s vlastitim relativnim sadržajima) i formalizacija sadržaja u poduci stvari (s vlastitim relativnim izrazima). Nikad nismo označitelji ni označeni. Stratificirani smo.

Ekspanzivnoj metodi koja stavlja znakove u sve stratume, ili označitelja u sve znakove (sve do toka da se u konačnici odrekne čak i znakova), suprotstaviti ćemo, dakle, jednu strogo restriktivnu metodu. Prvo, postoje forme izraza bez znakova (na primjer, genetski kod nema nikakve veze s jezikom). Samo se u određenim uvjetima može reći da su stratumi znakovi, i ti se znakovi čak ne poistovjećuju s jezikom općenito, već se definiraju režimima iskazâ koji su stvarne upotrebe ili funkcije jezika. Ali zašto zadržati riječ *znak* za te režime koji formaliziraju neki izraz, a da ne određuju (*désignent*) ni označuju (*signifient*) simultane sadržaje što se formaliziraju na drugi način? Zato što znakovi nisu znakovi nečega, već su znakovi deterritorijalizacije i reteritorijalizacije; oni obilježuju određeni prijedeni prag u tim kretanjima, i upravo ih kao takve valja zadržati (kao što smo vidjeli već u slučaju "životinjskih" znakova).

⁶² Michel Foucault, *Nadzor i kazna*, prev. Divina Marion, Informator, Zagreb, 1984. Već u *L'Archeologie du savoir* (Gallimard, 1969) Foucault je ocrtao obrise svoje teorije o dvije mnogostrukosti, mnogostrukosti izrazâ i mnogostrukosti iskazâ, sadržajâ i objekatâ, pokazujući njihovu nesvodivost na par označitelj-označeno. Objasnio je i zašto se naslov jedne od njegovih prethodnih knjiga, *Riječi i stvari* (Golden marketing, Zagreb, 2002), mora shvatiti negativno (str. 66-67).

Nadalje, razmotrimo li režime znakova u tome restriktivnom smislu, vidimo da oni nisu, odnosno nisu nužno, označitelji. Kao što znakovi određuju (*désignent*) samo određenu formalizaciju izraza u određenoj skupini stratuma, sâmo označavanje (*signifiance*) određuje samo jedan od mnogih režima u toj osobitoj formalizaciji. Kao što postoje asemiotički izrazi ili izrazi bez znakova, postoje asemiološki režimi znakova, neoznačiteljski znakovi, na stratumima i na ravni konzistencije u isti mah. Sve što možemo reći za označavanje je da ono obilježuje *jedan* režim, koji čak nije ni najzanimljiviji ni najmoderniji ni najaktualniji, već je samo po svoj prilici škodljiviji, kancerozniji i despotskiji od drugih, budući da je dublje uronjen u iluziju.

U svakom slučaju, sadržaj i izraz nikad nisu svedivi na označeno i označitelja. A nisu svedivi ni (to je drugi problem) na infrastrukturu i suprastrukturu. Ne možemo dati prvenstvo sadržaju kao determinirajućem, ništa više nego što ga možemo dati izrazu kao označiteljskom. Ne možemo od izraza učiniti formu koja odražava sadržaj, čak i ako ga obdarimo "određenom" neovisnošću i određenom mogućnošću reakcije, bilo to samo i zbog toga što već i takozvani ekonomski sadržaj ima vlastitu formu, pa čak i više formi izraza. Forma sadržaja i forma izraza odnose se na dvije usporedne formalizacije u pretpostavljanju: očito je da se njihovi segmenti neprestano isprepliću, unose jedni u druge, no to se zbiva po apstraktnoj mašini iz koje se dvije forme izvode i mašinskim sklopovima koji reguliraju njihove odnose. Zamijenimo li taj paralelizam piramidalnom slikom, sadržaj (uključujući njegovu formu) pretvaramo u ekonomsku infrastrukturu proizvodnje koja poprima sva obilježja Apstraktnog – sklopovi postaju prvi kat suprastrukture koji kao takav mora biti smješten u državnom aparatu, režimi znakova i forme sadržaja postaju drugi kat suprastrukture koji je definiran ideologijom. Što se tiče jezika, nije posve jasno što bi s njime. Veliki Despot odlučio mu je dati posebno mjesto, ono općeg dobra nacije i širitelja informacije. Na taj se način pogrešno shvaća priroda jezika, koji postoji samo u heterogenim režimima znakova i, umjesto da doводи do cirkuliranja informacije, razdjeljuje proturječne naredbe. Pogrešno se shvaća priroda režima znakova, koji izražavaju upravo organizacije moći ili sklopove i nemaju nikakve veze s ideologijom kao tobožnjim izrazom nekog sadržaja (ideologija je krajnje odbojan pojam koji zamračuje sve društvene mašine što su uistinu na djelu). I priroda organizacija moći, koje nisu smještene ni u kakvom državnom aparatu, već posvuda provode formalizacije sadržaja i izraza čije segmente isprepliću. I priroda sadržaja, koji uopće nije "u krajnjem slučaju" ekonomski, budući da postoji onoliko izravno ekonomskih znakova ili izraza koliko ima neekonomskih sadržaja.

Niti će se time što se označitelj smješta u infrastrukturu, ili obrnuto, dodaje malo falusa ili kastracije u političku ekonomiju, malo ekonomije ili politike u psihoanalizu, objasniti status društvenih formacija.

Konačno, postoji i treći problem. Jer teško je izložiti sustav stratumâ a da ne izgleda kako se između njih uvodi neka vrsta kozmičke ili čak duhovne evolucije, kao da se oni razmještaju po etapama i slijede stupnjeve savršenosti. Ne događa se ništa slično. Različite figure sadržaja i izraza nisu etape. Ne postoji biosfera, noosfera, već posvuda jedna te ista Mehanosfera. Usporedimo li prije svega stratumê kao takve, ne možemo reći da je jedan manje organiziran od drugog. To vrijedi čak i za onog koji služi kao supstrat: tu ne postoji utvrđeni red, i jedan stratum može služiti kao izravan supstrat nekom drugom neovisno o posrednicima koji se mogu smatrati nužnima sa stajališta etapa i stupnjeva (na primjer, mikroskopski sektori kao neposredan supstrat organskih fenomena). Ili se, pak, prividni red može obrnuti, a tehnološki ili kulturni fenomeni postati plodno tlo i dobra juha za razvoj kukaca, bakterija, mikroba ili čak čestica... Danas je još gore: čak nije moguće unaprijed reći koji stratum komunicira s kojim, ni u kojem smjeru. Prije svega, ne postoji nikakva, niža ili viša organizacija: supstrat čini sastavni dio stratuma, upijen je u njega kao sredina u kojoj se zbiva promjena, a ne više porast stupnja organizacije.⁶³ Razmotrimo li, s druge strane, ravan konzistencije, primjećujemo da njome krstare krajnje dispartatne stvari i znakovi: semiotički se fragment dotiče s kemijskom interakcijom, elektron se sudara s jezikom, crna rupa hvata genetičku poruku, kristalizacija proizvodi strast, osa i orhideja putuju kroz pismo... Ovdje ne postoji "kao", ne kažemo "poput elektrona", "poput interakcije" itd. Ravan konzistencije je dokidanje svake metafore. Sve što na njoj postoji je Stvarno. Radi se o elektronima u strogom smislu riječi, pravim crnim rupama, zbiljskim organelama, autentičnim znakovnim sekvencijama. Oni su samo otrgnuti od svojih stratuma, destratificirani, dekodirani, deteritorijalizirani, što im omogućuje uzajamnu blizinu i međusobno ispreplitanje u ravni konzistencije. Nijemi ples. *Ravan konzistencije ne poznaje razlike u razini, redove veličine i udaljenosti. Ne poznaje nikakvu razliku između umjetnog i prirodnog. Ne poznaje razlikovanje sadržajâ i izrazâ, formi i formiranih supstancija*, koje postoje samo zahvaljujući stratumima i u odnosu prema stratumima.

No kako je moguće i dalje identificirati i imenovati stvari ako su one izgubile stratumê koji ih odlikuju, ako su prešle u apsolutnu deteritorijali-

⁶³ Gilbert Simondon, *ibid.*, str. 139-141.

zaciju? Oči su crne rupe, ali što su crne rupe i oči izvan njihovih stratuma i njihovih teritorijalnosti? Ono čime se ne možemo zadovoljiti upravo je dualizam ili pojednostavljena oprečnost između stratuma i destratificirane ravni konzistencije. I sâmi su stratumi pokretani i definirani brzinama relativne deteritorijalizacije. Štoviše, apsolutna je deteritorijalizacija otpočetka ondje, a stratumi su nuspojave, zgusnuća na ravni konzistencije koja je sveprisutna, svagdje prisutna, uvijek imanentna. Isto tako, apstraktna Mašina zauzima i ocrta ravan konzistencije: no apstraktna Mašina postoji u *isti mah* razvijena na destratificiranoj ravni koju ocrta i uvijena u svaki stratum čije jedinstvo definira, pa čak i napola uspravljena u određenim stratumima definirajući njihovu formu prehenzije. Ono što stupa ili pleše po ravni konzistencije sa sobom dakle nosi auru svoga stratuma, stanovitu ondulaciju, sjećanje ili napetost. Ravan konzistencije zadržava onoliko stratuma koliko mu je dovoljno da iz njih izvuče varijable koje djeluju u njoj kao njene vlastite funkcije. Ravan konzistencije, ili planomena, nipošto nije nediferenciran skup neformiranih materija, ali nije ni kaos sastavljen od bilo kakvih formiranih materija. Na ravni konzistencije doduše više nema ni formi ni supstancija, ni sadržaja ni izraza, ni relativnih i respektivnih deteritorijalizacija. No ispod formi i supstancija stratumâ ravan konzistencije (ili apstraktna mašina) konstruira kontinuum intenziteta: stvara kontinuitet za intenzitete koje izvlači iz samosvojnih formi i supstancija. Ispod sadržajâ i izrazâ, ravan konzistencije (ili apstraktna mašina) odašilje i kombinira čestice-znakove zahvaljujući kojima i najviše neoznačiteljski znakovi funkcioniraju u najdeteritorijaliziranijoj čestici. Ispod relativnih kretanja, ravan konzistencije (ili apstraktna mašina) ostvaruje sprezanje tokova deteritorijalizacije koje preobražavaju njihove indekse u apsolutne vrijednosti. Stratumi poznaju samo diskontinuirane, u forme i supstancije uvučene intenzitete, čestice koje su podijeljene na čestice sadržaja i članke izraza, te razdružene i reteritorijalizirane tokove. Kontinuum intenzitetâ, kombinirano odašiljanje čestica ili čestica-znakova i sprezanje deteritorijaliziranih tokova jesu tri činitelja svojstvena ravni konzistencije, koje ostvaruje apstraktna mašina i koji tvore destratifikaciju. Ništa od toga, međutim, nije slično kaotičnoj bijeloj, niti nediferenciranoj crnoj noći. Kao što ćemo vidjeti kasnije, ili drugdje, postoje pravila, naime ona "planiranja", dijagramatizacije. Apstraktna mašina nije nasumična. Kontinuiteti, odašiljanja, kombinacije i sprezanja ne ostvaruju se kakogod.

Sada treba ukazati na posljednju razliku. Apstraktna mašina ne samo da ima različita simultana stanja koja uzimaju u obzir složenost onoga što se događa na ravni konzistencije već je se ne smije brkati s onim što se zove

konkretni mašinski sklop. *Apstraktna mašina* ponekad se razvija na ravni konzistencije čije kontinuum, odašiljanja i sprezanja, konstruira, a ponekad ostaje uvijena u stratum definirajući njegovo jedinstvo kompozicije i njegovu silu privlačnosti ili prehenzije. *Mašinski sklop* je posve drukčiji od apstraktna mašine, iako je s njome usko povezan. Prvo, na samome stratumu, on provodi suprilagodbe sadržaja i izraza, osigurava biunivočne relacije među njihovim segmentima, upravlja podjelama stratuma u epistratume i parastratume. Drugo, između stratumâ osigurava odnos s onim koji je supstrat i odgovarajuće promjene organizacije. Konačno, okrenut je ravni konzistencije, budući da nužno efektuira apstraktnu mašinu na određenom stratumu, i između stratumâ, i u odnosu između stratumâ i ravni. Da bi se proizvele artikulacije organskog stratuma potreban je sklop, kao što je kovačev nakovanj kod Dogona. Potreban je sklop da bi bilo odnosa između dvaju stratuma. Da bi organizmi bili uvučeni u društveno polje koje se njima služi i prožeti tim poljem: ne moraju li si Amazonke odsjeći dojkama da bi se organski stratum prilagodio ratničkom tehnološkom stratumu, kao da to nalaže kakav strašni sklop koji tvore žena, lûk i stepa? Potrebni su sklopovi da bi stanja sila i režima znakova ispreplitali svoje odnose. Potrebni su sklopovi da bi jedinstvo kompozicije uvijeno u pojedini stratum, odnosi između tog stratuma i drugih, odnos između tih stratuma i ravni konzistencije bili organizirani a ne nasumični. U svakom pogledu, mašinski sklopovi efektuiraju apstraktnu mašinu kakva je razvijena na ravni konzistencije ili uvijena u pojedini stratum. Stoga ne postoji važnije pitanje od sljedećega: budući da postoji određeni mašinski sklop, koji je njegov odnos efektuacije s apstraktnom mašinom? Kako on efektuira, s kojom adekvacijom? Valja klasificirati sklopove. Ono što nazivamo mehanosferom jest niz apstraktnih mašina i mašinskih sklopova, istovremeno izvan stratumâ, na stratumima i među stratumima.

Sustav stratuma nema, dakle, nikakve veze s označiteljem i označenim, niti s infrastrukturom i suprastrukturom, niti s materijom i duhom. Sve su to načini da se svi stratumi reduciraju na jedan, ili da se sustav zatvori u sebe tako što ga se odsijeca od ravni konzistencije kao destratifikaciju. Valja nam rezimirati, prije nego što ostanemo bez glasa. Challenger je bio pri kraju. Njegov je glas postao nečujan, prodoran. Gušio se. Njegove su ruke postale izduljena kliješta koja više nisu mogla ništa uhvatiti, ali su još nešto pokazivala, nejasno što. Činilo se kao da iznutra, iz dvostruke maske, dvostruke glave istječe neka tvar za koju se nije moglo utvrditi zgušnjava li se ili postaje još rjeđom. Slušatelji su se vratili, ali sada sâme sjene i bitange. "Jeste li čuli? To je glas životinje." Trebalo je, dakle, brzo rezimirati

ti, utvrditi terminologiju kako god bilo, nasumce. Prva skupina pojmova: Tijelo bez Organa ili destratificirana Ravan konzistencije, Materija Ravni, ono što se zbiva u tom tijelu ili na toj ravni (pojedinačne, nesegmentirane mnogostrukosti, sačinjene od intenzitetskih kontinuuma, odašiljanjâ znakova-čestica, sprezanjâ tokova), jedna ili više apstraktnih Mašina, utoliko ukoliko konstruiraju to tijelo, ocrtavaju tu ravan ili "dijagramatiziraju" ono što se zbiva (linije bijega ili apsolutne deteritorijalizacije).

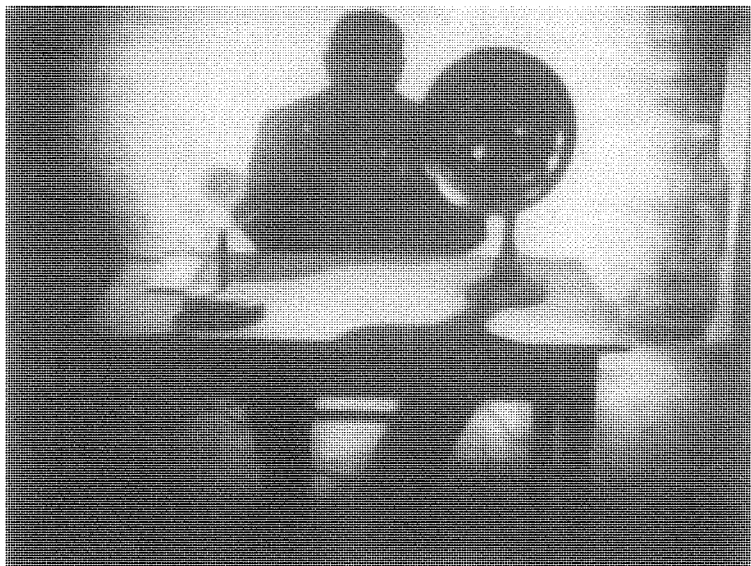
Zatim, sustav stratumâ. U intenzitetskom kontinuumu, stratumi obliku forme i formiraju materije u supstancije. U kombiniranim odašiljanjima, oni utvrđuju razliku između izrazâ i sadržajâ, jedinica izraza i jedinica sadržaja, na primjer znakova i čestica. U sprezanjima, oni odjeljuju tokove tako što im određuju relativna kretanja i raznovrsne teritorijalnosti, relativne deteritorijalizacije i komplementarne reteritorijalizacije. Tako stratumi posvuda ustanovljuju dvostruke artikulacije poticane tim kretanjima: forme i supstancije sadržaja, forme i supstancije izraza, što tvore segmentirane mnogostrukosti s odnosima koji su svaki put odredljivi. Takvi su *stratumi*. Svaki stratum je dvostruka artikulacija sadržaja i izraza, stvarno različitih, u stanju recipročnog pretpostavljanja, rasplođujući se jedan u drugome zahvaljujući dvoglavim mašinskim sklopovima koji stvaraju relacije između njihovih segmenata. Ono što varira od jednog stratuma do drugog jest priroda stvarne razlike između sadržaja i izraza, priroda supstancija kao formiranih materija, priroda relativnih kretanja. Sažimajući, moguće je razlikovati tri velike vrste stvarne razlike: prva je razlika između stvarnog i formalnog, koja se odnosi na redove veličine i ustanovljuje rezonanciju izraza (indukcija); druga je razlika između stvarnog i stvarnog, koja se odnosi na različite subjekte i ustanovljuje linearnost izraza (transdukcija); treća je razlika između stvarnog i esencijalnog koja se odnosi na različite attribute ili kategorije i ustanovljuje nadlinearnost izraza (prijevod).

Svaki stratum služi kao *supstrat* za neki drugi stratum. Stratum ima jedinstvo kompozicije ovisno o svojoj sredini, svojim supstancijalnim elementima i svojim formalnim značajkama (Ekumena). No on se dijeli u *parastratume* na osnovi svojih nesvodivih formi i pridruženih sredina, i na *epistratume* na osnovi svojih slojeva formiranih supstancija i svojih posredničkih sredina. Epistratumi i parastratumi i sâm se moraju smatrati stratumima. Mašinski sklop je *interstratum*, budući da regulira odnose između stratuma ali i, na svakom stratumu, odnose između sadržajâ i izrazâ sukladno prethodnim podjelama. Pojedini sklop može posuđivati od različitih stratuma, uz određenu primjesu prividnog nereda, i obrnuto, stratum ili dio stratuma može funkcionirati udruženo s drugima u drukčijem sklopu. Konačno, mašinski

sklop je *metastratum*, zato što je s druge strane okrenut ravni konzistencije i nužno efektuira apstraktnu mašinu. Potonja postoji uvijena u svaki stratum čija Ekumena ili jedinstvo kompozicije definira, i razvijena na ravni konzistencije čijom destratifikacijom upravlja (Planomena). Sklopovi, dakle, ne prilagođuju varijable stratuma u svrhu njegova jedinstva a da pritom ne efektuiraju, na ovaj ili onaj način, apstraktnu mašinu kakva je bila izvan stratuma. Mašinski sklopovi nalaze se na sjecištu sadržajâ i izrazâ na svakom stratumu i na sjecištu svih stratuma s ravni konzistencije u istih mah. Oni se okreću u svim smjerovima, poput svjetionikâ.

Završio je. Sve je to zamišljeno tako da zadobije konkretno značenje tek kasnije. Dvostruko artikulirana maska se raspala, ali raspale su se i rukavice i ogrtač, iz kojih su potekle tekućine za koje se činilo da će otječući nagristi stratume predavaonice, okađene tamjanom i "zastрте neobičnim draperijama". Dezartikuliran, deteritorijaliziran, Challenger je promrmljao kako će ponijeti Zemlju sa sobom i uputiti se u tajanstveni svijet, svoj otrovni vrt. Prošaptao je još nešto: rasipajući se stvari napreduju i znakovi se umnažaju. Panika je stvaranje. Jedna je mlada djevojka poviknula, lica "zgrčena uslijed najsilovitijeg, najdubljeg i najstravičnijeg napada epileptičkog straha što su ga ikad prije vidjeli". Nitko nije odslušao rezime, i nitko nije pokušao zadržati Challengera. Challenger, ili ono što je ostalo od njega, polagano se požurio prema *ravni konzistencije*, slijedeći čudnovatu putanju koja više nije imala ništa relativno. Pokušao se uvući u sklop koji je služio kao okretna vrata, čestična Ura s intenzitetskim otkucavanjem i spregnutim ritmovima što tuku po apsolutnom: "Prilika se skljkala u položaj za koji bi se teško moglo reći da je ljudski te neobičnim korakom, zatravljen pošla prema uri u obliku lijesa što je otkucavala svojim nakaznim i kozmičkim ritmom. (...) Prilika se sada primaknula nakaznoj uri i promatrači su kroz gusti dim nejasno nazreli crnu pandžu kako čeprka po visokim vratima prekrivenim hijeroglifima. To grepanje proizvodilo je neobičan, škripav zvuk. Prilika je ušla u sanduk u obliku lijesa i za sobom zatvorila vrata. Nakazno tiktakanje se nastavilo, otkucavajući mračni kozmički ritam koji počiva u temelju svih tajanstvenih otvaranja dveri"⁶⁴ – Mehanosfera, ili rizosfera.

⁶⁴ Lovecraft, *Démons et merveilles*, Bibliothèque mondiale, str. 61-62.

Sklop riječi-naredbe

I. JEZIK JE INFORMACIJSKI I KOMUNIKACIJSKI

Učiteljica se ne informira dok ispituje učenika, kao što se ne informira dok poučava (*enseigne*) gramatičko pravilo ili računanje. Ona poznačuje (*ensigne*), izdaje naredbe, zapovijeda. Zapovijedi učitelja nisu izvanjske ni suplementarne onome što nas uči. One ne proistječu iz prvotnih značenja, nisu posljedica informacije: naredba se uvijek nadovezuje na prijašnje naredbe. Zbog toga je naredba redundancija. Mašina obvezatnog obrazovanja ne priopćava informacije, već nameće djetetu semiotičke koordinate sa svim dvojnim temeljima gramatike (muško-žensko, singularno-pluralno, imenica-glagol, subjekt iskaza-subjekt iskazivanja itd.). Elementarna jedinica jezika – iskaz – jest riječ-naredba.⁶⁵ Više od “zajedničkog osjeta”, spo-

⁶⁵ “*Mot d'ordre*”: Deleuze i Guattari spajaju uobičajeno i denotativno značenje tog izraza – “lozinka” ili “parola” – s njegovim doslovnim i konotativnim značenjem – “riječ reda” ili “riječ na-red-be” (Prev.)

sobnosti za centralizaciju informacija, valja nam definirati jednu užasnu sposobnost koja se sastoji u odašiljanju, primanju i prenošenju riječi-naredbi. Jezik nije nastao da bi mu se vjerovalo, nego da bi mu se pokoravalo, te da bi nametao pokornost. “Barunica me uopće ne želi uvjeriti u svoju iskrenost, samo mi pokazuje da joj je draže vidjeti me kako se pretvaram da se slažem.”⁶⁶ To je očito u policijskim ili državnim saopćenjima, koja su rijetko kad vjerodostojna ili istinoljubiva, ali koja vrlo precizno određuju čega se treba pridržavati i što valja zapamtiti. Nebriga tih saopćenja za bilo kakvu vjerodostojnost često graniči s provokacijom. To je dokaz da se radi o nečemu drugom. Neka se primi k znanju...: to je sve što jezik traži. Spengler primjećuje da temeljne forme govora nisu iskazivanje suda ni izražavanje osjećaja, već “zapovijed, izraz poslušnosti, tvrdnja, pitanje, potvrda i nijekanje”, kratke rečenice koje zapovijedaju životu i koje su neodjeljive od velikih pothvata ili dalekosežnih projekata: “Gotovo! Da! Počni!”⁶⁷ Riječi nisu oruđa, a ipak, djeci jezika daju se olovke i bilježnice kao što se radnicima daju lopate i pijuci. Gramatičko pravilo je indikator moći prije nego što je sintaktički indikator. Naredba se ne odnosi na prijašnja značenja niti na prijašnju organizaciju zasebnih jedinica. Upravo obrnuto. Informacija je samo striktan minimum nužan za izdavanje, prenošenje i izvršavanje naredaba shvaćenih kao zapovijedi. Treba biti dovoljno informiran da se ne pobrkaju “Vatra!” (*Au feu!*) i “Naprijed!” (*Au jeu!*), ili da bi se izbjegla neugodna situacija između profesora i studenta koju opisuje Lewis Carroll (profesor s vrha stubišta upućuje pitanje koje sluge prenose i silazeći postupno iskrivljuju njegov smisao, a student iz dvorišta odašilje odgovor koji i sâm biva iskrivljan na svakoj etapi puta). Jezik nije život, on izdaje naredbe životu. Život ne govori, on sluša i iščekuje.⁶⁸ U svakoj riječi-naredbi, čak i onoj koju otac upućuje sinu, skriva se mala smrtna osuda – Pravorijek, kako bi rekao Kafka.

Poteškoća se javlja kad treba utvrditi status i raspon riječi-naredbe. Pitanje nije podrijetlo jezika, jer riječ-naredba je samo jezična funkcija,

⁶⁶ Georges Darien, *Lépaulette*, 10-18, str. 435. Ili Zola, *La bête humaine*, Gallimard, str. 188: “To je rekla ne da bi ga uvjerala, već samo da bi ga upozorila kako mora biti neudžna u očima svijeta.” Takva vrsta rečenice čini nam se daleko karakterističnijom za roman općenito nego informativna rečenica “Markiza je izašla u pet.”

⁶⁷ Oswald Spengler, *Čovjek i tehnika*, prev. Vera Mosković, Laus, Split, 1991, str. 30.

⁶⁸ Brice Parain, *Sur la dialectique*, Gallimard. Parain razvija teoriju “supozicije” ili onoga pred-postavljenog u jeziku s obzirom na naredbe izdane životu. Ali on u tome ne vidi toliko moć u političkom smislu koliko dužnost u moralnom smislu.

funkcija koja je koekstenzivna s jezikom. Razlog zbog kojeg jezik kao da uvijek pretpostavlja samog sebe, zbog kojeg nije moguće utvrditi nejezičnu polazišnu točku, sastoji se u tome što se jezik ne kreće između nečega viđenog (ili oćućenog) i nečega izgovorenog, već uvijek ide od govora do govora. Ne smatramo, na primjer, da se prića sastoji u priopćavanju nečega što se vidjelo, već u prenošenju nečega što se ćulo, što vam je netko rekao. Rekla-kazala. Ćak se i pozivanje na izoblićujuću viziju pod utjecajem strasti pokazuje manjkavo. "Prvi" jezik ili, bolje, prva determinacija koja je proćzela jezik nije trop ni metafora, već *neupravni govor*. Vaćnost koja se teći pridati metafori i metonimiji pokazuje se pogubnom za proućavanje jezika. Metafore i metonimije su samo ućinci, koji pripadaju jeziku samo u slućaju da već pretpostavljaju neupravni govor. Postoji mnoštvo strasti u bilo kojoj strasti, postoje svakovrsni glasovi u bilo kojem glasu, graja, glosolalija: zbog toga je svaki govor neupravan, a jeziku svojstven prijevod jest prijevod neupravnog govora.⁶⁹ Benveniste poriće da pćela ima jezik, premda posjeduje organsko kodiranje i *ćak se slući tropima*. Ona nema jezik jer je sposobna priopćavati ono što je vidjela, ali ne i prenositi ono što joj je priopćeno. Pćela koja je zamijetila ciljani predmet kadra je prenijeti poruku onima koje ga nisu zamijetile, ali ona koja ga nije zamijetila nije sposobna prenijeti poruku drugima koje ga nisu zamijetile.⁷⁰ Jezik se ne zadovoljava time da ide od prvog do drugog, od onog koji je vidio do onog koji nije vidio, već nućno ide od drugog do trećeg, od kojih nijedan nije vidio. Jezik je prenošenje rijeći koja funkcioniira kao rijeć-naredba, a ne priopćavanje znaka kao informacije. Jezik je karta, a ne precrt. No kako rijeć-naredba moće biti funkcija koekstenzivna s jezikom, s obzirom na to da je naredba, zapovijed, po svemu sudeći povezana s ogranićenom vrstom eksplicitnih propozicija koje karakterizira imperativ?

⁶⁹ Osobito su dva autora istaknula vaćnost neupravnog govora, naroćito u njegovu "slobodnom" obliku, iz perspektive teorije iskaza koja izbija iz okvira što ga nameću tradicionalne lingvistićke kategorije: Mihail Bahtin/Valentin Vološinov (za ruski, njemaćki i francuski), *Le marxisme et la philosophie du language*, Ed. de Minuit, dio III; P. P. Pasolini (talijanski), *L'expérience hérétique*, Payot, dio I. Referiramo i na neobjavljeno istraćivanje J.-P. Bambergera, "Les formes du discours indirect dans le cinéma, muet et parlant".

⁷⁰ Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Gallimard, str. 61: "Nepoznat je slućaj da, na primjer, pćela odlazi u drugu košnicu prenijeti poruku koju je primila u svojoj, što bi bila neka vrsta prijenosa ili transmisije."

Ćuvene Austinove teze pokazuju da izmeću djelovanja i govora ne postoje samo raznovrsni ekstrinzićni odnosi zahvaljući kojima iskaz moće opisati neko djelovanje u indikativnom naćinu ili ga izazvati u imperativnom itd. Postoje i intrinzićni odnosi izmeću govora i odrećenih djelovanja koja se izvršuju tako što *ih* se izriće (performativno: kunem se tako što kaćem "kunem se") i, općenitije, izmeću govora i odrećenih djelovanja koja se izvršuju tijekom govora (ilokucijsko: pitam tako što kaćem "je li...?"), obećavam tako što kaćem "volim te...", narećujem tako što rabim imperativ itd.). To su djelovanja koja su unutarnja govoru, imanentni odnosi iskazâ s ćinovima koje moćemo nazvati *implicitnim ili nediskurzivnim pretpostavljanjima*, za razliku od supozicija, koje uvijek mogu postati eksplicitne, i kojima se iskaz povezuje s drugim iskazom ili s izvanjskim djelovanjem (Ducrot). Izdvajanje podrućja performativnog, i šireg podrućja ilokucijskog, imalo je tri vaćne posljedice: 1) Nemogućnost da se jezik pojmi kao kôd, jer kôd je uvjet koji omogućuje eksplikaciju, i nemogućnost da se govor pojmi kao priopćavanje informacije: narediti, dovesti u pitanje, obećati, ustvrditi ne znaći informirati nekog o zapovijedi, dvojbi, obećanju ili tvrdnji, već izvršiti specifićne, imanentne i nućno implicitne ćinove. 2) Nemogućnost da se semantika, sintaksa i ćak fonematika definiraju kao znanstvene oblasti jezika neovisne o *pragmatici*. Pragmatika prestaje biti "deponij", a pragmatićke determinacije prestaju biti suoćene s alternativom: ili ćemo ispasti iz jezika, ili ćemo odgovoriti na izrićite uvjete u kojima se te determinacije sintaktiziraju i semantiziraju. Naprotiv, pragmatika postaje pretpostavkom za sve druge dimenzije i uvlaći se u sve. 3) Nemogućnost da se odrći razlika izmeću jezika i govora, jer govor se viće ne moće definirati jednostavno kao individualna i ekstrinzićna uporaba nekog prvotnog znaćenja ili promjenjiva primjena već postojeće sintakse. Naprotiv, smisao i sintaksa jezika ne mogu se definirati neovisno o govornim ćinovima koje on pretpostavlja.⁷¹

⁷¹ William Labov jasno je pokazao proturjećje, ili barem paradoks, kojim je rezultirala razlika izmeću jezika i govora: jezik se definira kao "društveni dio" jezićne djelatnosti, dok se govor pripisuje individualnim varijacijama. No budući da je društveni dio zatvoren u sebe, iz toga nućno proizlazi da je jedan jedini pojedinac kadar biti punopravni predstavnik jezika, dok se govor oćituje tek u društvenom kontekstu. Od Saussurea do Chomskog susrećemo isti paradoks: "društveni aspekt jezika moguće je proućavati u privatnosti ureda, dok njegov individualni aspekt zahtijeva da ga se istraćuje u samom srcu društvene zajednice" (*Sociolinguistique*, Ed. de Minuit, str. 259 i *pass.*, 361 i *pass.*)

Još je doduše teško vidjeti kako se govorni činovi ili implicitna pretpostavljanja mogu razmatrati kao koekstenzivna funkcija jezika. To je utoliko teže ukoliko polazimo od performativnog (onoga što se čini tako što se “to” izgovara) da bi se ekstenzivno došlo do ilokucijskog (onoga što se čini tako što se govori). Jer uvijek je moguće spriječiti tu ekstenziju i blokirati performativno u njemu samom, objašnjavajući ga osobitim semantičkim i sintaktičkim obilježjima koja izbjegavaju bilo kakvo pribjegavanje uopćenoj pragmatici. Tako se prema Benvenisteu performativno ne odnosi na svoje činove, nego na vlastitost *autoreferencijalnih* termina (prave osobne zamjenice JA, TI..., koje se definiraju kao *shifteri*). To će reći da prethodno postojeća struktura subjektivnosti ili intersubjektivnosti u jeziku ne pretpostavlja govorne činove, već ih dostatno razjašnjava.⁷² Jezik je ovdje definiran više kao komunikativan nego kao informativan, i ta intersubjektivnost, i ta navlastito jezična subjektivacija objašnjava sve ostalo, odnosno, sve ono što se dovodi u bivanje time što “se” izgovara. Pitanje je, međutim, je li subjektivna komunikacija bolji lingvistički pojam od idealne informacije. Oswald Ducrot iznio je razloge koji su ga naveli da preokrene Benvenisteovu shemu: nije fenomen autoreferencijalnosti ono što objašnjava performativno. Upravo suprotno, ono što objašnjava autoreferencijalnost je “činjenica da su neki iskazi društveno posvećeni za izvršenje određenih radnji”. Tako se performativno objašnjava ilokucijskim, a ne obrnuto. Ilokucijsko konstituira implicitna ili nediskurzivna pretpostavljanja. A ilokucijsko se objašnjava kolektivnim sklopovima iskazivanja, sudbenim činovima i ekvivalentima sudbenih činova, što, umjesto da o njima ovisi, upravlja raspodjelom procesa subjektivacije ili determiniranjem subjekata u jeziku. Komunikacija nije bolji koncept od informacije, intersubjektivnost ne razjašnjava ništa bolje od označavanja te sklopove “iskazâ-činova” koji u svakom jeziku determiniraju ulogu i udio subjektivnih morfema.⁷³ (Vidjet ćemo da analiza

⁷² Benveniste, *Problèmes de linguistique générale* (V. dio): o ukidanju ilokucijskog, usp. str. 274 i *pass.*

⁷³ Oswald Ducrot, *Dire et ne pas dire*, Hermann, str. 70-80 (i “De Saussure à la philosophie du langage”, uvod prijevoda na francuski djela *Speech Acts, Actes de langage (Actes de langage)* J. R. Searlea, Hermann, 1972). Ducrot dovodi u pitanje pojmove jezične informacije i koda, komunikacije i subjektivnosti. On razvija teoriju “jezičnog pretpostavljanja” ili nediskurzivne implicitnosti, nasuprot diskurzivnoj i zaključenoj implicitnosti koja se još referira na kod. Uspostavlja pragmatiku koja prožima cjelokupnu lingvistiku i usmjerena je na proučavanje sklopova iskazivanja, razmatranih iz “sudbenog”, “polemičkog” ili “političkog” gledišta.

neupravnog govora potvrđuje to gledište, budući da subjektivacije u njemu nisu prvotne, već proistječu iz složenog sklopa).

Riječi-naredbe za nas ne označavaju pojedinačnu kategoriju eksplicitnih iskaza (na primjer, u imperativu), već odnos svake riječi ili svakog iskaza s implicitnim pretpostavljanjima, to jest s govornim činovima koji se izvršuju u iskazu i mogu se izvršiti samo u njemu. Riječi-naredbe se, dakle, ne odnose samo na zapovijedi, nego i na sve činove koje neka “društvena obvezatnost” povezuje s iskazima. Ne postoji iskaz koji ne bi, izravno ili neizravno, reprezentirao tu vezu. Jezik se može definirati samo nizom riječi-naredaba, implicitnih pretpostavljanja ili govornih činova ozbiljenih u nekom jeziku u određenom trenutku.

Odnos između iskaza i čina je unutarnji i imanentan, ali nije odnos identiteta. To je više odnos *redundancije*. Riječ-naredba je kao takva redundancija čina i iskaza. Novine, vijesti funkcioniraju po principu redundancije, govoreći nam što “treba” misliti, zadržati, očekivati itd. Jezik nije ni informativan ni komunikativan, nije priopćavanje informacije, već nešto znatno drugačije: prijenos riječi-naredaba, bilo od jednog iskaza do drugog, bilo unutar pojedinog iskaza, utoliko ukoliko iskaz izvršava čin i čin se izvršava u iskazu. Uobičajena informatička shema u načelu pretpostavlja maksimalnu idealnu informaciju i redundanciju svodi na puki ograničavajući uvjet koji umanjuje taj teorijski maksimum ne bi li ga spriječio da bude preplavljen bukom. Mi, nasuprot tomu, tvrdimo da je prvotna redundancija riječi-naredbe i da je informacija samo minimalni uvjet za prijenos riječi-naredaba (zbog čega ne treba dovoditi u opreku buku i informaciju, već sve nediscipline koje su na djelu u jeziku i riječ-naredbu kao disciplinu ili “gramatičnost”). Redundancija ima dvije forme, *frekvenciju* i *rezonanciju*, od kojih se prva tiče označavanja (*signifiance*) informacije, a druga (JA = JA) subjektivnosti komunikacije. No ono što postaje očito kad se gleda iz tog kuta jest upravo da su informacija i komunikacija, štoviše, i označavanje i subjektivacija, podčinjeni redundanciji. Katkada se informacija i komunikacija odjeljuju, a katkada se izdvaja apstraktno označavanje informacije i apstraktna subjektivacija komunikacije. Ali ništa nam od toga ne pruža prvotnu ili implicitnu formu jezika. Ne postoji označavanje neovisno o dominantnim značenjima, ne postoji subjektivacija neovisno o utvrđenom redu subjektivacije. I označavanje i subjektivacija ovisi o prirodi prijenosa riječi-naredaba u određenom društvenom polju.

Ne postoji individualno iskazivanje, pa čak ni subjekt iskazivanja. No lingvisti koji su analizirali nužno društveni karakter iskazivanja ima rela-

ktivno malo.⁷⁴ Nije, naime, dovoljno utvrditi taj karakter, jer on može biti i ekstrinzičan: o njemu se govori ili previše, ili premalo. Društveni karakter iskazivanja bit će intrinzično utemeljen samo ako se uspije pokazati kako se iskazivanje samo po sebi odnosi na *kolektivne sklopove*. Tada će postati jasno da individuacija iskaza i subjektivacija iskazivanja postoje samo u mjeri u kojoj to zahtijeva neosoban kolektivni sklop. U tome se sastoji primjerna vrijednost neupravnog govora, i posebice "slobodnog" neupravnog govora: ne postoje jasni, odjeliti obrisi. Nije prvotno umetanje različito individuiranih iskaza ni spajanje različitih subjekata iskazivanja, već je prvotan kolektivni sklop koji kao svoju posljedicu ima determiniranje relativnih procesa subjektivacije, utvrđivanje individualnosti i njihove pokretne distribucije u govoru. Ne objašnjava razlikovanje subjekata neupravnog govora, već sklop, onakav kakav se slobodno očituje u tome govoru, objašnjava sve glasove prisutne u pojedinom glasu, odsjaje mladih djevojaka u Charlusovu monologu, jezike u pojedinom jeziku, riječi-naredbe u pojedinoj riječi. Američki ubojica "Son of Sam" ubijao je na poticaj glasa predaka, ali koji je i sâm bio prenošen glasom jednog psa. Pojam kolektivnog sklopa iskazivanja zadobiva prvotnu važnost jer upravo on mora objasniti narav društvenosti. Dakako, kolektivni sklop možemo definirati kao redundantan kompleks čina i iskaza koji ga nužno izvršava. Ali to je samo nominalna definicija, koja nam ne omogućuje čak ni da opravdamo našu pređašnju poziciju prema kojoj se redundancija ne svodi na puki identitet (odnosno prema kojoj ne postoji puki identitet između iskaza i čina). Želimo li prijeći na stvarnu definiciju kolektivnog sklopa, upitat ćemo se u čemu se sastoje jeziku imanentni činovi koji su redundantni s iskazima ili tvore riječi-naredbe.

Čini se da se ti činovi definiraju nizom *netjelesnih pretvorbi* koje su na djelu u određenom društvu, i koje se *prispisuju* tijelima tog društva. Riječi "tijelo" možemo dati najopćenitije značenje (postoje moralna tijela, duše su tijela itd.). Međutim, moramo razlikovati djelovanja i trpljenja koje utječu na tijelo i činove koji su samo netjelesni atributi ili "ono izraženo" iskaza. Pitajući se u čemu se sastoji čin, Ducrot pribjegava upravo sudbenome sklopu te navodi kao primjer sučevu presudu koja okrivljenika pretvara u optuženog. Naime, ono što se događa prije – zločin za koji se nekog optu-

⁷⁴ Bahtin/Vološinov i Labov svaki na svoj način ukazuju na društveni karakter iskazivanja. Time se suprotstavljaju ne samo subjektivizmu nego i strukturalizmu, utoliko ukoliko potonji povezuje sustav jezika sa shvaćanjem idealnog pojedinca i društvenih činitelja s faktičnim pojedincima kao govorećima.

žuje – i ono što se događa poslije – izvršenje kazne – jesu činovi-trpljenja što utječu na tijela (tijelo vlasništva, tijelo žrtve, tijelo optuženika, tijelo zatvora). No pretvaranje okrivljenika u optuženika je čisti trenutačni čin ili netjelesni atribut koji je ono izraženo sučeve presude.⁷⁵ Mir i rat su stanja ili miješanja vrlo različitih tijela. Ali proglašenje opće mobilizacije izražava netjelesnu i trenutačnu pretvorbu tijelâ. Tijela imaju dob, ona sazrijevaju i stare. No punoljetnost, mirovina, određena dobna kategorija jesu netjelesne pretvorbe koje se neposredno pripisuju tijelu u stanovitu društvu. "Više nisi dijete...": taj se iskaz odnosi na netjelesnu pretvorbu, čak i ako se primijeni na tijela i umetne u njihova djelovanja i trpljenja. Netjelesna je pretvorba prepoznatljiva po svojoj trenutačnosti, neposrednosti, istodobnosti iskaza koji ju izražava i učinka koji proizvodi. Zbog toga su riječi-naredbe precizno datirane, sve do sata, minute i sekunde, i stupaju na snagu čim su datirane. Ljubav je miješanje tijelâ koje se može predstaviti srcem probodenim strelicom, sjedinjenjem duša itd. No izjava "volim te" izražava netjelesni atribut tijelâ, ljubavnika kao i ljubljenog. Jestu kruh i piti vino su miješanja tijelâ. Primiti Krista u pričesti također je miješanje tijelâ, koja, iako navlastito duhovna, nisu ništa manje "stvarna". No pretvorba kruha i vina u tijelo i krv Kristovu jest čisto izraženo (*le pur exprimé*) iskaza koji se primjenjuje na tijela. U otmici zrakoplova, prijetnja otmičara koji maše revolverom je, očito, određeno djelovanje, a to je i smaknuće talaca ako do njega dođe. No pretvorba putnika u taoce, i tijela-zrakoplova u tijelo-zatvor, jest trenutačna netjelesna pretvorba, *mass-media act* u smislu u kojem Englezi govore o *speech-actu*. Riječi-naredbe ili sklopovi iskazivanja u određenom društvu – ukratko, ono ilokucijsko – označuju taj trenutačni odnos između iskazâ i netjelesnih pretvorbi ili atributa koje oni izražavaju.

Ta trenutačnost riječi-naredbe, koja se može projicirati u beskonačnost, smjestiti na sâm početak društva, vrlo je zanimljiva. Tako je kod Rousseaua prijelaz iz prirodnog u društveno stanje poput skoka u mjestu, netjelesne pretvorbe koja se zbiva u nultom času. Zbiljska povijest, dakako, izvješćuje o djelovanjima i trpljenjima tijelâ koja se razvijaju u društvenom polju, i to čini na određen način. No ona prenosi i riječi-naredbe, to jest

⁷⁵ Ducrot, str. 77: "Označiti neki čin kao kriminalan (krađa, prevara, ucjena itd.) nije drugo nego prikazati ga, u smislu koji dajemo toj riječi, kao *čin*, budući da se pretpostavlja kako sudbena situacija krivnje, koja definira zlodjelo, proizlazi iz određenih drugih posljedica opisane aktivnosti: određena se aktivnost smatra kažnjivom jer šteti drugome, redu, društvu itd. S druge strane, iznošenje presude od strane suca može se smatrati sudskim činom jer nikakav se učinak ne umeće između sučeve riječi i pretvaranja okrivljenika u optuženika."

čiste činove koji se isprepliću u tome razvoju. Povijest se nikada neće riješiti datumâ. Ekonomija ili financijska analiza možda ponajbolje pokazuju prisutnost i trenutačnost tih odsudnih činova u sveukupnu procesu (razlog zbog kojega iskazi nipošto ne tvore dio ideologije, nego su na djelu već unutar pretpostavljenog područja infrastrukture). Galopirajuća inflacija u Njemačkoj poslije 1918. bio je proces koji je utjecao na monetarno tijelo i na mnoga druga tijela. No sveukupnost "okolnosti" odjedanput je učinila mogućom semiotičku pretvorbu koja, premda je teorijski indeksirana na tijelu Zemlje i djelatnim materijalima, ostaje čisti čin ili netjelesna pretvorba – 20. studenog 1923...⁷⁶

Sklopovi se neprestance mijenjaju, neprestance i sâmi bivaju podvrgnuti pretvorbama. Prvo treba uzeti u obzir okolnosti: Benveniste jasno pokazuje da performativni iskaz nije ništa izvan okolnosti koje ga takvim čine. Bilo tko može uzviknuti: "proglašavam opću mobilizaciju", no u nedostatku efektivirane varijable koja daje pravo na takav iskaz on nije drugo doli djetinjarija ili ludost. Isto vrijedi i za "volim te", iskaz koji nema ni smisla ni subjekta ni adresata izvan okolnosti koje ne samo da ga čine vjerodostojnim nego ga pretvaraju u pravi sklop, indikator moći, čak i u slučaju nesretne ljubavi (i pokoravamo se slijedeći volju za moć...). Opći termin "okolnosti" ne bi nas trebao navesti na zaključak da se radi samo o izvanjskim okolnostima. Kad kažem "kunem se", ne radi se o istom kažem li to u obitelji, u školi, u ljubavnoj vezi, u tajnom društvu ili pred sudom: ne radi se o istoj stvari, ali ne radi

⁷⁶ Jonathan Keith Galbraith, *Novac. Odakle je došao, kamo je otišao*, pog. "Krajnja inflacija", prev. Konstantin Miles, Stvarnost, Zagreb, 1978, str. 200 i 202: "Zavjesa je pala 20. studenog 1923. Kao godinu dana prije toga u Austriji, kraj inflacije došao je naglo i nenadano; osim toga, jednako kao mnogo blaža francuska, velika njemačka inflacija završila je zapravo neočekivano lako. Možda je prestala na prosto zbog toga što se nije mogla nastaviti unedogled. Toga dana, 20. studenog proglašeno je da stara *reichmarka* više nije novac. Uvedena je nova valuta, *rentenmarka* (...) Također je objavljeno da kao pokriće za nove rentenmarke služe sva zemlja i sva druga fizička imovina *Reicha*. Kao zamisao to nije bilo novo. Takvu su garanciju imali svojedobno i francuski revolucionarni asignati. Ali, u ovom slučaju prijevara je bila veća [Galbraith želi reći: bila je deteritorijalizirana]. Godine 1789. u Francuskoj je postojala zemlja, oteta kratko vrijeme prije toga Crkvi, za koju se ta valuta mogla barem u početku mijenjati; svaki Nijemac koji bi pokušao ostvariti pravo zaplijene državne zemlje u cilju naplate svojih rentenmaraka bio bi smatran mentalno poremećenim. Taj je aranžman ipak funkcionirao. Pomogle su prilike (...) Da su se dotadašnji pritisci na njemački budžet nastavili i poslije 1923. (riječ je o pritisku reparacija i štetama od pasivnog otpora), ništa ne bi moglo spasiti od propasti ni marku ni Schachtov ugled."

se ni o istom iskazu – ne radi se o istoj situaciji tijela, ali ne radi se ni o istoj netjelesnoj pretvorbi. Pretvorba se odnosi na tijela, ali je sâma netjelesna, unutarnja iskazivanju. Postoje varijable izražavanja koje uspostavljaju odnos između jezika i vanjskosti, ali upravo zato što su imanentne jeziku. Sve dok se ograničava na konstante, fonološke, morfološke ili sintaktičke, lingvistika vezuje iskaz za označitelja i iskazivanje za subjekt, te na taj način upropaštava sklop, pripisuje okolnosti izvanjskome, zatvara jezik u njega samog i pragmatiku pretvara u talog. Suprotno tome, pragmatika se ne poziva samo na izvanjske okolnosti: ona izdvaja varijable izražavanja ili iskazivanja koje tvore mnoštvo unutarnjih razloga što sprečavaju jezik da se zatvori u sama sebe. Kao što kaže Bahtin, sve dok izvlači konstante, lingvistika je nesposobna objasniti kako pojedina riječ može biti potpuno iskazivanje. Mora postojati "dodatni element" koji "ostaje izvan domašaja svih lingvističkih kategorija ili determinacija", premda u punoj mjeri spada unutar teorije iskazivanja ili jezika.⁷⁷ Riječ-naredba upravo je ona varijabla koja riječ kao takvu pretvara u iskazivanje. Trenutačnost i imanentnost riječi-naredbe daju joj moć varijacije u odnosu prema tijelima kojima se pretvorba pripisuje.

Pragmatika je politika jezika. Istraživanje kao što je ono Jeana-Pierrea Fayeja o uspostavi nacističkih iskaza u njemačkom društvenom polju u tom je pogledu primjerno (i ne može se preslikati na uspostavu fašističkih iskaza u Italiji). Pretvorebeno istraživanje te vrste odnosi se na varijaciju riječi-naredaba i netjelesne atribute povezane s društvenim tijelima, što izvršavaju imanentne činove. Kao primjer možemo uzeti i formiranje, u drugim okolnostima, navlastito lenjinističkih iskaza u sovjetskoj Rusiji, na osnovi Lenjinovog teksta naslovljenog "O parolama" (1917). On je već bio netjelesna pretvorba koja je iz masa izdvojila proletersku klasu kao sklop iskazivanja, prije nego su stvoreni uvjeti za proletarijat kao tijelo. Genijalna ideja Prve marksističke internacionale koja "izumijeva" novu vrstu klase: proleter i svih zemalja, ujedinite se!⁷⁸ No izvlačeći korist iz raskida sa socijaldemokratima Lenjin izumijeva ili proglašava još jednu netjelesnu pretvorbu, koja iz proleterske klase izdvaja avangardu kao sklop iskaziva-

⁷⁷ Bahtin/Vološinov, str. 156-157. O "simboličkim odnosima snage" kao unutarnjim varijablama iskazivanja, usp. P. Bourdieu, "L'économie des échanges linguistiques", u *Linguistique et sociolinguistique, Langue française*, svibanj 1977, Larousse, str. 18-21.

⁷⁸ Sâmi pojam proleterske klase ovisi o pitanju: postoji li proletarijat u određenom trenutku, i postoji li kao tijelo? (ili, postoji li još?) Očito je da ga marksisti koriste anticipativno, na primjer, kad govore o "embriionalnom proletarijatu".

nja i pripisuje ju "Partiji", novoj vrsti stranke koja tvori posebno tijelo, ali pod rizikom od pada u specifično birokratski sustav redundancije. Lenjinistička oklada, čin odvažnosti? Lenjin je proglasio da je parola "Sva vlast Sovjetima" vrijedila samo od 27. veljače do 4. srpnja, tijekom mirnog razvoja Revolucije, ali ne vrijedi za ratno stanje, budući da je prijelaz iz mira u rat podrazumijevao tu pretvorbu što se ne zadovoljava prelaskom s masa na rukovodilački proletarijat, nego zahtijeva prelazak s proletarijata na upravljačku avangardu. *Točno 4. srpnja završava moć Sovjeta*. Moguće je navesti sve izvanjske okolnosti: rat, ali i ustanak koji Lenjina primorava da pobjegne u Finsku. No činjenica je da je netjelesna pretvorba iskazana 4. srpnja, prije nego što je organizirano tijelo kojem će se pripisati, to jest sama Partija. "Svaka parola mora biti izvedena iz skupa osobitih obilježja određene političke situacije". Bude li se prigovorilo da se ta osobita obilježja odnose specifično na politiku, a ne na lingvistiku, valja uvidjeti u kojoj mjeri politika iznutra utječe na jezik, uzrokujući promjene ne samo u vokabularu nego i strukturi i svim rečeničnim dijelovima ovisno o promjeni riječi-naredaba. Pojedina vrsta iskaza može se prosuđivati samo s obzirom na njegove pragmatičke implikacije, to jest s obzirom na njegov odnos prema implicitnim pretpostavljanjima, prema imanentnim činovima ili netjelesnim pretvorbama koje izražava, i koji će uvesti nove raspodjele tijelâ. Prava intuicija nije prosudba gramatičnosti, nego vrednovanje unutarnjih varijabli iskazivanja u odnosu prema sveukupnim okolnostima.

Prešli smo put od eksplicitnih zapovijedi do riječi-naredaba kao implicitnih pretpostavljanja, od riječi-naredaba do imanentnih činova ili netjelesnih pretvorbi koje izražavaju, i zatim, do sklopova iskazivanja koji su oni varijable. Utoliko ukoliko te varijable u određenom trenutku ulaze u određive odnose, sklopovi se ujedanjuju u *režim znakova ili semiotičku mašinu*. No očito je da svako društvo presijecaju višestruke semiotike i da su njegovi režimi zapravo mješoviti. Štoviše, u nekom drugom trenutku iskrsnut će nove riječi-naredbe, koje će prouzrokovati promjenu varijabli, a još ne pripadaju nijednom poznatom režimu. Riječ-naredba je, dakle, redundancija na više načina: ne samo u odnosu prema prijenosu koji joj je esencijalan, već i u sebi samoj i od trenutka kad je odasлана, u svome "neposrednom" odnosu prema činu ili pretvorbi koju efektuira. Riječ-naredba je redundancija čak i u stanju raskida s određenom semiotikom. To je razlog zbog kojega kolektivni sklop iskazivanja nema drugih iskaza osim onih što pripadaju nepravnom govoru. Nepravni govor je prisutnost navedenog iskaza u navodećem iskazu, prisutnost riječi-naredbe u riječi. Cjelokupni jezik je nepravni govor. Nepravni govor nipošto ne pretpostavlja upravni;

upravo obrnuto, potonji se izdvaja iz nepravnog, u mjeri u kojoj su operacije označavanja i procesi subjektivacije u sklopu raspodijeljeni, determinirani, pripisani, ili u kojoj varijable sklopa ulaze u neprekidne odnose, ma koliko oni bili privremeni. Upravni govor je odijeljeni fragment mase, koji nastaje iz komadanja kolektivnog sklopa. No taj je sklop uvijek poput mrmora iz kojeg crpem svoje vlastito ime, skupa suglasnih ili nesuglasnih glasova iz kojih izvlačim svoj glas. Uvijek ovisim o nekom molekularnom sklopu iskazivanja koji mi nije dan u svijesti, ali ni ne ovisi samo o mojim očitim društvenim uvjetovanostima, i koji sjedinjuje mnoštvo heterogenih režima znakova. Glosolalija. Pisati možda znači objelodanjivati taj nesvjesni sklop, selekcionirati šaputave glasove, okupljati plemena i tajne idiome iz kojih izdvajam nešto što zovem Sebstvo. *Ja je riječ-naredba*. Shizofrenik tvrdi: "čuo sam glasove kako mi govore: *on je svjestan svog života*".⁷⁹ Postoji, u tome pogledu, shizofreni *cogito*, ali to je *cogito* koji pretvara samosvijest u netjelesnu pretvorbu riječi-naredbe ili rezultat nepravnog govora. Moj upravni govor je još slobodan nepravni govor koji me posve prožima, i koji dolazi iz drugih svjetova ili drugih planeta. To je razlog zbog kojeg je toliko umjetnika i pisaca bilo privučeno spiritizmom. Stoga, upitamo li se koja je moć svojstvena riječi-naredbi, moramo joj pripisati neka neobična obilježja: stanovitu vrstu trenutačnosti u odašiljanju, opažaju i prijenosu riječi-naredaba, veliku varijabilnost i moć zaborava zbog koje se osjećamo razriješeni riječi-naredaba koje smo slijedili i potom odbacili kako bismo prigrlili druge, upravo idealnu ili fantomsku sposobnost shvaćanja netjelesnih pretvorbi, sposobnost dohvaćanja jezika pod aspektom golemoga nepravnog govora.⁸⁰ Sposobnost suflera i onoga kome se suflira, sposob-

⁷⁹ Cit. David Cooper, *Le langage et la folie*, Ed. du Seuil, str. 32-33. Cooper objašnjava: "izraz *čuti glasove* znači da osoba postaje svjesna nečega što nadilazi svijest uobičajenoga (tj. upravnog) govora te se stoga nužno doživljava kao *drugo*".

⁸⁰ Elias Canetti jedan je od rijetkih autora koji su se bavili psihološkim načinom djelovanja riječi-naredbe (*Masa i moć*, nav. hrv. izd., str. 253-279). On pretpostavlja da naredba utiskuje u dušu i put neku vrstu žalca koji proizvodi cistu, otvrdnuće što nikada ne prolazi. Jedino olakšanje je tada što je moguće brže to prenijeti drugima, kako bi se formirala "masa", pa makar se ona okrenula protiv onoga koji je odaslao riječ-naredbu. Isto tako, činjenicu da je riječ-naredba poput stranog tijela u tijelu, nepravnog govora u govoru, objašnjava pojava nevjerojatna zaborava: "Osoba koja izvršava naredbu ne optužuje sebe nego žalac, koji je takoreći pravi krivac kojeg ona posvuda nosi sa sobom (...) Žalac je vječito svjedočanstvo da nije ona počinitelj dotičnog djela. Ona se osjeća žrtvom, i stoga više nema ni najmanjeg osjećaja za pravu žrtvu. Istina je, dakle, da se ljudi koji izvršavaju naredbe često osjećaju posve nedužnima", i utoliko im je lakše započeti s drugim

nost pjesme koja uvijek unosi melodiju u melodiju vodeći se redundancijom, sposobnost koja je zapravo medijumska, glosolalijska ili ksenoglosna.

Vratimo se našem pitanju: zašto se funkcija-jezik, funkcija koekstenzivna s jezikom, definira na taj način? Očito je da se riječi-naredbe, kolektivni sklopovi ili režimi znakova ne mogu poistovjetiti s jezikom. No oni efektuiraju njegov uvjet (*nadlinearnost izraza*). Oni svaki put iznova ispunjavaju taj uvjet, te bi bez njih jezik ostao puka virtualnost (nadlinearno obilježje neupravnog govora). I sklopovi nedvojbeno variraju, pretvaraju se jedni u druge. Ali ne variraju nužno od jezika do jezika, ne odgovaraju raznovrsnim jezicima. Jezik izgleda definiraju fonološke, semantičke, sintaktičke konstante što ulaze u njegove iskaze. Kolektivni se sklop, naprotiv, tiče upotrebe tih konstanti s obzirom na promjenljive varijable koje su inherentne samome iskazivanju (varijable izraza, imanentne činove ili netjelesne pretvorbe). Različite konstante, različiti jezici mogu imati istu upotrebu; i iste konstante u određenom jeziku mogu imati različite upotrebe, sukcesivno ili čak simultano. Ne možemo se zadovoljiti dvojstvom između konstanti kao eksplicitnih ili potencijalno eksplicitnih jezičnih činitelja i varijabli kao ekstrinzičnih nejezičnih činitelja. Pragmatičke upotrebne varijable su, naime, unutarnje iskazivanju i tvore implicitna pretpostavljanja svojstvena jeziku. Prema tome, ako je kolektivni sklop svaki put koekstenzivan s određenim jezikom, i sa samom jezičnošću, to je stoga što izražava sveukupnost netjelesnih pretvorbi koje efektuiraju uvjet jezičnosti i služe se elementima jezika. Tako definirana funkcija-jezik nije ni informacijska ni komunikacijska, ne odnosi se ni na označiteljsku informaciju ni na intersubjektivnu komunikaciju. A bilo bi posve izlišno apstrahirati označavanje od informacije, ili subjektivnost od komunikacije. Jer proces subjektivacije i kretanje označavanja odnose se na režime znakova ili kolektivne sklopove. Funkcija-jezik je prijenos riječi-naredaba, a riječi-naredbe povezane su sa sklopovima, kao

riječima-naredbama (str. 352). Canetti time pruža duboko objašnjenje za osjećaj nedužnosti kod nacista, ili sposobnost zaborava nekadašnjih staljinista, koji postaju to zaboravniji što si više oživljuju pamćenje i bude prošlost kako bi si dali pravo da izdaju ili slijede nove, još podmuklije riječi-naredbe, obuzeti "manijom žalca". Canettijeva analiza nam se u tome pogledu čini vrlo važnom. Ipak, ona pretpostavlja postojanje jedne vrlo specifične psihičke sposobnosti bez koje riječ-naredba ne bi mogla imati taj način djelovanja. Cjelokupna klasična racionalistička teorija "zajedničkog osjetila", sveopćeg i na informaciji i komunikaciji utemeljenog zdravog razuma, jedan je od načina da se prikrije ili zastare, te unaprijed opravda mnogo alarmantnija sposobnost, koja je ona riječi-naredaba. Ta se jedinstveno iracionalna sposobnost zajamčuje utoliko više što ju se počašćuje imenom čistog razuma, tvrdeći da ona nije ništa drugo doli čisti razum...

što su sklopovi povezani s netjelesnim pretvorbama koje tvore varijable funkcije. Lingvistika je ništavna izvan pragmatike (semiotičke ili političke) koja determinira efektuaciju *uvjeta* jezičnosti i *upotrebu* elemenata jezika.

II. POSTOJI APSTRAKTNMA MAŠINA JEZIKA KOJA SE NE POZIVA NI NA KAKAV "EKSTRINZIČNI" ČINITELJ

Razlikujemo li u društvenome polju skup tjelesnih modifikacija i skup netjelesnih pretvorbi, imat ćemo posla, usprkos raznolikosti dvaju skupova, s dvama formalizacijama: jednom *sadržaja*, drugom *izraza*. Jer sadržaj nije oprečan formi, već ima vlastitu formalizaciju: pol ruka-oruđe, ili lekcija stvari. No oprečan je izrazu, utoliko ukoliko i ovaj ima vlastitu formalizaciju: pol lice-jezik, lekcija znaková. Upravo zbog toga što sadržaj ima svoju formu kao i izraz, nije moguće formi izraza pripisati samo funkciju reprezentiranja, opisa ili utvrde odgovarajućeg sadržaja: tu nema suglasnosti ni usklađenosti. Dvije formalizacije nisu iste prirode, neovisne su i heterogene. Stoici su prvi razvili teoriju te neovisnosti: oni razlikuju djelovanje i trpljenje tijelâ (dajući riječi "tijelo" najšire značenje, koje uključuje svaki formirani sadržaj) i netjelesna djelovanja (ono "izraženo" iskazâ). Formu izraza tvori nizanje izraženih, dok formu sadržaja tvori potka tijelâ. Kad se nož zarije u meso, kad se hrana ili otrov proširi tijelom, kad kapljica vina padne u vodu nastaje *miješanje tijelâ*. No iskazi "nož reže meso", "jedem", "voda je pocrvenjela" izražavaju *netjelesne pretvorbe* posve druge prirode (dogadaje).⁸¹ Genij stoikâ bio je u tome što su oni razvili taj paradoks do krajnosti, do stupnja ludila i cinizma, i što su ga utemeljili na krajnje ozbiljnim razlozima. A zauzvrat su bili prvi koji su razvili filozofiju jezika.

Paradoks je bezvrijedan ako sa stoicima ne dodamo da se netjelesne pretvorbe, netjelesni atributi odnose isključivo na sama tijela. One su ono izraženo iskazâ, ali se pripisuju tijelima. No to ne čine da bi opisale ili reprezentirale tijela, jer ona već imaju vlastite kvalitete, vlastita djelovanja i trpljenja, vlastite duše. Ukratko, imaju vlastite forme, koje su i same tijela – i reprezentacije su tijela! To što se netjelesni atributi odnose na tijela, i što postoji razlika između netjelesnog izraženog "crvenjeti" i tjelesne kvalitete "crveno" itd. proizlazi iz posve drugog razloga nego što je reprezentiranje. Nije čak moguće ustvrditi ni da je tijelo, ili stanje stvari, "referent" znaka. Kad se izražava netjelesni atribut, i time ga se pripisuje tijelu, ne radi se o reprezentiranju niti o referiranju, već o, u neku ruku, *interveniranju*, koje je govorni čin. To ne proturječi

⁸¹ Usp. klasično Bréhierovo djelo *La théorie des incorporels dans l'ancien stoïcisme*, Vrin, str. 12 i 20, o iskazima "nož reže meso" ili "stablo se zeleni".

neovisnosti dviju formi, izraza i sadržaja: naprotiv, potvrđuje ju činjenica da se izrazi ili izraženi umeću ili inter-veniraju u sadržaje, ne da bi ih reprezentirali, nego da bi ih anticipirali ili vratili u prijašnje stanje, usporili ili ubrzali, odijelili ih jedne od drugih ili spojili, razgraničili ih na drukčiji način. Niti trenutačnih pretvorbi neprestano se utkivaju u potku kontinuiranih modifikacija (odatle važnost obilježavanja vremena u stoikâ: od kojeg se trenutka za nekog može reći da je ćelav? i u kojem je smislu iskaz poput "sutra će se voditi pomorska bitka" datum ili riječ-naredba?). Noć 4. kolovoza, 4. srpanj 1917, 20. studeni 1923: koja je netjelesna pretvorba izražena tim datumima, netjelesna a ipak pripisuju tijelima, i koja se umeće u njih? Neovisnost forme izraza i forme sadržaja ne daje povoda ni za kakvu usporednost među njima, ni za kakvo reprezentiranje jedne drugom, već, naprotiv, potiče njihovo komadanje, tako da se izrazi umeću u sadržaje, tako da smo prisiljeni neprestano skakati iz jednog registra u drugi, tako da znakovi djeluju u sâmim stvarima, kao što se stvari razvijaju posredstvom znakova i pretapaju u znakove. Sklop iskazivanja ne govori "o" stvarima, već govori *izravno na razini* stanja stvari ili stanja sadržaja. Tako će isti x , ista čestica, funkcionirati čas kao tijelo koje djeluje i trpi, čas kao znak koji tvori čin, riječ-naredbu, ovisno o formi u koju je uhvaćen (na primjer, u teorijsko-eksperimentalnom skupu fizike). Ukratko, funkcionalna neovisnost dviju formi samo je forma njihovog recipročnog pretpostavljanja i neprestanog prelaženja s jedne na drugu. Nikad nismo suočeni s ulančavanjem riječi-naredaba i kauzalnošću sadržaja koji se mogu razmatrati zasebno, od kojih jedan reprezentira drugog dok ovaj služi kao referent. Naprotiv, neovisnost dviju linija je distributivna, tako da se segment jedne uvijek nadovezuje na segment druge, uvlači se ili uvodi u drugu. Neprestano prelazimo s riječi-naredaba na "nijemu naredbu" stvari, kako veli Foucault, i obrnuto.

No, ne odaje li naša upotreba nejasne riječi "intervenirati", i tvrdnja da izrazi interveniraju ili se umeću u sadržaje, još neku vrstu idealizma u kojem riječ-naredba u trenutku pada s neba? Ono što nam valja determinirati nije nikakvo rodoslovlje, već točke intervencije i umetanja, i to u okviru recipročnog pretpostavljanja između dviju formi. Ali forme, sadržaja kao i izraza, izraza kao i sadržaja, nisu odjeljive od svojeg nositelja: kretanja deteritorijalizacije. I izraz i sadržaj su manje ili više deteritorijalizirani, relativno deteritorijalizirani ovisno o osobitom stanju njihove forme. Zbog toga nije moguće utvrditi prvenstvo izraza nad sadržajem ili obrnuto. Semiotičke sastavnice ponekad su deteritorijaliziranije od materijalnih, ali ponekad je obrnuto. Na primjer, matematički kompleks znakova može biti deteritorijaliziraniji od skupa čestica; ali i obrnuto, čestice mogu imati eksperimental-

ne učinke koji deteritorijaliziraju semiotički sustav. Kriminalno djelo može biti deteritorijalizirajuće s obzirom na postojeći režim znakova (zemlja vapi za osvetom i otvara se poda mnom, moja je krivica prevelika), no znak koji izražava čin osude može također biti deteritorijalizirajući s obzirom na sve akcije i reakcije ("vječni ćeš skitalica na zemlji biti", neće te čak moći ni ubiti). Ukratko, postoje stupnjevi deteritorijalizacije koji kvantificiraju respektivne forme i na osnovi kojih se sadržaji i izrazi sprežu, izmjenjuju i pospešuju jedni druge, ili se, naprotiv, stabiliziraju izvodeći reteritorijalizaciju. Ono što zovemo okolnostima ili varijablama su sâmi ti stupnjevi. Postoje *varijable sadržaja*, ili proporcije u miješanjima ili nakupinama tijelâ, i postoje *varijable izraza*, koje su unutarnji činitelji iskazivanja. U Njemačkoj, oko 20. studenog 1923: deteritorijalizirajuća inflacija monetarnog tijela, ali i semiotička pretvorba stare marke u novu, koja zamjenjuje staru i omogućuje reteritorijalizaciju. U Rusiji oko 4. srpnja 1917: proporcije stanja "tijelâ" Sovjeta-provizorne vlade, ali i elaboracija netjelesne boljševičke semiotike koja pospešuje stvari i na koju će se nadovezati djelovanje eksplozivnog tijela Partije. Ukratko, izraz ne ulazi u odnos sa sadržajem tako što ga otkriva ili reprezentira. Naprotiv, forme izraza i forme sadržaja komuniciraju sprežanjem svojih kvantuma relativne deteritorijalizacije, jedne tako što interveniraju u druge, druge tako što djeluju u drugima.

Iz toga je moguće izvući neke opće zaključke o prirodi Sklopova. Na prvoj, horizontalnoj osi sklop sadrži dva segmenta, jedan sadržaja, drugi izraza. On je s jedne strane *mašinski sklop* tijelâ, djelovanjâ i trpljenjâ, miješanje tijelâ koja reagiraju jedna na druga, a s druge *kolektivni sklop iskazivanja*, činova i iskazâ, netjelesnih pretvorbi koje se pripisuju tijelima. Ali na vertikalnoj osi, sklop ima *teritorijalne strane*, ili reteritorijalizirane strane, koje ga stabiliziraju, i, s druge strane, *vrške deteritorijalizacije* koje ga nose. Nitko nije umio bolje razlučiti te osi sklopa i učiniti da one funkcioniraju zajedno od Kafke. S jedne strane brod-mašina, hotel-mašina, cirkus-mašina, dvorac-mašina, sudnica-mašina: svaka sa svojim prostorijama, mehanizmima, procesima, svojim smiješanim, jedno u drugo uvijenim ili jedno iz drugog stršećim tijelima (usp. glavu koja viri iz krova). S druge strane režim znakova ili iskazivanja: svaki režim sa svojim netjelesnim pretvorbama, aktima, osudama na smrt i pravorijecima, svojim procesima i svojim "zakonom". Očito je da iskazi ne reprezentiraju mašine: govor Ložača ne opisuje loženje kao tijelo: on ima vlastitu formu i vlastiti razvoj, nesličan bilo kojem drugom. A ipak se pripisuje tijelu, cijelome brodu kao tijelu. Govor pokornosti riječima-naredbama: govor diskusije, potraživanja, optužbe i obrane. Na drugoj osi, naime, ono što se uspoređuje ili kombinira

od jednog aspekta do drugog, što neprestance umeće jedan aspekt u drugi jesu spregnuti ili jedan drugim zamijenjeni stupnjevi deteritorijalizacije i operacije reteritorijalizacije koje u određenom trenutku stabiliziraju cjelinu. K., funkcija-K., označava liniju bijega ili deteritorijalizacije koja sa sobom odvlači sve sklopove, ali i prolazi kroz sve reteritorijalizacije i redundancije – redundancije djetinjstva, sela, ljubavi, birokracije itd.

Tetravalentnost sklopa. Uzme li se kao primjer feudalni sklop, morat će se razmotriti miješanja tijelâ koja definiraju feudalnost: tijelo zemlje i društveno tijelo, tijelo sizerena, vazala i kmeta, tijelo viteza i tijelo konja te njihov novi odnos sa stremenom, oružje i oruđe što osigurava simbioze tijelâ – to je sve mašinski sklop. Ali i iskazi, izrazi, pravni režim grbova, sveukupnost netjelesnih pretvorbi, osobito prisege i njihove varijable: prisega poslušnosti, ali i ljubavna prisega itd. – to je kolektivni sklop iskazivanja. A na drugoj osi, feudalne teritorijalnosti i reteritorijalizacije, kao i linija deteritorijalizacije koja nosi viteza i njegovog konja, iskazi i činovi. Morat će se razmotriti kako se sve to jedno s drugim spaja u križarskim ratovima.

Bilo bi, dakle, pogrešno smatrati da sadržaj determinira izraz uzročnim djelovanjem, čak i kad bi se izrazu priznala moć ne samo da "odražava" sadržaj nego i da djelatno reagira na njega. To ideološko poimanje iskaza, koje ga čini ovisnim o nekom prvom ekonomskom sadržaju, nailazi na svakovrsne dijalektici inherentne poteškoće. Prvo, iako je u krajnjem slučaju moguće zamisliti uzročno djelovanje koje bi išlo od sadržaja do izraza, to nije moguće za respektivne *forme*, naime formu sadržaja i formu izraza. Treba priznati da je potonja neovisna, i da upravo ta neovisnost omogućuje da izrazi reagiraju na sadržaje. No ta se neovisnost pogrešno koncipira. Ako se sadržaji proglaše ekonomskima, forma sadržaja ne može se proglašiti ekonomskom i biva svedena na puku apstrakciju, naime na proizvodnju dobara i sredstva te proizvodnje koja se razmatraju zasebno. Isto tako, ako se izrazi proglaše ideološkima, forma izraza nije ideološka te biva svedena na jezik kao apstrakciju, kao raspoloživost za neko zajedničko dobro. U tom slučaju, sadržaji i izrazi teže se karakterizirati svim borbama i sukobima što ih prožimaju u dva različita oblika, no te su iste forme izuzete od svake borbe i svakog sukoba, a njihov odnos ostaje posve neodređen.⁸² Moguće ga je

⁸² Tako je Staljin u svome čuvenom tekstu o lingvistici pokušao istaknuti dvije neutralne forme koje neodređeno služe cjelokupnu društvu, svim klasama i svim režimima: s jedne strane instrumente i strojeve kao čista sredstva proizvodnje nekih dobara, i s druge strane jezik kao čisto sredstvo informiranja i komunikacije. Čak i Bahtin definira jezik kao formu ideologije, ali pojašnjava da forma ideologije sama nije ideološka.

determinirati samo korigirajući teoriju ideologije, naime ustvrđujući kako izrazi i iskazi otpočetak interveniraju u proizvodnju u obliku proizvodnje smisla ili vrijednosti-znaka. Kategorija proizvodnje ovdje nedvojbeno uživa stanovitu prednost jer raskida sa shemama reprezentacije, informiranja i komunikacije. No je li ona išta adekvatnija od tih shema? Njena primjena na jezik je vrlo ambivalentna jer se poziva na neprestano dijalektičko čudo koje pretvara materiju u smisao, značenje u izraz, društveni proces u označiteljski sustav.

U svome materijalnom ili mašinskom aspektu, sklop nam se ne čini povezan s proizvodnjom dobara, već s točno određenim stanjem miješanja tijelâ u nekom društvu, koje sadrži privlačenja i odbojnosti, simpatije i antipatije, preinake, amalgame, proboje i ekspanzije što utječu na svakovrsna tijela u njihovu odnosu jednih s drugima. Prehrambeni i seksualni režim reguliraju prije svega miješanja obvezatnih, nužnih ili dopuštenih tijela. Čak i tehnologija griješi kad razmatra oruđa zasebice: ona postoje samo u odnosu prema miješanjima koja omogućuju ili koja ih omogućuju. Stremen ima za posljedicu novu simbiozu između čovjeka i konja, koja ima za posljedicu novo oružje i nove instrumente. Oruđa se ne mogu odijeliti od simbiozâ ili amalgamâ što definiraju mašinski sklop Priroda-Društvo. Ona pretpostavljaju društvenu mašinu koja ih selekcionira i uzima u svoj "filum": društvo definiraju njegovi amalgami, a ne njegova oruđa. Isto tako, u svome kolektivnom ili semiotičkom aspektu, sklop se ne odnosi na jezičnu produktivnost, nego na režime znakova, izražajnu mašinu čije varijable determiniraju upotrebu elemenata jezika. Kao ni oruđa, ti elementi nisu ništa sâmi po sebi. Kao što postoji prvenstvo mašinskog sklopa tijelâ nad oruđima i dobrima, postoji prvenstvo kolektivnog sklopa iskazivanja nad jezikom i riječima. Povezivanje dvaju aspekata sklopa ostvaruje se kretanjima deteritorijalizacije koja kvantificiraju njihove forme. Zbog toga društveno polje ne definiraju toliko njegovi sukobi i proturječja koliko njegove linije bijega, koje ga sa svih strana presijecaju. Sklop ne sadrži ni infrastrukturu ni suprastrukturu, ni dubinsku strukturu ni površinsku strukturu, već sravnjuje sve dimenzije na istu ravan konzistencije gdje se odigravaju recipročna pretpostavljanja i uzajamna umetanja.

Druga pogreška (koja se po potrebi spaja s prvom) sastoji se u vjeri u dostatnost forme izraza kao jezičnog sustava. Taj se sustav može pojmiti kao označiteljska fonološka struktura ili kao dubinska sintaktička struktura. U oba slučaja on ima moć proizvesti semantiku i na taj način ispuniti izraz, dok će se sadržaji prepustiti proizvoljnosti puke "referencije", a pragmatika izvanjskosti nejezičnih činitelja. Zajedničko svim tim pokušajima

jest ustanovljenje *apstraktne jezične mašine*, ali tako što se ona organizira kao sinkroni skup konstanti. Naš prigovor tako pojmljenoj mašini nije da je odveć apstraktna. Naprotiv, ona nije dovoljno apstraktna, i ostaje "linearna". Ona ostaje na razini posredničke apstrakcije koja joj s jedne strane omogućuje da razmatra jezične činitelje zasebice i neovisno o nejezičnim činiteljima, a s druge strane da razmatra te jezične činitelje kao konstante. No s napredovanjem apstrakcije nužno se doseže razina na kojoj pseudo-konstante jezika istiskuju varijable izraza koje su unutarne sâmom iskazivanju. Stoga se te varijable izraza više ne mogu odijeliti od varijabli sadržaja s kojima su u neprestanoj interakciji. *Vanjska pragmatika nejezičnih činitelja mora se uzeti u obzir zato što se sâma lingvistika ne može odijeliti od unutarnje pragmatike koja se tiče njezinih vlastitih činitelja*. Nije dovoljno uzeti u obzir označeno, pa čak ni referenta, jer se sâmi pojmovi značenja i referencije još odnose na strukturu izraza koja se smatra autonomnom i konstantnom. Beskorisno je konstruirati semantiku, pa čak i priznati stanovitu legitimnost pragmatike, ako one prvo moraju proći kroz obradu sintaktičke ili fonološke mašine. Prava apstraktna mašina odnosi se na sklop u cjelini, i definira se kao njegov dijagram. Ona nije jezična, već dijagramska i nadlinearna. Sadržaj nije označeno, niti je izraz označitelj, već su oboje varijable sklopa. Sve dok izravno ne povežemo ne samo pragmatičke nego i semantičke, sintaktičke i fonološke determinacije sa sklopovima iskazivanja iz kojih proizlaze, ne postizemo ništa. Chomskyeva apstraktna mašina ostaje vezana uz arborescentni model i linearni poredak jezičnih elemenata u rečenicama i njihovim spojevima. No uzmu li se u obzir pragmatičke vrijednosti ili unutarnje varijable, osobito s obzirom na neupravan govor, nužno je uvesti u igru "hiperrečnice" ili konstruirati "apstraktne objekte" (netjelesne pretvorbe). To podrazumijeva nadlinearnost, odnosno ravan čiji elementi više nemaju utvrđen linearni poredak: rizomski model.⁸³ Iz

⁸³ O tim pitanjima, usp. J. M. Sadock, "Hypersentences" (Phil. Diss. Univ. of Illinois, 1968); D. Wunderlich, "Pragmatique, situation d'énonciation et Deixis", *Langages*, Larousse, lipanj 1972; a osobito S. K. Saumjan (*Langages*, ožujak 1974), koji predlaže model apstraktnih objekata utemeljenih na operaciji aplikacije zvan AGM model (aplikativni generativni model). Saumjan se poziva na Hjelmsleva, čija je snaga u tome što je formu izraza i formu sadržaja pojmio kao dvije posve relativne varijable na istoj ravni, kao "funkcije jedne te iste funkcije" (Louis Hjelmslev, *Prolegomena teoriji jezika*, prev. A. Stamač, Teka, Zagreb, 1980, str. 60). Međutim, tome pomaku prema dijagramskom poimanju apstraktne mašine prethodi Hjelmslevljevo poimanje razlike između izraza i sadržaja prema modelu označitelj-označeno, zbog kojeg on još zadržava ovisnost apstraktne mašine o lingvistici.

te perspektive, međuprožimanje jezika s društvenim poljem i političkim pitanjima odvija se u najdubljoj razini apstraktne mašine, a ne na njenoj površini. Utoliko ukoliko se odnosi na dijagram sklopa, osim u nedostatku apstrakcije apstraktna mašina nikada nije čisti jezik. Jezik proizlazi iz apstraktne mašine, ne obrnuto. U najboljem slučaju, u njoj je moguće razlikovati dva stanja dijagrama: jedno u kojem se varijable sadržaja i izraza raspodjeljuju prema njihovoj heterogenoj formi u recipročnom pretpostavljanju na nekoj ravni konzistencije, i drugo u kojem ih više čak nije moguće ni razlikovati jer je varijabilnost iste ravni prevladala dualnost formi i učinila ih "nerazlučivima". (Prvo se stanje odnosi na još relativna kretanja deteritorijalizacije, dok drugo doseže apsolutan prag deteritorijalizacije.)

III. POSTOJE KONSTANTE ILI UNIVERZALIJE JEZIKA KOJE OMOGUĆUJU DA GA SE DEFINIRA KAO HOMOGENI SUSTAV

Pitanje strukturnih invarijanata – a sâma ideja strukture neodjeljiva je od tih invarijanata, bili oni atomički ili relacionalni – ključno je pitanje lingvistike. To je ono što lingvistici omogućuje da pretendira na status čiste znanosti, imune na sve činitelje koji se smatraju izvanjskima ili pragmatičkima. To pitanje invarijanata poprima više međusobno povezanih oblika: 1) konstante nekog jezika (fonološke, po komutativnosti; sintaktičke, po pretvorbenosti; semantičke, po generativnosti); 2) univerzalije jezika (po dekompoziciji fonema u distinktivne značajke, sintakse u temeljne konstituente, značenja u minimalne semantičke elemente); 3) stabla, koja međusobno povezuju konstante, s binarnim relacijama između svih stabala (usp. arborescentnu linearnu metodu Chomskog); 4) kompetencija, načelno koekstenzivna s jezikom, koju definiraju prosudbe gramatičnosti; 5) homogenost, koja se tiče elemenata i relacija kao i intuitivnih prosudbi; 6) sinkronija, koja podiže jedno "u-sebi" i jedno "po-sebi" jezika, neprestano prelazeći s objektivnog sustava na subjektivnu svijest koja ga načelno shvaća (svijest sâmog lingvиста).

Može se baratati svim tim činiteljima u isto vrijeme, suptrahirati ih i čak dodavati nove. No, oni su svi međusobno povezani, jer na razini bilo kojeg od njih nalazimo ono što bitno odlikuje sve druge. Na primjer, razlikovanje između jezika i govora opetuje se u razlikovanju između kompetencije i performanse, ali na razini gramatičnosti. Na prigovor da je razlikovanje između kompetencije i performanse posve relativno – jezična kompetencija može biti ekonomska, religiozna, politička, estetička itd., učiteljska kompetencija nastavnika u školi može biti samo performansa koja se od-

nosi na procjenu inspektora ili državne zakone – lingvisti odgovaraju kako su spremni umnožiti razine kompetencije, pa čak i uvesti pragmatičke vrijednosti u sustav. Tako Brekle predlaže da se doda činitelj “idiosinkratičke izvedbene kompetencije”, povezan s nizom lingvističkih, psiholoških ili socioloških činitelja. No čemu koristi to umetanje pragmatike ako za sâmu pragmatiku smatra da ima vlastite konstante ili univerzalije? I po čemu su izrazi poput “ja”, “obećati”, “znati” univerzalniji od “pozdraviti”, “imenovati” ili “osuditi”?⁸⁴ Isto tako, svi pokušaji da se Chomskyeva stabla dovedu do pupanja i razbije linearni poredak u biti su jalovi, ne uspijevaju satvoriti rizom, sve dok su pragmatičke komponente koje obilježavaju raskide smještene iznad stabla ili uklonjene tijekom derivacije.⁸⁵ U stvari, najopćenitiji problem tiče se prirode apstraktne mašine: ne postoji nikakav razlog da bi se apstraktno povezalo s univerzalnim ili konstantnim i da bi se ukinula singularnost apstraktnih mašina utoliko ukoliko se one konstruiraju oko varijabli i varijacija.

Diskusija između Chomskog i Labova može nam pomoći da bolje shvatimo što je na stvari. Lingvisti znaju i izriječno potvrđuju da je svaki jezik složena i bitno heterogena stvarnost – ali to je primjedba koja se tiče činjeničnog stanja. Chomsky zahtijeva samo da se iz toga skupa izdvoji homogeni ili standardni sustav kao uvjet apstrakcije, idealizacije, što omogućuje znanstveno istraživanje u načelu. Pitanje, dakle, nije hoćemo li se ili ne ograničiti na standardni engleski jezik jer, čak i ako proučava crnački engleski ili engleski u getima, lingvist je prinuđen izdvojiti neki standardni sustav što osigurava postojanost i homogenost predmeta koji se istražuje (nijedna znanost, tvrde, ne može drukčije funkcionirati). Chomsky tobože vjeruje kako se, potvrđujući svoj interes za promjenljive značajke jezika, Labov smješta u činjeničnu pragmatiku koja ne pripada lingvistici.⁸⁶ No Labov ima drukčije namjere. Kad izdvaja linije *inherentne varijacije*, on u njima ne vidi samo “slobodne varijante” koje se tiču izgovora, stila ili nestalnih značajki što se nalaze izvan sustava i ostavljaju njegovu homogenost netaknutom, niti ih smatra činjeničnom mješavinom dvaju sustava od kojih bi svaki sâm bio homogen, kao da se se govornik kreće od jednog do drugog. On odbija alternativu koju je lingvistika nametnula samoj sebi: pripisati

⁸⁴ Usp. H. E. Brekle, *Sémiotique*, Armand Colin, str. 94-104: o ideji univerzalne pragmatike i “dijaloških univerzalija”.

⁸⁵ O tom pupanju i njegovim različitim reprezentacijama, usp. Wunderlich, “Pragmatique...”

⁸⁶ Noam Chomsky i Mitsou Ronat, *Dialogues*, Flammarion, str. 72-74.

varijante različitim sustavima, ili ih otpraviti izvan strukture. Sâma je varijacija ono sustavno, u smislu u kojem glazbenici tvrde da je “tema varijacija”. Varijacija je za Labova načelna sastavnica koja iznutra utječe na svaki sustav i potiče ga da slijedi svoj tok ili iskače iz njega sukladno vlastitoj moći, zabranjujući mu da se zatvori u sebe, da se homogenizira u princip. Istina je da Labov razmatra svakovrsne varijacije: fonetske, fonološke, sintaktičke, semantičke, stilističke. No čini nam se da se Labovu nipošto ne može prigovoriti da ne razlikuje između načelnog (*de iure*) i činjeničnog (*de facto*) – odnosno, lingvistiku i stilistiku, sinkroniju i dijakroniju, stalne i nestalne značajke, kompetencije i performanse, gramatičnosti jezika i agramatičnosti govora. Pa makar bi to za posljedicu moglo imati radikalizaciju njegovih pozicija, ustvrdit ćemo, usuprot, kako Labov zahtijeva drukčiju raspodjelu načelnog i činjeničnog, a osobito drukčije poimanje samoga načelnog i apstrakcije. Primjer koji pruža Labov jest onaj mladog Crnca za kojeg se čini da u vrlo kratkom nizu rečenica što ih izgovara osamnaest puta prelazi iz sustava crnačkog engleskog u standardni engleski i obrnuto. No, nije li upravo apstraktna razlika između dvaju sustava ono što se pokazuje proizvoljnim, nedostatnim, budući da ono što većinu formi povezuje s jednim, odnosno drugim sustavom nisu drugo doli slučajnosti određene sekvencije? Ne bi li stoga trebalo priznati da se svaki sustav nalazi u stanju varijacije, i da ga ne definiraju njegove konstante i njegova homogenost, već, naprotiv, varijabilnost koju odlikuje imanentnost i kontinuiranost te činjenica da je ona regulirana na vrlo osobit način (*varijabilna ili fakultativna pravila*)?⁸⁷

Kako pojmiti tu neprekidnu varijaciju koja djeluje unutar jezika, pa čak i ako to znači proboj izvan granica koje si nameće Labov i uvjetâ znanstvenosti na koje se poziva lingvistika? U tijeku jednog dana, pojedinac neprestano prelazi iz jednog jezika u drugi. On uzastopce govori kao “otac sinu”, zatim kao direktor; ljubljenoj će govoriti infantilnim jezikom; dok tone u san uranja u onirički govor i iznenada ponovo prelazi na profesionalni jezik kad zazvoni telefon. Prigovorit će se da su te varijacije ekstrinzične, i da se tu svejednako radi o istom jeziku. No to znači unaprijed dati odgovor na pitanje koje se nije ni razmotrilo. Prvo, nije izvjesno da je tu posrijedi ista fonologija, ista sintaksa i semantika. Drugo, cjelokupno se pitanje

⁸⁷ William Labov, *Sociolinguistique*, osobito str. 262-265. Primijetit ćemo da se Labov ponekad ograničava na razmatranje iskaza koji imaju približno isto značenje, a ponekad zanemaruje tu samonametnutu restrikciju i razmatra nizanje komplementarnih ali heterogenih iskaza.

sastoji u tome definiraju li jezik invarijante ili, naprotiv, linija neprekidne varijacije koja prolazi kroz njega. Neki su lingvisti ukazali na to da do jezične promjene dolazi manje zbog raskida određenog sustava nego uslijed stupnjevita modificiranja frekvencije, supostojanja i kontinuiteta različitih upotreba. Uzmimo, na primjer, iskaz "Kunem se!" To je različit iskaz ovisno o tome izgovori li ga dijete pred ocem, ljubavnik pred dragom, svjedok pred sudom. Poput tri sekvencije. (Ili Messiaenova četiri Amena raspodijeljenih na sedam sekvencija). I opet, ne postoji ništa što bi nas navelo na zaključak da su varijable samo situacijske i da iskaz ostaje načelno konstantan. Ne samo da postoji onoliko iskaza koliko ima efektuacija nego su i svi iskazi prisutni u efektuaciji bilo kojeg od njih. To znači da je linija varijacije virtualna, to jest stvarna a da nije aktualna, i sâmim time neprekidna neovisno o skokovima iskaza. Dovedi iskaz u neprekidnu varijaciju znači provesti ga kroz sve varijable, fonološke, sintaktičke, semantičke, prozodijske, koje ga mogu modificirati u najkraćem mogućem roku (najmanji interval). Konstruirati *continuum* iskaza "Kunem se!" s odgovarajućim pretvorbama. To je stajalište pragmatike. No pragmatika je postala unutarnja jeziku, imanentna, te obuhvaća varijaciju jezičnih elemenata svih vrsta. Na primjer, linija Kafkinih triju procesa: procesa oca u obitelji, procesa zaručka u hotelu, procesa suda. Uvijek postoji težnja prema "redukciji": sve se objašnjava situacijom djeteta u odnosu prema ocu, ili muškarca u odnosu prema kastraciji, ili građanina u odnosu prema zakonu. No to znači zadovoljiti se izdvajanjem pseudokonstante sadržaja, što nije ništa bolje od izdvajanja pseudokonstante izraza. Dovođenje u varijaciju trebalo bi nam pomoći da izbjegnemo te opasnosti, budući da ono konstruira continuum ili medij koji ne podrazumijeva početak i kraj. Neprekidnu varijaciju ne treba brkati s kontinuiranim ili diskontinuiranim karakterom sâme varijable: riječ-naredba, neprekidna varijacija za diskontinuiranu varijablu... Varijabla može biti kontinuirana tijekom jednog dijela svoje putanje, i zatim skočiti a da to nimalo ne utječe na njenu kontinuiranu varijaciju, namećući odsutan razvoj kao "alternativni kontinuitet" koji je virtualan ali stvaran.

Konstantu ili invarijantu ne definiraju toliko stalnost i trajanje koliko njihova funkcija središta, pa makar i relativna. U tonalnom ili dijatonskom glazbenom sustavu, zakoni rezonancije i privlačnosti determiniraju središta koja vrijeđe za sve moduse, obdarena stabilnošću i privlačnom moći. Ta središta stoga ustrojavaju distinktnu i distinktivnu forme, jasno utvrđene tijekom određenih vremenskih odsječaka: centrirani, kodificirani, linearni sustav arborescentnog tipa. Zbog prirode svojih intervala i manje stabilnosti svojih suzvučja, molški "modus" doduše daje tonalnoj glazbi prolazan,

odbjegli, decentrirani karakter. Njegova se ambivalentnost tako sastoji u tome da je podvrgnut operacijama koje ga usklađuju s durskim modelom ili predloškom, ali tako da istovremeno i dalje pribjegava određenoj modalnoj sili koja je nesvodiva na tonalnost, kao da glazba odlazi na put pa sabire sve preporode, orijentalne fantome, imaginarne predjele, tradicije odasvuda. No temperatura, temperirani kromatizam očituje još veću i drukčiju ambivalentnost: onu proširivanja djelovanja središta na najdalje tonove, ali i pripremanja dezintegracije središnjeg principa, supstitucije centriranih formi kontinuiranim razvojem neke forme koja se neprestano rastače ili preobražava. Kad razvoj podvrgne sebi formu te se proširi na cjelinu, kao kod Beethovena, varijacija se počinje oslobađati i poistovjećuje se sa stvaranjem. Međutim, kromatizam će se s vremenom oteći kontroli, uopćiti će se, ponovo okrenuti protiv temperature i zahvatiti ne samo visine nego i sve sastavnice zvuka, trajanja, intenzitete, timbre, attacce. Stoga se više ne može govoriti o zvučnoj formi čija bi funkcija bila organizacija neke materije. Više se čak ne može govoriti ni o kontinuiranom razvoju forme. Radi se prije o vrlo složenom i vrlo elaboriranom materijalu koji čini čujnima nečujne forme. Par materija-forma zamijenjen je sparivanjem materijal-sile. Sintetizator je zauzeo mjesto staroga "sintetičkog suda a priori", ali time se sve funkcije mijenjaju. Dovodeći u neprekidnu varijaciju sve sastavnice, glazba kao takva postaje nadlinearni sustav, rizom umjesto stabla, i ulazi u službu virtualnog kozmičkog kontinuuma čiji su dijelovi čak i rupe, tišine, raskidi i rezovi. Stoga važan zacielo nije pseudorez između tonalnog sustava i atonalne glazbe – naprotiv, raskidajući s tonalnim sustavom on je samo doveo temperament do njegovih krajnjih posljedica (nikoju od Bečana, međutim, nije stao na tome). Ključno je gotovo suprotno kretanje: komešanje koje zahvaća sâm tonalni sustav u dugom razdoblju 19. i 20. stoljeća, i koje rastače temperament, proširuje kromatizam zadržavajući relativnu tonalnost, nanovo izumijeva nove modalitete, amalgamira mol i dur na nov način i svaki put osvaja nova područja neprekidne varijacije za određene varijable. To komešanje dolazi u prvi plan i postaje čujno kao takvo, dok svojim, na taj način obrađenim molekularnim materijalom čini čujnima nezvučne sile kozmosa koje uvijek potresaju glazbu – malo Vremena u čistome stanju, mrvica apsolutnog Intenziteta... Pojmovi "tonalno", "modalno", "atonalno" ne znače bogzna što. Samo glazba može tvoriti umjetnost koja će biti poput kozmosa, povlačiti virtualne linije beskonačne varijacije.

I opet nam se prigovara da glazba nije jezik, da sastavnice zvuka nisu stalne značajke jezika, da između glazbe i jezika nema nikakve sličnosti. Ali mi se ne pozivamo na sličnost, već samo uporno zahtijevamo da se ostavi

otvorenim ono što je u pitanju, te odbaci svako pretpostavljeno razlikovanje. To prije svega vrijedi za razlikovanje između jezika i govora, koje je uspostavljeno kako bi se iz jezika izbacile svakovrsne varijable što iznutra oblikuju izražavanje ili iskazivanje. Jean-Jacques Rousseau je, suprotno tome, predložio odnos Glas-Glazba koji je mogao odvesti ne samo fonetiku i prozodiju nego i cjelokupnu lingvistiku u drugom smjeru. Glas u glazbi nikad nije prestao biti povlaštena os eksperimentiranja, jer u njemu se radi u isti mah o jeziku i zvuku. Glazba je vezala glas za instrumente na vrlo različite načine, no, u mjeri u kojoj je glas pjevanje, njegova glavna uloga je “držati” zvuk: on ima funkciju konstante, utvrđen na određenom tonu i, usporedo s time, praćen instrumentom. Samo kad je povezan s timbrom glas otkriva tesituru koja ga čini heterogenim u odnosu prema sebi i daje mu moć neprekidne varijacije: tada više nije praćen, već zbilja “mašiniziran”, pripada glazbenoj mašini koja produljuje ili superponira na istoj zvučnoj ravni govorene i pjevane, instrumentalno a možda i elektronički obrađene dijelove. To je zvučna ravan uopćenog “glissanda” što implicira stvaranje statističkog prostora u kojem svaka varijabla umjesto srednje vrijednosti ima frekvencijsku vjerojatnost koja ju dovodi u neprekidnu varijaciju s drugim varijablama.⁸⁸ Berio *Visage* ili *Glossolalie* Dietera Schnebela tipični su primjeri toga. I ma što o tome rekao sâm Berio, tu se ne radi toliko o proizvodnji simulakra jezika ili metafore glasa uz pomoć pseudokonstanti koliko o dosezanju toga neutralnog i tajnog, konstanti lišenog jezika u potpunosti sačinjenog od neupravnog govora, u kojem sintetizator i instrument ne govore ništa manje nego glas, a glas ne svira ništa manje nego instrument. Ne smatramo da glazba više ne umije pjevati u svijetu koji je postao mehanički ili atomski – radi se prije o neizmjernu koeficijentu varijacije koji zahvaća i odnosi sa sobom sve fatičke, afatičke, lingvističke, poetske, instrumentalne, glazbene dijelove pojedinog zvučnog sklopa – “običan urlik što prožima sve stupnjeve” (Thomas Mann). Postoje brojne procedure varijacije glasa, ne samo *sprechgesang* koji neprestano napušta visinu tona silazeći ili uzlazeći, već i tehnike cirkularnog disanja ili zone rezonancije u kojima se čini da više glasova izlazi iz istih usta. Tajni jezici ovdje stječu veliku važnost, kako u ozbiljnoj tako i u popularnoj glazbi. Stanoviti etno-

⁸⁸ Upravo na taj način Labov pokušava definirati svoj pojam “varijabilnih ili fakultativnih pravila”, u opreci spram konstantnih pravila: ne samo kao ustanovljenu frekvenciju nego kao specifičnu kvantitetu što označava frekvencijsku vjerojatnost ili primjenu pravila (usp. *Le parler ordinaire*, Editions de Minuit, sv. II, str. 44 i pass.)

muzikolozi ukazali su na iznimne slučajeve (na primjer u Dahomeju) gdje ponekad prvi, dijatonski i vokalni dio ustupa mjesto kromatskom padu u tajni jezik, kliže od jednog tona do drugog na kontinuirani način, modulirajući zvučni kontinuum u sve manje intervale, sve dok se ne pretopi u “parlando” čiji se intervali ublažavaju – a ponekad se sâm dijatonski transponira u skladu s kromatskim razinama terasaste gradnje, i pjevanje biva prekinuto parlandom, jednostavnom konverzacijom bez određene visine.⁸⁹ Uostalom, možda je karakteristika tajnih jezika, argoa, žargona, profesionalnih jezika, brojanica, povika prodavača to što se ne ističu toliko leksičkom inventivnošću ili retoričkim figurama koliko načinom na koji izvode neprekidne varijacije s općim elementima jezika. To su kromatski jezici, bliski glazbenoj notaciji. Tajni jezik nije samo skrivena šifra ili kod koji još funkcionira na osnovi konstante i tvori podsustav. *On dovodi u stanje varijacije varijable javnoga jezika.*

To je ono na što smjeramo: uopćeni kromatizam. Dovoditi u neprekidnu varijaciju svakovrsne elemente operacija je koja možda proizvodi nova razlikovanja, ali i koja nijedno od njih neće zadržati kao konačno i nijedno neće unaprijed determinirati. Naprotiv, ta se operacija u načelu tiče istovremeno i glasa, i govora, i jezika i glazbe. Nema nikakva razloga za uspostavljanje prethodnih i principijelnih razlikovanja. Lingvistika se općenito još nije oslobodila neke vrste duruskog modusa, dijatonske ljestvice, neobične sklonosti prema dominantama, konstantama i univerzalijama. U međuvremenu, svi se jezici nalaze u stanju imanentne neprekidne varijacije: niti sinkronija niti dijakronija, već asinkronija, kromatizam kao varijabilno i neprekidno stanje jezika. Za jednu kromatsku lingvistiku koja dodjeljuje pragmatiki njezine intenzitete i vrijednosti.

Ono što se naziva stilom, a što je možda najprirodnija stvar na svijetu, upravo je proces neprekidne varijacije. Od svih dualizama što ih je uspostavila lingvistika, malo ih je tako neosnovanih kao što je odjeljivanje lingvistike od stilistike: budući da stil nije individualna psihološka tvorevina nego sklop iskazivanja, on nužno proizvodi jezik u jeziku. Načinimo li nasumični popis autora koje volimo, i opet ćemo spomenuti Kafku, zatim Becketta, Gherasima Lucu, Jean-Luca Godarda. Primjećujemo da se oni nalaze u manje ili više dvojezičnoj situaciji: Kafka je češki Židov koji piše na njemačkom, Beckett Irac koji piše i na engleskom i na francuskom, Luca je rumunjskog podrijetla, Godard želi biti Švicarac. No to je samo stjecaj

⁸⁹ Usp. članak Gilberta Rougeta, “Un chromatisme africain”, u *L'Homme*, rujan 1961. (broju je priložena ploča “Chants rituels Dahomey”).

okolnosti, prilika, a priliku je moguće naći i drugdje. Tako primjećujemo i da mnogi od njih nisu samo pisci ili ponajprije pisci (Beckett i kazalište ili televizija, Godard i film, televizija, Luca i audiovizualne mašine). To je stoga što, kad se jezični elementi podvrgnu obradi neprekidne varijacije, kad se u jezik uvede unutarnja pragmatika, nužno se počinjemo na isti način odnositi prema nejezičnim elementima kao što su geste i instrumenti, kao da su dva vida pragmatike združena na istoj liniji varijacije, u istome kontinuumu. Štoviše, ideja možda prvotno dolazi izvana, dok jezik samo naknadno slijedi, kao u nužno izvanjskim izvorima stila. No ključno je to da svaki od tih autora ima svoj proces varijacije, svoj prošireni kromatizam, svoju ludu proizvodnju brzina i intervala. Takvo je stvaralačko mucanje Gherasima Luce u pjesmi “Strastveno” (“Passionnément”⁹⁰). Druga vrsta mucanja je ono Godardovo. U kazališnoj sferi, šaputanje bez određene visine Boba Wilsona, uzlazne i silazne varijacije Carmeloa Benea. Mucati je lako, ali biti mucavac sâmoga jezika nešto je drugo, što dovodi u varijaciju sve jezične elemente, pa čak i nejezične elemente, varijable izraza i varijable sadržaja. Novi oblik redundancije. I... I... I... Uvijek postoji borba u jeziku između glagola “biti” i veznika “i”, između *jest* i *i*⁹¹. Ta se dva termina slažu i spajaju samo prividno, jer jedan djeluje u jeziku kao konstanta i tvori dijatonsku ljestvicu jezika, dok drugi sve dovodi u varijaciju konstituirajući linije uopćenog kromatizma. Od jednoga do drugog, sve se obrće. Oni koji pišu na engleskom ili američkom bili su svjesniji od nas te borbe i njenih uloga te valencije “i”-ja.⁹² Proust je ustvrdio: “remekdjela su napisana na nekoj vrsti stranog jezika”. To znači mucati, ali mucati kao mucavac jezika kao takvog, ne samo govora. Biti stranac, ali u vlastitu jeziku, ne samo kao netko tko govori neki drugi jezik od svoga. Biti dvojezičan, višejezičan, ali u jednom jedinom jeziku, čak bez dijalekta ili narječja. Biti bastard, mješanac, ali pročišćenjem rase. Tako stil postaje jezik.

⁹⁰ Gherasim Luca, *Le chant de la carpe*, Ed. du Soleil noir, i snimka koju je izdao Givaudan, na kojoj G. Luca recitira pjesmu “Strastveno”.

⁹¹ Francuske riječi *est* (“jest”) i *et* (“i”) izgovaraju se jednako. (prev.)

⁹² “I”, *and*, ima osobito važnu ulogu u engleskoj književnosti, ne samo u Starom zavjetu nego i u “manjinama” koje oblikuju jezik: navedimo primjer, jedan od mnogih, J. M. Syngea (usp. zapažanja François Regnaulta o usklađivanju angloirskog u francuskom prijevodu Syngeovog *Playboy of the Western World* (*Baladin du monde occidental*, Bibl. du Graphe). Nije dovoljno analizirati “i” kao veznik: “i” je više vrlo poseban oblik svake moguće konjunkcije, koji uvodi u igru određenu logiku jezika. U djelu Jeana Wahla nalazimo duboka razmišljanja o tom značenju “i”-ja, o načinu na koji ono dovodi u pitanje prvenstvo glagola biti.

Tako jezik postaje intenzitetski, čisti kontinuum vrijednosti i intenziteta. Tako čitav jezik postaje tajan, a ipak nema ništa što bi sakrio, umjesto da kroji podsustav u pojedinom jeziku. Do toga se dolazi samo trijeznošću, stvaralačkom suptrakcijom. Neprekidna varijacija ima samo asketske linije, malo trave i čiste vode.

Moguće je uzeti koju god jezičnu varijablu i dovesti je u varijaciju na neprekinutoj nužno virtualnoj liniji između dvaju stanja te varijable. Više se ne nalazimo u situaciji lingvisti koji očekuju da konstante jezika dožive neku vrstu mutacije ili se podvrgnu promjenama akumuliranim u sâmo-me govoru. Linije promjene ili stvaralaštva čine dio apstraktne mašine, u potpunosti i izravno. Hjelmslev je primijetio da svaki jezik nužno sadrži neiskorištene mogućnosti, i da apstraktna mašina mora obuhvatiti te mogućnosti ili potencijalnosti.⁹³ “Potencijalno” i “virtualno” nipošto nisu suprotni stvarnom, naprotiv, stvarnost stvaralačkog, dovođenje u neprekidnu varijaciju varijabli, suprotna je samo aktualnom determiniranju njihovih konstantnih odnosa. Svaki put kad nacrtamo liniju varijacije, varijable su određene prirode: fonološke, sintaktičke ili gramatičke, semantičke itd., ali sâma je linija ne-stalna, asintaktička ili agramatička, asemantička. Agramatičnost, na primjer, više nije kontingentno obilježje govora koje bi bilo suprotno gramatičnosti jezika, već, naprotiv, idealno obilježje linije koja dovodi gramatičke varijable u stanje neprekidne varijacije. Osvrnimo se na analizu Nicolasa Ruweta određenih jedinstvenih Cummingsovih izraza poput *he danced his did*, ili *they went their came*. Moguće je rekonstituirati varijacije kroz koje gramatičke varijable virtualno prolaze da bi dovele do tih agramatičkih izraza (*he did his dance, he danced his danse, he danced what he did..., they went as they came, they went their way...*)⁹⁴. Usprkos Ruwetovoj strukturalnoj interpretaciji, ne bismo trebali prihvatiti pretpostavku da sukcesija pravilnih formi proizvodi atipični izraz. Prije će biti da atipični izraz proizvodi dovođenje u varijaciju pravilnih formi tako što ih čupa iz njihovog stanja konstanti. Atipični izraz je vršak deteritorijalizacije jezika, ima ulogu *tenzora* (*tenseur*). To znači da jezik teži granici svojih

⁹³ Hjelmslev, *Le langage*, Editions de Minuit, str. 63 i pass.

⁹⁴ Nicolas Ruwet, “Parallélisme et déviations en poésie”, u *Langue, discours, société*, Ed. du Seuil. Ruwet analizira 29. pjesmu u Cummingsovim *Fifty Poems*, iznoseći ograničeno i strukturalističko tumačenje tog fenomena varijacije, i pozivajući se na pojam “paralelizma”. U drugim tekstovima umanjuje važnost tih varijacija, smatrajući ih marginalnim vježbama koje se ne tiču pravih promjena u jeziku. Ipak, sâma njegova zapažanja nadmašuju sve te interpretacijske restrikcije.

elemenata, formi ili pojmova, prema ovostranosti ili onostranosti jezika. Tenzor ostvaruje svojevrstnu tranzitivizaciju rečenice, i čini da zadnji termin reagira na onaj koji mu prethodi, uspinjući se nazad čitavim lancem. On osigurava intenzitet i kromatsku obradu jezika. Jednostavan izraz poput I... može imati ulogu tenzora kroz čitav jezik. U tome smislu, I nije toliko veznik koliko je atipični izraz svih mogućih konjunkcija koje dovodi u neprekidnu varijaciju. Stoga se tenzor ne može svesti ni na konstantu ni na varijablu, već osigurava varijaciju varijable suptrahirajući svaki put vrijednost konstante ($n - 1$). Tenzori ne odgovaraju nikoj lingvističkoj kategoriji, ali su pragmatičke vrijednosti ključne kako za sklopove iskazivanja tako i za neupravne govore.⁹⁵

Ponekad se smatra da te varijacije ne izražavaju uobičajeni stvaralački rad u jeziku te da ostaju marginalne, povlasticom pjesnika, djece i luđaka. To je stoga što se apstraktna mašina želi definirati konstantama koje se mogu modificirati samo naknadno, kumulativnim učinkom ili sintagmatskom mutacijom. No apstraktna mašina jezika nije univerzalna, pa čak ni opća, već je singularna; nije aktualna, već je virtualna-stvarna; nema obvezatna ili nepromjenljiva pravila, već fakultativna pravila koja se neprestance mijenjaju sa sâmom varijacijom, kao u igri u kojoj se svakim potezom mijenja pravila. Odatle komplementarnost apstraktnih mašina i sklopova iskazivanja, prisutnost jednih u drugima. Apstraktna mašina je, naime, poput dijagrama sklopa. Ona povlači linije neprekidne varijacije, dok konkretni sklop obrađuje varijable, ustrojava njihove vrlo raznolike odnose ovisno o tim linijama. Sklop odabire varijable na određenoj razini varijacije, slijedeći određeni stupanj deteritorijalizacije, te determinira one koje imaju ući u konstantne odnose ili se podvrgnuti obvezatnim pravilima i, suprotno tome, one koje će služiti kao tekuća materija za varijaciju. To nas ne treba navesti na zaključak da sklop pruža samo određeni otpor, ili inerciju, apstraktnoj mašini. Jer čak su i "konstante" ključne za determiniranje virtualnosti kroz koje varijacija prolazi, i sâme fakultativno odabrane. Naravno, na stanovitoj razini postoji kočenje i otpor, ali na drugoj razini sklopa postoji samo protok između različitih vrsta varijabli te koridori kojima se prolazi u oba smjera: varijable skupno efektuiraju mašinu, sveukupnošću svojih odnosa. Stoga ništa ne opravdava razlikovanje između kolektivnog i konstantnog jezika i promjenljivih i pojedinačnih govornih činova. Ap-

⁹⁵ Usp. Vidal Sephiha, "Introduction à l'étude de l'intensif", *Langages*, svibanj, 1970. To je jedno od prvih istraživanja atipičnih jezičnih tenzija i varijacija kakve se očituju osobito u takozvanim manjinskim jezicima.

straktna mašina je uvijek singularna, označena vlastitim imenom, skupnim ili pojedinačnim, dok je sklop iskazivanja uvijek kolektivan, u pojedincu kao i u grupi. Apstraktna mašina-Lenjin i kolektivni sklop-boljševik... Isto vrijedi i za književnost, za glazbu. Ne postoji nikakvo prvenstvo pojedinca: umjesto toga, nerastvorivost singularnog Apsolutnog i kolektivnog Konkretnog. Apstraktna mašina ne opstoji neovisno o sklopu, kao što sklop ne funkcionira neovisno o mašini.

IV. JEZIK SE MOŽE ZNANSTVENO PROUČAVATI SAMO U UVJETIMA VEĆINSKOG ILI STANDARDNOG JEZIKA

U svjetlu općepoznate činjenice da je jezik promjenjiva i heterogena stvarnost, koji smisao treba dati ustrajavanju lingvistâ na izradi homogenog sustava koji bi omogućio njegovo znanstveno proučavanje? Posrijedi je nastojanje da se iz cjeline konstanti izvuku varijable ili da se determiniraju konstantni odnosi među varijablama (to je očito već u komutativnosti fonologâ). No znanstveni model koji omogućuje da jezik postane objektom istraživanja istovjetan je s političkim modelom koji omogućuje da jezik postane homogeniziran, centraliziran, standardiziran, jezik moći, većinski ili dominantan. Lingvist se uzalud poziva na znanost, i ništa drugo doli čistu znanost – ne bi bio prvi put da se poretkom čiste znanosti služi kako bi se zajamčili zahtjevi nekog drugog poretka. Što je to gramatičnost, i znak S, kategorički simbol koji dominira iskazima? To je indikator moći prije nego što je sintaktički indikator, a Chomskyjeva stabla uspostavljaju konstantne odnose između varijabli moći. Oblikovati gramatičke ispravne rečenice je, za normalnog pojedinca, preduvjet za pokoravanje društvenim zakonima. Za svakog se pretpostavlja da poznaje gramatičnost, a oni koji je ne poznaju spadaju u posebne institucije. Jedinstvo jezika je ponajprije političko. Ne postoji materinji jezik, već samo preuzimanje vlasti od strane dominantnog jezika koji ponekad napreduje na širokoj fronti, a ponekad se obrušava na više različitih središta istovremeno. Moguće je osmisлити više načina na koje se jezik može homogenizirati, centralizirati: republikanski način nije nužno isti kao monarhistički, i nije manje neumoljiv.⁹⁶ Ali

⁹⁶ O ekstenzijama i difuzijama jezičnih stanja, kako na način "mrlje ulja" tako i na način "padobranske postrojbe", usp. Bertil Malmberg, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, P.U.F., pogl. III (pozivajući se na vrlo važna dijalektološka istraživanja N. Lindqvista). Sada postoji potreba za komparativnim istraživanjima koja će se baviti načinom na koji se ostvaruju homogenizacije i centralizacije određenog većinskog jezika. U tome pogledu, lingvistička povijest francuskog posve se razlikuje od lingvističke povijesti engleskog, kao što se razlikuje i njihov odnos

znanstveno nastojanje da se izdvoje konstante i konstantne relacije uvijek je skopčano s političkim nastojanjem da ih se nametne onima koji govore i da se prenesu riječi-naredbe.

*Speak white and loud
o da koji predivan jezik
za zapošljavanje radnika
izdavanje naređenja
odrediti čas smrti radovima
i stanke koja okrepljuje...*

No treba li uopće razlikovati dvije vrste jezika, “visoke” i “niske”, većinske i manjinske? Jedne bi definirala upravo moć (*pouvoir*) konstanti, druge moć (*puissance*)⁹⁷ varijacije. Ne želimo suprotstaviti naprosto jedinstvo nekog većinskog jezika i mnogostrukost dijalekata. Prije će biti da se svaki dijalekt nalazi pod utjecajem stanovita područja tranzicije i varijacije, ili, bolje, svaki manjinski jezik ima navlastito dijalektalno područje varijacije. Prema Malmbergu, na kartama dijalekata rijetko nalazimo jasne granice. Ono što nalazimo više su limitrofna i tranzicijska područja, područja nerazlučivosti. Isto tako, tvrdi se da “kvebeški jezik toliko obiluje modulacijama

prema pisanju kao obliku homogenizacije. Za francuski, u najvećoj mjeri centralizirani jezik, referiramo se na M. de Certeau, D. Julia, J. Revel, *Une politique de la langue*, Gallimard, 1975. Ta se analiza bavi vrlo kratkim razdobljem na koncu 18. stoljeća, usredotočena na opata Grégoirea, ali ukazuje na dva distinktna momenta: onaj kad se središnji jezik suprotstavio ruralnim dijalektima, kao i grad selu, prijestolnica provinciji, i onaj kad suprotstavio “feudalnim idiomima” ali i jeziku useljenikâ, kao što se Nacija suprotstavlja svemu što joj je strano ili neprijateljsko (str. 160 i *pass.*: “Očito je i to da odbacivanje dijalekata kao posljedicu ima tehničku nesposobnost da se dohvate postojani zakoni u oralnosti ili regionalnim oblicima govora”).

⁹⁷ Jedna od važnih oprečnosti, koja se proteže kroz čitavo djelo i za koju ne nalazimo pandana u hrvatskome jeziku, jest ona što je autori utvrđuju između “moći” shvaćene kao *pouvoir* i “moći” shvaćene kao *puissance*: za razliku od ove, *pouvoir* uvijek ima denotaciju vlasti i preuzimanja vlasti, hijerarhije i nametanja jedinstva, dok bi *puissance* više odgovarala “sposobnosti” ili “kapacitetu” povezanima s tvorbom mnogostrukosti. I izvan tih kontekstualizacija i pridanih konotacija, to dvoznačje u biti više-manje odgovara onome grčkog pojma *dynamis* ili latinskog *potentia*: zbog čega pokatkad na mjestima gdje je oprečnost najnaglašenija *puissance* prevodimo i kao “možnost”. Kao što će se potanje pokazati kasnije (u pogl. 12 i 13), *pouvoir* se definira ponajprije time što odlikuje državni aparat, dok je *puissance* svojstvena ratnoj mašini. (Prev.)

i varijacijama regionalnih naglasaka i igrama tonskih naglasaka te katkada izgleda da bi se, bez pretjerivanja, bolje očuvao glazbenom notacijom nego ortografskim sustavom”.⁹⁸ Sâm pojam dijalekta je vrlo dvojbjen. A k tome je i relativan, jer pitanje je u odnosu prema kojem većinskom jeziku on vrši svoju funkciju: na primjer, kvebeški jezik vrednuje se ne samo u odnosu prema standardnom francuskom nego i u odnosu prema većinskom engleskom od kojeg preuzima svakovrsne fonetske i sintaktičke elemente i dovodi ih u varijaciju. Bantu dijalekti se ne vrednuju samo u odnosu prema nekom materinjem jeziku nego i u odnosu prema afrikaansu kao većinskom jeziku i engleskom kao protuvećinskom jeziku koji su Crnci odabrali kao svoj.⁹⁹ Ukratko, ne razjašnjava pojam dijalekta onaj manjinskog jezika, već obrnuto, manjinski jezik definira dijalekte vlastitim mogućnostima varijacije. Treba li, dakle, razlikovati manjinske i većinske jezike, bilo iz perspektive regionalne situacije dvojezičnosti ili višejezičnosti koja obuhvaća barem jedan dominantni jezik i jedan dominirani jezik, bilo iz perspektive globalne situacije koja određenim jezicima daje imperijalističku moć nad drugima (kao što je danas uloga američkog engleskog)?

Barem nas dva razloga priječe da prihvatimo to gledište. Kao što primjećuje Chomsky, neki dijalekt, ili jezik geta, ili manjinski jezik ne izmiču uvjetima obrade koja iz njih izlučuje homogeni sustav i, iz ovoga, konstante: crnački engleski ima vlastitu gramatiku koja se ne definira kao zbir pogrešaka ili prekršaja u odnosu prema standardnom engleskom, no ta se gramatika može razmatrati samo ako na nju primijenimo ista pravila istraživanja kao i na onu standardnoga engleskog. Zbog toga, pojmovi većinskog i manjinskog izgleda nemaju nikakvu lingvističku važnost. Izgubivši svoju globalnu većinsku funkciju, francuski nije izgubio ništa od svoje konstantnosti i homogenosti, svoje centraliziranosti. Obrnuto, afrikaans je stekao homogenost dok se kao lokalno manjinski jezik borio protiv engleskog. Čak, i ponajprije, politički gledano, teško je vidjeti kako bi nositelji nekog manjinskog jezika mogli funkcionirati a da mu ne daju, pa makar i samo tako što pišu na njemu, konstantnost i homogenost koje ga pretvaraju u lokalno većinski jezik kadar iznuditi službeno priznanje (odatle politička

⁹⁸ Usp. Michèle Lalonde, u *Change*, br. 30, gdje nalazimo navedenu pjesmu “Speak White” kao i manifest o kvebeškom jeziku.

⁹⁹ O složenoj situaciji afrikaansa, usp. lijepu knjigu Breytena Breytenbacha, *Feu froid*, Bourgois, 1976; istraživanje G. M. Lorya (str. 101-107) baca svjetlo na Breytenbachov pothvat, na žestinu njegova pjesničkog pristupa jeziku i njegovu želju da bude “bastard, s bastardnim jezikom”.

uloga pisaca koji se bore za prava nekog manjinskog jezika). No suprotni argument izgleda još uvjerljiviji: što više neki jezik stječe obilježja materijalnog, to je podložniji neprekidnim varijacijama koje ga pretvaraju u "manjinski". Jalovo je kritizirati globalni imperijalizam nekog jezika osuđujući iskrivljenja što ih on unosi u druge jezike (na primjer, puristička kritika utjecaja engleskog na francuski, malograđansko žigosanje "franengleskog"). To što je jezik poput britanskog ili američkog engleskog globalno većinski znači, naime, da ga neprestano uobličuju sve manjine svijeta, s kojekakvim procesima varijacije. Kao što je gaelski ili irsko-engleski doveo u varijaciju engleski. Kao što su crnački engleski i mnoštvo "jezika geta" doveli u varijaciju američki, do te mjere te je New York takoreći grad bez jezika. (Štoviše, američki se engleski nije mogao *uspostaviti*, s obzirom na njegove razlike od britanskog, bez jezičnog uobličavanja od strane manjina). Ili kao što je bila jezična situacija u starome austrijskom carstvu: njemački je bio većinski jezik u odnosu prema manjinama samo utoliko što je bio podvrgnut utjecaju nekog manjinskog jezika u odnosu prema njemačkom Nijemaca. Ne postoji jezik koji ne bi imao svoje unutarnje, endogene, unutarjezične manjine. Tako se gledano iz najopćenitije lingvističke perspektive Chomskyjeva i Labovova pozicija neprestano isprepliću i pretapaju jedna u drugu. Chomsky je kadar tvrditi da se čak i manjinski jezik, dijalektalni jezik ili jezik geta, ne može proučavati izvan uvjeta koji iz njega izdvajaju invarijante i eliminiraju "izvanjske ili mješovite" varijable, dok je Labov kadar odgovoriti da se čak i većinski i standardni jezik ne može proučavati neovisno o "inherentnim" varijacijama koje upravo nisu ni mješovite ni ekstrinzične. Nikada nećete doseći homogeni sustav koji već ili još nije uobličen imanentnom, neprekidnom i regulirana varijacijom (zašto se Chomsky pretvara da to ne shvaća?).

Ne postoje, dakle, dvije vrste jezika, već dvije moguće obrade jednog te istog jezika. Ili se varijable obrađuju tako što se iz njih ekstrahiraju konstante i konstantni odnosi, ili tako što ih se dovodi u stanje neprekidne varijacije. Ako smo ponekad dali pogrešan dojam da konstante postoje neovisno o varijablama i jezične konstante neovisno o varijablama iskazivanja, to je bilo samo da si olakšamo izlaganje. Očito je, naime, da se konstante izvlače iz samih varijabli. Univerzalije ne opstoje po sebi u lingvistici ništa više nego u ekonomiji, i uvijek su rezultati neke univerzalizacije ili uniformizacije koja uključuje varijable. Konstanta nije suprotstavljena varijabli, već se obrada varijabli suprotstavlja drugoj obradi, onoj neprekidne varijacije. Takozvana obvezatna pravila odgovaraju prvoj obradi, dok se fakultativna pravila tiču konstrukcije jednog kontinuuma varijacije. Štoviše, postoji

stanovit broj kategorija ili razlikovanja koje su neuporabljive, jer su neprijemljive i nepodložne prigovoru stoga što već pretpostavljaju prvu obradu i u cijelosti su podvrgnute traženju konstanti: na primjer, jezik kao suprotstavljen govoru, sinkronija dijakroniji, kompetencija performansi, distinktivne značajke nedistinktivnim (ili sporedno distinktivnim) značajkama. Nedistinktivne, pragmatičke, stilističke, prozodijske značajke nisu samo sveprisutne varijable koje se razlikuju od prisutnosti ili odsutnosti neke konstante, nadlinearni i "suprasegmentirani" elementi koji se razlikuju od linearnih segmentiranih elemenata: sama njihova obilježja daju im moć da dovedu sve elemente jezika u stanje neprekidne varijacije – na primjer, utjecaj tona na foneme, naglasaka na morfeme, intonacije na sintaksu. To dakle nisu sporedne značajke, već druga obrada jezika, koja ne funkcionira prema kategorijama prve.

"Većinski" i "manjinski" ne označavaju dva jezika, već dvije upotrebe ili funkcije jezika. Dvojezičnost, naravno, ovdje služi kao primjer no, i opet, to je samo iz praktičnih razloga. Nedvojbeno, u austrijskome carstvu češki je bio manjinski jezik u odnosu prema njemačkom; ali praški njemački već funkcionira kao potencijalno manjinski jezik u odnosu prema bečkom ili berlinskom. A Kafka, češki Židov koji piše na njemačkom podvrgnut će njemački stvaralačkom postupku manjinskog jezika konstruirajući kontinuum varijacije, baratajući svim varijablama kako bi sapeo konstante i proširio varijacije u isti mah: učiniti da jezik muca, ili da "leleče", rastrijeti tenzore kroz čitav jezik, čak i pisani, i iz njega izvlačiti krikove, povike, visine, trajanja, timbre, naglaske, intenzitete. Često se ukazivalo na dvije združene težnje što ih nalazimo u takozvanim manjinskim jezicima: osiromašenje, gubitak sintaktičkih ili leksičkih formi s jedne strane, i neobično bujanje promjenljivih učinaka, sklonost preopterećenju i parafrazi s druge. To je moguće utvrditi kako za praški njemački tako i za crnački engleski ili kvebeški. No, osim u rijetkim izuzecima, lingvisti su tumačili te težnje na prilično zlonamjeren način, naglašavajući siromaštvo i neprirodnost svojstvene tim jezicima. Tobožnje siromaštvo zapravo je ograničavanje konstanti, a preopterećenje proširenje varijacija, kako bi se razvio kontinuum koji odnosi sa sobom sve sastavnice. To siromaštvo nije nedostatak, nego praznina ili elipsa što omogućuje da se konstanta mimoide umjesto da se u nju uđe, da joj se pristupi odozgo ili odozdo umjesto da se smjesti u njoj. A to preopterećenje nije retorička figura, metafora ili simbolička struktura, već pokretna parafraza koja svjedoči za delokaliziranu prisutnost neupravnog govora u srcu svakog iskaza. S obje strane prisustvujemo odbijanju referentnih točaka, rastakanju konstantne forme u korist dinamičnih

razlika. I što više neki jezik uđe u to stanje, to je bliži ne samo glazbenoj notaciji nego i sâmoj glazbi.¹⁰⁰

Suptrahirati i dovesti u varijaciju, odstraniti i dovesti u varijaciju – to je jedna jedina operacija. Ne postoje siromaštvo i preopterećenje koji bi bili odlikom manjinskih jezika u njihovu odnosu prema većinskom ili standardnom jeziku. Ono što postoji jesu trezvenost i varijacija koje su poput manjinske obrade standardnog jezika, postajanja-manjinskim većinskog jezika. Problem se ne sastoji u razlikovanju između većinskog i manjinskog jezika, već u postajanju. Posrijedi nije reteritorijalizacija na nekom dijalektu ili narječju, nego deteritorijalizacija većinskog jezika. Američki Crnci ne suprotstavljaju svoj engleski standardnom engleskom, već američki engleski koji je njihov vlastiti jezik pretvaraju u crnački engleski. Manjinski jezici ne postoje po sebi: oni postoje samo u odnosu prema nekom većinskom jeziku, i ulaganja su tog jezika kojim on i sâm postaje manjinski. Svatko mora naći manjinski jezik, dijalekt ili, bolje, idiolekt, na osnovi kojeg će svoj većinski jezik učiniti manjinskim. To je snaga takozvanih “manjinskih” autora, koji su zapravo najveći, jedini veliki: oni su prisiljeni svladati vlastiti jezik, to jest dosegnuti onu trezvenost u upotrebi većinskog jezika koja omogućuje da ga se dovede u stanje neprekidne varijacije (suprotnost regionalizmu). Dvojezičan ili višejezičan se može biti samo u vlastitom jeziku. Svladati većinski jezik da bi se u njemu ocrtali još nepoznati manjinski jezici. Služiti se manjinskim jezikom kako bi se većinski *dao u bijeg*. Manjinski autor je stranac u vlastitom jeziku. On je bastard, doživljava sebe kao bastarda, ne

¹⁰⁰ S obzirom na dvostruki aspekt manjinskih jezika, siromaštvo-elipsu i preopterećenje-varijaciju, moguće je referirati se na određen broj egzemplarnih analiza: Wagenbachovo istraživanje praškog njemačkog na početku 20. stoljeća (Klaus Wagenbach, *Franz Kafka, Eine Biographie seiner Jugend*, Francke, Bern, 1958); Pasolinijevo istraživanje koje pokazuje kako se talijanski jezik nije ustanovio na osnovi standardnog i prosječnog, već je eksplodirao istodobno u dva smjera, “nadolje i nagore”, prema pojednostavljenom materijalu i ekspresivnom pretjerivanju (*L'expérience hérétique*, Payot, str. 46-47); ono J. L. Dillarda, koji naglašava dvostruku težnju crnačkog engleskog: s jedne strane izostaviti, izgubiti ili se osloboditi, s druge strane preoptereti se, razviti “fancy talk” (*Black-english*, Random House, New York, 1972). Kao što primjećuje Dillard, tu nema nikakve inferiornosti naspram standardnoga jezika, već suodnosnost dvaju kretanja što nužno izmiču standardnoj razini jezika. Također na primjeru crnačkog engleskog, LeRoi Jones pokazuje u kojoj mjeri te dvije združene težnje približavaju jezik glazbi (*Blues People*, William Morrow, New York, 1963, str. 30-31 i cijelo 3. poglavlje). U općenitijemu smislu, sjetit ćemo se istraživanja Pierrea Bouleza dvostrukoga glazbenog kretanja, rastvaranja forme i dinamičkog preopterećenja ili proliferacije: *Par volonté et par hasard*, Ed. du Seuil, str. 22-24.

zbog miješanja ili mješovitosti jezika, već zbog suptrakcije i varijacije svojeg jezika što se postižu rastiranjem tenzorâ.

Manjina (*minorité*) je vrlo složen pojam, s glazbenim, književnim, lingvističkim, ali i pravnim i političkim referencijama. Opreka između manjine i većine nije samo kvantitativna. Većina implicira konstantu, izraza ili sadržaja, kao mjera-uzorak u odnosu prema kojem se vrednuje. Pretpostavimo da je konstanta ili uzorak neki Europljanin-bijelac-odrasli-muškarac-heteroseksualan-stanovnik grada koji govori nekim standardnim jezikom (Joyceov ili Poundov Uliks). Očito je da “čovjek” ima većinu čak i ako je manje brojan od komaraca, djece, žena, Crnaca, seljaka, homoseksualaca itd. On se pojavljuje dvaput, jednom u konstanti, i jednom u varijabli iz koje se konstanta izvlači. Većina pretpostavlja stanje moći i dominacije, ne obrnuto. Pretpostavlja mjeru-uzorak, ne obrnuto. Čak je i marksizam “gotovo redovito izražavao hegemoniju sa stajališta nacionalnog radnika, kvalificiranog, muškog i iznad trideset pet godina”.¹⁰¹ Determinacija koja nije konstantna stoga će se smatrati manjinskom, po naravi i bez obzira na brojnost, to jest smatrat će se podsustavom ili van-sustavom. To je očito u svim operacijama, izbornim ili kakvima drugim, u kojima vam se daje da birate pod uvjetom da vaš odabir ostane unutar granicâ konstante (“ne smijete odabrati promjenu društva...”). No u toj se točki sve obrće. Jer, u mjeri u kojoj se analitički shvaća u apstraktnom uzorku, većina nikada nije nitko, uvijek je Nitko – Odisej – dok je manjina postajanje svima, potencijalno postajanje u mjeri koliko se odstupa od modela. Postoji većinska “činjenica”, ali to je analitička činjenica Nikoga, suprotstavljena postajanju-manjinskim svih. Zbog toga valja razlikovati većinsko kao homogen i konstantan sustav, manjine kao podsustave i manjinsko kao potencijalno, stvoreno i stvaralačko postajanje. Posrijedi nikad nije stjecanje većine, pa čak ni uvođenjem nove konstante. Ne postoji većinsko postajanje, većina nikada nije postajanje. Postajanje je uvijek manjinsko. Žene, ma koliko ih bilo, uvijek su manjina, koja se može definirati kao stanje ili podskup; ali one stvaraju samo tako što omogućuju neko postajanje koje nije njihovo vlasništvo, u koje i sâme moraju ući: postajanje-ženom koje se tiče čitava čovjeka, i muškarce i žene. Isto vrijedi za manjinske jezike: to nisu samo podjezici, idiolekti ili dijalekti, već potencijalne sile što omogućuju većinskom jeziku da uđe u neko manjinsko postajanje u svim svojim dimenzijama, svim svojim elementima. Moguće je razlikovati manjinske

¹⁰¹ Yann Moulier, predgovor u Mario Tronti, *Ouvriers et Capital*, Bourgeois, Paris, 1977.

jezike, većinski jezik i postajanje-manjinskim većinskog jezika. Naravno, manjine su stanja koja je moguće objektivno definirati, stanja jezika, etnije, spola, s njihovim teritorijalnostima geta, ali one se moraju razmatrati i kao klice, kristali postajanja čija se jedina vrijednost sastoji u tome što zapodijevaju neobuzdiva kretanja i deterritorijalizacije prosjeka ili većine. Zbog toga je razloga Pasolini pokazao kako se ono bitno, upravo u slobodnome nepravnom govoru, ne nalazi ni u jeziku A, ni u jeziku B, već “u jeziku X koji nije drugo doli jezik A u procesu zbiljskog postajanja jezikom B”¹⁰². Postoji univerzalna figura manjinske svijesti kao postajanje svima, a to postajanje je stvaranje. Ono se ne doseže stjecanjem većine. Ta je figura upravo neprekidna varijacija kao amplituda koja neprestano, viškom ili manjkom, prelazi reprezentativni prag većinskog uzorka. Time što se podiže figura manjinske univerzalne svijesti referira se na moći (*puissances*) postajanja koje pripadaju drugom području od onoga Moći (*Pouvoir*) i Dominacije. Neprekidna varijacija konstituira manjinsko postajanje svih, nasuprot većinskome Faktu Nikoga. Manjinsko postajanje kao univerzalna figura svijesti zove se autonomija. Naravno, revolucionarom se ne postaje upotrebom manjinskog jezika kao dijalekta, regionalizacijom ili getoiziranjem, već se uporabom mnogih elemenata manjine, njihovim spajanjem i sprežanjem izumijeva specifično, autonomno i nepredviđeno postajanje.¹⁰³ Većinski i manjinski modus dvije su obrade jezika, od kojih se jedan sastoji u izvlačenju konstanti iz jezika, a drugi u njegovu dovođenju u neprekidnu varijaciju. No ukoliko je riječ-naredba varijabla iskazivanja koja efektuira mogućnost jezika i definira upotrebu elemenata na osnovi jedne ili druge obrade, utoliko se mora vratiti njoj kao jedinom “metajeziku” sposobnom razjasniti dvostruko usmjerenje, dvostruku obradu varijabli. Problem funkcija jezika uglavnom se loše postavlja upravo zbog zanemarivanja te varijable riječi-naredbe, koja podlaže sebi sve moguće funkcije. Sukladno Canettijevim naznakama, kao polazište možemo uzeti sljedeću pragmatičku situaciju: riječ-naredba je osuda na smrt, uvijek implicira tu osudu, čak i ako je ona vrlo ublažena, pretvorena u simbol, inicijacijska,

¹⁰² P. P. Pasolini, *L'expérience hérétique*, str. 62.

¹⁰³ Usp. manifest “kolektivne Strategije” o kvebeškom jeziku, *Change*, br. 30, gdje se prokazuje “mit subverzivnog jezika” koji pretpostavlja da je puko stanje manjine dovoljno da bi se zauzela revolucionarna pozicija (“to mehanicističko izjednačavanje proizlazi iz populističkog poimanja jezika (...) to što pojedinac govori jezikom radničke klase ne znači da zastupa pozicije te klase (...) Teza prema kojoj joul ima subverzivnu, kontrakulturalnu moć je posve idealistička”, str. 188)

privremena itd. Riječ-naredba nanosi izravnu smrt onome koji prima naredbu, ili moguću smrt ako se ne pokori, ili smrt koju sâm mora nanijeti, odnijeti drugamo. Očevo naređenje sinu: “učini to”, “nemoj to učiniti”, ne može se odijeliti od te male osude na smrt koju sin doživljava u određenoj točki svoga bića. Smrt, smrt – to je jedina presuda, i ono što presudu pretvara u sustav. Pravorijek. *No riječ-naredba je i nešto drugo, nerazdruživo povezano s ovim: nešto poput krika upozorenja ili poruke bijega. Bilo bi prejednostavno reći da je bijeg reakcija protiv riječi-naredbe – on je prije obuhvaćen njome, kao njezino drugo lice u složenom sklopu, njegova druga sastavnica. Canetti s pravom spominje lavlju riku, koja iskazuje bijeg i smrt zajedno.*¹⁰⁴ Riječ-naredba je dvotonska. Prorok prima riječi-naredbe dok se daje u bijeg kao i dok priželjkuje smrt: židovsko je proroštvo sjedinilo žudnju prema smrti i pobudu bijega od božanske riječi-naredbe.

Razmotrimo li prvi aspekt riječi-naredbe, to jest smrt kao ono izraženo iskaza, jasno vidimo da ona ispunjava prijašnje zahtjeve: iako se smrt bitno odnosi na tijela, pripisuje se tijelima, njena trenutačnost i neposrednost daju joj autentični karakter netjelesne pretvorbe. Ono što joj prethodi i ono što slijedi nakon nje može biti iscrpan sustav djelovanjâ i trpljenjâ, spori rad tijelâ. Po sebi, ona nije ni djelovanje ni trpljenje, već čisti čin, čista pretvorba koju iskazivanje sjedinjuje s iskazom, s rečenicom. Onaj čovjek je mrtav... Već si mrtav kad primiš riječ-naredbu... Smrt je zapravo posvuda kao ta granica koja se ne može prijeći, idealna granica koja odjeljuje tijelâ, njihove forme i njihova stanja, te kao uvjet, čak i inicijatički, čak i simbolički, kroz koji subjekt mora proći da bi promijenio formu ili stanje. U tome smislu Canetti govori o “enantiomorfozi”, zabrani preobražaja: režimu koji uključuje nepromjenljivog i hijeratskog Gospodara koji u svakom trenutku donosi zakone putem konstanti, zabranjujući ili strogo ograničujući preobražaje, dajući figurama jasne i stabilne obrise, zapovijedajući subjektima da umru kako bi prešli iz jedne u drugu. Tijelo se odjeljuje i razlikuje od drugoga uvijek posredstvom nečeg netjelesnog. Kao krajnost tijela, figura je netjelesni atribut koji ga ograničava i okončava: smrt je Figura. Smrću se tijelo dovršava ne samo u vremenu nego i u prostoru, i smrću se njegove linije formiraju ili ocrtavaju obris. Postoje mrtvi prostori kao i mrtva vremena. “Često raskrinkavanje dovodi do redukcije svijeta (...) Od svih za-

¹⁰⁴ Elias Canetti, *Masa i moć* (usp. dva ključna poglavlja koja odgovaraju dvama aspektima riječi-naredbe, “Zapovijed” i “Preobražaj”), a osobito opis hodočašća u Meku s njegovim dvostrukim kodiranim aspektom, umrtvljujućom petrifikacijom i paničnim bijegom (str. 260-261).

brana preobražaja vjerojatno su najvažnije društvene zabrane” (...) Sâma smrt, najstroža od svih granica, ono je što stoji između klasa¹⁰⁵ U jednojme takvom režimu, svako novo tijelo zahtijeva podizanje suprotne forme kao i formiranje distinktnih subjekata: smrt je opća netjelesna pretvorba koja se pripisuje svim tijelima sa stajališta njihovih formi i supstancija (na primjer, tijelo Partije ne može postati zasebno tijelo bez neke operacije zabrane pretvorbe i bez formacije novih militanata koja pretpostavlja eliminaciju prve generacije).

Istina je da se naša razmatranja odnose na sadržaj ništa manje nego na izraz. Čak i u trenutku kad se dvije ravni najviše razlikuju, poput režima tijela i režima znakova u nekom sklopu, one se, naime, još nalaze u stanju recipročnog pretpostavljanja. Netjelesna pretvorba je ono izraženo riječinaradaba, ali i atribut tijelâ. Ne ulaze samo jezične varijable izraza nego i nejezične varijable sadržaja u odnose formalne oprečnosti ili razlike, koji su sposobni izlučiti konstante. Kao što primjećuje Hjelmslev, izraz se dijeli u zvukovne jedinice na isti način na koji se, na primjer, sadržaj dijeli u fizičke, zoološke ili socijalne jedinice (“tele” se dijeli u mlado-goveđemuško).¹⁰⁶ Mreža binarnosti, arboresescencijâ, jednako je na snazi na obje strane. Ne postoji, međutim, nikakva analitička sličnost, suglasje ili sklad između dviju ravni. No njihova neovisnost ne isključuje izomorfnost, to jest postojanje dviju vrsta konstantnih relacija na jednoj i na drugoj strani. I upravo zbog te vrste relacija jezični i nejezični elementi od samoga početka nisu odjeljivi, bez obzira na njihovu nepodudarnost. U isto vrijeme, elementi sadržaja daju jasne obrise miješanjima tijelâ i elementi izraza daju moć presude ili suda netjelesnim izrečenima. Smisao učenja o sintetičkome sudu sastoji se upravo u tome što je on pokazao da postoji apriorna veza (izomorfnost) između Presude i Figure, forme izraza i forme sadržaja.

No razmotrimo li drugi aspekt riječi-naredbe, bijeg umjesto smrti, pokazuje se da su varijable u njemu prisutne u novom stanju, naime onome neprekidne varijacije. Netjelesna pretvorba ovdje je prijelaz na limes, premda se i dalje pripisuje tijelima: to je jedini način, ne da se ukine smrt, nego

¹⁰⁵ E. Canetti, *Masa i moć*, str. 315, 316, 317 (prema hrv. izdanju, korigirani prijevod.) (Prev.)

¹⁰⁶ Vidjeli smo da je Hjelmslev nametnuo ograničavajući uvjet time što je zahtijevao da se ravni sadržaja asimiliraju s nekom vrstom “označitelja”. Stoga mu se s pravom prigovorilo da analiza sadržaja koju predlaže ne spada toliko u lingvistiku koliko u druge discipline, kao što je, na primjer, zoologija (vidi Martinet, *La linguistique*, Danoel, Paris, 1969). No taj prigovor po našem sudu zahvaća samo njegov ograničavajući uvjet.

da je se umanju ili i da se ona sâma pretvori u varijaciju. To kretanje gura jezik do njegovih granica, a, u isto vrijeme, tijela su zahvaćena kretanjem preobražaja svojeg sadržaja ili iscrpljenjem zahvaljujući kojem dohvaćaju ili premašuju granicu svojih figura. Ovdje ne bi bilo naodmet ukazati na razliku između manjinskih i većinskih znanosti: na primjer, na težnju prekinute linije da postane krivuljom, na cjelokupnu operativnu geometriju crte i kretanja, pragmatičku znanost dovođenjâ u varijaciju koja postupa drukčije od većinske ili kraljevske znanosti Euklidovih invarijanata i koja poznaje dugu povijest zazora i čak zatomljenja (vratit ćemo se na to pitanje). Najmanji interval je uvijek dijaboličan: gospodar preobražajâ uvijek se suprotstavlja hijeratskom kralju invarijante. Kao da je došlo do oslobađanja intenzitetske materije, kontinuuma varijacije, ovdje u unutar-njim tenzorima jezika, ondje u unutar-njim tenzijama sadržaja. Ideja najmanjeg mogućeg intervala ne uspostavlja se između figura iste prirode: ona uključuje u najmanju ruku krivulju i pravac, krug i tangentu. Svjedočimo pretvorbi supstancija i rastakanju formi, prolazu do granice ili bijegu od obrisa u korist fluidnih sila, tokova, zraka, svjetlosti, materije zbog kojih se tijelo ili riječ ne zaustavljaju ni u kojoj određenoj točki. Svjedočimo netjelesnoj moći te intenzitetske materije, materijalnoj moći toga jezika. O neposrednijoj, fluidnijoj i žarčoj materiji nego što su tijela i riječi. U neprekidnoj varijaciji više nije moguće razlikovati formu izraza i formu sadržaja, već samo dvije neodjeljive ravni u recipročnom pretpostavljanju. Relativnost njihova razlikovanja sada je u potpunosti ostvarena na ravni konzistencije gdje deteritorijalizacija postaje apsolutnom i sa sobom odnosi sklop. Apsolutno, međutim, ne znači nerazlučeno: razlike, koje su postale “beskonačno male”, uspostavljaju se u jednoj jedinoj materiji koja služi ujedno kao izraz u vidu netjelesne moći i kao sadržaj u vidu bezgranične tjelesnosti. Varijable sadržaja i izraza nisu više u odnosu pretpostavljanja koji uključuje još dvije forme: dovođenje u neprekidnu varijaciju varijabli zbližava dvije forme i ostvaruje sprezanje vršaka deteritorijalizacije na jednoj kao i na drugoj strani, na ravni jedne iste oslobođene materije, lišene figura, namjerno neformirane, koja zadržava samo te vrške, te tenzore ili tenzije u izrazu kao i u sadržaju. Geste i stvari, glasovi i zvukovi uhvaćeni su u istu “operu”, nošeni istim promjenljivim učincima mucanja, vibrata, tremola i prevršenja. Sintetizator dovodi u neprekidnu varijaciju sve parametre te malo-pomalo čini da se “nužno heterogeni elementi na neki način pretapaju jedni u druge”. Čim dođe do tog sprezanja postoji neka zajednička materija. Samo u toj točki dosežemo apstraktnu mašinu ili dijagram sklopa. Sintetizator je zauzeo mjesto suda, a materija ono figure

znaku utoliko ukoliko on definira takozvani lanac označiteljâ. Bezgranično označavanje zamijenilo je znak. Pretpostavljajući da denotacija (ovdje desiggnacija i signifikacija uzete zajedno) već tvori dio konotacije, smještamo se usred toga označiteljskog režima znaka. Nikakva se osobita pažnja ne posvećuje *indeksima*, to jest teritorijalnim stanjima stvari koja tvore ono što se može designirati. Nikakva se osobita pažnja ne posvećuje *ikonama*, to jest operacijama reteritorijalizacije koje tvore ono što se može signficirati. Znak je, dakle, već dosegnuo visok stupanj relativne deteritorijalizacije pod kojim ga se smatra *simbolom*, u neprestanu upućivanju znaka na znak. Označitelj je znak u redundanciji sa znakom. Svaki znak daje znak drugom znaku. Pitanje još nije što znači određeni znak, već na koje druge znakove upućuje, koji mu se drugi znakovi pripajaju kako bi sačinili mrežu bez početka i kraja što baca sjenu na amorfni atmosferski kontinuum. Taj amorfni kontinuum zasad ima ulogu "označenog", ali neprestano se podvlači ispod označitelja kojemu služi samo kao medij ili kao zid: on je ono u čemu se rasplinjavaju vlastite forme svih sadržaja. Posrijedi ja atmosferizacija ili mundanizacija sadržajâ. Sadržaji se apstrahiraju. Tu je situaciju opisao Lévi-Strauss: svijet počinje značiti prije nego što se zna što označava, označeno je dano ali pritom nije znano.¹⁰⁸ Vaša vas je žena pogledala s čudnim izrazom lica, i pazikuća vam je jutros uručio porezno rješenje prekrživši prste, zatim ste nagazili u pseće govno, na pločniku ste ugledali dva komada drveta što su se spojila kao kazaljke na satu, počeli su šaputati iza vaših leđa kad ste ušli u ured. Nije važno što to znači, to uvijek nešto označava. Znak koji upućuje na drugi znak zahvaćen je neobičnom nemoći, neizvjesnošću, no označitelj koji tvori lanac je moćan. Tako paranoik ima udjela u toj nemoći deteritorijaliziranog znaka koja napada iz svih smjerova u klizećoj atmosferi, no utoliko lakše pristupa nadmoći označitelja kroz kraljevski osjećaj bijesa, kao gospodar mreže što se širi u atmosferi. Paranoični despotski režim: napadaju me i nanose mi bol, ali ja prozirem njihove namjere, preduhitrujem ih, znao sam to cijelo vrijeme, moćan sam čak i u svojoj nemoći, "ulovit ću ja njih".

Ništa se ne može privedi kraju u tome režimu. On tome i služi: to je tragični režim beskonačnog duga čiji je osoba u isti mah dužnik i vjerovnik. Znak upućuje na drugi znak u koji prelazi i koji ga vodi od znaka do znaka, kako bi prešao i u druge. "Makar se i vraćao kružnom putanjom..."

¹⁰⁸ Lévi-Strauss, "Introduction à l'œuvre de Marcel Mauss", *Sociologie et anthropologie*, P.U.F., str. 48-49 (kasnije u tekstu Lévi-Strauss ukazuje i na jedan drugi aspekt označenog). O toj prvoj vrijednosti atmosferskog kontinuumu, usp. psihijatrijske opise Binswangerâ i Arietija.

Znakovi ne sačinjavaju samo beskonačnu mrežu, mreža znakova je beskonačno kružna. Iskaz nadživljava svoj objekt, ime nadživljava svojeg vlasnika. Bilo tako što prelazi u druge znakove, bilo da ga se čuva u pričuvu na određeno vrijeme, znak nadživljava svoje stanje stvari kao i svoje označeno, skače poput životinje ili mrtvaca kako bi ponovo zauzeo svoje mjesto u lancu i ustanovio novo stanje, novog označenog iz kojeg se ne prestaje izvlačiti.¹⁰⁹ Dojam vječnog vraćanja. Postoji cjelokupan režim lebdećih, lutalačkih iskaza, obustavljenih imena, znakova što vrebaju čekajući da se vrate u lanac koji će ih iznova potjerati naprijed. Označitelj kao samoredundancija deteritorijaliziranog znaka, mrtvački svijet terora.

Ali važna nije toliko ta cirkularnost znakova koliko mnogostrukost krugova ili lanaca. Znak ne upućuje samo na znakove u jednom te istom krugu, već iz jednog kruga u drugi ili jedne spirale u drugu. Robert Lowie opisuje kako Indijanci iz plemena Crow i Hopi drukčije reaguju na bračnu nevjeru (Crow su nomadski lovci, dok su Hopi sjedioci vezani uz imperijalnu tradiciju): "Ako ga prevari žena, Crow će joj isjeći lice, dok će se Hopi u istoj situaciji povući, ne gubeći prisebnost, i moliti da se suša i glad obore na selo." Očito je gdje se nalazi paranoja, despotski element ili označiteljski režim, ili, kako kaže Lévi-Strauss, "bigoterija": "To je naime stoga što je za Hopija sve povezano: društveni poremećaj ili obiteljska nesreća dovode u pitanje sustav svemira čije su razine povezane mnogostrukim podudaranjima; prevrat na jednoj razini je pojmljiv, i moralno podnošljiv, samo kao projekcija drugih prevrata što zahvaćaju druge razine."¹¹⁰ Hopi skače iz jednog kruga u dugi ili iz jednog znaka u drugi prema drukčijoj spirali. Iz sela ili grada se izlazi da bi se u njega vratilo. Ti se skokovi ponekad reguliraju ne samo predoznačiteljskim obredima, već i cjelokupnom imperijalnom birokracijom koja odlučuje o njihovoj legitimnosti. Ne skače se kako god, bez pravila. Skokovi ne samo da su regulirani već su neki od njih i zabranjeni: ne prelazi najvanjskiji krug, ne približavaj se najunutarnijemu krugu... Razlika između krugova postoji jer, iako svi znakovi upućuju jedni na druge samo utoliko ukoliko su deteritorijalizirani, okrenuti istom središtu označavanja, raspodijeljeni u amorfnom kontinuumu, oni ipak imaju različite brzine deteritorijalizacije koje svjedoče o mjestu podrijetla (hram, palača, kuća, ulica, selo, šipražje itd.) i diferencijalne odnose što održavaju razlikovanje krugova ili tvore pragove u atmosferi kontinuumu (privatno i javno, obiteljska nesre-

¹⁰⁹ Usp. Claude Lévi-Strauss, *Divlja misao*, prev. Jagoda Milinković, Golden marketing, Zagreb 2001, str.231 i pass. (analiza dvaju slučajeva).

¹¹⁰ Lévi-Strauss, predgovor u Don C. Talayeva, *Soleil Hopi*, Plon, Pariz, 1968, str. VI.

ća i društveni poremećaj). K tome, ti se pragovi i krugovi raspodjeljuju na promjenljiv način, ovisno o slučaju. Prevara je temeljna za sustav. Skakati iz jednog kruga u drugi, uvijek pomicati prizor, izvoditi ga negdje drugdje – to je histerična operacija varalice kao subjekta, koja odgovara paranoičnoj operaciji despota ustoličena u svome središtu označavanja.

Postoji još jedan aspekt: označiteljskom režimu ne nameće se samo zadatak da ustroji u krugove znakove koji se odašilju odasvud, već on mora neprestano osiguravati širenje krugova ili spirale, stalno iznova snabdijevati središte označiteljima da bi se nadvladala entropija svojstvena sustavu i da bi se novi krugovi mogli razvijati ili stari ponovo oživjeti. Potreban je dakle sekundaran mehanizam u službi označavanja: interpretabilnost (*interprétance*) ili interpretacija. Ovaj put označeno poprima novo obličje: ono prestaje biti taj amorfni kontinuum, dâan kao neznan, duž kojeg je postavljena mreža znakova. Sintagmatskoj osi znaka koji upućuje na drugi znak dodaje se paradigmatička os na kojoj si tako formaliziran znak oblikuje prikladno označeno (dakle, i opet je posrijedi apstrahiranje sadržaja, ali na nov način). Interpretativni svećenik, žrec, jedan je od birokrata boga-despota. Pojavljuje se nov aspekt prevare, prevara svećenika: interpretacija se nastavlja u beskonačnost i nikada ne susreće ništa što bi interpretirala a što već i sâm ne bi bilo interpretacija. Označeno neprestano nanovo podjeljuje, napaja ili proizvodi označitelja. Forma uvijek dolazi od označitelja. Konačno označeno je, dakle, sâm označitelj u svojoj redundanciji ili svome “višku”. Posve je uzaludno pokušavati nadići interpretaciju i čak komunikaciju proizvodnjom označitelja, budući da upravo komunikacija interpretacije uvijek služi da bi se reproducirao i proizveo označitelj. To zacijelo nije način da se obnovi pojam proizvodnje. Otkriće svećenika-psihoanalitičara (no svi su drugi svećenici i svi drugi žreci došli do njega u svoje vrijeme) sastojalo se u tome da se interpretacija toliko mora podčiniti označavanju da označitelj više ne podjeljuje nijedno označeno a da označeno iznova ne podjeljuje označitelja. Konačno više nema ni potrebe za interpretiranjem, ali to je zbog toga što je najbolja interpretacija, ona koja je najteža i najradikalnija, eminentno znakovita šutnja. Poznato je da psihoanalitičar više ni ne govori, a interpretira sve više, odnosno, bolje, pothranjuje interpretiranje za subjekt koji skače iz jednog kruga pakla u drugi. Zapravo, označavanje i interpretoza dvije su bolesti zemlje ili kože, to jest čovjeka – njegova temeljna neuroza.

O središtu označavanja, o samome Označitelju, malo se toga može reći jer on je čista apstrakcija i čisto počelo, odnosno nije ništa. Manjak ili višak, svejedno. Reći da znak beskonačno upućuje na znak i reći da beskonačan skup znakova upućuje na vrhovnog označitelja dolazi na isto. U svakom

slučaju, ta čista formalna redundancija označitelja ne može se čak ni misliti bez osobite supstancije izraza za koju nam valja naći ime: *likost* (*visagété*).¹¹¹ Ne samo da je jezik uvijek popraćen obilježjima likosti, već lice kristalizira sve redundancije, odašilje i prima, pušta i ponovo hvata označiteljske znakove. Sâm za sebe tvori cijelo tijelo: poput tijela središta označavanja kome se pripajaju svi deteritorijalizirani znakovi, i koje obilježava granicu njihove deteritorijalizacije. Glas izlazi iz lica, i to je razlog zbog kojega, ma kolika bila temeljna važnost mašine pisanja u imperijalnoj birokraciji, pismo čuva oralni, neknjiževni karakter. Lice je Ikona svojstvena označiteljskom režimu, reteritorijalizacija inherentna sustavu. Označitelj se reteritorijalizira na licu. Lice je ono što daje supstanciju označitelju, omogućuje interpretiranje i mijenja crte-obilježja, kad interpretacija ponovo dodijeli označitelja njegovoj supstanciji. Gle, njegov se izraz lica promijenio. Označitelj je uvijek u-lik-ovljen. Likost materijalno vlada nad čitavim tim skupom označavanjâ i interpretacija (psiholozi su mnogo pisali o odnosu novorođenčeta s licem majke, sociolozi o ulozi lica u masmedijima ili oglašavanju). Bog-despot nikad nije skrivao svoje lice, naprotiv: izrađuje si jedno ili više lica. Maska ne skriva lice, ona jest lice. Svećenik rukuje licem boga. Kod despota je sve javno, i sve što je javno biva javnim posredstvom lica. Laž i prevara tvore bitan dio označiteljskog režima, ali tajnost ne.¹¹² Obrnuto, kad se lice izbriše, kad obilježja likosti nestanu, možemo biti sigurni da smo ušli u drugi režim, u druge zone koje su beskrajno nijemije i neprimjetnije, gdje se odvijaju postajanja-životinjom, podzemna postajanja-molekularnima, noćne deteritorijalizacije što prevršuju granice označiteljskoga sustava. Despot ili bog maše svojim sunčevim licem koje je čitavo njegovo tijelo, kao tijelom označitelja. Neobično me pogledao, namrštio se, što sam učinio da je promijenio izraz lica? Njegova je fotografija preda mnom, kao da me promatra... Nadzor lica, kao što je tvrdio Strindberg. Nadkodiranje označitelja, iradijacija u svim smjerovima, nelokalizirana sveprisutnost.

¹¹¹ Doslovna prevedenica autorovog neologizma *visagété*, gdje se riječ “lik” uzima u svome prvotnom značenju: “lice” kao “ukupnost crta lica” (v. pod natuknicom “lik” u *Rječniku Hrvatskog jezika* Vladimira Anića i *Etimologijskom rječniku* Petra Skoka) (Prev.)

¹¹² Na primjer, u bantu mitologiji prvi osnivač države pokazuje svoje lice, jede i pije u javnosti, dok lovac i zatim ratnik izumijevaju umijeće tajnosti, tako što se povlače i jedu iza zaslona. Usp. Luc de Heusch, *Le roi ivre ou l'origine de l'Etat*, Gallimard, Pariz, 1972, str. 20-25. U drugome momentu Heusch vidi dokaz “profinjenije” civilizacije; nama se, naprotiv, čini da je posrijedi druga semiotika – semiotika rata, a ne više javnih radova.

Konačno, lice ili tijelo despota ili boga ima nešto poput protutijela: tijelo mučenog, ili, još bolje, isključenog. Izvjesno je da ta dva tijela komuniciraju, jer tijelo despota ponekad je podvrgnuto iskušenjima i poniženju, pa čak i mukama, progonstvu ili isključenju. "Na drugom bi se polu moglo zamisliti tijelo osuđenikovo; i ono ima pravni status; potiče vlastiti ceremonijal (...) ne radi utemeljenja 'najveće količine moći' koja se izražavala kroz osobu suverena, već radi kodiranja 'najmanje količine moći' kojom su obilježeni oni koji se podvrgavaju kažnjavanju. U najmračnijoj oblasti političkoga polja, osuđenik se ocrtava kao lik simetričan kralju i obrnut od njega."¹¹³ Mučeni je ponajprije onaj tko gubi svoje lice i ulazi u neko postajanje-životinjom, u neko postajanje-molekularnim čiji se pepeo baca u vjetar. No moglo bi se kazati da mučeni nije krajnja granica, već prvi korak prema smaknuću. Barem je Edip to shvatio. On se muči, kopa si oči i zatim odlazi. To zorno pokazuje obred, postajanje-životinjom žrtvenog jarca: prva pomirna žrtva je žrtvovana, no druga je otjerana, otpravljena u divljinu pustinje. U označiteljskom režimu, žrtveni jarc predstavja nov oblik porasta entropije u sustavu znakova: na njega se svaljuje sve ono što je "loše" u određenom razdoblju, to jest sve ono što se oduprlo označiteljskim znakovima, sve ono što je izmaknulo upućivanjima od znaka na znak kroz različite krugove. On na taj način na sebe preuzima sve ono što nije bilo sposobno napojiti označitelja u njegovu središtu, i odnosi sa sobom i sve ono što se izliva izvan najvanjskijeg kruga. Konačno i ponajprije, on otjelovljuje liniju bijega koju označiteljski režim ne može podnijeti, to jest apsolutnu deteritorijalizaciju koju taj režim mora zapriječiti ili može odrediti samo negativno, upravo zato što premašuje stupanj deteritorijalizacije, ma koliko već visok bio, označiteljskoga znaka. Linija bijega je poput tangente krugovima označavanja i središtu označitelja. Nju će pogoditi prokletstvo. Čmar jarca nasuprotan je licu despota ili boga. Sve ono što prijati natjerati sustav u bijeg usmrtit će se ili će, sa svoje strane, natjerati u bijeg. Sve što premašuje višak označitelja ili što prolazi ispod njega bit će obilježeno negativnom vrijednošću. Jedini izbor biti će onaj između dupeta jarca i lica boga, između vračeva i svećenikâ. Potpuni sustav stoga obuhvaća: paranoično lice ili tijelo boga-despota u označiteljskom središtu hrama, interpretativno svećenstvo koje u hramu uvijek iznova napajaju označeno kako bi postalo označitelj, histeričnu gomilu vani, zbijenu u kompaktnim krugovima i koja skače iz kruga u krug, depresivnog žrtvenog jarca, bez lica, koji proizlazi iz središta, izabran i obrađen, uređen od svećenikâ, i krstari kroz krugove u svome bezglavom bijegu u pustinju.

¹¹³ M. Foucault, *Nadzor i kazna*, prev. Divina Marion, Informator, Zagreb, 1994, str. 28.

Ta vrlo pojednostavljena slika ne odnosi se samo na imperijalni despotički režim nego i na sve centralizirane, hijerarhijske, arborescentne, podčinjene skupine: političke stranke, književne pokrete, psihoanalitička društva, obitelji, bračne parove itd. Fotografija, likost, redundancija, označavanje i interpretacija svagdje su na djelu. Tužni svijet označitelja – njegova arhaičnost što funkcionira uvijek na aktualan način, njegova esencijalna prevara što konotira sve njegove aspekte, njegovo duboko lakrdijaštvo. Označitelj vlada nad svim bračnim svađama kao i u svim državnim aparatima.

Označiteljski režim znaka definiraju osam aspekata ili načela: 1) znak upućuje na znak, u beskonačnost (neograničeno označavanja, koje deteritorijalizira znak); 2) znak biva vođen natrag drugim znakovima i neprestano se vraća (kružnost deteritorijaliziranoga znaka); 3) znak skače iz jednog kruga u drugi i neprestano u isti mah pomiče središte i s njime se povezuje (metafora ili histerija znakova); 4) širenje krugova uvijek je zajamčeno interpretacijama koje podjeljuju označeno i iznova podjeljuju označitelja (interpretacija svećenika); 5) beskonačni skup znakova upućuje na vrhunskoga označitelja koji se predstavlja istovremeno kao višak i kao manjak (despotički označitelj, granica deteritorijalizacije sustava); 6) forma označitelja ima supstanciju, odnosno označitelj ima tijelo koje je Lice (načelo crta-obilježja likosti koja tvori reteritorijalizaciju); 7) to je režim sveopće prevare, ujedno u skokovima, u reguliranim krugovima, u žrecovim interpretacijskim pravilima, u oglašavanju poličenog središta, u obradi linije bijega.

Ta semiotika ne samo da nije prva nego ne vidimo nikakva razloga da joj se udijeli bilo kakva povlastica sa stajališta apstraktnog evolucionizma. Željeli bismo u vrlo kratkim crtama ukazati na određena obilježja dviju drugih semiotika. Prva je takozvana primitivna, odnosno *predoznačiteljska semiotika*, mnogo bliža "prirodnom" kodiranju što funkcionira bez znakova. Tu ne postoji nikakva redukcija na likost kao jedinu supstanciju izraza: nikakva eliminacija formi sadržaja apstrahiranjem označenog. Apstrahiranje sadržaja do kojeg ipak dolazi iz strogo semiotičke perspektive ide u prilog pluralizmu ili višeglasnosti formi izraza, koje otklanjaju svako preuzimanje vlasti od strane označitelja i čuvaju izražajne forme svojstvene sâmom sadržaju: tako forme tjelesnosti, gestualnosti, ritma, plesa, obreda supstoje u heterogenom s vokalnom formom.¹¹⁴ Mnoštvo formi i mnoštvo supstancija izražâ

¹¹⁴ Usp. A. J. Greimas, "Pratiques et langages gestuels", *Langages*, br. 10, lipanj 1968. Međutim, Greimas povezuje tu semiotiku s kategorijama kao što su "subjekt iskaza" i "subjekt iskazivanja", koje po našem mišljenju pripadaju drugim režimima znakova.

ukrštaju se i izmjenjuju jedna s drugima. To je segmentirana, ali višelinearna i višedimenzionalna semiotika, koja unaprijed suzbija bilo kakvu označiteljsku kružnost. Segmentiranost je zakon ložâ (*lignages*), u tolikoj mjeri te stupanj relativne deteritorijalizacije znaka više ne proizlazi iz neprestanog upućivanja na drugi znak nego iz suočenja teritorijalnosti i uspoređenih segmenata kojih je svaki znak izvod (logor, šipražje, promjena logora). Ovdje ne samo da je očuvana višeglasnost iskazâ nego postaje moguće raskinuti s iskazom: ime koje je iskorišteno se ukida, što je nešto posve drukčije od označiteljskog stavljanja-u-priču ili pretvorbe. Kad je predoznačiteljsko, ljudožderstvo ima upravo taj smisao: pojesti ime je semiografija koja punopravno pripada semiotici, usprkos njenom odnosu prema sadržaju (ali koji je izražajni odnos).¹¹⁵ Ne treba misliti da ta semiotika funkcionira na osnovi neznanja, potiskivanja ili odbijanja označitelja. Naprotiv, nju pokreće tegobna slutnja onoga što će doći. Ona ne mora razumjeti da bi suzbila prijetnju, i sâmom je svojom segmentiranošću i polivočnošću predodređena da suzbija ono što joj već prijeti: univerzalizirajuću apstrakciju, podizanje označitelja, formalnu i supstancijalnu uniformizaciju iskazivanja, kružnost iskazâ, s njihovim korelatima, državnim aparatom, ustoličenjem despota, svećeničkom kastom, žrtvenim jarcem itd. I svaki put kad se pojede neka smrt, može se reći: još jedna koju država neće uhvatiti.

Postoji i druga semiotika koju ćemo nazvati *protuoznačiteljskom* (svojevrsna u prvom redu onim zastrašujućim nomadima, stočarima ili ratnicima, koji se razlikuju od nomada lovaca što spadaju u prethodnu). Ta semiotika ne funkcionira toliko na osnovi segmentiranosti koliko na osnovi aritmetike i numeracije. Naravno, broj je imao veliku važnost već i u podjeli ili objedinjenju segmentiranih rodoslovljâ i presudnu funkciju u označiteljskoj imperijalnoj birokraciji. Ali to je bio broj koji je reprezentirao ili označavao, "izazvan, proizveden, uzrokovan od nečega drugog". Nasuprot tomu, brojevni znak koji nije proizveden ni od čega izvanjskog obilježavanju koje uspostavlja, koji obilježava pluralnu i pokretnu raspodjelu, sâm postavlja funkcije i relacije, dovodi do uređenjâ umjesto totalnosti, do distribucija umjesto kolekcija, postupajući po principu reza, tranzicije, migracije i zgrtanja, a ne po principu kombinacije jedinica – taj znak pripadat će prije semiotici nomadske ratne mašine, koja je upravljena protiv državnog aparata. Broj koji bro-

¹¹⁵ O ljudožderstvu kao načinu obrane od utjecaja mrtvih duša ili imena i njegovoj semiotičkoj funkciji "kalendara", usp. Pierre Clastres, *Chronique des Indiens Guayaki*, Plon, Pariz, 1972, str. 332-340.

ji.¹¹⁶ Brojčano organiziranje u desetice, pedesetice, stotice, tisućice itd. i prostorno ustrojavanje koje mu je pridruženo očito će prisvojiti državne vojske, ali te organizacije ponajprije svjedoče o vojnom sustavu koji odlikuje velike stepske nomade, od Hiksa do Mongola, i nadodaju se načelu rodoslovlja. Tajnost i uhođenje važni su elementi te semiotike Brojeva u ratnoj mašini. Uloga Brojeva u Bibliji nerazdruživo je povezana s nomadima, jer Mojsije dobiva ideju o njoj od svojega tasta Jitra Kenijca: od brojeva čini organizacijsko načelo za napredovanje i migraciju, i sâm ga primjenjuje na vojnu domenu. U toj protuoznačiteljskoj semiotici, imperijalna despotska linija bijega zamijenjena je linijom ukinuća koja se okreće protiv velikih carstava, krstari njima ili ih razara, ili ih pak osvaja i integrira se u njih, te tvori mješovitu semiotiku.

Željeli bismo detaljnije govoriti o četvrtom režimu znakova, koji nazivamo *postoznačiteljski*, a koji je suprotstavljen označavanju s novim obilježjima i definira se jedinstvenim procesom "subjektivacije".

Dakle, postoji čitav niz režima znakova. Naš je popis i sâm proizvoljan i ograničen. Nema razloga da se režim ili semiotika poistovjete s pojedinim narodom ili povijesnim trenutkom. U isto vrijeme i u istom narodu postoji toliko miješanje te možemo kazati jedino da određen narod, jezik ili trenutak osiguravaju relativnu prevlast nekog režima. Možda su sve semiotike mješovite, spajajući se ne samo s raznim formama sadržaja nego i spajajući različite režime znakova. Predoznačiteljski elementi su uvijek djelatni, protuoznačiteljski elementi su uvijek na djelu i prisutni, postoznačiteljski elementi su već postojeći u označiteljskom režimu. Čak i to znači bilježiti previše temporalnosti. Semiotike i njihova mješovitost mogu se pojaviti u određenoj povijesti u kojoj se sukobljavaju i miješaju narodi, ali i u jezicima u kojima se različite funkcije međusobno nadmeću, u psihijatrijskoj bolnici u kojoj supostoje razne forme sumanutosti, ili se čak povezuju u jednom te istom slučaju, u svakodnevnom razgovoru u kojem osobe govore isti jezik, ali drukčijim jezikom (iznenadno iskrsavanje djelića neočekivane semiotike). Ne zastupamo nikakav evolucionizam, ne pokušavamo čak ni pisati povijest. Semiotike proizlaze iz sklopova, zbog kojih određeni narod, trenutak ili jezik, ali i određeni stil, moda, patologija, neznatan događaj u nekoj ograničenoj situaciji može osigurati prevlast jedne semiotike nad drugom. Pokušavamo izraditi karte režimâ znakova: možemo ih preokrenuti ili zadržati neke od njihovih koordinata, neke od njihovih dimenzija, i već

¹¹⁶ Prethodni izrazi koji se tiču broja preuzeti su od Julie Kristeve, iako se ona njima služi za analizu književnih tekstova zasnovanu na hipotezi o "označitelju": *Semiotikè. Recherches pour une sèmanalyse*, Editions du Seuil, Pariz, 1969, str. 294 i *pass.*, 317.

prema slučaju imat ćemo posla s društvenim obrazovanjem, patološkom sumanutosti, povijesnim trenutkom itd. Vidjet ćemo to i u drugoj prilici kada se budemo bavili naizmjenice zastarjelim društvenim sustavom koji se zove "kurtoazna ljubav" i privatnim pothvatom koji se zove "mazohizam". Možemo i spajati karte ili ih, pak, razdvajati. Da bismo razlikovali dvije vrste semiotike, na primjer postoznačiteljski i označiteljski režim, moramo istovremeno razmatrati vrlo različita područja.

Na početku 20. stoljeća, na vrhuncu svoje kliničke istančanosti psihijatrija se suočila s problemom nehalucinacijskih sumanutosti, u kojima je očuvan mentalni integritet bez "intelektualnog slabljenja". Došlo je do stvaranja prve velike skupine paranoičnih i interpretativnih sumanutosti, koja je već obuhvaćala različite aspekte. No pitanje se ticalo moguće neovisnosti jedne druge skupine, već ocrtane u Esquirolovoj monomaniji i Kraepelinovoj *paranoia querulans*, a koja je kasnije definirana u Sérieuxovoj i Capgrasovoj parničarskoj sumanutosti te Clérambaultovoj pasionalnoj sumanutosti ("svađa ili priziv, ljubomora, erotomanija"). Na temelju vrsnih studija Sérieuxa i Capgrasa s jedne strane i Clérambaulta s druge (potonji ide najdalje s tim razlikovanjem), dovest ćemo u opreku idealni, paranoičko-interpretativni režim označavanja i subjektni, postoznačiteljski i pasionalni režim. Ono što definira prvi jest podmukli početak, skriveno središte koje svjedoči o endogenim snagama ustrojnim oko neke ideje, zatim razvoj mreže što se širi amorfnim kontinuumom, klizeća atmosfera u koju se može uhvatiti i najneznatiji incident, zrakasta i kružna organizacija, širenje kružnim isijavanjem u svim smjerovima, gdje pojedinac skače iz jedne točke u drugu i iz jednog kruga u drugi, približava se središtu ili se od njega udaljava, postupa prospektivno ili retrospektivno, te preobrazba atmosfere prema promjenljivim značajkama ili sporednim središtima koja se regrupiraju oko glavne jezgre. Ono što definira drugi režim je, naprotiv, odlučujuća izvanjska prilika, odnos s vanjskim koji se izražava više kao emocija nego kao ideja, i kao nastojanje ili djelovanje nego kao imaginacija ("djelatna, a ne idejna sumanutost"), ograničena konstelacija što funkcionira samo u jednom sektoru, "postulat" ili "koncizna formula" kao polazišna točka za neki linearni niz ili proces, sve do njegova iscrpljenja koje će obilježiti početak nekog novog procesa – ukratko, definira ga *linearni i temporalni slijed konačnih procesa, a ne istodobnost krugova što se bezgranično šire*.¹¹⁷

¹¹⁷ Usp. Paul Sérieux i Joseph Capgras, *Les folies raisonnantes*, Alcan, Pariz, 1909; Gatian Clérambault, *Oeuvre psychiatrique*, 2. izd., P.U.F., Pariz, 1942. No Capgras vjeruje u bitno mješovitu ili polimorfnu semiotiku, dok Clérambault apstraktno izdvaja dvije čiste semiotike, premda priznaje njihovu zbiljsku pomiješanost. O

Ta povijest dviju vrsta sumanutosti bez intelektualnog slabljenja veoma je važna. Ona, naime, nije uzdrmala već postojeću psihijatriju, već počiva u sâmom srcu uspostave psihijatrije u 19. stoljeću i objašnjava zašto je psihijatar otpočetak bio ono što će zauvijek ostati: od samog rođenja stjeran u kut, uhvaćen između humanitarnih, policijskih, pravnih itd. zahtjeva, optužen da nije pravi liječnik, pod sumnjom da smatra ludima one koji to nisu i ne vidi one koji to jesu, i sâm podložan trvenjima savjesti, posljednja hegelovska lijepa duša. Razmotrimo li dva tipa netaknutih sumanutih, možemo reći da prvi izgledaju potpuno ludi ali to nisu: predsjednik Schreber razvija svoju isijavajuću paranoju i svoje odnose s Bogom u svim smjerovima, nije lud jer je i dalje sposoban razborito upravljati svojim imutkom i razlikovati krugove. Na drugome polu nalaze se oni koji uopće ne izgledaju kao luđaci ali to zapravo jesu, o čemu svjedoče njihovi iznenadni postupci, svađe, paleži, ubojstva (Esquirolove četiri velike monomanije: erotska, promišljena, zapaljiva i ubilačka). Ukratko, psihijatrija se uopće nije uspostavila u odnosu prema koncepciji ludila, čak ni preoblikom te koncepcije, već *njezinim raspadom u dva suprotna smjera*. I ne otkriva li psihijatrija na taj način našu dvostruku sliku, zajedničku svima: izgledati lud a to ne biti, ne izgledati lud a to biti? (Ta dvostruka tvrdnja bit će i polazište psihoanalize također, njezin način da se poveže s psihijatrijom: izgleda kao da smo ludi ali to nismo, pogledajte san, ludi smo ali tako ne izgleda, pogledajte svakodnevni život). Psihijatar je, dakle, čas u situaciji da zagovara popustljivost i razumijevanje, naglašava nepotrebnost interniranja i zalaže se za *open-door* ustanove, a čas da, naprotiv, zahtijeva strogi nadzor i specijalne ustanove s visokim mjerama sigurnosti, utoliko strože ukoliko pacijent izgleda manje lud.¹¹⁸ Je li slučajno da se razlikovanje dviju glavnih vrsta sumanuto-

podrijetlu tog razlikovanja dviju skupina sumanutosti vidi ponajprije Jean Esquirol, *Des maladies mentales*, J. B. Tircher, Bruxelles, 1838. (u kojoj se mjeri "monomanija" može odijeliti od manije?) i Emil Kraepelin, *Psychiatrie. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte*, 8. izd., A. J. Barth, Leipzig, 1920. (u kojoj se mjeri "kverulantnost" može odijeliti od paranoje?). Pitanje druge skupine sumanutosti, odnosno pasionalnih sumanutosti, nanovo je otvorio i historijski prikazao Jacques Lacan, *De la psychose paranoïaque*, Editions du Seuil, Pariz, 1975, a vidi i Daniel Lagache, *La jalousie amoureuse*, P.U.F., Pariz, 1947).

¹¹⁸ Sérieux i Capgras, str. 340 i *pass.* I Clérambault, str. 369 i *pass.*: osobe koje pate od pasionalne sumanutosti zanemarene su, čak i u ustanovi, jer su mirne i promišljene, a njihov je oblik sumanutosti "dovoljno ograničen da bi bile svjesne kako ih prosuđujemo". Stoga je to potrebnije držati ih u ustanovi. "Ti se bolesnici ne smiju ispitivati, njima se mora ravnati, a to je moguće samo tako što će ih se emocionalno ganuti."

sti, idejne i djelatne, u mnogo pogleda poklapa s razlikovanjem klasâ (ne postoji osobita potreba da se paranoiци interniraju, oni su obično buržuji, dok monomanijaci, pasionalni ulagaoci žalbe, najčešće potječu iz seljačkih i radničkih staleža, ili su marginalci, kao u slučaju političkih ubojica¹¹⁹). Klasa sa zrakastim, isijavajućim idejama (nužno) protiv klase svedene na lokalna, djelomična, sporadična, linearna djelovanja... Nisu svi paranoiци buržuji, nisu svi afektivci ili monomanijaci proleterci. No, u stvarnim mješavinama, Bog i njegovi psihijatri primorani su prepoznati one koji čuvaju klasni društveni poredak, pa čak i ako su sumanutu, i one koji unose nered, čak i ako je taj nered strogo lokaliziran, poput paljenja stogova sijena, ubojstva roditelja, deklasirane ljubavi ili agresivnosti.

Pokušavamo, dakle, uspostaviti razliku između despotskog, označiteljskog i paranoičnog režima znakova i autoritarnog, postoznačiteljskog, subjektivnog ili pasionalnog režima. Autoritarno zacijelo nije istovjetno s despotskim, pasionalno nije istovjetno s paranoičnim, subjektivno nije istovjetno s označiteljskim. Što se događa u drugome režimu, nasuprot onome što se događa u označiteljskom, prethodno defniranom režimu? U prvom redu, *znak ili paket znakova odcjepljuje se od isijavajuće kružne mreže* i počinje djelovati po svome, bježati po ravnoj liniji, kao usisan u uzak otvoreni prolaz. Označiteljski sustav već je povukao liniju bijega ili deteritorijalizacije koja premašuje specifičan indeks svojstven deteritorijaliziranim znakovima, no tu je liniju obilježio negativnom vrijednošću i potjerao njome žrtvenog jarca. Sada bi se moglo reći da ta linija poprma pozitivan predznak, kao da je zbilja nastava i prati čitav jedan narod koji u njoj nalazi svoj razlog postojanja i svoju sudbinu. Ni ovdje se, naravno, ne radi o pisanju povijesti: ne tvrdimo da neki narod izumijeva taj režim znakova, već samo da u određenom trenutku efektuira sklop koji osigurava relativnu dominaciju toga režima u povijesnim uvjetima (a taj režim, ta dominacija, taj sklop mogu se osigurati i u nekim drugim uvjetima, na primjer patološkim ili književnim, ili ljubavnim, ili posve svakodnevnim itd.). Ne tvrdimo da neki narod biva zahvaćen određenom vrstom sumanutosti, nego da se karta neke sumanutosti, uzmu li se u obzir njene koordinate, može podudariti s kartom nekog naroda. Paranoični Faraon i pasionalni Hebreji? U slučaju židovskog naroda, jedna skupina znakova odcjepljuje se od imperijalne

¹¹⁹ Esquirol tvrdi da je monomanija "bolest civilizacije" i da prati društveni razvitak: u početku je religiozna, ali s vremenom postaje sve više politička, progonjena policijom (*Des maladies mentales*, sv. I, str. 400). Usp. i zapažanja Emmanuela Regisa, *Les régicides dans l'histoire et dans le présent*, A. Storck, Lyons, 1890.

mreže čiji je tvorila dio i počinje slijediti liniju bijega u pustinju, suprotstavljajući najautoritarniju subjektivnost despotskom označavanju, najviše pasionalnu i najmanje interpretativnu sumanutost paranoičkoj interpretacijskoj sumanutosti, ukratko, linearni "spor i priziv" isijavajućoj kružnoj mreži. *Vaš priziv, vaš spor* – to je Mojsijeva riječ njegovu narodu, a sporovi se nižu po liniji Pasije.¹²⁰ Kafka će iz toga izvući vlastito poimanje kverulantnosti ili procesa te sukcesiju linearnih segmenata: otac-spor, hotel-spor, brod-spor, sudnica-spor...

Ne možemo ovdje zanemariti najtemeljniji ili najekstremniji događaj u povijesti židovskoga naroda: razaranje Hrama u dva navrata (587. pr. Kr. i 70. po. Kr.). Cjelokupna povijest Hrama – u početku pokretljivost i krhkost Kovčega Saveza, zatim gradnja Kuće od strane Salomona, njezina rekonstrukcija pod Darijem itd. – stječe smisao samo u kontekstu obnavljanih procesa razaranja, koji dosežu dva vrhunska momenta s Nabukodonosorom i Titom. Pokretljivi, krhki ili razoreni Hram: Kovčeg je sada samo mali paket znakova koji se nosi sa sobom. Čisto negativna linija bijega koja bi bila samo negativna, koju nastanjuju životinja ili jarac na koje bi se svalile sve opasnosti što prijete označitelju, postala je nemoguća. Ne ka se nesreća sruči na nas, formula je koja obilježuje čitavu židovsku povijest: mi smo oni koji moramo slijediti najdeteritorijaliziraniju liniju, liniju jarca, mijenjajući njezin predznak, pretvarajući je u pozitivnu liniju naše subjektivnosti, naše Pasije, našega procesa ili priziva. Mi ćemo biti vlastiti žrtveni jarac. Mi ćemo biti janje: "Bog koji je, poput lava, bio čašćen krvlju žrtava sada mora ustuknuti u drugi plan i ustupiti mjesto žrtvovanom Bogu (...) Bog je postao žrtvovana životinja umjesto da bude životinja koja žrtvuje".¹²¹ Slijedit ćemo tangentu koja odjeljuje zemlju od vodâ, pripit ćemo se uz nju, odijelit ćemo kružnu mrežu i klizeći kontinuum, učinit ćemo

¹²⁰ Pnz 1,12. U izdanju "Pléiade" (Pariz, 1959), Dhorme precizira: "Vaš priziv, doslovce vaš spor". ["Passion" prevodimo, u nedostatku boljeg, ponekad kao "pasija", a ponekad kao "strast". Ta je riječ naime, u kontekstu u kojem je rabe autori, bogata značenjem. U prvoj i osnovnoj upotrebi ona ima značenje afekta, emocije kao trpljenja (pasivnosti), prevodeći grčku riječ "pathos" u značenje koje je ona poprimila u filozofijskoj uporabi počevši od stoika. U drugoj konotira patnju, "muku", u vlastito kršćanskom smislu (Krist, Ivana Orleanska). Napokon, na neki način objedinjujući ta dva značenja, atribut "passionnel" upućuje na pojam *strasti* kao duboke subjektivne emocije u novoj psihoanalizi, osobito kod Lacana koji preuzima i razrađuje pojam "pasionalnih sumanutosti" ("délire passionnels") od svojega učitelja Gatiana de Clérambaulta. Stoga taj atribut prevodimo kao "pasionalno". (Prev.)]

¹²¹ D. H. Lawrence, *Apocalypse*, Viking, New York, 1932, str. 93-94.

mo liniju odjeljivanja svojom kako bismo u nju ucrtali naš put i razdružili elemente označitelja (golubica Korablje). Uzak usjek, jedno između koje nije prosjek nego izdužena linija. Postoji židovska posebnost, koja nalazi neposrednu potvrdu u osobitoj semiotici. Ta semiotika, međutim, nije ništa manje mješovita od drugih. Ona je s jedne strane dubinski povezana s protuoznačiteljskom semiotikom nomadâ (Hebreji imaju dugu nomadsku povijest, neprekinuti odnos s brojčanom nomadskom organizacijom kojom se nadahnjuju, specifično postajanje-nomadskim, a njihova linija deterritorijalizacije umnogome se nadovezuje na vojničke linije nomadskog razaranja).¹²² S druge je strane bitno povezana sa sâmom označiteljskom semiotikom, za kojom Hebreji i njihov Bog neprestano i dalje čeznu: ponovo uspostaviti imperijalno društvo ili se u njega integrirati, izabrati kralja poput drugih (Samuel), obnoviti Hram koji će napokon biti čvrst (David i Salomon, Zaharija), podignuti spiralu Babilonske kule i pronaći lice Boga, ne samo spriječiti lutanje nego i prevladati dijasporu koja i sâma postoji samo u odnosu prema idealu velikog ponovnog okupljanja. Ovdje možemo samo ukazati na ono što, u toj mješovitoj semiotici, svjedoči o novom pasionalnom ili subjektnom, postoznačiteljskom režimu.

Likost doživljava korjenitu preobrazbu. Bog okreće svoje lice, koje nitko ne smije vidjeti. No i obrnuto, subjekt okreće svoje lice, obuzet istinskim strahom od boga. Lica okrenuta jedno od drugog, u profilu, zamjenjuju isijavajuće lice *en face*. Upravo se u to dvostruko okretanje ucrtava pozitivna linija bijega. Prorok je protagonist tog sklopa: njemu treba znak koji mu garantira Božju riječ, on je i sâm žigosan znakom koji obilježava specijalni režim kojemu pripada. To je Spinoza koji je izradio najdublju teoriju proroštva, uzimajući u obzir njemu svojstvenu semiotiku. Okrećući se od Boga koji se okrenuo od njega, već Kain slijedi liniju deterritorijalizacije, zaštićen znakom zahvaljujući kojem umiče smrti. Kainov znak. Gora kazna od imperijalne smrti? Židovski Bog izumijeva pomicanje roka,

¹²² Usp. Edouard Dhorme, *La religion des Hébreux nomades*, Nouvelle Société d'Éditions, Bruxelles, 1937. Usp. i Zecharia Mayani, *Les Hyksos et le monde de la Bible*, Payot, Pariz, 1956. Autor naglašava veze između Hebreja i Habiru, nomadskih ratnika, i Kenijaca, nomadskih kovača; ono što je specifično za Mojsija nije načelo brojčane organizacije, preuzeto od nomada, nego ideja uvijek opozivog sporazuma-spora, ugovora-spora. Mayani tvrdi da ta ideja ne potječe ni od ukorijenjenih zemljoradnika, ni od nomadskih ratnika, pa čak ni od selilaca, već od jednoga plemena u hodu koje razmišlja o sebi u kategorijama subjektivne sudbine.

egzistenciju u odgodi, *beskonačno otezanje*.¹²³ Ali izumijeva i pozitivnost saveza kao novog odnosa s bogom, jer subjekt ostaje živ. Abel nije ništa, njegovo je ime ispraznost, ali Kain je pravi čovjek. Posrijedi je nešto posve drukčije od sustava podvale ili prevare koji je pobuđivao lice označitelja, interpretaciju žreca i pomake subjekta. Posrijedi je sustav izdaje, sveopće izdaje, u kojem pravi čovjek neprestano izdaje Boga upravo kao što Bog izdaje čovjeka, u bijesu Boga koji definira novu pozitivnost. Prije smrti, Mojsije prima riječi velike izdajničke pjesme. Suprotno svećeniku-žreću, čak je i prorok bitno izdajnik, i na taj način ostvaruje Božju zapovijed bolje nego što bi to učinio onaj tko bi ostao vjeran. Bog nalaže Joni da ode u Ninivu pozvati njezine stanovnike, koji su stalno iznova izdavali Boga, da se poprave. No Jona se prvo upućuje u suprotnom smjeru: on izdaje Boga i bježi "daleko od lica Gospodnjeg". Brodom odlazi u Taršiš i na brodu ga svladava tvrdi san pravednika. Za vrijeme oluje koju je izazvao Bog pada u more, proguta ga velika riba i povratu na granici zemlje i mora, na granici odjeljivanja ili liniji bijega koju je prije nastavala golubica Korablje (ime Jona znači "golub"). No, bježeći od Božjega lica, Jona je učinio upravo ono što je Bog htio: preuzeo je na sebe zlo Ninive, i to je učinio bolje nego što je Bog želio, preduhitrio je Boga. Upravo je zato mogao zaspati snom pravednika. Bog ga održava na životu, privremeno zaštićena Kainovim stablom, ali naposljetku čini da i stablo umre, jer je Jona obnovio savez nastavajući liniju bijega.¹²⁴ Isus pretvara taj sustav izdaje u nešto univerzalno: izdajući Boga Židova, izdajući Židove, izdan od Boga (zašto si me ostavio?), izdan od Jude, pravog čovjeka. On je uzeo zlo na sebe, no Židovi koji ga pogubljuju također uzimaju zlo na sebe. Od Isusa se zahtijeva znak njegova božanskog podrijetla: on upućuje na znak Jone. Kain, Jona i Isus tvore tri velika linearna procesa u koje znakovi ulijeću i izmjenjuju se jedni s drugima. Postoje i mnogi drugi. Posvuda, dvostruko kretanje na liniji bijega.

Kad prorok odbija teret koji mu povjerava Bog (Mojsije, Jeremija, Izaija itd.), to nije stoga što je on suviše težak za njega, na način imperijalnog pro-

¹²³ Usp. Franz Kafka, *Proces*, prev. Snješka Knežević, Školska knjiga, Zagreb, 2012. Začetnik teorije beskonačnog otezanja je slikar Titorelli. Osim stvarnog oslobođenja, koje ne postoji, Titorelli razlikuje dva sudska režima: "prividno oslobođenje" i "otezanje" (str. 134). Prvi je kružan i pripada semiotici označitelja, dok je drugi linearan i segmentiran, te pripada pasionalnoj semiotici.

¹²⁴ Jérôme Lindon prvi je analizirao taj odnos između židovskog proroštva i izdaje, na primjernom slučaju Jone: usp. *Jonas*, Editions de Minuit, Pariz, 1955.

roka ili žreca koji ne prihvaća opasno poslanje, već na način Jone koji time što se skriva i bježi, što izdaje, preduhitruje Božju volju mnogo bolje nego da je bio poslušan. Bog neprestano prisiljava proroka, doslovce ga siluje, mnogo više nego što ga nadahnjuje. Prorok nije svećenik. Prorok ne umije govoriti, već mu Bog tura riječi u usta: jedenje riječi, nov oblik semiofagije. Za razliku od žreca, prorok ništa ne interpretira: *njegova je sumanutost djelatna, a ne idejna ili imaginativna*, njegov je odnos prema Bogu afektivan i autoritaran, a ne despotski i označiteljski; on preduhitruje i detektira moći (*puissances*) budućnosti, umjesto da primjenjuje moći (*pouvoirs*) sadašnjosti i prošlosti. Funkcija crta likosti više nije spriječiti formaciju neke linije bijega ili formirati označivačko tijelo koje ju kontrolira i šalje njome samo jarca bez lica. Naprotiv, upravo likost ustrojava liniju bijega u suočenu dvaju lica koja postaju upala, okreću se, stavljaju jedno drugo u profil. Izdaja je postala fiksna ideja, glavna opsesija koja zamjenjuje prevaru paranoika i histerika. Odnos "progonitelj-progonjeni" uopće nije relevantan: njegov se smisao neprestano mijenja ovisno o despotskom paranoičnom, odnosno autoritarnom pasionalnom režimu.

I opet, postoji nešto što nas zbunjuje: priča o Edipu. Edip je, naime, gotovo jedinstven u grčkome svijetu. Cijeli prvi dio je imperijalan, despotski, paranoičan, interpretativan, žretački. Ali cijeli drugi dio jest Edipovo lutanje, njegova linija bijega u dvostrukom okretanju – onome njegova vlastitog lica, i onome Božjega lica. Umjesto točno utvrđenih granica koje se pravilno prelaze, ili, naprotiv, koje se nema pravo prijeći (*hybris*), postoji izmicanje granice prema kojoj Edip hrli. Umjesto interpretativnog označiteljskog izjarivanja, subjektni linearni proces koji Edipu omogućuje da sačuva tajnu kao ostatak koji je kadar započeti nov linearni proces. Edip, nazvan *atheos*: on izumijeva nešto gore od smrti ili progonstva, udara neobično pozitivnom linijom odjeljivanja ili deteritorijalizacije, po kojoj luta i na kojoj preživljava. Hölderlin i Heidegger u tome vide nastanak dvostrukog okretanja, promjenu lica te rođenje novovjekovne tragedije, koje čudnovato pripisuju Grcima: više nije ubojstvo i iznenadna smrt, već preživljavanje pomicanjem roka, beskonačnim otezanjem.¹²⁵ Nietzsche je tvrdio da je Edip za razliku od Prometeja semitski mit Grkâ, glorifikacija Pasije ili pasivno-

¹²⁵ Friederich Hölderlin, *Anmerkung zum Oedipus*, 1804. No Hölderlin već stavlja ograničenja na grčki karakter te "polagane i mučne" smrti; vidi lijep komentar Jana Baufreta o naravi te smrti i njezinom povezanošću s izdajom: "Na kategorično okretanje boga koji više nije ništa drugo doli Vrijeme, čovjek mora odgovoriti tako što će se okrenuti od njega kao izdajica".

sti.¹²⁶ Edip, grčki Kain. Vratimo se psihoanalizi. Nije slučajno da je Freud skočio na Edipa. Psihoanaliza je čist slučaj mješovite semiotike: despotski režim označavanja i interpretacije, s isijavanjem lica, ali i autoritarni režim subjektivacije i proroštva, s okretanjem lica (smještanje psihoanalitičara iza pacijenta odjednom zadobiva pun smisao). Nedavna nastojanja da se objasni kako "označitelj reprezentira subjekt za drugog označitelja" tipično su sinkretistička: linearni proces subjektivnosti usporedo s kružnim razvojem označitelja i interpretacije. Dva posve drukčija režima znakova u jednom mješovitom. No upravo se na tome temelje najgore i najpodmuklije moći.

Još samo riječ o povijesti autoritarne pasionalne izdaje naspram despotske paranoične prevare. Sve je gadost, ali Borges je uprskao svoju opću povijest gadosti. Valjalo je razlikovati veliko područje prevara i veliko područje izdaja. A onda i raznovrsne figure izdaje. Postoji, naime, i druga figura izdaje, koja se pojavljuje u određenim trenucima i na određenim mjestima, ali uvijek kao posljedica sklopa koji varira ovisno o novim sastavnicama. Kršćanstvo je osobito važan slučaj mješovite semiotike, sa svojim imperijalnim označiteljskim spojem ali i židovskom postoznačiteljskom subjektivnošću. Ono preobražava označiteljski idejni sustav, ali i postoznačiteljski pasionalni sustav. Izumijeva nov sklop. Hereze još tvore dio prevare, kao i pravovjerje označavanja. No dolazi do pojave hereza koje su više od hereze, i koje se pozivaju na čistu izdaju: kao, primjerice, "bulgari", i nije nimalo slučajno da Bugari imaju osobito mjesto u priči.¹²⁷ Čuvajte se Bugara, kao što bi kazao Monsieur Plume. Problem je onaj teritorijalnosti u odnosu prema dubokim kretanjima deteritorijalizacije. I zatim ona druga teritorijalnost ili druga deteritorijalizacija koja je Engleska: Cromwell, posvuda izdajnik, pravac pasionalne subjektivacije koja se suprotstavlja kraljevskom središtu označavanja i posredničkim krugovima: diktator protiv despota. Rikard III., nakazan, uvijen, čiji je ideal izdati sve: on se sukobljava s lady Anne u suočenju u kojem se dva lica okreću jedno od drugog, ali tako da svako od njih zna da pripada drugome, da je predodređeno za drugoga. U tome počiva razlika u usporedbi s drugim Shakespeareovim povijesnim dramama, u kojima kraljevi i ubojice varaju da bi se domogli vlasti, ali na kraju postaju dobri kraljevi. To su tipovi državnika. Rikard III. dolazi od drugamo: njegove avanture, uključujući i one sa ženama, potječu od rat-

¹²⁶ Friedrich Nietzsche, *Rođenje tragedije*, § 9.

¹²⁷ "Bulgari" je u srednjem vijeku bio naziv za bogumile, koji su potjecali iz Bugarske, a kasnije se proširio na sve krivovjerce. (Prev.)

ne mašine, a ne od državnog aparata. To je izdajnik, potekao od velikih nomada i njihove tajnosti. To obznanjuje na samome početku, govoreći o tajnom projektu koji beskonačno nadilazi osvajanje vlasti. On želi vratiti ratnu mašinu u krhku državu kao i u izmirene parove. To dokučuje samo lady Anne, fascinirana, užasnuta, dajući svoj pristanak. Elizabetinska je drama prožeta tim likovima izdajnika koji teže biti apsolutni izdajnici, koji se suprotstavljaju prevarama dvoranâ i čak državnika.

Kolike li samo izdaje prate velika otkrića u kršćanstvu, otkrića novih zemalja i kontinenata: linije deteritorijalizacije na kojima male grupe izdaju sve, svoje drugove, kralja, starosjedioce, bližnjeg istraživača, u suludoj nadi da će sa ženom iz svoje obitelji zasnovati rasu koja će napokon biti čista i koja će označiti nov početak. Herzogov film *Aguirre* je vrlo šekspirovski. Aguirre pita: kako biti izdajnik svugdje i u svemu? Ja sam ovdje jedini izdajnik. Gotovo je s varanjem, počinje čas izdaje. Koji veličanstven san! Bit ću posljednji izdajnik, potpuni izdajnik, dakle posljednji čovjek.

A onda se zbila reformacija: čudesna Lutherova figura, figura izdajnika svega i svih, iz čijeg osobnog odnosa s đavlom proishodi sveopća izdaja, kako u dobrim tako i u lošim djelima.

U tim novim figurama izdaje uvijek postoji povratak Starom zavjetu: ja sam srdžba Božja. No izdaja je postala humanistička, više se ne odvija između Boga i njegovih vlastitih ljudi, već se oslanja na Boga da bi se odvila između ljudi i onih, drugih, koji se žigošu kao izdajnici. Na kraju krajeva, postoji samo jedan Božji čovjek ili čovjek Božje srdžbe, jedan jedini izdajnik protiv svih varalica. No koji varalica, uvijek mješovit, ne smatra sebe takvim čovjekom? I koji izdajnik u određenom trenutku ne kaže sebi da nije bio drugo doli izdajnik? (Vidi neobični slučaj Mauricea Sachsa).

Očito je da knjiga, ili ono što zauzima njeno mjesto, nema isti smisao u označiteljskom paranoičnom režimu i postoznačiteljskom pasionalnom režimu. U prvome slučaju, posrijedi je ponajprije odašiljanje despotskog označitelja i njegova interpretacija od pisarâ ili svećenikâ koja fiksira označeno i nanovo podjeljuje označitelja: no posrijedi je i kretanje, od znaka do znaka, koje ide od jednog teritorija do drugog i koje, cirkulirajući, osigurava određenu brzinu deteritorijalizacije (na primjer, cirkulacija nekog epa ili rivalstvo između gradovâ oko rođenja junaka ili, i opet, uloga svećenikâ-pisarâ u razmjenama teritorijalnosti i genealogijâ).¹²⁸ No ono što zauzima mjesto

¹²⁸ O prirodi epske "knjižnice" (njezinom imperijalnom karakteru, ulozi svećenikâ, cirkulaciji između svetištâ i gradova), usp. Charles Autran, *Homère et les origines sacerdotales de l'épopée grecque*, Denoel, Pariz, 1938-44.

knjige ovdje je uvijek izvanjski model, referent, lice, obitelj ili teritorij, što čuvaju njezin oralni karakter. Suprotno tomu, u pasionalnom režimu knjiga se takoreći pounutrašnjuje i pounutrašnjuje sve: ostaje sveta pisana Knjiga. Zauzima mjesto lica, a Bog koji skriva svoje lice daje Mojsiju ispisane kamene ploče. Bog se očituje trubljenjem roga i Glasom, ali u zvuku se čuje ne-lice, kao što se u knjizi vide riječi. *Knjiga je postala tijelo strasti*, kao što je lice bilo tijelo označitelja. Sada knjiga, ono najdeteritorijaliziranije, utvrđuje teritorije i genealogije. Genealogije su ono što kaže knjiga, a teritoriji se nalaze ondje gdje knjiga tvrdi da se nalazi. Funkcija interpretacije stoga se stubokom mijenja. Ili interpretacija posve nestaje u korist čiste recitacije slova koje zabranjuje i najmanju promjenu, i najmanji dodatak, i najmanji komentar (čuveno kršćansko "zaglupite se" tvori dio te pasionalne linije; Kuran ide još dalje u tom smjeru). Ili interpretacija i dalje postoji, ali postaje unutarnja sâmoj knjizi, koja gubi svoju funkciju cirkulacije između elementa vanjskosti: na primjer, različite vrste kodirane interpretacije utvrđuju se prema osima koje su unutarnje knjizi, interpretacija se organizira na osnovi korespondencija između dviju knjiga, Staroga i Novoga zavjeta, makar se na taj način u igru uvela i treća knjiga prožeta istim elementom unutarnjosti.¹²⁹ Ili, konačno, interpretacija odbija svakog posrednika i svakog stručnjaka te postaje neposredna, jer knjiga je napisana u sebi samoj i u srcu, jednom kao točka subjektivacije, a jednom u subjektu (reformacijsko poimanje knjige). U svakom slučaju, to je polazište sumanute pasije knjige kao izvora i konačnosti svijeta. Jedinstvena knjiga, totalno djelo, sve kombinacije moguće unutar knjige, knjiga-stablo, knjiga-kozmos – sva ta prežvakavanja draga avangardistima, koji odsijecaju knjigu od njezinih odnosa s vanjskošću, još su gora od pjeva označitelja. Naravno, ona itekako imaju udjela u mješovitoj semiotici. No, ustvari imaju izrazito pobožnjačko podrijetlo. Wagner, Mallarmé i Joyce, Marx i Freud su još Biblije. Ako je pasionalna sumanutost duboko monomanijakalna, monomanija je našla temeljni element svojeg sklopa u monoteizmu i u Knjizi. Krajnje neobičan kult.

Eto što se zbiva u pasionalnom režimu ili režimu subjektivacije. Više nema središta označavanja povezanog s krugovima ili spiralom koja se širi, već postoji samo točka subjektivacije koja tvori polazište linije. Više nema odnosa označitelj-označeno, već postoji samo subjekt iskazivanja koji proizlazi iz točke subjektivacije i subjekt iskaza u odredivu odnosu prema

¹²⁹ Usp. tehnike književne interpretacije u srednjem vijeku te ekstremni pokušaj Joakima iz Fiore da iznutra uvede treće stanje ili proces na osnovi slaganjâ između dvaju Zavjeta (*L'Évangile éternel*, Rieder, Pariz, 1928)

prvome subjektu. Više nema cirkularnosti od znaka do znaka, već postoji samo linearan proces u koji znak provaljuje posredstvom subjekata. Razmotrimo tri različita područja:

1) *Židovi nasuprot carstvima*. Bog koji uskraćuje svoje lice postaje točkom subjektivacije za povlačenje linije bijega ili deteritorijalizacije. Moj-sije kao subjekt iskazivanja, koji se uspostavlja na osnovi Božjih ploča što zamjenjuju lice. Židovski narod kao subjekt iskaza, konstituiran za izdaju ali i za novu zemlju, koji tvori linearan savez ili "proces" što se mora stalno iznova obnavljati, umjesto kružnog širenja.

2) *Takozvana novovjekovna ili kršćanska filozofija*. Descartes nasuprot antičkoj filozofiji: ideja beskonačnog kao prvotna, posve nužna točka subjektivacije. Cogito, svijest, "ja mislim" kao subjekt iskazivanja koji odražava svoju vlastitu upotrebu i poima sebe tako što slijedi liniju deteritorijalizacije reprezentiranu metodičkom sumnjom. Subjekt iskaza, jedinstvo duše i tijela ili čuvstvo, koje na složen način garantira cogito i koji izvode nužne reteritorijalizacije. Cogito koji ima uvijek iznova započeti kao proces, progonjen mogućnošću izdaje, bog obmanjivač ili zli demon. I kad Descartes ustvrđuje: mogu zaključiti "mislim, dakle jesam", dok ne mogu zaključiti "hodam, dakle jesam", on uspostavlja razlikovanje između dvaju subjekata (ono što današnji lingvisti, mahom kartezijski, nazivaju *shifter*, premda u drugome subjektu nalaze trag prvoga).

3) *Devetnaestostoljetna psihijatrija*: monomanija odvojena od manije. Subjektna sumanutost odijeljena od idejnih sumanutosti. "Opsjednutost" zamjenjuje čaranje. Sporo odvajanje pasionalnih sumanutosti, koje se razlikuju od paranoje... Shema pasionalne sumanutosti prema Clérambaultu je sljedeća: Postulat kao točka subjektivacije (*On me voli*), ponos kao tonalitet subjekta iskazivanja (sumanuto slijeđenje voljenog bića), Inat, Omraza (kao učinak ponovnog pada u subjekt iskaza). Pasionalna sumanutost je pravi cogito. U aktualnom primjeru erotomanije, ali i u onima ljubomore ili kverulantnosti, Clérambault naglašava da znak mora doći do kraja segmenta ili linearnog procesa prije nego što započne neki drugi, dok znakovi u paranoičnoj sumanutosti neprestano stvaraju mrežu koja se razvija u svim smjerovima i stalno preinačuje. Isto tako, cogito slijedi temporalni linearni proces koji se mora nanovo započinjati. Povijest Židova obilježena je katastrofama koje su za sobom ostavljale upravo onoliko preživjelih koliko je trebalo da se započne nov proces. Proces je u cjelini često obilježen

time da se plural koristi sve dok postoji linearno kretanje, no čim nastupi odah, stanka što označava kraj kretanja, nakon kojeg započinje neko drugo kretanje, dolazi do ponovnog sabiranja u Singularnom.¹³⁰ Temeljna segmentiranost: proces mora završiti (i njegov se završetak mora zabilježiti) prije nego što započne drugi proces i da bi on započeo.

Pasionalna linija postoznačiteljskog režima izvire iz točke subjektivacije. A ta točka može biti bilo što. Potrebno je samo da se polazeći od te točke mogu pronaći značajke koje karakteriziraju subjektu semiotiku: dvostruko okretanje, postojanje u odgađanju. Za anoreksičnu osobu tu ulogu ima hrana (anoreksičar se ne suočava sa smrću, ali spašava sebe izdajom hrane, koja je jednako tako izdajnik jer je osumnjičena da sadrži ličinke, crve i mikrobe). Haljina, donje rublje ili cipela točke su subjektivacije za fetišista. Za ljubavnika to je neka crta lica, ali smisao se likosti promijenio, prestavši biti tijelo označitelja i postavši polazišnom točkom deteritorijalizacije koja sve ostalo tjera u bijeg. Neka stvar ili životinja poslužiti će jednako dobro. Postoji cogito o svemu. "Dva nadaleko razmaknuta oka, glavu isklesanu od bjelutka, bok koji kao da je živio vlastitim životom... Kad god ženska ljepota postane neodoljiva, može se svesti na jednu jedinu osobinu"¹³¹: točku subjektivacije u odlasku pasionalne linije. Štoviše, više točaka supostoje za određenog pojedinca ili grupu, koji uvijek sudjeluju u više zasebnih linearnih procesa što nisu uvijek usklađivi. Različiti oblici obrazovanja ili "normalizacije" što se nameću pojedincu sastoje se u tome da ga navedu da promijeni točku subjektivacije, uvijek stremeći prema onome višem, uzvišenijem i usklađenijem s pretpostavljenim idealom. Zatim iz točke subjektivacije proistječe subjekt iskazivanja, kao posljedica mentalne stvarnosti koju ta točka određuje. A iz subjekta iskazivanja proistječe subjekt iskaza, to jest subjekt vezan za iskaze prilagođene nekoj dominantnoj stvarnosti (koje je ona mentalna stvarnost samo dio, čak i kad izgleda da joj se suprotstavlja). Ono što je važno, što pretvara postoznačiteljsku pasionalnu liniju u liniju subjektivacije ili subjekcije jest uspostava, udvajanje dvaju subjekata i njihovo povratno preklapanje (*rabattement*¹³²), vraćanje subjekta iskazivanja

¹³⁰ Na primjer, Pnz 19,1: "Idući od Refidima, oni dođu u Sinajsku pustinju i utabore se u pustinji; ondje postavi Izrael tabor pred brdom." [Prijevod prilagođen francuskom prijevodu koji koriste autori, kako bi se istaknula njihova intencija. (Prev.)]

¹³¹ Henry Miller, *Sexus*, prev. Zlatko Crnković, Meandar, Zagreb, 2005, str. 305.

¹³² Izraze *se rabattre sur* i *rabattement* autori rabe višeznačno: oni su preuzeti iz opisne geometrije, gdje označavaju povratnu rotaciju ravni tako da se preklopi s drugom ravni, ali i općenito uzmak na prethodno zauzetu poziciju, povratak na

na subjekt iskaza (što lingvisti priznaju kad govore o "utiskivanju procesa iskazivanja u iskaz"). Označavanje je proizvelo supstancijalnu jednoobraznost iskazivanja, no subjektivacija sada ostvaruje njegovo kolektivno ili partikularno upojedinjenje. Kao što se kaže, *supstancija je postala subjekt. Subjekt iskazivanja vraća se na subjekt iskaza, u tolikoj mjeri te subjekt iskaza predstavlja subjekt iskazivanja za drugi proces.* Subjekt iskaza postao je "jamac" subjekta iskazivanja kroz neku vrstu reduktivne ekolalije, u biunivočnom odnosu. Taj odnos, to vraćanje, jest i ono mentalne stvarnosti na dominantnu stvarnost. Uvijek postoji poziv na dominantnu stvarnost koja funkcionira iznutra (već u Starom zavjetu ili u reformaciji, s trgovinom i kapitalizmom). Više čak nema potrebe ni za transcendentnim središtem moći, već dolazi do potrebe za središtem imanentne moći koja se stapa sa "stvarnim" i djeluje na način normalizacije. Tu postoji jedan neobičan pronalazak: kao da je udvojeni subjekt u jednom od svojih oblika *uzrok* iskazâ kojih i sâm tvori dio u nekom drugom obliku. To je paradoks zakonodavca-subjekta koji zamjenjuje označiteljskog despota: što se više pokoravaš iskazima dominantne stvarnosti, to više zapovijedaš kao subjekt iskazivanja u mentalnoj stvarnosti jer, na kraju krajeva, pokoravaš se samo sâm sebi, ti si onaj kojem se pokoravaš! Ti si onaj tko zapovijeda, kao razumsko biće... Pronađen je nov oblik ropstva – biti rob samoga sebe, ili čistog "razuma", Cogita. Postoji li išta pasionalnije od čistog razuma? Postoji li hladnija i ekstremnija, pristranija strast od Cogita?

Althusser je jasno istaknuo to konstituiranje društvenih pojedinaca u subjekte: on je naziva interpelacija ("hej, vi tamo!"), dok točku subjektivacije naziva apsolutni Subjekt. On analizira "zrcalno udvajanje" subjekata, a za demonstraciju se služi primjerom Boga, Mojsija i židovskog naroda.¹³³ Lingvisti poput Benveniste razrađuju osebujnu lingvističku personologiju koja je vrlo bliska Cogitu: *Ti*, što bez dvojbe može označavati osobu kojoj se obraća, ali ponajprije označava točku subjektivacije na osnovi koje se svatko konstituira kao subjekt, *Ja* kao subjekt iskazivanja, označujući osobu koja iskazuje i odražava vlastitu uporabu u iskazu ("nereferencijalni prazni znak") kakav se pojavljuje u tvrdnjama tipa "vjerujem, pretpostavljam, mislim..."; i, konačno, *ja* kao subjekt iskaza što naznačuje stanje koje je uvijek moguće

prijašnju (nižu) razinu, svođenje itd. Stoga, ovisno o kontekstu, riječ *rabattement* prevodimo ponekad kao "povratno preklapanje", ponekad kao "vraćanje na" ili "svođenje". (Prev.)

¹³³ Luis Althusser, "Idéologie et appareils idéologiques d'Etat", *La Pensée*, lipanj 1970, str. 29-35.

zamijeniti nekim *On* ("patim, hodam, dišem, osjećam...").¹³⁴ Ne radi se, međutim, o jezičnoj operaciji, jer subjekt nikada nije uvjet mogućnosti jezičnosti ni uzrok iskaza: subjekt ne postoji, postoje samo kolektivni sklopovi iskazivanja, a subjektivacija je samo jedan od njih i označuje formalizaciju izraza ili režim znakova, a ne unutarnji uvjet jezičnosti. Ne radi se, kao što tvrdi Althusser, ni o kretanju koje bi bilo svojstveno ideologiji: subjektivacija kao režim znakova ili forma iskaza povezana je sa sklopom, to jest s ustrojenjem moći koje je već posve na djelu u ekonomiji, i nije nešto što bi se nadometalo sadržajima ili odnosima između sadržaja što se u krajnjem slučaju određuju kao stvarni. Kapital je točka subjektivacije u najvišem stupnju.

Psihoanalitički cogito: psihoanalitičar se postavlja kao idealna točka subjektivacije koja će pacijenta navesti da se riješi svojih starih, takozvanih neurotičkih točaka. Pacijent je djelomično subjekt iskazivanja u svemu onome što kaže psihoanalitičaru i u umjetnim mentalnim uvjetima seanse: zato ga se naziva "analizand". No u svemu je ostalom što kaže ili učini subjekt iskaza, beskrajno analiziran iz jednog linearnog procesa u drugi, pa makar i promijenio psihoanalitičara, sve podvrgnutiji normalizaciji neke dominantne stvarnosti. U tome pogledu, psihoanaliza u potpunosti sudjeluje, sa svojom mješovitom semiotikom, u liniji subjektivacije. Psihoanalitičar više čak nema potrebu ni govoriti, jer analizand preuzima interpretaciju na sebe. Što se tiče analiziranog, on je utoliko subjekt ukoliko misli na "svoju" predstojeću ili prethodnu seansu u segmentima.

Kao što je paranoični režim imao dvije osi – s jedne strane znak što upućuje na znak (i na taj ga način pretvarajući u označitelja), s druge strane označitelj što upućuje na označeno, tako i pasionalni režim, linija subjektivacije, ima dvije osi, sintagmatsku i paradigmatičku. Prva je, kao što smo vidjeli, svijest. Svijest kao strast jest upravo to udvajanje dvaju subjekata u subjekt iskazivanja i subjekt iskaza te povratno preklapanje (*rabattement*) jednog na drugi. Ali druga forma subjektivacije je ljubav kao pasija, ljubav-pasija, druga vrsta dvostrukog, udvajanja i vraćanja-na (*rabattement*). I ovdje, jedna varijabilna točka subjektivacije služiti će za raspodjelu dvaju subjekata koji skrivaju svoja lica u mjeri u kojoj ih pružaju jedan prema drugome i priljubljuju se uz liniju bijega, liniju deteritorijalizacije koja ih neprestano zbližava i odjeljuje. No sve se mijenja: postoji samačka strana udvojene svijesti, i postoji par pasionalne ljubavi koji više ne treba svijest niti razum. A ipak, to je jedan jedini režim, čak i u izdaji, čak i ako je za izdaju odgovoran

¹³⁴ Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Gallimard, Pariz, 1966-1974; na str. 252. i *pass.*, Benveniste govori o "procesu".

netko treći. Adam i Eva, Kainova žena (o kojoj je Biblija trebala više reći). Izdajnik Rikard III. završava u svijesti koju mu donosi san, ali pritom prolazi kroz neobično suočenje s lady Anne, suočenje dvaju lica što se skrivaju jedno drugome znajući da su jedno drugom obećana slijedeći istu liniju koja ih, međutim, razdvaja. Najodanija i najnježnija, ili najintenzivnija ljubav raspodjeljuje subjekt iskazivanja i subjekt iskaza koji se neprestano izmjenjuju, sa slatkoćom svijesti o tome da je gol iskaz u ustima drugog, i da je drugi golo iskazivanje u mojim ustima. Ali uvijek postoji izdajnik u potaji. Koja ljubav neće biti iznevjerena? Koji cogito nema svoga zlog demona, izdajnika kojeg se ne može riješiti? "Tristan... Izolda... Izolda... Tristan...": krik dvaju subjekata uspinje se ljestvicom intenzitetâ, sve dok ne dosegne vrhunac zagušljive svijesti, dok brod slijedi liniju vodâ, liniju smrti i nesvjese, izdaje, liniju neprekidne melodije. Pasionalna ljubav je cogito udvoje, kao što je cogito strast za usamljeno ja. U cogitu postoji potencijalni par, kao udvajanje jednog jedinog virtualnog subjekta u ljubavi-strasti. Klossowski je iz te komplementarnosti suviše intenzivne misli i suviše grozničavog para umio izvući najneobičnije figure. Liniju subjektivacije, dakle, u potpunosti zauzima Dvojniki, no ona ima dvije figure kao što ima dvije vrste dvojnika: sintagmatsku figuru svijesti ili posviješćenog dvojnika koji se tiče forme (Ja = Ja) i pragmatičku figuru para ili pasionalnog dvojnika koji se tiče supstancije (Muškarac = Žena, gdje je dvojniki neposredno razlika između spolova).

Moguće je pratiti postajanje tih dvojnika u mješovitim semiotikama, gdje je riječ o miješanju koliko i degradaciji. S jedne strane pasionalni ljubavnički dvojniki, par ljubavi-strasti, pada u bračnu vezu ili čak u prizor "bračne svađe": tko je subjekt iskazivanja? tko je subjekt iskaza? Borba spolova: *Krađa mi moje misli*. Bračna svađa oduvijek je bila cogito udvoje, cogito rata. Strindberg je dotjerao taj pad ljubavi-strasti u despotsku bračnu spregu i paranoično-histerično prepiranje do krajnosti ("ona" tvrdi da je sve otkrila sama, dok mi ustvari sve duguje, eho, krađa misli, o Strindberže!).¹³⁵ S druge strane, posviješćeni dvojniki svojstven čistom mišljenju, par zakonodavac-subjekt pada u birokratsku vezu i nov oblik proganjanja gdje jedan dvojniki preuzima ulogu subjekta iskazivanja, dok drugi postaje puki subjekt iskaza: sâm cogito postaje "uredskom svađom", birokratskom ljubav-

¹³⁵ Jedan od aspekata Strindbergovog genija bio je uzdizanje para i bračne svađe na intenzitetnu semiotičku razinu te njihovo pretvaranje u stvaralački faktor u režimu znakova. To nije bio slučaj s Jouhandeauom. Klossowski je, s druge strane, umio iznaći nove izvore i sukobe pasionalnog cogita udvoje, iz gledišta opće teorije znakova (*Les lois de hospitalité*, Gallimard, Pariz, 1965)

ničkom sumanutošću. Nov oblik birokracije zamjenjuje staru imperijalnu birokraciju ili se spreže s njome, birokrat kaže *Ja mislim* (Kafka ide najdalje u tome smjeru, kao u primjeru Sortinija i Sordinija u *Dvorcu*, ili u raznovrsnim Klammovim subjektivacijama).¹³⁶ Bračna sprega je razvoj para, kao što je birokracija razvoj cogita: ali jedna je sadržana u drugoj, ljubavnička birokracija i birokratski par. Previše se pisalo o dvojniki, kojekako, metafizički, otkrivajući ga posvuda, u svakom zrcalu, ne opažajući pritom njegov vlastiti režim kako u mješovitoj semiotici gdje uvodi nove momente tako i u čistoj semiotici subjektivacije gdje se upisuje u liniju bijega i nameće vrlo osobite figure. I opet nalazimo: dvije figure mišljenja-svijesti i ljubavi-strasti u postoznačiteljskom režimu; dva momenta birokratske svijesti i bračne veze u mješovitom padu ili kombinaciji. No čak i u mješovitome, izvorna linija lako je izdvojiva u uvjetima semiotičke analize.

Postoji redundancija svijesti i ljubavi koja se razlikuje od označiteljske redundancije drugoga režima. U označiteljskom režimu, redundancija je fenomen objektivne *frekvencije* koja uključuje znakove ili elemente znakova (foneme, slova i skupine slova u jeziku): postoje istodobno maksimalna frekvencija označitelja u njegovu odnosu prema svakom znaku i komparativna frekvencija znaka u odnosu prema drugom znaku. U svakom slučaju, moglo bi se ustvrditi kako taj režim razvija neku vrstu "zida" na koji se znakovi upisuju, u njihovu međusobnu odnosu kao i u njihovu odnosu prema označitelju. Za razliku od toga, u postoznačiteljskom režimu redundancija je *subjektna rezonancija* koja uključuje ponajprije *shiftere*, osobne zamjenice i vlastita imena. I ovdje postoji razlika između maksimalne rezonancije samosvijesti (Ja = Ja) i komparirane rezonancije imenâ (Tristan... Izolda...) Ali sada više nema zida na kojem se frekvencija zabilježuje, već crna rupa koja privlači svijest i strast i u kojoj one rezoniraju. Tristan doziva Izoldu, Izolda doziva Tristana, i oboje odmiču prema crnoj rupi samosvijesti, nošeni plimom u smrt. Razlikujući dvije figure redundancije, frekvenciju i rezonanciju, lingvisti potonjoj nerijetko daju status pukog nusproizvoda.¹³⁷ Ustvari, radi se o dvjema semiotikama koje se miješaju, ali pritom zadržavaju svoja distinktna počela (na isti bi se način mogli determinirati i drugi oblici redundancije, ritmički, gestualni ili brojčani, povezani s drugim režimima znakova). Ono što najradikalnije razlikuje označiteljski i subjektni režim, kao i redundancije svakoga od njih, jest *kretanje deteritorijalizacije* koje oni

¹³⁶ Usp. i *Dvojnika* Dostojevskog.

¹³⁷ O tim dvjema oblicima redundancije, usp. članak "Redondance" u André Martinet, *La linguistique, guide alphabétique*, Denoel, Pariz, 1969, str. 331-333.

efektuiraju. Budući da označiteljski znak upućuje samo na drugi znak, a sveukupnost znakova na samog označitelja, odgovarajuća semiotika uživa visok stupanj deteritorijalizacije, ali koji je još *relativan*, izražen kao frekvencija. U tome sustavu, linija bijega ostaje negativna, obilježena negativnim znakom. Vidjeli smo da subjektivni režim funkcionira na posve drukčiji način: upravo zbog toga što prekida svoj odnos označavanja s drugim znakom i počinje slijediti pozitivnu liniju bijega, znak doseže *apsolutnu* deteritorijalizaciju koja se izražava u crnoj rupi svijesti i strasti. Apsolutna deteritorijalizacija cogita. Zbog toga subjektivna redundancija izgleda kao da se kalemi na označiteljsku, i da se iz nje izvodi kao drugostupanjska redundancija.

A stvari su zamršenije nego što smo ih prikazali. Subjektivacija daje pozitivni predznak liniji bijega i tako dovodi deteritorijalizaciju do apsolutnog, intenzitet do najvišeg stupnja, redundanciju do reflektivnog oblika itd. No ona i na svoj način, ne zapadajući nazad u prijašnji režim, iznova pobija pozitivnost koju oslobađa ili relativizira dosegnutu apsolutnost. U toj redundanciji rezonancije, apsolutnost svijesti je apsolutnost nemoći, intenzitet strasti i uzavrelost praznine. Subjektivacija, naime, konstituira ponajprije konačne linearne procese, od kojih jedan završava prije nego što drugi započne: to vrijedi za neprestano nanovo započinjani cogito, za neprestano opetovanu strast ili priziv. Svaka svijest ide za vlastitom smrću, svaka ljubav-strast ide za vlastitim krajem, privučene crnom rupom, i sve crne rupe zajedno rezoniraju. Tako subjektivacija nameće liniji bijega segmentiranost koja je neprestano pobija, a apsolutnoj deteritorijalizaciji točku ukinuća koja je neprestano zaprečuje ili odvraća. Razlog je jednostavan: forme izraza ili režimi znakova i dalje su *stratumi* (čak i kad ih se razmatra u njima samima, apstrahirajući forme sadržaja). Subjektivacija nije manje stratum od označavanja.

Glavni stratumi koji svezuju čovjeka jesu organizam, označavanje i interpretacija, subjektivacija i subjekcija. Svi stratumi uzeti zajedno jesu ono što nas odjeljuje od ravni konzistencije i apstraktne mašine, gdje više nema režima znakova, već gdje linija bijega efektuira vlastiti potencijalni pozitivitet, a deteritorijalizacija svoju apsolutnu mogućnost (*puissance*). U tome pogledu, pitanje je kako preokrenuti najpovoljniji sklop, od lica okrenutog stratumima do njegova drugog lica, okrenutog ravni konzistencije ili tijelu bez organa. Subjektivacija nosi žudnju do takvog stupnja suviška i odrješenja te se ona mora ili ukinuti u crnoj rupi, ili promijeniti ravan. Destratificirati, otvoriti se novoj, *dijagramskoj* funkciji. Neka svijest prestane biti svoj vlastiti dvojniki, a strast dvojniki nekog subjekta za nekoga drugog. Pretvoriti svijest u eksperimentiranje života, a strast u polje neprekidnih

intenziteta, odašiljanje znakova-čestica. Satvoriti tijelo bez organa od svijesti i ljubavi. Služiti se ljubavlju i sviješću da bi se ukinula subjektivacija: "Da bi čovjek postao velik ljubavnik, magnetizer i katalizator... najprije mora iskušati veliku mudrost da bude prava budala".¹³⁸ Služiti se *Ja mislim* za postajanje-životinjom, i ljubavlju za postajanje-ženom muškarca. Desubjektivirati svijest i strast. Ne postoje li dijagramske redundancije koje su različite i od označiteljskih i od subjektivnih redundancija? Redundancije koje više ne bi bile čvorovi arborescencije, već ponovni počeci i pomoli u rizomu? Biti mucavac jezika, stranac u vlastitu jeziku:

“ne do ne domi ne pasi ne dominiraj te
ne dominirajte vašim pasivnim pasijama ne

ne do ne devor ne do ne dominiraj te
vašim štak vašim rac vašim štako racijima...“¹³⁹

Čini se da treba razlikovati tri vrste deteritorijalizacije: prva je relativna, svojstvena stratumima, i njezin je vrhunac označavanje; druga je apsolutna, ali i dalje negativna i stratička, i pojavljuje se u subjektivaciji (*Ratio et Passio*); konačno, postoji mogućnost apsolutne pozitivne deteritorijalizacije na ravni konzistencije ili tijelu bez organa.

Nismo, dakako, uspjeli eliminirati forme sadržaja (kao što su, na primjer, uloga Hrama ili pozicija dominantne Stvarnosti itd.). No, u umjetno stvorenim uvjetima, izdvojili smo određen broj semiotika koje odaju vrlo različita obilježja. Prva je *predoznačiteljska semiotika*, gdje "nadkodiranje" koje obilježava povlasticu jezika funkcionira na difuzan način: iskazivanje je ovdje kolektivno, a sâmi su iskazi višeglasni, supstancije izraza višestruke; relativna deteritorijalizacija determinirana je suočenjem teritorijalnosti i segmentiranim rodoslovljima što otklanjaju državni aparat. Druga je *označiteljska semiotika*, gdje nadkodiranje u potpunosti efektuira označitelj i državni aparat koji ga odašilje; ovdje postoji uniformizacija iskazivanja, unifikacija supstancije izraza, kontrola iskazâ u režimu cirkularnosti; relativna deteritorijalizacija dovedena je do najvišeg stupnja neprestanim i redundantnim

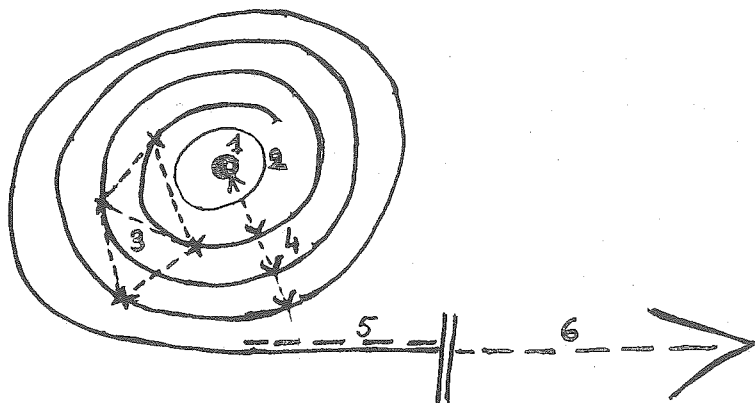
¹³⁸ Henry Miller, *Sexus*, str. 280. Tema idiota je i sâma vrlo raznolika. Ona izričito prožima cogito prema Descartesu i sentiment prema Rousseauu. Ali ruska književnost vodi je drugim putovima, onkraj svijesti ili strasti.

¹³⁹ Gherasim Luca, *Le chant de la carpe*, Soleil Noir, Pariz, 1973, str. 87-94.

upućivanjem znaka na druge znakove. Zatim postoji *protuoznačiteljska semiotika*, gdje nadkodiranje zajamčuju Broj kao forma izraza ili iskazivanja i ratna Mašina iz koje proizlazi; deteritorijalizacija slijedi liniju razaranja ili djelatnog ukinuća. Konačno, u *postoznačiteljskoj semiotici* nadkodiranje zajamčuje redundancija svijesti; subjektivacija iskazivanja pojavljuje se na pasionalnoj liniji koja čini organizaciju moći (*pouvoir*) imanentnom i uzdiže deteritorijalizaciju do apsolutnosti, premda na još negativan način.

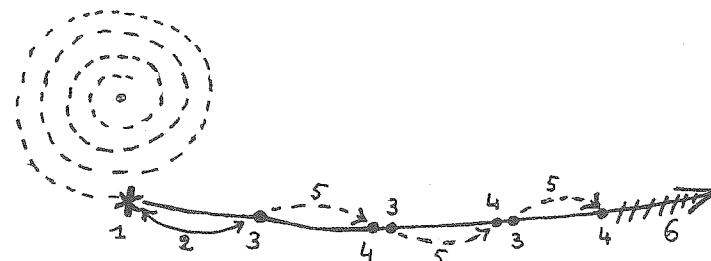
Ali moramo razmotriti još dva aspekta: s jedne strane, čak i apstrahirajući forme sadržaja, te su semiotike još konkretne, ali samo utoliko ukoliko su mješovite, ukoliko konstituiraju mješovite kombinacije. Svaka je semiotika mješovita, i funkcionira samo kao takva – svaka nužno hvata fragmente jedne ili više drugih semiotika (viškovi vrijednosti kôda). Čak i iz te perspektive, označiteljska semiotika ne uživa nikakvu povlasticu u primjeni za oblikovanje neke opće semiologije: u prvom redu, način na koji se ona kombinira s pasionalnom semiotikom subjektivacije (“označitelj za subjekt”) ne podrazumijeva ništa što bi je povlastilo u odnosu prema drugim kombinacijama, kao što je, na primjer, ona između pasionalne i protuoznačiteljske semiotike, ili između protuoznačiteljske i sâme označiteljske semiotike (kad Nomadi postanu imperijalni) itd. Ne postoji opća semiotika.

Na primjer, bez povlašćivanja jednog režima u odnosu prema drugom, moguće je konstruirati sheme označiteljske i postoznačiteljske semiotike koje objelodanjuju mogućnosti konkretne mješovitosti:

1. Središte ili Označitelj, likost boga, despota; 2. Hram ili Palača, sa svećenicima i birokratima; 3. Ustrojavanje u krugove i znak koji upućuje na drugi znak na jednom istome krugu ili od kruga do kruga; 4. Interpretativni razvoj označitelja u označeno, da bi se ponovo dobio označitelj; 5. Pomirna žrtva, zaprječenje linije bijega; 6. Žrtveni jarac, negativni znak linije bijega.

No drugi aspekt, komplementaran i vrlo drukčiji, sastoji se u mogućnosti pretvorbe jedne čiste ili apstraktne semiotike u drugu zahvaljujući prevodivosti koja proishodi iz nadkodiranja kao osobito obilježje jezika. Ovaj se put više ne radi o konkretnim mješovitim semiotikama, nego o pretvorbama jedne apstraktne semiotike u drugu (makar ta pretvorba sama nije apstraktna, to jest zbiva se u stvarnosti i ne izvodi je nikakav “prevodilac” u ulozi čistog znalca). *Analoškim pretvorbama* mogu se nazvati sve pretvorbe koje neku semiotiku pretvaraju u predoznačiteljski režim, *simboličkim pretvorbama* sve koje ju pretvaraju u označiteljski režim, *polemičkim ili strateškim pretvorbama* sve koje ju pretvaraju u protuoznačiteljski režim, *posviještenim ili mimetičkim pretvorbama* koje ju pretvaraju u postoznačiteljski režim, i konačno, *dijagramskim pretvorbama* one koje dovode do rasprskavanja semiotika ili režima znakova na ravni konzistencije neke apsolutne pozitivne deteritorijalizacije. Pretvorba se razlikuje od iskaza čiste semiotike, kao i od ambivalentnog iskaza koji zahtijeva čitavu pragmatičku analizu da bi se ustanovilo kojoj semiotici pripada, a razlikuje se i od iskaza koji pripada nekoj mješovitoj semiotici (iako pretvorba može imati taj učinak). Pretvorbeni iskaz obilježava način na koji neka semiotika za svoj račun prevodi iskaze što nastaju drugdje, ali tako što ih odvrća, ostavljajući njihove ostatke koji nisu podložni pretvorbi i djelatno se opirući obrnutoj pretvorbi. Štoviše, pretvorbe se ne ograničavaju na taj popis. Upravo pretvorbom nova semiotika postaje sposobna uspostaviti se kao takva, kao samobitna. Prijevodi mogu biti stvaralački. Novi čisti režimi znakova formiraju se kroz pretvorbu i prijevod. Ni ovdje nije posrijedi nikakva opća semiologija, već transsemiotika.

1. Točka subjektivacije koja zamjenjuje središte označavanja; 2. Dva lica koja se odvrćaju jedno od drugoga; 3. Subjekt iskazivanja, koji proistječe iz točke subjektivacije u odvrćanju; 4. Subjekt iskaza, na koji se preklapa subjekt iskazivanja; 5. Slijed konačnih linearnih procesa, s novom formom svećenikâ i novom birokracijom; 6. Linija bijega, oslobođena ali još segmentirana, ostaje negativna i zapriječena.

U analoškim pretvorbama, često vidimo kako san, droga, ljubavni zanos formiraju izraze koji prevode u predoznačiteljske, označiteljske ili subjektne režime što im se žele nametnuti, ali kojima se opiru tako što im sâmi nameću neočekivanu segmentiranost i polivočnost. Kršćanstvo je doživjelo neobične stvaralačke prijevode prelazeći k "barbarskim" ili čak "divljim" narodima. Uvođenje monetarnih znakova u određenim afričkim trgovačkim krugovima podvrgnulo je te znakove analoškoj pretvorbi kojom je bilo vrlo teško upravljati (osim kad su ti krugovi bili podvrgnuti razaralačkoj pretvorbi).¹⁴⁰ Pjesme američkih Crnaca, a osobito njihove riječi, mogle bi poslužiti kao još zorniji primjer, jer u njima čujemo kako robovi "prevode" engleski označitelj i upotrebljavaju jezik na predoznačiteljski ili čak protuoznačiteljski način, miješajući ga s vlastitim afričkim jezicima kao što su miješali afričke radničke pjesme sa svojim novim prisilnim radom. Te pjesme pokazuju i kako su s pokršćanjenjem i ukidanjem ropstva robovi bili podvrgnuti procesu "subjektivacije" ili čak "individuacije" koji je preobrazio njihovu glazbu, a koja je istodobno i po analogiji preobrazila taj proces. Konačno, pokazuju kako su se nametnuli jedinstveni problemi "likosti" kad su bijelci "zacrnjena lica" ("*blackface*") prisvojili te riječi i pjesme, a Crnci zauzvrat zacrnili lica dodatnim slojem predobivajući svoje plesove i napjeve te preobražavajući i čak prevodeći bjelačke.¹⁴¹ Naravno, najvidljivije i najgrublje pretvorbe išle su u suprotnom smjeru: simbolički prijevodi koji nastaju kad označitelj preuzme vlast. Isti primjeri monetarnih znakova ili ritmičkih režima korisni su i u obrnutom smjeru. Prijelaz s afričkog plesa na bjelački često očituje posviješćeni ili mimetički prijevod, popraćen preuzimanjem vlasti od strane označavanja i subjektivacije. ("U Africi je ples bezličan, svet i razbludan. Kad se falus ukruti pa se njime rukuje kao bananom, ne vidimo "osobnu erekciju" nego plemensku erekciju... Erotska plesačica u velegradu pleše sama – što je neobično značajna činjenica. Zakon zabranjuje tjelesnu reakciju, zabranjuje sudjelovanje. Ništa nije preostalo od onog primitivnog obreda osim 'sugestivnih' pokreta tijela. A ono što oni sugeriraju *ovisi o pojedincu*."¹⁴²)

¹⁴⁰ Na primjer, kad su bijelci upoznali papuanske starosjedioce Siane s novcem, ovi su počeli pretvarati papirnatu novčanice i kovanice u dvije kategorije nekonvertibilnih dobara. Usp. Maurice Godelier, "Economie politique et anthropologie économique", *L'Homme*, sv. 14, br. 3, rujana 1964, str. 123.

¹⁴¹ O tim prijevodima-pretvorbama usp. LeRoi Jones, *Blues People*, Morrow, New York, 1963, pogl. III-VII.

¹⁴² Miller, *Sexus*, str. 586.

Ono što određuje važnost nekoga istinskog semiotičkog prijevoda nisu samo jezične, leksičke, pa čak ni sintaktičke pretvorbe. Upravo obrnuto. Sulud govor nije dovoljan. U svakom pojedinom slučaju moramo prosuditi jesmo li suočeni s prilagodbom neke stare semiotike, s novom raznolikošću određene mješovite semiotike ili s procesom stvaranja još nepoznatog režima. Na primjer, relativno je lako prestati govoriti "ja", ali to ne znači da smo nadišli režim subjektivacije. I obrnuto, moguće je nastaviti govoriti "ja", zabave radi, i već se nalaziti u drugom režimu u kojem osobne zamjenice funkcioniraju samo kao fikcija. Označavanje i interpretacija imaju tako debelu kožu, smjesa što je one tvore sa subjektivacijom toliko je ljepljiva te je lako povjerovati da se nalazimo izvan njih dok ih zapravo još izlučujemo. Ponekad se odustaje od interpretacije, ali s tako označiteljskim licem da ju se pritom nanovo nameće subjektu kojem je ona nužna da bi preživio. Tko doista može vjerovati da je psihoanaliza sposobna promijeniti semiotiku u kojoj se stječu sve obmane? Samo su se promijenile uloge. Umjesto pacijenta koji označava i psihoanalitičara koji interpretira, sada imamo psihoanalitičara koji označava i pacijenta kome su prepuštene sve interpretacije. U antipsihijatrijskom eksperimentu Kingsleya Halla, bivša bolničarka koja je postala "shizofrenom", Mary Barnes, prihvaća novu semiotiku Putovanja, ali samo kako bi prisvojila istinsku moć u zajednici i nanovo uvela najgori psihoanalitički režim interpretacije kao kolektivnu deluziju ("ona je *interpretirala* sve što se činilo za nju, pa i za bilo koga drugog...").¹⁴³ Teško je raskinuti s čvrsto stratificiranom semiotikom. Čak i predoznačiteljska ili protuoznačiteljska semiotika, čak i obeznačiteljski dijagram sadrži čvorove podudarnosti koji samo čekaju da postanu virtualna središta označavanja i točke subjektivacije. Naravno, operacija prevođenja nije laka kad je riječ o razaranju dominantne atmosferske semiotike. Jedna od najvažnijih i najzanimljivijih karakteristika Castanedinih knjiga, napisanih pod utjecajem droge ili čega drugog, i promjene atmosfere, upravo je u tome što one pokazuju kako Indijanac uspijeva suzbiti mehanizme interpretacije i ugraditi u svojeg učenika predoznačiteljsku semiotiku ili čak obeznačiteljski dijagram: Stani! Zamaraš me! Eksperimentiraj umjesto da označavaš i interpretiraš! Pronađi svoja mjesta, svoje teritorijalnosti, svoje deteritorijalizacije, svoj režim, svoje linije bijega! Semiotiziraj sâm sebe, umjesto

¹⁴³ Mary Barnes i Joseph Berke, *Mary Barnes: Two Accounts of a Journey through Madness*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1971, str. 233. Neuspjeh antipsihijatrijskog eksperimenta Kingsleya Halla po svemu je sudeći proizlazio iz tih unutarnjih činitelja jednako kao i iz vanjskih okolnosti.

da pretražuješ po svojem konfekcijskom djetinjstvu i svojoj zapadnjačkoj semiologiji... "Don Juan je govorio da prvo valja 'zaustaviti svijet' kako bi uslijedilo 'viđenje'. 'Zaustavljanje svijeta' uistinu je bio odgovarajući termin za određena stanja svjesnosti u kojima se stvarnost svakodnevnog života mijenja jer je tijek tumačenja, koji se obično odvija bez prekida, zaustavljen nizom njemu stranih okolnosti."¹⁴⁴ Ukratko, istinska semiotička pretvorba služi se svakovrsnim varijablama, ne samo izvanjskim, već i onima koje su implicitne u jeziku, inherentne iskazima.

Pragmatika, dakle, već očituje dvije sastavnice. Prva se može nazvati *generativnom* utoliko ukoliko pokazuje kako različiti apstraktni režimi tvore konkretne mješovite semiotike, s kojim varijantama, kako se oni kombiniraju i koji od njih ima prevlast. Druga je *transformacijska* sastavnica, koja pokazuje kako se ti režimi znakova prevode jedni u druge, osobito kad pritom stvaraju nove režime. Generativna pragmatika u neku ruku izrađuje precrtane mješovitih semiotika, dok transformacijska pragmatika izrađuje karte pretvorbi. Iako mješovita semiotika ne implicira nužno zbiljsko stvaralaštvo, već se ponekad zadovoljava mogućnostima kombinacije bez prave pretvorbe, transformacijska sastavnica uzima u obzir originalnost nekog režima kao i novost mješavinâ u koje on ulazi u određenom trenutku i određenoj domeni. Stoga je ta druga sastavnica dublja, i jedini je način na koji se mogu mjeriti elementi prve.¹⁴⁵ Na primjer, može se upitati kada su se iskazi boljševičkog tipa prvi put pojavili, i kako je lenjinizam tijekom raskida sa socijal-demokratima ostvario istinsku pretvorbu koja je proizvela originalnu semiotiku, premda je ova morala nužno zapasti u mješovitu semiotiku staljinističkog ustrojavanja. U svojoj primjernoj analizi Jean-Pierre Paye detaljno je istražio pretvorbe koje su proizvele nacizam shvaćen kao sustav novih iskaza u određenom društvenom polju. Ne samo u kojem se trenutku nego i u kojoj domeni uspostavlja neki režim znakova? Uspostavlja li se on u cijelom narodu ili u samo jednom dijelu tog naroda? Na više ili manje određivoj margini unutar psihijatrijske bolnice? – Jer, vidjeli smo da se semiotika subjektivacije može otkriti u staroj povijesti Židova kao i u psihijatrijskoj dijagnostici 19. stoljeća s, naravno, dubokim varijacijama i čak pravim pretvorbama u odgovarajućoj semiotici. – Sva ta pitanja spadaju u djelokrug pragmatike. Najdublje pretvorbe ili

¹⁴⁴ Carlos Castaneda, *Put u Ixtlan*, V.B.Z., Zagreb 1997, str. 15.

¹⁴⁵ "Generativno" i "transformacijsko" su termini Chomskog, za kojeg je transformacijsko najbolji i najdublji način za realizaciju generativnog. No mi upotrebljavamo te termine u drugačijem smislu.

stvaralački prijevodi danas se nedvojbeno ne odvijaju u Europi. Pragmatika bi trebala odbaciti ideju invarijante koja bi bila otporna na pretvorbe, pa čak ako se radi o invarijanti dominantne "gramatičnosti". Jer jezik je političko, prije nego što je lingvističko pitanje. Čak je i evaluiranje stupnjeva gramatičnosti politička stvar.

Što je to semiotika, to jest određeni režim znakova ili određena formalizacija izraza? Oni su nešto u isti mah više i manje od jezika. Jezik se kao jezičnost (*langage*) definira svojom "nadlinearnošću" kao uvjetom mogućnosti; pojedinačni jezici (*langues*) definiraju se konstantama, elementima i odnosima fonološke, sintaktičke i semantičke prirode. Bez dvojbe, svaki režim znakova efektuira uvjet mogućnosti jezičnosti i upotrebljava elemente jezika, ali ništa više od toga. Nijedan se režim ne može poistovjetiti sa samim uvjetom, niti posjedovati vlastitost konstanti. Kao što jasno pokazuje Foucault, režimi znakova su samo *funkcije opstojnosti* jezičnosti koje ponekad prolaze kroz različite jezike, a ponekad se raspodjeljuju u jednom i istom jeziku, te nisu podudarne niti sa strukturom niti s jedinicama određenog poretka, već ih, naprotiv, presijecaju i dovode do njihova pojavljivanja u prostoru i vremenu. U tome su smislu režimi znakova sklopovi iskazivanja koje ne može objasniti nijedna lingvistička kategorija: *ono što neku tvrdnju ili čak pojedinu riječ pretvara u "iskaz"* odnosi se na implicitna pretpostavljanja koja se ne mogu eksplicirati, koja mobiliziraju pragmatičke varijable svojstvene iskazivanju (netjelesne pretvorbe). To sprečava da se sklop objasni označiteljem ili čak subjektom, jer oni se odnose na varijable iskazivanja u sklopu. Označavanje ili subjektivacija pretpostavljaju sklop, ne obrnuto. Imena koja smo dali režimima znakova, "predoznačiteljski, označiteljski, protuoznačiteljski, postoznačiteljski", ostala bi zatočenicima evolucionizma da im u zbilji ne odgovaraju heterogene funkcije ili raznolikosti sklopa (segmentacija, označavanje i interpretacija, numeracija, subjektivacija). Režimi se znakova tako definiraju varijablama koje su unutarnje samom iskazivanju, ali koje ostaju izvanjske konstantama jezika i nesvodive na lingvističke kategorije.

No, dosegaši ovu točku, sve se preokreće, i razlozi zbog kojih je neki režim znakova nešto manje od jezika postaju razlozi zbog kojih je on nešto više od jezika. Sklop je sklop iskazivanja i formalizira izraz samo na jednoj strani – na drugoj strani, koja je neodjeljiva od prve, on formalizira sadržaje, mašinski je ili tjelesni sklop. A sadržaji nisu "označeni" koji bi na neki način potjecali od označitelja, ni "objekti" koji bi bili u nekom uzročnom odnosu prema subjektu. Utoliko ukoliko imaju vlastitu formalizaciju, oni nisu ni u kakvu simboličkom ili linearno-uzročnom odnosu prema formi izraza: dvije se forme nalaze u stanju recipročnog pretpostavljanja, i može

ih se apstrahirati jednu od druge samo na vrlo relativan način, jer one su dvije strane jednog te istog sklopa. Stoga je potrebno dosegnuti, u sâmo-me sklopu, nešto što je još dublje od tih strana i što vodi računa o dvjema formama u stanju pretpostavljanja, formama izraza ili režimima znakova (semiotičkim sustavima) i formama sadržaja ili režimima tijelâ (fizičkim sustavima) u isti mah. To je ono što zovemo *apstraktnom mašinom*, koja konstituira i spreže sve vrške deteritorijalizacije određenog sklopa.¹⁴⁶ Za apstraktnu mašinu moramo ustvrditi da je nužno nešto “mnogo više” od jezika. Kad se lingvisti (na tragu Chomskog) uzdignu do ideje čisto jezične apstraktne mašine, smjesta im prigovaramo da ta mašina ne samo da nije suviše apstraktna nego još nije dovoljno apstraktna jer ostaje ograničena na formu izraza i tobožnje univerzalije koje pretpostavljaju jezik. Apstrahiranje sadržaja je utoliko relativnija i nedostatnija operacija sa stajališta sâme apstrakcije. Prava apstraktna mašina ne raspoláže načinom da, u sebi samoj, razlikuje ravan izraza i ravan sadržaja jer ocrtava jednu te istu ravan konzistencije koja formalizira sadržaje i izraze na osnovi stratumâ ili reteritorijalizacija. No, destratificirana, deteritorijalizirana u sebi samoj, apstraktna mašina nema vlastitu formu (ništa više nego što ima supstanciju) i ne razlikuje u sebi sadržaj i izraz, premda izvan sebe nadzire to razlikovanje i raspodjeljuje ga u stratumima, domenama i teritorijima. Po sebi, apstraktna mašina nije ništa više fizička ili tjelesna nego što je semiotička – ona je *dijagramska* (ne poznaje razliku između umjetnog i prirodnog). Ona djeluje *materijom*, a ne supstancijom, *funkcijom*, a ne formom. Supstancije i forme su supstancije i forme izraza “ili” sadržaja. Ali funkcije još nisu “semiotički”

¹⁴⁶ Michel Foucault razvio je teoriju iskazâ na više uzastopnih razina, koja se dotiče svih tih pitanja. 1) U djelu *L'archéologie du savoir* (*Arheologija znanja*), Foucault razlikuje dvije vrste “mnogostrukosti” – sadržaja i izraza – koje se ne mogu svesti na odnose suglasnosti ili uzročnosti, već se nalaze u stanju recipročnog pretpostavljanja; 2. U djelu *Nadzor i kazna* pokušava se pronaći stvarnost sposobna da objasni dvije heterogene i međusobno isprepletene forme, a ona se pronalazi u sklopovima moći ili mikromoćima; 3.) No ti kolektivni sklopovi (škola, vojska, tvornica, bolnica, zatvor itd.) samo su stupnjevi ili singularnosti u apstraktnom “dijagramu” koji, pak, sadrži samo materiju i funkciju (bilo koja ljudska mnogostrukost koju treba kontrolirati); 4. *Povijest seksualnosti* ide u još jednom drukčijem smjeru, jer se sklopovi ne povezuju i ne dovode u opreku s dijagramom, već s “biopolitikom populacije” kao apstraktnom mašinom. – Razmimoilazimo se s Foucaultom samo u sljedećim točkama: 1.) sklopovi nam se ne čine toliko sklopovima moći koliko sklopovima želje, jer želja je uvijek već u-sklopu (*agencé*), dok je moć stratificirana dimenzija sklopa; 2.) dijagram ili apstraktna mašina imaju linije bijega koje su prvotne i nisu fenomeni otpora ili protunapada u sklopu, već su vrškovi (*pointes*) stvaranja i deteritorijalizacije.

formirane, niti su materije još “fizički” formirane. Apstraktna mašina jest čista Funkcija-Materija – dijagram, neovisno o formama i supstancijama, izrazima i sadržajima koje će raspodjeljivati.

Apstraktnu mašinu definiramo aspektom ili momentom u kojem više nema ničega drugog osim funkcija i materija. Dijagram, naime, nema ni supstanciju ni formu, ni sadržaj ni izraz.¹⁴⁷ Dok je supstancija formirana materija, materija je fizički ili semiotički neformirana supstancija. Dok su izraz i sadržaj distinktni forme između kojih postoji stvarna razlika, funkcija ima samo “značajke” (sadržaja i izraza) između kojih uspostavlja vezu: više se čak ne može reći radi li se o čestici ili o znaku. Sadržaj-materija što sadrži samo stupnjeve intenziteta, otpora, provodljivosti, zagrijavanja, rastezanja, brzine ili sporosti. Izraz-funkcija što sadrži samo “tenzore”, kao u matematičkom ili glazbenom pismu. Pisanje sada funkcionira u neposrednom dodiru sa stvarnim, kao što stvarno piše na materijalan način. Dijagram, dakle, zadržava – da bi ih spregnuo – najviše deteritorijalizirani sadržaj i najviše deteritorijalizirani izraz. A maksimalna deteritorijalizacija ponekad potječe od neke značajke sadržaja, ponekad od neke značajke izraza, i određuje se kao “deteritorijalizirajuća” u odnosu prema drugoj, ali upravo zato što je dijagramatizira, nosi je sa sobom, uzdiže do svoje moći. Ono što je najviše deteritorijalizirano omogućuje da sve drugo prijeđe prag koji omogućuje sprezanje njihovih deteritorijalizacija, zajedničko ubrzanje. To je apsolutna, pozitivna deteritorijalizacija apstraktne mašine. Zbog toga *dijagrame* treba razlikovati od *indeksa*, koje su teritorijalni znakovi, ali i od *ikona*, koje su znakovi reteritorijalizacije, i *simbola*, znakova relativne ili negativne deteritorijalizacije.¹⁴⁸ Tako definirana svojom dijagram-

¹⁴⁷ Hjelmslev je predložio jedno vrlo važno poimanje “materije” kao neoblikovanog, amorfno ili bezobličnog “smisla” (*mening*): usp. Hjelmslev, *Prolegomena*, § 13 (“Izraz i sadržaj”).

¹⁴⁸ Razlika između indeksa, ikona i simbola potječe od C. S. Pierce, *Collected Papers*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1931-1958) Ali on ih razlikuje na osnovi relacija između označitelja i označenog (kontigviteta za indeks, sličnost za ikonu, konvencionalno pravilo za simbol), što ga navodi da “dijagram” učini posebnim slučajem ikone (relacijska ikona). Pierce je istinski pronalazač semiotike. Zbog toga možemo od njega preuzimati pojmove, pa i mijenjajući njihova konvencionalna značenja. S jedne strane, izgleda nam da se indeksi, ikone i simboli razlikuju po odnosima teritorijalnost-deteritorijalizacija, a ne po odnosima između označitelja i označenog. S druge strane, izgleda nam da dijagram zbog toga ima samosvojnu ulogu, nesvodivu na ikonu ili simbol. Za temeljna Pierceova razlikovanja i složeni položaj dijagrama referiramo se na analizu Romana Jakobsona, “A la recherche de l'essence du langage”, u *Problemes de langage*, Gallimard, Pariz, 1966.

skošću, apstraktna mašina nije ni infrastruktura na koju se sve svodi u posljednjem slučaju, ni transcendentna Ideja na koju se sve svodi u krajnjem slučaju. Umjesto toga, ona ima ulogu vodiča. Apstraktna ili dijagramska mašina, naime, ne funkcionira da bi reprezentirala, čak ni nešto stvarno, već konstruira nadolazeće stvarno, neku novu vrstu stvarnosti. Stoga nije izvan povijesti, već je uvijek "prije" povijesti, konstituirajući u svakom trenutku točke stvaranja ili potencijalnosti. Sve bježi, sve stvara, ali nikada sâmo, već uz pomoć neke apstraktne mašine koja ozbiljuje kontinuum intenziteta, sprezanja deteritorijalizacije, ekstrakcije izraza i sadržaja. To Apstraktno-Stvarno utoliko se više razlikuje od fiktivne apstrakcije tobože čiste mašine izraza. Ono je Apsolutno, ali nije ni nerazlučeno ni transcendentno. Tako apstraktne mašine imaju vlastita imena (kao i datume), koja naravno više ne označavaju osobe ili subjekte, već materije i funkcije. Ime nekog glazbenika ili znanstvenika upotrebljava se na isti način kao što ime nekog slikara označava boju, preljev, tonalitet, intenzitet: posrijedi je uvijek sprezanje Materije i Funkcije. Dvostruka deteritorijalizacija glasa i glazbala obilježena je apstraktnom mašinom Wagner, apstraktnom mašinom Webern itd. U fizici i matematici moguće je govoriti o apstraktnoj mašini Riemann, u algebri o apstraktnoj mašini Galois (definiranoj upravo proizvoljnom linijom koja se naziva "pripojnom", i koja se spreže s polazišnim tijelom) itd. Dijagram nastaje uvijek kad neka pojedinačna apstraktna mašina funkcionira izravno u materiji.

Na dijagramskoj razini ili ravni konzistencije, dakle, više nema režima znakova u strogom smislu riječi, jer više nema forme izraza koji bi se stvarno razlikovao od forme sadržaja. Dijagram poznaje samo značajke, vrške, koje još pripadaju sadržaju ako su materijalne, ili izrazu ako su funkcijske, no koje vuku jedne druge za sobom, međusobno se izmjenjuju i stapaju u zajedničkoj deteritorijalizaciji: znakovi-čestice. Nema u tome ništa neobično, jer stvarna razlika između neke forme izraza i neke forme sadržaja nastaje samo u stratumima, i razlikuje se od jednog stratuma do drugog. Tu dolazi do dvostruke artikulacije koja zasebno formalizira značajke izraza i značajke sadržaja, i koja od materija čini fizički ili semiotički formalizirane supstancije i od funkcija forme izraza ili sadržaja. Izraz tada konstituira indekse, ikone ili simbole što ulaze u režime ili semiotike. Sadržaj tada konstituira tijela, stvari ili objekte što ulaze u fizičke sustave, organizme i organizacije. Dublje kretanje sprezanja materije i funkcije – apsolutna deteritorijalizacija, kao istovjetna sa sâmom zemljom – sada se pojavljuje samo u obliku respektivnih teritorijalnosti, relativnih ili negativnih deteritorijalizacija i komplementarnih reteritorijalizacija. Naravno,

sve to doseže vrhunac s jezičnim stratumom koji ustanovljuje apstraktnu mašinu na razini izraza, i utoliko više apstrahira sadržaj ukoliko ga teži lišiti svake vlastite forme (imperijalizam jezika, pretenzija opće semiologije). Ukratko, stratumi supstancijaliziraju dijagramske materije, odjeljuju formiranu ravan sadržaja i formiranu ravan izraza. Hvataju izraze i sadržaje, od kojih je svaki zasebice supstancijaliziran i formaliziran, kliještima dvostruke artikulacije koja osigurava njihovu neovisnost ili njihovu stvarnu razliku, i ustoličuje jedan dualizam koji se neprestano iznova producira ili dijeli. Razbijaju kontinuum intenziteta, uvodeći rezove između stratumâ ili unutar stratuma. Sprečavaju sprezanja linije bijega, slamaju vrške deteritorijalizacije, bilo tako što izvode reteritorijalizacije koje ta kretanja čine posve relativnima, bilo tako što određenim linijama daju čisto negativnu vrijednost, bilo tako što ih segmentiraju, zaprečuju, začepljuju, uranjaju u neku vrstu crne rupe.

Prije svega, dijagrame ne treba brkati s operacijama aksiomatske prirode. Aksiomatika ne povlači stvaralačke linije bijega, niti spreže značajke pozitivne deteritorijalizacije, već upravo obrnuto, zaprečuju sve linije, podvrgava ih punktualnom sustavu i zaustavlja algebarska i geometrijska pisanja koja su se razbježala na sve strane. To je poput pitanja neodređenosti u fizici: ponovno "uspostavljanje reda" ima funkciju izmiriti neodređenost s fizikalnim determinizmom. Matematička se pisanja aksiomatiziraju, to jest restratificiraju i resemiotiziraju, a materijalni tokovi se refizikaliziraju. To je političko, jednako kao i znanstveno pitanje: znanost ne smije poluditi... Hilbert i de Broglie bili su političari jednako koliko i znanstvenici: oni su ponovo "uspostavili red". No aksiomatizacija, semiotizacija, fizikalizacija nisu dijagram, već upravo nešto suprotno dijagramu. Program stratuma protiv dijagrama ravni konzistencije. To, međutim, ne sprečava dijagram da nanovo udari putom bijega i razaspe nove jedinstvene apstraktne mašine (matematičko stvaranje nevjerojatnih funkcija suprotstavlja se aksiomatizaciji, materijalno izumijevanje čestica koje se ne mogu pronaći suprotstavlja se fizikalizaciji). Jer znanost je kao takva poput svega drugoga: ludilo joj je svojstveno jednako kao uspostave i ponovne uspostave reda. Jedan te isti znanstvenik može imati udjela u oba aspekta, sudjelovati u njima vlastitim ludilom, vlastitom policijom, vlastitim označavanjima i subjektivacijama, ali i vlastitim apstraktnim mašinama – kao znanstvenik. "Politika znanosti" označava ta strujanja inherentna znanosti, a ne samo izvanjske okolnosti i državne činitelje što izvana utječu na nju i navode ju da proizvodi čas atomske bombe, čas svemirske programe itd. Tih izvanjskih političkih utjecaja ili determinacija ne bi bilo kad sâma znanost ne bi

imala vlastite polove, oscilacije, stratume i destratifikacije, linije bijega i ponovne uspostave reda, riječju, barem potencijalne događaje vlastite politike, sebi svojstvenu "polemiku", svoju unutarnju ratnu mašinu (čiji dio historijski gledano tvore pobijani, proganjani ili osujećivani znanstvenici). Nije dovoljno ustvrditi kako aksiomatika ne vodi računa o invenciji i stvaranju: nju odlikuje svjesna težnja da zaustavi i utvrdi dijagram, da ga zamijeni sobom ustanovljujući se na razini zamrznute apstrakcije koja je suviše velika za koncept, i suviše mala za stvarno. Vidjet ćemo u kojem je smislu ta razina "kapitalistička".

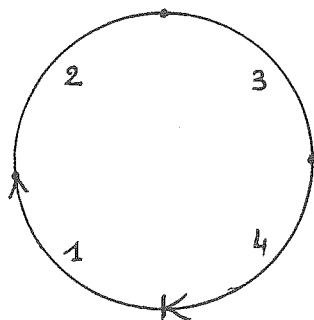
Međutim, ne možemo se zadovoljiti dualizmom između ravni konzistencije, njenih dijagrama ili apstraktnih mašina s jedne strane, i stratuma, njihovih programa i konkretnih sklopova s druge. Apstraktne mašine ne postoje samo na ravni konzistencije, gdje razvijaju dijagrame, već su prisutne i u stratumima općenito, kao uvijene ili "uglavljene" u njih, ili čak podignute na pojedinačnim stratumima gdje ustrojavaju i neku formu izraza i neku formu sadržaja u isti mah. Ono što je iluzorno u potonjemu slučaju jest ideja isključivo jezične ili izražajne apstraktne mašine, ali ne ideja apstraktne mašine inherentne stratumu, koja mora voditi računa o relativnosti dviju samosvojnih formi. Stoga ovdje postoji dvostruko kretanje: s jedne strane ono kojim apstraktne mašine obrađuju stratume i neprestano nagone nešto na bijeg, i s druge ono kojim se one u zbilji stratificiraju, zahvaćene stratumima. S jedne strane, stratumi se nikada ne bi mogli ustrojiti da ne crpe materije ili funkcije dijagrama i formaliziraju ih iz dvostrukog gledišta izraza i sadržaja. Zbog toga je svaki režim znakova, čak i označavanje i subjektivacija, još dijagramski (ali relativizirani ili negativizirani) učinak. S druge strane, apstraktne mašine nikad ne bi bile prisutne, pa ni u stratumima, kad ne bi imale moć ili potencijalnost da izvlače i pospješuju destratificirane znakove-čestice (prijelaz u apsolutno). Konzistencija nije totalizirajuća ni strukturalizirajuća, već deteritorijalizirajuća (na primjer, razvoj biološkog stratuma ne prati statističke datosti, nego vrške deteritorijalizacije). Sigurnost, spokoj, homeostatički ekvilibrij nisu, dakle, nikada posve zajamčeni: dovoljno je produljiti linije bijega što obrađuju stratum, popuniti perforacije, spregnuti procese deteritorijalizacije da bi se ponovo pronašla ravan konzistencije koja se umeće u najrazličitije sustave stratifikacije i skače od jednog do drugoga. Vidjeli smo da se označavanje i interpretacija, svijest i strast mogu produljiti, a u isto vrijeme otvoriti navlastito dijagramskom eksperimentu. Sva ta stanja ili modusi apstraktne mašine supostoje upravo u onome što nazivamo *mašinskim sklopom*. Sklop, naime, ima dva pola ili vektora, od kojih je jedan okrenut stratumima gdje

razmješta teritorijalnosti, relativne deteritorijalizacije i reteritorijalizacije, a drugi je okrenut ravni konzistencije ili destratifikacije, gdje spreže procese deteritorijalizacije i odnosi ih k apsolutnom zemlje. Na svojem stratičkom vektoru sklop razlikuje formu izraza u kojoj se pojavljuje kao kolektivni sklop iskazivanja i formu sadržaja u kojoj se pojavljuje kao mašinski sklop tijela, te podešava jednu formu drugoj, jedan pojavak drugome, dovodeći ih u recipročno pretpostavljanje. No, na svojem destratificiranom, dijagramskom vektoru više nema dvije strane, već zadržava samo značajke sadržaja i izraza iz kojih izvlači stupnjeve deteritorijalizacije što se nadodaju jedni drugima i vrške što se sprežu jedne s drugima.

Režim znakova nema samo dvije sastavnice. Zapravo ih ima četiri, i one tvore objekt Pragmatike. Prva je *generativna* sastavnica, koja pokazuje da je forma izraza na nekom jezičnom stratumu uvijek povezana s više izmiješanih režima, to jest da je svaki režim znakova, odnosno svaka semiotika, konkretno mješovit. Na razini te sastavnice, *moгуće je* apstrahirati formu sadržaja, ali utoliko više što se naglasak stavlja na miješanja režimâ u formi izraza: iz toga se, dakle, ne može izvesti prevlast nekog režima koji bi konstituirao opću semiologiju i unificirao formu. Druga sastavnica je *transformacijska*, i pokazuje da se apstraktni režim može prevesti i pretvoriti u neki drugi režim, a prije svega pokazuje da ga se može načiniti od drugih. Ta druga sastavnica očito je dublja, jer ne postoji mješovit režim koji ne bi podrazumijevao takve pretvorbe jednog režima u drugi, bile one prošle, sadašnje ili potencijalne (u funkciji stvaranja novih režima). I ovdje se apstrahira, ondje gdje se može apstrahirati, sadržaj, jer se analiza ograničava na preobrazbe unutarnje formi izraza, makar ona i ne bila dostatna da položi račun o njima. Treća sastavnica je *dijagramska*: ona se sastoji u tome da se uzmu režimi znakova ili forme izraza i iz njih izvuku znakovi-čestice koji više nisu formalizirani, već tvore neformirane značajke što se mogu kombinirati jedne s drugima. To je vrhunac apstrakcije, ali i trenutak kad apstrakcija postaje stvarna – tu se sve odvija s pomoću apstraktno-stvarnih mašina (imenovanih i datiranih). Ako je moguće izvršiti apstrahiranje formi sadržaja, to je stoga što se u isto vrijeme moraju apstrahirati forme izraza, jer od jednih se i drugih zadržavaju samo neformirane značajke. Zbog toga je čisto jezična apstraktna mašina apsurd. Ta dijagramska sastavnica očito je dublja od transformacijske sastavnice: pretvorbe-stvaranja nekog režima znakova odvijaju se iskrsavanjem uvijek novih apstraktnih mašina. Konačno, posljednja i navlastito *mašinska* sastavnica ima za cilj pokazati kako se apstraktne mašine efektuiraju u konkretnim sklopovima, koji daju samosvojnu formu značajkama izraza, ali uvijek pritom dajući samosvojnu

formu i značajkama sadržaja – jer dvije se forme nalaze u stanju recipročnog pretpostavljanja ili u nužnoj neformiranoj relaciji koja i opet sprečava formu izraza da se postavi kao samodostatna (premda u strogo formalnome vidu jest neovisna ili samosvojna).

Pragmatika (ili shizo-analiza) može se, dakle, prikazati četirima kružnim sastavnicama što pupaju i tvore rizom:

1. Generativna sastavnica: proučavanje mješovitih konkretnih semiotika, njihovih miješanja i njihovih varijacija.
2. Transformacijska sastavnica: proučavanje čistih semiotika, njihovih prijevoda-pretvorbi i stvaranja novih semiotika
3. Dijagramska sastavnica: proučavanje apstraktnih mašina, sa stajališta semiotički neformiranih materija u odnosu prema fizikalno neformiranim materijama.
4. Mašinska sastavnica: proučavanje sklopova koji efektuiraju apstraktne mašine i istovremeno semiotiziraju materije izraza i fizikaliziraju materije sadržaja.

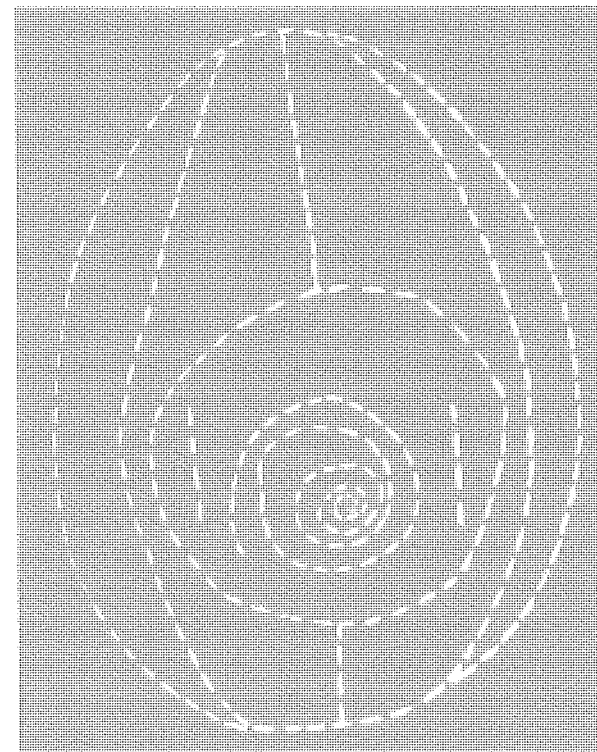
Pragmatika bi se u cijelosti dala svesti na sljedeće: izraditi *precrt* mješovitih semiotika u generativnoj sastavnici; izraditi transformacijsku *kartu* režimâ, s njihovim mogućnostima prijevoda i stvaranja, pupanja na *precrtima*; izraditi *dijagram* apstraktnih mašina koje su djelatne u svakom od slučajeva, bilo kao potencijalnosti, bilo kao zbiljska iskršnuća; izraditi *program* sklopova koji razmještaju cjelinu i dovode do cirkulacije kretanja, s njegovim alternativama, skokovima i mutacijama.

Na primjer, razmotri li se neka “tvrdnja”, to jest sintaktički, semantički i logički definirana verbalna cjelina, kao izraz pojedinca ili grupe: “Volim te” ili “Ljubomorani sam” itd., prvo se postavlja pitanje kojem “iskazu” ta tvrdnja odgovara u grupi ili pojedincu (jer jedna ista tvrdnja može biti povezana s posve različitim iskazima). To pitanje znači: u koji je režim znakova dotična tvrdnja uhvaćena, režim bez kojeg bi njeni sintaktički,

semantički i logički elementi ostali posve prazni opći uvjeti? Koji joj ne-lingvistički element, koja joj varijabla iskazivanja daje konzistenciju? Postoji predoznačiteljski “volim te” kolektivne prirode, u kojem se, kako je rekao Miller, ples ženi sa svim ženama plemena, postoji protuoznačiteljski “volim te” distributivne i polemičke prirode, uhvaćen u rat i u odnos snaga, kao što je onaj koji Penteseleja izgovara Ahileju, postoji “volim te” koji se obraća središtu označavanja i s pomoću interpretacije dovodi do toga da čitav niz označitelja odgovara označiteljskom lancu, postoji pasionalni ili postoznačiteljski “volim te” koji tvori proces počinjući od neke točke subjektivacije, pa zatim drugi i treći proces itd. Isto tako, tvrdnja “ljubomorani sam” očito nije isti iskaz u pasionalnom režimu subjektivacije ili u paranoičkom režimu označavanja: to su dvije vrlo različite sumanutosti. Drugo, jednom kad se utvrdio iskaz kojem odgovara tvrdnja u određenoj grupi ili pojedincu u određenom trenutku, istražiti će se mogućnosti ne samo mješovitosti već i prijevoda ili pretvorbe u neki drugi režim, u iskaze što pripadaju drugim režimima, što prolazi i što ne prolazi, što ostaje nesvodivo i što teče u toj pretvorbi. Treće, mogli bi se pokušati stvoriti novi, još nepoznati iskazi za tu tvrdnju, čak i ako bi to značilo stvaranje narječja naslade, raskomadanih fizika i semiotika, asubjektivnih afekata, znakova bez značenja što povlače za sobom krah sintakse, semantike i logike. To istraživanje moralo bi se kretati od najgora prema najboljemu, jer bi se ticalo precioznih, metaforičkih i zaglupljujućih režima kao i krikova-šapata, grozničavih improvizacija, postajanja-životinjom, postajanja molekularnim, stvarnih transseksualnosti, kontinuuma intenziteta, konstitucije tijela bez organa... A ta dva pola ne mogu se odijeliti, isprepleteni u stalnim odnosima pretvorbe, obrata, skoka, pada i podizanja. To posljednje istraživanje uvelo bi u igru apstraktne mašine, dijagrame i dijagramske funkcije s jedne strane, i, istovremeno, mašinske sklopove, njihova formalna razlikovanja izraza i sadržaja, njihova ulaganja riječi i organa u uvjetima recipročnog pretpostavljanja s druge. Na primjer, “volim te” kurtoazne ljubavi: koji je njegov dijagram, koje iskršnuće apstraktne mašine i koji novi sklop? Kako u destratifikaciji tako i u organizaciji stratumâ... Ukratko, ne postoje sintaktički, semantički ili logički određive tvrdnje koje bi transcendirale iskaze ili ih natkriljivale. Svaka metoda transcendentalizacije jezika, svaka metoda kojom se jezik obdaruje univerzalijama, od Russellove logike do Chomskyeve gramatičnosti, zapada u najgoru apstrakciju, jer sankcionira razinu koja je suviše i, u isti mah, još nedovoljno apstraktna. Ne proizlaze iskazi iz propozicija, već obrnuto. Ne proizlaze režimi znakova iz jezika, i nije jezik ono što samostalno konstituira strukturnu ili generativnu

apstraktnu mašinu. Upravo obrnuto. Jezik proizlazi iz režima znakova, i režimi znakova proizlaze iz apstraktnih mašina, iz dijagramskih funkcija i mašinskih sklopova koji nadilaze svaku semiologiju, svaku lingvistiku i svaku logiku. Ne postoji univerzalna propozicijska logika, niti gramatičnost u sebi, kao što ne postoji ni označitelj po sebi. "Iza" iskazâ i semiotizacijâ postoje samo mašine, sklopovi, kretanja deterritorijalizacije što prolaze kroz stratifikaciju različitih sustava, izmičući koordinatama jezika kao i koordinatama egzistencije. Zbog toga pragmatika nije dopuna logike, sintakse ili semantike. Naprotiv, ona je temeljni element o kojemu ovisi sve drugo.

6. 28. studeni 1947. - Kako načiniti Tijelo bez Organa?

Dogonsko jaje i raspodjela intenzitetâ

U svakom slučaju, imate jedno (ili više njih), ne toliko u smislu da bi već postojalo ili da se dobiva kao gotov proizvod – premda u određenom pogledu već postoji – ali u svakom slučaju, vi ga pravite: ne možete žudjeti, a da ga ne pravite. I ono vas čeka. Ono je vježba, neizbježan eksperiment, već učinjen u trenutku u kojem ste ga poduzeli, neučinjen sve dok ga ne poduzmete. Ono nije utješno, jer ga možete i upropastiti. Ili se ono može pokazati zastrašujućim, odvesti vas u smrt. Ono je ne-žudnja i žudnja u isti mah. Ono nije nikakav pojam, nikakav koncept, već praksa, skup praksâ. Tijelo bez Organa se ne doseže, ono se ne može dosegnuti, njemu se ne prestanto pristupa, ono je granica. Postavlja se pitanje: što je TbO? Ali već

se nalazimo na njemu, plazeći po njemu poput gamadi, tapkajući poput slijepca ili trčeći poput luđaka, putnici kroz pustinju i stepski nomadi. Na njemu spavamo, budimo se, borimo se, i na njemu se bore protiv nas, na njemu tražimo svoje mjesto, doživljavamo nečuvenu sreću i nevjerojatne poraze, prodiremo i bivamo prodrti, ljubimo. 28. studenog 1947, Artaud objavljuje rat organima: *Kako bismo završili s Božjim sudom*, "jer i svežite me ako vas je volja, ne postoji ništa beskorisnije od organa". To je eksperiment, ne samo radiofonski nego i biološki, politički, koji na sebe navlači cenzuru i represiju. Corpus i Socius, politika i eksperiment. Neće vam dopustiti da eksperimentirate u miru svoje sobice.

TbO: ono je već na putu čim tijelu postane dosta organa i poželi ih se riješiti, ili ih izgubi. Duga procesija – *hipohondrijskog tijela* čiji su organi uništeni, uništenje se već zbililo, ništa se više ne događa: "Gđica X tvrdi da više nema ni mozga ni živaca ni prsiju ni želuca ni utrobe. Ostali su joj samo koža i kosti rastrojenog tijela. To su njezini vlastiti izrazi." – *paranoičnog tijela*, čiji su organi neprestano na udaru stranih utjecaja, ali i obnavljani izvanjskim energijama. ("Dugo je živio bez želuca, bez unutrašnjih organa, gotovo bez pluća, razdrtog jednjaka, bez mjehura, zdrobljenih rebara, ponekad bi s hranom progutao komadić svojeg grkljana, i tako dalje, ali božanska čudesa uvijek bi nanovo obnovila ono što je bilo uništeno...") – *shizofrenog tijela*, koje na svoju ruku vodi unutarnju borbu protiv organa pod cijenu katatonije, a zatim i shizo-eksperimentalnog, *drogirano tijela*: "Ljudsko tijelo je skandalozno nesređeno. Zbog čega umjesto usta i šupka koji se lako kvare nemamo jednu jedinu svesvrhovitu rupu i za hranjenje i za odbacivanje? Mogli bismo zapečatiti nos i usta, napuniti trbuh, izravno na plućima napraviti rupu za dovod zraka gdje bi ionako prvenstveno i trebala biti"¹⁴⁹ – *mazohističkog tijela*, koje se slabo može shvatiti u kategorijama bola. Ono je ponajprije pitanje TbO: daje se zašiti od strane svojeg sadista ili kurve, koji mu zašivaju oči, čmar, mokraćnu cijev, grudi, nos. Ono se samo daje obustaviti kako bi zaustavilo rad organâ, daje se oderati kao da organi prianjaju uz kožu, nabiti, zapušiti, kako bi se sve čvrsto zaprlo.

Čemu ta turobna povorka skrpljenih, vitrificiranih, katatoniziranih, usisanih tijela, kad je TbO u isto vrijeme puno veselja, ekstaze, plesa? Čemu onda služe ti primjeri, zašto treba proći kroz njih? Ispražnjena umjesto punih tijela. Što se dogodilo? Jeste li bili dovoljno oprezni? Ne radi se o mudrosti, već o oprezu kao dozi, kao pravilu imanentnom eksperimen-

¹⁴⁹ William Burroughs, *Naked lunch*, New York, 1966; *Goli ručak*, prev. Borivoj Radaković, Šareni dućan, Koprivnica, 2000, str. 137.

tiranju: injekcije opreza. Mnogi su pali u toj bitci. Je li doista toliko tužno i opasno više ne trpjeti da se vidi očima, diše plućima, guta ustima, govori jezikom, misli mozgom, da se ima čmar i grkljan, glava i noge? Zašto se ne bi hodalo na glavi, pjevalo sinusima, vidjelo kožom, disalo trbuhom: jednostavna Stvar, Entitet, puno Tijelo, nepokretno Putovanje, Anoreksija, kožno Viđenje, Joga, Krišna, Ljubav, Eksperimentiranje. Ondje gdje psihoanaliza kaže: stanite, i ponovo nađite svoje ja, treba reći: idemo još dalje, još nismo našli svoje TbO, još nismo dovoljno rastepli svoje ja. Zamijenite anamnezu zaboravom, interpretiranje eksperimentiranjem. Pronađite svoje tijelo bez organa, umijte ga načiniti, to je pitanje života ili smrti, mladosti i starosti, žalosti i veselja. To je mjesto gdje se sve odvija.

"Gospodarice, 1) možeš me svezati za stol, čvrsto zategnuti konopcima, na deset do petnaest minuta, onoliko koliko treba da bi se pripremili instrumenti; 2) barem sto udaraca bičem, stanka od nekoliko minuta; 3) počinješ zašivati, zašivaš rupu u žlijezdama, kožu oko žlijezda za žlijezde sprečavajući da otpadne vršak, zašivaš mošnje za kožu bedara. Zašivaš grudi, čvrsto zašivajući dugmad s četiri rupice na svaku bradavicu. Možeš ih povezati elastičnom vrpcom s rupicama za dugme – *Prelaziš na sljedeću fazu*: 4) možeš birati da me ostaviš na stolu, svezana potrbuške i spojenih nogu, ili da me zavežeš za stup, spojenih zapešća i nogu, čvrsto stegnuta tijela; 5) bičuješ me po leđima, guzovima, bedrima, barem sto udaraca; 6) zašivaš mi guzove, uzduž čitave brazde dupeta. Čvrsto, s dvostrukim koncem, prošivajući svaki ubod. Ako se nalazim na stolu, sada me veži za stup; 7) zadaješ mi pedeset udaraca po stražnjici; 8) želiš li dati štofa mučenju i realizirati prijetnju od zadnji put, dokraja zabodi igle u debelo meso; 9) zatim me možeš zavezati za stolac, daj mi trideset udaraca po prsima i zabodi manje igle; ako želiš, možeš ih prvo zagrijati do usijanja na štednjaku, sve ili samo neke. Moram biti čvrsto privezan za stolac, zapešća mi moraju biti svezana iza leđa kako bi se istaknuo prsni koš. Razlog zbog kojeg nisam spomenuo opekline jest to što uskoro imam liječnički pregled, a njima treba dugo da se zaliječe". – To nije fantazma, već program: postoji ključna razlika između psihoanalitičke interpretacije fantazme i antipsihoanalitičkog eksperimentiranja programa. Između fantazme, interpretacije koju i sâm treba interpretirati, i programa koji pokreće eksperimentiranje.¹⁵⁰ TbO je

¹⁵⁰ Oprečnost između programa i fantazme jasno se očituje kod Michela M'uzana povodom jednog slučaja mazohizma; usp. M'uzan, *La sexualité perverse*, Payot, Pariz, 1972, str. 36. Iako ne specificira tu oprečnost, M'uzan se služi pojmom programa da bi doveo u pitanje Edipove teme, tjeskobu i kastraciju.

ono što ostaje kad je sve oduzeto. Ono što biva oduzeto upravo je fantazma, skup označavanja i subjektivacija. Psihoanaliza postupa obrnuto: ona sve prevodi u fantazme te vrhunski upropaštava stvarno, jer upropaštava TbO.

Nešto će se dogoditi. Nešto se već dogodilo. No ono što se događa na TbO nije posve istovjetno s načinom na koji si netko čini vlastito TbO. Ipak, jedno je sadržano u drugom. To je razlog ukazivanja na dvije faze u navedenom pismu. *Zašto postoje dvije jasno razlučene faze*, kad je u oba slučaja riječ o istome: šavovima i udarcima biča? Jedna služi za izradu TbO, druga da bi se nešto dovelo u optjecaj ili protok na njemu. No u obje faze radi se o istim upravljačkim procesima, samo što se oni moraju ponoviti, izvesti dvaput. Izvjesno je, naime, da si je mazohist načinio TbO u takvim uvjetima da ga sada mogu nastaviti samo intenziteti bola, *valovi-boli*. Pogrešno je tvrditi da mazohist traži bol, ali jednako je pogrešno tvrditi da traži užitak na neki iznimno odgodan ili zaobilazan način. On traži TbO, ali TbO koje može ispuniti, koje može prožeti samo bol, zbog sâmihih uvjeta u kojima je bilo konstituirano. Boli su populacije, čopori, modusi mazo-kralja u pustinji koju je stvorio i učinio da raste. Isto vrijedi za drogirano tijelo i intenzitete hladnoće, *valove-hladionike*. Za svaku vrstu TbO moramo upitati: 1) koja je to vrsta, kako je napravljena, kojim procesima i načinima što unaprijed determiniraju što će se dogoditi; 2) koji su njegovi modusi, što se događa, s kojim varijantama, kojim iznenađenjima, što se ne očekuje i kako je to povezano s onim što se očekuje? Ukratko, između TbO određene vrste i onoga što se događa na njemu postoji vrlo osobit odnos sinteze ili analize: sinteza *a priori* kojom se nešto nužno proizvodi u određenom modusu, ali se ne zna što, i beskonačna analiza kojom ono što je proizvedeno na TbO već tvori dio proizvodnje tog tijela, već je sadržano u njemu, na njemu, ali pod cijenu beskonačnog broja prijelaza, podjela i pod-proizvodnji. Posrijedi je vrlo delikatno eksperimentiranje, jer ne smije doći ni do kakva mirovanja modusa ni skliznuća vrste: mazohist i narkoman izvrgavaju se tim stalnim opasnostima koje ispražnjavaju njihova TbO umjesto da ih ispune.

Moguće je biti poražen dvaput, ali to je isti poraz, ista opasnost. Jednom na razini uspostave TbO i jednom na razini onoga što prolazi ili ne prolazi po njemu. Moguće je povjerovati da smo si načinili dobro TbO, izabrali smo Mjesto, Moć, Kolektivno (kolektiv uvijek postoji, čak i kad smo sami), a ništa ne prolazi, ništa ne kruži, ili nešto sprečava prolazak. Paranoična točka, točka blokade ili udar delirija, kao što se to jasno očituje u knjizi *Speed* Williama Burroughsa mlađeg. Je li moguće determinirati tu opasnu točku, treba li odstraniti blokatora ili, naprotiv, "ljubiti i štovati demenciju, služiti joj kad god iskrsne"? Blokirati, biti blokiran, nije li to još inten-

zitet? U svakom slučaju definirati ono što prolazi i ono što ne prolazi, ono što omogućuje i ono što onemogućuje prolaženje. Kao u mesnom krugu prema Lewinu, nešto cirkulira kanalima čija sjecišta determiniraju vrata s vratarima, prolaznicima.¹⁵¹ Otvaraoci vrata i zatvaraoci zamki, Malabari i Fierabrasi. Tijelo više nije drugo doli skup ventila, brana, ustava, zdjela ili spojnih posuda: vlastito ime za svakoga, napučivanje TbO, Metropola kojom treba upravljati bičem. Što je ono što napučuje, što je ono što prolazi i što je ono što zaprečuje?

TbO je takve prirode da ga mogu zauzimati, nastanjivati, samo intenziteti. Samo intenziteti prolaze i cirkuliraju. Ipak, TbO nije prizorište, nije mjesto, nije čak ni podloga na kojoj bi se nešto događalo. Ono nema nikakve veze s fantazmom, nema ništa što bi se dalo interpretirati. TbO uzrokuje prolaženje intenzitetâ, proizvodi ih i razmješta u *spatiumu* koji je i sâm intenzitetski, neprotegnut. Ono nije prostor niti se nalazi u prostoru, ono je materija koja će zauzeti prostor na određenom stupnju – na stupnju koji odgovara proizvedenim intenzitetima. Ono je intenzitetska i neformirana, nestratificirana materija, matrica intenziteta, intenzitet = 0, ali ta nula ne sadrži ništa negativno, nikakve negativne i oprečne intenzitete. Materija jednako energija. Proizvodnja stvarnog kao intenzitetske veličine počevši od nule. Zbog toga razmatramo TbO kao puno jaje prije protegnuća organa i organizacije organa, prije formiranja stratumâ, kao intenzitetsko jaje koje se definira svojim osima i vektorima, gradijentima i pragovima, dinamičkim tendencijama što uključuju promjene energije, kinematičkim kretanjima što uključuju pomicanja grupa, migracije, sve to neovisno o *sporednim formama*, jer organizmi se ovdje pojavljuju i funkcioniraju samo kao čisti intenziteti.¹⁵² Organ se mijenja tako što prelazi određeni prag, tako što mijenja gradijent. "Ali nijedan organ nije postojan, s obzirom na svoju ulogu i položaj... spolni organi izbijaju na sve strane... rektumi se otvaraju, izbace izmet, pa se zatvaraju... čitav organ mijenja boju i stalnost oblička u trenutnim prilagodbama..."¹⁵³ Tantričko jaje.

¹⁵¹ Usp. opis kruga i kruženja mesa u američkoj obitelji u Kurt Lewin, "Psychological Ecology," *Field Theory in Social Science*, Harper and Brothers, New York, 1951, str. 170-187.

¹⁵² Albert Dalcq, *Loeuf et son dynamisme organisateur*, Albin Michel, Pariz, 1941, str. 95: "Forme su kontingentne s obzirom na kinematički dinamizam. Sporedno je hoće li se otvor napraviti u klici. Važan je jedino sâm proces imigracije, a ono što proizvodi otvor, raspuklinu ili prvotnu liniju nije invaginacija, već čisto kronološke i kvantitativne varijacije."

¹⁵³ William Burroughs, *Goli ručak*, str. 28.

Na kraju krajeva, nije li *Etika* velika knjiga Tijela bez Organa? Atributi su vrste ili rodovi TbO, supstancije, moći, nulti intenziteti poput matrica proizvodnje. Modusi su sve što se događa: valovi i vibracije, migracije, pragovi i gradijenti, intenziteti proizvedeni pod određenom vrstom supstancije, na osnovi određene matrice. Mazohističko tijelo poput atributa ili roda supstancije, sa svojom proizvodnjom intenzitetâ, modusâ-boli, na osnovi svoje zašivenosti, svoga nultog stupnja. Drogirano tijelo kao drugi atribut, sa svojom proizvodnjom specifičnih intenziteta na osnovi apsolutna Hladnoća = 0. ("Džankiji se stalno tuže na Hladnoću, kako je sami zovu dok zadižu ovratnike crnih kaputa i hvataju se za sasušene vratove... čisti džankijevski štos. Džanki ne želi da mu je toplo, on bi da mu je hladnije-hladnije-MRZLO. Ali on tu Hladnoću želi kao što žudi svoj džank – NE IZVANA gdje mu šteti nego IZNUTRA tako da može nepomično sjediti kičme poput smrznuta hidrauličkog krana... a metabolizam mu se približava Apsolutnoj NIŠTICI")¹⁵⁴. Itd. Pitanje jedne supstancije koja bi bila supstancija svih supstancija, jedne jedinstvene supstancije za sve attribute postaje sljedeće: *postoji li skup svih TbO?* Ali ako je TbO već granica, što treba reći o skupu svih TbO? Pitanje više nije ono Jednog i Mnogostrukog, već ono fuzijske mnogostrukosti koja zbiljski nadilazi svaku opreku jednog i mnogostrukog: formalne mnogostrukosti supstancijalnih atributa koja kao takva konstituira ontološku jednost supstancije. Postoji kontinuum svih atributa ili rodova intenziteta u jednoj istoj supstanciji, i kontinuum intenzitetâ određenog roda u jednoj istoj vrsti ili atributu. Kontinuum svih supstancija u intenzitetu, ali i svih intenziteta u supstanciji. Neprekinuti kontinuum TbO. TbO, imanencija, imanentna granica. Narkomani, mazohisti, shizofrenici, ljubavnici, sva TbO odaju počast Spinozi. TbO jest *polje imanencije* žudnje, *ravan konzistencije* svojstvena žudnji (gdje se žudnja definira kao proces proizvodnje bez referiranja na bilo koju izvanjsku silu, bilo manjak koji je ispražnjava, bilo užitak koji je ispunjava).

Iza svake izdaje žudnje, iza svakog prokletstva žudnje, iza svakog istrgnuća žudnje iz njenog polja imanencije stoji svećenik. Svećenik je bacio trostruko prokletstvo na žudnju: ono negativnog zakona, ono izvanjskog pravila i ono transcendentnog ideala. Okrenut prema sjeveru, svećenik je rekao: Žudnja je manjak (kako joj ne bi manjkalo ono što za čim žudi?). Svećenik je obavio prvu žrtvu, nazvanu kastracija, i svi muškarci i žene sa sjevera postrojili su se iza njega, ritmično uzvikujući: "Manjak, manjak, to je opći zakon". Zatim, okrenut prema jugu, svećenik je povezao žudnju s

¹⁵⁴ *Ibid.*, str. 15. (Prev.)

užitkom. Jer postoje hedonistički, čak i orgijastički svećenici. Žudnja će se utažiti užitkom. I ne samo da će postignuti užitak na trenutak utišati žudnju nego je sâmo njegovo postizanje već način da se ona prekine, da se trenutno isprazni i da se isprazni od nje. Užitak-pražnjenje: svećenik obavlja drugu žrtvu koja se naziva masturbacija. Zatim, okrenut prema istoku, uzvikuje: *Jouissance* je nemoguća, ali nemoguća *jouissance* upisana je u žudnju. Jer to je Ideal, u sâmoj svojoj nemogućnosti: "*manque-à-jouir* koji je život". Svećenik je obavio i treću žrtvu, fantazmu ili tisuću i jednu noć, sto dvadeset dana, dok su ljudi s istoka pjevali: Da, biti ćemo vaša fantazma, vaš ideal i vaša nemogućnost: vaši, a i svoji također. Svećenik se nije okrenuo prema zapadu. Znao je, naime, da je on ispunjen ravni konzistencije, ali je mislio da je put zapriječen Heraklovim stupovima, da ne vodi nikamo i da ondje nema ljudi. No upravo je ondje čučala žudnja: zapad je bio kraći put prema istoku, a i u drugim smjerovima, nanovo otkrivenima ili deteritorijaliziranima.

Najrecentnija figura svećenika je psihoanalitičar sa svoja tri načela: Užitkom, Smrcu i Stvarnošću. Nedvojbeno, psihoanaliza je pokazala da žudnja nije podčinjena prokreaciji, pa čak ni genitalnosti. U tome se sastojao njezin modernizam. No ona je zadržala ono bitno, pa čak i pronašla nove načine da u žudnju upiše negativni zakon manjka, izvanjsko pravilo užitka, transcendentni ideal fantazme. Uzmimo interpretaciju mazohizma: kad se ne poziva na apsurdni poriv k smrti, tvrdi se da mazohist poput svih drugih traga za užitkom, ali ga može postići amo pomoću bola i fantazmatskih poniženja koja za cilj imaju ublažiti ili otkloniti duboku tjeskobu. To nije točno – mazohistova patnja jest cijena koju on mora platiti ne da bi postigao žitak, već da bi odriješio pseudovezu između žudnje i užitka koja mu se nameće kao izvanjska mjera. Užitak nipošto nije ono što se može postići samo zaobilaznim putem patnje, već ono što se mora što je moguće više odgađati jer prekida neprekidni proces pozitivne žudnje. Postoji, naime, radost imanentna žudnji koja kao da se ispunjava sâmom sobom i svojim kontemplacijama, i koja ne pretpostavlja nikakav manjak, nikakvu nemogućnost: koja se ne mjeri užitkom jer sâma raspodjeljuje intenzitete užitka i sprečava ih da budu prožeti tjeskobom, sramom i krivnjom. Ukratko, mazohist se služi patnjom kao načinom uspostave tijela bez organa i oslobađanja ravni konzistencije žudnje. To da postoje i drugi načini da se to postigne i drugi procesi od mazohizma, koji su nedvojbeno bolji, drugo je pitanje. Dovoljno je da upravo taj proces nekima odgovara.

Uzmimo mazohista koji nije prošao kroz psihoanalizu: "PROGRAM... Noću, uzeti uzde i zavezati ruke, što čvršće, ili lancem za žvale, ili za veliki

remeni po povratku iz kupaonice. Bez odlaganja staviti čitavu ormu, ular i škripove, i pričvrstiti škripove za ormu. Penis mi mora biti u metalnoj futroli. Jahati ular dva sata danju, a navečer kako gospodar odluči. Zatvaranje na tri ili četiri dana, i dalje vezanih ruku, ular se naizmjenice priteže i olabavljuje. Gospodar se nikad neće približiti svojem konju bez korbača, i ostaviti ga neupotrijebljenog. Pokaže li životinja nestrpljenje ili objest, ular će se čvršće pritegnuti, gospodar će dohvatiti uzde i dati životinji dobre batine.¹⁵⁵ Što taj mazohist čini? Izgleda kao da oponaša konja, *equus eroticus*, ali ne radi se o tome. Niti su konj i gospodar-dreser ili gospodarica slike majke ili oca. Riječ je o nečemu sasvim drukčijem: postajanju-životinjnom koje je ključno za mazohizam. To je pitanje snaga. Mazohist ga postavlja na sljedeći način: “Aksiom dresiranja – razoriti nagonske snage da bi ih se zamijenilo prenesenima.” U stvari, ne radi se toliko o razaranju koliko o razmjeni i cirkuliranju (“ono što se događa konju moglo bi se dogoditi i meni”). Konj je dresiran: njegovim nagonskim snagama čovjek nameće prenesene snage koje će ih regulirati, selekcionirati, dominirati, nadkodirati. Mazohist ostvaruje inverziju znakova: konj će mu prenijeti svoje prenesene snage, da bi urođene mazohistove snage bile ukroćene. Postoje dva niza: onaj konja (urođena snaga, snaga prenesena od čovjeka) i onaj mazohista (snaga prenesena od konja, urođena snaga čovjeka). Jedan se niz rasprskava u drugome, opisuje krug s drugim: porast moći ili krug intenzitetâ. “Gospodar”, ili, bolje, gospodarica-jahačica, konjanica, osigurava konverziju snaga i inverziju znakova. Mazohist je konstruirao čitav sklop koji ocrtava i u isti mah ispunjava polje imanencije žudnje, konstituirajući od sebe, konja i gospodarice tijelo bez organa ili ravan konzistencije. “Rezultati koje treba postići: da se nalazim u stanju neprestanog iščekivanja tvojih kretnji i tvojih naredaba, i da svaki otpor malo-pomalo slomi stapanje moje osobe s tvojom. (...) Tako i na samu pomisao tvojih čizama mora me, pa i da toga nisam svjestan, obuzeti strah. Na taj način *ono što će imati učinak na mene više neće biti ženske noge*, i ako ti se prohtje da mi narediš da primim tvoja milovanja, kad ih budeš imala i ako učiniš da ih osjetim, dati ćeš mi otisak tvojeg tijela kakav bez toga nikad nisam imao i nikad neću imati.” Noge su još organi, ali čizme determiniraju samo zonu intenziteta kao otisak ili zonu na TbO.

Isto tako, ili zapravo na drukčiji način, bilo bi pogrešno interpretirati kurtoaznu ljubav u kategorijama zakona manjka ili ideala transcendencije.

¹⁵⁵ Roger Dupouy, “Du masochisme”, *Annales médico-psychologiques*, 1929, II, str. 397-405.

Odricanje od vanjskog užitka ili njegovo odgađanje, njegovo beskonačno udaljšavanje, svjedoči, naprotiv, o postignutom stanju u kojem žudnji više ništa ne manjka, koja se ispunjava samom sobom i gradi svoje polje imanencije. Užitek je afekcija osobe ili subjekta, i jedini način za osobu da “pronađe sebe” u procesu žudnje koja je nadilazi. Užici, čak i oni najpovršniji, su reteritorijalizacije. No pitanje je upravo je li nužno pronaći sebe. Kurtoazna ljubav ne ljubi sebstvo, kao što ne ljubi ni čitav univerzum nebeske ili religiozne ljubavi. Posrijedi je izrada tijela bez organa, po kojem prolaze intenziteti i dovode do toga da više ne postoji ni ja ni drugi, ne radi bilo kakve više općosti, veće ekstenzije, već radi singularnosti za koje se ne može reći da su osobne, intenzitetâ za koje se ne može reći da su esktenzivni. Polje imanencije nije u meni, ali ne dolazi ni od nekog izvanjskog sebstva ili ne-sebstva. Naprotiv, ono je poput apsolutnog Vanjskog koje više ne poznaje Sebstva, jer su unutarnje i vanjsko podjednako dio imanencije u kojoj su stopljeni. “Radost” u kurtoaznoj ljubavi, razmjena srdaca, kušnja ili “assay”: dopušteno je sve što nije izvanjsko žudnji ili transcendentno svojoj ravni, ali nije ni unutarnje osobama. I najmanja nježnost može biti snažna poput orgazma. Orgazam je samo činjenica, i to prilično žalosna činjenica, u odnosu prema žudnji koja zahtijeva svoje pravo. Sve je dopušteno: važno je jedino da užitek bude tok sâme žudnje, Imanencija, a ne mjera koja je prekida i podčinjava trima sablastima: unutarnjem manjku, višoj transcendentnosti i pojavnoj izvanjskosti.¹⁵⁶ To što žudnja nema vrijednost norme ne proizlazi iz manjka koji bi bilo nemoguće ispuniti, već, naprotiv, iz njene pozitivnosti, to jest iz ravni konzistencije koju ona ocrtava tijekom svojeg procesa.

Između 982.–984. nastaje velika japanska kompilacija kineskih taoističkih rasprava. U njoj vidimo oblikovanje kruga intenzitetâ između ženske i muške energije, gdje žena ima ulogu nagonske ili urođene snage (Yin) koju muškarac otima ili koja mu se prenosi, tako da prenesena snaga muškarca (Yang) postaje, i postaje tim više, urođena: porast snaga.¹⁵⁷ Uvjet tog cirkul-

¹⁵⁶ O kurtoaznoj ljubavi i njenoj radikalnoj imanentnosti koja odbacuje i religioznu transcendenciju i hedonističku izvanjskost, usp. René Nelli, *L'érotique des troubadours*, Union Générale d' Editions, Pariz, 1974, osobito sv.I, str. 267, 316, 358, 370, i sv. II, str. 47, 53, 75. (vidi i I, str. 128: jedna od velikih razlika između viteške i kurtoazne ljubavi sastoji se u tome da je “za vitezove, vrlost zahvaljujući kojom se zaslužuje ljubav uvijek *izvanjska* ljubavi”, dok je u kurtoaznom sustavu kušnja bitno *unutarnja* ljubavi, a ratničku vrlost potiskuje “čuvstveno junaštvo”. To je mutacija ratne mašine.)

¹⁵⁷ Robert Van Gulik, *Sexual Life in Ancient China*, Brill, Leiden, 1961; i osvrt J. F. Lyotarda, *Economie libidinale*, Editions de Minuit, Pariz, 1974, str. 241-251.

liranja i tog umnažanja je da muškarac ne ejakulira. Ne radi se o tome da se žudnja doživi kao unutarnji manjak, niti da se užitak odgodi kako bi se proizvela neka vrsta viška vrijednosti koji se može eksteriorizirati, već, naprotiv, o tome da se konstituira intenzitetsko tijelo bez organa, Tao, polje imanencije gdje žudnji ništa ne manjka i stoga više nije vezana ni uz koje vanjsko ili transcendentno mjerilo. Cjelokupni se krug doduše može ograničiti na prokreacijske svrhe (ejakuliranje u trenutku povoljne usklađenosti energija), i tako ga shvaća konfucijanizam. Ali to vrijedi samo za jednu stranu tog sklopa žudnje, stranu okrenutu stratumima, organizmima, državi, obitelji... Ne vrijedi i za drugu stranu, stranu TAOA destratifikacije koji ocrtava ravan konzistencije svojstvenu samojoj žudnji. Je li Tao mazohistički? Je li kurtoazna ljubav taoistička? To su posve besmislena pitanja. Polje imanencije, ili ravan konzistencije, mora biti konstruirano, a to može biti u vrlo različitim društvenim formacijama i s pomoću vrlo različitih sklopova, perverzних, umjetničkih, znanstvenih, mističnih, političkih, koji nemaju istu vrstu tijela bez organa. Ono se konstruira dio po dio, a mjesta, uvjeti, tehnike ne daju se svesti jedni na druge. Pitanje je prije mogu li se dijelovi međusobno uskladiti, i pod koju cijenu. Nužno dolazi do čudovišnih križanja. Ravan konzistencije bila bi skup svih TbO, čista mnogostrukost imanencije, čiji jedan dio može biti kineski, drugi američki, treći srednjovjekovni, četvrti sitno-perverznjački, ali u kretanju uopćene deteritorijalizacije gdje svatko uzima i čini što može, prema svojim sklonostima koje je uspio apstrahirati od nekog Sebsta, prema politici ili strategiji koju je uspio apstrahirati od određene formacije, prema određenom procesu koji je apstrahiran od svoga izvora.

Razlikujemo: 1) TbO koja se razlikuju kao vrste, rodovi, supstancijalni atributi: na primjer, narkomanova Hladnoća, Bol mazohističkoga TbO. Svako od njih ima vlastiti nulti stupanj kao proizvodno načelo (*remissio*); 2) ono što se događa na svakoj vrsti TbO, to jest modusi, proizvedeni intenziteti, valovi i vibracije što prolaze (*latitudo*); 3) mogući skup svih TbO, ravan konzistencije (Omnitudo, koji ponekad nazivamo TbO). A tu postoji mnoštvo različitih pitanja. Ne samo kako se tvore TbO, nego i kako proizvesti odgovarajuće intenzitete bez kojih bi ono ostalo prazno? To nije posve isto pitanje. Ali i kako dosegnuti ravan konzistencije? Kako zašiti, ohladiti, objediniti sva bO zajedno? Ako je to moguće učiniti, to će se postići samo sprežanjem intenziteta proizvedenih na svakom TbO, tvoreći kontinuum svih intenzitetskih kontinuiteta. Nisu li potrebni sklopovi da bi se izradilo svako TbO, nije li potrebna velika apstraktna Mašina da bi se konstruirala ravan konzistencije? Bateson naziva *platoima* područja neprekinutog intenziteta koja su konstituirana tako da se ne dopuštaju prekinuti

nikakvim izvanjskim završetkom, a ne dopuštaju se ni nadovezivati prema nekom vrhuncu: primjeri su za to određeni seksualni ili agresijski procesi u balijskoj kulturi.¹⁵⁸ Plato je dio imanencije. Svako TbO načinjeno je od platoa. Svako TbO je i sâmo plato, koji komunicira s drugim platoima na ravni konzistencije. To je sastavnica prolaza.

Ponovno čitanje *Héliogabale* i *Les Tarahumaras*. Jer Héliogabale je Spinoza, a Spinoza oživljeni Héliogabale. A Tarahumare su eksperimentiranje, pejotl. Spinoza, Héliogabale i eksperimentiranje imaju istu formulu: anarhija i jedinstvo su jedna ista stvar, ne jedinstvo Jednog, već neobičnije jedinstvo koje se pririče samo mnogostrukom.¹⁵⁹ Dvije Artaudove knjige izražavaju mnogostrukost stapanja, stopljivost kao beskonačnu nulu, ravan konzistencije – Materiju u kojoj nema bogova – počela kao sile, esencije, supstancije, elemente, remisije, proizvodnje – načine bivstvovanja ili modalitete kao proizvedene intenzitete, vibracije, dahove, Brojeve. I, konačno, teškoću da se dosegne taj svijet okrunjene Anarhije ako se stane na organima, na “jetri koja čini kožu žutom, mozgu zahvaćenom sifilisom, utrobi koja izbacuje prljavštinu”, ako se ostane zatvoren u organizmu ili nekom stratumu koji blokira tokove i ukopava nas u ovaj naš svijet.

Malo-pomalo uočavamo da TbO nipošto nije suprotnost organima. Njegovi neprijatelji nisu organi, već organizam. TbO se ne suprotstavlja organima, već toj organizaciji organâ koju nazivamo organizam. Artaud doduše vodi bitku protiv organâ, ali u isto vrijeme ono protiv čega je uistinu protiv, na što se okomljuje, jest organizam: *Tijelo je tijelo. Ono je samostojno. Njemu ne trebaju organi. Tijelo nikada nije organizam. Organizmi su neprijatelji tijela.*¹⁶⁰ TbO se ne suprotstavlja organima, nego, sa svojim “pravim organima” koji se tek moraju sačiniti i plasirati, suprotstavlja se organizmu, organskoj organizaciji organa. *Božji sud*, sustav Božjeg suda, teološki sustav upravo je operacija Onoga koji tvori organizam, organizaciju organa koja se naziva organizam, zbog toga što On ne može podnijeti TbO, zbog toga što ga On progona i rasparava kako bi On bio prvi i promaknuo organizam na

¹⁵⁸ Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Ballantine Books, New York, 1972, p. 113.

¹⁵⁹ Antonin Artaud, *Héliogabale*, Œuvres complètes VII, Gallimard, str. 50-51. Artaud doduše ovdje još prikazuje istovjetnost Jednog i mnogostrukog kao dijalektičko jedinstvo koje reducira mnogostruko svodeći ga na Jednog. Od Héliogabalea čini svojevrsnog hegelovca. Ali to je samo prigodan način govora, jer mnogostrukost od samog početka nadilazi svaku oprečnost i uklanja dijalektičko kretanje.

¹⁶⁰ Antonin Artaud, *Dossier pour en finir avec le jugement de dieu – Le théâtre de la cruauté*, 1933-1947. (Prev.)

prvo mjesto. Organizam je već to, Božji sud, iz kojeg liječnici izvlače korist i crpe svoju moć. Organizam uopće nije tijelo, TbO, već stratum na TbO, to jest fenomen akumulacije, koagulacije, sedimentacije koji mu nameće forme, funkcije, veze, dominantne i hijerarhizirane organizacije, organizirane transcendencije da bi iz njega izvukao koristan rad. Stratumi su veze, klijesta. "Vežite me ako želite". Neprestano bivamo stratificirani. Ali tko je ovo mi, koje nije ja, jer subjekt jednako kao i organizam pripada određenom stratumu i iz njega proizlazi? Sada možemo odgovoriti: to je TbO, to je ono, glacialna stvarnost na kojoj se formiraju naplavine, sedimentacije, koagulacije, pregibanja i preklapanja što sačinjavaju organizam – a i označavanje i subjekt. Nad njega se nadvija i nad njim izriče Božji sud. U njemu organi ulaze u odnose kompozicije koja se naziva organizam. TbO urliče: "Načinili su mi organizam! Nepravедno su me preklopili! Ukrali su mi moje tijelo!" Božji ga sud čupa iz njegove imanencije i pravi mu organizam, označavanje, subjekt. Ono je ono stratificirano. Tako oscilira između dva pola: površinâ stratifikacije na kojima se preklapa i podvrgava sudu, i ravni konzistencije u kojoj se raskriljuje i otvara eksperimentiranju. A ako je TbO granica, ako mu pristupamo, to je stoga što uvijek postoji stratum iza stratuma, stratum uglavljen u stratum. Jer potrebno je mnoštvo stratuma, a ne samo organizam, da bi se načinio Božji sud. Neprestano se i žestoka borba vodi između ravni konzistencije, koja oslobađa TbO, presijeca i razara stratume, i površinâ stratifikacije koje ga zaprečuju ili preklapaju.

Razmotrimo tri velika stratuma koji se tiču nas, to jest one koji nas najizraavnije vezuju: organizam, označavanje i subjektivaciju. Površinu organizma, kut označavanja i interpretacije, točku subjektivacije ili subjekcije. Biti ćeš organiziran, biti ćeš organizam, artikulirat ćeš svoje tijelo – u protivnom nisi drugo doli pokvarenjak. Biti ćeš označitelj i označeni, interpretator i interpretirani – u protivnom nisi drugo doli devijantna osoba. Biti ćeš subjekt, fiksiran kao takav, subjekt iskazivanja preklopljen u subjekt iskaža – u protivnom ćeš biti samo potucalo. Skupu stratuma TbO suprotstavlja dezartikulaciju (ili *n* broj artikulacija) kao vlastitost ravni konzistencije, eksperimentiranje kao operaciju na toj ravni (bez označitelja, nikad ne interpretirati!), nomadstvo kao kretanje (krećite se, čak i dok ste na mjestu, neprestano se krećite, nepomično putovanje, desubjektivacija). Što to znači dezartikulirati, prestati biti organizam? Kako izraziti koliko je to jednostavno i koliko svakidašnje? I kako je tu potreban oprez, umijeće doziranja, jer postoji opasnost predoziranja. Tu se ne rukuje čekićem, već vrlo finom turpijom. Izumijevaju se samorazaranja koja nemaju nikakve veze s porivom k smrti. Razgraditi organizam nikad nije značilo ubiti se, već otvoriti tijelo

spojevima koji pretpostavljaju cjelokupan sklop, krugovima, sprezanjima, superpozicijama i pragovima, prolazima i raspodjelama intenziteta, teritorijima i teritorijalizacijama koje se mjere kao što bi ih mjerio geometar. Na kraju krajeva, razgraditi organizam nije teže nego razgraditi druge stratume, značenje ili subjektivaciju. Označavanje prijanja uz dušu jednako koliko organizam prijanja uz tijelo, i nijednog se nije lako osloboditi. A, što se tiče subjekta, kako se otkvačiti od točaka subjektivacije koje nas fiksiraju, koje nas zakivaju za neku dominantnu stvarnost? Odcijepiti svijest od subjekta da bi se od nje načinilo sredstvo istraživanja, odcijepiti nesvjesno od označavanja i interpretacije kako bi se od njega učinila prava proizvodnja – to nedvojbeno nije ni teže ni lakše nego odcijepiti tijelo od organizma. Oprez je umijeće zajedničko svim trima operacijama. A ako se dogodi da se, dok razaramo organizam, očešemo o smrt, očešavamo se o laž, iluziju, halucinaciju, psihičku smrt u procesu oslobađanja od označavanja i subjekcije. Artaud važe i mjeri svaku riječ: svijest "ona zna što je za nju dobro a što joj ničemu ne služi: dakle i to koje misli i osjeća je može primati bez opasnosti i korisno, a koji su pogubni za praksu njezine slobode. I posebno ona zna dokle njezino biće ide, a dokle još nije išlo ili nema pravo ići a da ne potone u nestvarnost, varljivost, neučinjenost, nepripremljenost... Fantastično je od plemenite vrste... i na *razini* do koje ne dopire obična svijest ali Ciguri nam omogućuje da dopremo [do] nje, a ona je sam misterij svake poezije. No postoji u ljudskom biću još jedna razina, ova pak opskurna, bezoblična, svijest onamo nije ušla, nego je okružena njom kao nekim nerasvijetljenim produžetkom ili prijetnjom ovisno o slučaju. I iz nje se također šire pustolovni osjeti, percepcije. To su bestidne fantazije što potresaju bolesnu svijest... I ja sam imao lažne osjete, percepcije, i vjerovao sam u njih."¹⁶¹

Od organizma treba zadržati onoliko koliko je potrebno da se obnavlja svake zore. I treba zadržati male zalihe označavanja i interpretacije, pa i samo da bi ih se suprotstavilo njihovom vlastitom sustavu kad okolnosti to zatraže, kad vas stvari, osobe ili čak situacije na to prisile. I male obroke subjektivnosti također – onoliko koliko treba da bi se odgovorilo dominantnoj stvarnosti. Oponašajte stratume. TbO i njegova ravan konzistencije ne dosežu se neobuzdanim destratificiranjem. Zbog toga smo od samoga početka nailazili na paradoks tih turobnih i praznih tijela: *ona su se ispraznila od svojih organa* umjesto da traže točke u kojima mogu strpljivo i

¹⁶¹ Antonin Artaud, *Tarahumare i druga djela*, prev. Marija Bašić, Litteris, Zagreb 2003, str. 62-63. [tekst je u hrv. prijevodu drugačije oblikovan, ovdje su kurzivom istaknute riječi (razina u smislu ravni) kao u *Mille plateaux*. (Prev.)]

trenutačno razgraditi tu organizaciju organâ koja se naziva organizmom. Postojalo je čak i više načina da se upropasti TbO: bilo da ga se ne uspije proizvesti, bilo da se na njemu, više ili manje proizvedenom, ništa ne proizvodi, da intenziteti ne prolaze ili se zaprječuju. To je stoga što TbO neprestano oscilira između površina koje ga stratificiraju i ravni koja ga oslobađa. Ako ga oslobodite suviše silovitom gestom, neoprezno dovedete stratume do eksplozije, bit ćete ubijeni, uvučeni u crnu rupu, pa čak i dovedeni do katastrofe umjesto da ocrtate ravan. Nije najgore ostati stratificiran – organiziran, označen, subjektiran. Najgore je dovesti stratume do samoubilačke ili dementne propasti, dovesti ih do toga da se uruše na nas, teži nego ikad. Treba postupati na sljedeći način: skrasiti se na nekom stratumu, eksperimentirati s mogućnostima koje nam on pruža, potražiti na njemu pogodno mjesto, moguća kretanja deteritorijalizacije, moguće linije bijega, iskusiti ih, mjestimice utvrđivati spregnućâ toka, segment po segment isprobavati kontinuum intenzitetâ, uvijek posjedovati kakav komadić nove zemlje. Pažljivim odnosom prema stratumima uspijevamo osloboditi linije bijega, navodimo spregnute tokove da prolaze i bježe, oslobađamo neprekidne intenzitete za neko TbO. Spajati, sprežati, nastavljati: cjelokupni “dijagram” protiv još označiteljskih i subjektivnih programa. Nalazimo se u društvenoj formaciji. Prvo treba vidjeti kako je ona stratificirana za nas, u nama, na mjestu gdje se nalazimo; zatim proći od stratumu do dubljeg sklopa u koji smo uhvaćeni; blago prevrnuti sklop, tako da prijeđe na stranu ravni konzistencije. Samo se ondje TbO otkriva kao ono što jest: spajanje žudnji, sprežanje tokova, kontinuum intenzitetâ. Konstruirali smo svoju malu privatnu mašinu, spremnu da se po potrebi uključi u druge kolektivne mašine. Castaneda opisuje jedno dugo eksperimentiranje (malo je važno radi li se o pejotlu ili čemu drugom): podsjetimo se sada kako ga Indijanac prvo prisiljava da pronađe “mjesto”, što je već teška operacija, zatim da pronađe “saveznike”, a onda se malo-pomalo odrekne interpretacije kako bi tok po tok i segment po segment konstruirao linije eksperimentiranja, postajanje-životinjom, postajanje-molekularnim itd. Jer TbO je sve to: nužno Mjesto, nužno Ravan, nužno Kolektiv (stvarajući od elemenata, stvari, biljaka, životinja, oruđa, ljudi, moći, fragmenata svega toga sklop, jer ne postoji “moje” tijelo bez organa, već samo moje “sebe” na njemu, ono što ostaje od mene, nepromjenjivo i promjenjive forme, prag-prelazeće).

Dok čita Castanedine knjige, čitalac dolazi u iskušenje da posumnja u postojanje Indijanca Don Juana i još mnogo čega drugog. Ali to uopće nije bitno. Utoliko bolje ako se radi o sinkretizmu a ne o etnografskim zapažanjima, o eksperimentacijskom protokolu a ne o izvješćima o inicijaciji.

Tako je u četvrtoj knjizi, *Priče o moći*, riječ o živoj razlici između “tonala” i “naguala”. Tonal kao da se odnosi na štošta: on je organizam, a i sve ono što je organizirano i što organizira. Ali je usto i označavanje, sve ono što je označiteljsko i označeno, sve ono što je podložno interpretaciji, eksplikaciji, sve ono što se može zapamtiti u obliku nečega što podsjeća na nešto drugo. Konačno, on je Sebstvo, subjekt, individualna, društvena ili historijska osoba, uključujući sve osjećaje koji joj pripadaju. Ukratko, tonal je sve, uključujući Boga, Božji sud, jer “propisuje pravila prema kojima shvaća svijet. U tom smislu na neki način stvara svijet”.¹⁶² A ipak, tonal je samo otok. Jer i *nagual* je također sve. I to isto sve, ali u takvim uvjetima da je tijelo bez organa zamijenilo organizam, eksperimentiranje je zamijenilo svaku interpretaciju koja je postala bespotrebna. Tokovi intenziteta, njihovi fluidi, njihova vlakna, njihovi kontinuumi i njihova sprežanja afekata, vjetar, fina segmentacija, mirkoopazaji zamijenili su svijet subjekta. Postajanja, postajanja-životinjom, postajanja-molekularnim zamjenjuju pojedinačnu ili opću povijest. U stvari, tonal nije tako disparatan kako izgleda: on sadrži sve stratume i sve ono što se može povezati s njima, organizaciju organizma, interpretacije i eksplikacije označivog, kretanja subjektivacije. Nagual, naprotiv, rastura stratume. Posrijedi više nije organizam koji funkcionira, nego TbO koje se konstruira. Posrijedi više nisu činovi koje treba objasniti, snovi ili fantazme koje treba interpretirati, uspomene iz djetinjstva kojih se treba sjetiti, riječi kojima treba dati značenje, već boje i zvukovi, postajanja i intenziteti (a kad postaneš pas, ne pitaj se je li pas s kojim se igraš san ili stvarnost, je li on “tvoja prokleta majka” ili još štogod drugo). Ono što osjeća, djeluje i sjeća se više nije neko Sebstvo, već “svjetlucava magla, žuta i tamna para”¹⁶³, koja ima afekte i doživljava kretanja, brzine. Ali važno je da se tonal ne razara tako da ga se odjednom uništi. Mora ga se smanjivati, sužavati, čistiti, i to samo u određenim trenucima. Treba ga sačuvati da bi se preživjelo, da bi se odvratio nagualov napad. Jer nagual koji bi unio razdor, koji bi uništio tonala, tijelo bez organa koje bi satrlo sve stratume odmah bi se pretvorilo u tijelo ništavila, čisto samorazaranje čiji je jedini ishod smrt: “tonal se mora pod svaku cijenu zaštititi”.¹⁶⁴

Još nismo odgovorili na pitanje: zašto postoji toliko opasnosti? I posljedno, zašto je potrebno toliko mjera predostrožnosti? Nije, naime, dovolj-

¹⁶² Carlos Castaneda, *Priče o moći*, V.B.Z., Zagreb 1998, str. 123. (Prev.)

¹⁶³ Ibid., str. 183. (Prev.)

¹⁶⁴ Ibid., str. 161. (Prev.)

no na apstraktan način suprotstaviti stratume i TbO. Jer TbO već postoji u stratumima jednako kao i na destratificiranoj ravni konzistencije, ali na posve drukčiji način. Uzmimo organizam kao stratum: postoji TbO koje je suprotstavljeno organizaciji organa što se naziva organizam, ali i TbO organizma koje pripada tom stratumu. *Kancerozno tkanje*: u svakom trenutku, u svakoj sekundi stanica postaje kancerozna, luda, umnaža i gubi svoje obličje, grabi sve. Potrebno je da je organizam nanovo podvrgne njenom pravilu ili restratificira, ne samo da bi sâm preživio nego i da bi bio moguć bijeg izvan organizma, izrada "drugog" TbO na ravni konzistencije. Uzmimo stratum označavanja: i tu postoji kancerozno tkanje označavanja, pupajuće tijelo despota koji zaprečuje svaku cirkulaciju znakova, kao što sprečava nastanak neoznačiteljskog znaka na "drugom" TbO. Ili zagušljivo tijelo subjektivacije, koje to više onemogućuje oslobođenje jer ne dopušta da se održi bilo kakvo razlikovanje između subjekata. Čak i ako razmatramo određene društvene formacije, ili određeni stratifikacijski aparat u formaciji, ustanovit ćemo da svi imaju svoje TbO spremno izgledati, umnožiti, prekriti i zaposjesti cjelokupno društveno polje ulazeći u odnose nasilja i suparništva, kao i u odnose savezništva i suučesništva. TbO novca (inflacija), ali i TbO države, vojske, tvornice, grada, Partije itd. Ako su stratumi pitanje koagulacije i sedimentacije, potrebna je samo pospješena sedimentacija da stratum izgubi svoje obličje i svoje artikulacije te oblikuje svoj specifični tumor u sebi sâmom ili u određenoj formaciji, određenom aparatu. Stratumi dovode do stvaranja svojih totalitarnih i fašističkih TbO, užasavajućih karikatura ravni konzistencije. Stoga nije dovoljno razlikovati puna TbO na ravni konzistencije i prazna TbO na ruševinama stratumâ pogođenih suviše silovitom destratifikacijom. Treba voditi računa i o kanceroznim TbO u stratumu koji se počeo umnažati. *Problem triju tijela*. Artaud je rekao da izvan "ravni" postoji ona druga ravan koja nas okružuje "ovisno o slučaju, neosvijetljenim proširenjem ili prijetnjom". To je borba, koja se kao takva nikad ne odlikuje dostatnom jasnoćom. Kako si izraditi TbO, a da to ne budu kancerozna TbO fašista koji je u nama ili prazna TbO narkomana, paranoika ili hipohondra? Kako razlikovati tri Tijela? Artaud se neprestano suočavao s tim problemom. Izvanredna kompozicija *Pour en finir avec le jugement de Dieu*: on počinje tako što proklinje kancerozna tijela Amerike, tijelo rata i tijelo novca; žigoše stratume koje naziva "kakom"; suprotstavlja im pravu Ravan, čak i ako je to samo majušni brzac Tarahumarâ, pejotl. Ali on poznaje i opasnosti prenapetosti i neoprezne destratifikacije. Artaud se neprestano suočava, i teče sa svime time. *Pismo Hitleru*: "Dragi gospodine, 1932. u kavani Ider u Berlinu, jedne od onih večeri kad smo se upoznali

i tek što niste stupili na vlast, pokazao sam vam barikade postavljene na karti koja nije bila samo geografska karta, barikade protiv mene, primjenu sile upravljenu u određenom broju smjerova koje ste mi naznačili. Danas, Hitleru, podižem barikade koje sam postavio! Parižanima treba plin. Vaš A. A. – P. A. Naravno, dragi gospodine, ovo jedva da bi se moglo smatrati pozivom, prije svega se radi o upozorenju..."¹⁶⁵ Ta karta koja nije samo geografska nalik je na neku kartu intenziteta TbO-a, gdje barikade označavaju pragove, a plin valove ili tokove. Čak i ako Artaud nije uspio za sebe, izvjesno je da je zahvaljujući njemu nešto uspjelo za sve nas.

TbO je jaje. Ali jaje nije regresivno: naprotiv, ono je u najvišoj mjeri suvremeno, uvijek ga nosimo sa sobom kao svoju sredinu eksperimentiranja, svoju pridruženu sredinu. Jaje je sredina čistog intenziteta, spatium, a ne extensio, Nulti intenzitet kao počelo proizvodnje. Postoji temeljna konvergencija između znanosti i mita, embriologije i mitologije, biološkog i psihičkog ili kozmičkog jajeta: jaje uvijek označava onu unutarnju stvarnost koja nije nerazlučena, ali u kojoj se stvari i organi razlikuju samo na osnovi gradijenata, migracija, područjâ blizine.¹⁶⁶ Jaje je TbO. TbO nije "prije" organizma, već graniči s njime i neprestano se konstruira. To što je ono povezano s djetinjstvom ne znači da se odrasla osoba vraća u stanje djeteta, a dijete u stanje Majke, već, naprotiv, poput dogonskog blizanca koji odnosi sa sobom dio placente dijete otkida od organske forme Majke intenzitetsku i destratificiranu materiju koja konstituira njegov neprestani razdor s prošlošću, sa svojim trenutačnim iskustvom, trenutačnim eksperimentiranjem. TbO je blok djetinjstva, postajanje, suprotnost uspomeni na djetinjstvo. Ono nije dijete "prije" odraslog, ni majka "prije" djeteta: ono je stroga suvremenost odraslog, djeteta i odraslog, njihova karta usporednih gustoća i intenzitetâ te svih varijacija na toj karti. TbO je upravo ta intenzitetska jezgra u kojoj nema ni ne može biti roditelja i djece (organske reprezentacije). To je ono što Freud nije shvatio kod Weismanna: dijete kao zametni suvremenik svojih roditelja. Tijelo bez organa nikad nije tvoje, moje... Ono je uvijek *neko* tijelo. Ono nije ništa više projekcijsko nego što

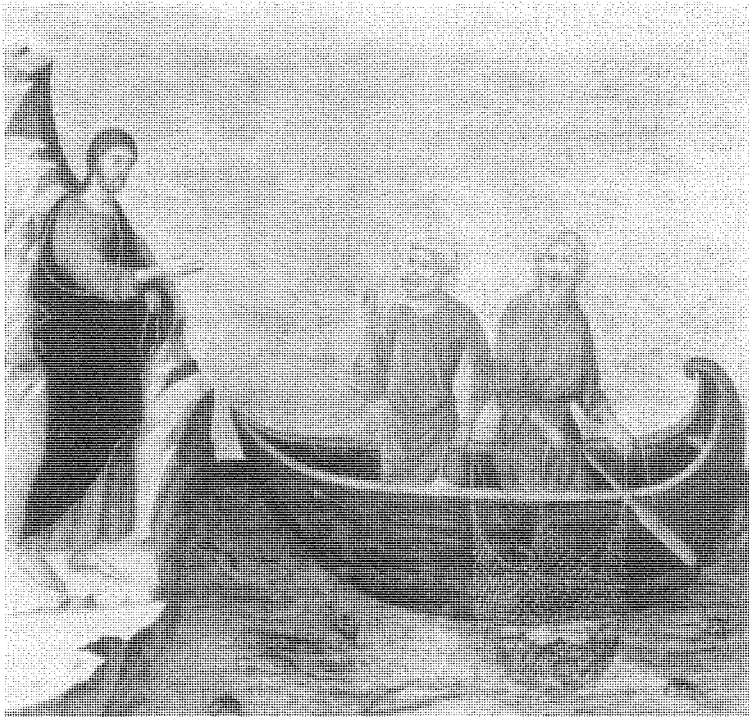
¹⁶⁵ Usp. *Cause commune*, br. 3. listopad 1972.

¹⁶⁶ Termin *voisinage* ("okolina" ili "blizina") preuzet je iz topologije i teorije skupova. Njime se označava "krajnje doticanje" čija je "granica nerazlučenost". (*Vocabulaire de Gilles Deleuze*, kolektivni rad, 3. izd., ur. Robert Sasso i Arnaud Villani, Centre de recherches d'histoire des idées, *Cahier*, br. 3, proljeće 2003, Nica, str. 360). "Svaka je singularnost izvor niza koji se proteže u određenom smjeru sve do okoline (*voisinage*) druge singularnosti" (Gilles Deleuze, *Logique du sens*, Minuit, Pariz, 1969, str. 66). (Prev.)

je regresijsko. Riječ je o involuciji, ali stvaralačkoj i uvijek suvremenoj involuciji. Organi se razmještaju na TbO. No oni se ondje razmještaju neovisno o formi organizma; forme postaju kontingentne, organi su sada samo proizvedeni intenziteti, tokovi, pragovi i gradijenti. "Neki" trbuh, "neko" oko, "neka" usta: neodređenom članu (*l'article indéfini*) ništa ne manjka, on nije neopredijeljen (*indéterminé*) ili nerazlučen, već izražava čistu intenzitetsku determinaciju (*détermination d'intensité*), intenzitetsku razliku. Neodređeni član je vodič žudnje. Uopće se ne radi o razlomljenom, fragmentiranom tijelu, organima bez tijela (ObT). TbO je upravo suprotno tome. Ovdje ne postoje razlomljeni organi u odnosu prema nekom izgubljenom jedinstvu, ni povratak nerazlučenome u odnosu prema nekom razlučivom totalitetu. Ovdje postoji razmještanje intenzitetskih počela organâ, s njihovim pozitivnim neodređenim članovima, unutar nekog kolektiva ili mnogostrukosti, u nekom sklopu i na osnovi mašinskih spajanja do kojih dolazi na TbO. *Logos spermaticos*. Psihoanaliza je pogriješila kad je shvatila fenomene tijela bez organa kao regresije, projekcije, fantazme, u kategorijama određene *slike* tijela. Zbog toga je dosegla samo naličje te odmah zamijenila svjetsku kartu intenziteta obiteljskim fotografijama, uspomenama iz djetinjstva i djelomičnim objektima. Nije shvatila ništa od jajeta, niti od neodređenih članova, niti od suvremenosti sredine koja ne prestano konstruirati samu sebe.

TbO je žudnja: žudi se za njim i njime. I to ne samo zbog toga što je ono ravan konzistencije ili polje imanentnosti žudnje. Čak i kad zapadne u prazninu nagle destratifikacije, ili u umnažanje kanceroznog stratuma, ono je i dalje žudnja. Žudnja ide dotle: čas žudjeti za vlastitim uništenjem, čas žudjeti za onim što ima moć da uništi. Žudnja novca, žudnja vojske, žudnja policije i države, fašistička žudnja, čak je i fašizam žudnja. Žudnja postoji svagdje gdje postoji uspostava nekog TbO, pod kojim god vidom. To nije pitanje ideologije, već čiste materije, fenomen fizičke, biološke, psihičke, društvene ili kozmičke materije. Zbog toga se materijalno pitanje shizoanalize odnosi na načine kojima raspolažemo da učinimo odabir, da odijelimo TbO od njegovih dvojnika: praznih staklastih tijela, kanceroznih, totalitarnih i fašističkih tijela. Iskušenje žudnje: ne osuđivati pogrešne žudnje, već u žudnji razlikovati ono što se odnosi na umnažanje stratuma ili suviše silovitu destratifikaciju i ono što se odnosi na konstruiranje ravni konzistencije (držati na oku fašista, pa i onog u nama, kao i samoubojicu i luđaka). Ravan konzistencije nije naprosto ono što se konstituira svim TbO. Postoje i tijela koja ona odbacuje: ona je ono što izabire, ona i apstraktna mašina koja je ocrtava. Čak i u pojedinom TbO (mazohistič-

ko, drogirano tijelo itd.) razlikovati ono što se može i što se ne može sastaviti na nekoj ravni. Postoji fašistička ili samoubilačka upotreba droge, no postoji li i mogućnost uporabe koja bi bila u skladu s ravni konzistencije? Čak i paranoja: postoji li mogućnost da se i ona uporabi na taj način? Kad smo postavili pitanje skupa svih TbO, shvaćenih kao supstancijalni atributi neke jedinstvene supstancije, ono se u strogom smislu riječi odnosilo samo na ravan. Ona je ono što tvori skup svih punih odabranih TbO (ne postoji pozitivan skup koji bi uključivao prazna ili kancerozna tijela). Koje je naravi taj skup? Je li on samo logički? Ili se mora ustvrditi kako svako TbO u svojem rodu proizvodi učinke koji su istovjetni s učincima drugih TbO u svojim rodovima ili analogni njima? Je li ono što postiže drogeraš ili mazohist moguće postignuti i na drugi način u uvjetima ravni: u krajnjem slučaju, drogirati se bez droge ili se opiti običnom vodom, kao u eksperimentu Henryja Millera? Ili je posrijedi stvarni prolazak supstancija, intenzitetski kontinuitet svih TbO? Nedvojbeno, sve je moguće. Tvrdimo jedino da se istovjetnost učinaka, kontinuitet rodova, skup svih TbO može postići na ravni konzistencije samo apstraktnom mašinom koja je sposobna pokriti tu ravan i čak je ocrtati, sklopovima sposobnim pripojiti se na žudnju, zbiljski preuzeti brigu za žudnje, osiguravajući njihova neprekidna spajanja, njihova transverzalna povezivanja. U protivnom, TbO ravan ostat će odijeljena, marginalizirana, svedena na priručna sredstva, dok će na "drugoj ravni" trijumfirati ispražnjeni ili kancerozni dvojnici.

Već smo susreli dvije osi – os označavanja i os subjektivacije. To su bile dvije vrlo različite semiotike ili čak dva stratuma. No označavanje uvijek uključuje bijeli zid na koji upisuje svoje znakove i svoje redundancije. Subjektivacija uvijek uključuje crnu rupu u koju pohranjuje svoju svijest, svoju strast, svoje redundancije. Kako postoje samo mješovite semiotike, a stratumi idu najmanje u paru, ne treba se čuditi da se na njihovu sjecištu uspostavlja jedan vrlo osobit mehanizam. Ipak, neobično, to je lice: sustav *bijeli zid-crna rupa*. Široko lice bijelih obraza, lice blijedo kao kreda izdubljeno očima poput crne rupe. Glava poput klauna, bijelog klauna, mjesečar-lakrdijaš, anđeo smrti, Sveti pokrov. Lice nije omot izvanjski onome koji govori, misli ili osjeća. Forma označitelja u jeziku, pa čak i njezine jedinice, ostale bi neodređene kad možebitni slušatelj ne bi upravljao svojim

izborima na licu onoga koji govori (“Gle, izgleda bijesan...”, “Nije to mogao reći...”, “Vidiš moje lice kad ti se obraćam...”, “Dobro me pogledaj...”). Dijete, žena, majka obitelji, muškarac, otac, šef, učitelj, policajac ne govore jezikom općenito, već jezikom čije su označiteljske značajke indeksirane na specifičnim značajkama likosti. Lica nisu u prvom redu vizualna: ona definiraju zone frekvencije ili vjerojatnosti, obilježavaju polje koje unaprijed neutralizira izraze i spajanja nepodložna usklađenim označavanjima. Isto tako, forma subjektivnosti, svijest ili strast, ostala bi posve prazna kad lica ne bi formirala mjesta rezonancije koja selekcioniraju mentalnu ili doživljajnu stvarnost, čineći je unaprijed usklađenom s dominantnom stvarnošću. Sâmo je lice redundancija. I sâmo je u redundanciji s redundancijama označavanja ili frekvencije, kao i s onima rezonancije ili subjektivnosti. Lice konstruira zid koji je potreban označitelju da bi odskočio od njega: konstruira zid označitelja, okvir ili ekran. Lice izdubljuje rupu koja je potrebna subjektivaciji da bi prodrla kroz nju: konstituira crnu rupu subjektivnosti kao svijest ili strast: kamera, treće oko.

Ili stvari treba postaviti drukčije? Zapravo nije posve točno da lice konstituira zid označitelja ili rupu subjektivnosti. Lice, u najmanju ruku konkretno lice, počinje zadobivati nejasne obrise *na* bijelome zidu. Počinje se nejasno pojavljivati *u* crnoj rupi. Krupni plan lica u filmu kao da ima dva pola: učiniti da lice odražava svjetlost, ili, naprotiv, na njemu istaknuti sjene sve dok ga se ne uroni “u nemilosrdnu tamu”.¹⁶⁷ Jedan je psiholog rekao da je lice vizualni percept koji se kristalizira na osnovi “različitih varijacija nejasne svjetloće lišene oblika i dimenzija”. Sugestivna bjelina, rupa što upija u sebe, lice. To bi značilo da su crna rupa bez dimenzija i bezoblični bijeli zid otpočetak prisutni. U tome bi sustavu već bile moguće mnoge kombinacije: ili se crne rupe razmještaju na bijelome zidu, ili se bijeli zid raspreda i upućuje se prema crnoj rupi koja sjedinjuje sve crne rupe, ubrzava ih ili “nakuplja”. Lica se čas pojavljuju na zidu, sa svojim rupama, čas se pojavljuju u rupi, sa svojim lineariziranim, smotanim zidom. Priča strave – ali lice jest priča strave. Izvjesno je da označitelj ne konstruira posve sâm zid koji mu je potreban. Izvjesno je da subjektivnost ne izdubljuje posve sâma svoju rupu. Ali ni za konkretna se lica ne može očekivati da će nam biti dâna kao gotov proizvod. Konkretna lica nastaju iz *apstraktne mašine likosti*, koja ih proizvodi dok, u isto vrijeme, označitelju daje njegov bijeli zid, a subjektivnosti njezinu crnu rupu. Sustav crna rupa-bijeli zid nije lice,

¹⁶⁷ Josef von Sternberg, *Fun in a Chinese Laundry*, MacMillan, New York, 1965, str. 324.

nego apstraktna mašina koja ga proizvodi na osnovi izobličivih kombinacija svojih zupčanika. Ne očekujmo da apstraktna mašina bude nalik na ono što proizvodi ili što će proizvesti.

Apstraktna mašina iskrsava neočekivano, na okuci sna, kakva sutonskog stanja, halucinacije, zabavnog fizikalnog eksperimenta... Kafkina novela *Blumfeld*: vrativši se uvečer kući, samac zatječe dvije loptice za stolni tenis kako skaču po podu koji im služi kao "zid", odskakujući na sve strane i čak pokušavajući pogoditi mu lice. A čini se i da u sebi nose i druge, još manje električne loptice. Blumfeld ih naposljetku uspijeva zaključati u crnu rupu smočnice. Prizor se nastavlja sutradan kad Blumfeld pokuša dati loptice nekom slaboumnom dječaćiću i dvjema djevojčicama koje se krevelje, i zatim u uredu, gdje susreće svoja dva slaboumna vježbenika koji se krevelje i otimaju za metlu. Tijekom veličanstvena baleta Debussyja i Nižinskog, jedna loptica za tenis u suton poskakujući ulazi na pozornicu, a na kraju joj se, na isti način, pridružuje još jedna loptica. Ovaj put, između dvije loptice, dvije djevojke i mladić koji ih promatra razvijaju pasionalne značajke plesa i lica pod nejasnim svjetloćama (radoznalost, inat, ironija, ekstaza...) ¹⁶⁸. Tu ne postoji ništa što bi trebalo objasniti, ništa za interpretirati. Čista apstraktna mašina sutonskog stanja. Bijeli zid-crna rupa? No, ovisno o kombinacijama, sada zid može biti crn, a rupa bijela. Loptice mogu skakutati po zidu ili se sjuriti u neku rupu. Mogu čak pod udarcem imati relativnu ulogu rupe u odnosu prema zidu, kao što u svojem pravocrtnom toku mogu imati relativnu ulogu zida u odnosu prema rupi prema kojoj idu. One kruže u sustavu bijeli zid-crna rupa. Tu ništa ne sličiću licu, a ipak, lica se razmještaju po čitavom sustavu, značajke se likosti organiziraju. Međutim, ta se apstraktna mašina zacijelo može efektuirati i u nečemu drugom nego što su lica: ali ne u bilo kojem poretku, niti bez nužnih razloga.

Američka je psihologija posvetila veliku pozornost licu, osobito odnosu između djeteta i majke u *eye-to-eye contact*. Mašina s četiri oka? Podsjetimo se na određene faze tog istraživanja: 1) Isakowerova istraživanja o prelasku u san, gdje takozvani proprioceptivni osjeti, koji mogu biti manualni, usni, kožni, pa čak i nejasno vizualni, podsjećaju na djetinji odnos usta-prsa; 2) Lewinovo otkriće *bijelog ekrana* sna koji je obično prekriven vizualnim sadržajima, ali koji ostaje bijel dok su sadržaji sna samo proprioceptivni osjeti (taj ekran ili taj bijeli zid, to su i opet prsa što se približavaju, povećavaju, stanjuju); 3) Spitzovo tumačenje prema kojem bijeli ekran ne

¹⁶⁸ O tome baletu usp. Jean Barraqué, *Debussy*, Editions du Seuil, Pariz, 1977, gdje se navodi taj tekst, str. 166-171.

predstavlja sama prsa kao objekt taktilnog osjeta ili kontakta, već je vizualni percept koji implicira minimalnu udaljenost te kao takav dovodi do pojave majčinskog lica što djetetu služi kao vodič u pronalaženju prsa. Tu, dakle, postoji kombinacija dviju vrlo različitih vrsta elemenata: manualnih, usnih i kožnih proprioceptivnih osjeta, i vizualno opažanje lica viđenog sprijeda na bijelome ekranu, gdje su oči nacrtane kao crne rupe. Vizualno opažanje vrlo brzo postaje od ključne važnosti za čin jedenja, u odnosu prema prsima kao obujmu i ustima kao šupljini čiji je doživljaj taktilan. ¹⁶⁹

Možemo stoga predložiti sljedeće razlikovanje: lice je dio nekog sustava površina-rupe, izbušene površine. Ali taj se sustav nipošto ne smije pobrkati sa sustavom obujam-šupljina koji je svojstven tijelu (proprioceptivnom). Glava je sadržana u tijelu, ali ne i lice. Lice je površina: značajke, crte, bore lica; izduženo lice, četvrtasto lice, trokutasto lice. Lice je karta, čak i kad se primjenjuje na neki obujam i omata oko njega, čak i kad okružuje i obrubljuje šupljine koje sada nisu drugo doli rupe. Glava, čak ni ljudska, nije nužno lice. Lice nastaje samo kad glava prestane biti dio tijela, kad prestane biti kodirana tijelom, kad sama prestane imati višedimenzionalni i višeglasni tjelesni kod – kad tijelo, uključujući glavu, postane dekodirano i mora se *nadkodirati* nečime što će se nazvati Lice. To znači, drugim riječima, da se glava, svi elementi obujma-šupljine glave, moraju poličiti (*être visagéfiés*). To se ostvaruje izbušenim ekranom, bijelim zidom-crnom rupom, apstraktnom mašinom koja proizvodi lice. Ali operacija ne staje na tome: to što se glava i njeni elementi poliču znači i da cijelo tijelo mora imati tu sposobnost, da ulazi u neizbježan proces poličenja. Usta i nos, a prvo oči, postaju izbušenom površinom samo tako što pozivaju sve druge obujme i sve druge šupljine tijela da učine isto. Operacija dostojna dr. Moreaua: užasna i veličanstvena. Ruka, prsa, trbuh, penis i vagina, bedro, noga i stopalo bit će poličeni. Fetišizam, erotomanija itd. neodjeljivi su od tih procesa poličenja. Nipošto nije riječ o tome da se uzme jedan dio tijela i učini ga se *sličnim* licu, ili mu se dadne uloga lica iz snova kao što je ono koje prebiva u oblaku. Nema tu nikakva antropomorfizma. Poličenje se ne ostvaruje na osnovi sličnosti, već na osnovi poretka razlogâ. To je daleko više nesvjesna i mašinska operacija koja cijelo tijelo provodi kroz izbušenu

¹⁶⁹ Usp. Otto Isakower, "Contibution à la psychopathologie des phénomènes associés à l'endormissement", *Nouvelle revue de psychanalyse*, br. 5, 1972; Bertram D. Lewin, "Le sommeil, la bouche et l'écran du rêve", *ibid.*, str. 211-224; Rene Spitz, u suradnji s W. Godferyem Coblinerom, *The First Year of Life*, International Publishers, New York, 1965, str. 75-82.

površinu i u kojoj lice nema ulogu modela ili slike, već onu nadkodiranje za sve dekodirane dijelove. Sve ostaje seksualno, nema nikakve sublimacije, ali postoje nove koordinate. *Upravo zbog toga što je rezultat apstraktne mašine, lice se ne zadovoljava time da sprijeda prekriva glavu, već zahvaća i druge dijelove tijela, pa čak, ako je potrebno, i druge objekte bez sličnosti. Stoga se postavlja pitanje u kojim se uvjetima ta mašina pokreće – mašina koja proizvodi lice i poličenje. Iako glava, pa ni ljudska, nije nužno lice, lice jest proizvedeno u ljudskom, ali nužnošću koja nije nužnost ljudi “općenito”. Lice nije životinjsko, ali nije ni općenito ljudsko – u njemu čak postoji i nešto posve neljudsko. Pogrešno je postupati kao da lice postaje neljudsko samo od određenog praga: krupni kadar, pretjerano uvećanje, čudovišni izraz itd. Kao ono neljudsko u čovjeku, lice je neljudsko od samoga početka, po naravi je u krupnom kadru, sa svojim neživim bijelim površinama, svojim svjetlucavim crnim rupama, svojom prazninom i svojom čamom. Lice-bunker. Stoga bi se moglo reći da, ako čovjek ima sudbinu, ona se sastoji prije u tome da se pobjegne od lica, da se razgradi lice i poličenja, postane neopaziv, postane potajan, ne povratkom u animalnost, pa čak ni povracima glavi, već vrlo duhovnim i vrlo specifičnim postajanjima-životinjom, neobičnim stvarnim postajanjima koja će prijeći zid i izići iz crnih rupa, zbog kojih i same značajke likosti naposljetku izmiču organizaciji lica, ne dopuštaju se više supsumirati licem, pjege što hrle prema obzoru, kosa koju odnosi vjetar, oči kroz koje se prolazi umjesto da se u njima ogledava ili da ih se gleda u sumornim sučeljavanjima označiteljskih subjektivnosti. “Više ne gledam u oči ženi koju grlim, već plivam kroz nju glavačke, rukama i nogama, i primjećujem negdje iza podočnjaka neistraženo područje, budući neki svijet, i više tu nema nikakve logike... Srušio sam zid... Oči su mi beskorisne jer odražavaju sliku poznatoga. Cijelo mi tijelo mora postati stalna zraka svjetla što će se kretati sve brže i brže, a da se nikad ne zaustavi, nikada ne ogleda, nikada ne jenja... Stoga zatvaram uši, oči i usta.”¹⁷⁰ TbO. Da, lice ima veličanstvenu budućnost pred sobom, pod uvjetom da ga se uništi, rastepe. Na putu k obeznačiteljskome, k asubjektnome. Ali još nismo razjasnili ništa od onoga što osjećamo.*

Prijelaz sa sustava tijelo-glava na sustav lica nije evolutivan, i ne podrazumijeva genetičke stadije. Ni fenomenološke pozicije. Ni integracije djelomičnih objekata, sa strukturnim ili strukturirajućim organizacijama. Niti tu može biti ikakva pozivanja na već postojeći subjekt, ili subjekt koji bi se

¹⁷⁰ Henry Miller, *Jarčeva obratnica*, prev. Ivan Kušan, Otokar Keršovani, Rijeka, 1978, str. 131, 132, 133.

doveo u bivanje, osim s pomoću te mašine svojstvene likosti. U literaturi posvećenoj licu, Sartreov tekst o pogledu i Lacanov tekst o zrcalu griješe u tome što se pozivaju na neku formu subjektivnosti, ljudskosti odražene u fenomenološkom polju ili rascijepljene u strukturnom polju. *No pogled je sporedan u odnosu prema očima bez pogleda, prema crnoj rupi likosti. Zrcalo je sporedno u odnosu prema bijelome zidu likosti.* Nećemo govoriti ni o genetičkoj osi ni o integriranju djelomičnih objekata. Uvođenje fazâ u ontogenezu je proizvoljno: smatra se da je najbrži prvi, makar i služio kao temelj ili odskočna daska za ono što slijedi. A uvođenje djelomičnih objekata još je gore – ono odaje slaboumnog eksperimentatora koji čereči, sijee, anatomizira u svakom pogledu, makar i sve to morao kakogod nanovo skrpati zajedno. Moguće je načiniti bilo kakav popis djelomičnih objekata: ruka, prsa, usta, oči... Ne odmičemo se od Frankensteina. Ono što moramo razmotriti nisu organi bez tijela, raskomadano tijelo, već u prvom redu tijelo bez organa koje pokreću različita intenzitetska kretanja što determiniraju prirodu i mjesto organa u pitanju te pretvaraju tijelo u organizam ili čak sustav stratum kojeg je organizam samo dio. Odjednom se pokazuje da sporije kretanje nije manje intenzivno, niti se proizvodi ili nadolazi posljednje. Najbrže kretanje već se upravlja k njemu i s njime spaja, u neuravnoteženosti nesinkroničnog razvoja stratum različitih brzina, lišenih sukcesije, ali koji su svejednako istodobni. Tijelo nije pitanje djelomičnih objekata, već diferencijalnih brzina.

To su kretanja deteritorijalizacije. Ona tijelu “čine” životinjski ili ljudski organizam. Na primjer, ruka koja služi za hvatanje podrazumijeva *relativnu* deteritorijalizaciju ne samo prednje šape, već i lokomotorne ruke. Ona i sama ima korelat, to jest uporabni predmet ili oruđe: toljaga je deteritorijalizirana grana. Prsa žene uspravnog držanja naznačuju deteritorijalizaciju životinjske mliječne žlijezde. Usta djeteta, s usnama nastalim izvrtanjem prema van sluznice, označavaju deteritorijalizaciju njuške ili usta životinje. Usne i prsa služe kao korelat jedno drugome.¹⁷¹ Ljudska glava podrazumijeva deteritorijalizaciju u odnosu prema životinji i istovremeno nalazi korelat

¹⁷¹ Klaatsch, “L'évolution du genre humain”, u Kreomer, *L'Univers et l'humanité*, sv. II: “Uzalud smo pokušavali pronaći trag crvenog ruba oko usana mladih živih čimpanza koje u mnogo pogleda toliko nalikuju na čovjeka... Na što bi sličilo lice i najdražesnije djevojke da su joj usta poput traka između dva bijela obruba?... K tome, iako prsna ploča čovjekolikog majmuna posjeduje dvije bradavice mliječnih žlijezda, na njoj nikad ne nastaju zadebljanja masnoće usporediva s prsima”. I formulu Emilea Devauxa, *L'espèce, l'instinct, l'homme, Le François*, Pariz, 1933, str. 264: “Dijete je načinilo ženska prsa i majka je načinila djetetove usne.”

u organizaciji svijeta kao sredine koja je i sama deteritorijalizirana (stepa je prvi "svijet", za razliku od šumske sredine). No lice predstavlja mnogo intenzivniju, premda sporiju deteritorijalizaciju. Moglo bi se reći da je to *apsolutna* deteritorijalizacija: ona prestaje biti relativna jer vadi glavu iz stratum organizma, ljudskog i životinjskog, da bi je povezala s drugim stratumima kao što su označavanje ili subjektivacija. A lice posjeduje korelat od prvotne važnosti – krajolik, koji nije samo sredina nego i deteritorijalizirani svijet. Na toj "višoj" razini postoje mnogostruki suodnosi između lica i krajolika. Kršćanska naobrazba uspostavlja duhovnu kontrolu kako nad likošću tako i nad krajolikosću (*paysagété*): komponirajte ih zajedno, kolorirajte ih, dovršavajte, uređujte po načelu komplementarnosti koja spaja krajolike s licima.¹⁷² Priručnici lica i krajolika tvore stanovitu pedagogiju, strogu disciplinu, koja nadahnjuje umjetnosti u istoj mjeri u kojoj umjetnosti nadahnjuju nju. Arhitektura smješta svoje skupove – kuće, sela, gradove, spomenike ili tvornice – što funkcioniraju kao lica u krajolik koji preobražava. Slikarstvo se nadovezuje na to kretanje, ali ga i obrće, smještajući krajolik u odnosu prema licu, odnoseći se prema jednom kao prema drugom: "traktat o licu i krajoliku". Filmski krupni plan prema licu se odnosi prije svega kao prema krajoliku – to i definira film: crna rupa i bijeli zid, ekran i kamera. Ali isto vrijedi i za druge umjetnosti, arhitekturu, slikarstvo, čak i roman: krupni planovi animiraju ih i izumijevaju sve suodnose. A tvoja majka, je li ona krajolik ili lice? lice ili tvornica? (Godard). Ne postoji lice koje ne bi omatalo neki nepoznati, neistraženi krajolik, ne postoji krajolik koji ne bi bio napučen ljubljenim ili sanjanim licem, koji ne bi razvijao lice koje nadolazi ili je već prošlo. Koje lice nije pozivalo krajolike koje je stopilo, more i planinu, koji krajolik nije dozivao lice koje bi ga dovršilo, koje bi pružilo neočekivanu nadopunu njegovih crta i njegovih značajki? Čak i kad postane apstraktno, slikarstvo samo iznova nalazi crnu rupu i bijeli zid, veliku kompoziciju bijelog platna i crnog raspورا. Razdiranje, ali i razvlačenje platna duž osi bijega (*axe de fuite*), u nedogledu (*point de fuite*), po dijagonali, rezovima noža, rasporom ili rupom: mašina je već prisutna, i uvijek funkcionira tako što proizvodi lica i krajolike, čak i najapstraktni-

¹⁷² Vježbe lica imaju ključnu ulogu u pedagoškim načelima J.-B. de la Sallea. Ali već je Ignacije Lojolski uvrstio u svoju poduku vježbe krajolika, "predodžbe mjesta" (*compositiones loci*) u kojima se razmatra Kristov život, pakao, svijet itd. Kao što kaže Barthes, riječ je o shematskim slikama podčinjenim određenom jeziku, ali i djelatnim shemama koje treba kontemplirati, kolorirati, poput onih koje nalazimo u katekizmima i pobožnim priručnicima.

je. Tician je počeo slikajući u crno-bijeloj tehnici, ne da stvori obrise koje valja ispuniti, već kao matricu svake nadolazeće boje.

Roman – *Parsifal ugleda divlje guske kako prolijeću zrakom zabljesnute snijegom... Sokol bješe našao jednu od jata ostavljenu, dograbiše je i izudaraše toliko snažno te ona pade na tlo... I Parsifal ugleda pod sobom mjesto gdje je ležala guska i krv što se još krijesila, upre se o koplje te stade promatrati prizor. Krv sa snijegom pomiješana učini mu se poput svježeg grimiza na licu njegove gospoje. Toliko se bješe u misli udubio te zaboravi na sve, pače vidje lice dragane svoje i bjelinu njegovu rumeni oblivenu, ko tri kaplje krvi što bijeli još krasiše snijeg... Vidjesmo viteza kako stubočke drijema na svom hatu. Sve je tu: redundancija svojstvena licu i krajoliku, snježnobijeli zid krajolika-lica, crna rupa sokola ili triju kaplji krvi razmještenih na zidu. A još, u isto vrijeme, i srebrnasta linija krajolika-lica koja hita prema crnoj rupi viteza, u dubokoj katatoniji. A ne bi li vitez ponekad mogao, u određenim uvjetima, potjerati to kretanje još dalje, prelazeći crnu rupu, probijajući kroz bijeli zid, razarajući lice, čak i ako njegov pokušaj može podbaciti?¹⁷³ Sve to uopće ne označava kraj romanesknog žanra, naprotiv, prisutno je u njemu od početka i bitno mu pripada. Pogrešno je vidjeti u Don Quijoteu kraj viteškog romana pozivajući se na halucinacije, nepovezane ideje, hipnotička ili kateleptička stanja junaka. Pogrešno je vidjeti u Beckettovim romanima kraj romana općenito, pozivajući se na crne rupe, liniju deteritorijalizacije likova, shizofrene šetnje Molloya ili Neimenljivo-ga, njihov gubitak imena, sjećanja ili svrhe. Roman ima svoju evoluciju, ali ona se zacijelo ne sastoji u tome. Roman su oduvijek odlikovale dogodovštine izgubljenih likova koji su zaboravili kako se zovu, što traže i što čine, amnezijskih, ataksijskih, katatoničnih likova. Upravo oni uspostavljaju razliku između romanesknog i dramatskog ili epskog žanra (epski ili dramatski junak pogođen je ludilom, zaboravom itd. na posve drugačiji način). *Kneginja Klevska* je roman upravo zbog razloga koji se suvremenicima činio paradoksalan – zbog stanja odsutnosti ili "odmora", sna koji*

¹⁷³ Chrétien de Troyes, *Perceval ou le roman du Graal*, Gallimard, Folio, Pariz, 1974, str. 110-111. U romanu Malcolma Lowryja *Ultramarine* (Lippincott, Philadelphia, 1962.) nalazimo sličan prizor, kojim dominira "mašinerija" broda: golub se davi u moru prepunom morskih pasa, "kao crveni list što pada na bijelu bujicu" (str. 170), i neizbježno doziva u pamet sliku krvavog lica. Lowryjev prizor skrojen je od toliko drukčijih elemenata, i toliko je osobito ustrojen te ovdje ne može biti govora ni o kakvom utjecaju, već samo o susretu s prizorom Chrétiena de Troyesa. To utoliko više potvrđuje postojanje prave apstraktno mašine crna rupa ili crvena pjega-bijeli zid (snijeg ili voda).

svladava likove. U romanu uvijek postoji kršćansko obrazovanje. Molloy je početak romanesknog žanra. Započinjući, recimo s Chrétienom de Troyesom, roman je već bitno određen svojim ključnim likom koji će ga pratiti tijekom čitava njegovog putovanja: vitez kurtoaznog romana provodi vrijeme zaboravljajući kako se zove, što čini, što mu se kaže, ne zna kamo ide ni kome govori, neprestano povlači liniju apsolutne teritorijalizacije, ali i skreće s puta, zaustavlja se i pada u crne rupe. "On očekuje viteštvo i avanturu". Otvorite Chrétiena de Troyesa na kojoj god stranici, i naći ćete katoničnog viteza na konju, uprta o koplje, u stanju iščekivanja, i kako u krajoliku vidi lice svoje ljubljene – nekoga kog treba udariti da bi odgovorio. Lancelot pred bijelim licem kraljice ne primjećuje da njegov konj uranja u rijeku. Ili ulazi u kola što prolaze mimo i ustanovljuje da su to kola sramote. Postoji skup lice-krajolik navlastit romanu, gdje se crne rupe ponekad razmještaju na bijelom zidu, a ponekad bijela linija obzora hita prema nekoj crnoj rupi, ili i jedno i drugo u isti mah.

TEOREMI DETERITORIJALIZACIJE ILI MAŠINSKE PROPOZICIJE

1. *teorem*: Ništa se nikad ne deteritorijalizira sâmo: uvijek postoje barem dva termina, ruka-upotrebni predmet, usta-prsa, lice-krajolik. I svaki od tih dvaju termina reteritorijalizira se na drugome. A ta reteritorijalizacija ne smije se pobrkati s povratkom prvobitnoj ili drevnijoj teritorijalnosti: ona nužno podrazumijeva skup doskočica s pomoću kojih element, i sâm deteritorijaliziran, služi kao nova teritorijalnost nekom drugom elementu koji je također izgubio svoju teritorijalnost. Iz toga proizlazi čitav sustav horizontalnih i komplementarnih reteritorijalizacija, između ruke i oruđa, usta i prsiju, lica i krajolika. 2. *teorem*: Od dvaju elemenata ili kretanja deteritorijalizacije, najbrži nije nužno najintenzivniji ili najdeteritorijaliziraniji. Intenzitet deteritorijalizacije ne smije se pobrkati s brzinom kretanja ili razvoja. Najbrži element spaja svoj intenzitet s intenzitetom najsporijeg, koji, kao intenzitet, ne dolazi nakon njega, već istovremeno obrađuje neki drugi stratum ili neku drugu ravan. Tako se odnos prsa-usta od samog početka vodi na ravni likosti. 3. *teorem*: Na temelju toga moguće je čak zaključiti da se *manje* deteritorijalizirani element ili kretanje reteritorijalizira na *više* deteritorijaliziranome. Tu se pojavljuje drugi sustav reteritorijalizacije – vertikalni sustav koji ide odozdo nagore. U tom su smislu ne samo usta nego i prsa, ruka, čitavo tijelo, sâmo oruđe, "poličeni". Kao opće pravilo, relativne deteritorijalizacije (transkodiranje) reteritorijaliziraju se na apsolutnoj deteritorijalizaciji u određenom pogledu (nadkodiranje). Vidjeli smo kako je deteritorijalizacija glave u lice

apsolutna, iako je ostala negativna jer je prešla iz jednog stratuma u drugi, iz stratuma organizma u stratum označavanja ili subjektivacije. Ruka i prsa se reteritorijaliziraju na licu, u krajoliku: poličeni su i istodobno pokrajoličeni. Čak će i upotrebni predmet biti poličen: za kuću, potrepštinu ili odjevni predmet, na primjer, moguće je reći *da me gledaju*, ne zbog toga što nalikuju na lice, već zbog toga što su uhvaćeni u proces bijeli zid-crna rupa, zbog toga što se prikapčaju na apstraktnu mašinu poličenja. Filmski krupni plan primjenjuje se jednako na nož, šalicu, uru, kotlić kao i na lice ili element lica. Na primjer, Griffithov "kotlić me gleda". Ne bi li stoga bilo ispravno kazati da postoji krupni plan u romanu, kao kad Dickens otvara *Cvrčak na ognjištu* (*The Cricket on the Hearth*) rečenicom: "Kotlić je započeo..."¹⁷⁴ i u slikarstvu, kad se neka potrepština, šalica na stolnjaku ili čajnik, poliče, kao kod Bonnarda ili Vuillarda. 4. *teorem*: Apstraktna mašina ne efektuira se, dakle, samo u licima koja proizvodi nego i, u različitim stupnjevima, u dijelovima tijela, odjeći, predmetima što ih poličuje prema određenom poretku razlogâ (a ne prema organizaciji po sličnosti).

No pitanje ostaje sljedeće: kad apstraktna mašina likosti ulazi u igru? u kojem se trenutku ona pokreće? Nabrojimo nekoliko jednostavnih primjera: majčinska moć koja se služi licem tijekom dojenja, afektivna moć koja se služi licem ljubljenog, čak i u dodirima, politička moć koja se služi licem vođe (transparenti, ikone i fotografije), čak i u masovnim akcijama, moć filma koji se služi licem zvijezde i krupnim planom, moć televizije... Lice ovdje nije individualno, već individuacija proizlazi iz potrebe koju ima za licem. Nije važna individualnost lica, nego učinkovitost šifriranja koje ono omogućuje, i u kojim ga slučajevima omogućuje. To nije pitanje ideologije, nego ekonomije i organizacije moći (*pouvoir*). Naravno, ne tvrdimo da lice, moć (*puissance*) lica, proizvodi i objašnjava moć (*pouvoir*). *Neki sklopovi moći imaju potrebu za proizvodnjom lica*, a neki ne. Razmotrimo li primitivna društva, primjećujemo da u njima malo toga funkcionira s pomoću lica: njihova je semiotika neoznačiteljska, nesubjektivna, bitno kolektivna, višeglasna i tjele-

¹⁷⁴ Sergei Eisenstein, *Film Form and Film Sense*, prev. Jay Leyda, Meridian Books, New York, 1957, str. 194-199: "Kotlić je započeo... Prva rečenica Dickensovog *Cvrčka na ognjištu*. Što bi moglo biti dalje od filmova!... No, ma koliko čudno to moglo izgledati, film je također uskipio u tome kotliću... Čim taj kotlić prepoznamo kao tipični krupni plan, uzviknut ćemo: očito, to je čisti Griffith... Taj je kotlić tipično grifitovski krupni plan. Krupni plan prožet tom dikensovskom atmosferom kojom Griffith, s jednakim majstorstvom, umije zaodjenuti strogo lice života u *Putu prema istoku* i ukočeno čudoreдно lice svojih likova, koje gura Annu na nestalnu površinu uzdrmanog ledenjaka" (ovdje opet nalazimo bijeli zid).

sna, i poigrava se vrlo različitim formama i supstancijama izraza. Višeglasje funkcionira s pomoću tijela, njihovih obujmâ, njihovih unutarnjih šupljina, njihovih promjenjivih izvanjskih spojeva i koordinata (teritorijalnosti). Fragment manualne semiotike, manualna sekvenca koordinira se bez podređivanja nekoj oralnoj, kožnoj, ritmičkoj itd. sekvenci, i bez sjedinjavanja s njome. Na primjer, Lizot pokazuje kako "razdruženost dužnosti, obreda i svakodnevnog života je gotovo potpuna... neobična, za nas nepojmljiva": dok su u žalosti, neki izgovaraju opscene pošalice, dok drugi plaču; ili Indijanac iznenađeno prestane plakati i stane popravljati frulu; ili svi odu na spavanje.¹⁷⁵ Isto vrijedi za incest – nema zabrane incesta, postoje samo incestuozne sekvence koje se spajaju sa sekvencama zabrane slijedeći određene koordinate. Slike, tetovaže ili oznake na koži prigrbljuju višedimenzionalnost tijelâ. Čak i maske osiguravaju pripadnost glave tijelu, umjesto da je uzdignu do lica. Naravno, tu postoje duboka kretanja deteritorijalizacije što uzdrnavaju koordinate tijela i ocrtavaju osobite sklopove moći. Međutim, ona to ne čine tako što tijela spajaju s likošću, već sa životinjskim postajanjima, osobito uz pomoć droga. To zacijelo nije ništa manje duhovno: jer postajanja-životinjom odnose se na životinjski Duh – duh-jaguara, duh-pticu, duh-ozelota, duh-tukana koji opsjedaju unutarnjost tijela, ulaze u njegove šupljine, ispunjavaju njegove obujme, umjesto da mu načine lice. Slučajevi opsjednuća izražavaju izravan odnos Glasova s tijelom, a ne s licem. Organizacije moći šamana, ratnika, lovca, krhke i neizvjesne, utoliko su više duhovne ukoliko kao medij imaju tjelesnost, životinjskost, biljnost. Kad smo ustvrdili da ljudska glava još pripada stratumu organizma, nismo očito zaniijekali postojanje određene kulture i određenog društva: ustvrdili smo samo da se kodovi tih kultura i društava odnose na tijela, na pripadnost glavâ tijelima, na sposobnost sustava tijelo-glava da *postane*, da primi duše, i da ih primi kao prijateljice i odagna neprijateljske duše. "Primitivci" mogu imati izrazito ljudske, lijepo i duhovne glave, ali nemaju lice i nemaju potrebu za njim.

I to zbog jednostavnog razloga. Lice nije univerzalija. Ono nije čak ni lice bijelog čovjeka: ono je sâm Bijeli Čovjek, sa svojim širokim bijelim obrazima i crnom rupom očiju. Lice je Krist. Lice je europski tip, ono što je Ezra Pound nazvao prosječnim putenim čovjekom – ukratko, svagdanji Erotoman (devetnaestostoljetni psihijatri imali su pravo tvrdeći da, za razliku od nimfomanije, erotomanija često ostaje čista i čedna: to je stoga što ona ne funkcionira s pomoću lica i poličenja). Ne univerzalno, već *facies totius universi*. Isus superzvijezda: on izumijeva poličenje cijelog tijela i širi ga posvuda (mu-

¹⁷⁵ Jacques Lizot, *Le cercle des feux*, Éditions du Seuil, Pariz, 1976, str. 34 i *pass.*

ka Ivane Orelanske, u krupnom planu). Lice je, dakle, po svojoj naravi posve partikularna ideja, što je ne sprečava da poprimi i obavlja u najvećoj mjeri univerzalnu funkciju. To je funkcija biunivocizacije, binarizacije. Ona sadrži dva vida: prvi je apstraktna mašina likosti koju sačinjava crna rupa-bijeli zid i koja funkcionira na dva načina, od kojih se jedan tiče jedinica ili elemenata, a drugi odabira. Pod tim vidom, crna rupa djeluje u svojstvu središnjeg računala, Krista, trećeg oka, koje se pomiče na bijeli zid ili ekran kao opća površina referencije. Ma koji joj se sadržaj dao, mašina će uspostaviti jedinicu lica, elementarno lice u biunivočnom odnosu s drugim: to je muškarac ili žena, bogataš ili siromah, odrasla osoba ili dijete, vođa ili podanik, "x ili y". Pomicanje crne rupe na ekran, putanja trećeg oka po površini referencije konstituira toliko dihotomija i arborescencija, poput mašina s četiri oka koje tvore elementarna lica povezana dva po dva. Lice učiteljice i učenika, oca i sina, radnika i šefa, policajca i građanina, optuženika i suca ("sudac je bio stroga izraza lica, njegove oči nisu imale obzora..."): upojedinjena konkretna lica proizvode se i preobražavaju oko tih jedinica, kombinacija jedinica, poput lica bogataškog djeteta na kojem se već razaznaje vojni poziv, šija vojne akademije. Bolje bi bilo reći da u lice uklizavamo nego da ga posjedujemo.

Pod drugim vidom, apstraktna mašina likosti poprma ulogu selektivnog odgovora ili odabira: s obzirom na konkretno lice, apstraktna mašina odlučuje prolazi li ono ili ne prolazi, ide li ili ne ide, na temelju elementarnih jedinica licâ. Ovaj put, binarni odnos je odnos "da-ne". Prazno oko crne rupe apsorbira ili odbacuje, kao što napola senilan despot još može dati znak pristanka ili uskrate. Učiteljičino lice iznakaženo je tikovima i zagušeno tjeskobom, zbog čega "više ne funkcionira". Optuženik ili podanik izražavaju suviše afektiranu pokornost, koja se promeće u drskost. Ili, netko je suviše uglađen da bi bio pošten. Takvo lice nije lice muškarca ni lice žene. A nije ni siromahovo ni bogataševo lice. Je li to lice deklasiranog koji je izgubio imetak? U svakom trenutku, apstraktna mašina odbacuje neprilagođena lica i sumnjive izraze. Ali samo na određenoj razini odabira. Bit će, naime, potrebno uzastopce proizvoditi devijacijske otklone-vrste za sve ono što izmiče biunivočnim odnosima, te uvesti binarne odnose između onoga što je prihvaćeno u prvom odabiru i što se samo tolerira u drugome, trećemu itd. Istodobno, bijeli zid neprestano raste i crna rupa višekratno funkcionira. Učiteljica je poludjela. No ludilo je lice prilagođeno *n*-tom odabiru (koji, međutim, nije posljednji jer postoje i lica koja nisu prilagođena onome što se smatra da ludilo treba biti). Ah, to nije ni muškarac ni žena, već transvestit: binarni odnos uspostavlja se između "ne" prve kategorije i "da" sljedeće kategorije koja može označavati podjednako toleranciju pod odre-

đenim uvjetima kao i neprijatelja kojeg se pod svaku cijenu mora ukloniti. U svakom slučaju, prepoznat si, apstraktna mašina upisala te u svoju sveukupnu mrežu koordinata. Jasno je da se u svojoj novoj ulozi detekcije devijacijâ mašina likosti ne zadovoljava pojedinačnim slučajevima, već, kao i u svojoj prvoj ulozi propisivanja normalnosti, funkcionira i na općenit način. Ako je lice zapravo Krist, to jest prosječni bijeli Čovjek, prve devijacije, prvi otkloni-vrste su rasni: žuti čovjek, crni čovjek, čovjek druge ili treće kategorije. I oni su upisani na zid, raspodijeljeni rupom. Njih se mora kristijanizirati, odnosno poličiti. Europski rasizam kao pretenzija bijelog čovjeka nikad se nije sastojao u isključivanju ili označavanju nekoga kao Drugog: dohvaćanje stranca kao "drugog" bilo je više svojstveno primitivnim društvima.¹⁷⁶ Naprotiv, rasizam utvrđuje devijacijske otklone u odnosu prema licu bijelog Čovjeka koji teži uklopiti neprilagođene značajke u sve ekscentričnije i nazadnije valove, bilo da bi ih tolerirao na određenom mjestu i u određenim uvjetima, u određenom getu, bilo da bi ih izbrisao na zidu koji nikad ne podnosi alteritet (to je Židov, to je Arapin, to je Crnac, to je luđak...). S gledišta rasizma ne postoji izvanjsko, ne postoji nitko tko je vani. Postoje samo oni koji bi morali biti poput nas i čiji se zločin sastoji u tome da to nisu. Linija razgraničenja više ne prolazi između unutarnjosti i izvanjskosti, već unutar istodobnih označiteljskih lanaca i sukcesivnih subjektivnih odabira. Rasizam nikada ne detektira čestice drugog – on rasprostranjuje valove istog sve do istrebljenja onoga što se ne da identificirati (ili što se da identificirati samo na osnovi određenog otklona). Njegovoj okrutnosti ravna je još samo njegova nekompetentnost, njegova naivnost.

S druge, vedrije strane, slikarstvo je neštedimice crplo iz svih izvora Krista-lica. Ono se na sve načine služilo apstraktnom mašinom likosti bijeli zid-crna rupa da bi na osnovi Kristovog lica proizvelo sve jedinice lica, ali i sve devijacijske otklone. U tome pogledu postoji neko ushićenje u slikarstvu od srednjeg vijeka do renesanse, kao neka neobuzdana sloboda. Ne samo da Krist upravlja poličenjem svekolika tijela (vlastitog tijela) i pokrajoličenjem svih sredina (vlastitih sredina) nego i komponira sva elementarna lica te raspolaže svim otklonima: Krist-vašarski cirkusant, Krist-manirist-pederast, Krist-Crnčuga, ili barem crna Djevica na rubu zida. Najveće se ludosti pojavljuju na platnu posredstvom katoličkog koda. Samo jedan od mnogobrojnih primjera: na bijeloj pozadini krajolika i crno-plavoj rupi

¹⁷⁶ O dohvaćanju stranca kao Drugog, usp. André Haudricourt, "L'origine des clones et des clans", u *L'Homme*, siječanj 1964, str. 98-102; i Robert Jaulin, *Gens du soi, gens de l'autre*, Unions Generate d'Édition, Pariz, uvod, 1973, uvod, str. 20.

neba, raspeti Krist pretvoren u zmaj-mašinu zrakama odašilje stigme sv. Franji.¹⁷⁷ Stigme ostvaruju poličenje svečeva tijela, po uzoru na Kristovo tijelo. No zrake koje donose stigme svecu jesu i uzice kojima on upravlja božanskim zmajem. Upravo je pod znakom križa postalo moguće povlačiti lice i procese poličenja u svim smjerovima.

Teorija informacije stvara homogeni skup gotovih *označiteljskih* poruka koje već tvore elemente biunivočnih odnosa, ili čiji su elementi organizirani na osnovi tih odnosa od jedne poruke do druge. Drugo, sortiranje neke kombinacije ovisi o određenom broju *subjektivnih* binarnih odabira koji se povećavaju razmjerno broju elemenata. No pitanje je sljedeće: ne pretpostavlja li čitava ta biunivocizacija i binarizacija (koje nisu samo posljedica, kao što se tvrdi, računalnih pogodnosti) razmještaj nekog zida ili ekrana, uspostavu središnje računalne rupe bez koje nijedna poruka ne bi bila razaznatljiva i nijedan odabir ostvariv? Sustav crna rupa-bijeli zid mora od samog početka omrežiti čitav prostor, ocrtati njegove arborescencije ili dihotomije, da bi one označitelja i subjektivnosti mogle postati pojmljive. Mješovita semiotika označavanja i subjektivacije iznimno iziskuje zaštitu od svakog uplitanja izvana. Zapravo, tu više ne smije postojati nikakva izvanjskost: nikakva nomadska mašina i nikakvo primitivno višeglasje ne smiju iskrnuti, sa svojim heterogenim kombinacijama supstancija izraza. Uvjet svake prevodljivosti je da postoji samo jedna supstancija izraza. Konstituirati označiteljske lance polazeći od zasebnih, digitaliziranih, deterritorijaliziranih elemenata moguće je samo pod uvjetom da se raspolaže nekim semiološkim ekranom, zidom koji ih zaštićuje. Ostvarivati subjektivne odabire između dvaju lanaca ili u svakoj točki pojedinog lanca moguće je samo pod uvjetom da nijedna izvanjska oluja ne odnese sa sobom lance i subjekte. Formirati tkanje subjektivnosti moguće je samo ako postoji središnje oko, crna rupa koja prisvaja i hvata sve što je može nadići, sve što može preobraziti kako pripisane afekte tako i dominantna značenja. Štoviše, besmisleno je vjerovati da jezik kao takav može prenijeti poruku. Svaki je jezik utkan u lica što nagovještavaju njegove iskaze i pune ih značenskim balastom već prema tekućim označiteljima i dotičnim subjektivima. Odabiri se vode i elementi se organiziraju na licima: zajednička gramatika nikad se ne može odijeliti od obrazovanja licâ. Lice je istinski megafon. Dakle, ne samo da apstraktna mašina likosti mora dobiti zaštitni ekran i računalnu crnu rupu već i lica koja ona proizvodi iscrtavaju svakovrsne

¹⁷⁷ Aludira se na Giottovu fresku iz ciklusa o životu sv. Franje (prizor XII: *Preobraženje*) (Prev.)

arborescencije i dihotomije, bez kojih ono označiteljsko i subjektivno ne bi mogli učiniti funkcionalnima arborescencije i dihotomije na koje nailaze u jeziku. A binarnosti i biunivočnosti lica nedvojbeno su različite od onih jezika, od njegovih elemenata i subjekata. Između njih nema nikakve sličnosti. Ali potonje se zasnivaju na prvima. Prevođeci svakojake formirane sadržaje u jednu jedinu supstanciju izraza, mašina likosti ih, naime, već podvrgava isključivoj formi označiteljskog i subjektivnog izraza. Ona provodi preliminarno omreživanje koje omogućuje razaznatljivost označiteljskih elemenata, efektuaciju subjektivnih odabira. Mašina likosti nije nešto pripojeno (*annexe*) označitelju i subjektu, već je nešto što ih spaja (*connexe*) i uvjetuje: biunivočnosti i binarnosti lica udvajaju druge, redundancije lica u redundanciji su s označiteljskim i subjektivnim redundancijama. Zbog toga što je rezultat apstraktne mašine, lice ne pretpostavlja već prisutan subjekt ni označitelj – ali je spojen s njima, i daje im nužnu supstanciju. Ne bira, kao u Szondijevom testu, subjekt lica, nego lica biraju svoje subjekte. Ne interpretira označitelj figuru crna mrlja-bijela rupa, ili bijela stranica-crna rupa, kao u Rorschachovom testu, nego ta figura programira označitelje.

Približili smo se odgovoru na pitanje: što pokreće apstraktnu mašinu likosti, s obzirom na to da ona nije uvijek u funkciji niti je to u svakoj društvenoj formaciji? *Neke* društvene formacije trebaju lice, kao što trebaju krajolik.¹⁷⁸ Tu postoji čitava jedna povijest. Došlo je, u vrlo različitim datumima, do sveopćeg kraha svih primitivnih semiotika – polivočnih, heterogenih, koje su se poigravale vrlo različitim supstancijama i formama izraza – u korist semiotike označavanja i subjektivacije. Koje god razlike postojale između označavanja i subjektivacije, ma što od toga dvojeg prevagnulo u određenom slučaju, koje god bile promjenljive figure njihove zbiljske mješovitosti, zajedničko im je upravo da satiru svaku polivočnost, da utvrđuju jezik kao isključivu formu izraza, da djeluju označiteljskom biunivocizacijom i subjektivnom binarizacijom. Nadlinearnost svojstvena jeziku prestaje se koordinirati s višedimenzionalnim figurama: ona sada izravna sve obujme, podređuje si sve linije. Je li slučajno da se lingvistika uvijek, i vrlo brzo, suočava s problemom homonimije ili ambivalentnih iskaza koje analizira tako što ih podvrgava nizu binarnih redukcija? Općenitije, ona ne može podnijeti nikakvu polivočnost, nikakvu rizomsku značajku: dijete

koje trči, igra se, pleše, crta, koje ne može usredotočiti pažnju na jezik i pisanje nikad neće biti dobar predmet istraživanja. Ukratko, nova semiotika ima potrebu da sustavno uništi svaku mnogostrukost primitivnih semiotika, čak i ako zadržava neke njihove ostatke unutar čvrsto ocrtanih granica.

Međutim, posrijedi nisu samo zaraćene semiotike, oboružane svaka svojim osobitim oružjem. *Krajnje osobiti sklopovi moći nameću označavanje i subjektivaciju* kao svoju determiniranu formu izraza, u stanju recipročnog pretpostavljanja s novim sadržajima: nema označavanja bez despotskog sklopa, nema subjektivacije bez autoritarnog sklopa, nema mješovitosti označavanja i subjektivacije bez sklopova moći koji djeluju s pomoću označitelja i djeluju na duše ili subjekte. Upravo ti sklopovi moći, te despotske ili autoritarne formacije pružaju novoj semiotici sredstva njezinog imperijalizma, to jest sredstva za satiranje drugih i zaštitu od svake izvanjske prijetnje u isti mah. Posrijedi je orkestrirano ukidanje tijela i tjelesnih koordinata s pomoću kojih su funkcionirale polivočne ili višedimenzionalne semiotike. Tijela će se disciplinirati, tjelesnost će se razgraditi, povest će se hajka na postajanje-životinjom, deteritorijalizacija će se dogurati do novog praga: radit će se o skoku iz organskih stratuma u stratume označavanja i subjektivacije. Proizvest će se jedna jedina supstancija izraza. Uspostavit će se sustav bijeli zid-crna rupa, ili, bolje, pokrenut će se ta apstraktna mašina čiji je cilj upravo omogućiti i osigurati svemoć označitelja, kao i autonomiju subjekta. Bit ćete pribodeni na bijeli zid, uronjeni u crnu rupu. Ta se mašina naziva mašina likosti jer je društveni proizvod lica, jer izvršava poličenje čitavog tijela, njegovih okruženja i njegovih objekata, te pokrajoličenje svih svjetova i sredina. Deteritorijalizacija tijela podrazumijeva reteritorijalizaciju na licu. Dekodiranje tijela podrazumijeva nadkodiranje licem. Propast tjelesnih koordinata ili sredina podrazumijeva uspostavu krajolika. Semiotika označiteljskog i subjektivnog nikad ne funkcionira s pomoću tijela. Apsurdno je pokušati povezati označitelja s tijelom, osim ako se ne radi o tijelu koje je već u potpunosti poličeno. Razlika između naših uniformi i odjeće s jedne strane i primitivnih bojenja i nošnji s druge sastoji se u tome što prve vrše poličenje tijela, s dugmadi u ulozu crnih rupa i tkaninom u ulozu bijelog zida. Čak i maska ovdje dobiva novu funkciju, koja je upravo oprečna prijašnjoj. Jer ne postoji nikakva povezujuća funkcija maske osim one negativne (ni u kom slučaju maska ne služi da bi se išta prikrilo ili sakrilo, pa ni tako što se pokazuje ili razotkriva). Ili maska osigurava pripadnost glave tijelu i njegovu postajanje-životinjom, kao u primitivnim semiotikama, ili, suprotno tome, maska osigurava uspostavu i uzdignuće lica, poličenje glave i tijela, kao što je sada slučaj: maska postaje samo lice,

¹⁷⁸ Maurice Ronai pokazuje kako je krajolik, u zbilji kao i pojmovno, povezan s vrlo osobitim semiotikama i aparatima moći: on je jedan od izvora geografije, ali je i jedno od počela njezine političke uvjetovanosti (krajolik kao "lice otadžbine ili nacije"), usp. "Paysages", u *Herodote*, br. 1. siječanj 1976, str. 125-129.

apstrakcija ili operacija lica. Neljudskost lica. Lice nikada ne pretpostavlja označitelja ili subjekt koji bi mu prethodilo. Poredak je posve drukčiji: despotski i autoritaran konkretni sklop moći → pokretanje apstraktne mašine likosti, bijeli zid-crna rupa → ustanovljenje nove semiotike označavanja i subjektivacije na toj izbušenoj površini. To je razlog zbog kojeg smo svu pozornost usmjerili na samo dva problema: odnos lica i apstraktne mašine koja ga proizvodi, i odnos lica i sklopova moći kojima je potrebna ta društvena proizvodnja. Lice je politika.

Naravno, već smo vidjeli da su označavanje i subjektivacija načelno posve različite semiotike, svaka sa svojim osobitim režimom (kružno isijavanje, segmentarna linearnost), osobitim aparatom moći (poopćeno despotsko ropstvo, autoritarni ugovor-proces). A nijedna od njih ne započinje s Kristom, s bijelim Čovjekom kao kršćanskom univerzalnošću: postoje i azijske, crnačke i indijanske despotske formacije označavanja. Autoritarni proces subjektivacije u najčišćem se obliku očituje u sudbini židovskoga naroda. No koliko god se te semiotike razlikovale, one u zbilji tvore mješavinu, i upravo na razini te ispremiješanosti dolazi do izražaja njihov imperijalizam, to jest njihova zajednička težnja prema satiranju svih drugih semiotika. Nema označavanja koje ne bi sadržavalo klicu subjektivnosti; nema subjektivacije koja ne bi sa sobom povlačila neke ostatke označitelja. Ako označitelj prije svega odbija od nekog zida, ako subjektivnost prije svega hita prema nekoj crnoj rupi, treba ustanoviti kako zid označitelja u sebi već sadržava crne rupe te da crna rupa subjektivnosti u sebi već nosi krhotine zida: ono pomiješano je, dakle, čvrsto utemeljeno u nerazdruživoj mašini bijeli zid-crna rupa, a dvije semiotike neprestano se miješaju križajući se, prekrajajući se, priključujući se jedna na drugu, kao između "Hebreja i Faraona". Ali to nije sve, jer priroda tih miješanja može biti vrlo promjenljiva. Možemo li datirati mašinu likosti, pripisujući joj nultu godinu Krista i povijesni razvoj bijelog Čovjeka, to je stoga što miješanje u to doba prestaje biti prekrajanje ili ispreplitanje te postaje potpuno prodiranje u kojemu svaki element prožima drugi poput kapljica crvenocrnog vina u bijeloj vodi. Naša semiotika modernoga bijelog Čovjeka, koja je ona kapitalizma, dosegla je stanje miješanja u kojem se označavanje i subjektivacija zbiljski prožimaju. Upravo u njoj likost, odnosno sustav bijeli zid-crna rupa, uzima maha. Ipak, treba razlikovati stanja mješovitosti i promjenjiv razmjera elemenata. U kršćanskome stanju, ali jednako tako i u predkršćanskim stanjima, jedan element može prevagnuti nad drugim, biti više ili manje moćan. Stoga smo ponukani definirati *lica-granice*, različite kako od jedinica lica tako i od prethodno definiranih otklona od lica.

1. Ovdje, crna rupa nalazi se na bijelome zidu. To nije jedinica, jer crna se rupa neprestano premješta po zidu i postupa s pomoću binarizacije. Dvije crne rupe, četiri crne rupe, *n*-broj crnih rupa razmještaju se poput očiju. Likost je uvijek neka mnogostrukost. Krajolik će se napučiti očima ili crnim rupama, kao na Ernstovoj slici, kao na crtežu Aloïse Corbaz ili Wöflija. Na bijelome zidu ispisuju se krugovi što obrubljuju rupu: gdje god postoji takav krug, u njega se može staviti oko. Moguće je postaviti kao zakon: što je rupa više obrubljena, to rub više ima kao učinak povećanje površine po kojoj klizi i daje toj površini moć hvatnje.¹⁷⁹ Najčišći slučaj možda nam pružaju poznati etiopski svici koji prikazuju demone: dvije crne rupe na bijeloj površini pergamenta, ili obris četvrtastog ili okruglog lica na istoj pozadini – no te se crne rupe roje i umnažaju, u redundanciji su jedne s drugima, i svaki put kad se obrubi neki sporedni krug uspostavlja se nova crna rupa i u nju umeće oko.¹⁸⁰ Učinak hvatnje neke površine koja se to više zatvara što se više povećava. To je označiteljsko despotsko lice i svojstveno mu umnažanje, njegova proliferacija, njegova frekvencijska re-

¹⁷⁹ "Capture" – što aproksimativno prevodimo kao "hvatnja" – jedan je od ključnih Deleuzeovih termina ponajprije u njegovoj složenoj teoriji intersubjektivnosti, koji se u *Vocabulaire de Gilles Deleuze, op. cit.*, str. 48, objašnjava na sljedeći način: "Proces koji dovodi do konvergiranja dviju ili više krajnjih točaka heterogenih nizova. Termin, dakle, koji označava način na koji sklop stvara 'područje okoline' između raznih heterogenih elemenata, 'uhvaćenih' zajedno u 'blok postajanja' koji ih preobražava a da ih pritom ne poistovjećuje (...) 'Hvatnja' označava način na koji pojedinci (biološki, društveni, noetički) ulaze u promjenjive odnose koji ih preoblikuju". Kao takav on je bitno povezan s temeljnim konceptom "sklopa" i "neusporedne evolucije": "Svaka hvatnja je u najmanju ruku dvostruka jer sklapa (*agence*) disparatne elemente, u postajanju koje ih zajedno preobražava a da ih pritom ne asimilira ("neparalelno postajanje"), *ibid.*, str. 50). No pojam "capture" u "političkom" kontekstu (kontekstu državnog aparata u njegovoj opreci spram ratne mašine) označava hvatnju koja je specifična za državu, a koja je ona prisvajanja i privlaštenja: o tome vidi 12. i 13. plato. (Prev.)

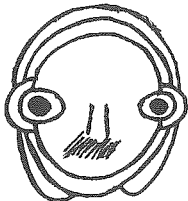
¹⁸⁰ Usp. Jacques Mercier, *Rouleaux magiques éthiopiens*, Editions du Seuil, Pariz, 1979; i "Les peintures des rouleaux protecteurs éthiopiens", *Journal of Ethiopian Studies*, XII, srpanj 1974; "Etude stylistique des peintures de rouleaux protecteurs éthiopiens", *Objets et mondes*, XIV, ljeto 1974. ("Oko predstavlja lice koje predstavlja tijelo... Zjenice su nacrtane u unutarnjim prostorima... Zbog toga treba govoriti o smjerovima magijskog značenja temeljenog na očima i licu, s uporabom tradicionalnih dekorativnih motiva poput pletera, šahovnice, četverokračne zvijezde itd.") Moć Negusa, s podrijetlom što seže do Solomona i okruženâ dvorskim čarobnjacima, zasnivala se na užarenim očima u ulozi crne rupe, bilo anđeoske, bilo demonske. Sveukupna istraživanja J. Merciera ključan su doprinos sva-koj analizi funkcija lica.

dundancija. Umnažanje očiju. Despot ili njegovi predstavnici su posvuda. To je lice viđeno sprijeda, od strane subjekta koji je i sam više zahvaćen crnim rupama nego što vidi. To je figura sudbine, *kopnene* sudbine, objektivne označiteljske sudbine. Filmski krupni plan dobro poznaje tu figuru: Griffithov krupni plan lica, elementa lica ili poličenog objekta, koji tako dobiva ju anticipacijsku vremensku vrijednost (kazaljke sata nešto nagoviještaju).

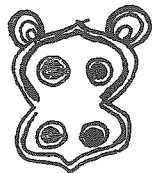
2. Ovdje se, naprotiv, bijeli zid raspleo, pretvorio u srebrnu nit koja putuje k crnoj rupi. Crna rupa "nakuplja" sve druge crne rupe, sve oči i sva lica, dok krajolik postaje nit čiji se kraj opliće oko rupe. To je uvijek mnogostrukost, ali je i druga figura sudbine: subjektivna, afektivna, reflektirana sudbina. To je *morsko* lice ili krajolik: ono slijedi liniju koja odjeljuje nebo od voda ili zemlju od voda. To je autoritarno lice u profilu što juri prema crnoj rupi. Ili nalazimo dva lica okrenuta jedno prema drugome, ali u profilu za promatrača, čije je sjedinjavanje već obilježeno bezgraničnim razdvajanjem. Ili se lica odvrću jedno od drugoga, pod utjecajem izdaje koja ih odnosi sa sobom. Tristan, Izolda, Izolda, Tristan, u barci koja ih nosi do crne rupe izdaje i smrti. Likost svijesti i strasti, redundancija rezonancije ili sparivanja. Ovaj put učinak krupnog plana više nije uvećanje neke površine koju istovremeno zatvara, i njegova funkcija više nije anticipacijska vremenska vrijednost.

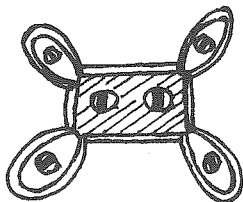
Jednostavna mašina

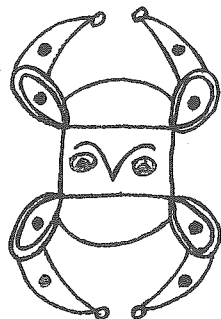
S učinkom umnažanja obruba

Mašina s četiri oka

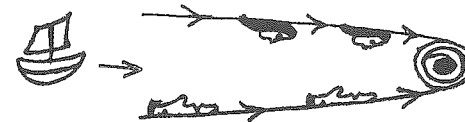
Proliferacija očiju umnažanjem obruba
Kopneno označiteljsko despotsko lice

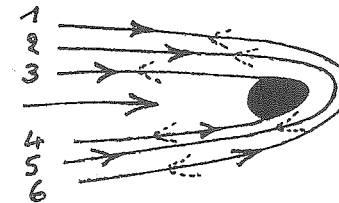
On obilježuje početak jedne intenzitetske ljestvice, ili tvori dio te ljestvice; što se više lica primiču crnoj rupi kao svojoj odredišnoj točki, to krupni plan više ugrijava liniju koju ona slijede: Eisensteinov krupni plan protiv Griffithovog (intenzitetski uspon boli i srdžbe u krupnim planovima *Oklopnjače Potemkin*).¹⁸¹ I ovdje, očito je da su moguće sve kombinacije između dviju figura-granica lica. U Pabstovoj *Lulu*, despotsko lice propale Lulu spaja se sa slikom noža za rezanje kruha, slikom anticipacijske vrijednosti koja nagoviješta ubojstvo. No i autoritarno lice Jacka Trbosijeka prolazi kroz čitavu ljestvicu intenzitetâ koja ga vodi k nožu i navodi na ubojstvo Lulu.

Samačka mašina

Mašina udvoje

Složena mašina:
1. Linija glazbenosti.
2. Linija slikovnosti.
3. Linija krajolikosti.
4. Linija likosti.
5. Linija svijesti.
6. Linija strasti.
Itd.

Morsko subjektivno autoritarno lice
(prema Tristanu i Izoldi)

Općenitije govoreći, zamjećujemo obilježja koja su zajednička dvjema figurama-granicama. S jedne strane, iako je bijeli zid, široki bijeli obrubi, supstancijalni element označitelja, a crna rupa, oči, reflektirani element subjektivnosti, oni uvijek idu u paru. Ali to se zbiva u dva modusa: ili se crne rupe razmještaju i umnažaju na bijelome zidu ili, naprotiv, zid, sveden na svoje ispučjenje ili obzornu nit, brza prema crnoj rupi koja ih sve nakuplja. Nema zida bez crnih rupa. S druge strane, u oba slučaja crna je rupa bitno obrubljena, pa čak i mnogostruko obrubljena: učinak obruba je ili

¹⁸¹ O načinu na koji sâm Eisenstein razlikuje svoje poimanje krupnog plana od onoga Griffithovog, usp. *Film Form*.

povećanje površine zida, ili intenziviranje linije. A crna rupa nikad nije u očima (zjenica), uvijek je unutar obruba, kao što su oči uvijek u rupi: mrtve oči, koje utoliko bolje vide ukoliko su smještene u crnoj rupi.¹⁸² Ta zajednička obilježja ne zaprečuju razliku-granicu dviju figura lica ni razmjere na temelju kojih u mješovitoj semiotici prevladava jedna od njih – kopreno označiteljsko despotsko lice, morsko subjektivno i afektivno autoritarno lice (i pustinja može biti more zemlje). Dvije figure sudbine, dva stanja mašine likosti. Jean Paris jasno je pokazao kako se ta dva pola – despotski Krist i afektivni Krist – izražavaju u slikarstvu: s jedne strane Kristovo lice viđeno sprijeda, kao u jednom bizantskom mozaiku, s crnom rupom očiju na zlatnoj pozadini, gdje je čitava dubina izbačena prema van. S druge strane lica što ukrštaju poglede i odvrćaju se jedna od drugih, viđena s otklonom ili iz profila, kao na jednom platnu iz razdoblja rane renesanse, s kosim pogledima koji povlače mnogostruke linije i integriraju dubinu u sâmu sliku (moguće je navesti, nasumce, primjere tranzicije i mješovitosti: Ducciov *Poziv apostola Petra i Andrije*, gdje, na pozadini morskog krajolika, druga formula već odnosi Krista i prvog ribara, dok drugi ribar ostaje u bizantskome kodu).¹⁸³

Jedna Swannova ljubav: Proust je umio dovesti lice, krajolik, slikarstvo, glazbu itd. u međusobnu rezonanciju. Tri momenta u priči o Swannu i Odette. Prvo, uspostava cjelokupna označiteljskog mehanizma. Odetteino lice sa širokim bijelim ili žutim obrazima i očima kao crnim rupama. Ali sâmo to lice neprestano upućuje na druge stvari, također razmještene na zidu. U tome se sastoje Swannov estetizam i amaterizam: nešto uvijek mora podsjećati na nešto drugo, u mreži interpretacijâ pod znakom označitelja. Lice upućuje na krajolik. Lice ga mora “podsjetiti” na neku sliku, neki dio slike. Glazbena kompozicija mora ispustiti malu frazu koja se spaja s Odetteinim licem, tako da ta mala fraza postaje samo signal. Bijeli se zid napućuje, crne se rupe razmještaju. U tome referiranju interpretacijâ, čitav taj označiteljski mehanizam priprema put drugome, afektivnom subjektivnom momentu, u kojem će se razviti Swannova ljubomora, kverulantnost,

¹⁸² To je stalna tema romana strave i znanstvenofantastičnog romana: oči su u crnoj rupi, a ne obrnuto (“Vidim svjetlosni disk kako se pomalja iz te crne rupe, nalik na oči”). Stripovi, na primjer *Circus No 2*, prikazuju crnu rupu napućenu licima i očima te prolaz kroz nju. O odnosu očiju prema rupama i zidovima, usp. tekstove i crteže J. L. Paranta, osobito *Les Yeux MMDVI*, Bourgois, Pariz, 1976).

¹⁸³ Usp. analize Jeana Parisa, *L'espace et le regard*, Editions du Seuil, Pariz, 1965, sv. I, pogl. 1 (isto tako, za razvoj prikaza Djevice i varijacije odnosa njezinog lica u odnosu prema licu djeteta Isusa: sv. II, pogl. 2).

erotomanija. Odetteino lice sada proljeće po liniji koja hita prema jednoj jedinjoj crnoj rupi, onoj Swannove Strasti. I druge linije, linije krajolikosti, slikovnosti, glazbenosti, brzaju prema toj katatoničnoj rupi i ovijaju se oko nje, više je puta obrubljujući.

No u trećemu momentu, nakon svoje duge muke Swann odlazi na primanje i prvo što ondje vidi je kako se lica slugu i uzvanika *razgrađuju* u autonomne estetske značajke: kao da je linija slikovnosti nanovo zadobila neovisnost, onkraj zida i izvan crne rupe u isti mah. Zatim i Vinteuilova mala fraza povraća svoju transcendentnost i nanovo se povezuje s još intenzivnijom, još više obeznačiteljskom i asubjektivnom linijom čiste glazbenosti. I Swann zna da više ne voli Odette a, prije svega, zna da ga Odette više nikada neće voljeti.

Je li taj spas kroz umjetnost bio potreban? Jer, ni Swann ni Proust neće biti spašeni. Je li bio potreban *taj* način da se probije kroza zid ili iziđe iz rupe, odričući se ljubavi? Nije li ta ljubav bila otpočetka trula, sazdana od označavanja i ljubomore? Je li išta drugo bilo moguće s obzirom na Odetteinu osrednjost i Swannov estetizam? U neku ruku, priča o *madelaine* je ista ta priča. Pripovjedač žvače kolačić: redundancija, crna rupa nehotičnog prisjećanja. Kako će izići odatle? Prije svega, to je nešto iz čega treba izići, čemu treba umaknuti. Proust je toga itekako svjestan, pa čak i ako njegovi komentatori više nisu. No on će izići posredstvom umjetnosti, jedino posredstvom umjetnosti.

Kako izići iz crne rupe? Kako probiti zid? Kako razgraditi lice? Ma koji bio genij francuskog romana, ovo nije njegov teren. Taj je genij suviše zaokupljen mjerenjem zida, ili čak njegovim podizanjem, ispitivanjem dubine crnih rupa, komponiranjem licâ. Francuski roman je duboko pesimističan, idealistički, “više kritički prema životu nego stvaralac života”. On uranja svoje likove u crnu rupu, dovodi ih do zida od kojeg se odbijaju. Smišlja samo organizirana putovanja i kadar je pojmiti spas samo kroz umjetnost. To je još katolički spas, to jest spas kroz vječnost. On provodi vrijeme crtajući točku umjesto da povlači linije, linije djelatnog bijega ili pozitivne deteritorijalizacije. Angloamerički je roman, pak, posve drugačiji. “Otići, otići, probiti van... prijeći neki horizont”.¹⁸⁴ Od Thomasa Hardyja do Lawrencea, od Melvillea do Millera, odjekuje isto pitanje: proputovati, izići, probiti, činiti liniju, a ne točku. Pronaći liniju odjeljivanja, slijediti

¹⁸⁴ D. H. Lawrence, “Melville’s ‘Typee’ and ‘Omoo’” *Studies in Classic American Literature*, Thomas Seltzer, New York, 1923, p. 197. Lawrenceov tekst počinje lijepim razlikovanjem između kopnenih i morskih očiju.

je ili stvoriti, sve do izdaje. To je razlog zbog kojeg oni prema putovanju, načinu putovanja, prema drugim civilizacijama, Dalekom istoku, Južnoj Americi, kao i prema drogi i putovanjima na mjestu imaju posve drukčiji odnos od Francuza. Oni znaju koliko je teško izići iz crne rupe subjektivnosti, svijesti i pamćenja, iz para i bračne sprege. Kako je primamljivo dati se uhvatiti u nju, uljuljkati se u njoj, zakvačiti se za neko lice... "U tmini, sklupčani u crnoj rupi... i kad dobije sjaj bakarna prelijeva a riječi joj navru iz usta kao lava, tijelo joj požudno traži oslonac, prečku, čvrstu i trajnu točku s kojom će se iznova sjediniti i gdje će načas otpočiniti... Isprva sam krivo pomislio da je to strast, ekstaza... Mislio sam da sam otkrio živi vulkan, ženski Vezuv. Nikad nisam ni pomišljao na ljudsku lađu koja tone u oceanu očaja, uhvaćena u morske travuštime nemoći. A sad mi je na pameti ona crna zvijezda što sija kroz strop, ona stalna zvijezda iznad naše suložnice, stalnija i udaljenija od Apsolutnoga i jasno mi je da je to upravo ona, lišena svega onoga što zapravo nju čini: mrtvo i bezlično crno sunce."¹⁸⁵ Bakrenasto svjetlucanje kao lice na pozadini crne rupe. Radi se o tome da se iz nje iziđe, ne posredstvom umjetnosti, to jest u duhu, već u životu, u stvarnome životu. *Ne oduzimajte mi moć da ljubim*. Engleski i američki romanopisci znaju kako je teško probiti kroza zid označitelja. Mnogi su to pokušali poslije Krista, počevši od samoga Krista. Ali Krist je promašio prijelaz, skok: on je odskočio od zida i "kao da je odjednom naglo ustuknuo pred negativnim protuvalom koji ga je zapljusnuo i vratio u smrt. Cio negativni poriv čovječanstva kao da se slio u čudovišnu inertnu masu da bi stvorio cjelovitu i nedjeljivu ljudsku jedinku" – Lice.¹⁸⁶ Prijeći zid – to su možda učinili Kinezi, ali po koju cijenu? Po cijenu *postajanja-životinjom, postajanja-cvijetom ili stijenom*, štoviše, po cijenu neobična *postajanja-neopazivim, postajanja-tvrđim koje postaje jedno s ljubavi*.¹⁸⁷ To je pitanje brzine, čak i ako se krećemo na mjestu. Znači li to i razgraditi lice ili, kako je kazao Miller, više ne gledati oči ni u oči, već ih prelaziti plivajući, zatvoriti oči i učiniti od svojeg tijela zraku svjetlosti koja se kreće uvijek sve brže? Naravno, za to su potrebni svi resursi umjetnosti, i to najviše umjetnosti. Za to je potrebna čitava linija pisanja, čitava linija slikovnosti, čitava linija glazbenosti... Jer životinjom se postaje s pomoću pisanja, ne-

¹⁸⁵ Henry Miller, *Jarčeva obratnica*, str. 251-252; kurziv je Deleuzeov/Guattarijev, te je u skladu s time prijevod na tome mjestu preuđen prema francuskomu prijevodu (Prev.)

¹⁸⁶ *Ibid.*, str. 72.

¹⁸⁷ *Ibid.*, str. 73.

opazivim se postaje s pomoću boje, tvrdim i lišenim sjećanja, istovremeno životinjom i neopazivim: zaljubljenim, s pomoću glazbe. No umjetnost nikada nije cilj, već samo sredstvo da bi se povukle linije života, to jest sva ta stvarna postajanja koja se ne proizvode samo u umjetnosti, svih tih djelatnih bjegova koji se ne sastoje u bježanju u umjetnost, traženju utočišta u umjetnosti, te pozitivne deteritorijalizacije koje se neće reteritorijalizirati na umjetnosti, već će je odvući sa sobom, k regijama obeznačiteljskog, asubjektivnog i bez-ličnog.

Razgraditi lice nije mala stvar. To znači izložiti se opasnosti ludila: mislite li da je slučajno što shizofrenik gubi istodobno svijest o licu, vlastitom licu i tuđim licima, svijest o krajoliku i svijest o jeziku i njegovim dominantnim označavanjima? Lice je, naime, snažna organizacija. Može se reći da lice u svoj pravokutnik ili krug hvata sve značajke, značajke likosti, koje će supsumirati i staviti u službu označavanja i subjektivacije. Što je tik? Upravo neprestano nanovo započinjana borba između neke značajke likosti koja pokušava umaknuti suverenoj organizaciji lica i sâmoga lica koje se zatvara nad tom značajkom, nanovo je grabi, zaprečuje njezinu liniju bijega, ponovo joj nameće svoju organizaciju. (Što se tiče medicinskog razlikovanja kloničkog ili konvulzivnog i toničkog ili spazmodičkog tika, u prvome možda treba vidjeti prevagu značajke likosti u njenom pokušaju bijega, a u potonjemu prevagu organizacije lica u njegovu pokušaju da se nanovo zatvori i imobilizira.) Međutim, razgradnja lica je velika stvar upravo stoga što nije jednostavna povijest tikova ni pustolovina amatera ili estete. Ako je lice politika, i razgradnja lica je politika, koja uključuje stvarna postajanja, cjelokupno postajanje-potajnim. Razgraditi lice znači probiti zid označitelja, izići iz crne rupe subjektivnosti. Program, parola shizoanalize postaje sljedeće: tražite svoje crne rupe i svoje bijele zidove, upoznajte ih, upoznajte vaša lica, jer ih inače nećete moći razgraditi, nećete is crtati vaše linije bijega.¹⁸⁸

I ovdje je, opet, potrebno umnožiti praktične mjere opreza. Prvo, posrijedi nikada nije povratak bilo čemu. Ne radi se o "vraćanju" na predznačiteljske i predsjektivne semiotike primitivnih naroda. Svaki pokušaj da se pravimo crncem ili Indijancem, pa čak i Kinezom, osuđen je na ne-

¹⁸⁸ U Reichovoj *Analizi karaktera* (prev. Višnja Švab, 2. izd., Naprijed, Zagreb, 1987, str. 42-43, 317) lice i značajke likosti smatraju se jednim od prvih elemenata "karakternog oklopa" ili "otpora karaktera" (usp. "očni prsten" i zatim "oralni oklopni prsten", str. 317). Organizacija tih prstena odvija se "pod pravim kutovima na smjer orgonske struje" i suprotstavlja se slobodnom kretanju te struje duž cijeloga tijela (str. 318). Odatle važnost uklanjanja oklopa ili "probijanja prstena" (str. 318).

uspjeh, i nije putovanje u južna mora, ma koliko surovi bili njegovi uvjeti, ono što će nam omogućiti da prijeđemo zid, iziđemo iz rupe ili izgubimo lice. Nikad nećemo moći sebi načiniti novu primitivnu glavu i tijelo, ljudsku, duhovnu glavu bez lica. Naprotiv, to bi samo bio način da umnožimo fotografije, da nanovo odskočimo od zida, da neprestance upadamo u nove reteritorijalizacije: o moj pusti otočiću gdje se vraćam u Closserie des Lilas, o moj duboki oceane koji odražavaš jezero Bulonske šume, o malena Vinteuilova frazo koja me podsjećaš na slatke trenutke. Orijentalne fizičke i duhovne vježbe, ali koje se izvode u paru, poput bračnog kreveta umotanog u kinesku plahtu: jesi li danas odvjebao svoje? Lawrence predbacuje Melvilleu samo jedno: on je umio bolje od ikoga proputovati kroz lice, oči i obzor, zid i rupu, ali u isto je vrijeme pobrkao taj prelazak, tu stvaralačku liniju, s "nemogućim povratkom", povratkom urođenicima Taipija, s načinom da se ostane umjetnikom, da se i dalje mrzi život, zajamčenim načinom da se održi čežnja za rodnim Krajem ("Melville je čežnuo za Domom i Majkom, od kojih je bio pobjegao što su ga brodovi mogli dalje odnijeti... Vraća se kući da bi se suočio s onime što mu je ostalo od života... On je odbio život. Ali se grčevito držao svojeg ideala savršenog odnosa, apsolutne ljubavi... Dok je istinski savršen odnos onaj u kojem svaka strana ostavlja u drugoj velike nepoznate prostore... Melville je u srži bio mistik i idealist... Grčevito se držao svojeg idealnog oružja. Što se mene tiče, ja odbacujem svoje, i kažem: neka staro oružje istrune. *Nabavite si novo, i pucajte ravno pred sebe.*").¹⁸⁹

Ne možemo se vraćati unatrag. Samo se neurotici ili, kako kaže Lawrence, "odmetnici", varalice, upuštaju u regresiju. Bijeli zid označitelja, naime, crna rupa subjektivnosti i mašina likosti su slijepe ulice, mjera naših podčinjavanja i subjekcija. Ali u njima smo rođeni, i u njima nam se valja boriti. Ne u smislu da su oni nužni moment, već u smislu da su sredstva za koja treba izumjeti novu upotrebu. Jedino je preko zida označitelja moguće dovesti u protok linije obeznačenja koje dokidaju svako sjećanje, svako upućivanje-nazad, svako moguće označavanje i svaku interpretaciju. Jedino u crnoj rupi subjektne svijesti i strasti otkrivamo zahvaćene (*captées*), ugrijane, preobražene čestice koje treba iznova hitnuti u protok za nesubjektnu, živu ljubav u kojoj se svatko spaja s nepoznatim prostorima drugog, a da u njih ne ulazi niti ih osvaja, u kojoj se linije komponiraju kao napukle. Jedino u sâmom licu, na dnu njegove crne rupe i na njegovu bijelome zidu, moguće je osloboditi značajke likosti poput pticâ, ne da bi se vratili pri-

¹⁸⁹ D. H. Lawrence, *Studies in Classic American Literature*, str. 200.

mitivnoj glavi, već da bismo izumjeli kombinacije u kojima se te značajke spajaju sa značajkama krajolikosti, i sâmima oslobođenim krajolika, i sa značajkama slikovnosti i glazbenosti, i sâmima oslobođenim svojih kôdova. S kojom su se radošću – koja nije bila samo žudnja za slikanjem, već i žudnja svih žudnji – slikari služili Kristovim licem u svim smislovima i u svim smjerovima. A što se tiče junaka viteškog romana, je li moguće znati proizlazi li njegova katatonija iz činjenice da se nalazi na dnu crne rupe, ili je on u tome stanju zbog toga što već jaše na česticama koje ga izvode iz nje za neko novo putovanje? Lawrence, kojeg se usporedilo s Lancelotom, piše: "Biti sâm, lišen misli i sjećanja, kraj mora... Sâm i odsutan i prisutan poput aboridžina, tamnog na pijesku pod suncem... Daleko, vrlo daleko, kao da je sletio na drugi planet, zakoračio na nj kao što bi učinio čovjek nakon smrti... Krajolik? – Nije mario za krajolik... Čovječanstvo? – Nije ga bilo. Misao? – Pala u vodu poput kamena. Velika, blistava prošlost? – Izlizana, krhka, poput krhkog i providnog oklopa školjke bačene na plažu."¹⁹⁰ Neodređeni moment kad sustav bijeli zid-crna rupa, crna točka-bijela stranica, kao na japanskoj gravuri, postane jedno s vlastitim izlazom, vlastitim umaknućem, vlastitim prolaskom-kroz.

Apstraktna mašina, naime, ima dva vrlo različita stanja: ponekad je uhvaćena u stratume gdje dovodi do deteritorijalizacija koje su samo relativne, ili su apsolutne ali ostaju negativne. Ponekad je, naprotiv, razvijena na ravni konzistencije koja joj daje "dijagramsku" funkciju, pozitivnu vrijednost deteritorijalizacije, snagu da formira nove apstraktne mašine. Ponekad će apstraktna mašina, kao mašina likosti, uglaviti tokove u označavanje i subjektivaciju, u čvorove arborescencije i rupe ukidanja. Ponekad, naprotiv, ostvaruje pravo "od-ličenje", oslobađajući svojevrne mjerne glave (*têtes chercheuses*) što u prolazu razgrađuju stratume, probijaju kroz zidove označavanja i izviruju iz rupa subjektivnosti, ruše stabla u korist istinskih rizoma i upravljaju tokovima na linijama pozitivne deteritorijalizacije ili stvaralačkog bijega. Nema više koncentrično organiziranih stratuma, nema više crnih rupa oko kojih se linije ovijaju da bi ih obrubile, nema više zidova za koje se hvataju dihotomije, binarnosti, bipolarne vrijednosti. Nema više lica koje je u redundanciji s krajolikom, slikom, malom glazbenom frazom, i gdje jedno vječito doziva u pamet drugo, na ujednačenoj površini zida ili u središnjem vrtlogu crne rupe. Već svaka značajka oslobođena likosti tvori rizom sa značajkom oslobođenom krajolikosti, slikovnosti, glazbenosti: ne zbirku djelomičnih objekata, već živi blok, splet peteljki kojom

¹⁹⁰ Lawrence, *Kangaroo*, William Heinemann, London, 1964, str. 339.

značajke nekog lica ulaze u stvarnu mnogostrukost, u dijagram, sa značajkom nekog nepoznatog krajolika, značajkom slikarstva ili glazbe koje se na taj način zbiljski proizvode, stvaraju, prema kvantumu apsolutne, pozitivne deteritorijalizacije, a ne više evocirane i dozvane u pamet sukladno sustavima reteritorijalizacije. Značajka ose i značajka orhideje. Kvantumi što obilježavaju mnoštvo mutacija apstraktnih mašina, od kojih je svaka funkcija one druge. Tako se otvara rizomska mogućnost koja ostvaruje potencijalizaciju mogućeg, nasuprot arborescentnoj mogućnosti koja je obilježavala zatvaranje, nemoć.

Lice, koji užas. Ono je po prirodi lunarni krajolik, s mnoštvom pora, neravnih površina, zagasitih i svijetlih boja, bjelinâ i rupâ: nije potreban krupni plan da bi ga se učinilo neljudskim, jer ono je po prirodi krupni plan, po prirodi je neljudsko, čudovišna kukuljica. To je po prirodi i nužno jer ga proizvodi mašina, za potrebe specijalnog aparata moći koji je pokreće i dovodi deteritorijalizaciju do apsolutnog tako što je održava u negativnom. No suprotstavljajući duhovnu i primitivnu glavu neljudskome licu zapali smo u čežnju za povratkom ili regresijom. Zapravo postoje samo neljudskosti, čovjek je sačinjen isključivo od neljudskosti, ali koje su vrlo različite i imaju vrlo različite prirode i brzine. Primitivna neljudskost, ona pred-lica, u potpunosti je obilježena polivočnošću semiotike koja od glave čini dio tijela, tijela koje je već relativno deteritorijalizirano i prikopčano na duhovno-životinjska postajanja. S one strane lica postoji jedna posve drugačija neljudskost: ne više neljudskost primitivne glave, već ona "mjernih glava", gdje vršci deteritorijalizacije postaju operativni, linije deteritorijalizacije postaju pozitivne i apsolutne, formirajući neobična nova postajanja, nove polivočnosti. Postajati-potajnim, svagdje tvoriti rizom, za čudo neljudskog života koji valja stvoriti. *Lice, ljubavi moja*, napokon si postalo mjernom glavom... Godina zen, godina omega, godina ω ... Treba li ovdje stati, zadovoljiti se tim trima stanjima: primitivnim glavama, Krist-licem i mjernim glavama?

Nije teško odrediti bit "novele" kao književne vrste: novela postoji kada se sve vrti oko pitanja "Što se dogodilo? Što se moglo dogoditi?" Priča je suprotnost noveli, jer u čitaoca suspreže dah posve drugim pitanjem: što će se dogoditi? Nešto se uvijek ima dogoditi, odviti. Što se tiče romana, u njemu se uvijek nešto događa, premda roman u varijaciji svoje neprekidno žive sadašnjosti (*durée*) združuje elemente novele i priče. Policijski roman je u tome pogledu osobito hibridna vrsta, jer najčešće nešto = x što se dogodilo pripada redu ubojstva ili krađe, ali što se zapravo dogodilo tek se ima otkriti u sadašnjosti koju određuje detektiv-model. No bilo bi pogrešno svesti te različite aspekte na tri dimenzije vremena. Nešto se dogodilo, nešto će se dogoditi: to može označavati toliko neposrednu prošlost, toliko blisku budućnost, te zapravo čine jedno (kazao bi Husserl) s retencijama i protencijama sâme sadašnjosti. Ipak, to razlikovanje je opravdano imaju li se u vidu različita kretanja koja oživljuju sadašnjost, i koja su su-vremena s njome: jedno se kreće s njom, ali drugo je odbacu-

je u prošlost *čim se posadašnji* (novela), dok je drugo *istovremeno* odvodi u budućnost (priča). Imamo sreću raspolagati pristupima istome predmetu od strane pripovjedača i novelista: dva ljubavnika, od kojih jedan iznenada umire u sobi drugog. U Maupassantovoj priči "Lukavština" ("Une ruse"), sve je usmjereno prema pitanjima "Što će se dogoditi? Kako će se preživjeti izvući iz te situacije? Što će treća strana-spasilac, u ovom slučaju liječnik, uspjeti smisliti?" U noveli Barbeya d'Aurevillija "Grimizna zavjesa" ("Le rideau cramoisi") sve je usmjereno prema: nešto se dogodilo, ali što? Ne samo zbog toga što zapravo ne znamo od čega je hladna djevojka umrla, već i zbog toga što nikad nećemo saznati zašto se dala malome časniku, niti kako je treća strana-spasilac, ovdje pukovnik, na kraju uspio srediti stvari.¹⁹¹ Neka se ne misli da je lakše ostaviti sve nedorečenim: to da se nešto dogodilo, pa čak i više toga uzastopce, što se nikada neće saznati, ne zahtijeva manju minucioznost i preciznost nego u prethodnom slučaju, gdje autor mora podrobno osmisliti ono što će trebati znati. Nikad se neće saznati što se dogodilo, uvijek će se znati što će se dogoditi: to su dva različita osjećaja nezvjesnosti u čitaoca, ovisno o tome je li suočen s novelom ili pričom – ali to su i dva načina na koje se u svakom trenutku dijeli živa sadašnjost. U noveli se ne očekuje da se nešto dogodi, očekuje se da se nešto upravo dogodilo. Novela je uvijek posljednja novela, dok je priča uvijek prva priča. "Prisutnost" pripovjedača odnosno novelista su posve drukčije prisutnosti (a oboje su drukčije od prisutnosti romanopisca). Ne treba odviše naglašavati dimenzije vremena: novela ima vrlo malo veze s pamćenjem prošlosti ili činom refleksije. Naprotiv, ona se služi temeljnim zaboravom. Ona se razvija u elementu "onoga što se dogodilo" zbog toga što nas dovodi u odnos s nepoznatljivim ili neopazivim (a ne obrnuto: to nije zbog toga što ona govori o prošlosti o kojoj nam više ne može pružiti nikakvu spoznaju). U konačnici, možda se ništa nije dogodilo, ali upravo nas to ništa nagoni da se pitamo: Što se moglo dogoditi da sam zaboravio gdje sam ostavio ključeve, jesam li ili nisam poslao ono pismo itd.? Koja je mala žilica u mome mozgu mogla puknuti? Koje je to ništa zbog kojeg se nešto dogodilo? Novela je bitno povezana s *tajnom* (ne s materijom ili

¹⁹¹ Usp. Barbey d'Aurevilly, *Les Diaboliques*, 1874. Naravno, sâmog se Maupassanta ne da svesti na priče: on je pisao i novele i u romane je ugrađivao elemente novele. Na primjer, u romanu *Jedan život*, epizoda s tetkom Lison: "To je bilo u doba one nepromišljenosti tetke Lison... O tome se više nikad nije govorilo, i sve je to ostalo kao obavijeno maglom. Jedne se večeri Lise, koja je onda imala dvadeset godina, bacila u vodu, a da nitko nije mogao reći zašto. Ništa u njezinom životu i ponašanju nije moglo nagovijestiti tu ludost..."

objektom tajne koju bi trebalo otkriti, već s formom tajne koja ostaje nedokučiva), dok je priča povezana s *otkrićem* (formom otkrića, neovisno o onome što se razotkriva). Isto tako, novela uprizoruje *položaje* tijela i duha, koji su nalik na prijevoje ili omatanja, dok priča uvodi u igru *stavove* ili *pozicije* koji su objelodanjivanja i razvici, čak i kad su najneočekivaniji. U Barbeya nalazimo očitu sklonost prema položajima tijela, to jest stanjima u kojima tijelo biva iznenađeno kad se nešto dogodi. U uvodu svojih *Diaboliques* on čak tvrdi da postoji neka dijaboličnost položaja tijela, neka seksualnost, pornografija, skatologija tih položaja, vrlo različitih od onih koje također i istodobno obilježavaju stavove ili pozicije tijela. Položaj je nešto poput izvrnutog *suspensea*. Stoga se ne radi o tome da se novela poveže s prošlošću, a priča s budućnošću, nego valja ustvrditi kako je novela u sâmoj sadašnjosti povezana s formalnom dimenzijom nečega što se dogodilo, čak i ako to nešto nije ništa ili ostaje nepoznatljivo. Isto tako, ne treba pokušavati povezati razliku između novele i priče s kategorijama kao što su fantastika, čudesno itd.: to je drugo pitanje, i nema razloga zbog kojeg bi tu postojala ikakva podudarnost. Karike novele su: Što se dogodilo? (modalitet ili izraz), Tajna (forma), Položaj tijela (sadržaj).

Uzmimo Fitzgeralda. On je genijalan pripovjedač i novelist. Ali novelist je svaki put kad se upita: *Što se to moglo dogoditi da se došlo dovdje?* On je jedini umio dovesti to pitanje do tog stupnja intenziteta. Ali to nije pitanje pamćenja ili refleksije, niti starosti ili umora, dok bi se u priči radilo o djetinjstvu, djelovanju i poletu. Činjenica jest da Fitzgerald postavlja pitanje novelista tek kad je osobno iscrpljen, umoran, bolestan, ili u još gorem stanju. No, ni u ovom slučaju, to nije nužno povezano: to bi jednako tako moglo biti pitanje krepkosti i ljubavi. Ono je to i dalje, usprkos beznadnim uvjetima. Bolje je misliti o tome kao o pitanju koje se tiče opažanja: ušavši u prostoriju, opažamo da u njoj nečega ima, da se nešto upravo dogodilo, premda još nije gotovo. Ili znamo da se ono što se događa posljednji put događa, da je već gotovo. Očekujemo jedno "volim te", za koje znamo da je izgovoreno posljednji put. Opažajna semiotika. Bože, što se moglo dogoditi, iako sve jest i ostaje neopazivo, i kako bi sve zauvijek bilo i ostalo neopazivo?

Ne samo da postoji specifičnost novele nego postoji i specifičan način na koji novela pristupa univerzalnoj materiji. Jer mi smo sačinjeni od linija. Ne želimo govoriti samo o linijama pisanja. Linije se pisanja sprežu s drugim linijama, linijama života, linijama sreće ili nesreće, linijama koje proizvode varijaciju sâme linije pisanja, linijama koje su *između linija* pisanja. Novela možda ima vlastit način da dovede do iskrsavanja i kombiniranja tih linija koje, međutim, pripadaju cijelom svijetu i svakom žanru.

S velikom trezvenošću, Vladimir Propp je primijetio kako se priča mora definirati u povezanosti s izvanjskim i unutarnjim *kretanjima* koja poblize određuje, formalizira i kombinira na svoj, specifičan način.¹⁹² Željeli bismo pokazati da se novela definira u povezanosti sa živim *linijama*, linijama pùti, objelodanjajući ih na vrlo osobit način. Marcel Arland točno kaže u povodu novele: "Ona nije ništa drugo doli mnoštvo čistih linija, sve do nijansi, i ništa drugo doli čista i svjesna moć riječi."¹⁹³

PRVA NOVELA: U KAVEZU HENRYA JAMESA, 1898.

Junakinja, mlada telegrafistica, provodi uređen, proračunati život koji se odvija u nizanju odijeljenih segmenata: telegrami koje uzastopce prima svakog dana, osobe koje šalju te telegrame, društveni stalež tih osoba koje se ne služe telegrafom na isti način, riječi koje treba izbrojiti. Štoviše, njezin telegrafski kavez je poput segmenta koji graniči sa susjednom trgovinom, u kojoj radi njezin zaručnik. Graničenje teritorijâ. A zaručnik neprestano planira, kroji njihovu budućnost, rad, praznike, kuću. Tu postoji, kao u slučaju svih nas, linija krute segmentiranosti gdje se sve čini proračunljivim i predvidljivim, početak i kraj nekog segmenta, prijelaz iz jednog segmenta u drugi. Naš je život tako sazdan: i to ne samo veliki molarni skupovi (države, institucije, klase), već i osobe kao elementi nekog skupa i osjećaji kao odnosi između osoba – oni su segmentirani, ne tako da remete i raspršuju nego, naprotiv, da osiguravaju i kontroliraju identitet svakog aktera, uključujući osobni identitet. Zaručnik je kadar reći djevojci: usprkos različitosti naših segmenata, mi imamo iste sklonosti i zapravo smo isti. Ja sam muško, ti žensko, ti si telegrafistica, ja prodavač, ti brojiš riječi, ja važem stvari, naši se segmenti usklađuju, sprežu. Bračna sprega. Čitava interakcija dobro određenih, dobro planiranih teritorija. Imamo budućnost, ali ne postajanje. To je prva linija života, *linija krute ili molarne segmentiranosti*, koja nipošto nije mrtva, budući da zauzima i prožima naš život, a u konačnici uvijek izgleda kao da ga nadvladava. U sebi čak sadrži i mnogo nježnosti i ljubavi. Bilo bi suviše lako reći: "ta linija je loša", jer naći ćete je posvuda i u svim drugim linijama.

Bogati par ulazi u poštanski ured i djevojci otkriva, ili barem potvrđuje, mogućnost drugačijeg života: mnogostruki i šifrirani telegrami, potpisani pseudonimima. Više se ne može sa sigurnošću reći tko je tko, niti što

¹⁹² Vladimir Propp, *Морфология сказки*, Lenjingrad, 1928; *Morphologie du conte*, Gallimard, Pariz, 1970.

¹⁹³ Marcel Arland, *Le Promeneur*, Pavois, Pariz, 1944.

stvari znače. Umjesto krute linije, sačinjene od dobro određenih segmenata, telegraf sada formira gipki tok obilježen kvantumima koji su poput mnoštva malih segmentacija *in actu*, uhvaćenih u trenutku nastanka, kao u zraci mjeseca ili na intenzitetskoj ljestvici. Zahvaljujući svojem "čudnom umijeću interpretacije", djevojka dohvaća muškarca kao posjednika tajne koja ga dovodi u opasnost, u sve veću opasnost, u položaj opasnosti. To nije samo pitanje ljubavnih odnosa sa ženom. Henry James je dosegao točku u svojem djelu nakon koje ga više ne zanima materija tajne, premda je uspio učiniti tu materiju posve banalnom i nevažnom. Sada je važna samo forma tajne, njezina materija više se ne mora ni razotkriti (neće se saznati, postojat će više mogućnosti, objektivna neodređenost, svojevrsna molekularizacija tajne). U odnosu prema tom muškarcu, u izravnom odnosu s njime, mlada telegrafistica razvija neobično afektivno suučesništvo, čitav intenzivni molekularan život koji čak ne ulazi u suparništvo s onime koji ima s vlastitim zaručnikom. Što se dogodilo, što se moglo dogoditi? Taj život, međutim, nije samo u njezinoj glavi, nije imaginaran. Prije bi se moglo reći da tu postoje dvije *politike*, kao što djevojka i sama sugerira u zapanjujućem razgovoru sa svojim zaručnikom: makropolitika i mikropolitika, koje ne poimaju klase, spolove, osobe, osjećaje na isti način. Ili bi se moglo govoriti o dvjema vrstama vrlo različitih relacija: unutarnjim odnosima *parova* što uvode u igru dobro utvrđene skupove ili elemente (društvene staleže, muškarce i žene, određene osobe), i odnosima koje nije tako lako lokalizirati, koji su uvijek izvanjski samima sebi i tiču se više tokova i čestica koje izmiču klasama, spolovima, osobama. Zašto su potonji odnosi *dvojnika*, a ne parova? "Bojala se svojega drugog ja koje ju možda čeka vani. Možda je čeka; on je bio njezino drugo ja, i njega se bojala."¹⁹⁴ U svakom slučaju, ta je linija posve drugačija od prethodne – *linija gipke ili molekularne segmentacije*, čiji su segmenti poput kvantuma deteritorijalizacije. Na toj se liniji definira sadašnjost čija je forma forma nečega što se dogodilo, već dogodilo, ma koliko tome bili blizu, jer nedohvatljiva je materija toga nečega posve molekularizirana, a njene brzine prelaze uobičajene pragove opažanja. Ali to ne znači da je ona nužno bolja.

Nedvojbeno je da se te dvije linije neprestano isprepliću, reagiraju jedna na drugu, unose jedna u drugu ili strujanje gipkosti, ili točku krutosti. U svome ogledu o romanu, Nathalie Sarraute odaje hvalu engleskim romanopiscima jer nisu samo otkrili, poput Prousta ili Dostojevskog, velika

¹⁹⁴ Henry James, "In the Cage," *The Novels and Tales of Henry James* Augustus M. Kelley, Fairfield, 1979, sv. 11, p. 469. (Prev.)

kretanja, velike teritorije i velike točke nesvjesnog što nam omogućuju da ponovo pronađemo vrijeme ili oživimo prošlost, već su, protiv struje vremena, slijedili i te molekularne linije, prisutne i neopazive u isti mah. Ona pokazuje kako se dijalog ili razgovor itekako pokoravaju rezovima utvrđene segmentiranosti, širokim kretanjima regulirane raspodjele što odgovaraju stavovima i pozicijama svakoga od nas, ali i kako bivaju prožimani i odnošeni *mikrokretanjima*, tanašnim segmentacijama koje se raspodjeljuju na posve drukčiji način, česticama anonimne materije koje nije moguće pronaći, majušnim raspuklinama i položajima koje više ne aktualiziraju isti vršioči, pa čak ni u nesvjesnome, tajnim linijama dezorijentacije ili deteritorijalizacije: tu postoji, kao što ona veli, čitav jedan podrazgovor u razgovoru, to jest mikropolitika razgovora.¹⁹⁵

Jamesova junakinja zatim doseže neku vrstu maksimalnog kvantuma u svojoj gipkoj segmentiranosti ili liniji toka onkraj kojeg više ne može ići (ako bi i željela, više ne može dalje). Postoji opasnost da te vibracije, prožimajući nas, prijeđu prag podnošljivosti. Što se dogodilo? Molekularni odnos telegrafistice s pošiljaocem telegrafa rastepao se u formi tajne – jer se ništa nije dogodilo. Svaki od njih odbačen je prema svojoj krutoj segmentiranosti: on će se oženiti damom koja je postala udovica, ona će se udati za svojega zaručnika. A ipak, sve se promijenilo. Ona kao da je dosegla novu liniju, treću, svojevrstu *liniju bijega*, koja je jednako stvarna kao i druge premda se zbiva na mjestu: liniju koja više ne podnosi segmente i koja je više nalik na rasprsnuće dvaju segmentiranih nizova. Ona je probila kroza zid, izišla iz crnih rupa. Dosegnula je neku vrstu apsolutne deteritorijalizacije. “Naposljedku je saznala toliko te više nije mogla ništa protumačiti. *Više nije bilo sjenki koje bi joj pomogle da jasnije vidi, već samo blještavilo.*” Nije moguće otići dalje u životu nego u toj Jamesovoj rečenici. Priroda tajne se opet promijenila. Naravno, tajna je uvijek bila povezana s ljubavlju i seksualnošću. Ali prije je ona bila samo skrivena materija, to više skrivena što je bila običnija, dana u prošlosti, što smo manje znali koju joj formu dati: gledajte kako se povijam pod bremenom svoje tajne, koji me misterij prožima. To je bio način da se čovjek učini zanimljivim, ono što je Lawrence

¹⁹⁵ Nathalie Sarraute u *Lère de soupçon*, «Conversation et sous-conversation», Gallimard, Pariz, 1956, pokazuje kako Proust analizira i najneznatnije kretanje, poglede i intonacije. Međutim ih dohvaća u sjećanju, pripisujući im određenu “poziciju”, i smatra ih slijedom uzroka i posljedica: “rijetko ih je kad pokušao oživjeti i učiniti da ožive za čitaoca u sadašnjosti, u času dok se oblikuju i razvijaju poput mnoštva majušnih drama od kojih svaka ima zaplet, svoj misterij i svoj nepredvidljivi rasplet.”

zvao “mala prljava tajna”, u neku ruku *moj* Edip. Ili je bila forma nečega čega je materija bila posve molekularizirana, neopaziva, nedodjeljiva: ne nešto dano u prošlosti, već nemogućnost da “što se dogodilo?” bude dano. No na ovoj trećoj liniji više nema čak ni forme – to je samo čista apstraktna linija. Razlog zbog kojeg smo postali nedohvatljivi jest to što više nemamo što sakriti. Postati neopazivo ja, rastepsti ljubav da bi se postalo sposobnim ljubiti. Rastepsti samoga sebe da bih napokon bio sâm, i susresti pravoga dvojnika na drugom kraju linije. Slijepi putnik na putovanju na mjestu. Postati poput drugih – ali to je postajanje samo za onoga tko zna biti nitko, više ne biti nitko. Slikati sebe sivog na sivom. Kao što kaže Kierkegaard, vitez vjere ni po čemu se ne razlikuje od Nijemca malograđanina koji se vraća kući ili odlazi u poštanski ured: on ne odašilje nikakav specijalan telegrafski znak, neprestano proizvodi ili nanovo proizvodi konačne segmente, ali već se kreće po jednoj drugoj liniji o čijem postojanju nitko i ne sluti.¹⁹⁶ U svakom slučaju, telegrafska linija nije simbol, i nije jednostavna. Postoje ih barem tri: linija krute i oštro ocrtane segmentiranosti, linija molekularne segmentiranosti te apstraktna linija, linija bijega, podjednako živa i podjednako ubojita kao prve dvije. Na prvoj postoji mnoštvo riječi i razgovora, pitanja ili odgovora, beskonačnih objašnjavanja, pojašnjenja. Druga se sastoji od tišina, aluzija, brzinskih slutnji koje zahtijevaju interpretaciju. Treća, pak, ako blješti, ako je linija bijega poput prolazećeg vlaka, to je stoga što se po njoj linearno skače, što je na njoj napokon moguće govoriti “doslovno”, o čemu god bila riječ, vlati trave, katastrofi ili doživljaju, spokojno prihvaćajući sve što se događa jer ništa više ne može stajati ni za što drugo. Međutim, tri se linije neprestano isprepliću.

DRUGA NOVELA: FITZGERALDOV *CRACK UP*, 1936.

Što se dogodilo? To je pitanje koje Fitzgerald neprestano pretresa na kraju novele, jednom nakon što je ustanovio kako je “cijeli život, naravno, postupni proces sloma”. Kako shvatiti ovo “naravno”? Prvo, možemo ustvrditi kako život neprestano teži sve strožoj i usahloj segmentiranosti. Za pisca Fitzgeralda, putovanja su se sa svojim jasno ocrtanim segmentima istrošila. Isto tako, njemu se, segment po segment, događa ekonomska kriza, gubitak bogatstva, umor i starenje, alkoholizam, propast braka, uspon filma, pojava fašizma i staljinizma, gubitak uspjeha i talenta – i upravo u svemu tome on pronalazi svoj genij. “*Veliki iznenadni udarci što dolaze ili se čini da dolaze izvana*” i funkcioniraju s pomoću suviše značajnih *rezova*

¹⁹⁶ Søren Kierkegaard, *Strah i drhtanje*, prev. Branko Miloš, Verbum, Split, 2000.

zbog kojih prelazimo od jedne krajnosti do druge, u uzastopnim binarnim "izborima": bogat-siromašan... Čak i kad se promjena zbiva u suprotnom smjeru, ne postoji ništa što bi nadoknadilo otvrdnuće, starenje koje nadkodira sve što se događa. To je linija krute segmentiranosti koja stavlja u pogon velike mase, iako je u početku bila gipka.

Ali Fitzgerald utvrđuje kako postoji jedna druga vrsta pucanja, koja prati posve drugačiju segmentiranost. Više nije riječ o velikim rezovima, nego o mikroraspuklinama, kao na tanjuru: one su mnogo suptilnije i gipkije, i nastaju kad je na drugoj strani sve u najboljem redu. Starenje postoji i na toj liniji, ali ne na isti način: kad se ovdje stari, to se ne osjeća na drugoj liniji, i zapaža se na njoj samo kad se "to" već dogodilo na ovoj. U tom se trenutku, koji ne odgovara dobima druge linije, doseže stupanj, kvantum, intenziteta iznad kojeg se više ne može ići dalje. (Ti su intenziteti vrlo škakljiva stvar: i najljepši intenzitet postaje štetan kad premaši naše snage u danom trenutku; treba biti kadar podnijeti, biti u formi.) No što se točno dogodilo? Zapravo ništa što bi se dalo odrediti ili zamijetiti: molekularne promjene, preraspodjele žudnje zbog kojih je, kad se nešto dogodi, sebstvo koje je to očekivalo već mrtvo, ili ono koje bi očekivalo još nije došlo. Ovaj put, posrijedi su izbijanja i pucanja u imanentnosti rizoma, a ne zamašna kretanja velikih rezova koje determinira transcendencija nekog stabla. Raspuklina "se stvara gotovo bez vašeg znanja, ali je postajete svjesni doista u hipu". Ta gipkija molekularna linija, ali koja ne izaziva manji, nego veći nemir, nije naprosto unutarnja ili osobna: ona također uključuje sve u pogon, ali na drugoj ljestvici i u drugim oblicima, sa segmentacijama drukčije prirode, rizomskima a ne arborescentnima. Mikropolitika.

A postoji i treća linija, linija raskida, koja obilježava rasprsnuće dviju potonjih, njihovo uzdrmanje... u korist nečega drugog? "To me navelo na pomisao da su preživjeli ostvarili neku vrstu potpunog raskida s prošlošću. To je velika riječ, i nema nikakve veze s raskidom u smislu bijega iz zatvora, koji osobu najčešće upućuje k novom zatvoru ili je vodi natrag u stari". Fitzgerald ovdje razlikuje raskid od strukturnih pseudorezova u takozvanim označiteljskim lancima. Ali ga razlikuje i od gipkijih, podzemnih sveza ili peteljki što spadaju u vrstu "putovanja" ili čak molekularnih prijenosa. "Čuveni 'Bijeg', 'pobjeći daleko od svega', ekskurzija je koja vodi u klopku, čak i ako ona uključuje Južna mora, koja postoje samo za one koji ih žele slikati ili ploviti po njima. Potpuni raskid je nešto s čega se ne možete vratiti; što je nepovratno jer čini da prošlost prestane postojati". Je li moguće da su putovanja uvijek povratak krutoj segmentiranosti? Susrećemo li na putovanjima uvijek svoju mamicu i taticu, pa čak i u Južnim morima kao Melville? Otvrdnuli mišići?

Treba li pretpostaviti da i sama gipka segmentiranost obnavlja, pod mikroskopom, u minijaturi, velike figure kojima je težila umaknuti? Nad sva putovanja nadvija se nezaboravna Beckettova rečenica: "Koliko ja znam, mi ne putujemo putovanja radi – jesmo budale, ali ne ipak tolike."

U raskidu, dakle, ne samo da je materija prošlosti iščeznula nego ni forma onoga što se dogodilo, onog neopazivoga nečeg što se dogodilo u iščeznuloj materiji, više ne postoji. Postali smo neopazivi i potajni u nepomičnom putovanju. Više se ništa ne može, ništa se više nije moglo dogoditi. Nitko više ništa ne može učiniti ni za mene ni protiv mene. Moji su teritoriji izvan dohvata, ali ne zbog toga što su imaginarni, upravo suprotno: zbog toga što ih upravo iscertavam. Gotovo je s velikim i malim ratovima. Gotovo je s putovanjima, štogod da ih pokretalo. Izgubivši lice, formu i materiju, više nemam nikakvu tajnu. Više nisam drugo doli linija. Postao sam sposoban ljubiti, ne apstraktnom univerzalnom ljubavlju, već onom koju ću odabrati i koja će mene odabrati, naslijepo, moj dvojnik, jednako lišen sebe kao ja. Spašeni smo ljubavlju i poradi ljubavi, odričući se ljubavi i sebe. Više nismo ništa drugo doli apstraktna linija, poput strijele što prolazi kroz prazninu. Apsolutna deterritorijalizacija. Postali smo poput drugih/čitavog svijeta (*tout le monde*), ali na način na koji nitko ne može postati poput drugih/čitavog svijeta. Naslikali smo svijet na sebi, a ne sebe na svijetu. Ne treba tvrditi da je genij izniman čovjek, *niti* da su svi genijalni. Genij je netko tko umije od svih/čitavog svijeta učiniti postajanje (možda Uliks: neuspjela Joyceova, napola uspjela Poundova ambicija). Ušli smo u postajanja-životinjom, u postajanje-molekularnim, konačno, u postajanje-neopazivim. "Bio sam izvan popisa, izvan ruba pomoći zauvijek. Opojan podmukli osjećaj se nastavio... Ali pokušat ću biti što je moguće korektnija životinja, a ako mi dobacite kost s dovoljno mesa na njoj možda vam i poližem ruku." Odakle taj očajnički ton? Nema li linija raskida ili pravoga bijega svoju opasnost, još goru nego ostale? Vrijeme je da se umre. U svakom slučaju, Fitzgerald nam predlaže da razlikujemo tri linije koje prolaze kroz nas i tvore "jedan život" (po uzoru na Maupassanta): *liniju reza, liniju raspukline, liniju raskida*. Liniju krute segmentiranosti, ili molarnog reza; liniju gipke segmentiranosti, ili molekularne raspukline; liniju bijega ili raskida, apstraktnu, ubojitu i živu, nesegmentiranu.

TREĆA NOVELA: PRIČA O PONORU I DALEKOZORU PIERRETTE FLEUTIAUX, 1976.

Neki su segmenti bliži, neki dalji. Segmenti kao da okružuju ponor, neku vrstu velike crne rupe. Na svakom segmentu postoje dvije vrste nadzornika: kratkovidni i dalekovidni. Oni nadziru kretanja, izbijanja, prekršaje,

poremećaje i pobune do kojih dolazi u ponoru. Ali te se dvije vrste nadzornika vrlo razlikuju. Kratkovidni imaju jednostavan dalekozor. U ponoru vide obrise divovskih stanica, golemih binarnih dioba, dihotomije, dobro određene segmente tipa "učionica, vojarna, program socijalnog stanovanja ili čak krajolik viđen iz aviona". Oni vide grane, lance, nizove, stupove, domine, bore. Ponekad na rubovima otkrivaju loše načinjenu figuru, drhtavi obris. Tada posežu za zastrašujućim zračnim Dalekozorom, koji ne služi za gledanje nego za rezanje, za izrezivanje. Taj geometrijski instrument odašilje lasersku zraku što čini da posvuda zavlada veliki označiteljski rez i obnovi se trenutačno ugroženi molarni poredak. Taj rezački dalekozor *nadkodira* sve stvari. On zahvaća meso i krv, a nije drugo doli čista geometrija, geometrija kao stvar države i fizika kratkovidnih u službi te mašine. Što je geometrija, što je država, što su kratkovidni? To su besmislena pitanja ("govorim doslovno") jer tu se ne radi toliko o definiranju koliko o zbiljskom povlačenju linije koja više ne pripada pisanju, linije krute segmentiranosti gdje će se svi – individue ili kolektivi – suditi i ispravljati na temelju svojih obrisa.

Situacija dalekovidnih, ambivalentnih daleko-vidjelaca znatno je drukčija. Njih ima manje, maksimalno jedan po segmentu. Oni imaju izoštreni i složeni dalekozor. Ali ni u kom slučaju nisu šefovi. Oni vide nešto posve drugo nego ostali. Oni vide čitavu mikrosegmentiranost, pojedinosti pojedinosti, "tobogan mogućnosti", majušna kretanja koja ne dopijevaju do rubova, linije ili vibracije što se ocrtavaju mnogo prije nego obrisi, "segmente koji se kreću u trzajima". Čitav rizom, molekularna segmentiranost koja se ne dopušta nadkodirati označiteljem kao što je rezačka mašina, pa čak ni pripisati određenoj figuri, određenom skupu ili određenom elementu. Ta je druga linija neodvojiva od anonimne segmentacije koja je proizvodi, i koja u svakom trenutku sve dovodi u pitanje, bez cilja i razloga: "Što se dogodilo?" Dalekovidni mogu proreći budućnost, ali uvijek u obliku postajanja nečega što se već dogodilo u molekularnoj materiji, nepronalazljivim česticama. To je kao u biologiji: velike diobe i stanične dihotomije u svojim su obrisima popraćene migracijama, invaginacijama, pomicanjima, morfoogeničkim potiscima čiji segmenti više nisu obilježeni točkama kojima se može odrediti mjesto, već intenzitetskim pragovima što prolaze ispod, mitozama u kojima sve biva pomiješano, molekularnim linijama što se isprepliću u velikim stanicama i njihovim rezovima. To je kao u društvu: kruti i nadrezovni segmenti srezani su odozdo segmentacijama drukčije prirode. Ali ovdje nije posrijedi ni jedno ni drugo, ni biologija ni društvo, niti njihova sličnost: "govorim doslovno", povlačim linije, linije

pisanja, i život prolazi između linija. Jedna linija gipke segmentiranosti se izdvojila, pomiješala s drugom, ali vrlo drukčijom, što je povlači drhtava mikropolitika dalekovidnih. Stvar politike, svjetske i ine, ali na ljestvici i u nesumjerljivu obliku koji se ne može superponirati. Ali i stvar opažanja, jer opažaj, semiotika, prakтика, politička teorija uvijek idu zajedno. Vidimo, govorimo, mislimo na određenoj ljestvici i sukladno određenoj liniji koja se može i ne mora spregnuti s linijom drugog, čak i ako je drugi još on sâm. Ako se ne spregne, ne treba ustrajavati, ne treba raspravljati: treba pobjeći, pobjeći čak i ako to znači priznati poraz. Uzaludno je govoriti, trebalo bi prvo promijeniti dalekozor, usta i zube, sve segmente. Čovjek ne samo da govori doslovno nego i zamjećuje i živi doslovno, što će reći slijedeći spojive ili nespojive linije, čak i kad su posve heterogene. A ponekad stvar ne funkcionira kad su homogene.¹⁹⁷

Ambivalentnost situacije dalekovidnih sastoji se u u njihovoj sposobnosti da u ponoru nazru i najslabije mikroinfrakcije koje drugi ne vide, ali pritom zamjećuju i užasne štete što ih, pod krinkom svoje tobožnje geometrijske pravednosti, nanosi rezački Dalekozor. Njima se čini da predvide stvari, da su ispred drugih, jer vide i najneznatniju stvar kao da se već dogodila, ali znaju da od njihovih opomena nemaju koristi jer će rezački dalekozor sve dovesti u red, bez upozorenja, bez potrebe i mogućnosti predviđanja. Katkada imaju dojam da vide što drugi ne vide, a katkada im se čini da je to samo razlika u stupnju, koja ničemu ne služi. Iako surađuju na projektu najstrože, najokrutnije kontrole, kako ne bi osjećali neku nejasnu simpatiju prema podzemnoj aktivnosti koja im je razotkrivena? Ambivalentnost te molekularne linije: *ona kao da se ne može odlučiti na koju će stranu*. Doći će dan (što će se dogoditi?) kada će jedan dalekovidni napustiti svoj segment i prijeći preko uskog mostića ponad crnog ponora,

¹⁹⁷ U drugoj noveli u istoj zbirci, "Posljednji kut transparentije" ("Le dernier angle de transparence"), Pierrette Fleutiaux razlikuje tri linije opažaja, ali ne tako što primjenjuje prethodno utvrđenu shemu. Junak ima *molarni opažaj* koji se odnosi na skupove i jasno određene elemente, pravilno raspodijeljene pune i prazne površine (taj je opažaj kodiran, naslijeden, nadkodiran zidovima: ne sjesti kraj svoje stolice itd.). Ali uhvaćen je i u *molekularni opažaj* koju tvore tanane segmentacije i kretanja, autonomne značajke, gdje se rupe pojavljuju na punim i mikroforme u praznim površinama, između dvije stvari, gdje sve "vrvi i komeša se" od bezbrojnih raspuklina. Junakov problem sastoji se u tome što se ne može odlučiti za jednu ili drugu liniju, te neprestano skače s jedne na drugu. Hoće li spas doći od treće linije opažanja, *opažaja bijega*, "hipotetskog smjera tek naznačenog" kutom dviju drugih, "kutom transparentije" koji otvara nov prostor?

razbiti svoj dalekozor te poći linijom bijega ususret slijepom Dvojniku koji mu se približava s drugog kraja.

Pojedinci ili grupe, išarani smo linijama, meridijanima, geodetskim linijama, tropikama, vremenskim zonama što otkucavaju različitim ritmovima i različite su prirode. Utvrdili smo da smo sazdana od linija, od tri vrste linija. Ili bi možda bolje bilo govoriti o paketima linija, jer svaka je vrsta mnogostruka. Moguće je da nas zanima jedna linija više od drugih, i možda doista postoji jedna koja je, premda ne determinirajuća, važnija od drugih... ako je ima. Jer neke su nam od tih linija nametnute izvana, barem djelomično. Neke nastaju pomalo slučajno, iz kakve neznatnosti, i da nikada nećemo saznati zašto. Neke se moraju izumjeti, povući, bez ikakva modela i slučaja: moramo izumjeti svoje linije bijega ako smo za to sposobni, a izumijevati ih možemo samo tako što ih doista, u svome životu povlačimo. Nisu li linije bijega najteže? Stanovite ih grupe, stanovite osobe nemaju i nikada ih neće imati. Stanovite grupe, stanovite osobe nemaju određenu vrstu linije, ili su je izgubile. Slikarica Florence Julien posvećuje osobitu pažnju linijama bijega: polazeći od fotografija, ona otkriva proces kojim iz njih izvlači linije, gotovo apstraktne i bezoblične. No i opet, posrijedi je čitav skup vrlo raznovrsnih linija: linija bijega djece koja trčeći izlaze iz škole, različita od linije demonstratora koji bježe pred policijom ili one odbjeglog zatvorenika. Različite životinjske linije bijega: svaka vrsta, svaka jedinka ima specifično svoje. Fernand Deligny precrtava linije i putanje autistične djece tako što izrađuje *karte*: pažljivo razlikuje "linije pomaka" (*lignes d'erre*) i "običajne linije" (*lignes coutumières*). A to se ne odnosi samo na šetnje, jer postoje i opažajne karte, karte tjelesnih pokreta (kuhanje ili skupljanje drva) što otkrivaju običajne linije ili linije pomaka. To se odnosi i na jezik, ondje gdje ga ima. Fernand Deligny je otvorio svoje linije pisanja linijama života. I linije se neprestano isprepliću, na trenutak presijecaju, slijede jedna drugu. Linija pomaka je presjekla običajnu liniju, i dijete čini nešto što više ne pripada u potpunosti ni jednoj ni drugoj, pronalazi nešto što je izgubilo – što se dogodilo? – ili skače i plješće rukama, izvodi kakvu neznatnu i brzu kretnju – a njegova gesta odašilje više linija.¹⁹⁸ Ukratko, *postoji linija bijega, već složena, sa svojim posebnostima, ali i molarna ili običajna linija sa svojim segmentima. Između njih dvije (?), molekularna linija sa svojim kvantumima zbog kojih preteže na jednu ili drugu stranu.*

Kako kaže Deligny, treba imati na umu da te linije ništa ne znače. To je stvar kartografije. One nas komponiraju, kao što komponiraju našu kartu.

¹⁹⁸ Fernand Deligny, "Voix et voir", *Cahiers de l'immuable*, ožujak 1975.

One se preobražavaju i mogu čak prelaziti jedne u drugu. Rizom. Posve sigurno, nemaju nikakve veze s jezikom: naprotiv, jezik ih mora slijediti, pisanje se mora njima hraniti *između* svojih vlastitih linija. Posve sigurno, nemaju nikakve veze s označiteljem, ni sa kakvom determinacijom subjekta od strane označitelja. Naprotiv, označitelj iskršava na najstvrđnutijoj razini neke od tih linija, a subjekt nastaje na najnižoj razini. Posve sigurno, nemaju nikakve veze sa strukturom, koja se uvijek bavi samo točkama i pozicijama, arborescencijama, i uvijek uspostavlja zatvoren sustav, upravo kako bi onemogućila bijeg. Deligny govori o zajedničkom Tijelu na koje se te linije upisuju kao mnoštvo segmenata, pragova ili kvantuma, teritorijalnosti, deteritorijalizacija ili reteritorijalizacija. Linije se upisuju na Tijelo bez organa, gdje se sve iscrtava i bježi, koje je i samo apstraktna linija, bez imaginarnih figura i simboličkih funkcija: ono stvarno TbO. *Ono je jedini praktični objekt shizo-analize*: koje je tvoje tijelo bez organa? Koje su tvoje vlastite linije, koju kartu izrađuješ i preinačuješ, koju ćeš apstraktnu liniju povući, i pod koju cijenu, za sebe i za druge? Koja je tvoja linija bijega? Tvoje TbO koje se s njome stapa? Pucaš? Hoćeš li puknuti? Deteritorijaliziraš se? Koju liniju prekidaš, a koju produljuješ ili nastavljaš, bez figurâ i simbolâ? Shizoanaliza se ne tiče elemenata ni skupova, niti subjekata, odnosa i struktura. Tiče se samo *karakterističnih crta* što precrtavaju grupe kao i pojedince. Analiza žudnje, shizoanaliza je neposredno praktična, neposredno politička, bilo da se radi o pojedincu, bilo da se radi o grupi ili društvu. Jer politika prethodi biću. Praktika ne dolazi poslije uspostave termina i njihovih odnosa, već djelatno učestvuje u povlačenju linija, suočava se s istim opasnostima i istim varijacijama kao one. Shizoanaliza je poput umijeća novele. Ili, bolje, ona nema nikakve poteškoće s primjenom: linije koje izdvaja mogu biti linije života kao i linije književnog ili umjetničkog djela, ili linije društva, ovisno o usvojenom sustavu koordinata.

Linija krute ili molarne segmentiranosti, linija gipke ili molekularne segmentiranosti, linija bijega – postavlja se mnoštvo problema. Prvi se tiče *osobitog značaja svake od njih*. Moglo bi se pomisliti da su kruti segmenti društveno determinirani, predeterminirani, nadkodirani od strane države. Nasuprot tome, na gipku segmentiranost teži se gledati kao na unutarnju, imaginarnu ili fantazmatsku izvedbu. A linija bijega, nije li ona posve osobna, način na koji pojedinac bježi na vlastiti račun, bježi "od svojih odgovornosti", od svijeta, traži utočište u pustinji ili u umjetnosti itd.? Pogrešan dojam. Gipka segmentiranost nema nikakve veze s imaginarnim, a mikropolitika nije ništa manje ekstenzivna ili realna od makropolitike. Velika politika nikada ne može upravljati svojim molarnim skupovima a

da se ne suoči s tim mikroinjekcijama, infiltracijama koje joj idu na ruku ili je zaprečuju. Isto tako, što su skupovi veći, to je veća i molekularizacija sila koje uvodi u igru. Što se tiče linija bijega, one se nikada ne sastoje u bježanju od svijeta, već u dovođenju do bijega, kao kad se probije cijev, i ne postoji društveni sustav koji ne bježi u svim smjerovima, premda se njegovi segmenti neprestano ukružuju kako bi se blokirale linije bijega. Linija bijega ne sadrži ništa simboličko, ništa imaginarno. Ništa djelatnije od linije bijega, kod životinje kao i kod čovjeka.¹⁹⁹ Čak je i Povijest prisiljena ići tim putem, a ne putem “značajnih lomova”. Što to bježi u određenom društvu u određenom trenutku? Na linijama se bijega izumijeva novo oružje kako bi se suprotstavilo teškoj artiljeriji države – “Iako bježim, u bijegu tražim pištolj” (George Jackson). Na svojim linijama bijega nomadi su pomeli sve što im je stajalo na putu i našli novo oružje koje je zabezeknulo Faraona. Moguće je da jedna jedina grupa ili jedan jedini pojedinac istodobno očituju sve linije o kojima govorimo. No češći je slučaj da grupa ili pojedinac i sâmi funkcioniraju kao linija bijega: proizvode je više nego što je slijede, ona je živo oružje koje kuju, više nego što ga se laćaju. Linije bijega su stvarnosti. One su vrlo opasne po društva, iako ona ne mogu bez njih, pa čak ih ponekad i uspijevaju svesti na minimum.

Drugi se problem tiče važnosti linija u odnosu jednih prema drugima. Moguće je poći od krute segmentiranosti – to je lakše, unaprijed dano – a zatim vidjeti kako ona biva više ili manje presječena gipkom segmentiranosti, tvoreći svojevrsni rizom koji okružuje korijenje. Potom vidjeti kako se tome pridodaje još i linija bijega. I savezništva i bitke. Ali moguće je poći i od linije bijega: sa svojom apsolutnom deteritorijalizacijom, ona je možda prvotna. Očito je da linija bijega *ne dolazi naknadno*, već je otpočetak prisutna, čak i ako još čeka svoj čas i rasprsnuće dviju drugih. Gipka segmentiranost tada nije drugo doli neka vrsta kompromisa što funkcionira s pomoću relativnih deteritorijalizacija i omogućuje reteritorijalizacije koje uzrokuju zaprečenja i obrtanja na krutoj liniji. Neobično je kako gipka segmentiranost biva uhvaćena u koštac između dviju drugih linija, spremna pretegnuti na jednu ili drugu stranu: u tome počiva njezina ambivalentnost. A k tome treba uočiti i različite kombinacije: itekako je moguće da nečija linija bijega, bilo da je riječ o grupi ili pojedincu, ne ide na ruku liniji dru-

¹⁹⁹ Henri Laborit je napisao *Pohvalu bijegu (Eloge de la fuite, Laffont, Pariz, 1976)*, djelo u kojem ukazuje na biološku važnost linija bijega kod životinje. No njegovo je poimanje suviše formalističko. Tako kod čovjeka on smatra da je bijeg povezan s vrijednostima imaginarnog kojih je cilj povećati “informaciju” o svijetu.

gog – koju može, naprotiv, zaprečivati, začepljivati, odbaciti još dublje u krutu segmentiranost. U ljubavi se često događa da nečija stvaralačka linija bude zatočene linije drugog. Tu postoji problem kompozicije linija, jedne linije s drugom, čak i ako su one iste vrste. Nije izvjesno da će dvije linije bijega biti uskladive, spojive. Nije izvjesno da će se tijela bez organa lako spojiti. Nije izvjesno da će neka ljubav, ili neka politika, to podnijeti.

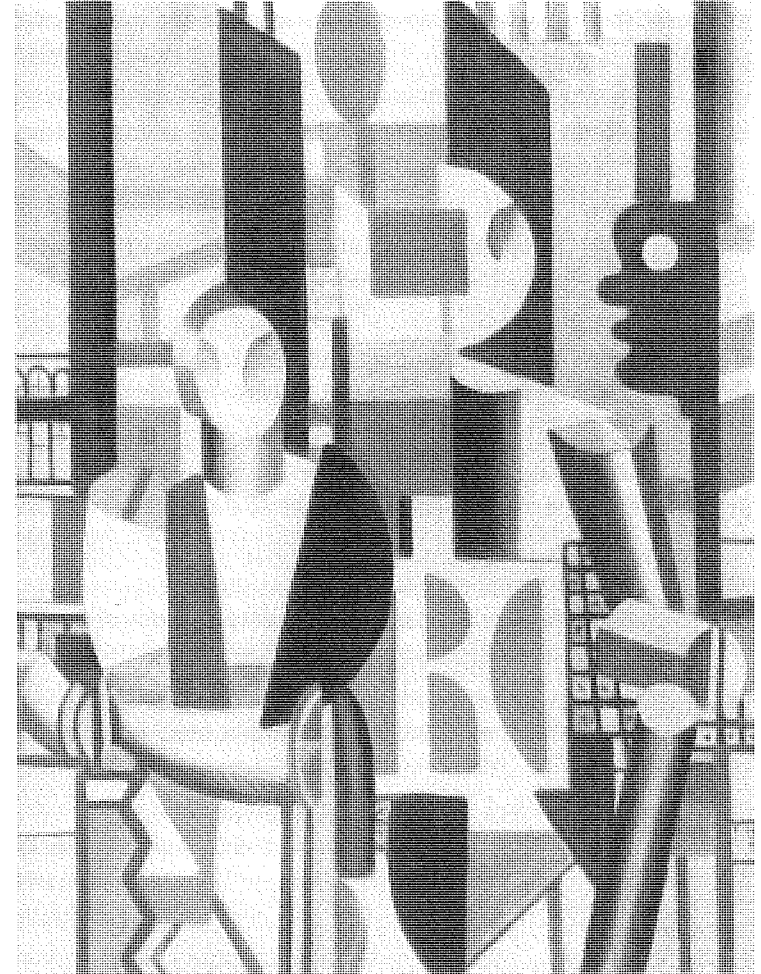
Treći problem jest *uzajamna imanentnost linija*. Nije ih lako ni rasplesti. Nijedna od njih nije transcendentna, i svaka djeluje u drugima. Posvudašnja imanentnost. Linije bijega su imanentne društvenom polju. Gipka segmentiranost neprestano razgrađuje zbitosti krute, ali pritom na svojoj razini re-konstituira sve što razgrađuje, mikro-Edipe, mikroformacije moći, mikrofašizme. Linija bijega dovodi do rasprsnuća dvaju segmentiranih nizova, ali je sposobna i za najgore – da se odbije od zida, padne u crnu rupu, udari putom velike regresije i u svojim ševrdanjima obnovi najkrutije segmente. Jeste li počinili sve svoje mladenačke ludosti? To je gore nego da uopće niste pobjegli – usp. Lawrenceov prigovor Melvilleu. Između materije male prljave tajne u krutoj segmentiranosti, prazne forme “što se dogodilo?” u gipkoj segmentiranosti i potajnosti onoga što se više ne može dogoditi na liniji bijega, kako ne uočiti trzaje sveprožimajuće sile, Tajne, koja prijeti sve urušiti? Između Para prve segmentiranosti, Dvojnika druge i Potajnoga linije bijega postoji toliko miješanja, toliko mogućih prolaza.

Konačno, postoji i posljednji problem, najmučniji, koji se tiče *specifičnih opasnosti svake linije*. O opasnosti prve gotovo da se nema što za reći, jer male su vjerojatnosti da se išta može učiniti s njezinim skrtnjavanjem. Malo se toga može reći o ambivalentnosti druge. No zbog čega linija bijega, čak i neovisno o opasnostima od pada u dvije druge, kao takva sadrži toliko specifično beznade unatoč svojoj poruci radosti, kao da joj nešto prijete do u sâmu srž, neka smrt, neko ukinuće, u času kad se sve ima rasplesti. O Čehovu, velikom stvaraocu novelâ, Šestov je rekao: “On se napregnuo, i nema dvojbe da se u tome naporu nešto u njemu prelomilo. To prenaprezanje nije dolazilo od bilo kakva mukotrpnog rada: on je posrnuo i pao, ne poduzevši ništa što bi nadilazilo njegove snage. Na kraju krajeva, radilo se o apsurdnom nesretnom slučaju, skliznuću... Pojavio se novi čovjek, namršten i turoban, zločinac.”²⁰⁰ Što se dogodilo? I opet, s tim se pitanjem suočavaju svi Čehovljevi likovi. Je li moguće učiniti napor, pa čak

²⁰⁰ Léon Chestov, *L'Homme pris au piège. Pouchkine - Tolstoï - Tchekhov*, prev. Sylvie Luneau i Boris de Schloezer, Union Générale d'Éditions, Pariz, 1931, 1966, 10-18, str. 83.

i razbiti nešto, a da se ne zapadne u crnu rupu gorčine i pijeska? No je li Čehov doista pao? Ne znači li to suditi ga izvana? Nije li Čehov s pravom za sebe kazao kako, ma koliko njegovih likovi bili sumorni, on i dalje u sebi nosi "pedeset kilograma ljubavi"? Naravno, ništa nije lako na linijama koje nas sačinjavaju, i koje tvore bit Novele (*Nouvelle*), a pokatkad i Blagovijesti (*Bonne Nouvelle*).

Koji su tvoji parovi, koji su tvoji dvojnici, koji su tvoji potajni slijepi putnici, i koja su miješanja među njima? Kad netko kaže nekome: voli okus viskija na mojim usnama kao što ja volim odsjaj ludila u tvojim očima, koje oni linije u tome trenutku komponiraju ili, naprotiv, koje linije čine nespojivima? Fitzgerald: "Polovica naših prijatelja i rođaka vjerojatno će vas u najboljoj namjeri stati uvjeravati kako je moje pijančevanje razlog zbog kojeg je Zelda poludjela, dok će vas druga polovica pokušati uvjeriti kako me je njezino ludilo navelo da pijem. Nijedno od ta dva mišljenja nije osnovano. I jedna i druga skupina prijatelja i rođaka smatraju da bi nam bilo mnogo bolje jedno bez drugoga. Dok je ironija u tome da nikad u životu nismo bili tako zaljubljeni jedno u drugo. Ona voli alkohol na mojim usnama. Ja obožavam njezine najluđe halucinacije." "Na kraju ništa nije bilo važno. Uništiti smo se. No, iskreno govoreći, nikad nisam smatrao da smo uništiti jedno drugo." Prekrasni tekstovi. Tu su prisutne sve linije: linije obitelji i prijatelja, svih koji govore, objašnjavaju i psihoanaliziraju, podjeljuju pravde i krivde, cijelokupna binarna mašina Para, ujedinjenog ili razdvojenog, u krutoj segmentiranosti (50 %). A zatim linija gipke segmentiranosti, gdje alkoholičar i luđakinja crpe, kao iz poljupca u usta i oči, umnažanje dvojnika na granici podnošljivog, u njihovu stanju i s aluzijama koje im služe kao unutarnja poruka. Naposljetku tu je i linija bijega, to više zajednička što su više razdvojeni, i obrnuto, svatko je potajni dvojniki drugoga, to uspješniji dvojniki što je manje toga važno, te sve može ponovo započeti jer oni su uništeni, ali ne jedan od drugoga. Ništa se ne odvija kroz sjećanje, sve se odvija na linijama, između linija, u onome *I* koje ih čini neopazivima, dvojima kao jedno *i* drugo, ni rastavljanje ni sprezanje nego linija bijega koja se više ne prestaje povlačiti, prema novom prihvaćanju, suprotnosti odricanju i rezignaciji – novoj sreći?

Segmentarnosti (sveukupnost tipova)

Segmentirani smo posvuda i u svim smjerovima. Čovjek je segmentirana životinja. Segmentiranost pripada svim stratumima koji nas sačinjavaju. Obitavati, obilaziti, raditi, igrati se: život je prostorno i društveno segmentiran. Kuća je segmentirana prema svrsi svojih prostorija, ulice prema poretku grada, tvornica prema prirodi poslova i operacija što se u njoj

izvode. Segmentirani smo *binarno*, na osnovi velikih dvojnih oprečnosti: društvenih staleža, ali i na osnovi muškog i ženskog, odraslog i djeteta itd. Segmentirani smo *cirkularno*, u krugovima što se šire, sve većim diskovima ili kolutima, poput Joyceovog “pisma”: moji poslovi, poslovi moje četvrti, mojeg grada, moje zemlje, svijeta... Segmentirani smo *linearno*, na pravcu ili mnoštvu pravaca gdje je svaki segment epizoda ili “proces”: čim završimo jedan proces započinjemo drugi, uvijek kao oni koji procesuiraju ili procesuirani, u obitelji, školi, vojsci, struci. U školi nam se kaže: “Više nisi kod kuće”, a u vojsci: “Više nisi u školi”... Ponekad različiti segmenti pripadaju različitim pojedincima ili grupama, a ponekad isti pojedinac ili grupa prelaze iz jednog segmenta u drugi. Ali te figure segmentiranosti, binarna, cirkularna, linearna, uvijek su međusobno povezane i čak prelaze iz jedne u drugu, preobražavaju se ovisno o točki gledišta. To se očituje već kod primitivnih naroda: Lizot pokazuje kako je zajednička Kuća ustrojena kružno, iznutra prema van, u nizu “kolutâ” u kojima se obavljaju prepoznatljive vrste djelatnosti (obredi i ceremonije, zatim razmjene dobara, zatim obiteljski život, zatim otpaci i izmet). U isto vrijeme, “svaki je od tih koluta i sâm transverzalno razdijeljen, svaki se segment dodjeljuje jednoj osobitoj lozi i raspodjeljuje između različitih rodbinskih grupa.”²⁰¹ U općenitijem kontekstu, Lévi-Strauss pokazuje kako je dualističkoj organizaciji primitivnih naroda svojstven kružni oblik, ali poprima i linearan oblik što obuhvaća “bilo koji broj grupa” (barem tri).²⁰²

Zašto se vraćati primitivnim narodima, kad se radi o našem životu? Činjenica je da su pojam segmentiranosti konstruirali etnolozi kako bi objasnili takozvana primitivna društva, bez utvrđena središnjeg državnog aparata, globalne vlasti i specijaliziranih političkih institucija. Društveni segmenti ondje imaju stanovitu gipkost u odnosu prema zadacima i situacijama, krećući se između krajnjih polova stapanja i rascjepa. Ta društva odlikuje i velika komunikabilnost između heterogenih elemenata, zahvaljujući kojoj se segmenti mogu usklađivati na različite načine, zatim mjesna konstrukcija koja isključuje mogućnost da se unaprijed determinira bazična domena (ekonomska, politička, juridička, umjetnička), izvanjske situacijske vlastitosti ili relacije nesvodive na unutarnje strukturne vlastitosti, kontinuirana djelatnost zbog koje se segmentiranost ne poima kao nešto neovisno o aktualnoj, tekućoj segmentiranosti što funkcionira s pomoću

²⁰¹ Jacques Lizot, *Le cercle des feux*, Editions du Seuil, Pariz, 1976, str. 118.

²⁰² Lévi-Strauss, *Strukturalna antropologija*, prev. Ivan Kuvačić, Stvarnost, Zagreb, 1989, pogl VIII: “Postoje li dualističke organizacije?”

izbojâ, odcjepljenja i ponovnih ujedinjenja. Primitivna segmentiranost je segmentiranost polivočnog *koda*, temeljenog na rodbinskim vezama, njihovim promjenljivim situacijama i relacijama, i, u isti mah, putujuće *teritorijalnosti*, temeljene na mjesnim, isprepletenim podjelama. Kôdovi i teritoriji, klanska rodoslovlja i plemenske teritorijalnosti organiziraju relativno gipko tkanje segmentiranosti.²⁰³

Ne izgleda nam, međutim, da su društva državnog karaktera (*les sociétés à l'Etat*), pa čak i naše moderne države, išta manje segmentirane. Klasična suprotnost između segmentiranog i centraliziranog ovdje teško da može biti relevantna.²⁰⁴ Ne samo da država vrši moć nad segmentima koje uzdržava ili kojima dopušta da opstanu nego i sâma ima i nameće vlastitu segmentiranost. Možda suprotnost koju sociolozi uspostavljaju između segmentiranog i središnjeg ima biološko podrijetlo: kolutićavac, središnji živčani sustav. No središnji mozak je i sâm crv, još segmentiraniji od drugih, unatoč svojim funkcijama nadomještanja i uključujući ih. Ne postoji suprotnost između središnjeg i segmentiranog. Moderni politički sustav je globalna cjelina, objedinjena i objedinjujuća, ali to je stoga što implicira čitav niz supostavljenih, zapletenih i uređenih podsustava – tako analiza političkog odlučivanja objelodanjuje svakovrsna odjeljivanja i djelomične procese što se nikada ne nadovezuju jedni na druge bez otklonâ i pomicanjâ. Tehnokracija djeluje putem segmentirane podjele rada (to vrijedi i za međunarodnu podjelu rada). Birokracija postoji samo zahvaljujući svojim odijeljenim uredima i funkcionira samo s pomoću “pomicanja ciljeva” i odgovarajućih “disfunkcionalnosti”. Hijerarhija nije samo piramidalna: šefov ured nalazi se na kraju hodnika kao i na vrhu tornja. Ukratko, moglo bi se reći da moderni život nije uklonio segmentiranost, već je, naprotiv, doveo do njezina neviđenog skrutnjavanja.

Umjesto suprotstavljanja segmentiranog i središnjeg, trebalo bi dakle razlikovati dva tipa segmentiranosti: “primitivnu” i gipku, i “modernu” i krutu segmentiranost. To razlikovanje preoblikuje svaku od figura o kojima je bilo riječi:

²⁰³ Usp. dvije primjerne studije u *African Political Systems*, ur. Meyer Froles i E. E. Evans-Pritchard, Oxford University Press, New York, 1978; Fortes, “The Political System of the Tellensi of the Northern Territories of the Gold Coast,” str. 239-271, i Evans-Pritchard, “The Nuer of the Southern Sudan,” str. 272-296.

²⁰⁴ Georges Balandier analizira načine na koje etnolozi i sociolozi definiraju tu opreku: usp. *Anthropologie politique*, P.U.F., Pariz, 1967, str. 161-169.

1) Binarne opreke (muškarac-žena, visoko-nisko itd.) vrlo su snažne u primitivnim društvima, ali čini se da su posljedice mašina i sklopova koji sami po sebi nisu binarni. Društvena binarnost muško-žensko u nekoj grupi aktivira pravila prema kojima oba spola moraju odabrati svoje supružnike iz različitih grupa (razlog zbog kojega moraju postojati barem tri grupe). Tako je Lévi-Strauss pokazao da u takvom društvu dualistička organizacija nikad nije samostojna. Naprotiv, osobina je modernih društava ili, bolje, društava državnog karaktera da afirmiraju dualne mašine koje funkcioniraju kao takve, simultano s pomoću biunivočnih relacija i sukcesivno s pomoću binariziranih odabira. Klase i spolovi idu u paru, a fenomeni triparticije nastaju kao posljedica prijenosa dualnog, a ne obrnuto. To je bilo osobito bjelodano u slučaju mašine Lica, koja se u tome pogledu razlikuje od mašine primitivnih glava. Čini se da su moderna društva uzdignula dualnu segmentiranost na razinu samodostatne organizacije. Pitanje dakle nije je li položaj žena, ili onih koji su dolje, bolji ili lošiji, nego kojeg je tipa organizacije taj položaj posljedicom.

2) Isto tako, moguće je uočiti da cirkularna segmentiranost kod "primitivnih" ne znači nužno da su krugovi koncentrični ili da imaju isto središte. U gipkom režimu središta već djeluju kao mnoštvo čvorova, očiju ili crnih rupa, ali ne rezoniraju zajedno, ne padaju na istu točku, ne stječu se u istoj središnjoj crnoj rupi. Postoji mnogostrukost animističkih očiju zbog koje svako oko ima, na primjer, vlastitog životinjskog duha (duh-zmija, duh-djetao, duh-krokodil itd.). Svaku crnu rupu zauzima različito životinjsko oko. Nedvojbeno, primjećujemo kako se mjestimice ocrtavaju operacije skrućivanja i centralizacije: sva se središta moraju skupiti na jednome istom krugu, koji sam više nema središte. Šaman povlači crte između svih točaka ili duhova, ocrtava sazviježđe, zrakasti skup korjenova vezanih za središnje stablo. To je nastanak središnje moći, putem arborescentnog sustava čija je funkcija disciplinirati izbojke primitivnog rizoma.²⁰⁵ Stablo ovdje ima ulogu počela dihotomije i binarnosti i, u isti mah, osi rotacije... Ali moć šamana je još posve lokalizirana, strogo ovisna o pojedinom segmentu, uvjetovana drogama, a svaka točka i dalje odašilje neovisne sekvence. To se ne može reći za moderna društva, pa čak ni za države. Naravno, centralizirano nije suprotstavljeno segmentiranom, i krugovi ostaju distinktni.

²⁰⁵ O šamanskoj inicijaciji i ulozi stabla kod Indijanaca plemena Yanomami, usp. Lizot, *ibid.*, str. 127-135: "Između njegovih stopala žurno se iskapa rupa i u nju se zasađuje motka. Turaewe crta na tlu zamišljene linije koje zrače u svim smjerovima. Kaže: to je korijenje."

Ali postaju koncentrični, definitivno arborizirani. Segmentiranost postaje kruta, u mjeri u kojoj sva središta rezoniraju, sve crne rupe padaju u jedno gomilište, nalik na točku presjeka negdje iza svih očiju. Očevo, učiteljevo, pukovnikovo, šefovo lice ulaze u redundanciju i vezuju se za središte označavanja što prolazi kroz različite krugove i ponovo prelazi sve segmente. Gipke mikroglove, životinjska poličenja zamjenjuje makrolice čije je središte svagdje a obodnica nigdje. Umjesto n broja očiju u nebu, ili u biljnim i životinjskim postajanjima, jedno središnje računalno oko koje skenira sve zrake. Središnja se država ne konstituirala ukidanjem neke kružne segmentiranosti, nego koncentričnošću zasebnih krugova ili dovođenjem u rezonanciju središta. U primitivnim društvima već postoji jednak broj središta moći kao u društvima državnog karaktera; ili, drugačije rečeno, u društvima državnog karaktera još ih ima jednak broj kao u primitivnima. No društva državnog karaktera ponašaju se kao rezonancijski aparati koji organiziraju rezonanciju, dok je primitivna društva inhibiraju.²⁰⁶

3) Konačno, s točke gledišta neke linearne segmentiranosti, moglo bi se reći da je svaki segment istaknut, ispravljen, homogeniziran kao takav, ali i u odnosu prema drugima. Ne samo da svaki ima svoju jedinicu mjere nego postoji i ekvivalentnost i prevodivost između jedinica. Središnje oko kao korelat ima prostor u kojem se pomiče, ali tako da samo ostaje invarijantnim u odnosu prema svojim pomacima. S grčkim polisom i Klistenovom reformom pojavljuje se homogeni i izotopni politički prostor čija je funkcija nadkodirati segmente rodoslovlja, u isto vrijeme kad samobitna ognjišta-žarišta²⁰⁷ počnu rezonirati u središtu koje djeluje kao zajednički nazivnik.²⁰⁸ Što se tiče razdoblja poslije grčkog polisa, Paul Virilio pokazuje kako je Rimsko Carstvo nametnulo geometrijski ili *linearni državni razlog* koji uključuje opći nacrt tabora i utvrda, univerzalno umijeće "međašenja

²⁰⁶ Državi dakle nije svojstvena samo jedna vrsta ovlasti – javne –, već nešto poput rezonantne komore za privatne jednako kao i za javne ovlasti. Tako Althusser primjećuje: "Razlika između javnog i privatnog je unutarnja buržoaskom zakonu i na snazi je u podređenim domenama, gdje buržoaski zakon vrši svoje ovlasti. Ali domena države joj izmiče, jer ona je iznad Zakona... Naprotiv, država je uvijek svakog razlikovanja između javnog i privatnog" ("Idéologie et appareils idéologiques d'Etat", *La Pensée*, br. 151, lipanj 1970, str. 29-35)

²⁰⁷ Francuska riječ *foyer* ima dvostruku denominaciju: ognjište i žarište. (prev.)

²⁰⁸ J.-P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs*, Maspero, Pariz, 1971-1974, sv. 1, dio 3 ("Kad postane zajedničkim, podignuto u javnom i otvorenom prostoru agore, a ne više u privatnim nastambama... ognjište izražava središte kao zajednički nazivnik svih domova koji konstituiraju polis", str. 210).

pomoću linija”, planiranje teritorijâ, supstituiranje mjestâ i teritorijalnosti prostorom, pretvorbu svijeta u grad, ukratko, sve kruću segmentiranost.²⁰⁹ Čini se naime da tako istaknuti ili nadkodirani segmenti gube sposobnost pupanja, dinamičan odnos sa segmentacijama koje se trenutačno odvijaju, stvaraju ili rastvaraju. Postoji li neka primitivna (protogeometrijska) “geometrija”, onda je to operativna geometrija u kojoj se figure ne mogu odijeliti od svojih afekcija, linije od svojih postajanja, segmenti od svojih segmentacija: postoje “okruglosti”, ali ne i krugovi, “ravnjanja” ali ne i ravne linije itd. Suprotno tome, geometrija države, ili, točnije, veza države s geometrijom očituje se u prvenstvu elementa-teorema koji gipke morfološke formacije supstituira idealnim ili utvrđenim esencijama, afekte vlasništva, aktualne segmentacije predeterminiranim segmentima. Geometrija i aritmetika stječu moć skalpela. Privatno vlasništvo podrazumijeva katastarski nadkodiran i omrežen prostor. Ne samo da svaka linija ima svoje segmente nego se i segmenti svake od njih podudaraju sa segmentima neke druge: na primjer, platni režim uspostavlja podudarnost između monetarnih segmenata, segmenata proizvodnje i segmenata potrošnih dobara.

Sada možemo rezimirati glavne razlike između krute i gipke segmentiranosti. U krutome modusu, binarna segmentiranost postoji zasebice i povezana je s velikim mašinama izravne binarizacije dok, u drugome modusu, binarizacije nastaju kao posljedica “*n*-dimenzionalnih mnogostrukosti”. Drugo, cirkularna segmentiranost teži postati koncentrična, to jest učiniti da se sva žarišta steknu u jednom jedinom središtu koje se neprestano pomiče, ali ostaje invarijantno u tim pomicanjima, povezano s rezonancijskom mašinom. Konačno, linearna segmentiranost koja djeluje preko mašine nadkodiranja što *more geometrico* uspostavlja homogeni prostor te izvlači linije determinirane u svojoj supstanciji, svojoj formi i svojim relacijama. Zapaziti ćemo da je Stablo ono što svaki put izražava tu skrutnutu segmentiranost. Ono je os rotacije koja zajamčuje koncentričnost, struktura ili mreža koja omrežuje moguće. No razlikovanjem arborizirane i rizomske segmentiranosti ne želimo samo ukazati na dva stanja istoga procesa nego i istaknuti dva različita procesa. Primitivna društva funkcioniraju uglavnom s pomoću kôdova i teritorijalnosti. Zapravo je razlikovanje između tih dva-

²⁰⁹ Paul Virilio, *L'insécurité du territoire*, Stock, Pariz, 1975, str. 174-175. O “kastrometraciji”: “Geometrija je nužan temelj za kalkulirano širenje moći države u prostoru i vremenu. I obrnuto, država na taj način u sebi posjeduje dostatnu figuru, ideal, pod uvjetom da je idealno geometrijska... No suprotstavljajući se državnoj politici Luja XIV., Fénelon uzvikuje: ‘Čuvajte se čarolija i dijaboličnih svojstava geometrije!’”

ju elemenata, plemenskog sustava teritorijâ i klanskog sustava rodbinskih veza, ono što onemogućuje rezonanciju.²¹⁰ Dočim su moderna društva ili društva državnog karaktera zamijenila odumiruće kôdove univočnim nadkodiranjem, a izgubljene teritorijalnosti specifičnom reteritorijalizacijom (koja se zbiva upravo u nadkodiranome geometrijskom prostoru). Segmentiranost se uvijek pojavljuje kao rezultat neke apstraktne mašine koja djeluje i u krutom i u gipkom.

Stoga ne dostaje suprotstaviti centralizirano i segmentirano. Ali ne dostaje ni suprotstaviti dvije segmentiranosti, gipku i primitivnu, i krutu i modernu. Razlika između njih postoji, no one su neodjeljive, isprepliću se i stapaju jedna s drugom. Primitivna društva imaju čvorove krutosti i arborifikacije koji anticipiraju državu koliko je i otklanjaju. S druge strane, naša su društva i dalje prožeta gipkim tkanjem bez kojega se kruti segmenti ne bi primili. Gipka segmentiranost nije povlastica primitivnih. Gipka segmentiranost nije čak ni prežitak divljaka u nama, već posve aktualna funkcija, neodjeljiva od druge. Svako društvo, ali i svaki pojedinac, izbrazdani su istovremeno dvjema segmentiranostima: od kojih je jedna molarna, a druga *molekularna*. One se razlikuju jer nemaju iste termine, iste relacije, istu prirodu, istu vrstu mnogostrukosti. Ali su neodjeljive jer supostoje, prelaze jedna u drugu – na osnovi različitih figura u primitivnim ili našim društvima, ali uvijek u stanju međusobnog pretpostavljanja. Ukratko, sve je politika, ali svaka je politika *makropolitika* i *mikropolitika* u isti mah. Uzmi-mo, na primjer, skupove opažaja ili osjećaja: njihova molarna organizacija, njihova kruta segmentiranost, ne sprečava postojanje čitava jednog svijeta nesvjesnih mikropercepcija i afekata, tanahnih segmentacija što dohvaćaju ili doživljavaju različite stvari, drukčije se raspodjeljuju, drukčije djeluju. Mikropolitika opažaja, afekta, konverzacije itd. Razmotrimo li velike binarne skupove kao što su spolovi ili klase, bjelodano je da one prelaze i u

²¹⁰ Meyer Fortes istražuje razliku koju pleme Telensi uspostavlja između “čuvarâ zemlje” i poglavarâ. To razlikovanje ovlasti gotovo je općenita značajka primitivnih društava. Bitno je međutim da je ona organizirana tako da onemogućuje rezonanciju ovlasti. Na primjer, prema Bertheovom istraživanju javanskih Badujâ, ovlast čuvara zemlje s jedne se strane smatra pasivnom ili ženskom, no s druge se pripisuje najstarijem sinu: ne radi se o “uplitanju srodstva u politički poredak”, već, naprotiv, o “potrebi političkog poretka prevedenoj u kategorije srodstva”, kako bi se spriječilo ustanovljenje rezonancije iz koje bi proisteklo privatno vlasništvo (usp. Louis Berthe, “Aines et cadets, l’alliance et la hierarchie chez les Baduj,” *L’Homme*, sv. 5, br. 3-4, srpanj-prosinac 65, str. 189-223).

molekularne sklopove drukčije prirode, i da tu postoji dvostruka recipročna ovisnost. Jer dva spola sadrže mnogostrukie molekularne kombinacije koje uvode u igru ne samo muškarca u ženi i ženu u muškarcu nego i odnos svakog spola u drugom sa životinjom, biljkom itd: tisuće sitnih spolova. A društveni staleži i sâmi sadrže "mase" koje nemaju isto kretanje, istu raspodjelu, iste ciljeve ni iste načine borbe. Pokušaji da se razlikuju masa i klasa u zbilji dosežu sljedeću granicu: *pojam mase je molekularan pojam*, tip segmentacije nesvodiv na molarnu segmentaciju klase. A ipak su klase itekako uobličene u masama, kristaliziraju ih. A mase neprestano teku ili prokapljaju iz klasa. No njihovo recipročno pretpostavljanje ne onemogućava različitost gledišta, prirode, ljestvice i funkcije (tako shvaćeni pojam mase ima posve drugačije značenje od Canettijevog).

Ne dostaje definirati birokraciju krutom segmentiranošću koja bi uključivala odijeljene urede koji graniče jedni s drugima, šefa svakog segmenta i odgovarajuću centralizaciju na kraju hodnika ili na vrhu tornja. Jer tu još postoji i tipično birokratska segmentacija, gipkost i komunikacija između ureda, birokratska perversija, stalna inventivnost ili kreativnost što se prakticiraju čak i protiv administrativnih regulacija. Razlog zbog kojeg je Kafka najveći teoretičar birokracije jest to što on pokazuje kako na određenoj razini (ali kojoj? – ona se ne može lokalizirati) barijere između ureda prestaju biti "određene granice" i uranjaju u molekularnu sredinu koja ih rastvara, a u isto vrijeme dovodi do proliferacije šefa u mikrofigurama koje nije moguće prepoznati ni identificirati, razaznatljivima samo utoliko ukoliko ih se može centralizirati: drugi režim, koji supostoji s odjeljivanjem i totalizacijom krutih segmenata.²¹¹ Rekli bismo čak da fašizam implicira molekularni režim drukčiji i od molarnih segmenata i od njihove centralizacije. Nedvojbeno je da je fašizam izumio koncept totalitarne države, ali nema razloga da se fašizam definira pojmom koji je sâmi izumio: postoje totalitarne države bez fašizma, staljinističkog tipa ili tipa vojne diktature. Koncept totalitarne države relevantan je samo na makropolitikoj ljestvici, i vrijedi za krutu segmentiranost i specijalan modus totalizacije i centralizacije. No fašizam je neodjeljiv od molekularnih žarišta koja se roje i skaču s jedne točke na drugu, uvijek u interakciji, *prije* nego što će odjeknuti sva zajedno u nacionalsocijalističkoj državi. Ruralni fašizam i fašizam grada ili

²¹¹ Franz Kafka, *Dvorac*, prev. Boris Perić, Šareni Dućan, Koprivnica, 2011, osobito pogl. 15 (Barnabasove tvrdnje). Prispodoba o dva ureda – molarnom i molekularnom – nema dakle samo fizičku interpretaciju, kao što je Eddingtonova, već i navlastito birokratsku.

četvrti, mladi fašizam i veteranski fašizam, fašizam ljevice i fašizam desnice, fašizam para, obitelji, škole ili ureda: za svaki je od tih fašizama svojstvena neka crna mikrorupa koja je samostojna i komunicira s drugima prije nego što počne rezonirati u velikoj, poopćenoj središnjoj crnoj rupi.²¹² Fašizam nastaje kada se neka *ratna mašina* ustanovi u svakoj rupi, u svakoj niši. Čak i nakon što bude ustanovljena, nacionalsocijalistička će država imati potrebu za tim nepopustljivim mikrofašizmima, koji joj pružaju neusporedivi način djelovanja na "mase". Daniel Guérin ima pravo kad tvrdi da je Hitler preuzeo vlast, a ne njemački generalštab, ponajprije zbog toga što je raspolagao mikroorganizacijama koje su mu pružale "neusporedivu, nenadomjestivu mogućnost da prodre u sve ćelije društva", to jest gipku i molekularnu segmentiranost, tokove sposobne prožeti svaku vrstu ćelije. Obrnuto, ako je kapitalizam naposljetku procijenio fašističko iskustvo katastrofalnim, povezujući se radije sa staljinističkim totalitarizmom, mnogo razboritijim i podatnijim njegovim interesima, to je stoga što je potonji imao klasičniju, manje fluidnu segmentaciju i centralizaciju. Ono što čini fašizam opasnim mikropolitika je ili molekularna moć, jer on je masovan pokret: kancerozno tijelo više nego totalitaran organizam. Američki film često je prikazivao ta molekularna žarišta: fašizam bande, ganga, sekte, obitelji, grada, četvrti, vozila, koji ne štedi nikoga. Mikrofašizam jedini pruža odgovor na globalno pitanje: zašto žudnja žudi zatomiti samu sebe, kako ona može žudjeti za tim? Naravno, mase se ne podčinjavaju pasivno vlasti, niti "žude" biti zatomljene u nekoj vrsti mazohističke historije, niti su obmanute ideološkom varkom. No žudnja se nikada ne može odijeliti od složenih sklopova koji se nužno povezuju s molekularnim razinama, mikroformacijama što već uobličuju položaje, stavove, opažaje, anticipacije, semiotike itd. Žudnja nikad nije nerazlučena nagoniska energija, već i sâma nastaje kao posljedica razrađene montaže, *engineeringa* s mnogostrukim interakcijama: cjelokupne gipke segmentiranosti koja obrađuje molekularne energije, te već daje žudnji može bitno fašističku determinaciju. Ljevičarske organizacije nisu posljednje na spisku što se tiče izlučivanja mikro-

²¹² Snaga knjige Jean-Pierrea Fayeja *Langages totalitaires* (Hermann, Pariz, 1972) počiva u uvidu u mnogostrukost tih žarišta, praktičkih i semiotičkih, na osnovi kojih se konstituiraju nacizam. Zbog toga uvida Faye je prvi koji je poduzeo strogu analizu koncepta totalitarne države (u njenim talijanskim i njemačkim počecima) te prvi koji je odbio definirati talijanski fašizam i njemački nacizam tim konceptom (koji se smješta na jednu drugu ravan nego što je ona "temelnog procesa"). O tim pitanjima Faye podrobno raspravlja u *La critique du langage et son économie*, Galilée, Pariz, 1973.

fašizama. Suviše je lako biti antifašist na molarnoj razini i ne primjećivati fašista u samome sebi, za kojeg se skrbi, kojeg se hrani i njeguje osobnim i kolektivnim molekulama.

Valja izbjeći četiri pogreške s obzirom na tu gipku i molekularnu segmentiranost. Prva je aksiološka i sastoji se u tome da se smatra kako je potrebno samo gipkosti da bi se dovelo do "boljitka". No u fašizmu su najopasniji mikrofašizmi, a tanane segmentacije jednako su štetne kao najkrući segmenti. Druga je psihološka, kad se smatra da molekularnost pripada području imaginarnog i odnosi se samo na pojedinačno i međupojedinačno. Dočim je Stvarno-društveno prisutno na jednoj liniji u istoj mjeri kao i na drugoj. Treće, dvije forme ne razlikuju se samo po dimenzijama, kao velika i mala forma. Jer, iako djeluje u pojedinostima i odvija se kroz male grupe, molekularno je jednako koekstenzivno s cjelokupnim društvenim poljem kao molarna organizacija. Konačno, kvalitativna razlika između dvije linije ne priječi da se one ponovo odašilju ili prekroje, jer između njih uvijek postoji proporcionalan odnos: bilo izravno ili obrnuto proporcionalan.

U prvom slučaju, što je molarna organizacija čvršća, to više potiče molekularizaciju svojih elemenata, odnosa i elementarnih aparata. Kad mašina postane planetarna ili kozmička, sklopovi se sve više teže minijaturizirati, postati mikrosklopovi. Prema Gorzovoj formuli, jedini radni element koji preostaje globalnom kapitalizmu je molekularni ili molekularizirani pojedinac, što će reći "masa". Upravljanje velikom organiziranom molarnom javnom sigurnošću kao korelat ima mikrorukovođenje malim strahovima, trajnu molekularnu nesigurnost, u toj mjeri da bi moto ministara unutrašnjih poslova mogao biti: makropolitika društva s pomoću i poradi mikropolitike nesigurnosti.²¹³ Drugi je slučaj međutim još važniji, jer molekularna kretanja više nemaju funkciju dovršiti, već osujetiti i prodrijeti kroz veliku globalnu organizaciju. To je ustvrdio predsjednik Giscard d'Estaing kad nam je očitao lekciju iz političke i vojne geografije: što se veća ravnoteža postiče između Zapada i Istoka, u dualnoj, nadkodirajućoj i prekomjerno naružanoj mašini, to se situacija više "destabilizira" na drugoj liniji, onoj koja povezuje Sjever i Jug. Uvijek će se naći neki Palestinac, Bask ili Korzikanac koji će dovesti do "regionalne destabilizacije sigurnosti".²¹⁴ Dva velika mo-

²¹³ O toj komplementarnosti između "makropolitike sigurnosti" i "mikropolitike terora", usp. Virilio, *ibid.*, str. 96, 130, 228-235. Često se ukazivalo na mikroorganizaciju trajnog "stresa" u suvremenim velegradovima.

²¹⁴ Valéry Giscard d'Estaing, govor od 1. lipnja 1976. na Institut des hautes études de défense nationale (cjeloviti tekst u *Le Monde*, 4. lipnja 1976)

larna skupa na Istoku i na Zapadu neprestano uzdrmava molekularna segmentacija te uzrokuje na njima krivudavu raspuklinu zbog koje oni teško zadržavaju na okupu vlastite segmente. Određena linija bijega, koja možda započinje tek neznatnim izljevom, kao da uvijek protječe između segmenata i izmiče njihovoj centralizaciji, opire se njihovoj totalizaciji. Duboka kretanja što potresaju društvo očituju se na taj način, premda se nužno "reprezentiraju" kao sučeljavanje molarnih segmenata. Pogrešno se tvrdi (osobito u marksizmu) da se društvo definira svojim protuslovljima. To je istina samo u velikim razmjerima. S točke gledišta mikropolitike, društvu su svojstvene prvenstveno njegove linije bijega, koje su molekularne. Uvijek nešto teče ili bježi, izmiče binarnim organizacijama, rezonancijskom aparatu, mašini nadkodiranja: ono što se pripisuje "promjeni vrijednosti", mladima, ženama, mentalno poremećenima itd. Svibanj '68. u Francuskoj je bio molekularan, a njegove premise to neprimjetnije sa stajališta makropolitike. Događa se u tim slučajevima da vrlo ograničene ili vremenšne osobe dohvaćaju događaj bolje od najnaprednijih političara i onih koji se takvima smatraju sa stajališta organizacije. Kao što je ustvrdio Gabriel Tarde, trebalo bi saznati koji su seljaci, i u kojim regijama južne Francuske, prvi prestali pozdravljati mjesne zemljovlasnike. Ostario i vremenom pregažen posjednik u tim uvjetima često bolje prosuđuje nego moderan čovjek. Tako je bilo sa svibnjem '68.: oni koji su prosuđivali događaje u kategorijama makropolitike nisu ništa shvatili jer im je promicalo ono neodredivo. Političari, stranke, sindikati, mnogi ljevičari bili su krajnje ogorčeni, neprestano su podsjećali kako još nisu stvoreni "uvjeti". Kao da im se bila privremeno oduzela svaka dualna mašina koja ih je činila valjanim sugovornicima. Bizarna činjenica je da su de Gaulle pa čak i Pompidou shvatili mnogo više od drugih. Oslobodio se molekularni tok, isprva neznatan a onda sve veći, ali koji nije prestajao biti neodrediv. No i obrnuto je istina: molekularna bježanja i kretanja ne bi bila ništa da se nisu nanovo povezala s molarnim organizacijama i preoblikovala njihove segmente, njihove binarne raspodjele spolova, klasa, stranaka.

Stvar je dakle u tome da se molarno i molekularno ne razlikuju samo po opsegu, ljestvici ili dimenziji već i po prirodi predviđenog referencijalnog sustava. Stoga bi možda trebalo ograničiti primjenu riječi "linija" i "segmenti" na molarnu organizaciju, te potražiti druge riječi koje će bolje odgovarati molekularnoj kompoziciji. U stvari, uvijek kad postoji mogućnost utvrđivanja posve determinirane *segmentirane linije*, zapažamo da se ona nastavlja u drugom obliku, kao *kvantumski tok*. I uvijek je moguće smjestiti "središte moći" takoreći na granici između toga dvoga, te ga definirati ne apsolutnim vršenjem moći u jednom području, već relativnim prilagodbama i konver-

zijama što ih ostvaruje između linije i toka. Uzmimo monetarnu liniju sa segmentima. Ti se segmenti mogu determinirati iz različitih gledišta, na primjer, iz gledišta proračuna poduzeća: stvarne plaće, neto dohoci, plaće rukovodilaca, kamate na sredstva, zalihe, ulaganja itd. A ta linija platežnog novca povezana je sa sasvim drugim aspektom, naime tokom novca-finciranja koji više ne sadrži segmente nego polove, singularnosti i kvantume (polovi toka su stvaranje i razaranje novca, singularnosti su nominalna likvidna sredstva, kvantumi su inflacija, deflacija, stagflacija itd.). To je potaknulo neke da govore o “mutacijskom, konvulzivnom, stvaralačkom i cirkulacijskom toku”, povezanom sa žudnjom, uvijek u pozadini pune linije, te sa segmentima što determiniraju kamatne stope, ponudu i potražnju.²¹⁵ Na platnoj bilanci ponovo nalazimo binarnu segmentiranost koja, na primjer, razlikuje takozvane autonomne operacije od takozvanih kompenzacijskih operacija. No kretanja se kapitala ne dopuštaju segmentirati na taj način, jer su “najviše raščlanjena s obzirom na svoju prirodu, trajanje te osobnost vjerovnika ili dužnika”, tako “više ne znamo gdje povući liniju u svezi s tim tokom”.²¹⁶ No i tu postoji stalna korelacija između dvaju aspekata, jer linearizacija i segmentacija su ono u čemu se tokovi iscrpljuju i polazišta novog stvaranja u isti mah. Kad govorimo o bankarskoj moći, koncentriranoj osobito u središnjim bankama, uvijek je riječ o relativnoj moći koja se sastoji u reguliranju, “koliko je” moguće, komunikacije, konverzije, koadaptacije dvaju dijelova kruga. To je razlog zbog kojega se središta moći definiraju onim što im izmiče ili svojom nemoći, znatno više nego svojom zonom moći. Ukratko, molekularnost, mikroekonomija, mikropolitika ne definiraju se malenošću svojih elemenata, već prirodom svoje “mase” – kvantumskim tokom, za razliku od molarne segmentirane linije.²¹⁷ Zadatak usuglašavanja segmenata s kvantumima, njihove prilagodbe sukladno kvantumima,

²¹⁵ O “toku s mutacijskom snagom” i razlikovanju između dvije vrste novca, usp. Bernard Schmitt, *Monnaie, salaires et profits*, Castella, Pariz, 1980, str. 236, 275-277.

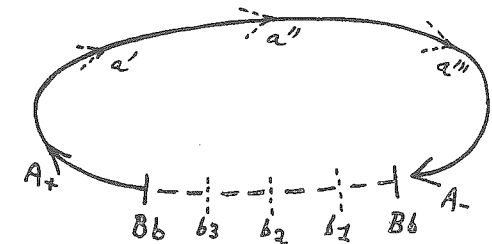
²¹⁶ Michel Lelart, *Le dollar. Monnaie Internationale*, Albatros, Pariz, 1975, str. 57.

²¹⁷ Uzmimo Foucaultovu analizu u *Nadzor i kazna* onoga što on naziva “mikrofizika moći”. Prvo, svakako je riječ o minijaturiziranim mehanizmima, molekularnim žarištima koja djeluju u pojedinostima ili beskonačno malom te konstituiraju mnoštvo “disciplina” u školi, vojsci, tvornici, zatvoru itd. (usp. str. 140 i *pass.*). No, drugo, sâmi ti segmenti i žarišta koja su u njima na djelu na mikrofizičkoj razini kao singularnosti nekog apstraktnog “dijagrama”, koekstenzivnog s čitavim društvenim poljem, ili kao kvanta nespecificiranog toka – nespecificiranog toka što se definira “množestvom pojedinaca” koje treba kontrolirati (usp. str. 207 i *pass.*).

podrazumijeva zgodimične promjene ritma i modusa više nego bilo kakvu svemoć. A nešto uvijek bježi.

Moguće je ukazati na još primjera, od kojih je jedan moć Crkve. Ta je moć uvijek bila povezana s određenom administracijom grijeha koja uključuje snažnu segmentiranost, vrste grijeha (sedam glavnih grijeha), jedinice mjere (koliko puta?), pravila ekvivalentnosti i otkupa (ispovijed, pokora...). Znatno je drugačije, premda komplementarno, ono što bi se moglo nazvati molekularnim tokom grešnosti: on se smješta u linearnu zonu, kao da je posredovan njome, ali uključuje samo polove (prvi grijeh-otkupljenje ili milost) i kvantume (“grijeh koji se sastoji u nedostatku svijesti o grijehu”, grijeh svijesti o grijehu, grijeh kao posljedica svijesti o grijehu).²¹⁸ To je isto moguće ustvrditi za tok kriminalnosti, u opreci spram molarne linije sudbenog koda i njegovih podjela. Ili, uzme li se kao primjer vojna moć, moć vojske, riječ će biti o liniji koja se može segmentirati na osnovi tipova rata što točno odgovaraju državama koje vode rat i političkim ciljevima koje si te države zadaju (od “ograničenog” do “totalnog” rata). No, kao što je naslutio Clausewitz, znatno je drugačija ratna mašina, to jest tok *apsolutnog* rata koji teče od ofenzivnog do defenzivnog pola i obilježen je samo s kvantumima (materijalne i psihičke snage što su poput nominalnih likvidnih sredstava rata). Čisti tok može se opisati kao apstraktan a ipak stvaran, idealan a ipak učinkovit, apsolutan a ipak “razlučen”. Tok i kvantumi doduše se dohvaćaju samo s pomoću indeksa segmentirane linije, no vrijedi i obrnuto: ta linija i ti indeksi postoje samo s pomoću toka koji ih prožima. U svim slučajevima, uočavamo da segmentirana linija (makropolitika) uranja u kvantumski tok (mikropolitika) i u njemu se nastavlja, tok koji neprestano preobličuje i uzmućuje njezine segmente:

A: tok i polovi
a: kvantumi
b: linija i segmenti
B: središte moći
(Cjelina je ciklus ili period)

²¹⁸ Što se tiče “kvantitativne grešnosti”, kvantuma i kvalitativnog skoka referiramo se na mikroteologiju kakvu je uspostavio Kierkegaard u *Konceptu tjeskobe (Begrebet Angst)*, 1844).

U čast Gabrelu Tardeu (1843-1904): njegovo dugo zaboravljeno djelo ponovo je steklo aktualnost zahvaljujući utjecaju američke sociologije, a osobito mikrosociologije. Njega je zatimio Durkheim i njegova škola (u jednako gruboj i istovrsnoj polemici kao što je bila Cuvierova protiv Geffroya Saint-Hilairea). Durkheimov povlašteni predmet istraživanja bile su velike kolektivne reprezentacije, većinom binarne, rezonantne, nadkodirane... Tarde prigovara da te kolektivne reprezentacije pretpostavljaju ono što valja objasniti, naime "sličnost milijunâ ljudi". Zbog toga se Tarde usredotočuje više na svijet pojedinosti, na infinitezimalno: na *male imitacije, opozicije i invencije* što tvore subreprezentacijsku materiju. A najbolje Tardeove stranice jesu one gdje se analizira neznatna birokratska, lingvistička itd. inovacija. Durkheimovci su odgovorili kako taj pristup spada u psihologiju ili interpsihologiju, a ne u sociologiju. Ali to je samo prividno i na prvi pogled tako: doista izgleda kao da se mikroimitacija odvija među pojedincima. No u isto vrijeme, i na dubljim razinama, ona se tiče toka ili vala, a ne pojedinca. *Imitacija je širenje toka. Opozicija je binarizacija, dovođenje u binarnost tokova. Invencija je sprezanje ili spajanje raznovrsnih tokova.* A što je tok prema Tardeu? To je vjerovanje ili žudnja (dva aspekta svakog sklopa). Tok je uvijek tok vjerovanja i žudnje. Vjerovanjâ i žudnje su temelj svakog društva jer su tokovi, kao takvi podložni "kvantifikaciji": to su pravi društveni kvantiteti, dok su osjeti kvalitativni, a reprezentacije puke rezultante.²¹⁹ Infinitezimalna imitacija, opozicija, invencija su dakle poput kvantuma toka što obilježavaju neko širenje, neku binarizaciju ili neko sprezanje vjerovanjâ i žudnji. Odale važnost statistike, ali pod uvjetom da se bavi vršcima, a ne samo "stacionarnim" područjem reprezentacija. Jer, konačno, razlika nije između društvenog i pojedinačnog (ili unutar-pojedinačnog), već između molarne domene reprezentacija – bile one kolektivne ili individualne – i molekularne domene vjerovanja i žudnje gdje razlikovanje društvenog i pojedinačnog gubi svako značenje jer tokovi se više ne mogu ni pripisati pojedincima niti ih se može podvrgnuti nadkodiranju od strane kolektivnih označitelja. Dok reprezentacije već definiraju velike skupove, ili segmente determinirane na nekoj liniji, vjerovanja i žudnje su tokovi obilježeni s kvantumima, koji se stvaraju, iscrpljuju ili preobražavaju, nadodaju jedni drugima, kombiniraju ili suptrahiraju jedni od dru-

²¹⁹ Prema Tardeu, psihologija je kvantitativna utoliko ukoliko proučava sastavnice želje i vjerovanja u osjetu. A logika je kvantitativna kad se ne ograničuje na oblike reprezentacije nego doseže stupnjeve vjerovanja i želje te njihove kombinacije: usp. *La logique sociale*, Alcan, Pariz, 1893.

gih. Tarde je izumio jednu mikrosociologiju koju je razvio do punine njezinih mogućnosti i unaprijed opovrgnuo iskrivljenjâ kojih će biti žrtvom.

To je način na koji je moguće razlikovati segmentiranu liniju i kvantumski tok. Mutacijski tok uvijek podrazumijeva nešto što teži umaknuti kodovima, osloboditi se od kodova. A kvantumi su upravo znakovi ili stupnjevi deteritorijalizacije na dekodiranom toku. Nasuprot, kruta linija podrazumijeva nadkodiranje koje nadomješta odumiruće kodove, a segmenti su poput reteritorijalizacija na nadkodirajućoj ili nadkodiranoj liniji. Vratimo se slučaju izvornoga grijeha: to je sâm čin toka koji obilježava dekodiranje u odnosu prema stvaranju (s jednim jedinim otočićem očuvanim za Djevicu) i deteritorijalizaciju u odnosu prema Adamovoj zemlji, no u isto vrijeme provodi nadkodiranje binarnim i rezonancijskim organizacijama (Vlasti, Crkva, carstva, bogati-siromašni, muškarci-žene itd.) i komplementarne reteritorijalizacije (na Kainovoj zemlji, na radu, na rađanju, na novcu itd.). Dva referencijalna sustava u obrnutu su odnosu jedan prema drugome, tako da ovaj izmiče onome, a onaj zaustavlja ovoga i sprečava ga da i dalje bježi. No oni su u isti mah strogo komplementarni i supostojeći jer jedan postoji samo s obzirom na drugoga; a ipak se razlikuju, i u izravnu su odnosu jedan prema drugome – ali ne tako da bi se posve podudarali, jer drugi u zbilji zaustavlja prvog samo na "ravni" koja više nije ravan prvoga, dok se zamah prvoga nastavlja na njegovoj vlastitoj ravni.

Društveno polje neprestano pokreću svakovrsna kretanja dekodiranja i deteritorijalizacije što utječu na "mase" prateći različite brzine i tempa. To nisu protuslovlja, već bjegovi. Na toj razini, sve je pitanje *mase*. Na primjer, ugrubo od X. do XIV. stoljeća svjedočimo pospješanju činiteljâ dekodiranja i brzina deteritorijalizacije: masama posljednjih osvajača koje prodiru sa sjevera, istoka i juga, vojnim masama koje se pretvaraju u pljačkaške bande, crkvenim masama izloženim udaru nevjernika i krivovjeraca, koje si zadaju sve deteritorijalizirane ciljeve, masama seljaka koji napuštaju vlastelinske veleposjede, masama veleposjednika koji su i sâm prisiljeni otkrivati znatno manje teritorijalne načine izrabljivanja od kmetstva, gradskim masama koje se odvajaju od unutrašnjosti zemlje i u gradovima nalaze sve manje teritorijalizirana društvena uređenja, ženske mase koje se odcjepljuju od staroga afektivnog i bračnog koda, monetarne mase koje prestaju biti predmetom zgrtanja i lansiraju se u velike trgovačke krugove.²²⁰ Možemo

²²⁰ O svemu tome usp. osobito Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, International Publishers, New York, 1964, i Georges DUBY, *Guerriers et paysans*, Gallimard, Pariz, 1973.

navesti križarske ratove kao ono što ostvaruje spajanje tih tokova u kojemu svaki tok oživljava i pospješuje druge (čak i tok ženskosti u “dalekoj Princezi”, čak i tok djece u križarskim ratovima XIII. stoljeća). No u isto vrijeme, i na nerazdruživ način, dolazi do nadkodiranja i reteritorijalizacijâ. Križarski će se ratovi dopustiti nadkodirati od pape i nametnut će im se teritorijalni ciljevi. Sveta zemlja, mir Božji, nova vrsta opatija, nove figure novca, novi modusi izrabljivanja seljaka zakupima i sustavom plaća (ili povratkom na ropstvo), reteritorijalizacije grada itd. tvore složeni sustav. U toj optici, valja nam sada uvesti razliku između dvaju pojmova, *spajanja* i *sprezanja* tokova. Jer, dok “spajanje” obilježava način na koji se dekodirani i deteritorijalizirani tokovi međusobno potiču, pospješuju svoj zajednički bijeg i zbrajaju ili potpiruju svoje kvantume, “sprezanje” tih istih tokova označava prije njihov relativni zastoj, nešto poput gomilišta koje sada začepiljuje ili zabrtvljuje linije bijega, ostvaruje sveopću reteritorijalizaciju te tokove dovodi pod dominaciju jednog od njih koji ih je sposoban nadkodirati. No uvijek je najdeteritorijaliziraniji tok, pod prvim aspektom, onaj koji ostvaruje gomilanje ili sprezanje procesâ, determinira nadkodiranje i služi kao temelj reteritorijalizaciji, prema drugom aspektu (već smo susreli teorem prema kojem se reteritorijalizacija uvijek zbiva *na* najviše deteritorijaliziranom). Tako trgovačka buržoazija gradova spreže ili kapitalizira znanje, tehnologiju, sklopove i krugove u čiju će ovisnost plemstvo, Crkva, obrtnici, čak i seljaci *ući*. Upravo stoga što je vršak deteritorijalizacije, pravi akcelerator čestica, ona ostvaruje i sveukupnu reteritorijalizaciju.

Zadatak povjesničara sastoji se u tome da odredi “razdoblje” supostojanja ili istodobnosti dvaju kretanja (dekodiranja-deteritorijalizacije s jedne strane, i nadkodiranja-reteritorijalizacije s druge). Upravo je tijekom tog razdoblja moguće razlikovati molekularni i molarni aspekt: s jedne strane *mase ili tokove*, s njihovim mutacijama, kvantumima deteritorijalizacije, spajanjima, pospješivanjima, i s druge strane *klase ili segmente*, s njihovom binarnom organizacijom, rezonancijom, sprezanjem ili gomilanjem, njihovom linijom nadkodiranja koja povlašćuje pojedinu liniju.²²¹ Razlika

²²¹ Rosa Luxemburg u “Sozialreform oder Revolution” (1899) i “Massenstreik, Partei und Gewerkshaftern” (1906) postavila je problem razlikâ i odnosâ između masa i klasa, ali iz još subjektivnog gledišta: mase kao “nagonski temelj klasne svijesti” (usp. članak Nicolasa Boultea i Jacquesa Moirouxa “Masse et Parti”, u *Partisans*, br. 45, “*Rosa Luxemburg vivante*”, 1969). Alain Badiou i François Balmès iznose objektivniju hipotezu: mase su “invarijante” koje se suprotstavljaju formi-državi općenito i izrabljivanju, dok su klase povijesne varijable koje determiniraju konkretnu državu, a, u slučaju proletarijata, mogućnost njegova zbiljskog nestan-

između makropovijesti i mikropovijesti uopće se ne tiče duljine predviđenih trajanja, dugog ili kratkog, već zasebnih referencijalnih sustava, ovisno o tome razmatra li se nadkodirana segmentirana linija ili kvantumski mutacijski tok. A kruti sustav ne zaustavlja drugi: tok se nastavlja ispod linije, uvijek mutacijski, dok linija totalizira. *Masa* i *klasa* nemaju iste obrise ni istu dinamiku, premda se jedna ista grupa može odrediti dvama znakovima. Buržoazija kao masa i kao klasa... Odnosi masa prema drugim masama nisu isti kao odnosi “odgovarajućih” klasa prema drugim klasama. Naravno, postoji jednako mnogo odnosa snage, i jednako mnogo nasilja, na obje strane. No stvar je u tome da ista borba poprma dva vrlo različita vida, zbog kojih se i pobjede i porazi razlikuju. Masovna se kretanja pospješuju i smjenjuju (ili se ublažuju na duže vrijeme, zapadaju u duge obamrlosti), ali pritom skaču iz jedne klase u drugu, prolaze kroz mutacije, ispuštaju ili odašilju nove kvantume koji imaju funkciju modificirati klasne odnose, nanovo dovesti u pitanje njihovo nadkodiranje i njihovu reteritorijalizaciju, usmjeriti drugamo nove linije bijega. Ispod reprodukcije klasâ uvijek postoji varijabilna karta masâ. Politika operira s pomoću makroodluka i binarnih odabira, binariziranih interesa, no domena odlučivog ostaje vrlo malena. A političko odlučivanje nužno uranja u svijet mikrodeterminacija, privlačnosti i žudnji, koje mora izvidjeti ili procijeniti na drukčiji način. Ispod linearnih koncepcija i segmentnih odluka, procjena tokova i njihovih kvantuma. Michelet upućuje neobičan prigovor Franji I. kad mu zamjera što je krivo procijenio useljenički tok kojim se u Francusku slilo mnoštvo ljudi zavađenih s Crkvom: Franjo I. u njemu je vidio samo prilik potencijalnih vojnika, umjesto da nasluti masovni molekularni tok koji je Francuska mogla iskoristiti kako bi stala na čelo jedne drukčije reformacije od one koja je nastupila.²²² Problemi su uvijek te vrste. Dobra ili loša, politika i njezine prosudbe uvijek su molarne, ali molekularno i njegove procjene jesu ono što je “provodi”.

Sada smo sposobniji nacrtati kartu. Vratimo li riječi “linija” njeno općenito značenje, uviđamo da ne postoje samo dvije linije, već da ih zapra-

ka (*De l'Idéologie*, Maspero, Pariz, 1976). No teško je pritom vidjeti zašto, s jedne strane, mase i same nisu povijesne varijable, i s druge strane, zašto se ta riječ odnosi samo na izrabljivane (“seljačka-plebejska masa”), dok je itekako primjenjiva i na vlastelinske, buržoaske – pa čak i monetarne – mase.

²²² Jules Michelet, *Histoire de France au seizième siècle*; u *Oeuvres Complètes*, sv: 7, Flammarion, Pariz, 1971.

vo ima tri: 1) Relativno gipka linija isprepletenih kodova i teritorijalnosti. To je razlog zbog kojeg smo započeli od takozvane *primitivne* segmentiranosti, gdje segmentacije teritorijâ i rodoslovljâ tvore društveni prostor. 2) Kruta linija, koja dovodi do dualne organizacije segmenata, koncentričnosti krugova u rezonanciji i poopćenog nadkodiranja: društveni prostor ovdje podrazumijeva *državni aparat*. To je drukčiji sustav od primitivnog, upravo zbog toga što nadkodiranje nije još snažniji kod, već specifičan proces različit od onog kodovâ (isto tako, reteritorijalizacija nije još jedan teritorij, već se zbiva u jednom drugom prostoru od onog teritorijâ, naime upravo u nadkodiranome geometrijskom prostoru). 3) Jedna ili više linija bijega, obilježenih s kvantumima, definiranih dekodiranjem i deteritorijalizacijom (na tim linijama uvijek funkcionira nešto poput *ratne mašine*).

No manjkavost ovoga prikaza je u tome što on navodi na zaključak da su primitivna društva bila prva. U stvari, kodovi nikada nisu odjeljivi od kretanja dekodiranja, teritorijâ, vektora deteritorijalizacije što prolaze kroz njih. Niti nadkodiranje i reteritorijalizacija dolaze poslije. Prije bi se moglo reći da postoji prostor gdje supostoje tri vrste čvrsto isprepletenih linija, plemena, carstva i ratne mašine. Moglo bi se reći i da su linije bijega prve, *ili* su to već skrtnuti segmenti, dok gipke segmentacije neprestano osciliraju između njih. Uzmimo sljedeću tvrdnju povjesničara Pirennea o barbarskim plemenima: "Barbari se nisu bacili na Carstvo sami od sebe. Prema njemu su ih gonile hunske navale koje su odredile čitav tijek budućih invazija."²²³ S jedne strane imamo krutu segmentiranost Rimskog Carstva, s njegovim središtem rezonancije i njegovom periferijom, njegovom državom, njegovom *pax romanom*, njegovom geometrijom, njegovim taborima, njegovim *limesima*. Zatim, na horizontu, pojavljuje se jedna posve drukčija linija, ona nomada koji izlaze iz stepe, daju se u djelatan i fluidan bijeg, posvuda pronose deteritorijalizaciju, odašilju tokove čiji se kvantumi užaruju, odnošeni ratnom mašinom bez države. Migrirajući barbari smješteni su negdje između: oni dolaze i odlaze, prelaze i nanovo prelaze granice, pljačkaju, otimaju i ucjenjuju, ali se i integriraju i reteritorijaliziraju. Ponekad prodiru duboko u Carstvo, pripisujući sebi određeni njegov segment, postaju plaćenici ili saveznici, utvrđuju se, zauzimaju teritorije ili sâmi osnivaju države (mudri Vizigoti). Ponekad, naprotiv, prelaze na stranu nomada i s njima se udružuju, postaju nerazaznatljivi (sjajni Ostrogoti). Možda zbog toga što su bili neprestano na udaru Huna i Vizigota, Vandali, ti "Goti druge zone", povlače liniju bijega koja ih čini jednako snažnima

²²³ Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, P.U.F., Pariz, 1937, str. 7.

kao njihove gospodare. To je jedina banda ili masa koja je prešla Sredozemlje. No i oni su ostvarili posve neočekivanu reteritorijalizaciju: carstvo u Africi.²²⁴ Čini se dakle da tri linije ne samo da supostoje nego se preobražavaju, prelaze jedna u drugu. I ovaj put, uzeli smo sumarni primjer u kojem linije ilustriraju različite grupe. Sve to još više vrijedi kad se radi o linijama u jednoj istoj grupi, jednome istom pojedincu.

Prema tome, odsada bi bilo bolje govoriti o istodobnim stanjima apstraktne Mašine. S jedne strane postoji *apstraktna mašina nadkodiranja*: ona definira krutu segmentiranost, makrosegmentiranost, jer proizvodi ili, bolje, reproducira segmente tako što ih suprotstavlja dva po dva, dovodi u rezonanciju sva središta te proteže homogeni, djeljivi, u svim smjerovima izbrazdani prostor. Takva apstraktna mašina povezana je s državnim aparatom. Ali usprkos tome ne izjednačavamo je s državnim aparatom. Na primjer, apstraktna mašina će se definirati *more geometrico* ili, u drugim uvjetima, "aksiomatikom". No državni aparat nije ni geometrija ni aksiomatika: on je samo sklop reteritorijalizacije koji efektuira mašinu nadkodiranja u određenim granicama i uvjetima. Moguće je samo ustvrditi kako se državni aparat teži poistovjetiti s tom apstraktnom mašinom koju efektuira. Upravo tu pojam totalitarne države poprima značenje: država postaje totalitarna kad se, umjesto da u vlastitim granicama efektuira globalnu mašinu nadkodiranja, s njome poistovjeti i stvori uvjete za "autarkiju", proizvođači reteritorijalizaciju s pomoću "zatvorene posude", u himbi praznine (što nikada nije ideološka, već uvijek ekonomska i politička operacija).²²⁵

S druge strane i na drugome polu postoji apstraktna mašina mutacije, koja operira s pomoću dekodiranja i deteritorijalizacije. Ona povlači linije bijega: upravlja kvantumskim tokovima, osigurava stvaranje-spajanje tokova, odašilje nove kvantume. Ona je sâma u stanju bijega, i podiže ratne mašine na svojim linijama. Ona tvori drugi pol jer kruti ili molarni segmenti neprestano začepuju, zabrtvljuju, priječe linije bijega, dočim ih ona neprestano dovodi u protjecanje, "između" krutih segmenata i u drugom, submolekularnom smjeru. No i između dvaju polova posto-

²²⁴ Usp. Emile Félix Gautier, *Genséric, roi des Vandales*, Payot, Pariz 1932. ("Upravo zbog toga što su bili najslabiji, vječito gurani s leđa, bili su prisiljeni otići najdalje.")

²²⁵ Ono što definira totalitarizam nije važnost nekog javnog sektora, jer ekonomija u mnogo slučajeva ostaje liberalnom. Definira ga umjetna uspostava "zatvorenih posuda", osobito monetarne i čak industrijske. Ponajprije su u tome smislu talijanski fašizam i njemački nacizam bili totalitarne države, kao što pokazuje Daniel Guérin (*Fascisme et grand capital*, Maspero, Pariz, 1936, pon. izd. 1945 i 1965).

ji čitavo područje navlastito molekularnog posredovanja, prijevoda, čas transdukcije gdje su ponekad molarne linije već uobličene lomovima i raspuklinama, a ponekad su linije bijega već privučene k crnim rupama, spajanja tokova već zamijenjena limitativnim sprezanjima, a odašiljanja kvantuma preobražavaju se u točke-središta. I to se sve zbiva istovremeno. Linije bijega istovremeno spajaju i nastavljaju svoje intenzitete, dovode do izbijanja znakova-čestica iz crnih rupa; ali se i sunovraćuju nazad u vrtlog crnih mikrorupa, u molekularna sprezanja koja ih prekidaju, a ulaze i u nadkodirane, postojane, binarizirane, koncentrirane segmente, ustrojene oko središnje crne rupe.

Što je središte ili žarište moći? To nam pitanje može pokazati isprepletenost svih tih linija. Govori se o moći vojske, Crkve, škole, o javnoj i privatnoj moći... Središta se moći očito tiču krutih segmenata. Svaki molaran segment ima svoje središte ili svoja središta. Moglo bi se prigovoriti da i sâmi segmenti pretpostavljaju središta moći koja ih razlikuju i povezuju, suprotstavljaju i dovode u rezonanciju. Ali ne postoji nikakvo protuslovlje između segmentiranih dijelova i centraliziranog aparata. S jedne strane, najkruća segmentiranost ne onemogućava centralizaciju: zajednička središnja točka ne djeluje, naime, kao točka u kojoj bi se sve druge točke stopile u jedno, nego kao točka rezonancije na horizontu, iza svih drugih točaka. Država nije točka koja preuzima na sebe sve druge točke, već rezonantna komora za sve točke. Čak ni kad je država totalitarna, njezina se funkcija rezonancije za samosvojna središta i segmente ne mijenja: jedino što se odvija u uvjetima "zatvorene posude" koji povećavaju njezinu unutrašnju moć ili udvostručuju "rezonanciju" nekim "prisilnim kretanjem". Stoga s druge strane, i obrnuto, najstroža centralizacija ne ukida razlikovanje središta, segmenata i krugova. Uvijek kad se povuče, nadkodirajuća linija osigurava premoć jednog segmenta nad drugim (u slučaju binarne segmentiranosti), daje određenom središtu moći relativnu rezonanciju u odnosu prema drugima (u slučaju kružne segmentiranosti), ističe dominantni segment kojim sâma prolazi (u slučaju linearne segmentiranosti). Centralizacija je tako uvijek hijerarhijska, ali hijerarhija je uvijek segmentirana.

Svako središte moći je također i molekularno, te ostvaruje svoju moć na mikrolozičkom tkanju gdje postoji samo kao difuzno, raspršeno, demultiplicirano, minijaturizirano, uvijek pomično, a koje djeluje s pomoću tanahnih segmentacija, u pojedinostima i pojedinostima pojedinosti. Foucaultova analiza "disciplinâ" ili mikromoći (škola, vojska, tvornica, bolnica itd.) svjedoči o tim "žarištima nestabilnosti" gdje se međusobno

suočavaju okupljanja i gomilanja, ali i raskidi i bjegovi, i gdje dolazi do inverzija.²²⁶ Više nije riječ o Učitelju, već o nadzorniku, najboljem đaku, najgorem đaku, podvorniku itd. Više nije riječ o generalu, već o mlađim časnicima, podčasnicima, vojniku u meni, pa i buntovniku, od kojih svaki ima svoje težnje, svoje polove, svoje sukobe, svoje odnose snaga. Čak se i časnički namjesnik i podvornik spominju samo u svrhu tumačenja – jer oni imaju molaranu stranu i molekularnu stranu, te objelodanjuju da general i zemljovlasnik također imaju dvije strane. Ne bismo kazali da vlastito ime gubi moć, no ulazeći u te zone nerazlučivosti ono stječe novu moć. Kafkinim načinom govora: to više nije službenik Klamm, već možda njegov tajnik Momus ili neki drugi molekularni Klammovi, čije su razlike, međusobne i između njih i Klamma, to veće što se više ničemu ne mogu pripisati ("Ne zadržavaju se oni [službenici] uvijek pokraj iste knjige, ali i ne mijenjaju knjige, već mijenjaju mjesta... pri tom mijenjanju mjesta, upravo zbog uskog prostora, moraju gurati jedan kraj drugoga." "Da, taj službenik, vrlo sličan Klammu, sjedi u vlastitom uredu, za vlastitim pisačim stolom i da na vratima piše njegovo ime, ja više ne bih sumnjao",²²⁷ veli Barnabas koji bi sanjao o jedinstveno molarnoj segmentiranosti, ma koliko bila kruta i užasna, kao jedinom jamstvu izvjesnosti i sigurnosti, da nije prisiljen zamijetiti kako molaran segmenti nužno uranjaju u tu molekularnu juhu koja im služi kao hrana i zbog koje njihovi obrisi dršću). A svako središte moći ima tu mikroteksturu. Mikrotekstura – a ne mazohizam – objašnjava način na koji potlačeni uvijek mogu zauzimati djelatno mjesto u sustavu tlačenja: radnici bogatih zemalja djelatno sudjeluju u izrabljivanju trećeg svijeta, naoružavanju diktaturâ, zagađivanju atmosfere.

Nema u tome ništa neobično, jer ta se tekstura smješta između linije nadkodiranja, s krutim segmentima, i konačne kvantumske linije. Ona neprestano oscilira između njih i čas povraća kvantumsku liniju na segmentiranu liniju, čas uzrokuje bijeg tokova i kvantuma iz segmentirane linije. Upravo je to treći aspekt središta moći, ili njihova granica. Ta sre-

²²⁶ Michel Foucault, Nadzor i kazna, str. 26-27: "... te relacije zadiru daleko u dubinu društva, a da nisu lokalizirane u odnosima između država i građana ili na granici među klasama i da se ne zadovoljavaju time da (...) reproduciraju opći oblik zakona ili vladavine (...) njima su definirane bezbrojne točke sučeljavanja, žarišta nestabilnosti od kojih svako sadrži svoje opasnosti od sukoba, borbi i barem prijelaznog izvrtanja odnosa snaga."

²²⁷ Kafka, Dvorac, str. 193, 197. (Prev.)

dišta naime nemaju drugu svrhu doli prevesti, koliko je u njihovoj moći, tokovne kvantume u linijske segmente (budući da se samo segmenti mogu totalizirati, na ovaj ili onaj način). No tako se suočavaju s počelom svoje moći i temeljem svoje nemoći u isti mah. Nipošto suprotnosti, moć i nemoć se dopunjavaju i potkrepljuju jedna drugu u nekoj vrsti očaravajućeg zadovoljstva koje nalazimo prije svega u posve osrednjih državnika, i koje definira njihovu "slavu". Jer oni izvlače slavu iz svoje nesposobnosti predviđanja, izvlače moć iz svoje nemoći, budući da ova potvrđuje kako nije bilo izbora. Jedini "veliki" državnici su oni koji se pripajaju na tokove, kao pilot-znakove, znakove-čestice, te odašilju kvantume što izbijaju izvan crnih rupa: nije slučajno da se ti ljudi susreću samo na linijama bijega, u trenutku dok ih povlače, ispipavaju, slijede ili pretječu, čak i ako se varaju i padaju (Hebrej Mojsije, Vandal Gajzerik, Mongol Džingis, Kinez Mao...). Ali ne postoji Moć koja bi upravljala samim tim tokovima. Nitko ne dominira povećanjem neke "monetarne mase". Kad se slika gospodara, ideja države ili tajnog upravljanja projicira sve do granica svemira, kao da postoji dominacija na tokovima jednako kao i na segmentima, posljedica je pad u apsurdnu i fiktivnu reprezentaciju. Burza pruža bolju sliku tokova i njihovih kvantuma nego država. Kapitalisti mogu gospodariti viškom vrijednosti i njegovom raspodjelom, ali ne i tokovima iz kojih višak vrijednosti proistječe. Obrnuto, središta moći djeluju na točkama gdje se tokovi preobraćaju u segmente: ona su mjenjači, konverteri, oscilatori. No to ne znači da su sami segmenti posljedica moći odlučivanja. Vidjeli smo, naprotiv, kako se segmenti (na primjer, klase) formiraju na sprezištu masa i deteritorijaliziranih tokova, te kako najdeteritorijaliziraniji tok determinira dominantni segment: tako je dolar dominantni segment novca, buržoazija dominantni segment kapitalizma itd. Segmenti dakle i sami proizlaze iz neke apstraktne mašine. Ali iz središta moći proizlaze sklopovi koji efektuiraju tu apstraktnu mašinu, to jest, koji neprestano prilagođuju varijacije mase i toka segmentima krute linije, u odnosu prema dominantnom segmentu i segmentima nad kojima se dominira. U tim je prilagodbama često mnogo perverzne invencije.

U tom će se smislu govoriti, na primjer, o bankarskoj moći (svjetska banka, središnje banke, kreditne banke): ako tok novca-financiranja, ili kreditnog novca, podrazumijeva masu ekonomskih transakcija, banke odlučuju o konverziji toga *stvorenog* kreditnog novca u segmentirani platni novac koji je *prisvojen*, gotov ili državni novac za kupnju dobara koja su i sama segmentirana (u tome se pogledu očituje važnost kamatne stope). Banke odlučuju o konverziji dviju vrsta novca: konverziji segmenata druge vrste

u homogenu cjelinu, odnosno u bilo koje dobro.²²⁸ To bi se moglo utvrditi i za svako središte moći. Svako središte moći ima ta tri aspekta ili zone: 1) zonu moći, koja se tiče segmenata čvrste krute linije; 2) zonu nerazlučivosti, koja se tiče difuzije u mikrofizičkom tkanju; 3) zonu nemoći, koja se tiče tokova i kvantuma koje središte može konvertirati, ali ne i kontrolirati ili determinirati. Svako središte uvijek crpi moć iz dubine svoje nemoći – odatle njegova krajnja zloba i njegova ispraznost. Bolje biti neopazivi kvantum toka nego molarni konverter, oscilator ili distributor! Vraćajući se na primjer novca: prvu zonu predstavljaju javne središnje banke, drugu "neodređeni niz privatnih odnosa između banaka i posuđivača", treću željeni tok novca čije kvantume određuje masa ekonomskih transakcija. Iste ćemo probleme doduše naći, ili ponovo naći, i na razini samih transakcija, u njihovu odnosu prema drugim središtima moći. No u svim tim slučajevima, prva zona središta moći definira se u državnom aparatu, kao sklop koji efektuiru apstraktnu mašinu molarnog nadkodiranja, druga se definira u molekularnom tkanju u koje taj sklop uranja, treća se definira u apstraktnoj mutacijskoj, tokovnoj i kvantumskoj mašini.

Ali ni za jednu od tih linija ne možemo reći da je, po prirodi i nužno, dobra ili loša. Istraživanje opasnosti na svakoj od njih je ono čime se bavi pragmatika ili shizoanaliza, utoliko ukoliko ne teži reprezentirati, interpretirati ni simbolizirati, već samo izraditi karte i povući linije, bilježeći njihova miješanja i razlikovanja u isti mah. Nietzsche kroz Zaratustru i Castaneda kroz Indijanca Don Juana uče o tome kako postoje tri ili čak četiri opasnosti: prvo, Strah, zatim Jasnoća, zatim Moć te, konačno, veliko Gađenje, žudnja za ubijanjem i umiranjem, Strast ukinuća.²²⁹ Možemo dokučiti što je to strah. Neprestano se bojimo gubitka. Sigurnost, velika molarna organizacija koja nas održava, arborescencije za koje se držimo, binarne mašine koje nam daju točno određeni položaj, rezonancije u koje ulazimo, sustav nadkodiranja koji dominira nad nama – sve to želimo. "Vrijednosti, morali, stranke, religije i privatne izvjesnosti što nam ih naša taština i naše samozadovoljstvo u izobilju udjeljuju boravišta su koja svijet pripravlja za one što smatraju da tako stoje čvrsto na tlu i spokojno, među postojećim stvarima; ne znaju ništa o golemu bezglavom uzroku prema kojem idu...

²²⁸ O tim aspektima bankarske moći, usp. Suzanne de Brunhoff, *L'Offre de monnaie*, Maspero, Pariz, 1971, osobito str. 102-131.

²²⁹ Carlos Castaneda, *Učenje Don Juana*. V.B.Z., Zagreb 1996, str. 81-85.

u bijegu od bijega.”²³⁰ Mi bježimo od bijega, skrutnujemo svoje segmente, prepuštamo se binarnoj logici, postajemo to krući na određenom segmentu što su bili krući prema nama na nekom drugom, reteritorijaliziramo se na čemu bilo, poznajemo samo molarnu segmentiranost, kako na razini velikih skupova kojima pripadamo tako i na razini malih grupa u koje se smještamo, kao i na razini onoga što se događa u najintimnijim i najprivatnijim kutcima našeg bića. Sve je uključeno: oblici opažaja, vrste djelovanja, načini kretanja, životni stilovi, semiotički režimi. Muškarac ulazi i kaže: “Je li juha gotova?”, a žena odgovara: “Koji mrgud! Loše si volje?” – suočene dvaju krutih segmenata. Što je segmentiranost kruća, to je za nas više ohrabrujuća. U tome se sastoji strah, koji nas tjera na uzmak na prvu liniju.

Druga opasnost, Jasnoća, čini se manje bjelodana. Ona se, naime, tiče molekularnog. I ovdje je sve uključeno, čak i opažaj, čak i semiotika, ali na drugoj liniji. Na primjer, Castaneda svjedoči o postojanju molekularnog opažaja koji nam otvara droga (ali mnogo toga može služiti kao droga): postižemo zvučni i vizualni mikroopažaj što objelodanjuje prostore i praznine, nalik na rupe u molarnoj strukturi. Upravo je to jasnoća: ta razlikovanja koja se uspostavljaju u onome što nam se činilo punim, te rupe u kompaktnome; i obrnuto, ondje gdje smo maloprije vidjeli završetke jasno ocrtanih segmenata sada vidimo samo nejasne obrube, presizanja, preklape, migracije, činove segmentacije što se više ne podudaraju s krutom segmentiranosti. Sve sada izgleda gipko, praznine u punoći, maglice u formama, drhtaji u crtama. Sve je poprimilo mikroskopsku jasnoću. Mislimo da smo sve shvatili, i iz toga izvlačimo zaključke. Mi smo novi vitezovi: imamo čak i misiju. Mikrofizika migrirajućeg zamijenila je makrofiziku sjedilačkog. Ali ne samo da ta gipkost i ta jasnoća nose opasnosti nego su i same opasnost. Prvo zbog toga što je gipka segmentiranost u opasnosti reproducirati afekte i krute afektacije: obitelj se zamjenjuje nekom zajednicom, bračna se veza zamjenjuje režimom razmjene i migracije, no, što je još gore, dolazi do iskesavanja raznih mikroedipâ, mikrofašizmi utvrđuju zakon, majka se osjeća dužnom seksualno nadraživati svoje dijete, otac postaje mamića. Mračna jasnoća koja ne pada ni sa koje zvijezde, i koja odiše tolikom tugom: ta pokretna segmentiranost izravno proistječe iz najveće krutosti, njena je izravna kompenzacija. Što skupovi postaju više molarnima, to se njihovi elementi i odnosi više molekulariziraju. Postoji deteritorijalizacija, masifikacija, ali samo kako bi se zauzlala i poništila kretanja mase i deteritorijalizacije, te iznašle marginalne reteritorijalizacije koje su još gore od

²³⁰ Maurice Blanchot, *Lamitié*, Gallimard, Pariz, 1971.

drugih. No prije svega, gipka segmentiranost izaziva vlastite opasnosti koje se ne ograničavaju na to da u malom reproduciraju opasnosti molarne segmentiranosti, iz nje proistječu ili je kompenziraju. Kao što smo vidjeli, mikrofašizmi imaju svoju specifičnost koja se može kristalizirati u nekom makrofašizmu, ali može i samostalno plutati po gipkoj liniji i prožimati svaku malu ćeliju. Mnoštvo crnih rupa uopće se ne mora centralizirati, već umjesto toga djelovati poput virusa što se prilagođava najrazličitijim situacijama, stvarajući praznine u opažajima i molekularnim semiotikama. Interakcije bez rezonancije. Umjesto velikoga paranoičnog straha, otkrivamo da smo zapleteni u bezbroj malih monomanija, bjelodanosti i jasnoća što izbijaju iz svake crne rupe i više ne tvore sustav, već mrmor i bruj, zasljepljujuća svjetla koja svakome dodjeljuju misiju suca, djelatelja pravde, policajca na svoju ruku, kućnog gaulajtera. Pobijedili smo strah, otisnuli se od obala sigurnosti, ali smo ušli u sustav koji nije manje koncentriran, nije manje organiziran – sustav malih nesigurnosti zbog kojih svatko pronalazi svoju crnu rupu i u njoj postaje opasan, oboružan jasnoćom s obzirom na svoj slučaj, svoju ulogu i svoju misiju, još više uznemirujuću od izvjesnosti prve linije.

Moć (*Pouvoir*) je treća opasnost, jer se nalazi na obje linije u isti mah. Ona se pruža od krutih segmenata, njihova nadkodiranja i rezonancije sve do tananih segmenata, njihove difuzije i njihovih interakcija, i obrnuto. Svaki moćnik skače s jedne linije na drugu, koristi se čas malim čas velikim stilom, čas stilom nitkova čas bossuetovskom blagorječivošću, naizmjenice demagogijom prodavača u drogeriji i imperijalizmom visokog dužnosnika. No čitav taj lanac i potka moći uronjeni su u svijet koji im izmiče, svijet mutacijskih tokova. I upravo je nemoć moći ono što je čini tako opasnom. Moćnik će uvijek željeti zaustaviti linije bijega, te će u tu svrhu nastojati uhvatiti i fiksirati mašinu mutacije u mašini nadkodiranja. Ali to može učiniti samo tako što će stvoriti prazninu, to jest, fiksirati prvo samu mašinu nadkodiranja zatvarajući je u mjesni sklop zadužen da je efektuira, ukratko, dajući tom sklopu dimenzije mašine: što se događa u umjetnim uvjetima totalitarizma ili “zatvorene posude”.

Ali postoji i četvrta opasnost, koja nas zacijelo ponajviše zanima jer se tiče samih linija bijega. Iako smo prikazali te linije kao neku vrstu mutacije, stvaranja, što se povlače ne samo u imaginaciji nego i u samome tkanju društvene stvarnosti, i premda smo im pripisali kretanje strijele i brzinu apsoluta, bilo bi suviše jednostavno vjerovati da se jedina opasnost od koje one strahuju i s kojom se suočavaju sastoji u tome da se unatoč svemu naposljetku dopuste uhvatiti, začepiti, svezati, ponovo zauzlati, reteritori-

jalizirati. One i sâme odišu neobičnim beznađem, kao nekim vonjem smrti i krvne žrtve, kao stanjem rata iz kojeg se vraćaju slomljene: one imaju vlastite opasnosti različite od prethodnih. Upravo je to nagnalo Fitzgeralda da napiše: "Imao sam dojam da u sumrak stojim usred puste streljane, s praznom puškom u ruci i spuštenim metama. Nikakav problem koji bi trebalo riješiti – samo tišina i zvuk moga disanja... Moje samožrtvovanje bilo je nešto mračno i vlažno."²³¹ Zašto je linija bijega rat iz kojeg postoji opasnost da se izide poražen, uništen, pošto se uništilo sve što se moglo? Upravo se u tome sastoji četvrta opasnost: linija bijega prelazi preko zida, izlazi iz crnih rupa, no umjesto da se spoji s drugim linijama i svaki put poveća svoju valenciju, ona se okreće destruktiji, čistome i jednostavnom ukinuću, strasti ukinuća. To je Kleistova linija bijega, neobičan rat koji on vodi i njegovo samoubojstvo – dvostruko samoubojstvo kao izlaz koji liniju bijega pretvara u liniju smrti.

Ne mislimo tu ni na kakav poriv prema smrti. U žudnji ne postoji nikakav unutarnji poriv, već samo sklopovi. Žudnja je uvijek već u sklopu (*agencé*), i jest ono što sklop određuje da bude. Na sâmoj razini linija bijega, sklop koji ih povlači je vrsta ratne mašine. Mutacije proizlaze iz te mašine, čiji objekt nipošto nije rat, već odašiljanje kvantuma deteritorijalizacije, prolazak mutacijskih tokova (svako je stvaranje u tome pogledu posljedica ratne mašine). Postoji mnoštvo razloga na temelju kojih bi se moglo zaključiti da je ratna mašina drukčijeg podrijetla, da je drukčiji sklop od državnog aparata. Nomadskog podrijetla, ona je usmjerena protiv njega. Jedan od temeljnih problema države jest kako privlastiti tu ratnu mašinu koja joj je strana, učiniti je dijelom svoga aparata, u obliku utvrđene vojne ustanove. A država će uvijek nailaziti na znatne poteškoće u tome pogledu. Upravo kad jedinim objektom ratne mašine postane rat, ona supstituira mutaciju destruktijom te oslobađa najkatastrofičniji naboj. Mutacija nije preobrazba rata: naprotiv, rat je poput pada ili podbačaja mutacije, jedini objekt koji preostaje ratnoj mašini kad izgubi moć da se mijenja. Što se tiče sâmog rata, treba ustvrditi kako on nije drugo doli odvratan ostatak ratne mašine, bilo da je ova dopustila da je državni aparat privlasti, bilo, što je još gore, da se sâma uspostavila kao državni aparat koji više nije dobar ni za što drugo nego za razaranje. Tada ratna mašina više ne povlači mutacijske linije bijega, nego čistu i hladnu liniju ukinuća. (Nešto dalje u tekstu izložit ćemo hipotezu o tome složenom odnosu između ratne mašine i rata).

²³¹ F. Scott Fitzgerald, "The Crack-up," in *The Crack-up. With Other Uncollected Pieces*, New Directions, New York, 1956, str. 77-78, 81.

Tu opet nalazimo paradoks fašizma, u njegovu razlikovanju od totalitarizma. Totalitarizam je, naime, stvar države: bitno se tiče odnosa države kao lokaliziranog sklopa prema apstraktnoj mašini nadkodiranja koju efektuira. Čak i kad se radi o vojnoj diktaturi, državna je vojska, a ne ratna mašina, ono što preuzima vlast i podiže državu na totalitarni stupanj. Totalitarizam je u najvećoj mjeri konzervativan. U fašizmu se, suprotno tome, itekako radi o ratnoj mašini. Kad fašizam skroji totalitarnu državu, to više ne znači da je državna vojska preuzela vlast, već, naprotiv, znači da je ratna mašina preuzela državu. Jedna neobična Viriliova opaska dovodi nas na pravi trag: u fašizmu, država je daleko manje totalitarna nego što je *suicidalna*. U fašizmu postoji neki realizirani nihilizam. Naime, za razliku od totalitarne države koja nastoji zabrtviti sve linije bijega, fašizam se konstruira na intenzivnoj liniji bijega koju pretvara u liniju čistog razaranja i ukinuća. Zanimljivo je da su nacisti od samoga početka najavljivali Njemačkoj što joj donose: u isti mah pirove i smrt, uključujući njihovu vlastitu smrt i smrt Nijemaca. Mislili su da će sâmi propasti, ali da će njihov pothvat neprestano počinjati iznova, šireći se Europom, svijetom, sunčevim sustavom. Ljudi su oduševljeno klicali, ne zato što nisu shvaćali o čemu se radi, već zato što su željeli tu smrt što nastupa smrću drugih. Poput želje da se sve u svakom trenutku stavi na kocku, da se uloži smrt drugih protiv svoje, te sve mjeri pomoću "deleometra". Roman Klause Manna *Mefisto* donosi uzorke sasvim uobičajenih nacističkih govora i razgovora: "Naš život sve više i više gubi herojski patos... Zapravo se sad ne maršira, nego tetura... Naš dragi Führer nas vuče u mrak i ništavilo. Kako da se ne divimo njemu, mi pjesnici koji imamo poseban odnos spram mraka i ponora? ... Plameni na horizontu, potoci krvi po svim putovima i mahniti ples preživjelih, još pošteđenih, oko leševa!"²³² Samoubojstvo se ne nadaje kaznom, već okruženjem smrti drugih. Uvijek je moguće ustvrditi kako se radi samo o mut-

²³² Klaus Mann, *Mefisto*, prev. Vera Čičin-Šain, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1980, str. 232, 233, 234. Postoji mnoštvo takvih tvrdnji u doba kad su nacisti doživjeli uspjeh. Usp. čuvene Goebbelsove formule: "U svijetu apsolutne fatalnosti u kojem se Hitler kreće, više ništa nema smisla, ni dobro ni zlo, ni vrijeme ni prostor, a ono što ljudi zovu uspjehom ne može služiti kao mjerilo... (Hitler će po svoj prilici završiti katastrofom..." *Hitler parle à ses généraux*, Albin Michel, Pariz, 1964). Ta je katastrofičnost uskladiva sa znatnim zadovoljstvom, dobrom savješću i udobnim spokojstvom, kao što nam u drugom kontekstu pokazuju neki slučajevi samoubojstva. Postoji cjelokupna birokracija katastrofe. Za talijanski fašizam, referiramo se osobito na istraživanje Marie-Antoniette Macciochi, "Sexualité féminine dans l'idéologie fasciste", *Tel Quel*, br. 66: ženski eskadron smrti, parade ožalošćenih udovica i majki, parola "Ljesovi i Kolijevke".

nim govorima i ideologiji, ničemu drugom doli ideologiji. Ali to nije istina. Nedostatnost ekonomskih i političkih definicija fašizma ne podrazumijeva naprosto potrebu da im se pridodaju takozvana ideološka određenja. Radije slijedimo Fayea u istraživanju točnog oblikovanja nacističkih iskaza, koji funkcioniraju u politici i ekonomiji jednako kao i u najbesmislenijem razgovoru. Svi ti iskazi sadrže “glupi i odvratni” krik *Živjela smrt!*, čak i na ekonomskoj razini gdje širenje naoružavanja zamjenjuje porast u potrošnji, a ulaganje se pomiče sa sredstava proizvodnje na sredstva čistog razaranja. Paul Virilo u svojoj analizi čini nam se posve opravdano definira fašizam ne pojmom totalitarne države, već pojmom suicidalne države: takozvani totalni rat ne pokazuje se tolikom državnim pothvatom koliko pothvatom ratne mašine koja privlaćuje državu i s pomoću nje tok apsolutnog rata čiji je jedini ishod samoubojstvo sâme države. “Pokretanje dosad nepoznatog materijalnog procesa, koji je doista bezgraničan i besciljan... Jednom pokrenut, njegov mehanizam ne može završiti mirom, jer neizravna strategija zapravo ustanovljuje dominantnu moć izvan uobičajenih kategorija prostora i vremena... Upravo je u užasu svakidašnjice i svojeg miljea Hitler naposljetku pronašao najsigurniji način upravljanja, legitimaciju svoje politike i svoje vojne strategije, i to do samoga kraja, jer nipošto ne oslabljujući odbojnu narav njegove moći, ruševine i užasi i zvjerstva i kaos obično samo povećavaju doseg totalnog rata. *Ako je rat izgubljen, neka nacija propadne* – Telegram 71, u kojemu Hitler odlučuje udružiti snage s neprijateljskima da bi dovršio razaranja vlastitoga naroda zatirući posljednje resurse svoje životne sredine, civilne zalihe svake prirode (pitka voda, gorivo, hrana itd.), bio je uobičajeni ishod...”²³³ To vraćanje linije bijega u liniju razaranja već je pokretalo sva molekularna žarišta fašizma, čineći da ona međudjeluju u ratnoj mašini umjesto da rezoniraju u državnom aparatu. *Ratna mašina koja više nije imala drugi objekt osim rata*, i koja je prihvatila uništiti vlastite funkcionare radije nego da zaustavi razaranja. Sve opasnosti drugih linija blijeđe pred ovom.

²³³ Usp. Paul Virilio, *L'insécurité du territoire*, pogl. 1. Iako poistovjećuje nacizam i totalitarizam, Hannah Arendt ističe sljedeće načelo nacističke dominacije: “Njihovu ideju dominacije ne može realizirati nikakva država i nikakav puki aparat nasilja, već jedino kretanje koje se neprestano održava u pokretu”: Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft* (*The Burden of Our Time*, 1951); *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace and World, 1966, str. 326; čak i rat, i opasnost da se rat izgubi, djeluju kao akceleratori: str. 325-326, 394 i pass., 462 i pass.

10. 1730. - POSTAJANJE-INTENZIVNIM, POSTAJANJE-ŽIVOTINJOM, POSTAJANJE-NEOPAZIVIM...

Sjećanja jednog filmoljupca. – Sjećam se dobrog filma koji se zove *Willard* (1972, Daniel Mann). Možda B-produkcije, ali to je bio dobar nepopularan film, jer likovi nisu ljudi nego štakori. Moja sjećanja nisu nužno

posve ispravna. Ispričat ću priču u grubim crtama. Willard živi sa svojom autoritativnom majkom u staroj obiteljskoj kući. Grozna edipovska atmosfera. Majka mu nalaže da uništi leglo štakora. On pošteđuje jednog (ili dva ili više njih). Nakon žestoke rasprave, majka, koja “podsjeća” na psa, umire. Willard je u opasnosti izgubiti kuću, na koju je neki poslovni čovjek bacio oko. Willard voli glavnog štakora kojeg je spasio, Bena, za kojeg se pokazuje da je nevjerovatno inteligentan. Tu je i bijela ženka štakora, Benova družica. Willard provodi sve vrijeme s njima u uredu. Sada su se nakotili. Willard odvodi čopor štakora, s Benom na čelu, poslovnome čovjeku te mu zadaje užasnu smrt. No nesmotreno uzima svoja dva mezimca u ured, te je prisiljen dopustiti suradnicima da ubiju bijelu štakoricu. Ben uspijeva umaknuti, uputivši Willardu dug, prodoran pogled. Tada ovaj doživljava stanku u svojoj sudbini, u svome *postajanju-štakorom*. Ulaže sve napore kako bi ostao među ljudima. Čak odgovara i na pokušaje djevojke iz ureda koja vrlo “podsjeća” na štakora da mu se približi, ali riječ je samo o sličnosti. Jednoga dana kad je pozvao djevojku k sebi, spreman se zaručiti, nanovo edipizirati, iznenada se pojavljuje Ben, pun mržnje. Pokušava ga otjerati, no uspijeva otjerati samo djevojku te silazi u podrum kamo ga Ben odvlači, gdje bezbrojni čopor štakora čeka da ga rastrgne u komadiće. To je nalik na priču, i nikad ne izaziva nemir ili tjeskobu.

Sve je tu: postajanje-životinjom koje se ne zadovoljava time da djeluje po sličnosti, i za koje sličnost predstavlja više prepreku ili zastoj, postajanje-molekularnim, s koćenjem štakora, čoporom koji potkopava velike molarne moći, obitelj, profesiju, bračnu vezu – pa kobni izbor, jer postoji “miljenik” u čoporu te svojevrsni saveznički sporazum ili stravičan pakt s njime – zatim ustanovljenje sklopa, ratne ili kriminalne mašine, koja može dovesti do samouništenja – kolanje neosobnih afekata, alternativni tok što remeti označiteljske projekte kao i subjektivna čuvstva te konstituira neku neljudsku seksualnost – neodoljiva deteritorijalizacija koja unaprijed osujećuje pokušaje edipovske, bračne ili profesionalne reteritorijalizacije. (Postoje li edipovske životinje, s kojima je moguće “glumiti Edipa”, glumiti obitelj, psiću moj, mačkice moja, a onda i druge životinje koje nas, usuprot tomu, odvlače u neko neodoljivo postajanje? Ili druga pretpostavka: može li ista životinja biti uhvaćena u dvije suprotne funkcije, dva suprotna kretanja, ovisno o slučaju?)

Sjećanja jednog prirodnjaka. – Jedan od glavnih problema prirodnopisa bio je način da se pojme odnosi između životinja. To je bilo nešto znatno

drukčije od kasnijeg evolucionizma koji se definirao u kategorijama genealogije, srodstva, podrijetla i filijacije. Kao što znamo, evolucionizam će naposljetku dospjeti do ideje evolucije koja se ne odvija nužno po načelu filijacije. No u početku nije mogla drugo nego se dati voditi tim genealoškim motivom. S druge strane, prirodopis nije poznavao taj motiv, ili barem nije bio svjestan njegove odsudne važnosti. Sâm Darwin gleda na evolucionističku temu srodstva i prirodnjačku temu zbroja i vrijednosti razlikâ ili sličnosti kao na nešto različito i posve neovisno jedno o drugome: jednako srodne grupe mogu imati posve varijabilne stupnjeve različitosti u odnosu prema pretku. Upravo zbog toga što se bavi prije svega zbrojem i vrijednošću razlika, prirodopis može pojmiti progresije i regresije, kontinuitete i velike prekide, ali ne i evoluciju u strogom smislu riječi, to jest mogućnost nekog podrijetla kojeg *stupnjevi* modifikacije ovise o izvanjskim uvjetima. Prirodopis može misliti samo u kategorijama odnosa, između A i B, ali ne i u kategorijama proizvodnje, od A do x.

No upravo se na razini tih odnosa događa nešto vrlo važno. Prirodopis naime poima odnose između životinja na dva načina: na način niza ili na način strukture. Radi li se o nizu, reći ću: *a* slič *b*, *b* slič *c* itd.; svi se ti termini i sâm *se* povezuju, prema svojim različitim stupnjevima, s jednim eminentnim terminom, savršenosti ili kvalitetom, kao razlogom iza cjelokupna niza. Upravo je to ono što su teolozi zvali analogijom proporcije. Radi li se o strukturi, reći ću: *a* je prema *b* ono što je *c* prema *d*, i svaki od tih odnosa na svoj način ostvaruje savršenost u pitanju: škrge su prema disanju pod vodom ono što su pluća prema disanju na zraku; ili, srce je prema škragama ono što je odsutnost srca prema trahejama... To je analogija proporcije. U prvome slučaju imam sličnosti koje se razlikuju jedne od drugih unutar niza ili između različitih nizova. U drugome slučaju imam razlike koje su slične jedne drugima unutar strukture ili između različitih struktura. Prvi oblik analogije smatra se više razboritim i popularnim, te iziskuje imaginaciju; no to je revna imaginacija koja mora voditi računa o grananjima niza, popunjavati ono što se pokazuje kao raskidi, otklanjati lažne sličnosti i gradirati prave, voditi računa o progresijama i regresijama ili degradacijama u isti mah. Drugi oblik analogije smatra se kraljevskim jer za razliku od prvog iziskuje sve resurse shvaćanja (*entendement*) da bi utvrdio ekvivalentne odnose, otkrivajući kako nezavisne varijable koje se mogu kombinirati u nekoj strukturi tako i korelate koji se međusobno uzrokuju unutar svake strukture. No, ma koliko bile različite, te dvije teme niza i strukture uvijek su supostojale u prirodopisu – naizgled protuslovne, ali zapravo postižući više-manje po-

stojane kompromise.²³⁴ Isto tako, dvije su figure analogije supostojale, u promjenljivim ravnovjesjima, u duhu teologâ. Priroda se naime poimala kao golemi *mimesis*: bilo u obliku lanca bičâ koja se neprestano oponašaju, progresivno ili regresivno, stremeći prema božanskoj višoj krajnjoj granici koju sva oponašaju kao model i razlog niza, graduiranom sličnošću, bilo u obliku zrcalnog Oponašanja koje više nema ništa što bi oponašalo jer je samo model koji svi oponašaju, ovaj put ustrojenom razlikom (ta mimetička ili mimološka vizija u datom je trenutku omogućila ideju evolucije-proizvodnje).

Problem nipošto nije riješen. Ideje ne umiru. Ne samo da preživljavaju naprosto kao arhaizmi, već u određenom trenutku mogu dosegnuti znanstveni stadij, a onda ga izgubiti ili se preseliti u druge znanosti. Tada se može promijeniti njihov status i njihova primjena, pa čak i njihova forma i sadržaj, ali one svejednako čuvaju nešto bitno kroz čitav postupak, pomak, preraspodjelu nove domene. Idejama se uvijek moguće nanovo služiti je se njima već jednom služilo, ali to je moguće u najrazličitijim aktualnim modusima. Jer, s jedne strane, odnosi između životinja nisu samo predmet znanosti nego i sna, simbolike, umjetnosti ili pjesništva, prakse i praktičnog korištenja. S druge strane, odnosi između životinja zapleteni su u odnose čovjeka prema životinjama, muškarca prema ženi, čovjeka prema djetetu, čovjeka prema elementima, čovjeka prema fizičkom i mikrofizičkom univerzumu. Dvostruka ideja "niz-struktura" u određenom trenutku prelazi znanstveni prag, ali niti je odatle potekla niti tu ostaje, ili se pak seli u druge znanosti, pokrećući, na primjer, humanističke znanosti, služeći za proučavanje snova, mitova i organizacijâ. Povijest ideja nikad ne bi trebala biti kontinuirana, mora se čuvati sličnosti, ali i rodoslovljâ i filijacijâ, te samo obilježavati pragove što ih neka ideja prelazi, putovanja koja poduzima i koja mijenjaju njezinu prirodu ili njezin objekt. No, objektivni odnosi među životinjama primijenili su se na određene subjektivne odnose između čovjeka i životinje, sa stajališta kolektivne imaginacije ili društvenog shvaćanja.

Jung je razvio teoriju Arhetipa kao kolektivnog nesvjesnog, gdje životinja ima osobito važnu ulogu u snovima, mitovima i ljudskim kolektivima. Životinja je neodjeljiva upravo od *niza* što sadrži dvostruki aspekt progre-

²³⁴ O toj komplementarnosti između niza i strukture te njenoj različitosti od evolucionizma, usp. H. Daudin, *Cuvier et Lamarck: les classes zoologiques et l'idée de série animale*, i Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Gallimard, Pariz, 1966, pogl. 5.

sija-regresija, i gdje svaki termin ima ulogu mogućeg preobrazitelja libida (metamorfoza). Iz toga proizlazi cjelokupan pristup snu jer, s obzirom na prisutnost uznemirujuće slike, postavlja se pitanje kako je uklopiti u arhetipski niz. Taj niz može sadržavati ženske, muške ili dječje, ali jednako tako i životinjske, biljne ili čak elementarne, molekularne sekvence. Za razliku od prirodopisa, nije više čovjek najviša točka niza: to može biti i životinja za čovjeka, lav, rak, ptica grabljivica ili uš, u odnosu prema određenom činu, određenoj funkciji, u skladu s određenim zahtjevom nesvjesnog. Bachelard piše vrlo lijep jungovski spis time što utvrđuje razgranati Lautréamontov niz, uzimajući u obzir koeficijent brzine metamorfozâ i stupanj savršenosti svakog termina u odnosu prema čistoj agresivnosti kao razlogu niza: zmijin očajnik, nosorogov rog, pseći zub i sovin kljun, no, još više orlova ili lešinara kandža, rakova kliješta, nožice uši, pipci hobotnice. Cijelo je Jungovo djelo prožeto mimezom što u svojim mrežama povezuje prirodu i kulturu s pomoću analogijâ proporcije u kojima nizovi i njihove krajnje granice, a osobito životinje koje zauzimaju srednji položaj, osiguravaju konverzijske cikluse priroda-kultura-priroda: arhetipovi kao "analoške reprezentacije".²³⁵

Je li bilo slučajno što je strukturalizam tako žestoko osudio ugled pripisan imaginaciji, uspostavu sličnosti duž čitava niza, oponašanje što prožima čitav niz i dovodi ga do krajnje granice, poistovjećenje s potonjom? Ništa nije izričitije u tome pogledu od čuvenih tekstova Lévi-Straussa o totemizmu: nadići izvanjske sličnosti da bi se došlo do *unutarnjih homologija*.²³⁶ Više se ne radi o instituciji serijske organizacije imaginarnog, već o simboličkom i strukturnom poretku shvaćanja. Više se ne radi o stupnjevanju sličnosti i dolaženju u krajnjem slučaju do poistovjećenja Čovjeka i Životinje u srcu mističke participacije. Radi se o ustrojavanju razlika s ciljem da se dođe do korespondiranja odnosâ. Životinja se raspodjeljuje na osnovi diferencijalnih odnosa ili distinktivnih opozicija između vrstâ, a tako i čovjek, prema razmatranim grupama. U instituciji totema, nećemo reći da se određena grupa ljudi poistovječuje s određenom životinjskom vrstom, već da ono što je grupa A prema grupi B, to je vrsta A' prema vrsti B'. Ta se metoda radikalno razlikuje od prethodne: ako dvije ljudske grupe imaju svaka svoju totemsku životinju, valja otkriti što omogućuje dvama

²³⁵ Usp. Carl Jung, *Symbole der Wandlung* (prv. izd. 1912, pon. izd. 1924, 1937, 1950) – *Métamorphoses de l'âme et ses symboles*, Librairie de l'Université, Ženeva, 1973; i Gaston Bachelard, *Lautréamont*, Corti, Pariz, 1963.

²³⁶ Claude Lévi-Strauss, *Totemizam danas*, prev. I. Čolović i B. Čolak-Antić, Biblioteka XX vek, BIGZ, Beograd 1979, str.103

totemima da imaju odnose analogne onima između dviju grupa – što je Vrana prema Sokolu...

Ta je metoda primjenjiva i na odnose između Čovjeka i djeteta, Muškarca i žene itd. Utvrđujući, na primjer, da ratnik ima začuđujući odnos prema mladoj djevojci, pazit ćemo da ne uspostavimo imaginaran niz koji bi ih povezao, već ćemo umjesto toga tražiti krajnju granicu koja prouzročuje ekvivalentnost odnosâ. Tako Vernant tvrdi da je udaja prema ženi ono što je rat prema muškarcu, iz čega proishodi homologija djevice koja odbija udaju i ratnika koji se prurušava u djevojku.²³⁷ Ukratko, simboličko shvaćanje supstituira analogiju proporcije analogijom proporcionalnosti, serijalizaciju sličnosti strukturiranjem razlikâ, poistovjećenje krajnjih granica jednakošću odnosâ, metamorfoze imaginacije metaforama u konceptu, veliki kontinuitet između prirode i kulture dubokom pukotinom koja raspodjeljuje korespondencije bez sličnosti između prirode i kulture, oponašanje izvornog modela mimezom koja je sama prvobitna i lišena modela. Nikad čovjek nije mogao reći: "Ja sam bik, vuk..." Ali može reći: ja sam prema ženi ono što je bik prema kravi, ja sam prema drugom čovjeku ono što je vuk prema janjetu. Strukturalizam je velika revolucija, uslijed koje cijeli svijet postaje razumniji. S obzirom na dva modela, niz i strukturu, Lévi-Strauss ne ograničava se na to da prida modelu strukture sav ugled prave metode klasifikacije, već otpravlja model niza u mračno područje žrtve koje prikazuje iluzornim i čak lišenim zdrave pameti. *Serijska tema žrtve* mora ustupiti mjesto *strukturnoj temi* pravilno shvaćene *totemske institucije*. A ipak, i ovdje kao i u prirodopisu dolazi do mnogih kompromisa između arhetipskih nizova i simboličkih struktura.²³⁸

Sjećanja jednog bergsonovca. – Ništa od rečenoga nas ne zadovoljava, s ograničenog stajališta u koje se smještamo. Vjerujemo u postojanje vrlo specifičnog postajanja-životinjom koje prolazi kroz čovjeka i odnosi ga sa

²³⁷ J.-P. Vernant, *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Mouton, Pariz, 1968, str. 15-16.

²³⁸ O suprotstavljenosti žrtvenog niza i totemske strukture, usp. Claude Lévi-Strauss, *Divlja misao*, Zagreb 2001, 246-250. No, unatoč svojoj strogosti prema nizu, Lévi-Strauss prepoznaje kompromise između dviju tema: struktura, naime, i sama podrazumijeva vrlo konkretan osjećaj za afinitete (49-50) i temelji se na dvama nizovima između kojih ustrojava homologije odnosâ. Prije svega, "postajanje-povijesnim" može prouzročiti komplikacije ili degradacije koje supstituira te homologije sličnostima i identifikacijama krajnjih granica (str. 127. i *pass.*, te ono što Lévi-Strauss naziva "naličjem totemizma").

sobom, a ne zahvaća životinju manje od čovjeka. "Od 1730. do 1735, govori se samo o vampirima..." A očito je da strukturalizam ne vodi računa o tom postajanju, jer njegov je cilj upravo zaniijekati ili u najmanju ruku obezvrijediti njegovo postojanje: korespondencija odnosâ ne tvori postajanje. Tako kad naiđe na takva postajanja što odasvud prožimaju društvo, strukturalizam u njima vidi fenomene degradacije koji se udaljuju od istinskog poretka i pripadaju nepredvidljivostima dijakronije. No, Lévi-Strauss u svojem proučavanju mitova neprestano nailazi na te nagle radnje kojima čovjek postaje životinja i, u isto vrijeme, životinja postaje... (ali što ona postaje? Čovjek ili nešto drugo?). Pokušaj da se ti *blokovi postajanja* objasne korespondencijom dvaju odnosa uvijek je moguć, no bez dvojbe osiromašuje ciljani fenomen. Ne bi li trebalo priznati da je mit kao klasifikacijski okvir prilično nesposoban bilježiti ta postajanja, koja su više nalik na dijelove priče? Ne bi li trebalo Duvignaudovoj hipotezi o "anomijskim" fenomenima što prožimaju društva koji nisu degradacije mitske prirode, već nesvodivi dinamizmi koji povlače linije bijega i impliciraju druge forme izraza od onih mita, čak i ako ih ovaj na svoj način preoblikuje kako bi ih obuzdao?²³⁹ Kao da osim dvaju modela, onoga žrtve i niza, odnosno onoga totemske institucije i strukture, ima mjesta i za nešto drugo, više tajno, više podzemno: *vrača* i postajanja, koja se izražavaju u pričama, a ne više u mitovima ili obredima.

Postajanje nije korespondencija odnosâ. Ali nije ni sličnost, oponašanje te, u konačnici, identifikacija. Cjelokupna strukturalistička kritika niza čini se nepobitnom. Postajati ne znači napredovati ni nazadovati prema nekom nizu. A, prije svega, postajanje se ne zbiva u imaginaciji, čak i kad imaginacije dosegne najuzvišeniju kozmičku ili dinamičku razinu, kao kod Junga ili Bachelarda. Postajanje-životinjom nije san ni fantazma. Ono je posve stvarno. Ali o kojoj se stvarnosti radi? Naime ako se postajanje-životinjom ne sastoji u tome da se životinju glumi ili oponaša, očito je da čovjek ne postaje "stvarno" životinja, kao što životinja ne postaje "stvarno" nešto drugo. Postajanje proizvodi samo sebe samo. Upadamo u lažnu alternativu ustvrđujući da ili oponašamo, ili jesmo. Stvarno je samo postajanje, blok postajanja, a ne tobože utvrđene krajnje granice unutar kojih prolazi onaj tko postaje. Postajanje se može i mora odrediti kao postajanje-životinjom koje nema granicu od koje bi se radilo o postaljoj životinji. Postajanje-životinjom čovjeka je stvarno iako životinja kojom on postaje to nije i, istodobno, postajanje-drugim životinje je stvarno iako to drugo to nije. Valja razjasniti: neko postajanje nema subjekt različit od sebe; ali nema ni krajnju granicu, jer njegova krajnja granica po-

²³⁹ Usp. Jean Duvignaud, *L'Anomie. Heresie et Subversion*, Anthropos, Pariz, 1973.

stoji samo kao uhvaćena u neko drugo postojanje kojeg je subjektom, i koje supostoji, tvori blok, s prvim. To je princip stvarnosti svojstvene postojanju (bergsonovska ideja supostojanja vrlo različitih "trajanja", viših ili nižih od "našega", koja sva komuniciraju jedna s drugima).

Konačno, postojanje nije evolucija, ponajmanje evolucija filijacijom i po podrijetlu. Postojanje ne proizvodi ništa filijacijom, svaka je filijacija imaginarna. Postojanje je uvijek druge prirode nego što je filijacija. Ono je po prirodi udruživanje. Ako evolucija uključuje istinska postojanja, uključuje ih u golemom području *simbiozâ* koje uvode u igru bića posve drukčijih ljestvica i oblasti, bez ikakve mogućnosti filijacije. Postoji blok postojanja koji hvata osu i orhideju, ali od kojeg nijedna osa i orhideja ne mogu poteci. Postoji blok postojanja koji grabi mačku i babuna, čije udruživanje ostvaruje virus tipa C. Postoji blok postojanja između mladog korijenja i određenih mikroorganizama, čije udruživanje ostvaruju organske tvari sintetizirane u lišću (rizosfera). To što se novoevolucionizam pokazao tako originalnim dijelom proizlazi iz njegova odnosa prema tim fenomenima u kojima evolucija ne ide od nečega manje do nečega više razlučenog, prestaje biti filijacijska evolucija nasljeđivanja te postaje više komunikacijska ili kontaminacijska. Taj oblik evolucije koji se ostvaruje između heterogenih elemenata mogli bismo nazvati "involucijom", pod uvjetom da se involucija ni na koji način ne pobrka s regresijom. Postojanje je involutivno, involucija je stvaralačka. Regresirati znači ići prema manje razlučenome. No, involuirati znači tvoriti blok koji hita slijedeći vlastitu liniju, "između" elemenata koji su u igri i ispod utvrdivih odnosa.

Novoevolucionizam nam se čini važnim zbog dva razloga: životinja se ne definira svojim obilježjima (specifičnim, generičkim itd.), već populacijama koje variraju od sredine do sredine ili u istoj sredini. Kretanje više ne nastaje samo, ni ponajprije, uslijed filijacijskih proizvodnji, nego ga proizvode i transverzalne komunikacije među heterogenim populacijama. Postojanje je rizom, a ne klasifikacijsko ili genealoško stablo. Postajati zacijelo ne znači oponašati, niti se poistovjećivati; ne znači ni regresirati-progresirati, ni korespondirati, ustanovljavati korespondentne odnose, ni proizvoditi, proizvoditi filijaciju ili filijacijom. Postajati je glagol koji je posve konzistentan u sebi samom. On se ne svodi na "pojaviti se" ni "biti" ni "biti jednak" ni "proizvoditi", niti nas tome vodi.

Sjećanja jednog vrača, I. – U nekom postojanju-životinjom uvijek se radi o čoporu, bandi, populaciji, napučivanju, ukratko, mnogostrukosti. Mi smo vračevi to oduvijek znali. Posve je moguće da neka druga tijela, koja

se, uostalom, znatno razlikuju među sobom, imaju drukčiji pogled na životinju: od životinje je moguće zadržati i iz nje je moguće izvući određena obilježja, vrste i rodove, forme i funkcije itd. Društvu i državi trebaju životinjska obilježja da bi klasificirali ljude. Prirodopisu i znanosti trebaju obilježja da bi klasificirali same životinje. Serijalizam i strukturalizam ponekad građiraju obilježja na osnovi njihovih sličnosti, a ponekad ih raspoređuju prema njihovim razlikama. Životinjska obilježja mogu biti mitska ili znanstvena. No, nas ne zanimaju obilježja, već modusi širenja, rasplodnje, zapremanja, kontaminacije, napučivanja. Ja sam legija. Opčaranost čovjeka vuka mnoštvom vukova koji ga gledaju. Što bi bio jedan jedincati vuk? Ili kit, uš, štakor, muha? Belzebub je đavo, ali đavo kao gospodar muha. Vuk nije u prvom redu obilježje ili određen broj obilježja, već vukovanje. Uš je uševanje... itd. Što je krik neovisno o populaciji kojoj se obraća ili je uzima kao svjedoka? Virginia Woolf ne doživljava sebe kao majmuna ili ribu, već kao mnoštvo majmuna i jato riba, sukladno svojem promjenljivoj odnosu postojanja prema osobama kojima pristupa. Ne želimo utvrditi kako neke životinje žive u čoporima. Ne želimo ulaziti u apsurdne evolucionističke klasifikacije *à la* Lorenz, gdje postoje inferiorni čopori i superiorna društva. Tvrdimo da je svaka životinja ponajprije grupa, čopor. I da joj nisu svojstvena obilježja, već modusi čopora, čak i ako postoji potreba za daljnjim razlikovanjima unutar tih modusa. Upravo se u toj točki čovjek susreće sa životinjom. Ne postajemo životinjom bez opčaranosti čoporom, mnogostrukošću. Fascinacija vanjskim? Ili je mnogostrukost koja nas opčarava već povezana s nekom mnogostrukošću koja nas nastava? U svome remek-djelu *Demoni i čudesna (Démons et merveilles)*, Lovecraft iznosi priču o Randolphu Carteru, koji osjeća kako se njegovo "ja" poljuljava te doživljava strah veći od straha od anihilacije: "Carteri ljudskog i u isti mah neljudskog oblika, kičmenjaci i beskičmenjaci, obdareni sviješću i lišeni svijesti, životinjski i biljni. Pa čak i Carteri koji nemaju nikakve veze sa zemaljskim životom, već se sablažnjivo kreću u pozadini planeta i galaksija i sustava i kozmičkih kontinuum... Utonuti u ništavilo znači pronaći spokojni zaborav; ali biti svjestan svojeg postojanja i istovremeno znati da više nisi određeno biće različito od drugih", ni različito od postojanja što prolaze kroz nas, "to je neizrecivi vrhunac agonije i strave".²⁴⁰ Hofmannstahl, ili bolje, Lord Chandos, opčaran je "narodom" umirućih štakora, te u njemu, preko njega, u pukotinama njegovog razdrtog sebstva "duša živo-

²⁴⁰ H. P. Lovecraft, "Through the Gates of the Silver Key," u *The Dream-Quest of Unknown Kadath*, Ballantine Books, New York, 1970, pp. 191-192. (Prev.)

tinje pokazuje zube čudovišnoj sudbini”: ne sažaljenje, već *protuprirodna participacija*.²⁴¹ Tada se u njemu rađa jedan neobičan imperativ: ili prestati pisati, ili pisati kao štakor... Ako je pisac vrač, to je stoga što je pisanje postajanje, pisanje je izbrazdano neobičnim postajanjima koja nisu postajanja-piscem, već postajanje-štakorom, postajanje-kukcem, postajanje-vukom itd. Treba reći zašto. Mnoga se samoubojstva pisaca objašnjavaju tom protuprirodnom participacijom, tim protuprirodnim vjenčanjima. Pisac je vrač jer doživljava životinju kao jedinu populaciju pred kojom je načelno odgovoran. Njemački predromantik Karl Philipp Moritz ne osjeća se odgovornim za telad što ugiba nego za telad što ugiba i daje mu nevjerovatan osjećaj nepoznate Prirode – *afekt*.²⁴² Afekt naime nije osobni osjećaj, a nije ni obilježje, već efektuacija moći čopora koja uzdrma i poljuljava samostvo.²⁴³ Tko nije doživio silovitost tih životinjskih sekvenci koje, makar i na trenutak, čovjeka istržu iz njegova čovještva te ga nagone da čeprka po svom kruhu poput glodavca ili mu daju žute mačje oči? Užasna involucija koja nas poziva k nečuvanim postajanjima. To nisu regresije, premda im se mogu pridružiti fragmenti i sekvence regresije.

Isto tako, treba razlikovati tri vrste životinja: prve su individuirane životinje, sentimentalni kućni ljubimci, edipovske životinje od kojih svaka ima svoju malu priču, “moja” maca, “moj” pas. Potonje nas pozivaju na regresiju, odvlače nas u narcističku kontemplaciju, i to su jedine životinje koje psihoanaliza shvaća, jer ispod njih može otkriti sliku taticice, mamice, brace (kad psihoanaliza govori o životinjama, životinje se uče smijati): *onaj tko voli mačke ili pse je budala*. A postoji i druga vrsta, životinje s obilježjima ili atributima, rodovske, klasifikacijske ili državne životinje, životinje kakvima

²⁴¹ Hugo von Hofmannstahl, *Lettres du voyageur a son retour*, prev. Jean-Claude Schneider, Mercure de France, Pariz, 1969, pismo od 9. svibnja 1901.

²⁴² Usp. J.-C. Bailly, *La légende dispersée*, 10-18, str. 36-43.

²⁴³ Pojam afekta i s njime bitno povezan pojam afekcije u Deleuzeovoj filozofiji primaju osobito značenje: “Afekt se kod Deleuzea ne shvaća u freudovskome smislu (psihička energija koja se oslobađa), već u spinozističkome smislu. U Spinoze, afekcija (*affectio*) je, kako se određuje u I. knjizi *Etike*, modus supstancije ili modifikacija koja zahvaća taj modus. Afekti (*affectus*), kojima je posvećena III. knjiga, odnose se na ono što se u tradiciji razumijevalo pod “strastima” (*passiones*): afekcije tijela s pomoću kojih se njegova sposobnost djelovanja povećava ili smanjuje, te ideje tih afekcija.” (*Vocabulaire*, str. 30). Ali Deleuze će i uvelike proširiti i preinačiti njegovo značenje u kontekstu estetike i umjetnosti. Primjenjujući ga na umjetničko stvaralaštvo i opisujući umjetnika kao “stvaratelja afekata”, u *Qu'est-ce que la philosophie* (G. Deleuze i F. Guattari, Ed. de Minuit, Pariz, 1991), Deleuze definira afekt kao “postajanje ne-ljudskim čovjeka” (str. 163). (Prev.)

ih smatraju veliki božanski mitovi da bi iz njih izvukli nizove ili strukture, arhetipove ili modele (Jung je, međutim, pritom dublji od Freuda). Končno, postoje više demonske životinje, životinje-čopori ili životinje-afekti koje tvore mnogostrukost, postajanje, populaciju, priču... No, i opet, ne bi li se svaka životinja mogla tretirati na ta tri načina? Uvijek postoji mogućnost da se životinja, bila to uš, gepard ili slon, tretira kao domaća životinja, moja mala privatna zvjerčica. Na drugome polu, prema svakoj se životinji može odnositi i na način čopora ili roja – to je primjereno nama vračevima. Čak i mačka, čak i pas... A pastir, dreser, đavo mogu imati omiljenu životinju u čoporu, ali na drukčiji način od navedenog. Da, svaka životinja jest ili može biti čopor, ali prema promjenjivim stupnjevima vokacije koji čine lakšim ili težim otkriće mnogostrukosti, količine mnogostrukosti što je životinja u sebi, već prema slučaju, u zbilji ili potencijalno nosi. Banke, bande, stada, populacije nisu niže vrste društvenih formacija, već su afekti i moći (*puissances*), involucije koje svaku životinju uvode u jednako moćno postajanje kao što je ono čovjeka sa životinjom.

J. L. Borges, autor čuven po iznimnoj erudiciji, u najmanju je ruku upropastio dvije knjige čiji su samo naslovi lijepi: prvu, *Opću povijest gadosti*, upropastio je jer je previdio ključnu razliku koju vračevi uspostavljaju između prevare i izdaje (postajanje-životinjom tu je otpočetak prisutno, na strani izdaje). Druga je *Priručnik fantastične zoologije*, gdje ne samo što se koristi sklepanom i bezbojnom slikom mita nego i isključuje sve probleme čopora te odgovarajućeg čovjekovog postajanja-životinjom: “Namjerno smo iz ovog priručnika izuzeli legende o preobrazbama ljudskoga bića: o *lobisónu*, vukodlaku itd.”²⁴⁴ Borgesa zanimaju samo obilježja, čak i na najfantastičnija, dok vračevi znaju da su vukodlaci čopori, kao i vampiri, i da se ti čopori preobražavaju jedni u druge. No, što to zapravo znači, životinja kao grupa ili čopor? Ne podrazumijeva li grupa filijaciju koja nas vraća nazad na reprodukciju određenih obilježja? Kako pojmiti neko napučivanje, neku rasplodnju, neko postajanje bez filijacije ili nasljedne proizvodnje? Mnogostrukost bez jedinstva pretka? Stvar je vrlo jednostavna i svima poznata, iako se o njoj govori samo u tajnosti. Filijaciji suprotstavljamo epidemiju, nasljeđu kontaminaciju, spolnoj reprodukciji i produkciji napučivanje kontaminacijom. Grupe, ljudske i životinjske, razmnažaju se kontaminacijama, epidemijama, bojištima, katastrofama. Poput hibrida koji su sâmi sterilni a nastaju iz spolnog odnosa koji se neće reproducirati, već

²⁴⁴ Jorge Luis Borges, *Priručnik fantastične zoologije*, prev. Ivan Ott, Školska knjiga, Zagreb, 2001, str. 8. (Prev.)

će svaki put nanovo započeti, i tako zauzeti još jedan djelić tla. Participacije, protuprirodna vjenčanja, jesu prava Priroda koja se proteže kroz svoja kraljevstva. Rasplodnja epidemijom, kontaminacijom, nema nikakve veze s filijacijom nasljeđivanjem, premda se dvije teme miješaju i imaju potrebu jedna za drugom. Vampir ne proizvodi potomstvo, on prenosi zarazu. Razlika je u tome što kontaminacija i epidemija uključuju posve heterogene elemente: na primjer, čovjeka, životinju i bakteriju, virus, molekulu, mikroorganizam. Ili, u slučaju tartufa, stablo, muhu i svinju. Kombinacije koje nisu ni genetske ni strukturne, među-kraljevstva, protuprirodne participacije, no Priroda uvijek tako postupa, protiv sebe. Daleko smo od proizvodnje potomaka, od nasljedne reprodukcije koja od razlikâ zadržava samo dvojnost spolova unutar iste vrste te male preinake tijekom naraštajâ. Za nas, suprotno tome, postoji onoliko spolova koliko ima elemenata u simbiozi, onoliko razlika koliko ima elemenata uključenih u proces kontaminacije. Znamo da između muškarca i žene prolazi mnoštvo bića, koja dolaze iz drugih svjetova, nošena vjetrom, koja tvore rizom okolo korijenova i ne dopuštaju se pojmiti u kategorijama proizvodnje, već samo u kategorijama postajanja. Univerzum ne funkcionira putem filijacije. Želimo ustvrditi samo da su životinje čopori, i da se čopori formiraju, razvijaju i preobražavaju kontaminacijom.

Te mnogostrukosti s heterogenim elementima, i koje su-funkcioniraju s kontaminacijom, ulaze u određene *sklopove*, gdje ljudska bića ostvaruju svoja postajanja-životinjom. No, treba paziti da ne pobrkamo te mračne sklopove, koji podjaruju u nama ono što je najdublje, s organizacijama kao što su bračna ustanova i državni aparat. Možemo navesti lovačka društva, ratnička društva, tajna društva, zločinačka društva itd. Njima su svojstvena postajanja-životinjom. U njima nećemo tražiti režime filijacije obiteljskog tipa ni načine klasifikacije i atribucije državnog ili predr državnog tipa, pa čak ni serijska ustrojstva religijskog tipa. Usprkos vanjskom dojmu i mogućim brkanjima, ovo nije ni izvorno tlo ni mjesto za primjenu mitova. To su priče ili pripovijesti i iskazi postajanja. Stoga je besmisleno hijerarhizirati čak i životinjske kolektivitete sa stajališta izmašanog evolucionizma koji čopore smješta na dno ljestvice te im nadograđuje obiteljska i državna društva. Naprotiv, tu postoji razlika u prirodi: podrijetlo čoporâ posve je drukčije od podrijetla obitelji i država. Čopori neprestance potajno obrađuju i izvana uzdrnavaju obitelji i države s drugim formama sadržaja, drugim formama izraza. Čopor je životinjska stvarnost i stvarnost čovjekovog postajanja-životinjom u isti mah. Lovačka mašina, ratna mašina, zločinačka mašina kao posljedicu imaju svakovrsna postajanja-životinjom koja se

ne očituju u mitu, a još manje u totemizmu. Dumézil je pokazao kako su ta postajanja bitno pripadala ratniku, ali samo kao izvanjskom obiteljima i državama, utoliko ukoliko je potkopavao filijacije i klasifikacije. Ratna mašina je uvijek izvanjska državi, čak i kad se ova njome služi i kad je privlaćuje. Ratnik ima cjelokupno postajanje koje podrazumijeva mnogostrukost, brzinu, svudašnjost, metamorfozu i izdaju, moć afekta. Ljudi-vukovi, ljudi-medvjedi, ljudi-divlje mačke, ljudi svake životinjskosti, tajna bratstva jesu život bojištâ. Ali to su i životinjski čopori, koji služe ljudima u bitkama ili ih slijede i iskorištavaju. A svi zajedno šire zarazu.²⁴⁵ Postoji složen skup sačinjen od čovjekovog postajanja-životinjom, životinjskih čopora, slonova i štakora, vjetrova i oluja, bakterija što siju zarazu. Jedan jedini *Furor*. Rat je sadržavao zoološke sekvence prije nego što je postao bakteriološki. Vampiri, vukodlaci, glad i epidemija proliferiraju zahvaljujući ratu. Bilo koja životinja može biti uhvaćena u te čopore i njima odgovarajuća postajanja. Znamo za prisutnost mačaka na bojištima, čak i kao dio trupa. Zbog toga ne treba toliko razlikovati životinjske vrste koliko različita stanja ovisno o kojima se one uklapaju u obiteljske institucije, državne aparate, ratne mašine itd. (a koji je odnos mašine pisanja ili glazbene mašine prema postajanju-životinjom?).

Sjećanja jednog vrača, II. – Naše je prvo načelo bilo: čopor i kontaminacija, čoporska kontaminacija jest ono s pomoću čega djeluje postajanje-životinjom. No, drugo načelo kao da tvrdi suprotno: svagdje gdje postoji mnogostrukost, naći će se i iznimni pojedinac, i s njime se treba udružiti da bi se postalo-životinjom. Možda ne postoji jedan jedincati vuk, ali po-

²⁴⁵ O ratniku, njegovu izvanjskom položaju u odnosu prema državi, obitelji, religiji, o postajanja-životinjama, postajanja-divljim zvijerima u koje ulaze, usp. Dumézil, osobito *Mythes et dieux des Germains*, E. Leroux, Pariz 1939; *Horace et les Curia-ces*, Gallimard, Pariz, 1942; *Heur et malheur du guerrier*, Flammarion, Pariz, 1985; *Mythe et épopée*, Gallimard, Pariz, 1968-1973, sv. 2. Možemo se referirati i na proučavanja društava čovjeka-leoparda itd., u Subsaharskoj Africi: moguće je da ta društva potječu od ratničkih bratstava. No, pošto je kolonijalna država zabranila plemenske ratove, ona su se pretvorila u društva zločina, čuvajući svoju političku i teritorijalnu važnost. Jedno od najboljih istraživanja o tome je Paul Ernest Joeset, *Les sociétés secrètes des hommes-léopards en Afrique noire*, Payot, Pariz, 1955. Postajanja-životinjama svojstvena tim skupinama čine nam se znatno drukčija od simboličkih odnosa između čovjeka i životinje kakvi se pojavljuju u državnim aparatima, ali i u predr državnim institucijama totemističkog tipa. Lévi-Strauss jasno pokazuje kako totemizam već podrazumijeva neku vrstu države u zametku, jer probija plemenske granice (*Divlja misao*, str. 136 i *pass.*)

stoji vođa grupe, gospodar čopora, ili pak stari svrgnuti predvodnik koji sada živi sâm: postoji Samotnjak, ali postoji i Demon. Willard ima svoga mezimca, štakora Bena, i postaje-štakorom samo u odnosu s njime, u svojevrsnu ljubavnom, a potom mrzilačkom udruživanju. *Moby Dick*, kad ga se uzme u cjelini, jedno je od najvećih remek-djela postajanja: kapetan Ahab ima neodoljivo postajanje-kitom, no ono zaobilazi čopor ili jato te izravno djeluje čudovišnim udruživanjem s Jedinim, Levijatanom, Mobyjem Dickom. Uvijek postoji pakt s demonom, a demon se pojavljuje ponekad kao vođa grupe, ponekad kao Samotnjak postrani grupe, a ponekad kao viša Moć (*Puissance*) grupe. Iznimni pojedinac ima mnogo mogućih položaja. Kafka, još jedan veliki autor stvarnog postajanja-životinjom, pjeva o narodu miševa; no Josephine, mišja pjevačica, katkada ima povlašteno mjesto u grupi, katkada ima mjesto izvan grupe, a katkada sklizne u kolektivne iskaze grupe i u njima se, anonimna, izgubi.²⁴⁶ Riječju, svaka Životinja (*Animal*) ima svoje Anomalno (*Anomal*). Pojasnimo: svaka životinja uhvaćena u svoj čopor ili svoju mnogostrukost ima svoje anomalno. Primijećeno je da riječ "anomalno", pridjev koji je izišao iz uporabe, ima vrlo drukčije podrijetlo od riječi "abnormalno": a-normalno, latinski pridjev koji u francuskom jeziku nema imenice, označava ono što nema pravila ili što se kosi s pravilom, dok "an-omalija", grčka imenica koja je izgubila svoj pridjev, označava nejednakost, hrapavost, sirovost, vršak deteritorijalizacije.²⁴⁷ Abnormalno se može definirati samo u odnosu prema obilježjima, specifičnim ili generičkim; no anomalno je položaj ili skup položaja u odnosu prema nekoj mnogostrukosti. Vračevi se stoga služe starim pridjevom "anomalno" kako bi smjestili položaje iznimnog pojedinca u čopor. Uvijek je Anomalno, *Moby Dick* ili Josephine, ono s čime se udružuje da se postane-životinjom.

Po svemu sudeći doista se radi o protuslovlju: između čopora i usamljenika, između masovne kontaminacije i preferencijalnog udruživanja, između čiste mnogostrukosti i iznimnog pojedinca, između aleatornog skupa i predodređenog odabira. A protuslovlje je stvarno: Ahab odabire Moby Dicka, u tome odabiru koji ga nadilazi i koji dolazi odnekle drugdje, samo tako što krši zakon kitolovaca prema kojem se prvo mora slijediti čopor. Pentesileja razbija zakon čopora, čopora ženâ, zakona kujâ, kad

²⁴⁶ Aluzija na Kafkinu pripovijetku *Josephine, die Sägerin oder Das Volk der Mäuse* (1924.) (Prev.).

²⁴⁷ Usp. Georges Canguilhem, *Le normal et le pathologique*, P.U.F., Pariz, 1943, 1966, str. 81-82.

odabire Ahileja za omiljenog neprijatelja. A ipak, upravo tim anomalnim odabirom svatko ulazi u svoje postajanje-životinjom, postajanje-psom Pentesileje, postajanje-kitom kapetana Ahaba. Mi vračevi dobro znamo da su protuslovlja stvarna, ali i da stvarna protuslovlja postoje samo da bismo im se smijali. Jer čitavo se pitanje zapravo svodi na sljedeće: koja je zapravo priroda anomalnog? Koju funkciju ono ima u odnosu prema grupi, prema čoporu? Očito je da anomalno nije naprosto izniman pojedinac, što bi nas vodilo nazad domaćoj ili obiteljskoj životinji, edipiziranoj životinji u smislu psihoanalize, slici oca itd. Ahabov *Moby Dick* nije sličan maci ili psiću koje njena vlasnica, postarija dama, obasipa pažnjom i tetoši. Za Lawrencea, postajanje-kornjačom u koje ulazi nema nikakve veze sa sentimentalnim ili kućanskim odnosom. I Lawrence spada među pisce koji nas ostavljaju zapitanima i zadivljenima, jer su umjeli povezati svoje pisanje s nečuvanim stvarnim postajanjima-životinjama. A prigovor koji se upućuje Lawrenceu jest upravo: "Vaše kornjače nisu stvarne!" On odgovara: možda, ali moje postajanje jest stvarno, čak i osobito ako izmiče vašoj prosudbi, jer vi ste obična kućna psetanca...²⁴⁸ Anomalno, omiljeni element čopora, nema nikakve veze s mezimačkim, kućnim ili psihoanalitičkim pojedincem. No anomalno nije ni nositelj vrste koji bi predstavljao specifična i generička obilježja u najčišćem stanju, jedinstveni model ili uzor, oličenje tipskog savršenstva, eminentni termin niza ni temelj neke apsolutno harmonične korespondencije. Anomalno nije ni pojedinac ni vrsta, u sebi nosi samo afekte, bliske ili subjektivirane osjećaje, ni specifična i označivačka obilježja. Ljudske nježnosti jednako su mu strane kao ljudske klasifikacije. Lovcraft tu stvar ili entitet, Stvar koja dolazi i odlazi preko ruba, linearnu a ipak mnogostrukou, "što vrvi, kulja, biba se i pjeni, šireći se poput zarazne bolesti, taj bezimni užas" naziva *Outsider*.

Ni pojedinac ni vrsta, što je anomalno? To je fenomen, ali fenomen granice (*de bordure*). Naša je hipoteza sljedeća: mnogostrukost se ne definira elementima od kojih se sastoji, ni obilježjima od kojih se sastoji u poimanju, već linijama i dimenzijama koje sadrži u "intenziji". Promijenite li dimenzije, dodate li ili oduzmete koju, mijenjate mnogostrukost. Odatle postojanje granice (*bordure*) za svaku mnogostrukost, koja ni u kom slučaju

²⁴⁸ D. H. Lawrence: "Već mi je dodijalo slušati kako takve životinje ne postoje... Ako sam ja žirafa, a prosječni Englezi koji o meni pišu i tvrde da me poznaju fini dobro odgojeni psi, što ćemo, životinje se razlikuju... Ne volite me. Nagoni vam se ne sviđa životinja koja jesam." D. H. Lawrence, *The Collected Letters of D. H. Lawrence*, sv. 2, Viking, New York, 1962, pismo J. M. Murryu od 20. svibnja 1929, str. 1154.

nije središte, već obavijajuća linija ili krajnja dimenzija s obzirom na koju se mogu računati druge, sve one što konstituiraju čopor u određenom trenutku (s one strane granice, priroda mnogostrukosti se mijenja). Upravo to kapetan Ahab kaže svome pomoćniku: nemam nikakvu osobnu priču s Mobyjem Dickom, ne tražim nikakvu osvetu, a ni nikakav mit koji bih trebao raspresti – ali imam postajanje! Moby Dick nije ni pojedinac ni rod, već granica, koju moram udariti kako bih dosegnuo čitav čopor, kako bih dosegnuo do čitavog čopora i prešao onkraj. Elementi čopora su samo imaginarne “lutke-modeli”, obilježja čopora su samo simbolični entiteti, važna je samo granica – anomalno. “Za mene je Bijeli kit ona zidina...”, bijeli zid... “Ponekad mislim da iza toga zida nema ništa više.”²⁴⁹ Budući da je anomalno takva granica, bolje shvaćamo različite položaje u odnosu prema čoporu ili mnogostrukosti koju obrubljuje, te različite položaje opčaranog Sebstva. Moguće je čak izvršiti klasifikaciju čoporâ a da se pritom izbjegnemo klopke evolucionizma koji bi u njima vidio niži kolektivni stadij (umjesto da uzmu u obzir osobite sklopove koje oni stavljaju u pogon). U svakom slučaju, granica čopora i anomalni položaj postoji uvijek kad se, bez obzira na vrstu, životinja nađe na liniji ili u procesu povlačenja linije u odnosu prema kojoj se svi drugi članovi čopora smještaju u neku polovicu, lijevu ili desnu: periferni položaj zbog kojeg više nije moguće reći je li anomalno i dalje u grupi, već izvan grupe ili na pokretnoj granici grupe. No, ponekad svaka životinja doseže tu liniju ili zauzima taj dinamični položaj, kao u roju komaraca gdje se “svaki pojedinac u grupi nasumce pomiče sve dok ne ugleda sve ostale u istom poluprostoru: tada brže-bolje mijenja smjer kako bi se vratio u grupu, a stabilnost u posljednji trenutak zajamčuje *barijera*.”²⁵⁰ Ponekad određena životinja ocrtava i zauzima granicu kao predvodnik čopora. Ponekad, pak, granicu definira ili udvostručuje biće druge prirode koje više ne pripada čoporu ili mu nikad nije pripadalo, koje predstavlja moć drukčijeg reda i potencijalno djeluje kao prijetnja ili dreser, autsajder itd. U svakom slučaju, ne postoji grupa bez tog fenomena granice-ruba ili anomalnog. Grupe doduše podrivaju i vrlo različite sile, koje u njima uspostavljaju unutarnja središta bračnog, obiteljskog ili državnog tipa, i koje ih prisiljavaju da prijeđu u posve drukčiji oblik društvenosti, zamjenjujući afekte čopora obiteljskim osjećajima ili državnim razumljivostima. Sredi-

²⁴⁹ Herman Melville, *Moby Dick*, prev. Zlatko Gorjan i Josip Tabak, Globus media d.o.o., Zagreb, 2004, svezak I, pogl. 36 “Na kasaru”, str. 197. (Prev.)

²⁵⁰ René Thom, *Stabilité structurelle et morphogénèse*, Interéditions, Pariz, 1972. (ur. W. A. Benjamin), str. 319.

šte, ili unutarnje crne rupe, dobivaju glavnu ulogu. Evolucionizam u tome vidi napredak, a ista sudbina snalazi i ljudske čopore uvijek kad se oni teže ustrojiti kao čisto obiteljska, autoritarna ili čak fašistička grupa.

Vračevi su oduvijek imali anomalni položaj, na granici poljâ ili šumâ. Oni pohode rubove. Nalaze se na granicama grada ili između dvaju gradova. Ono što je važno jest njihov afinitet prema udruživanju, paktu, koji im daje oprečni status od onoga filijacije. Odnos s anomalnim je odnos udruživanja. Vrač ima odnos udruživanja s demonom kao moći anomalnog. Onodobni su teolozi jasno razlikovali dvije vrste prokletstava kojima je podložna seksualnost. Prva se tiče seksualnosti kao procesa filijacije kojim se prenosi istočni grijeh. No, druga je se tiče kao moći udruživanja što potiče nezakonite veze i nedopuštene ljubavi. Ta se moć utoliko više razlikuje od prve ukoliko teži spriječiti prokreaciju, budući da demon nije kadar razmnožavati se, te mora djelovati na neizravne načine (na primjer, biti ženski sukub muškarca i potom postati muški sukub žene kojoj se prenosi sjeme prvoga). Udruživanje i filijacija doduše ulaze u regulirane odnose putem bračnih zakona, no čak i tada udruživanje zadržava opasnu i zaraznu moć. Leach je uspio pokazati da, unatoč svim iznimkama za koje se čini da pobijaju to pravilo, vrač pripada ponajprije grupi koja je povezana s grupom na koju djeluje samo udruživanjem: na primjer, u nekoj matrilinearnoj grupi vrača ili vračaru valja tražiti na očevoj strani. A moguće je pratiti opći razvoj vračanja već prema tome zadobiva li udruživački odnos trajnost ili poprima političku vrijednost.²⁵¹ Nije dovoljno sličiti vuku ili živjeti kao vuk da bi se proizveli vukodlaci u vlastitoj obitelji: potrebno je da pakt s đavlom bude popraćen udruživanjem s nekom drugom obitelji, i upravo povratak tog udruživanja u prvu obitelj, reakcija tog udruživanja na prvu obitelj proizvodi vukodlake učinkom *feedbacka*. U lijepoj priči Erckmanna i Chatriana, *Hugues le loup*, sabrane su predaje o toj složenoj situaciji.

Vidimo kako protuslovlje između dviju tema, “kontaminacija životinjom kao čoporom” i “pakt s anomalnim kao iznimnim bićem”, sve više iščezava. Leach s pravom povezuje pojmove udruživanja i kontaminacije, pakta i epidemije. Analizirajući vračanje u Kachinâ, piše: “Smatralo se da se urok prenosi hranom koju spravlja žena... Vještice Kachinâ je više kontaminacijsko nego hereditarno... ono je povezano s nekrvnom

²⁵¹ Edward Leach, *Rethinking Anthropology*, Humanities Press, New York, 1971, str. 18-25.

srodnošću, a ne krvnim srodstvom.”²⁵² Udruživanje ili pakt su forma izraza za zarazu ili epidemiju koje su forma sadržaja. U vraćanju, krv je kontaminacijska i udruživačka. Može se reći da je postajanje-životinjom stvar vraćanja: 1) zbog toga što podrazumijeva prvi odnos udruživanja s demonom; 2) zbog toga što demon ima ulogu granice životinjskog čopora u koji čovjek ulazi ili u kojem postaje, kontaminacijom; 3) zbog toga što to postajanje i samo podrazumijeva drugo udruživanje, s nekom drugom ljudskom grupom; 4) zbog toga što ta nova granica između dviju grupa upravlja kontaminacijom životinje i čovjeka u čoporu. Postoji cjelokupna politika postajanjâ-životinjom, koja je politika vraćanja, što se se razrađuje u sklopovima koji nisu obiteljski ni religijski ni državni. Oni više daju izraz manjinskim, ili potlačenim, ili zabranjenim, ili pobunjenim grupama, ili grupama na rubu priznatih institucija – grupama što su utoliko tajnije ukoliko su više ekstrinzične, ukoliko, anomijske. Ako postajanje-životinjom poprima oblik Iskušenja, čudovištâ što ih demon budi u mašti, to je stoga što je popraćeno, u svome početku kao i u svome pothvatu, raskidom sa središnjim institucijama, etabliranim ili onima koje se nastoje etablirati.

Navedimo napreskok, ne kao miješanja koja bi trebalo napraviti, nego kao različite slučajeve koje bi trebalo proučiti: postajanja-životinjom u ratnoj mašini, divlje ljude svih vrsta (ratna mašina uistinu dolazi izvana, ekstrinzična je državi koja smatra ratnika anomalnom silom), postajanja-životinjom u društvima zločina, ljude-leoparde, ljude-krokodile (kad država zabrani mjesne i plemenske ratove), postajanje-životinjom u pobunjeničkim grupama (kad su Crkva i država sučeljene sa seljačkim pokretima koji imaju vračarsku komponentu, i koje će ugušiti uspostavljajući cjelokupan sudbeni i pravni sustav za razotkrivanje paktova s đavlom), postajanje-životinjom u asketskim grupama, pustinjaka koji pase ili pustinjaka-divlju zvijer (mašina askeze je u anomalnom položaju, u liniji bijega, postrani Crkve, i osporava njezinu težnju da se nametne kao imperijalna institucija)²⁵³; postajanje-životinjom u društvima sa seksualnom inicijacijom tipa “posvećenog defloratora”, ljude-vukove, ljude-jarce itd. koji se pozivaju na više Udruživanje izvanjsko obiteljskom poretku, dok obitelji moraju protiv njih izboriti pravo da reguliraju vlastita udruživanja, da ih

²⁵² Leach, *Rethinking Anthropology*, str. 18. (Prev.)

²⁵³ Usp. Jacques Lacarrière, *Les hommes ivres de Dieu*, Fayard, Pariz, 1961.

determiniraju prema odnosima komplementarnih loza te domesticiraju tu neobuzdanu moć udruživanja.²⁵⁴

Politika postajanjâ-životinjom ostaje, naravno, krajnje ambivalentna. Društva, naime, čak i ona primitivna neprestano će privlašćivati ta postajanja da bi ih razbila, svela na odnose totemske ili simboličke korespondencije. Države će neprestano privlašćivati ratnu mašinu u obliku nacionalnih vojski koje strogo ograničavaju postajanjâ-ratnikom. Crkva će neprestano spaljivati vračeve ili reintegrirati pustinjake u ublaženu sliku povorke svetaca koji sa životinjom imaju tek neobično familijaran, kućevni odnos. Obitelji će neprestano otklanjati demonskoga Udruženog koji ih nagriza da bi među sobom regulirale prikladna udruživanja. Vidjet ćemo kako vračevi služe poglavcima, stavljaju se u službu despotizmu, prakticiraju egzorcističko protuvraćanje, prelaze na stranu obitelji i podrijetla. Ali to označava smrt vrača, kao i smrt postajanja. Vidjet ćemo kako postajanje urađa samo velikim kućnim psom, kao u Millerovom (“bilo bi mi bolje da se pretvaram, glumim životinju, na primjer psa, i hvatam kost koju bi mi s vremena na vrijeme bacili”) ili Fitzgeraldovom prokletstvu (“Ali pokušat ću biti što je moguće korektnija životinja, a ako mi dobacite kost s dovoljno mesa

²⁵⁴ Pierre Gordon (*L'initiation sexuelle et l'évolution religieuse*, P.U.F., Pariz, 1949) istražio je ulogu ljudi-životinja u obredima “posvećene defloracije”. Ti ljudi-životinje nameću obredno združivanje filijacijskim skupinama, dok sami pripadaju izvanjskim ili rubnim bratstvima i gospodari su kontaminacije i epidemije. Gordon proučava reakciju sela i gradova kad zapodjenu borbu protiv tih ljudi-životinja kako bi izborili pravo da obavljaju vlastite inicijacije i reguliraju svoja udruživanja i svoje filijacije (na primjer, borba protiv zmaja). – Istu temu, na primjer, nalazimo i u Genevieve Calame-Griaule i Z. Ligers, “L'homme hyene dans la tradition soudanaise,” *L'Homme* 1, 2 (svibanj-kolovoz 1961), str. 89-118: čovjek-hijena živi na rubu sela ili između dva sela i nadzire dva smjera. Junak, ili čak dva junaka od kojih svaki ima zaručnicu u selu drugoga, pobijedit će čovjeka-životinju. Čini se da treba razlikovati dva vrlo različita stanja udruživanja: demonsko udruživanje, koje se nameće izvana i nameće svoj zakon svim filijacijama (prisilno udruživanje s čudovištem, s čovjekom-životinjom) i dobrovoljno udruživanje koje se, naprotiv, odvija u skladu sa zakonom filijacijâ, nakon što su ljudi iz sela pobijedili čudovište i ustrojili vlastite relacije. Pitanje incesta ovdje se pojavljuje u novom svjetlu. Jer ne dostaje više utvrditi kako zabrana incesta proizlazi iz pozitivnih potreba za udruživanjem općenito. Postoji naime udruživanje koje je toliko strano i neprijateljsko filijaciji te nužno stječe položaj incesta (čovjek-životinja je uvijek povezan s incestom). Drugo udruživanje zabranjuje incest zato što se može podrediti pravima filijacije samo ako se uspostavi upravo između različitih i zasebnih filijacija. Incest se pojavljuje dvaput: jednom kao čudovišna moć udruživanja kad udruživanje poništi filijaciju i drugi put kao zabranjena moć filijacije kad filijacija podčini udruživanje i mora ga rasporediti između zasebnih linija.

na njoj možda vam i polizem ruku”). Obrnuti Faustovu formulu: zar je to bila forma putujućeg Učenjaka – obična pudlica?

Sjećanja jednog vrača, III. – Postajanju-životinjom ne treba davati isključivu važnost. Ono je više segment što zauzima srednje (*médiane*) područje. Na ovoj strani susrećemo postajanje-ženom, postajanje-djetetom (možda postajanje-ženom posjeduje, među svima drugima, osobitu uvodnu moć: ne toliko zbog toga što je žena vještica, već samo vješticiarstvo djeluje preko tog postajanja-ženom). Na onoj strani nalazimo postajanje-elementarnim, staničnim, molekularnim, čak i postajanje-neopazivim. Prema kojem nas ništavilu odvodi vješticina metla? I kamo Moby Dick odvodi, tako tiho, Ahaba? Lovecraftov junak susreće neobične životinje, no naposljetku prodire u najdalja područja Kontinuumu napućenog valovima koji se ne mogu imenovati i česticama koje se ne mogu pronaći. Znanstvena je fantastika evoluirala od životinjskih, biljnih i mineralnih postajanja do postajanja-bakterijom, virusom, molekulom i neprimjetnim.²⁵⁵ Navlastito glazbeni sadržaj glazbe izbrazdan je postajanjem-ženom, postajanjem-djetetom, postajanjem-životinjom, no pod svakojakim utjecajima, koji se među ostalim tiču i instrumenata, sve više teži postati molekularnim, u svojevrsnu kozmičkom mrmoru gdje nečujno postaje čujno, a neopazivo se pojavljuje kao takvo: ne više ptica pjevica, nego zvukovna molekula. Ako je eksperimentiranje s drogom ostavilo traga na svakom, pa i na onima koji ne uzimaju droge, to je stoga što je ono promijenilo opažajne koordinate prostora-vremena te nas uvelo u univerzum mikroopažaja u kojem molekularna postajanja zamjenjuju životinjska. Castanedine knjige bacaju oštro svjetlo na tu evoluciju, ili, bolje, involuciju, gdje su, na primjer, afekti postajanja-psom zamijenjeni afektima postajanja-molekularnim, mikroopažajima vode, zraka itd. Čovjek tetura od jednih vrata do drugih, te iščezava u zraku: “Mogu ti reći samo to da smo fluidna, svjetlosna bića koja se sastoje od vlakana.”²⁵⁶ Sva takozvana inicijacijska putovanja sadrže te pragove i vrata gdje postajanje i samo postaje, i gdje se ona mijenjaju već prema “časovima” svijeta, krugovima nekog pakla ili etapama putovanja što dovode ljestvice, forme i krikove u varijaciju. Od životinjske rike do jecanja elemenata i čestica.

Čopori, mnogostrukosti neprestano se dakle pretvaraju jedni u druge, prelaze jedni u druge. Kad umru, vukodlaci se pretvaraju u vampire. Ne-

²⁵⁵ Matheson i Asimov bili su osobito važni za tu evoluciju (Asimov je znatno razvio temu simbioze).

²⁵⁶ Carlos Castaneda, *Priče o moći*, V.B.Z., Zagreb 1998, str. 153.

ma u tome ništa neobično, jer postajanje i mnogostrukost su jedno te isto. Mnogostrukost se ne definira svojim elementima, ni središtem unifikacije ili poimanja. Definira se brojem svojih dimenzija. Nije djeljiva, a sa svakim gubitkom dimenzije ili novom dimenzijom mijenja se njezina priroda. Kako su joj varijacije njenih dimenzija imanentne, to znači da je svaka mnogostrukost već satvorena od heterogenih termina u simbiozi ili se neprestano pretvara u druge mnogostrukosti što se nižu jedna za drugom, slijedeći svoje pragove i svoja vrata. Tako je kod čovjeka-vuka čopor vukova postao roj pčela, polje anusâ te zbirka rupica i tananih ulceracija (tema zaraze). No isto tako, ti su heterogeni elementi sačinjavali Mnogostrukost simbioze i postajanja. Položaj očaranoga Sebstva zamislili smo stoga što je mnogostrukost prema kojoj ono stremlji, sve do pucanja, nastavak jedne druge mnogostrukosti koja ga obrađuje i iznutra napinja. Sebstvo je zapravo samo prag, vrata, postajanje između dviju mnogostrukosti. Svaka se mnogostrukost definira rubom-granicom (*bordure*) što funkcionira kao Anomalno. No postoji niska rubova-granica, neprekidna linija rubova granica (*vlakno*) ovisno o kojoj se mnogostrukost mijenja. Na svakom pragu i na svakim vratima, novi pakt? Vlakno ide od čovjeka do životinje, od čovjeka ili životinje do molekula, od molekula do čestica, sve do neopazivog. Svako je vlakno vlakno Univerzuma. Vlakno što se niže duž rubova-granica konstituira liniju bijega ili deteritorijalizacije. Očito je da Anomalno, Autsajder, ima više funkcija: ne samo da obrubljuje svaku mnogostrukost čiju privremenu ili mjesnu stabilnost determinira (s maksimalnim bojem provizornih dimenzija), ne samo da je preduvjet za udruživanje potrebno postajanju nego i vodi pretvorbe postajanja ili prelaske mnogostrukosti uvijek sve dalje po liniji bijega. Moby Dick je *Bijeli zid* koji obrubljuje čopor, ali i demonski *Rok udruživanja*; konačno, on je užasni *Povraz* sa slobodnim krajem, linija što prelazi zid i odvodi kapetana... kamo? U ništavilo...

Pogreška koje se valja čuvati je da se smatra kako postoji neka vrsta logičnog reda u tome nizanju, tim prijelazima ili pretvorbama. Pretjerano je već i pretpostaviti red koji bi išao od životinjskog do biljnog i zatim do molekula i čestica. Svaka mnogostrukost je simbiotska, te u svome postojanju spaja životinje, biljke, mikroorganizme, lude čestice, čitavu galaksiju. Ne postoji nikakav unaprijed oblikovani red između tih heterogenih elemenata, između vukova, pčela, anusâ i malih ožiljaka čovjeka-vuka. Naravno, vraćanje neprestano kodificira određene pretvorbe postajanja. Uzmimo roman pun vračarskih predaja kao što je *Predvodnik vukova* (*Meneur des loups*) Alexandra Dumasa. U prvome se paktu čovjek rubova uspijeva nagoditi s đavlom da će mu ostvariti želje pod uvjetom da, za svako ostvarenje, jedan pramen

njegove kose pocrveni. Nalazimo se u mnogostrukosti-kosi i njenim rubovima-granicama. Sâm se čovjek smješta na rubu-granici vukova, kao predvodnik čopora. Zatim, pošto je izgubio svaki ljudski pramen, drugim paktom postaje sâm vuk. To je, barem u načelu, beskrajno postajanje jer on je ranjiv samo jedan dan u godini. Znamo da je između mnogostrukosti-kose i mnogostrukosti-vukova uvijek moguće uspostaviti red sličnosti (crven kao vučja dlaka), no on ostaje vrlo sporedan (vuk pretvorbe bit će crn s jednom bijelom dlakom). U stvari, postoji prva mnogostrukost-kosa uhvaćena postajanje-crvenom dlakom i druga mnogostrukost-vukovi koja kao takva hvata čovjekovo postajanje-životinjom. Prag i vlakno između njih, simbioza ili prijelaz heterogenih elemenata. Tako postupamo mi vračevi, ne prema logičnom redu, već prema alogičnim kompatibilnostima ili konzistencijama. Razlog je jednostavan. Nitko, naime, pa čak ni Bog ne može unaprijed reći hoće li se dvije rubne granice nanizati ili načiniti vlakno, hoće li neka mnogostrukost prijeći ili ne u neku drugu, čak ni hoće li stanoviti heterogeni elementi ući u simbiozu, satvoriti konzistentnu ili kofunkcionirajuću mnogostrukost, sposobnu za pretvorbu. Nitko ne može reći kamo će proći linija bijega: hoće li dopustiti da potone i padne nazad u edipovsku obiteljsku životinju, običnu Pudlicu? Ili će podleći drugoj opasnosti i pretvoriti se u liniju ukinuća i ništenja, samorazaranja: Ahab, Ahab...? I suviše dobro poznamo opasnosti linije bijega i njezine ambivalentnosti. Rizici su uvijek prisutni, ali uvijek postoji i mogućnost da ih se izbjegne: u svakom je slučaju moguće reći je li linija konzistentna, to jest, funkcioniraju li heterogeni elementi zbilja u simbiotskoj mnogostrukosti, pretvaraju li se mnogostrukosti zbilja u prijelazna postajanja. Uzmimo jednostavan primjer poput: x ponovo počinje svirati klavir. Je li posrijedi edipovski povratak u djetinjstvo? Ili način da se umre u svojevrsnu zvukovnom ukinuću? Ili novi rub-granica, kao djelatna linija koja će prouzročiti druga postajanja, posve drukčija od postajanja ili ponovnog postajanja pijanistom, i koja će potaknuti pretvorbu svih prijašnjih sklopova u kojima je x bio zatočen? Izlaz? Pakt s đavlom? To je jedini smisao shizoanalize ili pragmatike: tvorite rizom, no ne znate čime možete tvoriti rizom, koja će podzemna stabljika zbilja satvoriti rizom, ili postajanje, ili populaciju u vašoj pustinji. Eksperimentirajte.

Lako je reći? No iako ne postoji unaprijed oblikovan logični red postajanja ili mnogostrukosti, postoje *kriteriji*, a važno je da oni ne nadodju naknadno, da se primjenjuju sukladno i razmjerno trenutku, dostatni da nas vode kroz opasnosti. Ako se mnogostrukosti definiraju i preobražavaju rubom-granicom što svaki put nanovo determinira broj njihovih dimenzija, svjesni smo mogućnosti da ih se izloži na jednoj jedinoj ravni gdje se rubovi-gra-

nice izmjenjuju iscrtavajući slomljenu liniju. Ta ravan dakle samo prividno "reducira" dimenzije – jer ih sve u sebi sabire utoliko ukoliko se na nju upisuju *plosnate mnogostrukosti*, koje međutim imaju *rastući ili opadajući broj dimenzija*. Lovecraft pokušava izgovoriti tu posljednju riječ vraćanja veličanstvenim i pojednostavljenim izrazima: "Tada su valovi nabujali snagom i pokušali su izoštriti njegovu svijest, pomirujući ga s višeobličnim entitetom kojeg je njegov sadašnji fragment bio samo beskrajno malen dio. Rekli su mu da je svaka figura u prostoru rezultat presijecanja ravni s nekom odgovarajućom figurom s jednom dimenzijom više – kao što četverokut nastaje presjekom kocke, a krug presjekom kugle. Tako i kocka i kugla, koje imaju tri dimenzije, nastaju presjekom odgovarajućih oblika s četiri dimenzije koje ljudi poznaju samo putem nagađanja i snova. A te su četverodimenzionalne figure kao takve presjeci peterodimenzionalnih oblika, i tako sve dalje i više do vrtoglavih i nedostupnih visina arhetipske beskonačnosti."²⁵⁷ Nipošto ne reducirajući broj dimenzija na dvije, *ravan konzistencije* ih sve presijeca i ostvaruje njihova presjecanja, dovodeći do supostojanja mnoštva mnogostrukosti s bilo kojim brojem dimenzija. Ravan konzistencije je presjek svih konkretnih formi. Stoga se sva postajanja, kao vračevi crteži, zapisuju na tu ravan konzistencije, konačna Vrata u kojima nalaze izlaz. To je jedini kriterij koji ih sprečava da potonu, ili skrenu u ništavilo. Jedino pitanje jest: doseže li određeno postajanje tu točku? Može li određena mnogostrukost na taj način spljoštiti sve očuvane dimenzije, poput cvijeta koji bi očuvao sav svoj život i kad se osuši? U svojem postajanju-kornjačom Lawrence prelazi s najtvrdokornijeg životinjskog dinamizma na čistu apstraktnu geometriju ljusaka i "sjecištâ", a da pritom ne gubi ništa od dinamizma: gura postajanje-kornjačom sve do ravni konzistencije.²⁵⁸ Sve postaje neopazivo, sve je postajanje-neopazivim na ravni konzistencije, ali upravo na njoj neopazivo se može vidjeti i čuti. To je Planomena ili Rizosfera, Criterium (i još neka druga imena sukladno porastu dimenzija). Prema n dimenzija, naziva se Hipersfera, Mehanosfera. To je apstraktna Figura ili, bolje, kako sama nema formu, apstraktna Mašina, čiji je svaki konkretni sklop mnogostrukost, postajanje, segment, vibracija. A ona je sjecište svih.

Valovi su vibracije, pokretni rubovi-granice što se upisuju na ravan konzistencije kao mnoštvo apstrakcija. Apstraktna mašina valova. Virginia Woolf, koja je od svojega života i djela umjela načiniti prijelaz, postajanje, svakovrsna postajanja između dobi, spolova, elemenata i kraljevstava, u *Valo-*

²⁵⁷ Lovecraft, "Through the Gates of the Silver Key", str. 197. (Prev.)

²⁵⁸ D. H. Lawrence, prva i druga pjesma *Tortoises*, T. Selzer, New York, 1921.

vima isprepliće sedam likova: Bernarda, Nevillea, Louisa, Jinnya, Rhodu, Suzanne i Percevala. No, svaki od tih likova sa svojim imenom, svojom individualnošću, označava mnogostrukost (na primjer, Bernard i jato riba). Svaki se nalazi istovremeno u toj mnogostrukosti i na rubu-granici, te prelazi u druge. Perceval je poput konačne mnogostrukosti što obavlja najveći broj dimenzija. Ali on još ne tvori ravan konzistencije. Iako Rhoda misli da ga je vidjela kako izlazi iz mora, to nije on. "Kad bijela ruka počiva na koljenu, to je trokut; sada je uspravljena – stup; a sada je zdenac... Iza nje ga hući more, izvan je našeg dosega."²⁵⁹ Svatko napreduje poput vala, ali na ravni konzistencije postoji samo jedan jedini apstraktni Val čija se vibracija širi slijedeći liniju bijega ili deteritorijalizacije koja presijeca čitavu ravan (svakom poglavlju romana Virginije Woolf prethodi razmatranje o jednom aspektu valova, jednom od njihovih časova, jednom od njihovih postajanja).

Sjećanja jednog teologa. – Teologija je vrlo precizna u tom pitanju: ne postoje vukodlaci, čovjek ne može postati životinja. Ne postoje naime pretvorbe esencijalnih formi, koje su neotuđive i održavaju samo analoške odnose. No, to ne čini đavla i vješticu, i njihov pakt, ništa manje stvarima, jer tu je posrijedi stvarnost navlastito dijaboličnog *mjesnog kretanja*. Teologija razlikuje dva slučaja koji služe kao model za Inkviziciju: onaj Odisejevih i onaj Diomedovih drugova, imaginarnu viziju i urok. Katkada subjekt misli da je pretvoren u životinju, svinju, govedo ili vuka, a to misle i promatrači; no tu se radi o unutarnjem mjesnom kretanju što dovodi opazive slike nazad k imaginaciji te prouzročuje njihovo odbijanje o izvanjska značenja. Ponekad demon "uzima" tijela stvarnih životinja, pa i prenosi nezgode i afekte što ih snalaze na druga tijela (na primjer, demonom opsjednuti mačka ili vuk mogu primiti povrede koje će se točno preslikati na odgovarajuće dijelove ljudskog tijela).²⁶⁰ Na taj se način želi reći da čovjek ne po-

²⁵⁹ Virginia Wolf, *Valovi*, prev. Iva Grgić, Naklada Jurčić, Zagreb, 2007, str. 104. (Prev.)

²⁶⁰ Usp. inkvizicijski priručnik *Le marteau des sorciers* (1486), ur. H. Institoris i J. Sprengler, Plon, Pariz, 1973, sv. I, str. 10, i sv. 2, str. 8. Prvi i jednostavniji slučaj je onaj Odisejevih drugova koji su mislili, i to su mislili i drugi, da su pretvoreni u svinje (ili pak kralj Nabukodonosor, pretvoren u govedo). Drugi je slučaj složeniji: Diomedovi drugovi ne misle da su pretvoreni u ptice jer su mrtvi, no demoni uzimaju ptičja tijela i predstavljaju ih kao tijela Diomedovih drugova. Potreba da se istakne taj složeniji slučaj objašnjava se fenomenima prijenosa afekata: na primjer, velmoža tijekom lova odsijeca šapu vuku i kad se vrati kući otkrije da njegova žena, koja nije izišla iz kuće, ima odsječenu ruku. Ili čovjek udari mačke, i iste povrede koje je nanio njima pojavljuju se na ženama.

staje stvarno životinjom, no da ipak postoji demonska stvarnost čovjekovog postajanja-životinjom. Izvjesno je stoga da demon izvodi svakovrsne mjesne prijenose. Đavo je prijenosnik: on prenosi raspoloženja, afekte ili čak tijela (Inkvizicija nje nepopustljiva prema toj đavolskoj moći: vještičina metla, ili "neka te đavo nosi"). No, ti prijenosti ne svladavaju niti barijeru esencijalnih formi, niti onu supstancija ili subjekata.

K tome tu postoji i jedan drugi, posve drukčiji problem, sa stajališta prirodnih zakona, koji se ne tiče demonologije nego alkemije, a posebice fizike. To je problem akcidentalnih formi, različitih od esencijalnih i determiniranih subjekata. Akcidentalne su forme naime prijemčive za *više i manje*: više ili manje milosrdan, ali i više ili manje bijel, više ili manje topao. Stupanj topline jest savršeno individuirana toplina drukčija od supstancije ili subjekta koji je prima. Stupanj se topline može kombinirati sa stupnjem bjeline ili nekim drugim stupnjem topline te formirati treću jedinstvenu individualnost različitu od one subjekta. Što je individualnost dana, godišnjeg doba, događaja? Kraći ili duži dan nisu ekstenzije u strogom smislu riječi, već stupnjevi svojstveni ekstenziji, upravo kao što postoje stupnjevi svojstveni toplini, boji itd. Akcidentalna forma dakle ima "latitudu", koju uspostavlja mnoštvo kombinacijama podložnih individuacija. Stupanj ili intenzitet je individua, *haecceitas*, koja se komponira kominacijama s drugim stupnjevima, drugim intenzitetima, kako bi formirala neku drugu individu. Treba li ustvrditi kako se ta latituda objašnjava time što subjekt ima više ili manje udjela u akcidentalnoj formi? No, ne podrazumijevaju li ti stupnjevi udioništva u sámoj formi stanovito lepršanje, vibraciju koja se ne svodi na vlastitosti subjekta? Štoviše, ako se intenziteti topline ne komponiraju dodavanjem, to je stoga što se moraju dodati i njihovi subjekti, a oni sprečavaju toplinu cjeline da poraste. To je samo razlog više da se izvedu raspodjele intenziteta, uspostave latitute koje su "izobličeno izobličene", brzine, sporosti i svakovrsni stupnjevi, što odgovaraju tijelu ili skupu tijela shvaćenom kao longituda: kartografija.²⁶¹ Ukratko, između supstancijalnih formi i determiniranih subjekata, *posrijedi*, ne postoji samo cjelokupna dinamika demonskih mjesnih prijenosa već i prirodna interakcija *haecceiteta*, stupnjeva, intenziteta, događaja, akcidenata što komponiraju posve drukčije individuacije od onih dobro formiranih subjekata koji ih primaju.

²⁶¹ O problemu intenzitetâ u srednjem vijeku, umnažanju teza o tom pitanju, uspostavi kinetike i dinamike te osobito važnoj ulozi Nicolasa Oresmea, usp. klasično djelo Pierrea Duhema, *Le système du monde*, sv. VII, Hermann, Pariz, 1913-1959.

Sjećanja jednog spinoziste, I. – Esencijalne ili supstancijalne forme kritizirale su se na vrlo različite načine. No, Spinozina je metoda radikalna: dospjeti do elemenata koji više nemaju ni formu ni funkciju, i stoga su u tome smislu apstraktni, iako posve stvarni. Odlikuju se samo kretanjem i mirovanjem, sporošću i brzinom. To nisu atomi, to jest tanani elementi koji još imaju formu. A nisu ni beskonačno djeljivi elementi. To su krajnji beskrajno maleni dijelovi neke aktualne beskonačnosti, izloženi na istoj ravni konzistencije ili kompozicije. Oni se ne definiraju brojem, jer se uvijek kreću beskonačnostima. No, ovisno o stupnju brzine ili odnosu između kretanja i mirovanja u koji ulaze, pripadaju određenoj Individui, koja i sama može biti dio neke druge Individue u nekom složenijem odnosu, i tako u beskonačnost. Postoje, dakle, veće ili manje beskonačnosti, ali ne brojčano već prema kompoziciji odnosa u koji ulaze njihovi dijelovi. Svaka individua je beskonačna mnogostrukost, a cjelokupna Priroda u potpunosti individuirana mnogostrukost mnogostrukosti. Ravan konzistencije Prirode je poput goleme apstraktne Mašine, koja je međutim stvarna i individualna, čiji su dijelovi raznovrsni sklopovi ili individue od kojih svaka grupira beskonačnost čestica u beskonačnosti više ili manje povezanih odnosa. Postoji dakle jedinstvo svojstveno prirodnoj ravni, koja zahvaća jednako neživa i živa, umjetna i prirodna bića. Ta ravan nema nikakve veze s formom ili figurom, ni s obrascem ili funkcijom. Njeno jedinstvo nema nikakve veze s jedinstvom temelja utonulog u dubinu stvari, niti sa svrhom ili planom u Božjemu umu. To je ravan izlaganja i izloženosti, više poput sjecišta svih formi, mašine svih funkcija, no čije dimenzije rastu s onima mnogostrukosti ili individualnosti koje presijeca. Utvrđena ravan, gdje se stvari razlikuju samo po brzini i sporosti. Ravan imanencije ili univočnosti, suprotstavljena analogiji. Jedan se pririče u jednom i istom smislu svemu mnogostrukom, Biće se pririče u jednom i istom smislu za sve što se razlikuje. Ovdje ne govorimo o jedinstvu supstancije, nego o beskonačnosti modifikacija koje su dijelovi jedne drugih na toj jednoj i istoj ravni života.

Nezaključiva rasprava između Cuviera i Geoffroya Saint-Hilairea. Obojica se slažu barem u tomu što odbijaju sličnosti ili imaginarne, zamjetljive analogije. No, kod Cuviera znanstvena se definicija tiče odnosâ između organa te organa s funkcijama. Cuvier tako uzdiže analogiju na znanstveni status, čineći od nje analogiju proporcionalnosti. Prema njemu, jedinstvo ravni može biti samo analoško, dakle transcendentno jedinstvo što se ostvaruje samo fragmentacijom u odijeljena grananja, sukladno heterogenim, nepremostivim, nesvodivim kompozicijama. Baër će dodati: sukladno nepovezanim tipovima razvoja i diferencijacije. Ravan je skrivena ravan

organizacije, strukture ili geneze. Geoffroyevo stajalište je posve drukčije jer on ide onkraj organâ i funkcijâ k apstraktnim elementima koje naziva “anatomskim”, ili k česticama, čistim materijalima što ulaze u raznovrsne kombinacije, oblikuju određeni organ i poprimaju određenu funkciju, na osnovi svojeg stupnja brzine i sporosti. Brzina i sporost, kretanje i mirovanje, kašnjenje i hitrost podređuju si ne samo strukturne forme nego i tipove razvoja. To će usmjerenje kasnije dobiti evolucionističku obojenost, s Perrierovim fenomenima tahigeneze ili diferencijalnim stopama rasta u alometriji: vrste kao prijevremeni ili zakašnjeli kinetički entiteti. (Čak ni pitanje plodnosti nije toliko pitanje forme i funkcije koliko brzine; dolaze li očinski kromosomi dovoljno rano da budu inkorporirani u jezgre?) U svakom slučaju, čista ravan imanencije, univočnosti, kompozicije, na kojoj je sve dano, po kojoj plešu elementi i neformirani materijali što se razlikuju samo po brzini i ulaze u određeni individuirani sklop na osnovi svojih spojeva, svojih odnosa kretanja. Utvrđena ravan života na kojoj se sve miče, usporava ili ubrzava. Jedna jedina apstraktna Životinja za sve sklopove koji je efektiraju. Jedna jedina i ista ravan konzistencije ili kompozicije za glavonošca i kralježnjaka, jer bi kralježnjaku dostajalo da se dovoljno brzo presavije napola kako bi sapeo elemente dviju polovica svoje kralježnice, približio zdjelicu vratu i sabrao svoje udove u jednom ekstremitetu tijela, te na taj način postao Hobotnica ili Sipa, poput “akrobata koji zabacuje unazad ramena i glavu te hoda na glavi i rukama”.²⁶² *Plikacija*. Više uopće nije riječ o organima i funkcijama, ni o transcendentnoj Ravni koja bi mogla upravljati njihovom organizacijom samo s pomoću analoških odnosa i tipova divergentnog razvoja. Ne radi se o organizaciji, nego o kompoziciji – ne kompoziciji razvoja ili diferencijacije, nego o kompoziciji kretanja i mirovanja, brzine i sporosti. Radi se o elementima i česticama, koje stižu ili ne stižu dovoljno brzo izvesti neki prijelaz, postajanje ili skok na istoj ravni čiste imanencije. A ako zbilja postoje skokovi, pukotine između sklopova, to nije zbog njihove naravne nesvodivosti, već zbog toga što uvijek postoje elementi koji ne stižu na vrijeme, ili koji stižu kad je sve gotovo. Stoga treba prolaziti kroz magluštine ili praznine, rániti i kasniti, je i to tvori dio ravni imanencije. Čak su i zatajenja dio ravni. Treba pokušati pojmiti taj svijet gdje čak i utvrđenom ravni, onime što ćemo zvati ravni apsolutne nepomičnosti ili apsolutnog kretanja, prolaze neformalni ele-

²⁶² Etienne Geoffroy Saint-Hilaire, *Principes de philosophie zoologique* (Picton et Didier, Pariz, 1930). A o česticama i njihovim kretanjima, *Notion synthétiques* (Denain, Pariz, 1838).

menti relativne brzine, ulazeći u ovaj ili onaj individuirani sklop ovisno o svojim stupnjevima brzine i sporosti. Ravan konzistencije napućena anonimnom materijom, beskonačnim česticama neopipljive materije što ulaze u promjenjive spojeve.

Djeca su spinozisti. Kad mali Hans govori o "piški-činca" (*Wiwimacher*), on ne misli na organsku funkciju, već ponajprije na materijal, to jest skup elemenata koji varira ovisno o svojim spojevima, svojim odnosima kretanja i mirovanja, raznovrsnim individuiranim sklopovima u koje ulazi. Imaju li djevojčice piški-činca? Dječak odgovara potvrdno, ne analogijom ni da otkloni strah od kastracije. Očito je da djevojčice imaju piški-činca jer u zbilji piške: više mašinsko funkcioniranje nego organska funkcija. Jednostavno, isti materijal nema iste spojeve, iste odnose kretanja i mirovanja, ne ulazi u isti sklop kod dječaka i kod djevojčice (djevojčica ne piški stojeći ni u daljinu). Ima li lokomotiva piški-činca? Ima, u opet drukčijem mašinskom sklopu. Stolice ga nemaju: ali zbog toga što elementi stolice nisu mogli uklopiti taj materijal u svoje odnose, ili su toliko rastavile taj odnos te on daje nešto posve drugo, na primjer, prečku. Primijetilo se da je za djecu organ podvrnut "nebrojivim mijenama", da mu je "teško odrediti mjesto, teško ga je identificirati, čas je kost, čas stroj, izlučevina, djetešce, ruka, tatino srce..." Ali to nije zbog toga što se organ doživljava kao djelomični objekt. To je zbog toga što je organ upravo ono čime ga tvore njegovi elementi na osnovi svojeg odnosa kretanja i mirovanja, i načina na koji se taj odnos sastavlja s onima susjednih elemenata ili od njih rastavlja. Ovdje nije riječ o animizmu, ništa više nego o mehanicizmu: prije, riječ je o univerzalnom mašinizmu: o ravni konzistencije koju zauzima golema apstraktna mašina s beskonačnim brojem sklopova. Dječja se pitanja pogrešno shvaćaju sve dok se u njima ne vide pitanja-mašine, i odatle proizlazi važnost neodređenih članova u tim pitanjima (*neki* trbuh, *dijete*, *konj*, *stolica*, "kako je napravljena (*neka*) osoba?"). Spinozizam je postajanje-djetetom filozofa. *Longitudom* tijela zovemo skupove čestica koje mu pripadaju u određenom odnosu, a ti su skupovi i sâmi dijelovi jedni drugih s obzirom na kompoziciju odnosa koji definira individuirani sklop tog tijela.

Sjećanja jednog spinoziste II. – Postoji još jedan aspekt u Spinoze. Svakom odnosu kretanja i mirovanja, brzine i sporosti, koji grupira beskonačan broj dijelova, odgovara neki stupanj moći. Odnosima koji komponiraju individu, koji je dekomponiraju ili modificiraju, odgovaraju intenziteti što je afektiraju tako što povećavaju ili smanjuju njenu moć djelovanja, i

dolaze ili iz vanjskih dijelova ili iz njezinih vlastitih dijelova. Afekti su postajanja. Spinoza pita: što može tijelo? *Latitudom* tijela zvat ćemo afekte za koje je ono sposobno sukladno određenom stupnju moći, ili, prije, s obzirom na granice tog stupnja. *Latituda se sastoji od intenzitetskih dijelova što potpadaju pod kapacitet, a longituda od ekstenzivnih dijelova što potpadaju od odnos.* Kao što smo izbjegnuli definirati tijelo njegovim organima i funkcijama, izbjegavamo ga definirati obilježjima Vrste ili Roda. Umjesto toga, pokušavamo izbrojiti njegove afekte. Takva vrsta proučavanja zove se "etologija", i u tome smislu Spinoza piše pravu Etiku. Postoji veća razlika između trkaćeg i radnog konja nego između radnog konja i vola. Definirajući životinjske svjetove, von Uexküll traži djelatne i trpne afekte za koje je životinja sposobna u individuiranom sklopu kojeg tvori dio. Na primjer, Krpelj privučen svjetlošću uzlazi na vrh grane; kad osjeti miris sisavca koji prolazi ispod njega, pušta se da padne; zatim se uvlači pod kožu, tražeći mjesto s najmanje dlaka. Za krpelja se sve iscrpljuje u ta tri afekta: ostatak vremena spava, ponekad godinama, ravnodušan prema svemu što se događa u golemoj šumi. Njegov je stupanj moći posve omeđen dvjema granicama: optimalnom granicom njegove gozbe nakon koje umire i pesimalnom granicom njegova iščekivanja tijekom kojeg posti. Ustvrdit će se kako tri afekta krpelja već pretpostavljaju specifična i generička obilježja, organe i funkcije, nožice i rilca. To je istina sa stajališta fiziologije, ali ne i sa stajališta Etike gdje organska obilježja naprotiv proizlaze iz longitude i njenih odnosa i latituda i njenih stupnjeva. O tijelu ne znamo ništa sve dok ne znamo za što je sposobno, to jest, sve dok ne znamo koji su njegovi afekti, kako se može ili ne može ući u kompoziciju s drugim afektima, s afektima nekog drugog tijela, bilo kako bi uništilo to tijelo ili kako bi bilo uništeno od njega, bilo kako bi s njime razmijenilo djelovanja i trpljenja, bilo kako bi s njime sačinilo moćnije tijelo.

I opet pribjegavamo djeci. Primjećujemo kako ona govore o životinjama, i kako ih životinje uzbuđuju. Ona sastavljaju popis afekata. Konj maloga Hansa nije reprezentacijski, već afektivan konj. Nije pripadnik vrste, već element ili individua u mašinskom sklopu: konj za vuču-omnibus-ulica. Definiran je popisom afekata, djelatnih i trpnih, u odnosu prema tome individuiranom sklopu kojeg tvori dio: imati oči zaklonjene naočnjacima, imati žvale i uzde, biti ponizan, imati velikog piški-činca, vući težak teret, biti bičevan, pasti, dizati buku nogama, gristi itd. Ti afekti cirkuliraju i preobražavaju se unutar sklopa: što konj "može". Oni su čvrsto omeđeni optimalnom granicom na vrhuncu konja-moći, ali imaju i pesimalni prag: konj pada na ulici! I ne može se više podignuti na noge

zbog suviše teškog tereta i prekomjernih udaraca bičem: konj će umrijeti! – što je bio uobičajen prizor u ono doba (oplakuju ga Nietzsche, Dostojevski, Nižinski). Što je dakle postajanje-konjem maloga Hansa? Hans je također uhvaćen u sklop: majčin krevet, očinski element, kuća, lokal preko puta, obližnje skladište, ulica, pravo da se izide na ulicu, stjecanje tog prava, ponos ali i rizici što ih to stjecanje uključuje, pad, stid... To nisu fantazme ni subjektivne sanjarije: tu se ne radi o oponašanju ni “glumljenju” konja, o poistovjećivanju s njime, pa čak ni o doživljavanju osjećaja sućuti ili suživljavanja. Niti je to pitanje objektivne analogije između sklopova. Pitanje je može li mali Hans dati vlastitim elementima odnose kretanja i mirovanja, afekte, koji će mu omogućiti da postane konjem, neovisno o formama i subjektima. Postoji li neki još nepoznati sklop koji nije niti Hansov niti konjev, nego je sklop Hansovog postajanja-konjem, i u kojemu bi, na primjer, konj pokazao zube na način da mu i Hans može pokazati štogod svoje: svoja stopala, noge, piški-činca, ma što bilo? A po čemu bi to olakšalo Hansov problem, na koji bi način otvorilo izlaz koji je prije bio zapušten? Kad Hofmannsthal kontemplira smrtnu borbu štakora, životinja u njemu “pokazuje zube čudovišnoj sudbini”. A on daje do znanja da *to nije osjećaj sućuti*, a još manje identifikacija, već kompozicija brzina i afekata među posve različitim individuama, simbioza zbog koje štakor postaje misao u čovjeku, grozničava misao, a u isto vrijeme čovjek postaje štakor koji škrguće zubima u smrtnim mukama. Štakor i čovjek ni u kom slučaju nisu jedno te isto, no Biće se pririče obojima u istome smislu u jeziku koji više nije jezik riječi, u materiji koja više nije materija formi, u afektivnosti koja više nije afektivnost subjekata. *Protuprirodna participacija*. Ali ravan kompozicije, ravan Prirode, postoji za takvu vrstu participacija, koje neprestano sklapaju i rasklapaju svoje sklopove koristeći se svim lukavstvima.

Posrijedi nije ni analogija ni imaginacija, već kompozicija brzina i afekata na toj ravni konzistencije: plan, program ili, bolje, dijagram, problem, pitanje-mašina. U jednome vrlo neobičnom tekstu, Vladimir Slepian postavlja “problem”: gladan sam, stalno gladan, čovjek ne smije biti gladan, moram stoga postati pas, ali kako? Tu se ne smije raditi ni o oponašanju psa ni o analogiji odnosâ. Moram doći do toga da dijelovima svojeg tijela dam odnose brzine i sporosti koje će mu omogućiti da postane psom, u originalnom sklopu koji ne funkcionira na osnovi sličnosti ili analogijom. Ne mogu naime postati psom a da sâm pas ne postane nečim drugim. Kako bi riješio taj problem, Slepian dolazi na ideju da upotrijebi cipele, lukavstvo cipela. Nazujem li cipele na ruke, njihovi će elementi unići u nov odnos iz

kojeg proizlazi traženi afekt ili postajanje. No, kako ću moći zavezati cipelu na drugoj ruci kad mi je prva već zauzeta? Ustima, koja dobivaju udjela u sklopu, i koja postaju pseća gubica utoliko ukoliko pseća gubica sada služi da se zavežu cipele. Ono što je potrebno u svakoj etapi problema nije uspoređivati organe, već staviti elemente ili materijale u odnos koji oslobađa organ od njegove specifičnosti i dovodi ga do toga da postane “s” drugim organom. No, to postajanje, koje je već dobilo stopala, ruke, usta, ipak propada. Propada na repu. Trebalo je uvesti u igru rep, prisiliti ga da oslobodi elemente koji su zajednički spolnom organu i repnom produžetku, kako bi prvi bio uhvaćen u čovjekovo postajanje-psom a potomji, istovremeno, u postajanje *psa psom*, u drugo postajanje koje bi također tvorilo dio sklopa. Plan-ravan²⁶³ propada, i Slepian ne doseže tu točku. Rep ostaje s jedne strane čovjekov organ i pseći produžetak s druge, oni ne ulaze u kompoziciju svojih odnosa u novom sklopu. Tako tu dolazi do psihoanalitičkog skretanja, te povratka svih klišeja o repu, majci, sjećanju iz djetinjstva na majku kako navodi niti u igle, svih konkretnih figura i simboličkih analogija.²⁶⁴ No, Slepian u tome lijepom tekstu želi da tako bude. Postoji naime način na koji zatajenje plana tvori dio sâmoga plana: ravan je beskonačnost, možete ju započinjati na tisuću načina, uvijek ćete naći nešto što dolazi prekasno ili prerano i prisiljava vas da iznova komponirate sve svoje odnose brzine i sporosti, sve svoje afekte, te preuredite sve sklopove. Beskonačan pothvat. Ali ravan propada i na još jedan način – zbog toga što *neka druga ravan* vraća u punoj snazi i razbija postajanje-životinjom, pre-gibajući životinju nazad u životinju i čovjeka nazad u čovjeka, prepoznajući samo sličnosti između elemenata te analogije između odnosâ. Slepian se suočava s obje opasnosti.

Htjeli bismo iznijeti jednostavnu primjedbu o psihoanalizi: ona se često i od samoga početka suočavala s pitanjem čovjekovog postajanja-životinjom: kod djeteta, koje neprestano prolazi kroz ta postajanja, u fetišizmu i osobito u mazohizmu, koji se stalno hvataju u koštac s tim problemom. Najmanje što se može reći jest da psihoanalitičari – uključujući i Junga – nisu shvatili, ili nisu htjeli shvatiti. Ubili su postajanje-životinjom, kod čovjeka kao i kod djeteta. Nisu ništa vidjeli. U životinji vide predstavnika

²⁶³ U francuskome jeziku riječ *plan* obuhvaća oba značenja, i autori se neprestano poigravaju tom dvojakošću – koju mi ne smatramo potrebnim svaki put isticati. (Prev.)

²⁶⁴ Vladimir Slepian, “Fils de chien”, *Minuit*, br. 7 (siječanj 1974). Ovdje donosimo vrlo pojednostavljen prikaz tog teksta.

porivâ ili predodžbu roditeljâ. Ne vide stvarnost postajanja-životinjom, činjenicu da je ono afekt u sebi, sâm poriv, te ništa ne predstavlja. Jedini porivi su sâm sklopovi. U dva klasična teksta, Freud u Hansovom postajanju-konjem i Ferenczi u Arpadovom postajanju-pijetlom otkrivaju samo oca. Naočnjaci su očeve naočale, crnilo oko njegovih usta su očevi brkovi, njegovo ritanje je "vođenje ljubavi" roditeljâ. Ni riječi o Hansovom odnosu s ulicom, o načinu na koji mu je ulica bila zabranjena, o tome što za dijete znači vidjeti prizor "konj je ponosan, zaslijepjeni konj vuče, konj pada, konj je bičevan..." Psihoanaliza nema osjećaj za protuprirodnu participaciju ni za sklopove koje dijete može montirati da riješi problem iz kojeg su mu izlazi zapriječeni: *ravan*, a ne fantazija. Isto tako, manje bi se bedastoća iznosilo o boli, poniženju i tjeskobi u mazohizmu kad bi se uvidjelo da njime upravljaju postajanja-životinjom, a ne obrnuto. U igri su uvijek aparati, oruđa, strojevi, lukavstva i organičenja koja služe za postizanje najveće Prirode. Potrebno je naime dokinuti organe, na neki ih način ograditi kako bi njihovi oslobođeni elementi mogli ući u nove odnose kojih je posljedica postajanje-životinjom te cirkuliranje afekata unutar mašinskog sklopa. Takav su slučaj, kao što smo vidjeli drugdje, maske, uzde, žvale, futrole za penis u *Equus eroticus*: sklop postajanja-konjem je takav da će, paradoksalno, čovjek ukrotiti vlastite "nagonske" snage, dok će mu životinja prenijeti "stečene" snage. Izokretanje, protuprirodna participacija. A funkcija čizama žene-gospodarice jest dokinuti nogu kao ljudski organ te unijeti elemente noge u odnos sukladan sveukupnome sklopu: "Na taj način ono što će imati učinak na mene više neće biti ženske noge..."²⁶⁵ No, da bi se razbilo neko postajanje-životinjom dovoljno je izvući iz njega segment, apstrahirati neki njegov moment, ne voditi računa o unutarnjim brzinama i sporostima, zaustaviti cirkuliranje afekata. Tada preostaju samo imaginarne sličnosti između termina ili simboličke analogije između odnosa. Ovaj će se segment odnositi na oca, onaj odnos kretanja i mirovanja na prvotni prizor itd. Treba uvidjeti da psihoanaliza ne može sama izazvati taj lom. Ona samo razvija opasnost sadržanu u postajanju. Uvijek postoji opasnost od "glumljenja" životinje, edipovske kućne životinje, Miller govori "vau, vau" i traži kost, Fitzgerald koji vam liže ruku, Slepian koji se vraća majci ili starac koji glumi konja ili psa na erotskoj razglednici iz 1900. (a "glumiti" divlju životinju ne bi bilo ništa bolje). Postajanja-životinjom neprestano se suočavaju s tim opasnostima.

²⁶⁵ Usp. Roger Dupouy, "Du masochisme", *Annales Médico-psychologiques*, sv. 2, 1929, str. 405.

Sjećanja jednog haecceiteta. – Tijelo se ne definira formom koja ga determinira, ni zajedničkom determiniranom supstancijom ili subjektom, ni organima koje posjeduje ili funkcijama koje izvršava. Na ravni konzistencije, *tijelo se definira samo longitudom i latitudom*, to jest sveukupnošću materijalnih elemenata što mu pripadaju pod određenim odnosima kretanja i mirovanja, brzine i sporosti (longituda) i sveukupnošću intenzitetskih afekata za koje je sposoban, pod određenom moći ili stupnjem kapaciteta (latituda). Spinozina je zasluga što je istaknuo te dvije dimenzije Tijela, te definirao ravan Prirode kao čistu longitudu i latitudu. Latituda i longituda su dva elementa jedne kartografije.

Postoji modus individuacije vrlo različit od modusa individuacije osobe, subjekta, stvari ili supstancije. Njega nazivamo haecceitetom.²⁶⁶ Godišnje doba, zima, ljeto, sat, datum imaju savršenu individualnost kojoj ništa ne manjka, premda se razlikuje od one stvari ili subjekta. To su haecceiteti u smislu da je u njima sve odnos kretanja i mirovanja između molekula i čestica, kapacitet da se afektira i bude afektiran. Opisujući dijabolično umijeće mjesnih kretanja i prijenosâ afekata, demonologija zamjećuje i važnost kiše, tuče, vjetrova, kužnog ozračja ili ozračja zagađenog štetnim česticama što pogoduju tim prijenosima. Priče moraju sadržavati haecceitete koji nisu puke uspostave (*mises en place*), već konkretne samostojne individuacije koje upravljaju metamorfozom stvari i subjekata. Među tipovima civilizacije, Istok ima mnogo više individuacija haecceitetom nego subjektivitetom ili supstancijalnošću: na primjer, haiku mora sadržavati indikatore kao mnoštvo lebdećih linija što konstituiraju neku složenu individuu. Kod Charlotte Bronte sve se zbiva u kategorijama *vjetra*: stvari, osobe, lica, ljubavi, riječi. Lorcinio "pet sati predveče", kad ljubav opada a fašizam raste. Kojih užasnih pet sati predveče! Kaže se: koja povijest, koja toplina, koji život! da bi se označila neka vrlo osobita individuacija. Dnevni sati kod Lawrencea, kod Faulknera. Stupanj topline, intenzitet bjeline jesu savršene individualno-

²⁶⁶ Ponekad se ta riječ piše "*ecceitas*", od *ecce*, "evo". To je pogrešno, jer Duns Scot je skovao tu riječ i taj koncept od *haec*, "ova stvar". Ali to je plodna greška, jer upućuje na modus individuacije koji se razlikuje od onog stvari ili subjekta. ["*Ecceitima* ili *haecceitima* nazivamo one individuacije koje više ne konstituiraju osobe ili 'šestva'. Pitanje je stoga sljedeće: nismo li mi takvi *ecceiteti*, više nego što smo 'šestva'? (...) Smatramo da je pojam subjekta uvelike izgubio relevantnost u korist predindividualnih singularnosti i neosobnih individuacija": Gilles Deleuze, «Un concept philosophique», *Cahiers Confrontation*, br. 20, zima 1989., str. 89-90. Pojam haecceiteta jedan je od triju "stubova" delezovske ontologije, s univočnošću i imanencijom (v. *Vocabulaire*, pod natuknicom *Univocité*, str. 323-326) (Prev.)]

sti; a jedan stupanj topline može se latitudinalno kombinirati s drugim te oblikovati novu individu, kao u tijelu koje je na jednom mjestu hladno a na drugom toplo ovisno o svojoj longitudi. Norveški omlet. Stupanj topline može se kombinirati s intenzitetom bjeline, kao u stanovitim bijelim ozračjima toplog ljeta. Nipošto nije riječ o trenutačnoj individualnosti koja bi se suprotstavljala permanentnim individualnostima ili individualnostima trajanjâ. Efemerid nema manje vremena od trajnog kalendara, premda se ne radi o istom vremenu. Neke životinje žive jedan dan ili jedan sat; obrnuto, skup godina može biti jednako dug kao najtrajniji subjekt ili objekt. Moguće je zamisliti jednako apstraktno vrijeme što vrijedi za haecceitete kao i za subjekte ili stvari. Između krajnjih sporosti i vrtoglavih brzina geologije ili astronomije Michel Tournier izdvaja meteorologiju, gdje meteor žive našom brzinom: "Oblak se oblikuje na nebu poput slike u mojem mozgu, vjetar puše kao što dišem, duga premošćuje horizont koliko me srcu treba da se izmiri sa životom, ljeto protječe kao što prolaze veliki praznici." No, je li slučajno što u Tournierovom romanu ta izvjesnost može doći samo blizanačkom junaku, deformiranom i desubjektiviranom, koji je stekao neku vrstu svudašnjosti?²⁶⁷ Čak i kad su vremena apstraktno jednaka, individuacija nekog života nije ista kao individuacija subjekta koji je vodi ili podnosi. A to nije ni ista Ravan: u jednome slučaju ravan konzistencije ili kompozicije haecceitetâ, koja poznaje samo brzine i afekte – u drugom slučaju posve drukčija ravan formi, supstancija i subjekata. I nije ni isto vrijeme, ista temporalnost. *Aion*, neodređeno vrijeme događaja, lebdeća linija koja poznaje samo brzine i neprestano dijeli ono što se zbiva na već-tu i još-ne-tu, prekasno i prerano, nešto što će se dogoditi i nešto što se upravo dogodilo u isto vrijeme. I s druge strane *Kronos*, vrijeme mjere što utvrđuje stvari i osobe, razvija formu i determinira subjekt. Boulez razlikuje tempo i ne-tempo u glazbi: "pulsirano vrijeme" formalne i funkcionalne glazbe koje se temelji na vrijednostima i "nepulsirano vrijeme" lebdeće glazbe, koja je lebdeća i mašinska, te ima samo brzine ili razlike u dinamičici.²⁶⁸ Ukratko, razlika uopće nije između kratkotrajnog i dugotrajnog, čak ni između pravilnog i nepravilnog, već između dvaju modusa individuacije, dvaju modusa temporalnosti.

²⁶⁷ Michel Tournier, *Les météores*, Gallimard, Pariz, 1975, pogl. 23, "L'âme déployée".

²⁶⁸ Pierre Boulez, *Par volonté et par hasard*, str. 88-91 ("fenomene tempa nije moguće uvesti u glazbu koja je sračunata samo elektronički, u dužinama izraženim sekundama ili minisekundama").

Doista, valja nam izbjeći suviše jednostavno izmirenje, kao da s jedne strane postoje formirani subjekti, kao stvari ili osobe, a s druge prostorno-vremenske koordinate kao haecceiteti. Jer nećete dati ništa haecceitetima sve dok ne uvidite da ste vi oni, i da niste ništa drugo doli oni. Kad lice postane haecceitet: "Činilo se ono neobičnom mješavinom što se uspjela nekako nagoditi s vremenom, atmosferom i tim ljudima."²⁶⁹ Vi ste longituda i latituda, skup brzina i sporosti između neformiranih čestica, skup nesubjektiviranih afekata. Imate individuaciju dana, godišnjeg doba, godine, *života* (neovisno o njegovom trajanju) – klime, vjetra, magle, roja, čopora (neovisno o njegovoj pravilnosti). Ili biste ih barem mogli imati, mogli biste ih dosegnuti. Oblak skakavaca nošen vjetrom u pet sati predveče; vampir koji noću izlazi, vukodlak pod punim mjesecom. Ne treba misliti da se haecceitet sastoji samo u dekoru ili pozadini što smješta subjekt, ni u dodacima što drže stvari i osobe blizu tla. Haecceitet je cjelokupan sklop u svojoj individuiranoj sveukupnosti – on se definira longitudom i latitudom, brzinama i afektima, neovisno o formama i subjektima što pripadaju drugoj ravni. Sâm vuk, konj, dijete jest ono što prestaje biti subjektom i postaje događajem, u sklopovima koji su neodjeljivi od sata, godišnjeg doba, atmosfere, zraka, života. Ulica ulazi u kompoziciju s konjem, kao što štakor u agoniji ulazi u kompoziciju sa zrakom, a životinja i pun mjesec ulaze u kompoziciju jedno s drugim. U najboljem slučaju, moguće je razlikovati haecceitete sklopova (tijelo koje se smatra samo kao longituda i latituda) i haecceitete međusklopova, koji bilježe i potencijalnosti postajanja unutar svakog sklopa (sredina presjeka longituda i latituda). No oni su strogo neodjeljivi jedan od drugoga. Klima, vjetar, godišnje doba, sat nisu drukčije prirode od stvari, životinja ili osoba koje ih nastanjuju, slijede, u njima spavaju i u njima se bude. To treba pročitati u jednom dahu: životinja-lovi-u-pet-sati. Postajanje-večeri, postajanje-noći životinje, krvavi pir. Pet sati jest ta životinja! Ta životinja jest to mjesto! "Mršavi pas trči ulicom, taj mršavi pas jest ulica", uzvikuje Virginia Woolf. Tako treba osjećati. Relacije, prostorno-vremenske determinacije nisu predikati stvari, već dimenzije mnogostrukosti. Ulica tvori dio sklopa zaprežni konj, jednako kao i sklopa Hans čije postajanje-konjem pokreće. Svi smo pet sati predveče, ili neki drugi sat ili, još bolje, dva sata istovremeno, optimalni i pesimalni, podne-ponoć, ali koji su distribuirani na promjenljiv način. Ravan konzistencije sadrži samo haecceitete što slijede linije koje se isprepliću. Forme i subjekti ne pripadaju tome svijetu. Šetnja Virginie Woolf kroz go-

²⁶⁹ Ray Bradbury, *The Machineries of Joy*, Simon and Schuster, New York, 1964, str. 53.

milu, među taksijima – ta je šetnja upravo haecceitet: nikad više gospođa Dalloway neće reći “Ja sam ovakva ili onakva, on je ovakav ili onakav”. I “Osjećala se veoma mladom; u isto vrijeme neizrecivo ostarjelom. U sve se zasijecala poput noža; u isto vrijeme bila je izvan toga, i promatrala (...) oduvijek je čutila da je veoma, veoma pogibeljno živjeti čak jedan dan.”²⁷⁰ Haecceitet, magla, oštra svjetlost. Haecceitet nema početak ni kraj, izvorište ni odredište. On je uvijek u sredini. Ne sastoji se od točaka, već samo od linija. On je rizom.

I to nije isti jezik, ili, u najmanju ruku, ista uporaba jezika. Jer iako ravan konzistencije ima samo haecceitete kao sadržaj, ima i specifičnu semiotiku koja mu služi kao izraz. Ta se semiotika sastoji prije svega od vlastitih imena, glagola u infinitivu i neodređenih članova ili zamjenica. *Neodređeni član + vlastito ime + glagol u infinitivu* konstituiraju temeljni lanac izraza, suodnosan najmanje formaliziranim sadržajima, sa stajališta semiotike oslobođene formalnih označavanja kao i osobnih subjektivacija. Prvo, glagol u infinitivu nipošto nije nedeterminiran s obzirom na vrijeme: on izražava lebdeće nepulsirano vrijeme svojstveno Aionu, to jest, vrijeme čistog događaja ili postajanja što artikulira relativne brzine i sporosti neovisno o kronološkim ili kronometrijskim vrijednostima koje vrijeme poprima u drugim modusima. Stoga je razložno suprotstaviti infinitiv kao vremenski modus postajanja svim drugim vremenskim modusima i vremenima što pripadaju Kronosu jer formiraju pulsacije ili vrijednosti bića (glagol “biti” jest jedini glagol koji nema infinitiv ili, bolje, čiji je infinitiv samo nedeterminiran i prazan izraz što se uzima apstraktno da bi označio sveukupnost određenih modusa i vremena).²⁷¹ Drugo, vlastito ime nipošto nije indikator nekog subjekta: stoga nam se čini uzaludnim pitati slični li ili ne njegova operacija nominaciji neke vrste, na osnovi koje se subjekt ili smatra druge prirode od Forme koja ga klasificira,

²⁷⁰ Virginia Woolf, *Gospođa Dalloway*, op. cit., str. 12 [v. napomenu na str. 39 (Prev.)]

²⁷¹ Gustave Guillaume predložio je vrlo zanimljivu koncepciju glagola, razlikujući unutarnje vrijeme, obavijeno u “proces”, i izvanjsko vrijeme koje pripada razlikovanju dobâ (“Epoques et niveaux temporels dans le système de la conjugaison française”, *Cahiers de linguistique structurale*, br. 4, Université de Laval, Quebec, 1955). Čini nam se da ta dva pola odgovaraju s jedne strane infinitivu-postajanju, Aionu, i sadašnjosti-biću, Kronosu s druge. Svaki glagol više ili manje naginje jednom od tih polova, ne samo prema svojoj prirodi već i prema nijansama svojih vremenskih modusa, osim “postajati” i “biti” što odgovaraju i jednom i drugom polu. U svojem istraživanju Flaubertovog stila, Proust pokazuje kako prošlo nesvršeno vrijeme kod Flauberta poprima vrijednost infinitiva-postajanja (*Chroniques*, Gallimard, Pariz, 1927, str. 197-199).

ili naprosto kao konačan čin te Forme kao granice klasifikacije.²⁷² Jer ne samo da vlastito ime ne indicira subjekt, ime kao takvo ne poprima vrijednost vlastitog imena kao funkcija neke forme ili vrste. Vlastito ime označava ponajprije nešto što pripada redu događaja, postajanja ili haecceiteta. Oni koji posjeduju tajnu vlastitih imena jesu vojnici i meteorolozi, kad daju ta imena strateškoj operaciji ili tajfunu. Vlastito ime nije subjekt nekog vremena, već vršilac nekog infinitiva. Obilježava određenu longitudu i određenu latitudu. Krpelj, Vuk, Konj itd. prava su vlastita imena ne zbog generičkih i specifičnih denominatora koji ih karakteriziraju, nego zbog brzina koje ih komponiraju i afekata koji ih ispunjavaju – događaja koji su sami za sebe i u sklopovima: postajanju-konjem maloga Hansa, postajanju-vukom Čovjeka, postajanju-krpeljem Stoika (druga vlastita imena).

Treće, neodređeni član i zamjenica nisu nedeterminirani, kao što ni glagol u infinitivu nije nedeterminiran. Ili, bolje, njima manjka determinacija samo utoliko ukoliko ih se primijeni na formu koja je i sama nedeterminirana ili na subjekt koji se može determinirati. S druge strane, njima ne manjka ništa dok uvode haecceitete, događaje čija individuacija ne prolazi kroz formu i ne zbiva se pomoću subjekta. Ono neodređeno tada ulazi u spregu s maksimalnom determinacijom: bilo jednom, netko tuče neko dijete, neki konj pada... To je stoga što elementi koji su ovdje u igri nalaze svoju individuaciju u sklopu čiji su dio, neovisno o formi njihova koncepta i subjektivnosti njihove osobe. Već smo više puta zapazili u kojoj mjeri djeca upotrebljavaju neodređeno ne kao nedeterminirano, već, naprotiv, kao individuiraajući činitelj u nekom kolektivu. Stoga nas zapanjuju nastojanja psihoanalize koja želi da iza neodređenosti pod svaku cijenu postoji neka skrivena određenost, neka posvojnost i osobnost: kad dijete kaže “(neki) trbuh”, “(neki) konj”, “kako ljudi rastu?”, “netko tuče neko dijete”, psihoanalitičar čuje “moj trbuh”, “otac”, “hoću li narasti kao moj tata?” Psihoanalitičar se pita: koga tuku i tko tuče?²⁷³ Čak ni lingvistika nije zaštićena od

²⁷² O tom problemu vlastitih imena (u kojem je smislu vlastito ime izvan granica klasifikacije i druge prirode, a u kojem se smislu nalazi na njenoj granici i još čini njezin dio?), usp. Alan Henderson Gardiner, *The Theory of Proper Names*, Oxford University Press, New York, 1957) i Lévi-Strauss, *Divlja misao*, pogl. VIII (“Pronađeno vrijeme”).

²⁷³ Već smo susreli taj problem, koji se tiče ravnodušnosti psihoanalize prema upotrebama neodređenog člana ili zamjenice kod djece: susrećemo ga već kod Freuda, a još više kod Melanie Klein (iako se djeca koju ona analizira, osobito mali Richard, služe neodređenostima “netko”, “čovjek”, “ljudi”, Melanie Klein ulaže nevjerovatne napore da ih pretvori u osobne i posvojne obiteljske izričaje). U po-

te predrasude, utoliko ukoliko nije odjeljiva od personologije. Za nju, ne samo neodređenom članu i zamjenici nego i trećem licu osobne zamjenice manjka determinacija subjektivnosti svojstvena prvim dvama licima, koja se smatra preduvjetom svakog iskazivanja.²⁷⁴

Suprotno tomu, smatramo da neodređenost trećeg lica, ON, ONI, ne podrazumijeva nikakvu nedeterminiranost s tog stajališta, već povezuje iskaz ne za subjekt iskazivanja, već za kolektivni sklop kao preduvjet. Blanchot ispravno tvrdi da neosobne riječi NETKO i ON – *netko* umire, *on* umire – ni u kom slučaju ne zauzimaju mjesto subjekta, već odstranjuju svaki subjekt u korist nekog sklopa kao haecceiteta, koji nosi ili oslobađa događaj kao neformiran i osobno neprovediv (“nešto im se događa što mogu ponovo dosegnuti samo ako se liše svoje moći da kažu ja”).²⁷⁵ ON ne predstavlja subjekt, već dijagramatizira sklop. Ne nadkodira iskaze, ne transcendira ih kao prva dva lica, već ih, suprotno tome, čuva od toga da ne zapadnu pod tiraniju označiteljskih ili subjektivnih konstelacija, pod režim praznih redundancija. Lanci izraza koje artikulira oni su čiji se sadržaji mogu uvesti u sklop za maksimalan broj pojavaka i postajanja. “Dolaze poput sudbine... odakle dolaze, kako su dospjeli dovde?”²⁷⁶ – On ili netko, neodređeni član, vlastito ime, glagol u infinitivu: NEKI HANS POSTATI KONJ, NEKI ČOPOR NAZVAN VUK PROMATRATI NJEGA, NETKO UMIRE, OSA SURESTI ORHIDEJU, ONI STIŽU HUNI. Mali oglasi, telegrafske mašine na ravni konzistencije (i ovdje pomišljamo na procedure kineskog pjesništva i pravila prijevoda što ih predlažu najbolji komentatori²⁷⁷).

družju psihoanalize, čini nam se da su samo Laplanche i Pontalis imali osjećaj za osobitu ulogu neodređenih elemenata, te su se usprotivili svakoj vrsti pre nagljenih interpretativnih redukcija: “Fantasme originaires”, *Temps modernes*, br. 215, travanj 1964., str. 1861, 1868.

²⁷⁴ Usp. personalističku ili subjektivističku koncepciju jezika u Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, pogl. XX i XXI (osobito str. 255, 261).

²⁷⁵ Glavni tekstovi Mauricea Blanchota služe kao opovrgnuće teorije “shiftera” i personologije u lingvistici: usp. *L'entretien infini*, Gallimard, Pariz, 1969, str. 556-567. A o razlici između tvrdnji “nesretan sam” i “on je nesretan”, ili “umirem” i “netko umire”, usp. *La part du feu*, Pariz, Gallimard, 1949., str. 29-30, i *L'espace littéraire*, Gallimard, Pariz, 1955, str. 105, 155, 160-161. U svim tim slučajevima Blanchot pokazuje kako neodređenost nema nikakve veze sa “svakodnevnom banalnošću”, koja je prije na strani osobne zamjenice.

²⁷⁶ Citat je spoj Nietzscheove i Kafkine rečenice: vidi citat i bilješku na str. 481 (Prev.).

²⁷⁷ Na primjer, François Cheng, *L'écriture poétique chinoise*, Editions du Seuil, Pariz, 1977.: njegova analiza onoga što zove “pasivnim procedurama”, str. 30 i *pass*.

Sjećanja jednog planera. – Možda postoje dvije ravni, ili dva načina da se pojmi ravan. Ravan može biti skriveno načelo koje čini vidljivim ono što se vidi, čujnim ono što se čuje itd., zbog kojeg je ono dano svaki put dano, u određenom stanju, u određenom trenutku. No sama ravan nije dana. Ona je po prirodi skrivena. Ona se može samo izvesti, uvesti, zaključiti na osnovi onoga što daje (istodobno ili sukcesivno, sinkronijski ili dijakronijski). Takva ravan je naime jednako plan organizacije kao i plan razvoja: strukturalan ili genetički ili istovremeno i jedno i drugo, struktura i geneza, strukturalni plan formiranih organizacija s njihovim razvojem, genetički plan evolutivnih razvoja s njihovim organizacijama. To su samo nijanse te prve koncepcije ravni. A kad bismo im pridali preveliku važnost, to bi nas spriječilo da dopremo do nečega važnijeg: tako pojmljena ili načinjena, ravan se na svaki način tiče razvoja formi i formacije subjekata. Skrivena struktura nužna za forme, skriveni označitelj nužan za subjekte. Neminovno je, dakle, da sama ravan nije dana. Ona zapravo postoji samo u dimenziji što se nadodaje onoj koju daje ($n + 1$). Prema tome je teleološka ravan, plan, mentalno načelo. Ravan transcendencije. Ravan analogije, bilo stoga što određuje eminentni termin nekog razvoja, bilo stoga što uspostavlja proporcionalne odnose strukture. Može se nalaziti u umu nekog boga ili u nesvjesnome života, duše ili jezika: uvijek se zaključuje iz vlastitih učinaka. Uvijek je izvedena. Čak i ako je se nazove immanentnom, ona je to samo po odsutnosti i analogijskoj (metaforički, metonimijski itd.). Stablo je dano u klici, ali u odnosu prema ravni koja nije dana. Isto tako u glazbi, organizacijsko ili razvojno načelo ne pojavljuje se kao takvo u direktnom odnosu prema onome što se razvija ili organizira: postoji transcendentno kompozicijsko načelo koje nije zvukovno, nije “čujno” po sebi i za sebe. To omogućuje sve moguće interpretacije. Forme i njihovi razvoji, subjekti i njihove formacije odnose se na ravan koja funkcionira kao transcendentno jedinstvo ili skriveno načelo. Ravan se uvijek može razložiti, ali kao odjeliti dio, ne-dan u onome danom. Ne razlažu li tako Balzac, pa čak i Proust, organizacijsku ili razvojnu ravan svojega djela kao metajezik? Ali nema li i Stockhausen potrebu razložiti strukturu svojih zvukovnih formi kao da je njima “postrani”, s obzirom da je nije kadar učiniti čujnom? Životna ravan, glazbena ravan, ravan pisanja, sve je to isto: ravan koja ne može biti dana kao takva, koja se može izvesti samo na osnovi forme koju razvija i subjekta koji formira, jer postoji za tu formu i taj subjekt.

A postoji i posve drukčija ravan, posve drukčija koncepcija ravni. Tu više nema formi ni razvoja formi, ni subjekata ni formacije subjekata. Ni

strukture ni geneze. Tu postoje samo odnosi kretanja i mirovanja, brzine i sporosti između neformiranih ili barem relativno neformiranih elemenata, svakovrsnih molekula i čestica. Tu postoje samo haecceiteti, afekti, individualizacije bez subjekta što tvore kolektivne sklopove. Ništa se ne razvija, no stvari kasne ili rane, te formiraju određeni sklop prema svojim kompozicijama brzine. Ništa se ne subjektivira, ali haecceiteti se formiraju na osnovi kompozicija mogućnosti ili nesubjektiviranih afekata. Tu ravan, koja poznaje samo longitude i latitude, brzine i haecceitete, zovemo ravan konzistencije ili kompozicije (u opreci spram ravni organizacije i razvoja). Ona je nužno ravan imanencije i univočnosti. Zbog toga je nazivamo i ravan Prirode, iako priroda nema nikakve veze s njome, jer na toj ravni ne postoji nikakva razlika između prirodnog i umjetnog. Ma koliko dimenzija imala, nikad nema dimenziju nadodanu onome što se na njoj događa. Sâmim je time prirodna i imanentna. To je kao s načelom protuslovlja: moglo bi ga se jednako tako nazvati i načelo neprotuslovlja. Ravan konzistencije mogla bi se zvati i ravan nekonzistencije. To je geometrijska ravan, koja više nije vezana za mentalni, već za apstraktni plan. To je ravan čiji se broj dimenzija neprestano povećava kako se stvari događaju, a da pritom ne gubi ništa od svoje planskosti. To je dakle ravan proliferacije, napučivanja, kontaminacije; ali ta proliferacija materijala nema nikakve veze s evolucijom, s razvojem neke forme ili filijacijom formi. Ponajmanje je pak regresija prema nekom početku. Naprotiv, to je *involucija* u kojoj se forma neprestance rastvara da bi oslobodila vremena i brzine. To je utvrđena ravan, utvrđena zvukovna, vizualna, skripturalna ravan itd. Utvrđena ovdje ne znači nepomična: to je apsolutno stanje kretanja kao i mirovanja iz kojeg se pomalaju sve relativne brzine i sporosti i ništa osim njih. Neki suvremeni glazbenici suprotstavljaju transcendentnoj ravni organizacije, za koju tvrde da je dominirala cjelokupnom klasičnom glazbom Zapada, imanentnu zvukovnu ravan, uvijek danu s onim što daje, koja omogućuje da se opazi neopazivo i nosi samo diferencijalne brzine i sporosti u nekoj vrsti molekularnog mrmora: *umjetničko djelo mora bilježiti sekunde, desetinke i stotinke sekundi*.²⁷⁸ Ili se radi više o oslobađanju vremena, Aiona, nepulsiranog vremena za lebdeću glazbu, kao što kaže Boulez, elektroničku glazbu u kojoj forme ustupaju mjesto čistim modifikacijama brzine. John Cage je vjerojatno prvi i to besprijekorno razvio tu utvrđenu zvukovnu ravan koja potvrđuje proces protiv svake strukture i geneze, lebdeće vrijeme protiv pulsiranog vremena

²⁷⁸ Usp. izjave američkih takozvanih "repetitivnih" glazbenika, osobito Stevea Reicha i Philipa Glassa.

ili tempa, eksperimentiranje protiv svake interpretacije, i u kojoj tišina kao zvukovno mirovanje također obilježuje apsolutno stanje kretanja. Isto bi se moglo utvrditi i za vizualnu utvrđenu ravan: na primjer, Godard uistinu odnosi utvrđenu ravan filma do tog stanja u kojemu se forme rastvaraju i ostavljaju pogledu samo neznatne varijacije brzine između komponiranih kretanja. Nathalie Sarraute predlaže oštro razlikovanje dviju ravni pisanja: transcendentne ravni koja organizira i razvija forme (vrste, teme, motive) te utvrđuje i razvija subjekte (likovi, karakteri, čuvstva), i jedne posve drukčije ravni koja oslobađa čestice neke anonimne materije, omogućuje njihovu komunikaciju preko "ovojnice" formi i subjekata te od tih čestica zadržava samo odnose kretanja i mirovanja, brzine i sporosti, lebdećih afekata, tako da se sama ravan u isti mah zamjećuje i daje nam opaziti neopazivo (mikroravan, molekularna ravan).²⁷⁹ Tako sa stajališta stanovite osnovane apstrakcije, možemo postupati kao da su te dvije ravni, te dvije koncepcije ravni, jasno i potpuno suprotstavljene. S tog stajališta, kazat ćemo: jasno vidite razliku između dvije vrste sljedećih propozicija: 1) forme se razvijaju i subjekti se formiraju na ravni koja može biti samo izvedena (ravni organizacije-razvoja); 2) između neformiranih elemenata postoje samo brzine i sporosti, između nesubjektiviranih mogućnosti postoje samo afekti, na ravni koja je nužno dana istodobno s onim što daje (ravni konzistencije ili kompozicije).²⁸⁰

Uzmimo tri kapitalna primjera njemačke književnosti 19. stoljeća: Hölderlina, Kleista i Nietzschea.

Hiperion, Hölderlinova veličanstvena kompozicija u analizi Roberta Rovinija: važnost haecceiteta kao godišnjih doba, što konstituiraju istovremeno i na dva različita načina "okvir priče" (ravan) i pojedinosti onoga što se događa (sklopovi i međusklopovi).²⁸¹ Ali k tome, u nizanju godišnjih doba i superponiranju jednog te istog doba različitih godina, rastvaranju formi i likova, oslobađanju kretanja, brzinâ, kašnjenja, afekata, tijekom priče nešto kao da bježi iz njene neopipljive materije. A možda i odnos s

²⁷⁹ Nathalie Sarraute u *Doba sumnje (L'ère de soupçon)*, Gallimard, Pariz, 1956) pokazuje kako, na primjer, Proust ostaje razdiran između dvije ravni, s obzirom na to da izvlači iz svojih likova "majušne čestice neopipljive materije", no i ponovo združuje sve te čestice u neku suvislu formu, potajno ih umeće u ovojnicu ovog ili onog lika: usp. str. 52, 100.

²⁸⁰ Usp. razlikovanje dviju Ravni kod Artauda, od kojih se jedna označava kao izvor svih privida: *Tarahumare i druga djela*, Zagreb 2003, str. 62-63.

²⁸¹ Hölderlin, *Hypérion*, uvod Roberta Rovinija, 10-18.

nekom "real-politikom"; s nekom ratnom mašinom; s nekom glazbenom mašinom disonance.

Kleist: kako kod njega, u njegovu pisanju kao i u njegovu životu, sve postaje brzina i sporost. Nizanje katatonija i ekstremnih brzina, nesvjestica i strijela. Spavati na konju i galopirati. Skakati od jednog sklopa do drugog, s pomoću nesvjestice, prelazeći prazninu. Kleist umnaža "planove života", ali uvijek je jedna ista ravan ona koja obuhvaća njegove praznine i njegove poraze, njegove skokove, njegove potrebe i njegove pošasti. Kleistov plan nije organizacijsko načelo, već prijevozno sredstvo. Ne razvija se nikakva forma, ne formira se nikakav subjekt, već se afekti pomiču, postajanja se lansiraju i tvore blok, kao Ahilejevo postajanje-ženom i Pentesilejino postajanje-kujom. Kleist je veličanstveno objasnio kako su forme i likovi samo pojavnosti koje proizvodi pomicanje nekog središta gravitacije na apstraktnoj liniji te sprežanje tih linija na nekoj ravni imanencije. Medvjed mu se čini zadivljujućom životinjom koju je nemoguće prevariti jer svojim okrutnim malim očima prodire iza pojavnosti, do istinske "duše kretanja", *Gemüt* ili nesubjektivnog afekta: Kleistovo postajanje-medvjedom. Čak se i smrt može poimati samo kao sjecište elementarnih reakcija sa suviše različitim brzinama. *Lubanja koja se raprkava*, Kleistova opsesija. Cjelokupno Kleistovo djelo prožeto je ratnom mašinom koja se priziva protiv države, glazbenom mašinom koja se priziva protiv slikarstva ili "slike". Zanimljivo je kako su Goethe i Hegel mrzili tu novu vrstu pisanja. Za njih je naimen ravan morala biti u svakom slučaju i pogledu skladan razvoj Forme i regulirana formacija Subjekta, lika ili katarakta (sentimentalno obrazovanje, supstancijalna i unutarnja čvrstina karaktera, sklad ili analogija formi i kontinuitet razvoja, kult države itd.) Njihova koncepcija Ravni bila je posve oprečna Kleistovoj. Kleistovo, a već i Hölderlinovo antigeteovstvo i antihegelovstvo. Goethe pogađa u srž kad prigovara Kleistu da, u isti mah, postavlja puki "nepomični proces" kao pravu utvrđenu ravan, uvodi praznine i skokove što priječe svaki razvoj središnjeg lika te uvodi u igru silovitost afekata koja rezultira velikom zbrkom osjećajâ.²⁸²

Nietzsche čini isto koristeći se drugim sredstvima. Ni kod njega više nema razvoja formi ni formacije subjekata. Wagneru prigovara da je zadržao previše od harmonične forme, od pedagoških likova, od "karaktera": previše od Hegela i Goethea. Nasuprot Bizetu, tvrdi Nietzsche... Čini nam se da se Nietzscheov problem ne sastoji toliko u fragmentarnom pisanju koliko u brzinama i sporostima: ne u smislu da se piše brzo ili sporo, već da pisanje,

²⁸² Služimo se neobjavljenim istraživanjem Mathieua Carrièrea o Kleistu.

i sve ostalo, bude proizvod brzina i sporosti među česticama. Tome neće odoljeti nijedna forma, to neće preživjeti nijedan karakter ili subjekt. Zaratustra ima samo brzine i sporosti, a vječno vraćanje, život vječnog vraćanja prvo je veliko konkretno oslobođenje nepulsiranog vremena. *Ecce Homo* ima samo individuacije haecceiteta. Neminovno je da na taj način pojmljeni Plan-Ravan uvijek zataji, ali i da ta zatajenja čine sastavni dio plana: usp. mnoštvo planova za *Volju za moć*. Za određeni aforizam uvijek je moguće, pa čak i nužno, uvesti među njegove elemente nove odnose brzine i sporosti zbog kojih će on doista promijeniti sklop, skočiti iz jednog sklopa u drugi (u pitanju dakle nije fragment). Kako kaže Cage, u plan spada i to da plan ne uspije.²⁸³ Upravo stoga što taj plan nije ravan organizacije, razvoja ili formacije, već nevoljne transmutacije. Ili Boulez: "programirati stroj tako da svaki put kad se pusti vrpca, ona proizvede drukčija obilježja vremena". Tako plan – životni plan, plan pisanja, glazbeni plan itd. – mora zatajiti, jer nemoguće mu je biti vjeran, ali ta zatajenja tvore dio plana jer on raste ili opada s dimenzijama onoga što u svakom trenu objelodanjuje (*n*-dimenzionalna planskost). Neobična mašina, istovremeno ratna, glazbena i mašina kontaminacije-prolifracije-involucije.

No, zašto suprotstavljenost dviju vrsta ravni ipak vodi još apstraktnijoj hipotezi? Zato što se neprestano prelazi s jedne na drugu, neopazivim stupnjevima i nesvjesno, ili se toga postaje svjestan tek naknadno. Zato što se one neprestano rekonstituiraju jedna na drugoj, ili izvlače jedna iz druge. Na primjer, dovoljno je uroniti lebdeću ravan imanencije, ukopati je u dubine Prirode umjesto da joj se dopusti slobodan zamah na površini, da bi ona odmah prešla na drugu stranu te poprimila ulogu temelja koji više ne može biti drugo doli načelo analogije sa stajališta organizacije, zakon kontinuiteta sa stajališta razvoja.²⁸⁴ Jer ravan organizacije ili razvoja zbilja

²⁸³ "Odakle dolazi naslov vaše knjige, *A Year from Monday*?" – "Od plana koji sam načinio sa skupinom prijatelja, kad smo se dogovorili da ćemo se sastati u Meksiku 'godinu dana nakon idućeg ponedjeljka'. Bili smo se okupili u subotu, a naš se plan nikad nije uspio realizirati. To je oblik tišine... Sâma činjenica da je naš plan propao, činjenica da se nismo uspjeli sastati ne znači da je sve to bio neuspjeh. Sâm plan nije bio neuspjeh" (John Cage i Daniel Chales, *For the Birds*, Marion Boyers, Boston, str. 116-117)

²⁸⁴ To je razlog zbog kojega smo uzeli Goethea kao primjer transcendentne Ravni. A ipak, Goethe se smatra spinozistom. Njegova botanička i zoološka istraživanja otkrivaju imanentnu ravan kompozicije, što ga čini sličnim Geoffroyu Saint-Hillaireu (sličnost na koju se često ukazivalo). No, Goethe još zadržava dvostruku ideju razvoja Forme i formacije-edukacije Subjekta: zbog toga njegova ravan imanencije već prelazi na drugu stranu, k drugome polu.

pokriva ono što zovemo stratifikacijom: forme i subjekte, organe i funkcije koji su "stratum" ili odnosi između stratumâ. S druge strane, ravan kao ravan imanencije, konzistencije ili kompozicije podrazumijeva destratifikaciju čitave Prirode, pa i većma umjetnim sredstvima. Ravan konzistencije je tijelo bez organa. Čisti odnosi brzine i sporosti među česticama, kakvi se pojavljuju na ravni konzistencije, podrazumijevaju kretanja deteritorijalizacije, kao što čisti afekti podrazumijevaju pothvat desubjektivacije. Štoviše, ravan konzistencije ne postoji prije kretanja deteritorijalizacije koja je objelodanjuju, linijâ bijega koje ju ocrtavaju i dovode je na površinu, postajanjâ koja je komponiraju. Tako ravan organizacije neprestano djeluje na ravni konzistencije, pokušavajući zapriječiti linije bijega, zaustaviti ili prekinuti kretanja deteritorijalizacije, opteretiti ih, restratificirati, dubinski rekonstituirati forme i subjekte. I obrnuto, ravan konzistencije neprestano se izvlači iz ravni organizacije, odašilje čestice izvan stratumâ, miješa forme s pomoću brzine ili sporosti, razbija funkcije posredstvom sklopova i mikrosklopova. No, i opet, potreban je velik oprez da ravan konzistencije ne bi postala čista ravan ukinuća ili smrti. Da se involucija ne bi okrenula u regresiju u nerazlučenome. Ne treba li zadržati minimum stratumâ, minimum formi i funkcijâ, minimum subjekta kako bi se iz njih izvlačili materijali, afekti, sklopovi?

Stoga nam valja suprotstaviti dvije ravni kao dva apstraktna pola: na primjer, transcendentnoj organizacijskoj ravni zapadnjačke glazbe što se temelji na zvukovnim formama i njihovu razvoju suprotstavljamo imanentnu ravan istočnjačke glazbe, sačinjene od brzina i sporosti, kretanja i mirovanja. No držeći se konkretne hipoteze, tvrdimo kako cjelokupno postajanje zapadnjačke glazbe, cjelokupno glazbeno postajanje podrazumijeva minimum zvukovnih formi, pa čak i harmonijskih i melodijskih funkcija kroz koje će se odašiljati brzine i sporosti, i upravo će potonje reducirati te forme na minimum. Beethoven je proizveo zadivljujuću polifonijsku raskoš s relativno siromašnim temama od tri ili četiri note. Postoji materijalna proliferacija koja ide podruku s rastvaranjem forme (involucijom), bivajući istodobno praćena neprekidnim razvojem te forme. Možda je Schumannov genij najfrapantniji slučaj forme koja se razvija samo poradi odnosâ brzine i sporosti kojima se materijalno i emocionalno afektira. Glazba je svoje forme i motive neprestano podvrgavala temporalnim preobrazbama, povećanjima ili smanjivanjima, zastojima ili ubrzanjima, koja ne nastaju samo prema zakonima organizacije pa čak ni razvoja. Mikrointervali, u stanju širenja ili kontrakcije, u igri su u kodiranim intervalima. Wagner i postwagnerijanci u još će većoj mjeri osloboditi varijacije brzine

među zvukovnim česticama. Ravel i Debussy zadržavaju od forme upravo ono što je potrebno da bi se ona razbila, afektirala, modificirala kroz brzine i sporosti. Doveden do karikature, *Bolero* je tip mašinskog sklopa koji zadržava minimum forme kako bi je doveo do rasprsnuća. Boulez govori o proliferaciji malih motiva, akumulacijama malih nota što funkcioniraju kinematički i afektivno, odstranjuju jednostavnu formu tako što joj dodaju indikacije brzine, te na taj način omogućavaju proizvodnju krajnje složenih dinamičnih odnosa na osnovi jednostavnih unutarnjih formalnih odnosa. Čak se ni Chopinov rubato ne može reproducirati jer će u svakoj novoj izvedbi imati drukčija obilježja vremena.²⁸⁵ To je kao da golema ravan konzistencije promjenljivih brzina neprestano odnosi sa sobom forme i funkcije, forme i subjekte, da bi iz njih izvukla čestice i afekte. Ura koja nudi čitav niz različitih vremena.

Što je mlada djevojka, što je skupina mladih djevojaka? U najmanju ruku, Proust je pokazao jednom zauvijek da se njihova individuacija, kolektivna ili pojedinačna, ne odvija s pomoću subjektivnosti, nego s pomoću haecceiteta, čistog haecceiteta. "Bića što bježe". One su čisti odnosi brzina i sporosti, i ništa drugo. Mlada djevojka kasni zbog brzine: učinila je previše toga, prešla suviše mnogo prostorâ u odnosu prema relativnom vremenu onog koji je čeka. Tako se pojavna sporost mlade djevojke pretvara u ludu brzinu našeg iščekivanja. U tome pogledu, i za cijelu *Potrugu za izgubljenim vremenom*, valja ustvrditi da se Swann ni u kom slučaju ne nalazi u istoj situaciji kao pripovjedač. Swann nije pripovjedačeva skica ni preteča, osim u sporednom smislu i u rijetkim trenucima. Oni se uopće ne nalaze na istoj ravni. Swann neprestano misli i čuti u kategorijama subjekta, forme, sličnosti između subjekata, korespondencije među formama. Odetina laž je za njega forma čiji se tajni subjektivni sadržaj mora razotkriti, te pobuditi djelatnost ljubavnika-policajca. Vinteuilova glazba je za njega forma koja mora na nešto podsjećati, posuvratiti se na nešto, biti odjek drugih formi, slika, lica ili krajolika. S druge strane, ma koliko išao Swannovim stopama, pripovjedač živi u drugom elementu, na drugoj ravni. Albertineina

²⁸⁵ O svim tim pitanjima (proliferacijama-disolucijama, akumulacijama, indikacijama brzine, dinamičkoj i afektivnoj ulozi), usp. Pierre Boulez, *Par volonté et par hasard*, str. 22-24, 88-91. U drugom tekstu, Boulez ističe jedan neprepoznati Wagnerov aspekt: ne samo da se lajtmotivi oslobađaju od svoje podređenosti scenskim likovima nego se i brzine razvoja radnje oslobađaju zahvata "formalnog koda" ili tempa ("Le temps re-cherché", u *Das Rheingold Programmheft I*, Bayreuth, 1976, str. 3-11). Boulez odaje počast Proustu koji je bio jedan od prvih što je shvatio tu preobrazivu i lebdeću ulogu Wagnerovih motiva.

laž više gotovo da nema nikakav sadržaj, naprotiv teži stopiti se s odašiljanjem čestice što izlazi iz njezinih očiju, samostalnom česticom koja i više brzo juri pripovjedačevim vizualnim ili auditivnim poljem. Ta je molekularna brzina zapravo nepodnošljiva jer indicira udaljenost, *blizinu* gdje bi Albertine željela biti i već jest.²⁸⁶ Stoga pripovjedačevo držanje više nije u prvom redu ono detektiva, već znatno drukčija figura tamničara: kako postati gospodar brzine, kako je podnijeti nervozno kao neuralgiju i opažajno kao bljesak, kako načiniti zatvor za Albertine? Prelazeći sa Swanna na pripovjedača više se ne radi o istoj ljubomori, ni o istom opažaju glazbe: Vinteuil se sve manje shvaća u kategorijama analoških formi i usporedivih subjekata, te poprima nečuvene brzine i sporosti koje se sparuju s varijacijskom ravni konzistencije, onom glazbe i *Potrage* (upravo kao što vagnerovski motivi napuštaju svaku utvrđenost forme i svako utvrđivanje likova). Očajnički pokušaji Swanna da reteritorijalizira tok stvari (reteritorijalizira Odette na tajni, sliku na licu, glazbu na Bulonjskoj šumi) kao da ustupaju mjesto pospješenom kretanju deteritorijalizacije, linearnom ubrzanju apstraktne mašine, odnoseći lica i krajolike, i zatim ljubav, ljubomoru, slikarstvo, sâmu glazbu, prema sve snažnijim koeficijentima koji će hraniti Djelo uz opasnost da sve rastvori i umru. Unatoč svojim djelomičnim pobjedama, pripovjedač naime doživljava neuspjeh, njegov se projekt izjalovljuje: projekt koji se uopće nije sastojao u pronalaženju vremena ni silovanju pamćenja, već u postajanju gospodarom brzina, u ritmu njegove astme. To je značilo suočiti se s poništenjem. Drukčiji je ishod bio moguć, ili ga je Proust učinio mogućim.

Sjećanja jedne molekule. – Postajanje-životinjom samo je jedan od slučajeva. Uhvaćeni smo u segmente postajanja između kojih možemo uspostaviti neku vrstu reda ili prividne progresije: postajanje-ženom, postajanje-djetetom; postajanje-životinjom, biljkom ili mineralom; svakovrsna postajanja-molekularnim, postajanja-česticama. Vlaka vode iz jednih u druga, pretvaraju jedna u druga prolazeći kroz vrata i preko pragova. Pjevati ili skladati, slikati, pisati možda nemaju drugog cilja doli osloboditi ta postajanja. Osobito glazba – kroz koju prolazi čitavo postajanje-ženom,

²⁸⁶ Teme brzine i sporosti osobito su razvijene u Marcel Proust, *Zatočenica I*, prev. Vinko Tecilazić, Zora, Zagreb, str. 81-82: "Da bi se razumjela uzbuđenja koja ona prouzrokuju – što ne uspijevaju čak ni mnogo ljepša stvorenja – treba računati s tim da nisu nepomična, nego da su u pokretu, pa njihovoj ličnosti dodati neki znak koji u fizici odgovara znaku kojim se označuje brzina. (...) Tim bićima što su spremna pobjeći [*les êtres de fuite*], njihova priroda i naš nemir daju krila."

postajanje-djetetom, ne samo na razini glasova (engleski i talijanski glas, kontratenor, kastrat) nego i na razini tema i motiva: mali ritornel, rondo, prizori iz djetinjstva i dječje igre. Instrumentalizacija i orkestracija prožete su postajanjima-životinjom, ponajprije postajanjima-pticom, ali onda i mnogima drugim. Molekularna mrmorenja, piskutanja, cviljenja otpočeta su prisutni, premda im instrumentalni razvoj, združen s drugim činiteljima, danas pridaje sve veću važnost, kao vrijednosti novog praga iz perspektive navlastito glazbenog sadržaja: zvukovna molekula, odnosi brzine i sporosti među česticama. Postajanja-životinjom bacaju se u molekularna postajanja. A to potiče svakovrsna pitanja.

U određenom smislu, potrebno je poći od kraja: sva su postajanja već molekularna. Postajati naime ne znači oponašati nešto ili nekoga niti poistovjetiti se s nečime ili nekim. A ne znači ni proporcionirati formalne odnose. Nijedna od dviju figura analogije ne odgovara postajanju: ni oponašanje subjekta, ni proporcionalnost forme. Postajati znači izvlačiti, počinjući od formi koje netko ima, subjekta koji netko jest, organa koje ima ili funkcija koje izvršava, čestice između kojih se uspostavljaju odnosi kretanja i mirovanja, brzine i sporosti, što je moguće *bliže* onome što se postaje, i s pomoću kojih se postaje. To načelo blizine ili približavanja je posve osobito i ne uvodi nanovo nikakvu analogiju. Ono u najstrožem mogućem smislu indicira *područje okoline (voisinage) ili suprisutnosti* neke čestice, kretanje što ga poprima svaka čestica koja uđe u to područje. Louis Wolfson poduzima neobičan pothvat: shizofrenik, što je moguće brže prevodi svaku rečenicu svojeg materinskog jezika u neobične riječi koje imaju sličan zvuk i značenje; anoreksičar, žuri se do hladnjaka, razdire ambalaže i vadi sastojke kojima se što je moguće brže kljuka.²⁸⁷ Bilo bi pogrešno smatrati da on ima potrebu posuđivati "prerušene" riječi iz stranih jezika. Prije će biti da iz vlastitog jezika oslobađa verbalne čestice što više ne mogu pripadati formi tog jezika, kao što iz živežnih namirnica oslobađa prehrambene čestice što više ne pripadaju formiranim hranjivim tvarima: dvije vrste čestica ulaze u okolinu (*voisinage*). Moglo bi se reći i: odašiljati čestice koje poprimaju određene odnose kretanja i mirovanja jer ulaze u određeno područje blizine. Ili: koji ulaze u to područje jer poprimaju te odnose. Haecceitet se ne može odijeliti od magle ili magluštine što potječu iz nekog molekularnog područja, korpuskularnog prostora. Okolina je u isti mah topološki i kvantni pojam koji označava pripadnost jednoj istoj molekuli neovisno o subjektima u pitanju i determiniranim formama.

²⁸⁷ Louis Wolfson, *Le schizo et les langues*, Gallimard, Pariz, 1970.

Schérer i Hocquenghem istaknuli su taj ključni uvid kad su ponovo razmotrili problem djece-vukova. Naravno, ne radi se o stvarnoj proizvodnji, kao da je dijete “stvarno” postalo životinja. Ne radi se ni o sličnosti, kao da bi dijete oponašalo životinje koje su ga stvarno odgojile. Ali ne radi se ni o simboličkoj metafori, kao da je autistično, napušteno ili izgubljeno dijete postalo samo “analogon” životinje. Schérer i Hocquenghem s pravom odbacuju taj pogrešni zaključak, temeljen na kulturalizmu ili moralizmu koji se pozivaju na nesvodivost ljudskog poretka: budući da se dijete nije pretvorilo u životinju, ono je s njome samo u metaforičkom odnosu, prouzročenom djetetovom bolešću ili odbacivanjem. Oni se pozivaju na objektivno područje nedeterminiranosti i neizvjesnosti, “nešto zajedničko ili nerazlučivo”, blizinu “zbog koje je nemoguće reći gdje prolazi granica između životinjskog i ljudskog”, ne samo kod autistične djece nego i kod sve djece, kao da, neovisno o razvoju koji dijete vuče k zrelosti, u njega ima mjesta za druga postajanja, “druge istodobne mogućnosti” koje nisu regresije, već stvaralačke involucije, te svjedoče o “neljudskosti što se neposredno doživljava u tijelu kao takvom”, protuprirodnim vjenčanjima “izvan programiranog tijela”. Stvarnost postajanja-životinjom, a da se u stvarnosti ne postane životinjom. Stoga je uzaludan prigovor da dijete-pas samo glumi psa u granicama svoje formalne konstitucije i ne čini ništa pseće što drugo ljudsko biće ne bi moglo učiniti da to želi. Jer ono što treba objasniti upravo je činjenica da sva djeca, a čak i mnogo odraslih, u većoj ili manjoj mjeri to čine, te na taj način svjedoče o stanovitu neljudskom dosluhu sa životinjom, daleko više nego o edipovskoj simboličkoj zajednici.²⁸⁸ Niti treba misliti da djeca koja pasu, ili jedu zemlju ili sirovo meso, na taj način samo dobavljaju vitamine i elemente koji trebaju njihovu tijelu. Posrijedi je sutjelovljenje sa životinjom, o tijelu bez organa definiranom područjima intenziteta ili blizine. Odakle onda dolazi ta objektivna nedeterminiranost ili nerazlučivost o kojoj govore Schérer i Hocquenghem?

Na primjer: ne oponašati psa, već komponirati njegov organizam s *nečim drugim* i tako da se iz na taj način komponirane cjeline oslobode čestice koje će biti pseće s obzirom na kretanje i mirovanje, ili molekularnu blizinu u koju ulaze. Jasno, to nešto drugo može biti vrlo različito, više ili

²⁸⁸ René Schérer i Guy Hocquenghem, *Co-ire, Recherches*, br. 22, 1976, str. 76-82: njihova kritika Bettelheimove teze, gdje se djetetova postajanja-životinjom smatraju pukom autističnom simbolikom koja, uostalom, izražava tjeskobu roditelja više nego dječju stvarnost (usp. Bruno Bettelheim, *The Empty Fortress*, Free Press, New York, 1967)

manje povezano sa životinjom u pitanju: može biti prirodna hrana životinje (zemlja i crv), mogu biti vanjski odnosi s drugim životinjama (postati pas sa mačkama, postati majmun s konjem), može biti aparat ili pomagalo koje čovjek nameće životinji (brnjica, sob itd.), može biti nešto što više čak nema “razaznatljiv” odnos sa životinjom u pitanju. Što se tiče potonjeg slučaja, vidjeli smo kako Slepian zasniva svoj pokušaj postajanja-psom na zamisli da zaveže cipele za ruke svojim ustima-gubicom. Philippe Gavi navodi izvedbe Lolita, jedača boca, keramike i porculana, željeza, pa čak i bicikala, koji ustvrđuje: “Sebe smatram napola životinjom, napola čovjekom. Možda više životinjom nego čovjekom. Obožavam životinje, osobito pse, i osjećam se povezan s njima. Moje se zubalo prilagodilo; u stvari, kad ne žvačem staklo ili željezo svrbi me čeljust, kao što svrbi mladog psa koji želi glodati kost.”²⁸⁹ Tumačiti ovdje riječ “kao” na način metafore ili predložiti strukturnu analogiju odnosâ (čovjek-željezo = pas-kost) znači ne shvatiti ništa od postajanja. Riječ “kao” jedna je od onih riječi koje radikalno mijenjaju značenje i funkciju kad ih se primijeni na haecceitete, kad ih se pretvori u izraze postajanja, a ne označenih stanja ni označiteljskih odnosa. Pas može vježbati svoju čeljust na željezu, ali u tome slučaju koristi je kao molarni organ. Kad Lolito žvače željezo, zbiva se nešto posve drukčije: on komponira svoju čeljust sa željezom na način da sâm postaje čeljust molekularnog-psa. U jednoj filmskoj sekvenci glumac De Niro hoda “kao” rak. Ali ne radi se, tvrdi on, o tome da se oponaša rak; radi se o tome da se sa slikom, sa brzinom slike, komponira nešto što ima veze s rakom.²⁹⁰ Za nas je to ključno: postaje se životinjom jedino kad se, kojim god sredstvima i elementima, odašilju tjelešca što ulaze u odnos kretanja i mirovanja životinjskih čestica ili, što dolazi na isto, u područje blizine životinjske molekule. Postaje se životinjom samo molekularno. Ne postaje se molarnim psom koji laje, već se time što se laje – ako se to čini s dovoljno srca, potrebe i kompozicije – odašilje molekularan pas. Čovjek ne postaje vukom ili vampirom mijenjajući molarnu vrstu, već su vampir i vukodlak

²⁸⁹ Philippe Gavi, “Les philosophes du fantastique”, u *Libération*, 31. ožujka 1977. – Za prethodne slučajeve, trebalo bi doći do toga da se određena takozvana neurotička ponašanja pojme u svezi s postajanjima-životinjom, umjesto da se postajanja-životinjom dovode u vezu s psihoanalitičkom interpretacijom tih ponašanja. To smo vidjeli u slučaju mazohizma (a Lolito objašnjava da njegovi podvizi imaju podrijetlo u određenim mazohističkim doživljajima; jedan lijep tekst Christina Maurela spreže postajanje-majmunom i postajanje-konjem u mazohističkom paru). I anoreksiju bi trebalo razmotriti sa stajališta postajanja-životinjom.

²⁹⁰ Usp. *Newsweek* od 16. svibnja 1977, str. 57.

postajanja čovjeka, to jest blizine između komponiranih molekula, odnosâ kretanja i mirovanja, brzine i sporosti, između odaslanih čestica. Naravno, postoje vukodlaci i vampiri – tvrdimo to zdušno. No, nemojte u njima tražiti sličnost ili analogiju sa životinjom, jer to je postajanje-životinjom u zbilji, to je proizvodnja molekularne životinje (dočim je “stvarna” životinja uhvaćena u svoju molarnu formu i molarnu subjektivnost). U nama štakor pokazuje zube kao Hoffmanstahlov štakor, ili cvijet svoje latice, ali to se zbiva korpuskularnim odašiljanjem, molekularnom blizinom, a ne oponašanjem nekog subjekta ili formalnom proporcionalnošću. Albertine može uvijek oponašati cvijet, no njezin madež i ten njene kože ulaze u odnos kretanja i mirovanja koji je smještaju u područje biljnog molekularnog dok spava i komponira se s česticama sna: Albertineino postajanje-biljkom. I čestice ptice odašilje dok je zatočenica. I postaje konjem dok bježi, dok se baca niz svoju liniju bijega – čak i ako je to konj smrti.

Da, sva su postajanja molekularna. Životinja, cvijet ili kamen kojima se postaje jesu molekularni kolektiviteti, haecceiteti, ne molarne forme, objekti ili subjekti koje poznajemo izvan sebe, prepoznajemo na temelju iskustva, znanja ili navike. No, ako je tako, isto treba ustvrditi i za ljudske stvari: postoje postojanje-ženom i postojanje-djetetom koja ne sliče ženi i djetetu kao jasno odijeljenim molarnim entitetima (premda žena i dijete mogu imati potencijalne povlaštene položaje, ali samo potencijalne, u vezi s tim postajanjima). Ono što, na primjer, ovdje zovemo molarnim entitetom jest žena uhvaćena u dvojnu mašinu koja je suprotstavlja muškarcu, determinirana svojom formom, opskbljena organima i funkcijama i utvrđena kao subjekt. A postajati-ženom ne znači oponašati taj entitet, niti se u njega preobražavati. Ne previđamo pritom važnost oponašanja, ili momenata oponašanja, kod stanovitih muških homoseksualaca, a još manje zapanjujući pokušaj stvarne preobrazbe u stanovitih transvestita. Želimo samo reći da se ti od postajanja-ženom neodvojivi aspekti prvo moraju shvatiti u odnosu prema nečemu drugom: niti oponašati, niti poprimiti žensku formu, već odašiljati čestice koje ulaze u odnos kretanja i mirovanja ili područje blizine neke mikroženskosti, to jest proizvesti, stvoriti u sebi sâmima molekularnu ženu. Ne tvrdimo da je takvo stvaralaštvo muškarčeva povlastica već, naprotiv, da žena kao molarni identitet *mora postati-ženom* da bi muškarac to isto tako postao ili mogao postati. Naravno, nužno je da žene vode molarnu politiku, usmjerenu na osvajanje vlastitog organizma, vlastite povijesti, vlastite subjektivnosti: “mi kao žene...” pojavljuje se kao subjekt iskazivanja. No, opasno je ograničiti se na takav subjekt, koji ne može funkcionirati a da ne isuši neki izvor ili zaustavi neki tok. Pjesmu

života često pjevaju najsuše žene, koje pokreće *ressentiment*, volja za moć i hladno materinstvo. Kao što je presahlo dijete utoliko bolje dijete ukoliko iz njega više ne istječe nikakav tok djetinjstva. Ne dostaje ni ustvrditi kako svaki spol sadrži drugi i mora u sebi razviti suprotni pol. Dvospolnost nije ništa bolji koncept od odijeljenosti spolova. Minijaturizirati, interiorizirati binarnu mašinu jednako je štetno kao prenapuhati je. Potrebno je, dakle, koncipirati jednu molekularnu žensku politiku koja se uvlači u molarna suočenja i prolazi ispod ili kroz njih.

Kad su je upitali o specifično ženskom pisanju, Virginia Woolf bila je zgrožena idejom da se piše “kao žena”. Pisanje bi, naprotiv, trebalo proizvesti postajanje-ženom kao atomi ženskosti sposobni da ispresijecaju i prožmu čitavo društveno polje te kontaminiraju muškarce, uhvate ih u to postajanje. Vrlo blage, ali i vrlo tvrde i tvrdokorne, nesvodive, neukrotive čestice. Uspon žena u engleskoj romanesknoj književnosti nije pošteđio nijednog muškarca: oni koji se smatraju najmuževnijima, najviše falokratskima, Lawrence, Miller, sami neprestano hvataju i odašilju te čestice što ulaze u blizinu ili područje nerazlučivosti ženâ. Pišuci postaju-ženom. Pitanje naime nije, ili nije samo ono organizma, povijesti i subjekta iskazivanja što suprotstavljaju muško i žensko u velikim dualnim mašinama. Pitanje je ponajprije ono tijela – tijela koje nam *kradu* kako bi fabricirali suprotstavljive organizme. Djevojka je prva kojoj se to tijelo krade: prestani se tako ponašati, više nisi djevojčica, nisi muškobanja itd. Prvo se djevojci krade njeno postajanje te joj se nameće jedna povijest, ili pretpovijest. Zatim dolazi red na dječaka, no upravo se pokazujući mu primjer djevojke, ukazujući na djevojku kao objekt njegove žudnje za njega također fabricira suprotni organizam, dominantna povijest. Djevojka je prva žrtva, ali ona mora služiti i kao primjer i kao klopka. Zbog toga je, obratno, rekonstrukcija tijela kao Tijela bez organa, anorganizam tijela, neodvojiva od postajanja-ženom ili proizvodnje molekularne žene. Nedvojbeno, mlada djevojka postaje ženom, u organskom ili molarnom smislu. Ali obrnuto, postajanje-ženom ili molekularna žena jesu sâma mlada djevojka. Naravno, mlada se djevojka ne definira djevičanstvom, već odnosom kretanja i mirovanja, brzine i sporosti, kombinacijom atoma, odašiljanjem čestica: haecceitetom. Ona neprestano trči tijelom bez organa. Ona je apstraktna linija, ili linija bijega. Tako djevojke ne pripadaju dobi, spolu, poretku ili kraljevstvu, već se prije uvlače posvuda, među poretke, činove, dobi, spolove: proizvode *n* molekularne spolove na liniji bijega u odnosu prema dualnim mašinama kroz koje prolaze s jednog kraja na drugi. Jedini način da

se iziđe iz dualizama, bude-između, prođe između, intermezzo, jest ono što je Virginia Woolf živjela iz petnih žila, u svakom svojem djelu, neprestano postajući. Djevojka je poput bloka postajanja koji ostaje istodoban svakom suprotstavljenom terminu, muškarcu, ženi, djetetu, odraslome. Ne postaje djevojka ženom, već postajanje-ženom tvori univerzalnu djevojku. Ne postaje dijete odraslim, već postajanje-djetetom tvori univerzalnu mladost. Trost, tajnoviti autor, načinio je portret djevojke s kojom je povezao sudbinu revolucije: njezina brzina, njeno slobodno mašinsko tijelo, njezini intenziteti, njena apstraktna linija bijega, njena molekularna proizvodnja, njezina indiferentnost prema pamćenju, njezin nefigurativan karakter – “ono nefigurativno žudnje”.²⁹¹ Ivana Orleanska? Osebnost djevojke u ruskom terorizmu, djevojka s bombom, čuvarica dinamita? Izvjesno je da se molekularna politika provodi posredstvom djevojke i djeteta. Ali izvjesno je i da mlade djevojke i djeca ne crpe snagu iz molarnog statusa koji ih ukroćuje, niti iz organizma i subjektivnosti koje primaju. Svu svoju snagu crpe iz molekularnog postajanja koje uzrokuje prolaženje između spolova i dobi, postajanje-djetetom odraslog kao i djeteta, postajanje-ženom muškarca kao i žene. Djevojka i dijete ne postaju, sâmo je postajanje dijete ili djevojka. Dijete ne postaje odrastao ili odrasla, kao što ni djevojka ne postaje ženom, već je djevojka postajanje-ženom svake dobi. Znati stariti ne znači ostati mlad, nego izvući iz svoje dobi čestice, brzine i sporosti, tokove što konstituiraju mladost *te* dobi. Znati voljeti ne znači ostati muškarac ili žena, nego izvući iz svoga spola čestice, brzine i sporosti, tokove, *n* spolove što konstituiraju djevojku *te* seksualnosti. Sâma Dob je postajanje-djetetom, kao što je Seksualnost, bilo koja seksualnost, postajanje-ženom, to jest postajanje djevojkom. Umjesto odgovora na glupo pitanje: zašto je Proust Alberta pretvorio u Albertine?

Iako su sva postajanja već molekularna, uključujući postajanje-ženom, treba reći i to da sva postajanja započinju postajanjem-ženom i zbivaju se pomoću njega. Ono je ključ za druga postajanja. Bilo da se ratnik prerušava u ženu, bilo da bježi prerušen u djevojku, bilo da se skriva kao djevojka, to nije sramotna i usputna zgoda u njegovu životu. Sakriti se, kamuflirati se jest ratnička funkcija, a linija bijega privlači protivnika, prelazi nešto i nagoni to što prelazi u bijeg – ratnik iskršava u beskonačnosti linije bije-

²⁹¹ Usp. Dolfi Trost, *Visible et invisible*, Arcanes, Pariz, 1953, i *Librement mécanique*, Minotaur, Pariz 1955: “Bila je, u svojoj pojavnosti i u idealnom produžetku svojih linija u isti mah, poput projekcije neke ljudske grupe koja tek treba doći”.

ga. No, iako ženskost ratnika nije slučajna, ne treba smatrati da je sâmim time strukturalna ili regulirana korespondencijom odnosâ. Teško je vidjeti kako bi korespondencija između dvaju odnosa “čovjek-rat” i “žena-brak” mogla imati kao posljedicu istovrijednost između ratnika i djevojke kao žene koja se odbija udati.²⁹² Jednako je tako teško vidjeti kako bi opća biseksualnost, ili čak homoseksualnost vojnih društava objasnila taj fenomen, koji nije imitativan ništa više nego što je strukturalan, i predstavlja prije *anomiju* svojstvenu ratniku. Taj fenomen treba shvatiti u kategorijama postajanja. Vidjeli smo kako je, svojim *furor* i svojom brzinom, ratnik bio uhvaćen u neodoljiva postajanja-životinjom. To su postajanja kojih je preduvjet postajanje-ženom ratnika, ili njegovo savezništvo s djevojkom, u zajedničkoj kontaminaciji s njome. Ratnik se ne može odijeliti od Amazonki. Savez djevojke i ratnika ne proizvodi životinje, već proizvodi njegovo postajanje-ženom i njezino postajanje-životinjom u isti mah, u jednome istom “bloku” u kojemu ratnik postaje životinjom kontaminacijom djevojke i djevojka postaje ratnikom kontaminacijom životinje. Sve se sjedinjuje u bloku asimetričnog postajanja, trenutačnom cik-caku. Upravo u onome što je preostalo od dvostruke ratne mašine, one Grkâ koju će domalo zamijeniti država i one Amazonki koja će se domalo raspasti, u nizu molekularnih vrtoglavica, nesvjestica i bunila. Ahilej i Pentesileja izabiru jedno drugo, posljednji ratnik i posljednja kraljica mladih djevojkâ: Ahilej u postajanju-ženom i Pentesileja u postajanju-kujom.

Obredi transvestije i preoblačenja u primitivnim društvima u kojima muškarac postaje ženom nisu objašnjivi ni društvenim uređenjem koje bi te odnose tobože dovodilo u korespondenciju, ni psihičkim ustrojstvom zbog kojeg bi žena tobože željela postati muškarcem jednako kao što muškarac želi postati ženom.²⁹³ Društvena struktura i psihička identifikacija ne uzimaju u obzir suviše mnogo posebnih činitelja: vezivanje, razvezivanje i priopćavanje postajanjâ koje travestit aktivira, mogućnost (*puissance*) postajanja-životinjom koja iz toga rezultira, a osobito pripadnost tih postajanja specifičnoj ratnoj mašini. Isto vrijedi za seksualnost: ona teško da se

²⁹² Usp. primjere i strukturalno objašnjenje što ih predlaže J.-P. Vernant u *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, str. 15-16.

²⁹³ O transvestiji u primitivnim društvima, usp. Bruno Bettelheim, *Les blessures symboliques*, Gallimard, Pariz, 1971. (gdje se pruža identifikacijsko psihološko tumačenje), i osobito Gregory Bateson, *Naven: A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of Views*, Stanford University Press, Stanford, 1958. (gdje se predlaže originalno strukturalno tumačenje).

može objasniti binarnim ustrojstvom spolova, a ništa bolje ni dvospolnim ustrojstvom svakoga od njih. Seksualnost uvodi u igru suviše raznovrsna spregnuta postajanja koja su poput *n* spolova, cjelokupnu ratnu mašinu po kojoj se ljubav zbiva. A to ne podrazumijeva povratak neumjesnim metaforama rata i ljubavi, zavođenja i osvajanja, borbi spolova i bračnoj prepirci, pa čak ni ratu-Strindbergu: stvari se pokazuju takvima samo kad je gotovo s ljubavi, kad seksualnost presahne. No, važno je to da je sama ljubav ratna mašina obdarena neobičnim i pomalo užasavajućim moćima (*pouvoirs*). Seksualnost je proizvod tisuću spolova, mnoštva neobuzdanih postajanja. *Seksualnost se zbiva postajanjem-ženom muškarca i postajanjem-životinjom ljudskog*: odašiljanje čestica. Za to zbivanje nije potrebna bestijalnost, iako se u njemu može pojaviti, kao što na zanimljiv ali suviše pojednostavljen (i stoga i zabludjeli i bestijalizirani) način svjedoče mnoge psihijatrijske anegdote. Ne radi se o tome da se pas “glumi”, poput onog postarijeg gospodina na razglednici. Ne radi se toliko o vođenju ljubavi sa životinjama. Postajanja-životinjom su ponajprije jedna druga i drukčija moć, jer njihova stvarnost ne počiva u životinji koju bi se oponašalo ili kojoj bi se korespondiralo, već u njima samima, u onome što nas iznenada zahvaća i nagoni na postajanje – *blizina, nerazlučivost*, ono što iz životinje izvlači nešto zajedničko u mnogo većoj mjeri nego bilo koje pripitomljavanje, bilo koja uporaba, bilo koje oponašanje: “Životinju”.

Ako je postajanje-ženom prvi kvantum ili molekularni segment na koji se potom nadovezuje postajanje-životinjom, prema čemu sva ta postajanja hitaju? Nedvojbeno, prema nekom postajanju-neopazivim. Neopazivo je imanentni cilj postajanja, njegova kozmička formula. Tako Mathesonov *Čovjek koji se smanjuje (Shrinking man)* prolazi kroz kraljevstva prirode, uvlači se među molekule sve dok ne postane česticom koja se ne može pronaći i koja beskonačno meditira o beskonačnom. *Gospodin Nula (Monsieur Zéro)* Paula Moranda bježi iz velikih zemalja, prolazi kroz manje, silazi ljestvicom država, u Lichtensteinu osniva anonimno društvo kojeg je jedini član te neopazivo umire oblikujući prstima česticu 0: “Ja sam čovjek koji bježi tako što sjedi na dvije stolice i u kojeg pucaju sve puške svijeta... Ne bih više trebao biti meta.” No, što znači postajanje-neopazivim, na kraju svih molekularnih postajanja koja su započela postajanjem-ženom? Postajati neopazivim znači mnogo toga. Koji je odnos između neopazivog (anorganskog), nerazlučivog (neoznačiteljskog) i neosobnog (nesubjektivnog)?

Prvo bi trebalo ustvrditi: biti poput drugih. To pripovijeda Kierkegaard u priči o “vitezu vjere”, čovjeku postajanja: ma koliko ga promatrali, na njemu nećemo ništa zapaziti; to je malograđanin, prosječan malograđanin.

To je ono što je proživljavao Fitzgerald: nakon pravog raskida postizemo to da... doista budemo poput drugih. Biti neopaziv uopće nije jednostavno. Biti nepoznat, čak i svome vrataru i svojim susjedima. Toliko je teško biti “poput” drugih jer je to pitanje postajanja. Ono što čini od svih drugih (*tout le monde*) postajanje nije činjenica da svi postaju poput svih. Za to je potrebno mnogo askeze, trezvenosti, stvaralačke involucije: engleska otmjenost, englesko tkanje, stopiti se sa zidovima, ukloniti suviše-zapaženo, suviše-toga-za-zapaziti. “Ukloniti sve što je otpad, obamrlost i suvišnost”²⁹⁴, jadanje i pritužbu, neispunjenu želju, obranu ili opravdanje, sve što ukorjenjuje svakog (i sve) u sebe sama, u njegovu molarnost. Jer cijeli svijet (*tout le monde*) jest molarni skup, no *postajati cijelim svijetom* nešto je drugo, što uvodi u igru kozmos s njegovim molekularnim sastavnicama. Postajati cijelim svijetom znači činiti-svijet-s (*faire monde*), tvoriti neki svijet (*faire un monde*). Pomoću uklanjanja prestajemo biti išta drugo doli apstraktna linija, ili djelić slagalice koja je i sama apstraktna. Sprezanjem, nastavljanjem s drugim linijama, drugim djelićima tvori se svijet koji može pokriti prvi svijet, kao transparentnost. Životinjska otmjenost, riba koja mijenja boju, pritažena: išarana apstraktnim linijama koje ne nalikuju ni na što i ne slijede čak ni svoje organske razdiobe – ali tako dezorganizirana, dezartikulirana, ona čini-svijet s linijama kamena, pijeska i algi, te postaje neopazivom. Ona je poput kineskog slikara-pjesnika: ni imitativna ni strukturalna, već kozmička. François Cheng pokazuje kako pjesnik ne traži sličnost, niti sračunava “geometrijske proporcije”. On zadržava, izvlači samo bitne linije i kretanja prirode, operira samo s pomoću kontinuiranih ili superponiranih “crta”²⁹⁵. Upravo u tome smislu postajati svima/čitavim svijetom, činiti od svijeta postajanje znači činiti-svijet-s, tvoriti neki svijet, svjetove – to jest pronaći svoje blizine i svoja područja nerazlučivosti. Kozmos kao apstraktna mašina, a svaki svijet kao konkretan sklop koji ga efektira. Svesti se na jednu ili više apstraktnih linija koje će se nastaviti i sprežati s drugima, te na taj način neposredno, izravno činiti *neki* svijet u kojemu je ono što postaje *ovaj* svijet: tako se postaje svijetom. Kerouac, a i Virginia Woolf, sanjali su o tome da pisanje postane poput linije kineske slike-pjesme. Virginia Woolf tvrdi da treba “ispuniti svaki atom”, ustrajno uklanjati sve što je sličnost i analogija, ali i “staviti sve u to”: ukloniti sve što nadilazi trenutak ali staviti u njega sve što uključuje – a trenutak nije trenutačnost,

²⁹⁴ Virginia Woolf, *A Writer's Diary*, ur. Leonard Woolf, Hogarth Press, London, 1953, str. 139. (Prev.)

²⁹⁵ François Cheng, *L'écriture poétique chinoise*, str. 20 i pass.

već haecceitet u koji se uvlačimo i koji se uvlači u druge haecceitete, transparentnošću.²⁹⁶ Biti na vrijeme svijeta (*être à l'heure du monde*). To je veza između neopazivog, nerazlučivog i neosobnog, triju vrlina. Svesti se na apstraktnu liniju, crtu, kako bi se pronašlo vlastito područje nerazlučivosti s drugim crtama, te na taj način ušlo u haecceitet kao u stvaraočevu neosobnost. Tada postajemo poput trave: načinili smo svijet, od cijelog svijeta postajanje, jer smo načinili svijet koji se nužno priopćuje, jer smo istisnuli iz sebe sve što nas je sprečavalo da se uvučemo među stvari, izbijamo usred stvari. Spojili smo "sve": neodređeni član, infinitiv-postajanje i vlastito ime na koje smo se sveli. Ispunjavati, uklanjati, sve stavljati.

Kretanje je u ključnom odnosu s neopazivim. Po prirodi je neopazivo. Kretanje se naime može opaziti samo kao premještanje nekog mobilnog entiteta ili razvoj neke forme. Kretanja i postajanja, to jest čisti odnosi brzine i sporosti, čisti afekti, nalaze se ispod ili iznad praga opažanja. Nedvojbeno, pragovi opažanja su relativni, i uvijek postoji prag putem kojeg se može dohvatiti ono što izmiče nekom drugom: orlovo oko... No, odgovarajući prag može operirati samo u odnosu prema nekoj vidljivoj formi i nekom opaženom, razaznatom subjektu. Stoga se kretanje kao takvo *nastavlja* zbivati drugdje: konstituirala li se opažaj kao niz, kretanje se uvijek zbiva s one strane maksimalnog praga i s ove strane minimalnog praga, u intervalima koji se šire ili sužavaju (mikrointervali). Slično divovskim sumo-borcima čije je približavanje previše sporo a zahvat previše brz da bi ga se primijetilo: spoj koji se ostvaruje nije toliko spoj između hrvača koliko spoj između beskonačne sporosti iščekivanja (što će se dogoditi?) i beskonačne brzine rezultata (što se dogodilo?). Treba iščekivati na fotografskom ili kinematografskom pragu, no, s obzirom na fotografiju, kretanje i afekt i opet se sklanjaju iznad ili ispod. Izbacivši veličanstveni moto "Gledam samo u kretanja", Kierkegaard je postao možebitni neočekivani preteča filma, koji umnaža verzije ljubavnog scenarija između Agnes i Tritona prema promjenljivim brzinama i sporostima. Utoliko ima više razloga utvrditi kako je svako kretanje beskonačno, kako se kretanje beskonačnog uvijek zbiva s pomoću afekta, strasti, ljubavi, u postajanju koje je mlada djevojka, ali bez upućivanja na bilo kakvu "meditaciju", kako to kretanje kao takvo izmiče posredničkom opažaju jer je već u svakom trenutku efektuirano, te kako plesač ili ljubavnik već zatječe sebe "uspravna kako hoda" upravo u

²⁹⁶ Virginia Woolf, *A Writer's Diary*, ibid.: "Pala mi je napamet ideja da želim zatrpati svaki atom" itd. O svim tim pitanjima, služimo se neobjavljenim istraživanjem Fanny Zavin o Virginiji Woolf.

trenu dok pada, čak i u trenu kad skače.²⁹⁷ Poput mlade djevojke, bića bijega, kretanje se ne može opaziti.

A ipak, treba se odmah ispraviti: kretanje se i "mora" zamijetiti, ne može se ne opaziti, neopazivo je i *percipiendum*. Tu nema protuslovlja. Iako je kretanje po prirodi neopazivo, ono je to uvijek u odnosu prema određenom pragu opažanja kojem je svojstveno da bude relativan te da na taj način ima ulogu medijacije, na ravni koja vrši raspodjelu pragova i zamijećenog, koja pruža opazive forme opažajućim subjektima: to je ravan organizacije i razvoja, ravan transcendencije koja čini opazivim ali sama nije niti može biti opažena. No, na *drugoj* ravni, onoj imanencije ili konzistencije, ono što se mora zamijetiti jest samo načelo kompozicije, koje ne može biti nezamijećeno, istodobno zamijećeno s onime što komponira ili pruža. Ovdje, kretanje prestaje biti vezano za medijaciju nekog relativnog praga kojem po prirodi beskonačno izmiče: postignulo je, ma kakva bila njegova brzina ili sporost, apsolutan, iako razlučen prag, koji je jedno s konstrukcijom određene regije kontinuirane ravni. Moglo bi se reći i da kretanje prestaje biti proces uvijek relativne deteritorijalizacije i postaje proces apsolutne deteritorijalizacije. Razlika između dviju ravni čini da se ono što se ne može zamijetiti na jednoj mora zamijetiti na drugoj. Upravo tu neopazivo postaje nužno-zamijećeno, skaćući s jedne ravni na drugu, ili s relativnih pragova u apsolutni prag koji supostoji s njima. Kierkegaard pokazuje da beskonačna ravan, ono što naziva ravni vjere, mora postati čista ravan imanencije koja bez prestanka i neposredno pruža, nanovo pruža i sabire konačno: za razliku od čovjeka beskonačne rezignacije, vitez će vjere, to jest čovjek postajanja, dobiti djevojku, dobit će svekoliku konačnost i opažati neopazivo, kao "izravni baštinik konačnoga svijeta". Opažaj više neće počivati u odnosu između subjekta i objekta, već u kretanju koje služi kao granica tome odnosu, u njima pridruženom periodu. Opažaj će se suočiti s vlastitom granicom – biti će među stvarima, u sveukupnosti vlastite blizine, kao prisutnost jednog haecceiteta u drugom, poimanje jednog od strane drugog ili prelazak iz jednog u drugi: gledati samo u kretanja.

Neobično je da upravo riječ "vjera" služi da bi se označila ravan okrenuta imanenciji. No, ako je vitez čovjek postajanja, onda postoje svakovršni vitezovi. Ne postoje li čak i vitezovi droge, u smislu da je vjera droga (ali na vrlo drukčiji način nego u smislu u kojem je religija opijum)? Ti vitezo-

²⁹⁷ Referiramo se na *Strah i drhtanje*, koje smatramo najznačajnijim Kierkegaardovim djelom jer postavlja pitanje kretanja i brzine, ne samo u svojem sadržaju već i u svojem stilu i kompoziciji.

vi tvrde da je, pod nužnim uvjetom opreznosti i eksperimentiranja, droga neodvojiva od očitovanja ravni. A na toj ravni ne samo da se sprežu postajanja-ženom, postajanja-životinjom, postajanja-molekularnim, postajanja-neopazivim već i sâmo neopazivo postaje nužno opaženo, dok istodobno opažaj postaje nužno molekularan: dospjeti do rupa, do mikrointervalâ između materija, boja i zvukova koji gutaju linije bijega, linije svijeta, linije transparentnosti i presjeka.²⁹⁸ *Promijeniti način opažanja*. Problem je ispravno postavljen jer predstavlja drogu kao pregnantnu cjelinu, neovisno o sekundarnim distinkcijama (halucinogene ili nehalucinogene, teške ili lake itd.). Sve se droge tiču ponajprije brzina, modifikacija brzine. Ono što nam omogućuje da opišemo sklop Droga bez obzira na njegove razlike jest linija opažajne uzročnosti zbog koje 1) neopazivo biva opaženo, 2) opažaj je molekularan, 3) žudnja izravno prožima opažaj i opaženo. Amerikanci *beat* generacije već su bili pošli tim putom, i govorili su o molekularnoj revoluciji koja je svojstvena drogi. Zatim je uslijedila svojevrsna velika sinteza Castanede. Fiedler je označio polove američkog sna: stiješnjeni između dviju mîra, genocida nad Indijancima i ropstva Crnaca, Amerikanci su od Crnaca načinili potisnutu sliku snage afekta, umnažanja afekata, a od Indijanca potisnutu sliku oštine opažanja, opažaja koji je sve istančaniji, sve tananije razdijeljen, beskonačno usporen ili ubrzan.²⁹⁹ U Europi, Henri Michaux težio se na svjesniji način osloboditi obreda i civilizacija kako bi uspostavio veličanstvene i minuciozne protokole iskustva, očistio pitanje droge od uzročnosti droge, omeđio ga što je više moguće te odijelio od sumanutosti i halucinacija. No, u toj se točki opet sve nanovo spaja jedno s drugim: i opet, problem je dobro postavljen kad se tvrdi kako droga odstranjuje forme i osobe, uvodi u igru lude brzine nadrogiranosti i nevjerojatne sporosti spuštanja, sparuje ih jedne s drugima poput hrvača, daje opažaju molekularnu moć dohvaćanja mikrofenomenâ, mikrooperacijâ, a zamijećenom snagom da odašilje ubrzane ili usporene čestice u lebdećem vremenu koje više nije naše te haecceitete koji više nisu od ovoga svijeta: deteritorijalizacija, "bio sam dezorijentiran..." (opažaj stvari, misli, žudnji u kojoj žudnja, misao, stvar preplavljuju čitavo opažanje, napokon opaženo neopazivo). Preostaje samo svijet brzina i sporosti bez oblika, bez subjekta, bez lica. Samo cik-cak linije nalik na "uzicu biča razjarenog kočijaša", što

²⁹⁸ Carlos Castaneda, osobito *Put u Ixtlan*, str. 259-279.

²⁹⁹ Leslie Fiedler, *The Return of the Vanishing American*, Stein and Day, New York, 1968. Fiedler objašnjava tajno savezništvo između bijelog Amerikanca i Crnaca ili Indijanca željom da se pobjegne od molarne forme i premoći američke žene.

razdire lica i krajolike.³⁰⁰ Čitav jedan rizomski rad opažanja, od trenutka kad se žudnja i opažaj stope.

Taj problem specifične uzročnosti je važan. Pozivati se na suviše opće ili izvanjske, psihološke ili sociološke uzročnosti u pokušaju da se objasni sklop jest traćenje snage. U današnje vrijeme svjedočimo govoru o drogi koji samo niže opća mjesta o užitku i nesreći, o teškoćama komunikacije, o uzrocima što uvijek dolaze odnekle drugdje. Netko će to više hiniti da shvaća neki fenomen što je manje sposoban pojmiti njegovu specifičnu uzročnost. Nedvojbeno je da sklop nikad ne sadrži uzročnu infrastrukturu. No, sadrži, i u najvećoj mjeri, apstraktnu liniju specifične i stvaralačke uzročnosti, *svoju liniju bijega ili deteritorijalizacije*, koja se može efektivirati samo u odnosu prema općim uzročnostima ili uzročnostima druge prirode, ali ni u kom slučaju se njima ne da objasniti. Tvrdimo da se problemi droge mogu shvatiti samo na razini na kojoj žudnja izravno prožima opažaj, a opažaj postaje molekularnim u isto vrijeme kad neopazivo biva opaženim. Droga se tada pokazuje vršiocem tog postajanja. Tu ulazi u igru farmakoaanaliza, koju bi trebalo u isti mah usporediti i dovesti u opreku s psihoanalizom. Jer psihoanalizu treba smatrati istovremeno modelom, oprečnošću i izdajom. Ona se može smatrati referentnim modelom jer je s obzirom na bitno afektivne fenomene umjela konstruirati shemu specifične uzročnosti, različitu od uobičajenih psiholoških ili socijalnih generalizacija. No, ta uzročna shema ostaje podređena ravni organizacije koja se nikad ne može dohvatiti kao takva, koja se uvijek zaključuje iz nečeg drugog, uvijek je izvedena i oduzeta iz sustava opažanja, a naziva se Nesvjesno. Ravan Nesvjesnog ostaje dakle ravan transcendencije koja mora zajamčivati i opravdavati postojanje psihoanalitičara i potrebu za njegovim interpretacijama. Ta se ravan Nesvjesnog molarno suprotstavlja sustavu opažaja-svijesti, a kako se žudnja mora *prevesti* na tu ravan, i sâma je prikovana za krupne molarnosti kao za skrivenu stranu ledenjaka (edipalna struktura ili stijena kastracije). Neopazivo tako ostaje to neopazivije jer se suprotstavlja opaženom u dualnoj mašini. Sve je drukčije na ravni konzistencije ili imanencije, koja se nužno i sâma opaža dok se konstruira: eksperimentiranje za-

³⁰⁰ Henri Michaux, *Misérable miracle*, Gallimard, Pariz, 1972. (pr. izd. 1958), str. 126: "Užas se sastojao u tome što više nisam bio drugo nego linija. U uobičajenom životu smo kugla, kugla koja razotkriva panorame... Sada samo linija... Ubrzana linija koja sam postao..." Usp. Michauxove linijske crteže. Ali na prvih osamdeset stranica knjige *Les grandes épreuves de l'esprit* (Gallimard, Pariz, 1966) Michaux je otišao još dalje s analizom brzina, molekularnih opažaja i "mikrofenomena" ili "mikrooperacija".

mjenjuje interpretaciju, nesvjesno koje je postalo molekularnim, a ne figurativnim ili simboličkim, pruža se kao takvo mikroopažajima, žudnja izravno prožima opažajno polje gdje se neopazivo pojavljuje kao opaženi objekt sâme žudnje, kao "nefigurativnost žudnje". Nesvjesno više ne označuje skriveno načelo transcendentne ravni organizacije, nego proces imanentne ravni konzistencije jer se pojavljuje na njoj sâmoj u tijeku njezine konstrukcije. Nesvjesno je naime nešto što treba načiniti, a ne nešto što bi trebalo pronaći. Tu više nema jedne dualne mašine svjesno-nesvjesno, jer nesvjesno postoji, ili, bolje, biva proizvedeno ondje gdje ide svijest nošena ravni. Droga daje nesvjesnome imanentnost i ravan koje psihoanaliza neprestano promašuje (možda je čuvena epizoda s kokainom bila prekretnica koja je Freuda nagnala da se odrekne izravnog pristupa nesvjesnome).

No, ako je istina da je droga povezana s tom imanentnom, molekularnom opažajnom uzročnošću, i dalje ostaje pitanje uspijeva li ona zbilja ocrtati ravan koja uvjetuje njezino djelovanje. Uzročna linija, ili linija bijega, droge neprestano je segmentirana u najkrućem obliku ovisnosti, šuta i doze, dilera. Čak i u gipkom obliku, ona može mobilizirati gradijente i pragove opažaja determinirajući postajanja-životinjom, postajanja-molekularnim, ali tako da se sve to još zbiva u relativnosti pragova, koja se zadovoljava time da oponaša ravan konzistencije umjesto da je ocrta na apsolutnom pragu. Koje koristi imamo od toga da opažamo brzo poput hitre ptice, ako brzina i kretanje još bježe nekamo drugamo? Deteritorijalizacije ostaju relativne, nadoknađuju se najbjednijim reteritorijalizacijama, tako da neopazivo i opažaj neprestano slijede jedno drugo ili trče jedno za drugim a da se nikada doista ne susretnu. Umjesto da rupe u svijetu omoguće linijama svijeta da sâme pobjegnu, linije se bijega uvijaju i počinju vrtložiti u crnim rupama: svaki narkoman u svojoj rupi, grupa ili pojedinac, poput pužića. Više šlagiran nego ušlagiran. Molekularni mikroopažaji unaprijed su zastrti, već prema vrsti droge, halucinacijama, sumanutostima, lažnim opažajima, fantazmama, napadajima paranoje, i u svakom trenutku obnavljaju forme i subjekte kao mnoštvo fantoma ili dvojnika koji neprestano zaprečuju konstrukciju ravni. Štoviše, kao što smo vidjeli dok smo nabrali opasnosti, nije samo ravan konzistencije u opasnosti da bude izdana ili da zabrazdi pod utjecajem drugih uzročnosti što djeluju u određenom sklopu nego i sâma ravan izaziva opasnosti uslijed kojih se razgrađuje usporedo sa svojom konstrukcijom. Više nas nema, ona više nije *gospodarica brzina*. Umjesto da sačini tijelo bez organa koje bi bilo dovoljno bogato ili puno da bi njime prolazili intenziteti, droge podižu prazno ili postakljeno ili kancerozno tijelo: uzročna linija, stvaralačka linija bijega, odmah se

pretvara u liniju smrti i ukinuća. Odvratno postakljivanje vena ili zagnojenje nosa, stakleno tijelo narkomana. Crne rupe i linije smrti, srodnost Artaudovih i Michauxovih upozorenja (koja su više tehnička i konzistentnija od sociopsihološkog ili psihoanalitičkog ili informacijskog diskursa, od prihvatnih centara i lječilišta). Artaud veli: nećete izbjeći halucinacije, krive opažaje, bestidne fantazme ili loše osjećaje, kao mnoštvo crnih rupa na ravni konzistencije, jer vaša će svijest također krenuti tim miniranim smjerom.³⁰¹ Michaux veli: više nećete biti gospodari svoje brzine, ući ćete u luđačku utrku neopazivog i opažaja, koja je utoliko više kružna ukoliko je sve u njoj relativno.³⁰² Nadut ćete se sobom, izgubit ćete kontrolu, bit ćete na ravni konzistencije, u tijelu bez organa, ali na mjestu gdje ćete ih neprestano upropaštavati, prazniti te razgrađivati ono što gradite, nepokretne krpe. Beskrajno jednostavne riječi kao što su "pogrešni opažaji" (Artaud) i "loši osjećaji" (Michaux) iskazuju međutim jednu posve tehničku stvar: kako imanentna, molekularna i opažajna uzročnost žudnje propada u sklopu-droga. Narkomani neprestano padaju u ono od čega žele pobjeći: segmentiranost koja je to kruća što je marginalnija, teritorijalizaciju koja je to umjetnija što se više temelji na kemijskim tvarima, halucinacijske forme i fantazmatske subjektivacije. Narkomani se mogu smatrati pretečama ili eksperimentatorima koji neumorno označuju nov put života, no njihova opreznost nema preduvjete opreza. Tako se ili pridružuju kohorti lažnih junaka koji slijede komformistički put male smrti i dugog umora, ili, što je gore, služe samo kao oni što su učinili pokušaj koji se ne može ponoviti i može biti od koristi samo onima koji se ne drogiraju ili su se prestali drogirati, sekundarno rektificirajući plan, što uvijek zatajuje, droge, otkrivajući s pomoću droge ono što drogi nedostaje kako bi konstruirali ravan konzistencije. Nije li pogreška narkomana u tome što oni uvijek započinju od nule, bilo da bi uzeli drogu, bilo da bi je ostavili, dok bi trebali na nešto se nadovezati, početi "usred", račvati se iz sredine? Doći dotle da se napiješ, ali od čiste vode (Henry Miller). Doći dotle da se nadrogiraš, ali apstinencijom, "uzeti i apstinirati, osobito apstinirati", ja pijem vodu (Michaux). Dospjeti do točke kad pitanje više nije "drogirati se ili ne drogirati", već je li droga dovoljno promijenila opće uvjete opažanja prostora i vremena a da bi oni koji se ne drogiraju uspjeli prolaziti kroz rupe svijeta i duž linija bijega, ondje gdje su potrebna druga sredstva od droge? Nije droga ono što osigurava imanentnost, već imanentnost droge omogućava da ona ne bude

³⁰¹ Artaud, *Tarahumare i druga djela*, Zagreb 2003, str. 62-63.

³⁰² Michaux, *Misérable miracle*, str. 164 ("Rester maître de sa vitesse").

potrebna. Je li kukavičluk ili izrabljivanje čekati da drugi preuzmu rizik? Prije je riječ o tome da se nešto uvijek poduzima od sredine, tako da se mijenjaju sredstva. Potrebi da se razluči i odabere dobra molekula, molekula vode, molekula hidrogena ili helija. To nije pitanje modela, jer svi su modeli molarni: treba determinirati molekule i čestice u odnosu prema kojima se "blizine" (nerazlučivosti, postajanja) proizvode i definiraju. Vitalni sklop, sklop-život, *teorijski je i logički moguć* sa svakom vrstom molekula: na primjer, silicijem. No događa se da taj sklop nije *mašinski moguć* sa silicijem: apstraktna mašina ne daje mu proći jer ne raspodjeljuje područja blizine što konstruiraju ravan konzistencije.³⁰³ Vidjet ćemo da su mašinski razlozi posve drukčiji od logičkih razloga ili mogućnosti. Ne suobličujemo se modelu, već uzjahujemo konja. Narkomani nisu odabrali dobru molekulu ili dobrog konja. Suviše tromi da bi dohvatili neopazivo i da bi postali neopazivi, vjerovali su da će im droga dati ravan, dočim ravan mora destilirati vlastitu drogu, ostati gospodaricom brzina i blizina.

Sjećanja jedna tajne. – Tajna počiva u povlaštenom, ali vrlo promjenljivom odnosu s opažajem i neopazivim. Tajna se tiče ponajprije određenih sadržaja. Sadržaj je *suviše velik* za svoju formu... ili pak sadržaji u sebi imaju formu, ali ta je forma zastrta, udvostručena ili zamijenjena naprosto onime što nosi sadržaj, njegovom ovojnicom ili škrinjom čija je uloga zatomiti njegove formalne relacije. Smatra se prikladnim, zbog razloga koji su i sâmi promjenjivi, te sadržaje na taj način izolirati ili prerušiti. No, sastavljati popis tih razloga (stid, blago, božansko itd.) po sebi nema važnosti sve dok se suprotstavljaju tajna i njezino otkrivanje, kao u binarnoj mašini gdje postoje samo dva termina, tajna i objelodanjenje tajne, tajna i profanacija. Jer, s jedne strane tajnu kao sadržaj istiskuje opažanje tajne, koje je jednako tajno kao ona. Ciljevi su malo važni, i je li opažaj usmjeren prema odavanju, konačnom razotkrivanju, objelodanjenju. Sa stajališta anegdote, opažanje tajne je suprotnost tajni, no, sa stajališta koncepta, ona tvori njen dio. Važno je da opažanje tajne ne može biti drugo doli sâma tajna: špijun, voajer, ucjenjivač, autor anonimnih pisama nisu manje tajni od onoga što imaju otkriti, ma koji bio njihov krajnji cilj. Uvijek postoje žena, dijete, ptica što tajno zamjećuju tajnu. Uvijek postoji tanahnije opažanje od vašega, opažanje vašeg neopazivog, onoga što se nalazi u vašoj škrinji. Postoji čak i profesionalna tajna namijenjena onima koji su u položaju zamijetiti tajnu.

³⁰³ O mogućnostima Silicija i njegovom odnosu s Ugljikom sa stajališta organske kemije, usp. članak "Silicium" u *Encyclopedia Universalis*.

A onaj tko štiti tajnu nije nužno upućen, ali je također povezan s opažajem, jer mora opažati i detektirati one koji žele otkriti tajnu (kontrašpijunaža). Postoji dakle prvi smjer, kad se tajna kreće prema nekom opažaju koji nije manje tajna od nje, opažaju koji teži ostati neopaziv. Oko te prve točke mogu se okretati svakovrsne vrlo različite figure. Zatim postoji druga točka, također neodjeljiva od tajne kao sadržaja: način na koji se tajna nameće i širi. I opet, koje god bile njene finalnosti i koji god njezini rezultati, tajna posjeduje način na koji se širi, a koji je dio nje sâme. Tajna (*le secret*) kao izlučivanje (*sécrétion*). Tajna se mora umetnuti, uvući, uvesti među javne forme, izvršiti pritisak na njih i potaknuti poznate subjekte na djelovanje (utjecaj tipa "lobija", čak i kad ovaj nije tajno društvo).

Ukratko, definirana kao sadržaj koji je sakrio svoju formu u korist onoga što ga nosi, tajna se ne može odijeliti od dvaju kretanja koja mogu slučajno prekinuti njezin tijek ili ga izdati, ali koja tvore njezin vitalni dio: nešto mora curiti iz škrinje, nešto će biti opaženo kroz škrinju ili u poluotvorenoj škrinji. Tajnu je izumilo društvo, ona je socijalni ili sociološki pojam. Svaka je tajna kolektivni sklop. Tajna ni u kom slučaju nije statički ili zamrznuti pojam, samo su postajanja tajne, i tajna ima neko postajanje. Tajna vuče podrijetlo iz ratne mašine – ona je ono što, svojim postajanjem-ženom, postajanjem-djetetom, postajanjem-životinjom uvodi tajnu.³⁰⁴ Tajno društvo uvijek djeluje u društvu kao ratna mašina. Sociolozi koji su se bavili tajnim društvima ukazali su na mnoštvo njihovih zakona: protekciju, egalizaciju i hijerarhiju, šutnju, obred, dezindividuaciju, centralizaciju, autonomiju, kompartmentalizaciju itd.³⁰⁵ No, možda nisu dali dostatnu važnost dvama glavnim načelima što upravljaju kretanjem sadržaja: 1) Svako tajno društvo sadrži još tajnije pozadinsko društvo, koje ili zamjećuje tajnu, ili je štiti, ili dodjeljuje kaznu za njezino otkrivanje (nema nikakve načelne potrebe da se tajno društvo definira svojim tajnim pozadinskim društvom: društvo je tajno čim sadrži to podvostručenje, taj specijalni odjel); 2) Svako tajno društvo sadrži svoj modus djelovanja, koji je i sâm tajan: utjecaj, potkradanje, insinucija, curenje, pritisak, tamno zračenje, odakle nastaju "lozinke" i tajni jezici (tu nema protuslovlja, tajno društvo ne može opstati bez sve-

³⁰⁴ Luc de Heusch pokazuje kako je ratnik onaj tko uvodi tajnu: on razmišlja, jede, voli, sudi, dolazi u tajni, dok državnik postupa javno (*Le roi ivre ou l'origine de l'Etat*, Gallimard, Pariz 1972). Ideja državne tajne je kasnije, te pretpostavlja apropiaciju ratne mašine od strane državnog aparata.

³⁰⁵ Osobito Georg Simmel, usp. *The Sociology of Georg Simmel*, Free Press, Glencoe, 1950, pogl. 3.

općeg projekta prodiranja u čitavo društvo, uvlačenja u sve forme društva, remeteći njegove hijerarhije i segmentacije: tajna se hijerarhija spreže sa zavjerom jednakih, tajno društvo nalaže svojim članovima da plivaju u društvu kao ribe u vodi, ali pritom mora biti kao voda među ribama; ono ima potrebu za suučesništvom cijelokupna društva koje ga okružuje). To je bjelodano u toliko različitim slučajevima kao što su gangsterska društva u Sjedinjenim Državama ili društva ljudi-životinja u Africi: s jedne strane modus utjecaja tajnog društva i njegovih vođa na javne ili političke osobe njegova okruženja, s druge strane modus podvostručenja tajnog društva pozadinskim društvom koje može tvoriti specijalni odjel ubojica ili zaštitnika.³⁰⁶ Utjecaj i podvostručenje, izlučivanje i ukrućenje, svaka tajna tako operira između dviju "odjelitosti" (*discrets*) koje se, uostalom, u određenim slučajevima mogu povezati ili stopiti. Dječja tajna čudesno spaja te elemente: tajnu kao sadržaj u škrinji, tajni utjecaj ili širenje tajne, tajni opažaj tajne (dječju tajnu ne tvore minijaturizirane tajne odraslog, već je nužno prati tajni opažaj tajne odraslog). Dijete otkriva tajnu...

No, postajanje tajne nagoni je da se ne ograniči na skrivanje svoje forme u pukom nositelju sadržaja ili na njezinu trampu za nekog takvog nositelja. Tajna si sada mora pribaviti vlastitu formu, kao tajnost. U toj točki tajna doseže apsolutno neopazivo umjesto da je povezana s čitavom interakcijom relativnih opažaja i reakcija. Kreće se od čvrsto determiniranog, lokaliziranog ili prošlog sadržaja do apriorne opće forme *nečega* što je prošlo, i što se ne može lokalizirati. Kreće se od definirane tajne kao histeričkog sadržaja djetinjstva do definirane tajne kao eminentno muževne paranoičke forme. A u sâmoj toj formi nalazimo dva pratioca tajne, tajni opažaj i modus djelovanja, tajni utjecaj, ali ti su pratioci postali "značajke" forme koji je neprestano rekonstruiraju, preoblikuju, ponovo napajaju. S jedne strane paranoik prokazuje međunarodnu urotu onih koji mu krađu njegove tajne, njegove najunutarnije misli, ili pak obznanjuje svoj dar zamjećivanja tuđih tajni prije nego što su poprimile formu (ljubomorni paranoik ne hvata drugog dok bježi, već naprotiv pogađa ili predviđa njegove najneznatnije namjere). S druge strane paranoik djeluje ili trpi s pomoću zrakâ koje odašilje ili prima (od zraka Raymonda Roussela do Schreberovih).

³⁰⁶ P.E. Joset jasno ukazuje na ta dva aspekta tajnog inicijacijskog društva Mambela iz Konga: s jedne strane na njegov odnos utjecaja na tradicionalne političke vođe, koji ide sve do prijenosa društvenih ovlasti, i s druge strane na njegov faktualni odnos s Anuito kao pozadinskim tajnim zločinačkim društvom ili ljudima-leopardima (premda su Anuito drugog podrijetla od Mambela). Usp. Paul Ernes Joset, *Les sociétés secrètes des hommes-léopards en Afrique noire*, pogl. 3.

Utjecaj zračenjem i podvostručenje bijegom ili odjekom sada su ono što što daje tajni njezinu beskonačnu formu, u kojoj opažaji i djelovanja prelaze u neopazivo. Paranoička prosudba je poput predosjećaja opažaja koji zamjenjuje empiričko istraživanje škrinja i njihovog sadržaja: *apriori kriva*, i u svakom slučaju! (Na primjer, razvoj pripovjedača *Potrage* u odnosu prema Albertine). Rezimirajući, možemo kazati da je psihoanaliza prešla s histeričkog poimanja na sve više paranoičko poimanje tajne.³⁰⁷ Beskrajna psihoanaliza: Nesvjesno dobiva sve teži zadatak da sâmo bude beskonačna forma tajne umjesto naprosto škrinja s tajnama. Izreći ćete sve, no izričući sve nećete izreći ništa jer potrebno je čitavo psihoanalitičarovo "umijeće" da se vaši sadržaji sravnaju s čistom formom. Međutim, u toj točki, pošto se tajna tako uzdigne do forme, zadesava je neizbježni udes. Pošto pitanje "Što se dogodilo?" dosegne tu beskonačnu muževnu formu, odgovor je nužno da se ništa nije dogodilo, i nužno se uništavaju i forma i sadržaj. Brzo se širi vijest da tajna ljudi zapravo nije ništa. Edip, falus, kastracija, "trn u tijelu", je li to tajna? Dovoljno da nagna u smijeh žene, djecu, luđake i molekule.

Što se više pretvara u strukturirajuću i organizacijsku formu, to tajna postaje slabija i sveprisutnija, njezin se sadržaj molekularizira i njezina se forma rastvara u isto vrijeme. Zapravo ništa naročito, kako kaže Jokasta. No, tajna ipak ne nestaje, već poprima više ženski status. Nije li u paranoičkoj tajni predsjednika Schrebera već postojalo neko žensko postajanje, postajanje-ženom? Žene se naime nipošto ne odnose na isti način prema tajni (osim kad rekonstruiraju izvrnutu sliku muževne tajne, neku vrstu tajnovitosti gineceja). Muškarci im prebacuju indiskreciju, brbljivost, ponekad manjak solidarnosti, izdaju. A ipak, neobično je kako žena može biti samozatajna a da pritom ništa ne skriva, samo s pomoću transparentnosti, nedužnosti i žustrosti. Složeni sklop tajne u kurtoaznoj ljubavi n vlastito je ženski i operira u najvećoj transparentnosti. Brzina protiv gravitacije. Brzina ratne mašine protiv gravitacije državnog aparata. Muškarci, vitezovi tajne, zauzimaju ozbiljan stav: "vidite pod kakvim se bremenom savijam, moja ozbiljnost, moja diksrecija", ali naposljetku sve izbrbljavaju, i od toga nema ništa. Suprotno, postoje žene koje kažu sve, čak sa zapanjujućom tehničkom podrobnošću, a da na kraju nismo ništa pametniji nego što smo bili na početku: one su uspjele sve sakriti žustrošću i jasnoćom. One nemaju tajni jer su sâme postale tajnom. Jesu li one više politične od

³⁰⁷ O psihoanalitičkim poimanjima tajne, usp. "Du secret", *Nouvelle revue de la psychanalyse*, br. 14; a za Freudov razvoj, članak Claudea Girarda, "Le secret aux origines".

nas? Ifigenija. *Apriori nedužna* – to je ono što djevojka zahtijeva i čime se brani protiv suda koji donose muškarci: “apriori kriva”... U toj točki tajna doseže krajnje stanje: njezin je sadržaj molekulariziran, postao je molekularnim, a njezina se forma istodobno razgrađuje i postaje čista linija u pokretu – u smislu u kojem je moguće reći za određenu liniju da je slikarova “tajna”, ili za određenu ritmičku stanicu ili zvukovnu molekulu da ne konstituira temu ili formu, već “tajnu” glazbenika.

Ako je postojao pisac koji se bavio tajnom, onda je to Henry James. U tome pogledu moguće je kod njega govoriti o cijelokupnu razvoju, koji je bio poput usavršavanja njegove umjetnosti. Jer isprva on traži tajnu u beznačajnim, poluotvorenim, napola zamijećenim sadržajima. Zatim sagledava mogućnost beskonačne forme tajnovitosti koja više ne bi imala potrebe za sadržajem i koja bi osvojila neopazivo. No, sagledava je samo kako bi postavio sljedeće pitanje: nalazi li se tajna u sadržaju ili pak u formi? A odgovor je već dan: *ni u jednom ni u drugoj*.³⁰⁸ James naime spada u pisce uhvaćene u nezaustavljivo postajanje-ženom. On neprestano slijedi svoj cilj, te pronalazi nužna tehnička sredstva da bi ga postigao. Molekularizirati sadržaj tajne, linearizirati formu. James je sve to istražio, od postajanja-djetetom tajne (uvijek postoji dijete koje otkriva tajne, npr. u *Što Maisie zna*) do postajanja-ženom tajne (tajnost transparentnošću, koja nije drugo doli čista linija što prolazeći jedva ostavlja trag, u veličanstvenoj *Daisy Miller*). James nije toliko blizak Proustu kao što se tvrdi – on je onaj tko suprotstavlja krik: “Apriori nedužna!” (Daisy je tražila samo malo poštovanja, dala bi svoju ljubav za to...) osudi “Apriori kriva” pod koju potpada Albertine. U tajni nisu toliko važna ta tri stanja – dječji sadržaj, beskonačna muževna forma, čista ženska linija – koliko s njima povezana postajanja, postajanje-djetetom tajne, njezino postajanje-ženom, njezino postajanje-molekularnim, koja se zbivaju upravo ondje gdje tajna više nema ni sadržaj ni formu, napokon opaženo neopazivo, potajnost koja više nema što sakriti. Od sive eminencije (*émi-*

³⁰⁸ Na primjeru egzemplarnog Jamesovog teksta “Slika u tepihu” (“*The Figure in the Carpet*”), Bernard Pingaud pokazuje kako tajna skače sa sadržaja na formu te izmiče obadvoma: *Du secret*, str. 247-249. Taj se Jamesov tekst često tumačio sa stajališta psihoanalize: usp. osobito J.-B. Pontalis, *Après Freud*, Gallimard, Pariz, 1968. No, psihoanaliza ostaje zatočenikom nužno prikrivenog sadržaja i nužno simboličke forme (struktura, odsutan uzrok itd.), na razini koja definira nesvjesno i jezik u isti mah. Zbog tog razloga, u svojim književnim ili estetskim primjenama ona promašuje tajnu kod autora kao i autorovu tajnu. Tako u slučaju Edipove tajne: bavi se prvim dvjema tajnama, ali ne i trećom, koja je međutim najvažnija.

nence) do sive imanentnosti (*immanence*). *Edip prolazi kroz tri tajne*: tajnu sfinge u čiju škrinju proniče, tajnu koja ga tišti kao beskonačna forma njegove vlastite krivnje te, konačno, tajnu Kolona koji ga čini nepristupačnim i koja se stapa s čistom linjom njegova bijega i progonstva, gdje on više nema što sakriti, ili, poput starog No glumca, ima samo masku mlade djevojke kojom prekriva svoju odsutnost lica. Neki mogu govoriti, ništa ne skrivati, ne lagati: tajnoviti su svojom transparentnošću, nedokučivi poput vode, u zbilji neshvatljivi, dok drugi imaju tajnu koja je uvijek proniknuta premda je obzidavaju debelim zidom ili uzdižu do beskonačne forme.

Sjećanja i postajanja, točke i blokovi. – Zašto postoji toliko postajanja čovjeka, ali ne i postajanje-čovjekom? Prvo zato što je čovjek u najvećoj mjeri većinski, dok su postajanja manjinska, svako postajanje je postajanje-manjinskim. Pod većinom ili većinstvom ne razumijevamo veću relativnu količinu, već determinaciju nekog stanja ili standarda u odnosu prema kojima će se više kao i manje količine odrediti kao manjinske: bijelac-odrastao-muškarac itd. Većina pretpostavlja stanje dominacije, ne obrnuto. Pitanje nije ima li više komaraca ili muha nego ljudi, već kako je “čovjek” u univerzumu uspostavio standard u odnosu prema kojem ljudi nužno (analitički) tvore većinu. Kao što većina u građanskom poretku pretpostavlja pravo glasa, i ne uspostavlja se samo među onima koji imaju to pravo, već zahvaća i one koji ga nemaju, ma koji bio njihov broj, tako većina u univerzumu pretpostavlja kao prethodno dâne pravo ili moć čovjeka.³⁰⁹ U tome su smislu žene, djeca, ali i životinje, biljke, molekule manjinski. Možda je upravo osobita situacija žene u odnosu prema etalonu-muškarcu ono zbog čega sva postajanja, budući da su manjinska, prolaze kroz postajanje-ženom. Ipak, ne treba pobrkati “manjinsko” kao postajanje ili proces i “manjinu” kao skup ili stanje. Židovi, Romi itd. u određenim okolnostima mogu tvoriti manjine – ali to još nije dovoljno da postanu postajanja. Na manjini kao stanju se reteritorijaliziramo, ili se dopuštamo reteritorijalizirati, dok se na postajanjima deteritorijaliziramo. Kao što su tvrdile Crne pantere, čak i Crnci moraju postati-crnima. Čak i žene moraju postati-ženom. Čak i Židovi moraju postati-Židovom (izvjesno je da za to nije dovoljno stanje). No, ako je tako, postajanje-Židovom nužno zahvaća ne-Židova kao i Židova itd. Postajanje-ženom nužno zahvaća muškarce kao i žene. U neku ruku, subjekt postajanja je uvijek “muškarac”. Ali on je to samo ulazeći u neko postajanje-manjinskim

³⁰⁹ O nejasnoćama što ih sadrži ideja većine, usp. dvije čuvene teme Kennetha Arrowa, “učinak Condorcet” i “teorija kolektivnog odlučivanja”.

koje mu oduzima njegov većinski identitet. Kao u romanu Arthura Millera *Žarište* ili u Loseyevom filmu *Gospodin Klein*, ne-Židov postaje Židov, ne-Židov biva uhvaćen u to postajanje i nošen njime nakon što je otrgnut od svojega standarda-mjere. Obrnuto, sâmi Židovi moraju postati-Židovom, žene postati-ženom, djeca postati-djetetom, Crnci postati-Crncem utoliko ukoliko samo manjina može služiti kao djelatna medij postajanja, no pod takvim uvjetima da prestaje biti odrediv skup u odnosu prema većini. Postajanje-Židovom, postajanje-ženom itd. podrazumijevaju dakle istodobnost dvostrukog kretanja: jednog kojim se termin (subjekt) suptrahira od većine, i drugog kojim termin (medij ili vršilac) izlazi iz manjine. Postoji asimetričan i nerazdruživ blok postajanja, blok udruživanja: dvojica "gospodina Kleina", Židov i ne-Židov, ulaze u postajanje-Židovom (kao u *Žarištu*).

Žena mora postati-ženom, ali u postajanju-ženom čitavog čovjeka. Židov postaje Židovom, ali u postajanju-Židovom ne-Židova. Manjinsko postajanje postoji samo posredstvom deteritorijaliziranog medija i subjekta koji su poput njegovih sastavnih dijelova. Subjekt postajanja postoji samo kao deteritorijalizirana varijabla neke većine, a medij postajanja samo kao deteritorijalizirajuća varijanta neke manjine. U neko nas postajanje može baciti bilo što, nešto posve neočekivano, posve beznačajno. Od većine se udaljujete samo ako postoji malena pojedinost koja počinje bujati te vas odnosi sa sobom. To je razlog zbog kojeg junaku *Žarišta*, prosječnom Amerikancu, trebaju naočale koje daju njegovu nosu nejasno semitski izraz, "zbog tih naočala" on će biti bačen u neobičnu pustolovinu postajanja-Židovom ne-Židova. Bilo što je dovoljno da izazove aferu, ali ona se uvijek pokazuje političkom aferom. Postajanje-manjinskim je politička afera i služi se cjelokupnim radom moći (*travail de puissance*), djelatnom mikropolitikom. Ova je suprotnost makropolitici, pa čak i Povijesti, gdje se radi više o tome kako osvojiti ili postići većinu. Kao što je ustvrdio Faulkner, tko nije htio završiti kao fašist nije imao drugog izbora nego postati-Crncem.³¹⁰ Za razliku od povijesti, postajanje se ne može misliti u kategorijama prošlosti i budućnosti. Postajanje-revolucionarnim ostaje ravnodušno prema pitanjima budućnosti i prošlosti revolucije – prolazi između njih. Svako je postajanje blok koegzistencije. Takozvana nepovijesna društva stavljaju sebe izvan povijesti ne zbog toga što se zadovoljavaju

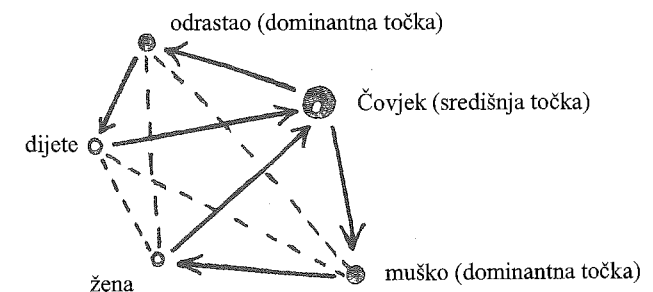
³¹⁰ Usp. William Faulkner, *Uljez u prašinu*, prev. Blanka Plečnik-Kraflin, Globus, Zagreb, 1977, str. 176. Povodom bijelih Južnjaka poslije Građanskog rata, i to ne smjerajući samo na siromašne nego i imućne stare obitelji, Faulkner piše: "Nalazimo se u položaju Nijemca nakon 1933., koji nije imao drugog izbora nego da bude nacist ili Židov (...)"

time da reproduciraju nepokretne modele ili se daju upravljati utvrđenom strukturom, već zbog toga što su to društva postajanja (ratna društva, tajna društva itd.). Postoji samo većinska povijest, ili povijest manjinâ što se definiraju u odnosu prema većini. No, "kako osvojiti većinu" posve je sporedan problem u odnosu prema pomacima neopazivoga.

Pokušajmo to izraziti drukčije: ne postoji postajanje-čovjekom jer je čovjek u najvećoj mjeri molarni entitet, dok su postajanja molekularna. Funkcija likosti pokazala nam je u kojem obliku čovjek uspostavlja većinu, ili, prije, standard koji uvjetuje većinu: bijelac, muško, odrastao, "razuman" itd., ukratko, bilo koji prosječni Europljanin, subjekt iskazivanja. Prema zakonu arborescencije, to je ona središnja Točka koja se pomiče po čitavom prostoru ili ekranu te će uvijek iznova pothraniti neku razlikovnu suprotnost ovisno o zadržanoj značajki likosti: muško-(žensko), odrastao-(dijete), bijel-(crni, žuti ili crveni), razuman-(životinja). Stoga je središnjoj točki, trećem oku, vlastito da ustrojava binarne raspodjele u dualnim mašinama, da se reproducira u glavnom terminu opozicije, kao što, istodobno, opozicija u cijelosti rezonira u njoj. Uspostava "većine" kao redundancije. Čovjek se tako uspostavlja kao divovsko pamćenje, s položajem središnje točke, svojom frekvencijom utoliko ukoliko biva nužno reproduciran svakom dominantnom točkom, svojom rezonancijom utoliko ukoliko su sve njegove točke povezane sa središnjom. Dio mreže arborescencije tvori svaka linija što ide od jedne točke do druge u skupu molarnog sustava, dakle definira se točkama što odgovaraju tima memorijskim uvjetima frekvencije i rezonancije.³¹¹

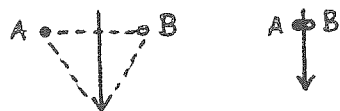
Podčinjenost linije točki konstituira arborescenciju. Naravno, dijete, žena, Crnac imaju sjećanja; no Pamćenje što sabire ta sjećanja i dalje je većinska

³¹¹ Podređenost linije točki jasno se očituje u arborescentim shemama: usp. Julien Pacotte, *Le réseau arborescent*, Hermann, Pariz, 1936., te statusu hijerarhijskih ili centriranih sustava prema Pierre Rosenstiehl i Jean Petitot, "Automate asocial et systèmes acentrés" (*Communications*, br. 22, 1974). Arborescentna shema većine može se prikazati u sljedećem obliku:

muževna sila koja ih shvaća kao “sjećanja iz djetinjstva”, kao bračna ili kolonijalna sjećanja. Moguće je operirati sprežanjem ili sljublivanjem susjednih točaka, a ne toliko relacijom udaljenih točaka: tada dobivamo fantazme umjesto sjećanjâ. Tako žena može imati žensku točku sljubljenu s muškom, a muškarac mušku točku sljubljenu sa ženskom. Uspostava tih hibrida, međutim, ne vodi nas daleko u smjeru istinskog postajanja (na primjer, kao što primjećuju psihoanalitičari, dvospolnost uopće ne sprečava premoć muškog ili većinstvo “falusa”). Arborescencija se ne raskida sa shemom, postajanje ni molekularno ne dosežu se sve dok se linija povezuje s dvije udaljene točke ili komponira dvama susjednim točkama. Linija postajanja ne definira se ni točkama koje veže ni točkama koje ju sačinjavaju: naprotiv, ona prolazi između točaka, izbija samo u sredini te okomito hita u smjeru točaka koje su već zapažene, poprečno spram odredivog odnosa između susjednih ili udaljenih točaka.³¹² Točka je uvijek ishodišna točka. No, linija postajanja nema ni početka ni kraja, ni odlaska ni dolaska, ni izvorišta ni odredišta. A govoriti o odsutnosti izvorišta, utvrditi odsutnost izvorišta kao izvorište, samo je loša igra riječima. Linija postajanja ima samo sredinu. Sredina nije prosjek, već ubrzanje, apsolutna brzina kretanja. Postajanje je uvijek u sredini, može mu se prići samo posrijedi. Postajanje nije jedan ni dva, ni odnos između njih, već između-dva, granica ili linija bijega ili pada, što prolazi okomito kroz njih. Ako je postajanje blok (blok-linija), to je stoga što ono konstituira područje blizine i nerazlučivosti, ničiju zemlju, neodredivu relaciju što odnosi dvije udaljene ili susjedne točke, tako što jednu nosi u blizinu druge – a blizina-granica jednako je indiferentna prema blizini i prema udaljenosti. U liniji ili bloku postajanja koji sjedinjuje osu i orhideju zbiva se zajednička deteritorijalizacija: ose utoliko ukoliko postaje oslobođeni dio reproduktivnog aparata orhideje, ali i orhideje utoliko ukoliko postaje objektom orgazma ose koja i sama biva oslobođena od vlastite reprodukcije. Koegzistencija dvaju asimetričnih kretanja koja tvore blok, na liniji bijega u kojoj iščezava selektivni pritisak. Linija (ili blok) ne povezuje orhideju i osu, ništa više nego što ih spreže ili miješa: ona prolazi između njih, odnosi ih u zajedničku blizinu gdje nestaje razlučivost točaka. Sustav-linija (ili blok) postajanja suprotan je

³¹² Linija postajanja, u odnosu prema odredivoj vezi A i B (razdaljina), ili u odnosu prema njihovoj blizini:

sustavu-točki pamćenja. Postajanje je kretanje kojim se linija oslobađa od točke i čini točke nerazlučivima: rizom, suprotnost arborescenciji, oslobađanje od arborescencije. *Postajanje je protupamćenje*. Nedvojbeno, postoji i molekularno pamćenje, no samo kao činitelj integracije u molarni ili većinski sustav. Sjećanje uvijek ima funkciju reteritorijalizacije. Suprotno tome, vektor deteritorijalizacije nikad nije nedeterminiran, već je u izravnom odnosu s molekularnim razinama koji je utoliko izravniji ukoliko je više deteritorijaliziran: deteritorijalizacija je ono zbog čega se skup molekularnih sastavnica “drži skupa”. S tog stajališta suprotstavljamo *blok djetinjstva*, ili postajanje-djetetom, *sjećanju iz djetinjstva*: proizvedeno je “neko” molekularno dijete... “neko” dijete koegzistira s nama, u području blizine ili bloku postajanja, na nekoj liniji deteritorijalizacije koja nas oboje odnosi sa sobom – nasuprot djetetu koje smo bili, kojeg se sjećamo i o kojem maštamo, molarnom djetetu kojeg je odrasli budućnost. “To će biti djetinjstvo, ali to ne smije biti moje djetinjstvo”, piše Virginia Woolf (Orlando ne operira s pomoću sjećanjâ, nego s pomoću blokova – blokova dobî, blokova epohâ, blokova kraljevstava, blokova spolova, tvoreći tako mnoštvo postajanja među stvarima, ili linija deteritorijalizacije).³¹³ Stoga, svaki put kad smo na prethodnim stranicama upotrijebili riječ “sjećanje”, upotrijebili smo pogrešnu riječ: željeli smo reći “postajanje”, zapravo smo rekli postojanje.

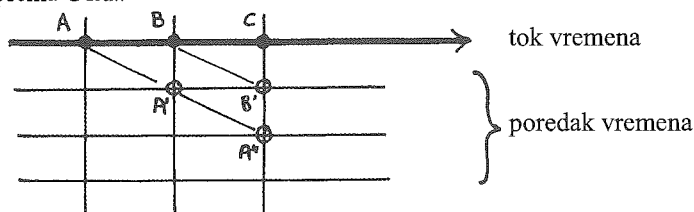
Linija je suprotna točki (odnosno blok sjećanju, postajanje pamćenju), ali ne apsolutno: točkovni sustav uključuje stanovitu uporabu linija, a blok kao takav pridaje točkama nove funkcije. U točkovnom sustavu, naime, točka je povezana ponajprije s linearnim koordinatama. Ne samo da se vodoravna i okomita linija reprezentiraju nego se vertikalna pomiče usporedo sa sobom samom a okomita superponira na sebe druge okomite, tako da je svaka točka utvrđena u odnosu prema dvjema baznim koordinatama, ali i obilježena na vodoravnoj liniji superpozicije i na okomitoj liniji ili ravni pomicanja. Konačno, dvije su točke povezane kad se bilo koja linija povuče između njih. *Sustav se naziva točkovnim* kad se linije na taj način smatraju koordinatama ili odredivim poveznicama: na primjer, sustavi arborescencije ili molarni i memorijski sustavi općenito jesu točkovni. Pamćenje ima točkovno ustrojstvo jer svaka sadašnjost upućuje i na vodoravnu liniju *toka*

³¹³ Virginia Woolf, *A Writer's Diary* (srijeda, 28. studenog 1928.). Isto se događa i kod Kafke, gdje blokovi djetinjstva funkcioniraju kao suprotnost sjećanjima iz djetinjstva. Proustov je slučaj složeniji, jer on proizvodi mješavinu jednih i drugih. Psihoanaliza je u stanju dohvatiti sjećanja ili fantazme iz djetinjstva, ali ne i blokove djetinjstva.

vremena (kinematika), koja ide od nekadašnjeg do aktualnog sadašnjeg, i na okomitu liniju *porotka* vremena (stratigrafija), koja ide od sadašnjeg do prošlog ili do reprezentacije nekadašnjeg prošlog. Naravno, to je osnovna shema koja se ne može razviti bez znatnih komplikacija, ali koju nalazimo u reprezentacijama umjetnosti što sačinjavaju "didaktiku", to jest mnemotehniku. Glazbena reprezentacija povlači vodoravnu, melodijsku, bas-liniju na koju se superponiraju druge melodijske linije, gdje su točke utvrđene i ulaze, od linije do linije, u kontrapunktalne odnose; s druge strane, povlači okomitu, harmonijsku liniju ili ravan koja se pomiče duž horizontalâ ali više ne ovisi o njima, ide odozdo nadolje i utvrđuje suzvučje sposobno spojiti se sa sljedećima. Slikovna reprezentacija ima analognu formu, s vlastitim sredstvima: ne samo zato što slika ima vertikalnu i horizontalnu nego i zato što su potezi i boje u odnosu, svaki za sebe i na svoj način, s vertikalama pomicanja i horizontalama superpozicije (na primjer vertikala i hladna forma, ili bijelo, ili svjetlost, ili tonalitet; horizontala i topla forma, ili crno, kromatsko, modalno itd.). Ograničavajući se na suvremenije primjere, spomenimo samo didaktičke sustave Kandinskog, Kleea, Mondriana, koji nužno podrazumijevaju stanovito suočenje s glazbom.

Rezimirajmo glavna obilježja točkovnog sustava: 1) ti sustavi uključuju dvije osnovne linije, vodoravnu i okomitu, koje služe kao koordinate za utvrđivanje točaka; 2) vodoravna se linija može superponirati okomito, okomita se linija može pomicati vodoravno, tako da se proizvode ili nanovo proizvode nove točke u uvjetima vodoravne frekvencije i okomite rezonancije; 3) od jedne točke do druge linija se može (ili ne može) povući, ali samo kao određiva poveznica; dijagonale će tada imati ulogu poveznica između točaka različitih razina i momenata, ustanovljujući frekvencije i rezonancije s tim susjednim ili udaljenim točkama promjenjivih horizonta i vertikona.³¹⁴ Ti su sustavi arborescentni, memorijski, molarni, strukturni,

³¹⁴ Na primjer, u sustavu pamćenja, tvorba sjećanja uključuje dijagonalu koja pretvara sadašnje A u reprezentaciju A' i odnosu prema novom sadašnjem B, u A'' u odnosu prema C itd.:

Usp. Husserl, *Leçons pour une phénoménologie de la conscience intime du temps*, P.U.F.

sustavi teritorijalizacije ili reteritorijalizacije. Linija, kao i dijagonala, ostaju posve podređene točki, jer služe kao koordinate za točku ili određive poveznice jedne točke s drugom, sveze između jedne i druge točke.

Suprotnost točkovnom sustavu su linearni, ili, bolje, multilinearni sustavi. Osloboditi liniju, osloboditi dijagonalu: svaki glazbenik i slikar imaju tu namjeru. Razvija se točkovni sustav ili didaktička reprezentacija, ali s ciljem da se dovede do njihovog pucanja, da se proizvede seizmički udar. Točkovni je sustav to zanimljiviji što postoji glazbenik, slikar, pisac, filozof koji mu se suprotstavlja, koji ga čak izrađuje da bi mu se suprotstavio, poput trampolina da bi skočio. Povijest stvaraju samo oni koji se suprotstavljaju povijesti (a ne oni koji se u nju uklapaju ili je čak preinačuju). To nije provokacija s njihove strane, do toga dolazi jer gotov točkovni sustav koji nalaze, ili točkovni sustav koji sâmi izumijevaju, mora omogućiti tu operaciju: osloboditi liniju i dijagonalu, povući liniju a ne načiniti točku, proizvesti neopazivu dijagonalu umjesto da se zakvačimo za neku vertikalnu i horizontalnu, pa bile one i složene ili reformirane. To uvijek zapada u Povijest ali nikad ne dolazi od nje. Povijest može pokušati raskinuti veze s pamćenjem; može usložniti sheme pamćenja, superponirati i pomicati koordinate, isticati sveze ili produbljivati rezove. Ali granica nije tamo. Granica ne prolazi između povijesti i pamćenja, već između točkovnih sustava "povijest-pamćenje" i multilinearnih ili dijagonalnih sklopova, koji uopće ne pripadaju vječnom, nego postajanju, kao djelići postajanja u čistome, transhistorijskom stanju. Svaki je stvaralački čin transhistorijski, dolazi sleđa, ponaša se kao oslobođena linija. Nietzsche ne suprotstavlja povijest vječnom, već suphistorijskom ili nadhistorijskom: Vremenu-neprijemnom, što je drugo ime za haecceit, postajanje, nedužnost postajanja (to jest zaborav protiv pamćenja, geografija protiv povijesti, karta protiv precrta, rizom protiv arborescencije). "Ono nepovijesno nalik je na ozračje u kojem jedino može nastati život, te ponovo nestati kad to ozračje bude uništeno... Koji bi čin čovjek bio kadar izvršiti da prethodno nije bio obavijen tom nepovijesnom nebulom?"³¹⁵ Kreacije su poput mutacijskih apstraktnih linija koje su se oslobodile od zadaće reprezentiranja svijeta, upravo stoga što usklapljuju nov tip stvarnosti koju povijest može samo naknadno dohvatiti ili smjestiti u točkovne sustave.

Uzimajući ulogu povjesničara glazbe, Boulez želi pokazati kako, uvijek na vrlo različite načine, velik glazbenik izumijeva i neku vrstu dijagona-

³¹⁵ Friedrich Nietzsche, *Unzeitgemässe Betrachtungen (Considerations intempestives, "Utilité et inconvénient des études historiques"*, § 1.)

le što prolazi između harmonijske vertikale i melodijskog horizonta. I to je uvijek druga dijagonala, druga tehnika i kreacija. Po toj poprečnoj liniji koja je zapravo linija deteritorijalizacije kreće se *zvukovni blok* koji više nema ishodišnu točku jer je uvijek i već u sredini linije, koja više nema vodoravnih i okomitih koordinata budući da stvara vlastite koordinate, koja više ne tvori određivu poveznicu neke točke s nekom drugom točkom jer se nalazi u “nepulsiranom vremenu”: deteritorijalizirani ritmički blok koji je napustio točke, koordinate i mjeru, kao pijani brod što se stapa s linijom ili ocrtava neku ravan konzistencije. Brzine i sporosti umeću se u glazbenu formu, nagoneći je katkad na proliferaciju, na linearne mikroproliferacije, a katkad na utrnuće, zvukovno ukinuće, involuciju, te oboje odjednom. Glazbenik je u najvećoj mjeri sposoban kazati: “Mrzim pamćenje, mrzim sjećanje”, a to je stoga što potvrđuje moć postajanja. Primjeran slučaj takve dijagonale, linije-bloka, jest Druga bečka škola. No, moguće je i utvrditi kako je ta škola pronašla nov sustav teritorijalizacije, točke, vertikale i horizontale koji je smještaju u Povijest. Drugi pokušaj, drugi stvaralački čin, došao je poslije. Važno je to da je svaki glazbenik uvijek postupao na taj način: povući svoju dijagonalu, čak i krhku, izvan točaka, izvan koordinata i odredivih sveza, kako bi se zvukovni blok stavio u lebdenje na oslobođenju, kreiranoj liniji te u prostoru oslobodio taj pokretni i mutacijski blok, haecceitet (na primjer, kromatizam, agregati i složeni tonovi, ali već i svi resursi i mogućnosti polifonije itd.).³¹⁶ Govorilo se čak o “kosim vektorima” s obzirom na orgulje. Dijagonala se često sastoji od krajnje složenih

³¹⁶ O svim tim temama, usp. Pierre Boulez: 1) kako, svaki put, transverzale teže izmaknuti vodoravnim i okomitim koordinatama glazbe, katkada čak povlačeći “virtualne linije”, *Relevés d'apprenti*, Editions du Seuil, str. 230, 290-297, 272. 2) O ideji zvukovnog bloka ili “bloka trajanja”, u odnosu prema toj transverzali, *Penser la musique aujourd'hui*, Gonthier, str. 59-63; o razlici između točaka i blokova, “točkovnih skupova” i “agregacijskih skupova” s promjenjivom individualnosti, “Sonate que me veux tu?”, u *Méditations*, br. 7, 1964. Mržnja prema pamćenju česta je u Bouleza: usp. “Eloge de l'amnésie” (*Musique en jeu*, br. 4, 1971), “J'ai horreur du souvenir” (u Roger Desormière et son temps, Rocher). Ograničavajući se na suvremene primjere, slične izjave nalazimo i kod Stravinskog, Cagea, Beria. Naravno, postoji glazbeno pamćenje povezano s koordinatama, i koje je na djelu u društvenim okvirima (ustati iz kreveta, ići na spavanje, uzmicati). Ali opažaj glazbene “frazе” ne počiva toliko na pamćenju, pa bilo ono i prisjećanje, koliko na širenju ili sužavanju opažaja kao susreta. Trebalo bi istražiti kako svaki glazbenik aktivira prave *blokove zaborava*: na primjer, ono što Jean Barraqué zove “kriške zaborava” i “odsutni razvoji” u Debussyja (*Debussy*, Ed. du Seuil, Pariz, 1977, str. 169-171). Možemo se referirati na opće istraživanje Daniela Charlesa, “La musique et l'oubli”, *Traverses*, br. 4, 1976.

zvukovnih linija i prostora. Počiva li u tome tajna neke malene fraze ili ritmičkog bloka? Nedvojbeno, točka sada zadobiva novu, bitno stvaralačku funkciju: više se ne radi naprosto o neizbježnoj sudbini što nanovo uspostavlja točkovni sustav, naprotiv, točka je sada podređena liniji te obilježava proliferaciju linije, ili njezin nagli povratak, ubrzanje, usporenje, njezin bijes ili njezinu agoniju. Mozartovi “mikroblokovi”. Događa se čak i da se blok svede na točku, kao na jedan jedini ton (blok-točka): Bergov *ti* u *Wozzecku*, Schumannov *la*. U čast Schumannu, Schumannovo ludilo: čelo luta preko mreže orkestracije, povlači svoju dijagonalu gdje prolazi deteritorijalizirani zvukovni blok; ili neki krajnje prost ritornelo biva “obrađen” vrlo razrađenom melodijskom linijom i polifonijskom arhitekturom.

Sve se zbiva u isti mah, u multilinearom sustavu: linija se oslobađa od točke kao izvorišta, dijagonala se oslobađa od vertikale i horizontale kao koordinata, a i transverzala se oslobađa od dijagonale kao odredive sveze između jedne točke i druge. Ukratko, linija-blok prolazi posred zvukova i sama je pokretana vlastitom neodredivom sredinom. Zvukovni blok je *intermezzo*. Tijelo bez organa, protupamćenje, što prolazi kroz glazbenu organizaciju i utoliko je više zvukovno: “Šumanovsko tijelo ne ostaje na mjestu... Intermezzo [je] konsupstancijalan s čitavim djelom... U konačnici, postoje samo intermezzi... Šumanovsko tijelo poznaje samo račvanja: ono se ne konstruira, već se neprestance račva prema zgrnućima interludijâ... Šumanovsko udaranje je pomahnitalo, ali je i kodirano. Ono obično prolazi nezapaženo jer se mahnitost udaraca naizgled održava u granicama krotkog jezika... Zamislimo dva protuslovna, a ipak konkomitantna položaja tonaliteta: s jedne strane ekran..., jezik kojeg je cilj artikulirati tijelo u skladu s poznatom organizacijom... a s druge strane, i protuslovno... tonalitet postaje vješt sluga udaraca koje na drugoj razini teži ukrotiti.”³¹⁷

Je li moguće isto, navlas isto, utvrditi i za slikarstvo? Ustvari, točka ne proizvodi liniju, nego linija odnosi sa sobom deteritorijaliziranu točku, odnosi je svojim izvanjskim utjecajem: tada linija ne ide od jedne točke do druge, već *između točaka* hita u drugom smjeru koji ih čini nerazlučivima. Linija je postala dijagonalom, koja se oslobađa od vertikale i horizontale. No, dijagonala je već postala transverzalom, poludijagonalom ili slobodnim pravcem, slomljenom ili kutnom linijom, ili krivuljom – uvijek usred sebe samih. Između okomitog bijelog i vodoravnog crnog, Kleevo sivo, crveno Kandinskog, Monetovo ljubičastvo, svaka boja tvori blok boje. Linija bez

³¹⁷ Roland Barthes, “Rasch”, u *Langue, discours, société*, Editions du Seuil, str. 217-228.

izvorišta, jer uvijek započinje izvan slike koja je hvata u sredini, bez koordinata jer se sama stapa s ravni konzistencije na kojoj lebdi i koju stvara, bez odredive sveze jer je izgubila ne samo reprezentacijsku funkciju nego i svaku funkciju omeđivanja bilo koje forme – linija je samim time postala apstraktna, uistinu apstraktna i mutacijska, vizualni blok, dok točka u tim uvjetima nanovo zadobiva stvaralačke funkcije, kao točka-boja ili točka-linija.³¹⁸ Linija je između točaka, usred točaka, a ne više od jedne točke do druge. Više ne ocrta nikakav obris. “Nije slikao stvari, već između stvari”. Ne postoji lažniji problem u slikarstvu od onog dubine, a osobito od problema perspektive. Perspektiva naime nije drugo doli povijesni način da se zauzmu dijagonale i transverzale, linije bijega, to jest, da se reteritorijalizira pokretni vizualni blok. Velimo “zauzmu” u smislu okupacije, utvrđivanja nekog pamćenja i nekog koda, određivanja neke funkcije. Ali linije bijega, transverzale, pogodne su za mnogo drugih funkcija od te, molarne. Linije bijega ni u kom slučaju ne postoje da bi reprezentirale dubinu, već upravo one izumijevaju, uza sve drugo, mogućnost takve reprezentacije koja ih zauzima samo načas i u određenom trenutku. Perspektiva, pa čak i dubina, jesu reteritorijalizacije linija bijega koje su same stvorile slikarstvo tako što su ga odnijele dalje sa sobom. Osobito takozvana središnja perspektiva survava mnogostrukost bjegova i dinamiku linija u točkovnu crnu rupu. U obrnutom smjeru, doduše, problemi perspektive jesu doveli do pojave čitava mnoštva stvaralačkih linija, čitava oslobađanja vizualnih blokova, upravo u trenutku kad su tvrdili da su njima ovladali. Sudjeluje li slikarstvo, svakim od svojih stvaralačkih činova, u jednako intenzivnom postajanju kao glazba?

Postajanje-glazbom. – Pokušali smo definirati za zapadnu glazbu (no druge se glazbe suočavaju sa sličnim problemom, u drugim uvjetima, i rje-

³¹⁸ Postoji mnoštvo razlika između slikara, u svim pogledima, ali postoji i neko zajedničko kretanje: usp. Wassily Kandinsky, *Point, ligne, plan*, u *Écrits complets*, Gonthier, Pariz, 1975, sv. 2; Paul Klee, *Théorie de l'art moderne*, Gonthier, Pariz, 1964. Tvrdnje kao što je ona Mondrianova o isključivoj vrijednosti vertikale i horizontale imaju za cilj pokazati pod kojim su uvjetima vertikala i horizontala dostatne da proizvedu dijagonalu za koju više nema potrebe ni da se povuče: na primjer, kad se koordinate nejednake debljine sijeku unutar kadra i nastave izvan kadra, otvarajući poprečno “dinamičku os” (usp. primjedbe u Michel Buor, *Répertoire III*, “Le carré et son habitant”, Editions de Minuit, Pariz, 1960.). Možemo uputiti i na članak Michela Frieda o Pollockovoj liniji (*Three American Painters* (Cambridge, Mass.: Fogg Art Museum, 1965) te stranice Henrya Millera o Nashovoj liniji (*On Turning Eighty*, Village Press, London, 1973).

šavaju ga na drukčiji način) blok postajanja na razini izraza, izražajni blok: zahvaljujući transverzalama koje neprestano izmiču koordinatama ili točkovnim sustavima što u određenom trenutku funkcioniraju kao glazbeni kodovi. Samo se po sebi razumije da određeni blok sadržaja odgovara određenom bloku izraza. Tu čak nije riječ o korespondiranju: pokretnog “bloka” ne bi bilo da sadržaj koji je i sâm glazben (a ne subjekt ni tema) neprestano ne interferira s izrazom. A o čemu se u glazbi radi, koji je njezin sadržaj, neodvojiv od zvukovnog izraza? Teško je reći, ali nešto poput: *neko* dijete umire, *neko* se dijete igra, *neka* se žena rađa, *neka* žena umire, *neka* ptica dolazi, *neka* ptica odlazi. Želimo reći da to nisu akcidentalne teme u glazbi, premda možemo umnožiti njihove primjere, a ponajmanje su oponašateljske vježbe. Naprotiv, nešto su bitno. Zašto *neka* žena, *neko* dijete, *neka* ptica? Zbog toga što je glazbeni izraz neodjeljiv od nekog postajanja-ženom, nekog postajanja-djetetom, nekog postajanja-pticom što konstituiraju njegov sadržaj. Zašto dijete umire, zašto ptica pada, kao probodena strijelom? Zbog “opasnosti” svojstvene svakoj liniji koja bježi, svakoj liniji bijega ili stvaralačke deteritorijalizacije: pasti u razaranje, u ukinuće. Melisanda, žena-dijete, tajna, umire dvaput (“sada je došao red na siroticu”). Glazba nikad nije tragična, glazba je radost. Ali nužno nam ponekad daje okus smrti: ne toliko sreće koliko sretnog umiranja, gašenja. To ne čini tako što bi u nama budila neki nagon smrti, već tako što u nama stvara dimenziju vlastitu njezinom zvukovnom sklopu, njezinoj zvukovnoj mašini, trenutak s kojim se mora suočiti, u kojem se transverzala pretvara u liniju ukinuća. Mir i gorčina.³¹⁹ Glazba ima glad za razaranjem, svim vrstama razaranja, utrućem, lomom, dislokacijom. Nije li u tome njezin potencijalni “fašizam”? No, svaki put kad glazbenik napiše svoj *In memoriam*, posrijedi nije motiv nadahnuća ili sjećanja, već, naprotiv, postajanja koje se samo suočava s vlastitom opasnosti, pa čak i ako će novo rođenje zahtijevati pad: postajanja-djetetom, postajanja-ženom, postajanja-životinjom, utoliko ukoliko su ona sâm sadržaj glazbe i idu sve do smrti.

Tvrdimo da je *ritornel* navlastito glazbeni sadržaj, blok sadržaja vlastit glazbi. Dijete se tješi u mraku, ili mlatara rukama, ili smišlja način hoda, prilagođuje ga urezima pločnika, ili pak pjevuši “Fort-Da” (psihoanalitičari

³¹⁹ “U njegovim je veselim grudima postojala neka napetost, neko ogorčenje što je graničilo s nepodnošljivim bijesom dok je svirao tu tanano predenu glazbu mira. Što je glazba bila profinjena to ju je savršenije izvodio, obuzet nepomućenim blaženstvom. A usporedo s time sve je više raslo i mahnito ogorčenje u njemu.” (D. H. Lawrence, *Aaron's Rod*, Thomas Seltzer, New York, 1922, str. 16.)

na vrlo jadan način pristupaju Fort-Da, tretirajući ga kao fonološku opreku ili simboličku sastavnicu jezika-nesvjesnog, dok je posrijedi ritornel). Tra la la. Žena pjevucka, “čuo sam je kako tiho pjevuši sebi u bradu”. Ptica ispušta svoj ritornel. Cjelokupna je glazba prožeta ptičjim pjevom na tisuću načina, od Jannequina do Messiaena. Frr, Frr. Glazba je prožeta blokovima djetinjstva, ženskosti. Glazba je prožeta svim manjinama, a ipak komponira golemu moć. Ritorneli djece, žene, etnije, teritorija, ljubavi i razaranja: rođenje ritma. Schumannovo djelo sačinjeno je od ritornela, blokova djetinjstva, koje skladatelj podvrgava vrlo osobitoj obradi: vlastitom postajanjju-djetetom, vlastitom postajanjju-ženom, Clarom. Mogao bi se načiniti popis dijagonalnih ili transverzalnih uporaba ritornela u povijesti glazbe, svih dječjih Igara i *Kinderszenen*, svih ptičjih pjevova. Taj bi popis bio beskoristan jer bi sličio umnažanju primjera što bi se sada nužno ticali tema, subjekata, motiva, dok je posrijedi bitan i posve nužan sadržaj glazbe. Motiv ritornela može biti tjeskoba, strah, radost, ljubav, rad, hod, teritorij... ali ritornel je sadržaj glazbe.

Ni u kom slučaju ne tvrdimo da je ritornel izvorište glazbe ni da glazba njime započinje. Nije moguće točno reći kad glazba započinje. Ritornel je više način da se glazba spriječi, otkloni ili da ju se učini nepotrebnom. No, glazba postoji zato što postoji i ritornel, zato što glazba uzima ritornel, dokopava se ritornela kao sadržaja u formi izraza, zato što tvori blok s njime kako bi ga odnijela drugamo. *Dječji ritornel, koji nije glazben, tvori blok s postajanjjem-djetetom glazbe*: tu je i opet potrebna ta asimetrična kompozicija. Mozartovo “Ah, sada ću vam reći mamice”, Mozartovi ritorneli. Tema u C popraćena s dvanaest varijacija: ne samo da se svaki ton teme udvaja već se i sama tema udvaja iznutra. Glazba podvrgava ritornel toj vrlo posebnoj obradi dijagonale ili transverzale, oslobađa ga njegove teritorijalnosti. Glazba je djelatna, stvaralačka operacija koja se sastoji u deteritorijaliziranju ritornela. Dok je ritornel bitno teritorijalan, teritorijalizirajući ili reteritorijalizirajući, glazba ga pretvara u deteritorijalizirani sadržaj za deteritorijalizirajuću formu izraza. Neka nam se oprost i ta rečenica: ona bi trebala biti glazbena, trebalo bi je napisati u glazbi, onako kao što to čine glazbenici. Pružit ćemo radije jedan figurativan primjer: “Uspavanka” Mussorgskog, u *Pjesmama i plesovima smrti*, uprizoruje iznemoglu majku koja bdije nad svojim bolesnim djetetom. Nju zamjenjuje posjetiteljica, Smrt, koja pjevuši uspavanku čiji svaki dvostih završava opsesivnim jednoličnim ritornelom, repetitivnim ritmom samo jednog tona, blokom-točkom: “Š-š-š, djetešce, spavaj mило moje malo” (ne samo da dijete umire nego je deteritorijalizacija ritornela udvojena samom Smrću koja zamjenjuje majku).

Je li situacija slikarstva slična i na koji način? Uopće ne vjerujemo u sustav lijepih umjetnosti – nego u vrlo različite probleme što nalaze rješenja u heterogenim umjetnostima. Umjetnost nam izgleda kao pogrešan, čisto nominalan koncept. To, međutim, ne onemogućuje simultanu uporabu umjetnosti u nekoj određivoj mnogostrukosti. Slikarstvo se upisuje u “problem” koji je problem *lica-krajolika*. Glazba u posve drukčiji problem, onaj *ritornela*. Oboje iskrsavaju u određenom trenutku i u određenim uvjetima, na liniji svojega problema. No, između njih nije moguća nikakva simbolička ili strukturalna korespondencija, osim kad ih se prevede u točkovne sustave. Iz gledišta problema *lice-krajolik*, razlučili smo tri stanja: 1) semiotike tjelesnosti, siluete, položaje, boje i linije (te su semiotike već preobilno prisutne i kod životinja: u njima glava čini dio tijela, korelat tijela je životna sredina, biotop – tu već nastaju vrlo čiste linije, kao u ponašanju tipa “vlat trave”); 2) organizacija lica, bijeli zid-crne rupe, lice-oči, ili pak lice viđeno iz profila i kose oči (korelat te semiotike likosti je organizacija krajolika: poličenje cijelog tijela i pokrajoličenje svih sredina, Krist kao europska središnja točka); 3) deteritorijalizacija licâ i krajolikâ u korist mjernih glava, s linijama koje više ne omeđuju nijednu formu, koje više ne tvore nikakav obris, bojama koje više ne raspodjeljuju krajolik (to je slikovna semiotika, nagnati u bijeg lica i krajolik: primjer je ono što Mondrian s pravom zove “krajolik”, čisti krajolik utoliko ukoliko je apsolutno deteritorijaliziran).

Iz praktičnih razloga prikazali smo tri oštro odijeljena i sukcesivna stanja, no to je samo privremeno. Ne možemo sa sigurnošću reći bave li se ili ne bave već i životinje slikarstvom, premda ne slikaju na platnu, i čak i kad hormoni uvode svoje boje i linije: čak i ovdje, oštro razlikovanje između životinje i čovjeka bilo bi neosnovano. Obrnuto, trebamo ustvrditi kako slikarstvo ne započinje takozvanom apstraktnom umjetnošću, već re-kreira siluete i položaje tjelesnosti te stoga već u punini operira unutar organizacije lica-krajolik (kako slikari “obrađuju” Kristovo lice ne bi li se razbježalo u svim smjerovima izvan religijskog koda). Slikarstvo nikad neće prestati za cilj imati deteritorijalizaciju licâ i krajolikâ, bilo reaktivizacijom tjelesnosti, bilo oslobađanjem linija i boja, ili jednim i drugim u isti mah. U slikarstvu postoji mnoštvo postajanja-životinjom, postajanja-ženom i djetetom.

Problem je glazbe drukčiji ako je istina da je to problem ritornela. Deteritorijaliziranje ritornela, izumljivanje linija deteritorijalizacije za ritornel, uključuje procese i konstrukcije što nemaju nikakve veze s onima slikarstva (osim posve nejasnih sličnosti kakve su slikari katkad pokušavali utvrditi). Bez dvojbe, ni ovdje nije izvjesno da je moguće povući granicu između životinje i čovjeka: ne postoje li ptice-glazbenici, kao što smatra Messiaen,

koje se razlikuju od ptica što nisu glazbenici? Nije li ritornel ptice nužno teritorijalan, ili pak ne služi li on već za vrlo tanahne deteritorijalizacije, selektivne linije bijega? Nije, naravno, razlika između buke i zvuka ono što omogućuje da se definira glazba, pa čak ni ono na osnovi čega se razlikuju ptice glazbenice od ptica neglazbenica, već je to *rad ritornela*: ostaje li on teritorijalan i teritorijalizirajući, ili je odnošen u pokretnom bloku što povlači transverzalu kroz sve koordinate – i sve posrednike između dviju koordinata? Glazba je upravo avantura ritornela: način na koji glazba zapada nazad u ritornel (u našoj glavi, u Swannovoj glavi, u pseudomjernim glavama televizije i radija, veliki glazbenik u indikativu, popijevka), način na koji se dokopava ritornela, čini ga sve jednoličnijim, nekoliko tonova, da bi ga odnijela do stvaralačke linije koja je utoliko bogatija, kojoj ne vidimo ni početak ni kraj...

Leroi-Gourhan uspostavio je razlikovanje i suodnos između dvaju polova, “ruke-oruđa” i “lice-jezik”. No, posrijedi je bilo razlikovanje između forme sadržaja i forme izraza. Sada kad razmatramo izraze koji imaju svoj sadržaj u sebi samima, moramo uspostaviti drugo razlikovanje: lice sa svojim vizualnim korelatima (očima) povezano je sa slikarstvom, glas je povezan s glazbom, s njenim slušnim korelatima (uho je kao takvo ritornel, ima oblik ritornela). Glazba je ponajprije deteritorijalizacija glasa, koji postaje sve manje jezikom, upravo kao što je slikarstvo deteritorijalizacija lica. A značajke glasovnosti itekako se mogu indeksirati na značajke likosti, kao kad se čita s usana, no između njih ne postoji korespondencija, koja to više iščezava kako one bivaju odnošene kretanjima glazbe odnosno slikarstva. Glas ima znatnu prednost pred licem, golemu prednost. Nazvati skladbu *Lice* stoga izgleda kao vrhunac zvukovnog paradoksa.³²⁰ Jedini način da se dva problema, slikarstva i glazbe, “poredaju” jest da se uzme kriterij koji je izvanjski fikciji sustava lijepih umjetnosti, usporede sile deteritorijaliza-

³²⁰ Iako Berio navodi druge pokazatelje, čini nam se da je njegovo djelo *Visage* skladano na osnovi tri stanja likosti: prvo, mnogostrukosti zvukovnih tijela i silueta, zatim kratkom trenutku dominantne i simfonijske organizacije lica te, konačno, lansiranju mjernih glava u svim smjerovima. Međutim, ni u kom se slučaju ne radi o glazbi koja bi “oponašala” lice i njegova oličenja ni glasu koji bi tvorio metaforu. Naprotiv, zvukovi ubrzavaju deteritorijalizaciju lica, dajući joj navlastito akustičku moć, dok lice reagira na glazbeni način, pospješujući deteritorijalizaciju glasa. To je molekularno lice koje proizvodi elektronička glazba. Glas prethodi licu, sâm načas tvori lice te ga nadživljava poprimajući sve veću brzinu, pod uvjetom da bude neartikuliran, neoznačiteljski, nesubjektan.

cije u oba slučaja. Izgleda da glazba ima znatno veću, znatno intenzivniju i, u isti mah, kolektivniju deteritorijalizirajuću snagu, a glas znatno veću moć da bude deteritorijaliziran. Ta je značajka možda ono što objašnjava kolektivnu fascinaciju što je proizvodi glazba, pa čak i može bitnost “fašističke” opasnosti o kojoj smo maloprije govorili: glazba, bubnjevi, trube odvlače narode i vojske u utrku koja može voditi u ponor, mnogo više nego što to čine transparentni i barjaci, koji su slike, sredstva klasifikacije i okupljanja. Moguće je da su glazbenici osobno reakcionarniji, religiozniji, manje “društveni” od slikara. Ali svejedno raspolazu neusporedivo većom kolektivnom snagom od one slikarstva: “Kor koji je plod narodnog skupa vrlo je snažna poveznica...” “Ta se snaga uvijek može objasniti materijalnim uvjetima glazbenog odašiljanja i prijama, no obrnuti postupak je bolji: prije će biti da se ti uvjeti objašnjavaju snagom deteritorijalizacije koja je svojstvena glazbi. Moglo bi se reći da slikarstvo i glazba ne odgovaraju istim pragovima iz gledišta mutacijske apstraktne mašine, ili da slikovna i glazbena mašina nemaju isti indeks. Slikarstvo na neki način “zaostaje” za glazbom, kao što je ustanovio Klee, najglazbeniji slikar.³²¹ Možda je to razlog zbog kojega mnogi više vole slikarstvo, i zbog kojeg je estetika uzela slikarstvo kao svoj povlašteni model: činjenica je da ono nije toliko “zastrašujuće”. Čak ni njegovi odnosi s kapitalizmom i društvenim formacijama nisu posve iste vrste.

Nedvojbeno, u svakom nam slučaju valja uzeti u obzir činitelje teritorijalnosti, deteritorijalizacije i reteritorijalizacije. Ritorneli životinje i djeteta čine se teritorijalnim: i stoga nisu “glazbeni”. Ali kad se glazba dokopa ritornela da bi ga deteritorijalizirala, i deteritorijalizirala glas, kad se dokopa ritornela i pusti ga da pojuri u ritmičkom zvukovnom bloku, kad ritornel “postane” Schumann ili Debussy, to se zbiva posredstvom sustava harmonijskih i melodijskih koordinata u kojem se glazba reteritorijalizira u sebi samoj, kao glazba. Obrnuto, vidjet ćemo da je čak i životinjski ritornel u određenim slučajevima imao znatno intenzivnije snage deteritorijalizacije od životinjskih silueta, položaja i boja. Moramo dakle uzeti u obzir mnoštvo toga: relativne teritorijalnosti, respektivne deteritorijalizacije, ali i korelativne reteritorijalizacije te više tipova reteritorijalizacija: na primjer, intrinzične kao što su glazbene koordinate ili ekstrinzične kao što je zapadanje ritornela u otrcani refren, glazbe u popijevku. To da ne postoji

³²¹ Will Grohman, *Paul Klee* (New York: Harry N. Abrams, New York, 1960): “Napola ozbiljno, napola u šali tvrdio je da sebe smatra sretnim što je doveo slikarstvo, barem na formalnom planu, do stupnja do kojeg je Mozart doveo glazbu.” (str. 17).

deteritorijalizacija bez specijalne reteritorijalizacije trebalo bi nas na drugi način podsjetiti na suodnos koji uvijek postoji između molarnog i molekularnog: nijedan tok, nijedno postajanje-molekularnim ne izmiču molarnoj formaciji a da pritom nisu popraćeni molarnim sastavnicama što formiraju prijelaze ili opazive referentne točke za neopazive procese.

Postajanje-ženom, postajanje-djetetom glazbe očituju se u problemu mašiniziranja glasa. Mašinizirati glas jest prva glazbena operacija. Znamo kako je taj problem bio riješen u zapadnoj glazbi, u Engleskoj i Italiji, na dva različita načina: s jedne strane pjevanjem "iz glave" kontratenora, koji pjeva "iznad glasa" ili kojeg glas operira u sinusnim šupljinama i dnu grla i nepca ne oslanjajući se na dijafragmu niti prolazeći kroz bronhije, i s druge strane trbušnim glasom kastratâ, "glasnijim, voluminoznijim, klonutijim", koji kao da daje putenu tvar neopazivom, neopipljivom i eteričnom. Dominique Fernandez napisao je lijepu knjigu na tu temu u kojoj, kloneći se, srećom, svakog psihoanalitičkog razmatranja povezanosti glazbe i kastracije, pokazuje kako je glazbeni problem mašinerije glasa nužno podrazumijevao ukidanje sveobuhvatne dualne mašine, to jest molarne formacije koja raspodjeljuje glasove u "muškarce ili žene".³²² Biti muškarac ili žena više ne postoji u glazbi. Nije međutim izvjesno da je mit o androginu na koji se poziva Fernandez dostatan. Ne radi se o mitu, nego o stvarnom postajanju. Sâm glas mora dosegnuti postajanje-ženom ili postajanje-djetetom. U tome počiva čudesan sadržaj glazbe. Više se ne radi o tome, kao što primjećuje Fernandez, da se oponaša žena ili dijete, čak i ako je onaj ili ona tko pjeva dijete. Sâm glazbeni glas postaje dijete, ali usporedo s time dijete postaje zvukovno, čisto zvukovno. Nijedno dijete to nikad ne bi moglo učiniti ili, ako bi učinilo, učinilo bi postajući nešto drugo nego dijete, dijete koje bi pripadalo nekom drugom, neobično nebeskom i čulnom svijetu. Ukratko, deteritorijalizacija je dvostruka: glas se deteritorijalizira u nekom postajanju-djetetom, no dijete kojim postaje i sâm je deteritorijalizirano, nerođeno (*inengendré*), postajuće. "Djetetu su izrasla krila", veli Schumann. Isto cik-cak kretanje nalazimo u postajanjima-životinjom glazbe: Marcel Moré pokazuje kako je Mozartova glazba prožeta postajanjem-konjem, ili postajanjem-pticom. Ali nijedan glazbenik ne provodi vrijeme "glumeći"

³²² Dominique Fernandez, *La rose des Tudors*, Julliard, Pariz 1976. (i roman *Porporino*, Grasset, Pariz, 1974). Fernandez navodi pop glazbu kao bojažljivi povratak velikoj engleskoj vokalnoj glazbi. Trebalo bi, naime, uzeti u razmatranje tehničke kružnog disanja, kad se pjeva i udišući i izdišući, te filtriranje zvuka na osnovi zonâ rezonancije (nos, čelo, jagodice – navlastito glazbena uporaba lica).

konja ili pticu. Zvukovni blok nema kao sadržaj postajanje-životinjom a da životinja u isto vrijeme ne postane, u zvukovnome, nešto drugo, nešto apsolutno, noć, smrt, radost – nipošto ne općenitost ili uprošćenost, već haecceitet, ova smrt, ova noć. Glazba uzima kao sadržaj neko postajanje-životinjom. Ali konj, na primjer, u njemu kao svoj izraz uzima blage udarce timpana, krilate poput kopita što dolaze iz neba ili iz pakla. Ptice uzimaju izraz u *grupetti*, *appoggiaturama*, *stakatima* što ih pretvaraju u mnoštvo duša.³²³ Kod Mozarta dijagonalu tvore naglasci, ponajprije naglasci. Ako se ne slijede naglasci, ako ih se ne pridržava, pada se u relativno siromašan točkovni sustav. Čovjek glazbenik deteritorijalizira se u ptici, ali ta je ptica i sama deteritorijalizirana, "preobražena", nebeska ptica koja postaje u istoj mjeri kao ono što postaje s njom. Kapetan Ahab uhvaćen je u neodoljivo postajanje-kitom s Mobyem Dickom. No i životinja, Moby Dick, mora istodobno postati nepodnošljiva čista bjelina, blistavo čisti bijeli zid, čista srebrna nit što se izduljuje i stanjuje "poput" djevojke, ili se uvija poput biča, ili se uzdiže poput bedema. Je li moguće da književnost katkada dostiže slikarstvo, pa čak i glazbu? I da slikarstvo dostiže glazbu? (Moré navodi Kleeove ptice, no ne uspijeva shvatiti Messiaena što se tiče ptičjeg pjeva.) Nijedna umjetnost nije oponašateljska, ne može biti oponašateljska ni figurativna. Pretpostavimo da slikar "prikaže" pticu. U stvari, to postajanje-pticom može nastati samo utoliko ukoliko je ptica i sama u procesu da postane nešto drugo, čista linija ili čista boja. Stoga oponašanje razara samo sebe, jer onaj tko oponaša nesvjesno ulazi u postajanje koje se spreže s nesvjesnim postajanjem onoga što oponaša. Oponašamo dakle samo ako se naš pokušaj izjalovi, kad se naš pokušaj izjalovi. Slikar ili glazbenik ne oponašaju životinju, već postaju-životinjom dok životinja istodobno postaje ono što su oni željeli, na najdubljoj razini njihovog dosluha s Prirodom.³²⁴ To da postajanje uvijek ide u paru, to da ono što se postaje postaje u istoj mjeri kao onaj tko postaje – upravo je to ono što tvori blok, bitno pokretan, nikad u ekvilibriju. Savršeni kvadrat je onaj Mondrianov, koji se njiše na jednoj točki i proizvodi dijagonalu što odškrinja svoj zasun, odnoseći sa sobom obje strane.

³²³ Marcel Moré, *Le dieu Mozart et le monde des oiseaux*, Gallimard, Pariz, 1971.

³²⁴ Vidjeli smo da se imaginacija može shvatiti ili kao sličnost terminâ što doseže vrhunac u arhetipu (niz), ili kao korespondencija odnosâ koji tvore simbolički poradak (struktura). No, postajanje se ne može svesti ni na jedno ni na drugo. Koncept mimeze ne samo da je nedostatan nego je i posve pogrešan.

Postajati nikad ne znači oponašati. Kad tvori pticu, Hitchcock ne reproducira ptičju krik, već proizvodi elektronički zvuk kao polje intenzitetâ ili val vibracija, neprekidnu varijaciju, nešto poput užasavajuće prijetnje koju doživljavamo u samima sebi.³²⁵ A to se ne odnosi samo na "umjetnosti": stranice Mobyja Dicka prožete su čistim iskustvom dvostrukog postajanja, i bez njega ne bi imale tu ljepotu. Tarantela je neobičan ples koji liječi ili oslobađa od zlih duhova navodne žrtve uboda tarantule: no, dok žrtva izvodi ples, je li moguće reći da ona oponaša pauka, da se poistovjećuje s njime, pa bilo to i u identifikaciji "takmičarske" ili "arhetipske" borbe? Nije, zbog toga što žrtva, pacijent, bolesnik postaje pauk koji pleše samo onoliko koliko se za pauka pretpostavlja da postaje čistom siluetom, čistom bojom i čistim zvukom na koje onaj pleše.³²⁶ Nije riječ o oponašanju, već o tvorbi bloka postajanja. Oponašanje pridolazi samo kao prilagodba tog bloka, posljednje usavršenje, mig ili potpis. Ali sve se bitno dogodilo drugdje: u postajanju-paukom plesa, pod uvijetom da pauk sâm postane zvuk i boja, orkestar i slikanje. Uzmimo slučaj mjesnoga folklornog junaka Alexisa Trkača (Alexis Lapointe), koji je trčao "poput" konja, nevjerojatnom brzinom, bičevao se kratkom šibom, rzao, propinjao se, ritao, sagibao, padao kao što čine konji, natječući se protiv njih na trkama, i protiv bicikala ili vlakova. Oponašao je konja da nasmije ljude. Ali imao je dublje područje blizine ili nerazlučivosti. Svjedočanstva tvrde da nikad nije bio više konj nego dok je svirao harmoniku: upravo stoga što više nije imao potrebu za sekundarnim ili regulacijskim oponašanjem. Svoju usnu harmoniku navodno je nazivao svojom "labrnjogupkom", svirao je dvaput brže od svakog drugog, ubrzavao ritam, nametao neljudski tempo.³²⁷ Alexis je utoliko više postajao konjem što su konjeve žvale postajale harmonikom a konjev kas udvostručenim taktom. Kao i uvijek, to treba reći i za same životinje. Jer životinje ne samo da imaju boje i zvukove već ne čekuju slikara ili glazbenika da od njih načine sliku ili skladbu, to jest da uđu u determinirano

³²⁵ François Truffaut, *Le cinéma selon Hitchcock*, Seghers, Pariz, 1966, str. 332-333 ("bio sam toliko dramatski slobodan da moje ptice uopće ne kriješte...")

³²⁶ Usp. Ernesto de Martino, *La terre du remords*, Gallimard, Pariz, 1966, str. 142-170. Martino međutim još zadržava interpretaciju koja se temelji na arhetipu, oponašanju i identifikaciji.

³²⁷ Usp. J. C. Larouche, *Alexis le trotteur*, Ed. du Jour, Montréal, 1971. Jedno svjedočanstvo navodi: "Svirao je kao nitko od nas. Imao je ogromnu harmoniku na kojoj nitko od nas nije bio kadar svirati... Kad bi svirao s nama, odjednom bi odlučio ubrzati ritam. Dok smo mi svirali u jednom taktu, on bi ga udvostručio, što je zahtijevalo izniman dah" (str. 95).

postajanje-bojom i postajanje-zvukom (kao što ćemo vidjeti drugdje) s pomoću sastavnica deteritorijalizacije. Etologija je dovoljno unapredovala da se dotakne tog područja.

Ni u kom slučaju ne zagovaramo estetiku svojstava, kao da bi čisto svojstvo (boja, zvuk itd.) sadržavalo tajnu bezmjernog postajanja kao što je slučaj u *Filebu*. Čista nam svojstva još izgledaju kao točkovni sustavi: to su reminiscencije, bilo lebdeća ili transcendentna sjećanja, bilo klice fantazme. Suprotno tome, funkcionalistička koncepcija u svojstvu razmatra samo funkciju koju ono obavlja u određenom sklopu ili u prijelazu iz jednog sklopa u drugi. Svojstvo se mora razmatrati u postajanju koje ga dohvaća, a ne postajanje u unutarnjim svojstvima koje bi imale vrijednost arhetipova ili filogenetičkih sjećanja. Na primjer, bjelina, boja, uhvaćena je u neko postajanje-životinjom koje može biti slikarovo ili kapetana Ahaba, i istodobno u postajanje-bojom, postajanje-bjelinom, koje može biti ono same životinje. Bjelina Mobyja Dicka je poseban indeks njegovog postajanja-samotnim. Životinjske boje, siluete i ritorneli su indeksi postajanja-bračnim ili postajanja-društvenim što uključuju i sastavnice deteritorijalizacije. Svojstvo funkcionira samo kao linija deteritorijalizacije sklopa, ili idući od jednog sklopa do drugog. Upravo je zbog toga blok-životinja nešto drugo nego filogenetičko sjećanje, a blok-djetinjstvo nešto drugo nego sjećanje iz djetinjstva. Kod Kafke, svojstvo nikad ne funkcionira za sebe samo ili kao sjećanje, već rektificira sklop u kojem se deteritorijalizira te, obrnuto, kojemu daje liniju deteritorijalizacije: tako crkveni toranj iz djetinjstva prelazi u toranj dvorca, uzima ga na razini njegovog područja nerazlučivosti (zupci balkona što su se "nesigurno, nepravilno i lomljivo... propinjali") te ispaljuje na liniju bijega (kao da je neki stanovnik "upravo probio"³²⁸ krov). Ako su za Prousta stvari složenije i manje jednolične, to je stoga što svojstva u njega čuvaju izgled reminiscencije ili fantazme. A ipak, i kod njega, to su funkcionalni blokovi što ne djeluju kao sjećanja i fantazme, već kao postajanje-djetetom, postajanje-ženom, kao sastavnice deteritorijalizacije, prelazeći s jednog sklopa na drugi.

Teoremima jednostavne deteritorijalizacije koju smo susreli (kad smo govorili o licu) sada možemo pridodati druge, koji se tiču poopćene dvostruke deteritorijalizacije. *Peti teorem*: deteritorijalizacija je uvijek dvostruka jer uključuje supostojanje glavne i sporedne varijable koje istodobno postaju (u postajanju, dva termina ne mijenjaju mjesta, ne poistovjećuju se, već su nošeni asimetričnim blokom u kojem se oba jednako mijenjaju, i

³²⁸ Franz Kafka, *Dvorac*, str. 12. (Prev.)

koji tvori njihovo područje blizine). *Šesti teorem*: dvostruka nesimetrična deteritorijalizacija omogućuje determiniranje deteritorijalizirajuće i deteritorijalizirane snage, premda ta ista snaga prelazi s jedne vrijednosti na drugu ovisno o "momentu" ili vidu o kojem se radi. Štoviše, ono manje deteritorijalizirano uvijek pospješuje deteritorijalizaciju više deteritorijaliziranog, koje utoliko više reagira na njega. *Sedmi teorem*: deteritorijalizirajuće ima relativnu ulogu izraza, a deteritorijalizirano relativnu ulogu sadržaja (kao što se jasno vidi u umjetnostima); no, ne samo da sadržaj nema nikakve veze s izvanjskim objektom ili subjektom, jer tvori asimetrični blok s izrazom, nego deteritorijalizacija dovodi izraz i sadržaj u takvu blizinu te njihovo razlikovanje prestaje biti relevantno, ili tako da deteritorijalizacija stvara njihovu nerazlučivost (na primjer, zvukovna dijagonala kao glazbena forma izraza i postajanje-ženom, djetetom ili životinjom kao navlastito glazbeni sadržaji, ritorneli). *Osmi teorem*: jedan sklop nema iste snage ili čak iste brzine deteritorijalizacije kao drugi. Potrebno je svaki put izračunati indekse i koeficijente na osnovi blokova postajanja o kojima se radi te mutacijama apstraktne mašine (na primjer, postoji stanovita sporost, stanovita žitkost slikarstva u odnosu prema glazbi. Ali zbog toga je to manje moguće povući simboličku granicu između čovjeka i životinje. Moguće je samo računati i sravnjivati moći deteritorijalizacije).

Fernandez je tako dokazao prisutnost postajanja-ženom, postajanja-djetetom, u vokalnoj glazbi. Zatim oplakuje uspon instrumentalne i orkestralne glazbe: prigovara osobito Verdiju i Wagneru da su nanovo seksualizirali glas, da su obnovili binarnu mašinu pokoravajući se zahtjevima kapitalizma koji želi da muškarac bude muškarac, žena da bude žena, i da svatko ima svoj glas: glasovi-Verdi, glasovi-Wagner su reteritorijalizirani na muškarcu i ženi. Objašnjava prijevremeni nestanak Rossinija i Bellinija, povlačenje jednog i smrt drugog, beznačnim osjećajem da vokalna postajanja opere više nisu moguća. Međutim, Fernandez se ne pita o blagodatima, o novim vrstama dijagonale, koje je to uključivalo. Kao prvo, istina jest da se glas prestaje mašinizirati kao takav, uz pomoć puke instrumentalne pratnje: prestaje biti samostojeći stratum ili samostalna linija izraza. Ali zbog čega? Glazba je prešla nov prag deteritorijalizacije, nakon kojeg instrument postaje ono što mašinizira glas, a glas i instrument odnose se i smještaju *na istu ravan*, u odnosu koji je ponekad onaj međusobne konfrontacije, ponekad onaj zamjene, a ponekad onaj razmjene i komplementarnosti. Možda se u *liedu*, osobito Schumannovom, prvi put pojavljuje to čisto kretanje što stavlja glas i klavir na istu ravan konzistencije i klavir pretvara u instrument sumanutosti, u smjeru koji priprema put vagne-

rovskoj operi. Čak i slučaj kao što je Verdijev: često se tvrdilo da njegova opera ostaje lirski i vokalna unatoč njegovu razaranju bel canta i unatoč važnosti orkestracije u njegovim posljednjim djelima; ipak, njegovi glasovi jesu instrumentalizirani te itekako zadobivaju na teksturi i ekstenziji (proizvodnja baritona-Verdija, soprana-Verdija). Ne radi se međutim o određenom skladatelju, ponajmanje o Verdiju, niti o određenom žanru, već o općenitijemu kretanju koje zahvaća glazbu, sporog mutaciji glazbene mašine. Glas se vraća na binarnu raspodjelu spolova, ali samo u odnosu prema binarnim grupacijama instrumenata u orkestraciji. U glazbi uvijek postoje molarni sustavi koji služe kao koordinate. No, kad se na razini glasa ponovo pojavi dualistički sustav spolova, ta je točkovna i molarna raspodjela uvjet za nove molekularne tokove koji će se presijecati, sprežati, odnositi jedni druge u instrumentaciji i orkestralizaciji što teže tvoriti dio sâmog stvaranja. Glasovi se mogu reteritorijalizirati na raspodjeli dvaju spolova, no zvukovni i neprekidni tok utoliko više prolazi između njih kao u potencijalnoj razlici.

To nas vodi drugoj točki koju valja istaknuti: s tim novim pragom deteritorijalizacije glasa glavni problem prestaje biti navlastito vokalno postajanje-ženom ili postajanje-djetetom, i to postaje postajanje-molekularnim u kojem sâm glas biva instrumentaliziran. Naravno, postajanja-ženom i djetetom zadržavaju svu svoju važnost, čak poprimaju novu važnost, ali utoliko ukoliko objelodanjuju jednu drugu istinu: ono što se proizvelo već je bilo molekularno dijete, molekularna žena... Dovoljno je spomenuti se Debussyja: postajanje-djetetom i postajanje-ženom kod njega su intenzivna, ali i neodjeljiva od molekularizacije motiva, prave "kemije" koja se proizvodi orkestracijom. Dijete i žena više se ne mogu odijeliti od mora, od molekule vode (*Sirene* predstavljaju upravo prve cjelovite pokušaje da se glas združi s orkestrom). Već se Wagneru predbacivao "elementarni" značaj njegove glazbe, njegov akvatizam ili pak "atomizacija" motiva, "podrazdoba na beskonačno male jedinice". To postaje još bjelodanije pomislimo li na postajanje-životinjom: ptice su ostale jednako važne, a ipak, doba kukaca kao da je zamijenilo kraljevstvo ptica svojim daleko molekularnijim vibracijama, stridulacijama, škrgutima, bruhanjima, pucketanjima, grepkanjima i trvenjima. Ptice su vokalne, ali kukci su instrumentalni, bubnjevi i violine, gitare i činele.³²⁹ Postajanje-kukcem zamijenilo je postajanje-pti-

³²⁹ Andrée Tétray, *Les outils chez les êtres vivants*, Gallimard, Pariz, 1948, poglavlje o «glazbenim instrumentima», s bibliografijom: šum može proizvesti kretanje ili rad životinje, no o glazbenom instrumentu govorimo kad god životinje raspoložu

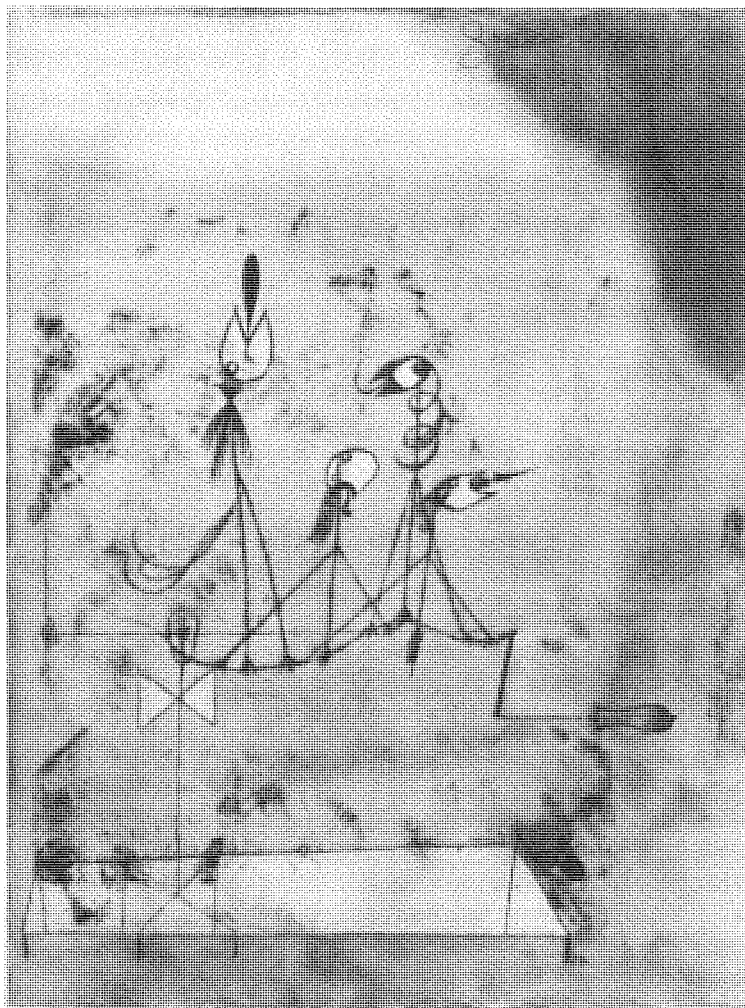
com ili s njime tvori blok. Kukac je bliži, sposobniji obznaniti istinu da su sva postajanja molekularna (usp. Martenotovi valovi, elektronička glazba). Molekularno ima sposobnost ostvariti komunikaciju između *elementarnog* i *kozmičkog*: upravo zbog toga što ostvaruje rastvaranje forme što povezuje najrazličitije longitude i latitude, najpromjenljivije brzine i sporosti te osigurava kontinuum tako što proširuje varijaciju daleko onkraj njenih formalnih ograničenja. Ponovo otkriti Mozarta, i činjenicu da je "tema" već varijacija. Varese objašnjava da se zvukovna molekula (blok) rastavlja u elemente ustrojene na različite načine ovisno o odnosima promjenljivih brzina, ali i kao mnoštvo valova ili tokova zvučne energije što obasjava cijeli svemir, obezglavljena linija bijega. Tako je napučio pustinju Gobi kukcima i zvijezdama što su tvorili postajanje-glazbom svijeta, dijagonalu za jedan kozmos. Messiaen objelodanjuje mnogostruka kromatska trajanja u procesu stapanja, "izmjenjujući najduža i najkraća kako bi sugerirao ideju odnosâ između beskonačno dugih trajanja zvijezda i planina i beskonačno sporih trajanja kukaca i atoma: elementarna, kozmička moć koja... proizlazi ponajprije iz rada na ritmu".³³⁰ Ono zbog čega glazbenik otkriva ptice jest i ono zbog čega otkriva elementarno i kozmičko. To dvoje tvori blok, svemirsko vlakno, složenu dijagonalu ili prostor. Glazba odašilje glazbene tokove. Naravno, kao što kaže Messiaen, glazba nije čovjekova povlastica: svemir, kozmos je sačinjen od ritornelâ. Pitanje glazbe jest pitanje moći deteritorijalizacije koja prožima Prirodu, životinje, elemente i pustinje jednako kao i čovjeka. Riječ je prije o onome što nije glazbeno u čovjeku i o onome što je već glazbeno u prirodi. Štoviše, ono što su etolozi otkrili u životinjama Messiaen je otkrio u glazbi: čovjek nije ni u čemu povlašten osim u načinima nadkodiranja, tvorbe točkovnih sustava. A to je sama suprotnost povlastici: kroz postajanje-ženom, djetetom, životi-

aparata kojih je jedina funkcija proizvoditi različite zvukove (glazbeni karakter, u mjeri koliko ga je moguće odrediti, vrlo varira, ali isto vrijedi i za vokalni aparat ptica; postoje pravi virtuozni među kukcima). S tog je stajališta moguće razlikovati: 1) stridulacijske aparate tipa gudačkog instrumenta, trenje jedne krute površine o drugu (kukci, rakovi, paukovi, škorpioni, pedipalpi), 2) udaraljkaške aparate tipa bubnja, činele, ksilofona, izravno djelovanje mišića na titravu opnu (zrikavci i neke ribe). Ne samo da je promjenjiva raznolikost aparata i zvukova beskonačna već i jedna ista životinja mijenja svoj ritam, tonalitet i intenzitet prema još tajnovitijim okolnostima i potrebama. "Tako nastaje pjev srdžbe, tjeskobe, straha, pobjede ili ljubavi. Pod tako živim podražajem, ritam stridulacije varira: kod *Crioceris Lillii*, frekvencija trenja ide od 228 do 550 udara u minuti."

³³⁰ Gisèle Brelet, u *Histoire de la musique*, II, Pléiade, "Musique contemporaine en France", str. 1166.

njom ili molekulom priroda suprotstavlja svoju moć, i moć glazbe, onoj čovjekovih mašina, larmi tvornica i bombardera. Treba dosegnuti tu točku, kad neglazbeni zvuk čovjeka tvori blok s postajanjem-glazbom zvuka, kad se oni sučeljavaju ili grle poput hrvača koje više nije moguće razdvojiti te zajedno klize kosom linijom: "Neka korovi predstavljaju preživjele! (...) Čuje se blaga zrikanje. Zatim ćurlik ševe pa pjev ptice rugalice. Netko se smije... žena jeca... Muškarac pak više iza glasa: 'Izgubljeni smo!' Ženski glas: 'Spašeni smo!' Stakato-krikovi: 'Izgubljeni! Spašeni! Izgubljeni! Spašeni!'"³³¹

³³¹ Tekst Henryja Millera za Varese, *The Air-Conditioned Nightmare*, New Directions, New York, 1945, str. 176-177.

Stroj za cvrkutanje

I. Dijete u mraku, obuzeto strahom, tješi se tako što pjevuši sebi u bradu. Hoda, zastaje u skladu s pjesmom. Izgubljeno, zaklanja se ili orijentira pomoću svoje pjesme kako zna i umije. Pjesma je poput skice postojanog i spokojnog središta, ona stabilizira i smiruje usred kaosa. Dijete možda i skače dok pjeva, ubrzava ili usporava hod. Ali već je i sama pjesma skok: ona skače od kaosa

do početka reda u kaosu, te je u svakom trenutku u opasnosti da se raskine. Uvijek postoji neka zvukovnost u Arijadninoj niti. Ili pak Orfejeva pjesma.

II. Sada smo, suprotno tome, kod kuće. No, kod kuće nije nešto što bi otprije postojalo: trebalo je ocrtati okrug oko krhkoga i neizvjesnoga središta, organizirati ograničen prostor. U igri je mnoštvo krajnje različitih sastavnica, referentnih točaka i svakovrsnih obilježja. To je bila situacija i u prethodnome slučaju. No, sada su to sastavnice za organiziranje prostora, ne više za trenutačnu determinaciju središta. Sile kaosa drže se vani koliko je to moguće, a unutarnji prostor štiti germinalne snage zadatka koji treba obaviti, posla koji treba izvršiti. Čitava jedna djelatnost selekcije, eliminacije i ekstrakcije sprečava nutarnje zemaljske sile da budu preplavljene, daje im moć da mogu odoljeti, pa čak i preuzeti što god od kaosa kroz filtar ili sito ocrtanog prostora. A vokalne i zvukovne sastavnice vrlo su važne: zid zvuka, u svakom slučaju zid kojeg su neke cigle zvukovne. Dijete pjevuši ne bi li u sebi smoglo snage da obavi školski zadatak. Kućanica pjevuši ili uključuje radio dok podiže protukaotičke sile svojega rada. Radijske ili televizijske postaje su poput zvukovnog zida svakog domaćinstva i obilježavaju teritorije (susjed se buni kad je preglasno). Za uzvišene radnje kao što su osnutak grada ili izrada Golema crta se krug, no ponajprije se hoda oko kruga kao u dječjem kolu, kombinirajući ritmizirane suglasnike i samoglasnike što odgovaraju unutarnjim silama stvaranja kao razlučenim dijelovima organizma. Pogreška u brzini, ritmu ili harmoniji bila bi kobna, jer bi uništila i stvaraoca i ono što on stvara unoseći ponovo snage kaosa.

III. Sada se napokon krug odškrinja, otvara, dopušta se da u njega netko uđe, nekog se poziva, ili se pak sâm ulazi u nj izvana, baca se u njega. Krug se ne otvara sa strane gdje se natiskuju stare sile kaosa, već u drugom području, koje je stvorio sâm krug. Kao da se sâm krug težio otvoriti nekoj budućnosti, sukladno djelatnim silama kojima pruža utočište. Ovaj put to čini kako bi se pridružio silama budućnosti, kozmičkim silama. Baciti se, riskirati improvizaciju. No, improvizirati znači pridružiti se Svijetu ili se stopiti s njime. Izići iz kuće slijedeći nit napjeva. Na pokretačke, gestualne, zvukovne linije što obilježavaju uobičajeni djetetov put nacjeppljuju se, ili na njima propupavaju, "linije pomaka" sa svojim različitim petljama, čvorovima, brzinama, kretanjima, gestama i zvukovnostima.³³²

³³² Usp. Fernand Deligny, "Voix et voir", *Recherches*, br. 8. (travanj 1975), o načinu na koji se "linija pomaka" kod autistične djece odvaja od uobičajene putanje, počinje "vibrirati", "trzati se", "skretati"...

To nisu tri uzastopna momenta u evoluciji. To su tri pogleda na jednu istu stvar, Ritornel. Nalazimo ih u pričama, pričama strave ili bajkama, a i u *lieder*. Ritornel ima tri aspekta koje čini istodobnima ili ih miješa: ponekad, ponekad, ponekad. Ponekad, kaos je golema crna rupa u kojoj se pokušava odrediti krhka točka kao središte. Ponekad se oko točke organizira spokojan i postojan "hod" (a ne toliko forma): crna rupa postala je "kod kuće". A ponekad se na taj hod nacjepljuje izlaz iz crne rupe. Paul Klee je tako duboko pokazao ta tri aspekta i njihovu povezanost. On kaže "siva točka", a ne crna rupa zbog slikovnih razloga. No, siva je točka isprva nedimenzionalni, neodredivi kaos, sila kaosa, isprepleteni svežanj devijantnih linija. Zatim točka "skače iznad sebe" te dovodi do zračenja dimenzionalnog prostora s njegovim vodoravnim slojevima, okomitim presjecima, nenapisanim običajnim linijama, cjelokupnom unutarnjom zemaljskom silom (ta se sila očituje, sa žustrijim hodom, u atmosferi i vodi). Siva točka (ili crna rupa) skočila je dakle iz jednog stanja u drugo, te više ne predstavlja kaos već boravište ili dom. Konačno, točka se baca naprijed i izlazi iz sebe same pod utjecajem centrifugalnih devijantnih sila što se rastiru do sfere kozmosa: "pokušavamo se trzajima otisnuti od zemlje, no na ovoj razini doista se uzdižemo iznad nje... pod vlašću centrifugalnih sila što svladavaju gravitaciju."³³³

Često se isticala uloga ritornela: on je teritorijalan, teritorijalni sklop. Ptičji pjev: ptica pjevom obilježava svoj teritorij... Grčke ljestvice i indijski ritmovi su i sâmi teritorijalni, provincijalni, regionalni. Ritornel može poprimiti i druge funkcije, kao što su ljubavna, strukovna ili društvena, liturgijska ili kozmička: uvijek sa sobom nosi zemlju, uvijek ima zemlju (pa i duhovnu) kao pratioca, uvijek je u bitnom odnosu s nekom Rodnosti. Glazbena "noma" je kratki napjev, melodijska formula koja traži da je se prizna, i koja će ostati temelj ili tlo polifonije (*cantus firmus*). *Nomos* kao običajni i nepisani zakon neodjeljiv je od raspodjele prostora, raspodjele u prostoru, i zbog toga je *ethos* – ali *ethos* je i Boravište.³³⁴ A ponekad se ide od kaosa do praga nekog teritorijalnog sklopa: direkcionalne sastavnice, infrasklop. Ponekad se organizira sklop: dimenzionalne sastavnice, intra-

³³³ Paul Klee, *Théorie de l'art moderne*, str. 56, 27. Usp. komentar Henria Maldineya u *Regard, parole, espace* L'Age d'homme, Lausanne, 1973, str. 149-151.

³³⁴ O glazbenoj nomi, etosu i tlu ili zemlji, osobito u polifoniji, usp. Joseph Samson, u *Histoire de la musique*, Pléiade, sv. I, str. 1168-1172. Možemo ukazati i na ulogu "maqama" u arapskoj glazbi, koji je ujedno modalni tip i melodijska formula: Simon Jargy, *La musique arabe*, P.U.F., Pariz, 1971, str. 55 i *passim*.

sklop. Ponekad se izlazi iz teritorijalnog sklopa prema drugim sklopovima, ili nekamo drugamo: intersklop, sastavnice prijelaza ili čak bijega. I sve troje zajedno. Sile kaosa, zemaljske sile, kozmičke sile: sve se to međusobno sučeljava i stječe u ritornelu.

Iz kaosa nastaju *Sredine* i *Ritmovi*. Time se bave drevne kozmogonije. Kaos nije lišen usmjeriteljskih sastavnica, koje su njegove ekstaze. Vidjeli smo drugdje kako svakovrsne sredine, svaka definirana nekom sastavnicom, klize jedne u odnosu prema drugima ili jedne preko drugih. Svaka je sredina vibrantna, to jest blok prostora-vremena konstituiran periodičkim ponavljanjem sastavnice. Tako živo biće ima izvanjsku sredinu povezanu s materijalima, unutarnju sredinu sastavnih elemenata i sastavljenih supstancija, posrednu sredinu membranâ i granicâ, pridruženu sredinu izvora energije i opažaja-radnji. Svaka je sredina kodirana, a kôd se definira periodičkim ponavljanjem. No, svaki je kôd u stalnom stanju transkodiranja ili transdukcije. Transkodiranje ili transdukcija jest način na koji neka sredina služi kao osnova drugoj ili se, nasuprot tomu, uspostavlja na drugoj, raspada ili konstituira u njoj. Pojam sredine *nije* unitaran: ne samo da živo biće neprestano prelazi iz jedne sredine u drugu već i sredine prelaze iz jedne u drugu, bitno komuniciraju jedne s drugima. Sredine su otvorene kaosu, koji im prijete iscrpljenjem ili intruzijom. No, odgovor sredinâ kaosu jest ritam. Ono što je zajedničko kaosu i ritmu jest međuprostor (*l'entre-deux*), između dvije sredine, ritam-kaos ili kaosmos: "Između noći i dana, između onoga što je konstruirano i onoga što prirodno raste, između mutacija iz neorganskog u organsko, iz biljke u životinju, iz životinje u ljudsku vrstu, pri čemu ti nizovi nisu progresije..." Upravo u tome međuprostoru kaos postaje ritam, ne nužno, već ima priliku to postati. Kaos nije suprotnost ritmu, već prije sredina svih sredina. Ritam postoji čim postoji transkodirani prijelaz iz jedne sredine u drugu, komunikacija sredina, koordinacija heterogenih prostora-vremena. Isušenje, smrt, intruzija poprimaju ritmove. Dobro se zna da ritam nije takt ili kadenca, pa čak ni nepravilna mjera ili kadenca: ne postoji ništa manje ritmičko od vojnog marša. Tam-tam nije 1-2, valcer nije 1, 2, 3, glazba nije binarna ili ternarna, već prije 47 prvotnih taktova, kao kod Turaka. Takt, naime, bilo da je pravilan ili nepravilan pretpostavlja kodiranu formu čija mjerna jedinica može varirati, ali u nekoj nekomunikacijskoj sredini, dok je ritam Nejednako ili Nesumjerljivo, uvijek u stanju transkodiranja. Takt je dogmatski, ritam kritički – on svezuje kritičke trenutke ili se vezuje za prijelaz iz jedne sredine u drugu. Ne operira u homogenom prostoru-vremenu, već s heterogenim blokovima.

Mijenja smjer. Bachelard ima pravo kad tvrdi kako se “povezivanje uistinu djelatnih trenutaka (ritam) uvijek ostvaruje na ravni koja je različita od ravni na kojoj se vrši radnja”.³³⁵ Ritam nikad nije na istoj ravni kao ritmovano. Jer radnja se događa u sredini, dok se ritam smješta između dviju sredina ili između dvaju međuprostora, kao između dva vodena toka, između dva vremena, između dana i noći, *twilight* ili *zweilicht*, *Haecceitas*. Promijeniti sredinu, onakvu kakvu je zatječemo – to je ritam. Sletjeti, spustiti se na vodenu površinu, uzletjeti... Na taj se način lako izlazi iz aporije koja je prijetila uvesti takt u ritam, usprkos svim suprotnim deklaracijama: kako bi se mogla proklamirati konstitutivna nejednakost ritma dok se istovremeno prešutno pripuštaju vibracije, periodička ponavljanja sastavnica? Sredina doista postoji zahvaljujući periodičkom ponavljanju, ali njegova jedina posljedica je proizvođenje razlike s pomoću koje sredina prelazi u drugu sredinu. Razlika je ritmička, a ne ponavljanje koje ju proizvodi. No, odjednom se pokazuje da produktivno ponavljanje nema nikakve veze s reproduktivnim taktom. To je “kritičko rješenje antinomije”.

Jedan slučaj transkodiranja je osobito važan: kada se kod ne zadovolji time da uzme ili primi drukčije kodirane sastavnice te uzima ili prima fragmente drugog koda kao takvog. Prvi slučaj pripada odnosu list-voda, drugi odnosu pauk-muha. Već je više puta zamijećeno kako paukova mreža implicira sekvence koda muhe u paukovu kodu. Pauk takoreći ima muhu, “motiv” muhe, “ritornel” muhe u glavi. Ta implikacija može biti recipročna, kao u slučaju ose i orhideje ili zijevalice i bumbara. J. von Uexküll razvio je veličanstvenu teoriju transkodiranja otkrivajući u sastavnicama mnoštvo kontrapunktiranih melodija, gdje jedne služe kao motiv drugima: Priroda kao glazba.³³⁶ Uvijek kad postoji transkodiranje, možemo biti sigurni da se ne radi o pukom dodavanju, već o uspostavi nove ravni kao viška-vrijednosti. Ritmička ili melodijska ravan, višak-vrijednosti prijelaza ili premošćivanja – no ta dva slučaja nikad nisu čisti, i u zbilji se miješaju (kao odnos lista, ne s vodom općenito, nego s kišom...).

Međutim još nismo dosegнули *Teritorij*, koji nije sredina, čak ni sredina više, ni ritam ili prijelaz između sredina. Teritorij je zapravo čin, koji utječe na sredine i ritmove tako što ih “teritorijalizira”. Teritorij je proizvod teritorijalizacije sredina i ritmova. Pitanje kada se sredine i ritmovi teritorijaliziraju, ili koja je razlika između životinje bez teritorija i životinje s teri-

³³⁵ Gaston Bachelard, *La dialectique de la durée*, Boivin, Pariz, 1950, str. 128, 129.

³³⁶ Jakob Johann von Uexküll, *Mondes animaux et monde humain*, Gonthier, Pariz, 1965.

torijem, izlazi na isto. Teritorij posuđuje od svih sredina, ugriza ih, netremice se sučeljava s njima (premda ostaje osjetljiv na intruzije). Sačinjen je od aspekata ili dijelova sredinâ. U sebi sadrži izvanjsku sredinu, unutarnju sredinu, posrednu i pridruženu sredinu. Ima unutarnje područje boravka ili zaklona, izvanjsko područje domene, više ili manje uvlačive granice ili membrane, posredna ili čak neutralizirana područja, energetske zalihe ili pripatke. Bitno je obilježen “indeksima”, preuzetim od sastavnica svih sredina: materijalima, organskim proizvodima, stanjima membrane ili kože, energetskim izvorima, kondenziranim opažajima-radnjama. Teritorij nastaje uvijek kad sastavnice sredine prestanu biti direkcionalne u odnosu prema dimenzionalnim postajanjima, kad prestanu biti funkcionalne u odnosu prema izražajnim postajanjima. Čim postoji izražajnost ritma. Teritorij definira pomaljanje materija izraza (svojtava). Uzmimo primjer boje ptica ili riba: boja je stanje membrane povezano s unutarnjim hormonalnim stanjima. No, boja ostaje funkcionalna i privremena sve dok je povezana s jednom vrstom radnje (seksualnost, agresivnost, bijeg). Nasuprot tome, postaje izražajna kad stekne vremensku postojanost i prostorni domet što je pretvaraju u teritorijski, ili, još bolje, teritorijalizirajući biljeg: u potpis.³³⁷ Ne radi se tome preuzima li boja svoje funkcije ili izvršava li nove funkcije unutar teritorija. To je očito, ali taj preustroj funkcije podrazumijeva ponajprije da je sastavnica u pitanju postala izražajnom te da je njezin smisao, s tog stajališta, obilježavati teritorij. Ista vrsta ptice može imati obojene i neobojene predstavnike: obojene imaju teritorij, dok posve bijele žive u jatima. Poznata nam je uloga mokraće ili izmeta u obilježavanju teritorija, na primjer u zeca teritorijalne izmetine imaju osobit miris zbog specijaliziranih analnih žlijezda. Mnoge vrste majmuna dok stražare izlažu svoje raznobojne spolne organe: penis postaje izražajni i ritmički nosilac boje što obilježuje granice teritorija.³³⁸ Sastavnica sredine postaje u isti mah svojstvo i vlastitost, *quale* i *proprium*. U mnogom slučajeva zamje-

³³⁷ Konrad Lorenz, *L'agression*, Flammarion, Pariz, 1969, str. 28-30: “Njihovo je veličanstveno ruho nepromjenjivo... Raspodjela boja na relativno velikim, oštro kontrastiranim površinama tijela razlikuje koraljne ribe ne samo od većine slatkovodnih riba nego i od gotovo svih manje agresivnih i za svoj teritorij manje vezanih riba... Poput boje koraljnih riba, pjev slavuja izdaleka signalizira svim pripadnicima njegove vrste da je teritorij našao svog vlasnika”.

³³⁸ Irenaus Eibl-Eibesfeldt, *Ethologie*, Scientifiques, Pariz, 1972: o majmunima, str. 449; o zečevima, str. 325; o pticama, str. 151: “Zebraste zebe s raznobojnim perjem drže se na stanovitoj udaljenosti jedne od drugih, dok se posve bijeli primjerci iste vrste čučure bliže jedni drugima”.

ćujemo brzinu tog postajanja, hitrinu s kojom se uspostavljaju, istodobno, teritorij i selektirana ili proizvedena izražajna svojstva. *Scenopoeetes dentirostris* postavlja orijentire tako što svakog jutra sa stabla odlama listove i pušta ih da padnu na tlo, i zatim ih obrće tako da bljeđa unutarnja strana bude u kontrastu s bojom zemlje: inverzija proizvodi materiju izraza...³³⁹

Teritorij nije prvotan u odnosu prema kvalitativnom biljegu, jer biljeg jest ono što tvori teritorij. Funkcije u teritoriju nisu prvotne – one pretpostavljaju izražajnost koja tvori teritorij. S tim u vidu, teritorij i funkcije što se u njemu izvršavaju posljedice su teritorijalizacije. Teritorijalizacija je čin ritma koji je postao izražajan, ili sastavnice sredine koje su postale kvalitativne. Obilježavanje teritorija je dimenzionalno, ali to nije takt, nego ritam. Ono zadražava najopćenitiji karakter ritma, naime to da se upisuje u jednu drugu ravan od one radnji. No, sada se dvije ravni razlikuju poput one teritorijalizirajućih izraza i one teritorijaliziranih funkcija. To je razlog zbog kojeg ne možemo prihvatiti Lorenzovu tezu koja *teži učiniti agresivnost temeljem teritorija*: tu bi teritorij tvorila filogenetička evolucija poriva za agresijom, počevši od trenutka kad taj poriv postane intraspecijski, okrenut prema pripadnicima iste vrste. Životinja s teritorijem bila bi ona koja usmjerava svoju agresivnost protiv pripadnika iste vrste. Tako agresivnost dobiva selekcijsku povlasticu raspodjele u prostoru gdje svatko, pojedinac ili grupa, ima vlastito mjesto.³⁴⁰ Ta ambivalentna teza, s opasnim političkim odjecima, čini nam se neosnovanom. Očito je da agresijska funkcija mijenja hod kad postane intraspecijskom. Ali taj preustroj funkcije ne objašnjava teritorij, nego ga pretpostavlja. Unutar teritorija postoji mnoštvo preustroja, koji utječu i na seksualnost, lov itd. Postoje čak i nove funkcije, kao što je izgradnja staništa. Ali te su funkcije ustrojene ili stvorene samo utoliko ukoliko su *teritorijalizirane*, a ne obrnuto. Činitelj T, teritorijalizirajući činitelj, mora se tražiti drugdje – upravo u postajanju-izražajnim ritma ili melodije, to jest u pomolu vlastitih svojstava (boje, mirisa, zvuka, siluete...).

Može li se to postajanje, taj pomol nazvati Umjetnost? Teritorij bi u tom slučaju bila posljedica umjetnosti. Umjetnik, prvi koji postavlja među ili stavlja biljeg.... Vlasništvo, grupno ili individualno, proizlazi iz toga čak i kad služi za rat i tlačenje. Vlasništvo je ponajprije umjetničko, jer umjetnost je ponajprije *oglas, plakat*. Kao što kaže Lorenz, koraljne ribe su opla-

³³⁹ 8. W. H. Thorpe, *Learning and Instinct in Animals*, Methuen and Co., London, 1956), str. 364.

³⁴⁰ Lorenz neprestano teži prikazati teritorijalnost kao posljedicu intraspecijske agresije: usp. 45, 48, 57, 161 itd.

si. Izražajno je prvotno u odnosu prema posvojnomo, izražajna svojstva ili materije izraza nužno su aproprijativne i tvore imanje koje je dublje od bivanja.³⁴¹ Ne u smislu da ta svojstva pripadaju nekom subjektu, već u smislu da ocrtavaju teritorij koji će pripadati subjektu koji ih nosi ili proizvodi. Ta su svojstva potpisi, ali potpis, vlastito ime, nije utvrđeni biljeg subjekta nego utvrđujući biljeg domene, boravišta. Potpis nije indikacija osobe, već riskantna formacija domene. Boravišta imaju vlastita imena, i nadahnuta su. “Nadahnuti i njihovo boravište...”, no s boravištem pojavljuje se nadahnuće. Čim volim neku boju, pretvaram je u moj barjak ili plakat. Potpis se stavlja na predmet kao što se zabija zastava u tlo. Nadzornik liceja udario je žig na sve listove razasute po dvorištu i zatim ih vratio na njihovo mjesto. Potpisao se. Teritorijalni biljezi su *ready-made*. A ono što se naziva “sirovom umjetnosti” nije ništa patološko ni primitivno, već samo ta uspostava, to oslobođenje materijā izraza u kretanju teritorijalnosti: podnožje ili tlo umjetnosti. Od bilo čega načiniti materiju izraza. *Scenopoeetes* tvori sirovu umjetnost. Umjetnik je *scenopoeetes*, pa čak i ako je prisiljen razderati vlastite oglase. Naravno, u tome pogledu, umjetnost nije povlastica čovjeka. Messiaen ima pravo kad tvrdi da su mnoge ptice ne samo virtuozni nego i umjetnici, a to su ponajprije svojim teritorijalnim pjevanjem (ako uljez “nedolično pokuša zauzeti mjesto koje mu ne pripada, pravi vlasnik pjeva: pjeva toliko dobro da onaj odlazi... A ako uljez pjeva bolje, vlasnik mu ustupa mjesto”³⁴²). Ritornel je teritorijalizirani ritam i teritorijalizirana melodija, zato što su postali izražajnim – a postali su izražajnim jer su teritorijalizirajući. Ne vrtimo se u krugu. Želimo reći da postoji autonomija kretanja izražajnih svojstava. Izražajnost se ne svodi na neposredne učinke nekog poriva koji pokreće radnju u određenoj sredini: ti učinci su subjektivni dojmovi ili emocije, a ne izrazi (tako trenutačna boja što je poprima slatkovodna riba pod određenim porivom). S druge strane izražajna svojstva, boje koraljne ribe, su autoobjektivna, to jest nalaze objektivnost u teritoriju koji ocrtavaju.

³⁴¹ O ključnom i estetskom prvenstvu “imanja”, usp. Gabriel Tarde, *L'opposition universelle*, Alcan, Pariz, 1879.

³⁴² Za pojedinosti o Messiaenovom poimanju ptičjih pjevova, o njegovu vrednovanju njihovih estetskih svojstava, metodama kojima se on koristi da ih reproducira i da se njima posluži kao materijalom, usp. Claude Samuel, *Entretiens avec Olivier Messiaen* (Belfond, Pariz, 1967) i Antoine Goléa, *Rencontres avec Olivier Messiaen* (Julliard, Pariz, 1961). Osobito o razlozima zbog kojih se Messiaen ne služi magnetofonom ni sonografom kao što običavaju činiti ornitolozi, usp. Samuel, str. 111-114.

Što je to objektivno kretanje? Što čini neka materija kao materija izraza? Ona je ponajprije oglas ili plakat, ali to nije sve. Ona samo prolazi kroz to. No, potpis će postati stil. Naime, *izražajna svojstva ili materije izraza ulaze, jedne s drugima, u pomične odnose koji "izražavaju" odnos teritorija koji ocrtavaju s unutarnjom sredinom porivâ te izvanjskom sredinom okolnosti*. A izraziti ne znači ovisiti, jer postoji autonomija izražavanja. S jedne strane izražajna svojstva ulaze jedna s drugima u unutarnje odnose što tvore *teritorijalne motive*: ovi ponekad dominiraju unutarnjim porivima, ponekad ih superponiraju, ponekad osnivaju jedan poriv u drugom, ponekad prelaze i uzrokuju prelazak s jednog poriva u drugi, ponekad se umeću između njih, ali sâmi nisu "pulsirani". Ponekad se ti nepulsirani motivi pojavljuju u utvrđenu obliku, ili tako izgleda, ali ponekad isti ti, ili drugi, imaju promjenljivu brzinu i artikulaciju. Njihova promjenljivost jednako kao i njihova utvrđenost čini ih neovisnim o pulzijama koje spajaju ili neutraliziraju. "Znamo da naši psi izvode kretanje njušenja, traženja, gonjenja, griženja i davljenja do smrti s jednakim oduševljenjem bilo da su gladni ili ne". Ili se kao primjer može uzeti ples koljuške: njen je cik-cak motiv gdje se cik vezuje uz agresivnu pulziju prema partneru a čak uz seksualnu pulziju prema gnijezdu, no gdje su i cik i čak na različite načine naglašeni, pa čak i usmjereni prema različitim smjerovima. S druge strane izražajna svojstva ulaze i u druge unutarnje odnose što tvore *teritorijalne kontrapunktove*: ovdje je posrijedi način na koji ona u teritoriju konstituiraju točke što kontrapunktiraju okolnosti izvanjske sredine. Na primjer, neprijatelj se približava ili najednom iskrsava, ili kiša počinje padati, sunce izlazi, sunce zalazi itd... I ovdje, punktovi su ili kontrapunktovi autonomni, utvrđeni ili promjenljivi, u odnosu prema okolnostima izvanjske sredine čiji odnos s teritorijem izražavaju. Jer, taj odnos može biti dâan a da okolnosti to ne budu, kao što odnos s porivima može biti dâan a da poriv to ne bude. A čak i kad su porivi i okolnosti dani, odnos je prvobitan u odnosu prema onome što dovodi u odnos. Odnosi između materija izraza izražavaju odnose teritorija s unutarnjim porivima i s izvanjskim okolnostima, te nalaze autonomiju u sâmom tom izražavanju. U stvari, teritorijalni motivi i kontrapunktovi istražuju potencijalnosti unutarnje i izvanjske sredine. Etolozi su sve te fenomene podveli pod koncept "ritualizacije", ukazujući na vezu životinjskih rituala s teritorijem. No, ta riječ ne odgovara nužno tim nepulsiranim motivima, tim nelokaliziranim kontrapunktovima, i ne uzima u obzir ni njihovu promjenljivost ni njihovu utvrđenost. Nije jedno *ili* drugo, utvrđenost ili promjenljivost, nego su određeni motivi ili točke utvrđeni samo ako su drugi promjenljivi, ili su pak utvrđeni u jednoj prilici a promjenljivi u nekoj drugoj.

Trebalo bi prije reći da teritorijalni motivi tvore *ritmička lica ili likove*, a teritorijalni kontrapunktovi *melodijske krajolike*. Ritmički lik postoji kad se više ne nalazimo u jednostavnoj situaciji ritma koji je sam po sebi povezan s nekim likom, subjektom ili porivom: sada je sâm ritam u potpunosti lik, te kao takav može ostati konstantan, ali se i povećati i smanjiti dodavanjem ili oduzimanjem tonova, trajanjima što uvijek rastu ili opadaju, amplifikacijom ili eliminacijom što usmrćuju i uskrisuju, dovode do pojave ili iščeznuća. Isto tako, melodijski krajolik više nije melodija povezana s krajolikom, već melodija koja sâma tvori zvukovni krajolik te kontrapunktira sve odnose s virtualnim krajolikom. Tako izlazimo iz stadija plakata: jer, iako je svako izražajno svojstvo i svaka materija izraza plakat ili oglas ako ih se razmatra u sebi, to njihovo razmatranje nije ništa manje apstraktno. Izražajna svojstva ulaze jedna s drugima u promjenljive ili konstantne odnose (upravo to čine materije izraza) te konstituiraju ne više plakate što obilježuju teritorij, nego motive i kontrapunktove što izražavaju odnos teritorija s unutarnjim porivima ili izvanjskim okolnostima, čak i ako oni nisu dani. Više se ne radi o propisima, već o stilu. Ono što objektivno razlikuje ptice glazbenice od onih koje to nisu jest upravo ta sposobnost za motive i kontrapunktove što, kad su promjenjivi ili čak konstantni, tvore nešto drugo nego oglas – tvore stil, jer artikuliraju ritam i harmoniziraju melodiju. Stoga se može reći da ptica glazbenica prelazi s tuge na radost, ili pozdravlja izlazeće sunce, ili se izvrgava opasnosti kako bi pjevala, ili pjeva bolje od druge itd. Nijedna od tih formula ne sadrži ni najmanju opasnost od antropomorfizma, niti podrazumijeva i najmanju interpretaciju. Posrijedi je prije geomorfizam. U motivu je i u kontrapunktu dâan odnos s radošću i tugom, sa suncem, s opasnošću, sa savršenstvom, čak i ako termin svakog od tih odnosa nije dâan. U motivu i kontrapunktu sunce, radost ili tuga, opasnost postaju zvukovni, ritmički ili melodijski.³⁴³

I čovjekova glazba prolazi tim putem. Za Swanna, ljubitelja umjetnosti, mala Vinteuilova fraza često djeluje kao plakat povezan s krajolikom Bulonjske šume, s Odettinim licem i likom: kao da uvjerava Swanna kako je Bulonjska šuma njegov teritorij, a Odette njegovo vlasništvo. U tom načinu slušanja glazbe već postoji mnogo umjetničkog. Debussy je kritizirao Wagnera uspoređujući lajtmotive s putokazima što signaliziraju skrivene okolnosti situacije, tajne porive lika. To je točno na određenoj razini i u određenom trenutku. No, što se djelo više razvija to se motivi više sprežu,

³⁴³ O svemu tome usp. Claude Samuel, *Entretiens*, pogl. IV, a o pojmu "ritmičkog lika", str. 70-74. (Prev.)

više osvajaju *vlastitu ravan*, stječu to veću autonomiju u odnosu prema dramskoj radnji, porivima, situacijama, neovisniji o likovima i krajolicima, te sâmi postaju melodijskim krajolicima, ritmičkim likovima što neprestano obogaćuju svoje unutarnje relacije. Tada mogu ostati relativno konstantni ili, naprotiv, povećavati se i smanjivati, rasti i opadati, mijenjati brzinu odvijanja: u oba slučaja prestali su biti pulsirani i lokalizirani, čak su i konstante namijenjene varijaciji, i to kruće postaju što su oni više provizorni, što više potvrđuju tu neprekidnu varijaciju kojoj se opiru.³⁴⁴ Upravo je Proust bio jedan od prvih koji je istaknuo taj vagnerovski život motiva: umjesto da motiv bude vezan uz lik koji se pojavljuje, svaka pojava motiva kao takva konstituirala ritmički lik u “punoći te muzike što je zapravo ispunjavaju tolike muzike, od kojih je svaka jedno biće”.³⁴⁵ I nije slučajno da naukovanje *Potrage* slijedi analogno otkriće s obzirom na male Vinteuilove fraze: one se ne odnose na krajolik, već sa sobom odnose i u sebi razvijaju krajolike što više ne postoje vani (bijela sonata i crveni septet...). Otkriće navlastito melodijskog krajolika i navlastito ritmičkog lika obilježava moment umjetnosti kad ona prestaje biti nijema slika na cimeru. To možda nije posljednja riječ umjetnosti, ali umjetnost je prošla kroz to, poput ptice – kroz motive i kontrapunktove što tvore stanovit samorazvoj, odnosno stanovit stil. Pounutrašnjenje zvukovnog ili melodijskog krajolika egzemplarnu formu vjerojatno nalazi u Liszta, kao što je pounutrašnjenje ritmičkog lika nalazi u Wagnera. Općenitije govoreći, *lied* je glazbena umjetnost krajolika, naj-slikovnija, najviše impresionistička forma glazbe. No, dva su pola toliko čvrsto povezana te se i u *liedu* Priroda pojavljuje kao ritmički lik.

Teritorij je prije svega kritička udaljenost između dvaju bića iste vrste: označiti dokle se smije. Moja je ponajprije udaljenost, posjedujem samo udaljenosti. Ne želim da me se dira, režim ako tko uđe u moj teritorij, postavljam plakate. Kritička udaljenost je odnos koji proizlazi iz materija izraza. Radi se o tome da se drže na udaljenosti sile kaosa što udaraju na vrata. *Manirizam*: etos je boravište i manira, otadžbina i stil u isti mah. To je očito u takozvanim baroknim ili manirističkim teritorijalnim plesovima, gdje svaki položaj i pokret tijela uvodi takvu udaljenost (sarabande, alemande, bourréei, gavote...).³⁴⁶ Postoji čitava umjetnost poza, držanja,

³⁴⁴ Pierre Boulez, “Le temps re-cherché”, u *Das Rheingold*, Bayreuth, 1976, str. 5-15.

³⁴⁵ Marcel Proust, *Zatočenica I*, prev. Vinko Tecilazić, Zora, Zagreb, 1965, str. 141.

³⁴⁶ O manirizmu i kaosu, o baroknim plesovima te odnosu između shizofrenije i manirizma i tih plesova, usp. Evelyne Sznycer, “Droit de suite baroque”, u *Schizophrénie et art*, ur. Léo Navratil, Complexe, Pariz, 1978.

silueta, koraka i glasova. Dva shizofrenika razgovaraju ili šetaju prema zakonima granice i teritorija koji nam ponekad izmiču. Koliko je važno, kad zaprijeti kaos, ocrtati prenosiv i pneumatski teritorij. Ukaže li se potreba, uzet ću svoj teritorij na vlastito tijelo, teritorijalizirat ću svoje tijelo: kornjačina kuća, pužev samotni stan, ali i tetovaže koje tijelo pretvaraju u teritorij. Kritička udaljenost nije takt, nego ritam. Ali upravo je ritam uhvaćen u neko postajanje koje odnosi udaljenosti među likovima kako bi od njih načinio ritmičke likove, i sâme više ili manje udaljene, više ili manje spojive (intervali). Dvije životinje istog spola i iste vrste se sučeljavaju: ritam jedne “raste” dok se približava svome teritoriju ili središtu tog teritorija, ritam druge opada dok se udaljava od svoga, a između njih, na granicama, uspostavlja se oscilirajuća konstanta: djelatni ritam, trpni ritam, ritam-svjedok?³⁴⁷ Ili životinja odškrinja svoj teritorij partneru drugog spola: nastaje složen ritmički lik, u duetima, izmjenično ili antifonalno pjevanje kao u afričkih svračaka. Štoviše, treba istodobno voditi računa o dvama aspektima teritorija: ne samo da on zajamčuje i regulira koegzistenciju pripadnika iste vrste tako što ih razdvaja već i omogućuje koegzistenciju maksimalnog broja različitih vrsta u istoj sredini tako što ih specijalizira. Pripadnici iste vrste ulaze u ritmičke likove u isto vrijeme kad pripadnici različitih vrsta ulaze u melodijske krajolike, jer su krajolici napućeni likovima, a likovi pripadaju krajolicima. Tako Messiaenova *Chronochromie* s osamnaest ptičjih pjevova oblikuje autonome ritmičke likove i u isto vrijeme ostvaruje nevjerovatan krajolik u složenim kontrapunktovima, s implicitnim ili izumljenim akordima.

Ne samo da umjetnost ne čeka čovjeka da bi započela nego bismo se mogli upitati i pojavljuje li se ikad umjetnost kod čovjeka, osim u zakašnjelim i umjetnim uvjetima. Često se zamjećivalo kako je ljudska umjetnost dugo bila u tijesnoj vezi s poslovima i obredima drukčije prirode. Taj primjedba međutim možda nema dubljeg značenja od onoga da umjetnost započinje s čovjekom. Nedvojbeno je naime da teritorij ima dva osobito važna učinka: *preustroj funkcija i regrupiranje sile*. S jedne strane, kad su teritorijalizirane funkcionalne djelatnosti mijenjaju brzinu “hoda” (stvaranje novih funkcija kao što su gradnja orbitavališta, preobrazba starih funkcija kao što je agresivnost koja mijenja prirodu i postaje intraspecijska). Tu nalazimo nešto poput nastanka teme specijalizacije ili profesije: ako teritorijalni ritornel toliko često prelazi u profesionalne ritornele, to je stoga što profe-

³⁴⁷ Lorenz, *L'agression*, str. 46. O trima ritmičkim likovima što se definiraju kao djelatni, trpni i svjedok, usp. Messiaen i Goléa, str. 90-91.

sije pretpostavljaju da se raznovrsne funkcionalne djelatnosti izvršavaju u istoj sredini, ali i da ista djelatnost nema druge vršioce u istom teritoriju. Profesionalni se ritorneli presijecaju u sredini, poput izvikivanja prodavača, no svaki od njih obilježuje teritorij u kojem se ne može obavljati ista djelatnost niti odzvanjati isti krik. Kod životinje kao i kod čovjeka, postoje pravila kritičke udaljenosti u takmičarstvu: moj dio pločnika. Ukratko, postoji teritorijalizacija funkcija koja je uvjet njihova pojavljivanja kao “zanimanja” ili “zanatâ”. Stoga je intraspecijska ili specijalizirana agresivnost nužno prije svega teritorijalizirana agresivnost, koja ne objašnjava teritorij jer iz njega proizlazi. Odjednom prepoznavamo da sve djelatnosti u teritoriju poprimaju nov praktični “hod”. Ali to nije razlog da zaključimo kako u njemu nema umjetnost kao takve, jer ona je prisutna u teritorijalizirajućem činitelju koji uvjetuje pojavu funkcije-posla.

Isto ustanovljujemo razmotrimo li drugi učinak teritorijalizacije. Taj drugi učinak, koji više nije povezan s poslovima, već s obredima ili religijama, sastoji se u sljedećemu: teritorij sabire sve sile različitih sredina u jedan jedini snop što ga konstituiraju sile zemlje. Tek u najvećoj dubini svakog teritorija događa se utvrđivanje svih raspršenih sila zemlji kao pohranilištu ili osnovi. “Okolna se sredina doživljavala kao jedinstvo, i vrlo je teško u tim prvobitnim intuicijama razlučiti ono što pripada zemlji u strogom smislu od onoga što se samo očituje posredstvom nje, planine, šume, vode, raslinje.” Sile zraka ili vode, ptica ili riba, postaju tako silama zemlje. Štoviše, iako teritorij koji se širi odjeljuje unutarnje sile zemlje i izvanjske sile kaosa, dvije se vrste sila sljubljuju i sjedinjuju u borbi čiji je jedini filter i ulog zemlja, u “intenziji”, u dubini. U teritoriju uvijek postoji mjesto – stablo ili gaj – gdje se sve sile okupljaju u stanovitu energetsom klinču. Zemlja jest taj klinč. To intenzivno središte nalazi se u samome teritoriju, no istodobno i izvan mnoštva teritorija što konvergiraju prema njemu na kraju golema hodočašća (odatle ambivalentnosti “rodnoga”). U njemu ili izvan njega, teritorij je povezan s intenzivnim središtem koji je poput nepoznate domovine, zemaljski izvor svih sila, prijateljskih i neprijateljskih, i gdje se odlučuje o svemu.³⁴⁸ Stoga i opet moramo utvrditi kako religija, zajednička čovjeku i životinji, ne zauzima teritorij samo zbog toga što ovisi, kao o svome uvjetu, o sirovu estetskom, teritorijalizirajućem činitelju.

³⁴⁸ Usp. Mircea Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Payot, Pariz, 1964. O “prvobitnoj intuiciji zemlje kao religiozne forme”, usp. 213 i *pass.*; o središtu teritorija, str. 324 i *pass.* Eliade jasno zapaža da se središte nalazi izvan teritorija i da ga je vrlo teško dosegnuti, ali, istovremeno, i u teritoriju, nadomak ruke.

Upravo on ujedno organizira funkcije sredine u poslove i povezuje sile kaosa u obrede i religije, sile zemlje. *Teritorijalni se biljezi razrastaju u motive i kontrapunktove te istodobno preustrojavaju funkcije i nanovo sabiru sile.* No, samim time teritorij pokreće nešto što će ga nadići.

Uvijek se vraćamo tome “momentu”: postajanju-izražajnim ritma, pojavu izražajnih vlastitih-svojtava, oblikovanju materija izraza što se razrastaju u motive i kontrapunktove. Stoga nam treba pojam, koji se čak može činiti negativan, da bismo dohvatili taj sirov ili fiktivni moment. Ono što je tu bitno jest odklon između koda i teritorija. Teritorij iskrsava na margini slobode koda, koja nije nedeterminirana, već je determinirana na drukčiji način. Ako je istina da svaka sredina ima svoj kod, i da između sredina postoji neprestano transkodiranje, teritorij s druge strane kao da se formira na razini stanovita *dekodiranja*. Biolozi su istaknuli važnost tih determiniranih margina, ali koje se razlikuju od mutacija, to jest od promjena unutarnjih kodu: ovdje su posrijedi udvostručeni geni ili prekobrojni kromosomi koji se ne nalaze u genetičkom kodu, oslobođeni su funkcije te pružaju slobodnu materiju za varijaciju.³⁴⁹ No, ta materija vrlo vjerojatno neće imati moć da proizvede nove vrste neovisno o mutacijama osim ako ne bude popraćena događajima druge prirode, sposobnima da umnože interakcije organizma sa svojim sredinama. Teritorijalizacija jest upravo jedan takav činitelj koji se uspostavlja na marginama kôda iste vrste, i koji razdvojenim predstavnicima te vrste pruža mogućnost da se diferenciraju. Teritorijalizacija može neizravno uvoditi nove vrste zbog toga što postoji diksrepancija između nje i kôda vrste. Ma gdje se pojavila, teritorijalnost uvodi intraspecijsku *kritičku udaljenost* između pripadnika iste vrste; a na temelju vlastitog odklona od *vrstnih razlika* postaje prikrivenim, neizravnim sredstvom diferencijacije. Sa svih tih stajališta dekodiranje se jasno pokazuje “negativom” teritorija. A najbjelodanija razlika između životinja s teritorijem i životinja bez teritorija jest da su prve znatno manje kodirane od potonjih. Dovoljno smo ocrnili teritorij da sada možemo procijeniti sve kreacije koje mu teže, koje se u njemu zbivaju ili iz njega izlaze ili proizlaze.

Prešli smo put od sila kaosa do sila zemlje. Od sredina do teritorija. Od funkcionalnih ritmova do postajanja-izražajnim ritma. Od fenomenâ transkodiranja do fenomenâ dekodiranja. Od funkcija sredine do teritorijalizi-

³⁴⁹ Biolozi su često ukazivali na razliku između dvaju činitelja preobrazbe: jednog koji je tipa mutacije te procesâ izolacije ili odjeljivanja, koji mogu biti genetički, geografski ili čak psihički. Teritorijalnost je činitelj drugog tipa. Usp. Lucien Cuénot, *Lespèce*, Doin, Pariz, 1936.

sije pretpostavljaju da se raznovrsne funkcionalne djelatnosti izvršavaju u istoj sredini, ali i da ista djelatnost nema druge vršioce u istom teritoriju. Profesionalni se ritorneli presijecaju u sredini, poput izvikivanja prodavača, no svaki od njih obilježuje teritorij u kojem se ne može obavljati ista djelatnost niti odzvanjati isti krik. Kod životinje kao i kod čovjeka, postoje pravila kritičke udaljenosti u takmičarstvu: moj dio pločnika. Ukratko, postoji teritorijalizacija funkcija koja je uvjet njihova pojavljivanja kao "zanimanja" ili "zanata". Stoga je intraspecijska ili specijalizirana agresivnost nužno prije svega teritorijalizirana agresivnost, koja ne objašnjava teritorij jer iz njega proishodi. Odjednom prepoznamo da sve djelatnosti u teritoriju poprimaju nov praktični "hod". Ali to nije razlog da zaključimo kako u njemu nema umjetnost kao takve, jer ona je prisutna u teritorijalizirajućem činitelju koji uvjetuje pojavu funkcije-posla.

Isto ustanovljujemo razmotrimo li drugi učinak teritorijalizacije. Taj drugi učinak, koji više nije povezan s poslovima, već s obredima ili religijama, sastoji se u sljedećemu: teritorij sabire sve sile različitih sredina u jedan jedini snop što ga konstituiraju sile zemlje. Tek u najvećoj dubini svakog teritorija događa se utvrđivanje svih raspršenih sila zemlji kao pohranilištu ili osnovi. "Okolna se sredina doživljavala kao jedinstvo, i vrlo je teško u tim prvobitnim intuicijama razlučiti ono što pripada zemlji u strogom smislu od onoga što se samo očituje posredstvom nje, planine, šume, vode, raslinje." Sile zraka ili vode, ptica ili riba, postaju tako silama zemlje. Štoviše, iako teritorij koji se širi odjeljuje unutarnje sile zemlje i izvanjske sile kaosa, dvije se vrste sila sljubljuju i sjedinjuju u borbi čiji je jedini filter i ulog zemlja, u "intenziji", u dubini. U teritoriju uvijek postoji mjesto – stablo ili gaj – gdje se sve sile okupljaju u stanovitu energetsom klinču. Zemlja jest taj klinč. To intenzivno središte nalazi se u samome teritoriju, no istodobno i izvan mnoštva teritorija što konvergiraju prema njemu na kraju golema hodočašća (odatle ambivalentnosti "rodnoga"). U njemu ili izvan njega, teritorij je povezan s intenzivnim središtem koji je poput nepoznate domovine, zemaljski izvor svih sila, prijateljskih i neprijateljskih, i gdje se odlučuje o svemu.³⁴⁸ Stoga i opet moramo utvrditi kako religija, zajednička čovjeku i životinji, ne zauzima teritorij samo zbog toga što ovisi, kao o svome uvjetu, o sirovu estetskom, teritorijalizirajućem činitelju.

³⁴⁸ Usp. Mircea Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Payot, Pariz, 1964. O "prvobitnoj intuiciji zemlje kao religiozne forme", usp. 213 i *pass.*; o središtu teritorija, str. 324 i *pass.* Eliade jasno zapaža da se središte nalazi izvan teritorija i da ga je vrlo teško dosegnuti, ali, istovremeno, i u teritoriju, nadomak ruke.

Upravo on ujedno organizira funkcije sredine u poslove i povezuje sile kaosa u obrede i religije, sile zemlje. *Teritorijalni se biljezi razrastaju u motive i kontrapunktove te istodobno preustrojavaju funkcije i nanovo sabiru sile.* No, samim time teritorij pokreće nešto što će ga nadići.

Uvijek se vraćamo tome "momentu": postajanju-izražajnim ritma, pojavi izražajnih vlastitih-svojtava, oblikovanju materija izraza što se razrastaju u motive i kontrapunktove. Stoga nam treba pojam, koji se čak može činiti negativan, da bismo dohvatili taj sirov ili fiktivni moment. Ono što je tu bitno jest otklon između koda i teritorija. Teritorij iskrsava na margini slobode koda, koja nije nedeterminirana, već je determinirana na drukčiji način. Ako je istina da svaka sredina ima svoj kod, i da između sredina postoji neprestano transkodiranje, teritorij s druge strane kao da se formira na razini stanovita *dekodiranja*. Biolozi su istaknuli važnost tih determiniranih margina, ali koje se razlikuju od mutacija, to jest od promjena unutarnjih kodu: ovdje su posrijedi udvostručeni geni ili prekobrojni kromosomi koji se ne nalaze u genetičkom kodu, oslobođeni su funkcije te pružaju slobodnu materiju za varijaciju.³⁴⁹ No, ta materija vrlo vjerojatno neće imati moć da proizvede nove vrste neovisno o mutacijama osim ako ne bude popraćena događajima druge prirode, sposobnima da umnože interakcije organizma sa svojim sredinama. Teritorijalizacija jest upravo jedan takav činitelj koji se uspostavlja na marginama kôda iste vrste, i koji razdvojenim predstavnicima te vrste pruža mogućnost da se diferenciraju. Teritorijalizacija može neizravno uvoditi nove vrste zbog toga što postoji diksrepancija između nje i kôda vrste. Ma gdje se pojavila, teritorijalnost uvodi intraspecijsku *kritičku udaljenost* između pripadnika iste vrste; a na temelju vlastitog otklona od *vrstnih razlika* postaje prikrivenim, neizravnim sredstvom diferencijacije. Sa svih tih stajališta dekodiranje se jasno pokazuje "negativom" teritorija. A najbjelodanija razlika između životinja s teritorijem i životinja bez teritorija jest da su prve znatno manje kodirane od potonjih. Dovoljno smo ocrnili teritorij da sada možemo procijeniti sve kreacije koje mu teže, koje se u njemu zbivaju ili iz njega izlaze ili proizlaze.

Prešli smo put od sila kaosa do sila zemlje. Od sredina do teritorija. Od funkcionalnih ritmova do postajanja-izražajnim ritma. Od fenomenâ transkodiranja do fenomenâ dekodiranja. Od funkcija sredine do teritorijalizi-

³⁴⁹ Biolozi su često ukazivali na razliku između dvaju činitelja preobrazbe: jednog koji je tipa mutacije te procesâ izolacije ili odjeljivanja, koji mogu biti genetički, geografski ili čak psihički. Teritorijalnost je činitelj drugog tipa. Usp. Lucien Cuénot, *L'espèce*, Doin, Pariz, 1936.

ranih funkcija. Riječ je manje o evoluciji a više o prijelazu, o mostovima, o tunelima. Već i sredine neprestano prelaze jedne u druge. Ali sredine prelaze i u teritorij. Izražajna svojstva, ona koja zovemo estetičkim, zacijelo nisu "čista" ni simbolička svojstva, već vlastita odnosno aproprijativna svojstva, prijelazi što idu od sastavnica sredine do sastavnica teritorija. Teritorij je kao takav mjesto prijelaza. Teritorij je prvi sklop, prvo što tvori sklop, sklop je prvo teritorijalan. No, kako on već nije u procesu prelaska u nešto drugo, u druge sklopove? To je razlog zbog kojega nismo mogli govoriti o uspostavi teritorija a da odmah ne govorimo i o njegovoj unutarnjoj organizaciji. Nismo mogli opisati podsklop (oglasne ili plakate) a da već nismo zadržali u međusklop (motive i kontrapunktive). Niti možemo išta kazati o unutar-sklopovima a da već ne budemo na putu koji nas vodi drugim sklopovima, ili nekamo drugamo. Prijelaz Ritornela. Ritornel ide prema teritorijalnom sklopu, u njemu se na neki način ustanovljuje. Općenito govoreći, *ritornelom zovemo svaki skup materijâ izraza koji ocrta teritorij i razrasta se u teritorijalne motive i krajolike* (postoje motorički, gestualni, optički itd. ritorneli). Djelomično govoreći, o ritornelu govorimo kad je sklop zvukovan ili "dominiran" zvukom – ali zbog čega ta naizgledna povlaštenost zvuka?

Sada smo u unutar-sklopu. A njegova je organizacija vrlo bogata i složena. On ne sadrži samo teritorijalni sklop nego i sklopljene (*agencées*) i teritorijalizirane funkcije. Primjer su Striježevci, iz porodice palčica: mužjak zaposjedajući teritorij te proizvodi "ritornel glazbene kutije" kao upozorenje mogućim uljezima. Sâm gradi gnijezda u tome teritoriju, katkada i njih dvanaestak. Kad se približi ženka dolazi ispred gnijezda, poziva je da uđe, spušta krila, smanjuje intenzitet svoga pjeva koji se stišava do jednoličnog cvrkuta.³⁵⁰ Čini se da je funkcija gniježđenja snažno teritorijalizirana, jer je gnijezda pripremio mužjak puno prije dolaska ženke, koja samo ulazi u njih i dovršava ih. Funkcija "udvaranja" jednako je teritorijalizirana, ali u manjem stupnju, jer teritorijalni ritornel mijenja intenzitet da bi postao zavodnički. U unutar-sklopu se pojavljuju svakovrsne heterogene sastavnice: ne samo biljezi sklopa što sabiru materijale, boje, mirise, zvukove, položaje tijela itd. nego i raznovrsni elementi određenoga usklapljenog ponašanja što ulaze u motiv. Na primjer, razmetljivo ponašanje sastavljeno je od plesa, škljocanja kljunom, pokazivanja boja, izvijanja vrata, zôvova, glađenja perja, poklonâ, ritornela... Prvo je pitanje: što drži zajedno sve te teritorijalizirajuće biljege, te teritorijalne mo-

³⁵⁰ Paul G eroudet, *Les passereaux*, Delachaux i Niestl , Pariz, 1951-1957, sv. II, str. 88-94.

tive, te teritorijalizirane funkcije u istome unutar-sklopu? To je pitanje *konzistentije*: "držanja-zajedno" heterogenih elemenata. Oni isprva tvore samo nejasan i apstraktan skup, ali koji će poprimiti konzistentnost...

No, to pitanje kao da prekida ili presijeca jedno drugo. U mnogo slučajeva, naime, usklapljena, teritorijalizirana funkcija stječe dovoljnu neovisnost da s ama formira nov sklop, više ili manje deteritorijaliziran, na putu k deteritorijalizaciji. Nema potrebe da se zbiljski naputi teritorij da bi se krenulo tim putom, no ono što je maloprije bila funkcija uspostavljena u teritorijalnom sklopu sada postaje sastavni element drugog sklopa, element prijelaza na drugi sklop. Kao u kurtoaznoj ljubavi, boja prestaje biti teritorijalna te ulazi u sklop "udvaranja". Tu postoji otvaranje teritorijalnog sklopa kurtoaznom sklopu ili autonomiziranu dru stvenom sklopu. To je ono što se događa kad dođe do pravog prepoznavanja seksualnog partnera ili članova grupe, koje više nije istovjetno s prepoznavanjem teritorija: tada se za partnera tvrdi da je *Tier mit der Heimvalenz*, " ivotinja s osjećajem pripadnosti domu". U svim grupama ili parovima moguće je stoga razlikovati grupe ili parove sredine, lišene individualnog prepoznavanja, teritorijalne grupe ili parove, gdje do prepoznavanja dolazi samo u teritoriju te, konačno, dru stvene grupe i ljubavne parove, kad do prepoznavanja dođe neovisno o mjestu.³⁵¹ Udvaranje ili grupa više ne tvore dio teritorijalnog sklopa, već postoji autonomizacija sklopa dvora ili grupe –  ak i kad se ostaje unutar teritorija. Obrnuto, u samom srcu novoga sklopa dolazi do reteritorijalizacije na članu para ili članovima grupe što vrijede-za (valencija). To otvaranje teritorijalnog sklopa prema drugim sklopovima može se potanko analizirati i uvelike varira. Na primjer, u slučajevima kad gnijezdo ne savija mužjak, koji se ograničava na to da prenosi materijale ili oponaša gradnju gnijezda, kao kod australskih zebastih zeba, on se ili udvara ženki tako što u kljunu drži vlat trave (rod *Bathilda*), ili upotrebljava drugi materijal od onoga koji služi za gnijezdo (rod *Neochmia*), ili mu vlat trave služi samo u početnim fazama udvaranja ili čak prije njih (rodovi *Aidemosyne* ili *Lonchura*), ili samo kljuca travu ali je ne nudi (rod *Emblema*).³⁵² Uvijek je

³⁵¹ U *Agresiji* Lorenz jasno razlikuje "anonimne  ete" kao što su riblja jata, što oblikuju blokove sredine, "lokalne grupe" gdje do prepoznavanja dolazi samo unutar teritorija i, u krajnjem slučaju, između "susjedâ" te, konačno, dru stva što se temelje na autonomnoj "povezanosti".

³⁵² K. Immelmann, *Beitr ge zu einer vergleichenden Biologie australischer Prachtfinken*, *Zoologische Jahrbucher; Abteilung fur Systematik, Okologie und Geographic de Tiere*, 90 (1962).

moguće ustvrditi kako su ta ponašanja “vlati trave” samo arhaizmi ili ono što preostaje od ponašanja gniježđenja. No, pojam ponašanja i sâm se pokazuje nedostatnim u odnosu prema onome sklopa. Jer kad gnijezdo više ne savija mužjak, gniježđenje prestaje biti sastavnicom teritorijalnog sklopa, takoreći se otiskuje od teritorija. Štoviše, udvaranje koje u tome slučaju prethodi gniježđenju i sâm postaje relativno autonomizirani sklop. A materija izraza “vlat trave” funkcionira kao sastavnica prijelaza između teritorijalnog udvaračkog sklopa. Činjenica da vlat trave ima sve rudimentarniju funkciju u određenih vrsta, da se teži poništiti u razmatranome nizu, nije dovoljna da bismo od nje načinili ostatak, a ponajmanje simbol. Materija izraza nikad nije ni prežitak ni simbol. Vlat trave je deteritorijalizirana sastavnica, ili sastavnica na putu k deteritorijalizaciji. Ona nije arhaizam niti djelomičan ili tranzicijski objekt, već operater, vektor, *sklopovni konverter*. Upravo kao sastavnica prijelaza, s jednog sklopa na drugi, vlat se poništava. A to gledište potvrđuje činjenica da je uvijek kad se ona teži poništiti, zamjenjuje ili poprima sve veću važnost jedna zamjenska sastavnica, naime ritornel, koji više nije samo teritorijalan već postaje ljubavni ili društveni, te se uslijed toga mijenja.³⁵³ Zašto u uspostavi novih sklopova zvukovna sastavnica “ritornel” ima snažniju valenciju od gestualne sastavnice “vlat trave” pitanje je koje ćemo moći razmotriti tek kasnije. Zasad je važno samo uvidjeti to oblikovanje novih sklopova u teritorijalnom sklopu, to kretanje koje ide od unutaršklopa do međusklopova, s prijelaznim i zamjenskim sastavnicama. Inovativno otvaranje prema ženki ili grupi. Selekcijski pritisak vrši se posredstvom međusklopova. Sile deteritorijalizacije kao da oblikuju sâm teritorij i tjeraju nas da prijedemo s teritorijalnog sklopa na druge tipove sklopa, udvarački ili seksualni, grupni ili društveni sklop. Vlat trave i ritornel su dva provodnika tih sila, dva vršitelja deteritorijalizacije.

Teritorijalni sklop neprestano prelazi u druge sklopove. Kao što se podsklop ne može odijeliti od unutaršklopa, unutaršklop se ne može odijeliti od međusklopova, no unatoč tome prijelazi nisu nužni i nastaju “ovisno o slučaju”. Razlog je jednostavan: unutaršklop, teritorijalni sklop, teritorijalizira funkcije i sile, seksualnost, agresivnost, društvenost itd., te ih te-

³⁵³ Eibl-Eibesfeldt, *Ethologie*, str. 201: “Iz prenošenja materijala za savijanje gnijezda od strane mužjaka udvaratelja razvile su se djelatnosti što uključuju vlati trave. Kod određenih vrsta te su djelatnosti s vremenom postajale sve rudimentarnije. Istodobno je pjev tih ptica, koji je isprva služio za razgraničenje teritorija, također promjenio funkciju jer su one bivale sve društvenije. Zamijenivši udvaranje s vlati trave, mužjaci su počeli blago pjevati stisnuvši se tik uz ženku”. Ali Eibl-Eibesfeldt ponašanje s vlati trave tumači kao “prežitak”.

ritorijalizirajući preobražava. Ali te teritorijalizirane funkcije i sile mogu najedanput steći autonomiju zbog koje zapadaju u druge sklopove, sastavljaju druge deteritorijalizirane sklopove. U unutaršklopu seksualnost se može očitovati kao teritorijalizirana funkcija, no jednako tako može povući liniju deteritorijalizacije koja opisuje drugi sklop. Odatle vrlo varijabilni odnosi između seksualnosti i teritorija, kao da se seksualnost “drži na udaljenosti”... Profesija, posao, specijalnost podrazumijevaju teritorijalne djelatnosti, ali se mogu i otisnuti od teritorija i konstruirati oko sebe i među profesijama neki novi sklop. Teritorijalna ili teritorijalizirana sastavnica može početi pupati, proizvoditi: to je u tolikoj mjeri slučaj ritornela da bi možda trebalo nazvati ritornelom sve što spada u taj slučaj. Ta dvosmislenost između teritorijalnosti i deteritorijalizacije jest dvosmislenost Rodnoga. Ona će se utoliko bolje shvatiti ukoliko se uvidi da postoji intenzivno središte u samom srcu teritorija. No, kao što smo vidjeli, to se intenzivno središte može nalaziti i izvan teritorija, u točki konvergencije vrlo različitih ili vrlo udaljenih teritorija. Rodno je vani. Moguće je navesti određen broj čuvenih i uznemirujućih slučajeva, više-manje tajanstvenih, što ilustriraju čudesna otisnuća od teritorija te svjedoče o golemom kretanju deteritorijalizacije u izravnom zahvatu nad teritorijima, presijecajući ih s jednog kraja na drugi: 1) hodočašća izvorima, kao kod lososa, 2) prekobrojna okupljanja, kao što su ona skakavaca, zeba itd. (deseci milijuna zeba u okolici Thounea 1950-1951), 3) solarne ili magnetske migracije, 4) duge povorke, kao što su one jastoga.³⁵⁴

³⁵⁴ Usp. *L'Odyssée sous-marine de l'équipe Cousteau*, film br. 36, *La marche des langoustes* (L. R. A.), komentar Cousteau-Diolé: bodljikavi jastozi što žive na sjevernoj obali poluotoka Yucatan ponekad napuštaju svoj teritorij. Okupljaju se prvo u male skupine, prije prve zimske oluje i bilo kakvog znaka koji bi se mogao zamijetiti ljudskim instrumentima. A nakon što nastupi oluja oblikuju duge povorke, s vođom koji se povremeno izmjenjuje i zalaznicom (brzina hoda je 1 km/h na 100 km ili više). Ta migracija izgleda nema veze s ležanjem jaja, koje će nastupiti šest mjeseci kasnije. Hernnkind, stručnjak za jastoge, pretpostavlja da je posrijedi “prežitak” iz zadnjeg ledenog doba (prije više od deset tisuća godina). Cousteau je skloniji aktualnijem tumačenju, a aludira čak i na mogućnost da se radi o nagovještaju novog ledenoga doba. Činjenica je, međutim, da se teritorijalni sklop jastoga ovdje iznimno otvara prema društvenom sklopu, a taj društveni sklop povezan je s kozmičkim silama ili, kao što kaže Cousteau, “pulsacijama zemlje”. No, “zagonetka ostaje neriješenom”, utoliko više što je ta povorka jastoga prigoda za pokolj od strane ribara i što se, s druge strane, životinje ne mogu obilježiti jer mijenjaju oklop.

Ma koji bili razlozi ikojega od tih kretanja, očito je da se priroda kretanja mijenja. Više čak nije dovoljno utvrditi postojanje unutarškopa i prijelaza s teritorijalnog sklopa na drugi tip, već je posrijedi prije izlazak iz svakog sklopa te ulazak u drugu ravan. Tu naime više nema kretanja ili ritma sredine, a ponajmanje teritorijalizirajućeg ili teritorijaliziranog kretanja ili ritma, već ta, prostranija kretanja imaju u sebi nešto od Kozmosa. Mehanizmi lokalizacije ne postaju manje preciznima, ali lokalizacija je postala kozmičkom. Više se ne radi o teritorijaliziranim silama, međusobno povezanim kao sile zemlje, već o ponovo nađenima ili oslobođenim silama deteritorijaliziranog Kozmosa. U migraciji, sunce više nije zemaljsko sunce koje kraljuje nad nekim teritorijem, bio on i zračan, već je ono nebesko sunce Kozmosa, kao dva Jeruzalema u Otkrivenju. No, nastranu s tim grandioznim slučajevima u kojima deteritorijalizacija postaje apsolutnom a da ne gubi ništa od svoje preciznosti (jer prijanja uz kozmičke varijable), valja nam primijetiti kako je teritorij prizorište neprestanih kretanja relativne deteritorijalizacije, pa čak i takvih koja se događaju na mjestu, gdje se prelazi s unutarškopa na međusklopove a da se nema potrebe napustiti teritorij niti izići iz sklopova kako bi se prionulo uz Kozmos. Teritorij je uvijek na putu k barem potencijalnoj deteritorijalizaciji, na putu k prijelazu na druge sklopove, pa i pod rizikom da drugi sklop izvrši reteritorijalizaciju (nešto što "vrijedi" kao dom). Vidjeli smo da se teritorij uspostavlja na margini dekodiranja što utječe na sredinu. Vidjeli smo da margina deteritorijalizacije utječe na sâm teritorij. To je niz otkvačivanja. Teritorij nije odjeljiv od određenih koeficijenata deteritorijalizacije, koji se mogu evaluirati u svakom slučaju, a koji dovode do variranja odnosâ između svake teritorijalizirane funkcije i teritorija, ali i odnosâ između teritorija i svakog deteritorijaliziranog sklopa. Ista "stvar" pojavljuje se ovdje kao teritorijalizirana funkcija, uhvaćena u unutarškop, a ondje kao autonomni ili deteritorijalizirani sklop, međusklop.

Ritorneli se prema tome mogu klasificirati na sljedeći način: 1) teritorijalni ritorneli, koji traže, bilježe, usklapljuju teritorij, 2) ritorneli teritorijaliziranih funkcija, koji poprimaju specijalnu funkciju u sklopu (ritornel Uspavanke što teritorijalizira djetetov san, ritornel Ljubavnice što teritorijalizira seksualnost i ljubljenoga, ritornel Profesionalca što teritorijalizira posao i zanimanja, ritornel Trgovca što teritorijalizira distribuciju i proizvode itd.), 3) isti ti ritorneli utoliko ukoliko bilježe nove sklopove te prelaze u njih putem deteritorijalizacije-reteritorijalizacije (brojalice su vrlo složen slučaj: one su teritorijalni ritorneli koji se pjevaju drukčije iz četvrti u četvrt, katkada i iz ulice u ulicu. One raspodjeljuju igračke uloge i funk-

cije u teritorijalnom sklopu. Ali pritom prouzročuju i prelazak teritorija u igrački sklop koji teži i sâm postati autonomnim³⁵⁵), 4) ritorneli koji skupljaju ili sabiru sile, bilo unutar teritorija, bilo da bi se izišlo iz njega (to su ritorneli suočenja ili odlaska, što ponekad zapodijevaju kretanje apsolutne deteritorijalizacije: "Zbogom, odlazim i više se ne vraćam". Beskonačno, ti se ritorneli moraju pridruživati napjevima Molekula, kmečanju novorođenaca temeljnih Elemenata, kako kaže Millikan. Oni prestaju biti zemaljski i postaju kozmički: kad se religiozni Nom širom otvori i rastvori u molekularnom panteističkom Kozmosu, kad pjev ptica ustupi mjesto kombinacijama vode, vjetra, oblaka i magluština. "Vani, vjetar, kiša..." Kozmos kao golemi deteritorijalizirani ritornel).

Problem konzistencije očito se tiče načina na koji se sastavnice teritorijalnog sklopa drže zajedno. Ali tiče se i načina na koji se različiti sklopovi drže zajedno, s komponentama prijelaza i izmjene. Moguće je čak da konzistencija nađe sveukupnost svojih uvjeta na navlastito kozmičkoj ravni koja saziva sve dispartne i heterogene elemente. Međutim, uvijek kad se heterogeni elementi drže zajedno u sklopu ili međusklopovima postavlja se problem konzistencije u kategorijama koegzistencije ili sukcesije, i obadvije istovremeno. Čak i u teritorijalnom sklopu, ono što osigurava konzistenciju teritorija može biti najdeteritorijaliziranija sastavnica, najviše deteritorijalizirajući vektor, to jest ritornel. Postavimo li opće pitanje: "Što drži stvari zajedno?", čini se da najjasniji, najjednostavniji odgovor pruža *arborescentni*, centralizirani, hijerarhizirani, linearni, formalizirajući model. Primjer je Tinbergenova shema, koja prikazuje kodirano spajanje prostorno-vremenskih formi u središnjem živčanom sustavu: višefunkcionalno središte automatski počinje djelovati te aktivira apetitivno ponašanje, potragu za specifičnim podražajima (migracijsko središte). Zatim se posredstvom podražaja oslobađa drugo središte, koje je dosad bilo zakočeno, i koje aktivira novo apetitivno ponašanje (teritorijalno središte). Zatim se oslobađaju i druga podređena središta, borbe, gniježdenja, udvaranja itd., sve do podražaja što aktiviraju odgovarajuće izvršne radnje.³⁵⁶ Međutim, taj se pri-

³⁵⁵ Najbolja knjiga brojalica i o brojalicama čini se da je *Les comptines de langue française*, s komentarima Jeana Beaucomonta, Francka Guibata i dr., Seghers, Pariz, 1970). Njihov teritorijalni karakter očituje se u toliko povlaštenu slučaju kao što je "Pimpanicaillé", brojalici s dvije različite verzije u Gruyèresu na «dvije strane ulice» (str. 27-28). No, strogo uzevši brojalica postoji tek kad postoji raspodjela specijaliziranih uloga u igri i oblikovanje autonomnog igračkoga sklopa koji preustrojava teritorij.

³⁵⁶ Nikolaas Tinbergen, *The Study of Instinct*, Oxford: The Clarendon Press, 1969.

kaz zasniva na suviše pojednostavljenim binarnostima: inhibicija-aktivacija, prirodno-stečeno itd. Etolozi imaju veliku prednost u odnosu prema etnologima: nisu podlegli strukturalnoj opasnosti podjele "terena" u forme srodnosti, politike, ekonomije, mita itd. Etolozi su očuvali cjelovitost određenoga nepodijeljenog "terena". No, budući da su ga usmjerili prema osima inhibicija-aktivacija, prirodno-stečeno, dolaze u opasnost da nanovo uvedu duše ili središta na svako mjesto i u svaku etapu spajanja. Zbog toga čak ni autori koji snažno naglašavaju ulogu perifernog i stečenog na razini aktivacije podražajâ zapravo ne obrću arborescentnu linearnu shemu, iako obrću smjer letenja strelica.

Čini nam se važnijim naglasiti određen broj činitelja koji su sposobni uputiti na jednu posve drukčiju shemu, koja umjesto arborificiranog daje prednost rizomskom funkcioniranju, što više ne barata tim dualizmima. Prvo, ono što se zove funkcionalno središte ne dovodi u igru samo lokalizaciju nego i preraspodjelu cjelokupne populacije neurona selektiranih iz čitavog središnjega živčanog sustava, kao u "kablovskoj mreži". Stoga, kad ga se razmatra kao cjelinu i samog po sebi (isključujući aferentne putove i pokuse), u tome sustavu ne treba govoriti toliko o automatizmu višeg središta koliko o koordinaciji između središta te staničnim grupiranjima ili molekularnim populacijama što ostvaruju ta sparivanja: ne postoji izvana ili odozgo nametnuta forma ili odgovarajuća struktura, već prije artikulacija iznutra, kao da oscilirajuće molekule, oscilatori, prelaze s jednog heterogenog središta u drugo, makar i samo da bi osigurali dominaciju jednog od njih.³⁵⁷ To očito isključuje linearnu relaciju jednog središta s drugim u korist paketa odnosâ kojim upravljaju molekule: interakcija ili koordinacija može biti pozitivna ili negativna (aktivacija ili kočenje), ali nikad nije

³⁵⁷ S jedne strane eksperimenti W. R. Hessa pokazali su da ne postoji određeno mozgovno središte, već samo točke koncentrirane u jednoj zoni i razasute u drugoj, sposobne izazvati isti učinak. Obrnuto, učinak se može mijenjati prema trajanju i intenzitetu podraživanja jednog istog središta. S druge strane, Von Holstovi eksperimenti na ribama s oslabljenim aferentnim prilivom ("deafertiranim") pokazuju važnost središnjih živčanih koordinacija u ritmu peraja: interakcija o kojima Tinbergenova shema vodi računa samo usputno. Međutim, upravo se u problemu cirkadijalnog ritma ponajviše nameće hipoteza "populacije oscilatorâ", "čopora oscilirajućih molekula" što oblikuju sustave artikulacija iznutra, neovisno o zajedničkoj mjeri. Usp. A. Reinberg, "La chronobiologie," *Sciences*, vol. 1(1970); and T. van den Dreissche and A. Reinberg, "Rythmes biologiques," u *Encyclopedia Universalis*, vol. 14, p. 572: "Mehanizam cirkadijalne ritmičnosti izgleda nije moguće svesti na jednostavan slijed elementarnih procesa".

izravna kao u linearnoj relaciji ili kemijskoj reakciji, uvijek se zbiva između molekula s najmanje dvije glave, i svakim središtem odvojeno.³⁵⁸

Tu nalazimo čitavo jedno biološko-behavioralno "mašinstvo", cjelokupni molekularni *engineering* koji bi nas trebao navesti da bolje shvatimo prirodu problemâ konzistencije. Filozof Eugène Dupréel predložio je teoriju *konsolidacije*. Pokazao je da život ne ide od središta k izvanjskosti, već od izvanjskosti k unutarnjosti, ili, bolje, od neizrazitog i apstraknog skupa k njegovoj konsolidaciji. No, to podrazumijeva troje: da ne postoji početak odakle bi se izvodio linearan slijed, već samo zgušnjavanja, intenzifikacije, očvrnuća, ubrizgavanja, natrpavanja, kao mnoštvo interkalarnih činova ("do rasta dolazi samo interkalacijom"). Drugo, a što nije proturječno, treba postojati uređenje intervalâ, raspodjela nejednakosti, u toj mjeri da je ponekad potrebno načiniti rupu da bi se konsolidiralo. Treći preduvjet je superponiranje disparatnih ritmova, artikulacija unutarritmičnosti iznutra, bez nametanja metra ili kadence.³⁵⁹ Konsolidacija se ne zadovoljava time da dođe poslije, ona je stvaralačka. Početak, naime, počinje između, on je *intermezzo*. Konzistencija jest konsolidacija, čin koji proizvodi konsolidirano, bilo konsolidirano sukcesije ili koegzistencije, služeći se trima činiteljima: umecima, intervalima i superpozicijama-artikulacijama. O tome svjedoči arhitektura kao umjetnost boravišta i teritorija: postoje naknadne konsolidacije, ali postoje i one koje su sastavnim dijelovima skupa, tipa zaglavnog kamena. U novije vrijeme, materijali poput armiranog betona dali su arhitektonskome skupu mogućnost da se odvoji od arborescentnih modela što se služe stupovima-stablama, gredama-granama, svodom-krošnjom. Beton nije samo heterogena materija čiji stupanj konzistencije varira prema elementima u mješavini, već se željezo u njega umeće slijedeći određeni ritam. Štoviše, svojim *samonosećim površinama* beton oblikuje složen ritmički lik čije "stabljike" imaju različite sekcije i intervale što va-

³⁵⁸ Jacques Monod, *Le hasard et la nécessité*: o neizravnim interakcijama i njihovom nelinearnom karakteru, str. 84-85, 90-91; o pripadajućim, barem dvoglaviim molekulama, str. 83-84; o inhibicijskom ili aktivacijskom karakteru tih interakcija, str. 78-81. Cirkadijalni ritam ovisi i o tim obilježjima (usp. prikaz u *Encyclopedia Universalis*).

³⁵⁹ Dupréel je razradio skup originalnih pojmova, "konzistencija" (u vezi s "prijevremenosti"), "konsolidacija", "interval", "interkalacija". Usp. *Théorie de la consolidation: La cause et l'intervalle*, M. Lamertin, Bruxelles, 1933; *La consistance et la probabilité objective*; Academie Royale de Belgique, Bruxelles, 1961; *Esquisse d'une philosophie des valeurs*; Alcan, Pariz, 1939; Bachelard se poziva na njega u *La dialectique de la durée*.

riraju ovisno o intenzitetu i smjeru sile koju treba kanalizirati (armatura umjesto strukture). U tome smislu i glazbeno ili književno djelo imaju arhitekturu: "natrpati atom", kako je govorila Virginia Woolf. Ili, prema Henryju Jamesu, treba "početi daleko, što je dalje moguće", te postupati s pomoću "blokova izrađene materije". Više se ne radi o nametanju forme materiji, već o elaboraciji sve bogatijeg, sve konzistentnijeg materijala, koji će biti kadar kanalizirati sve intenzivnije sile. Ono što čini materijal sve bogatijim jest isto ono što drži zajedno heterogene elemente, tako da oni ne prestanu biti heterogeni. Ono što ih na taj način drži jesu oscilatori, interkalarni sintetizatori s barem dvije glave, intervalski analizatori, sinkronizatori ritmova (riječ "sinkronizator" je dvoznačna, jer ti molekularni sinkronizatori ne operiraju s pomoću izjednačujuće ili homogenizirajuće mjernosti, već iznutra, između dvaju ritmova). Nije li konsolidacija zemaljsko ime za konzistenciju? Teritorijalni sklop je konsolidacija sredine, prostora-vremena, koegzistencije i sukcesije. A ritornel operira s tima trima činiteljima.

No, materije izraza moraju i same očitovati obilježja što omogućavaju takvo stjecanje konzistencije. Već smo govorili o njihovoj sposobnosti da uđu u unutarnje odnose što oblikuju motive i kontrapunktove: teritorijalizirajući biljezi postaju teritorijalni motivi ili kontrapunktovi, potpisi i plakati tvore "stil". To su bili elementi neizrazitoga, apstraktnog skupa. Ali oni se konsolidiraju, stječu konzistenciju. U toj mjeri oni imaju i učinke, kao što su preustroj funkcija i sabiranje sila. Da bismo bolje shvatili mehanizam te sposobnosti, možemo odrediti određene uvjete homogenosti te razmotriti prvo biljege ili materije jedne iste vrste: na primjer, skup zvukovnih biljega, pjev neke ptice. Pjev zebe obično ima tri različite faze: prva ima od četiri do četrnaest tonova koji se pojačavaju i čija se frekvencija smanjuje. Druga ima dva do osam tonova, nižih i stalne frekvencije. Treća se završava fjerituroom ili složenim "ukrasom". S motrišta stjecanja, tome punom pjevu (*full song*) prethodi podpjev (*sub-song*) što u normalnim uvjetima podrazumijeva posjedovanje općeg tonaliteta, trajanja cjeline i sadržaja kitica, pa čak i težnju da se završi višim tonom.³⁶⁰ No, trokitični ustroj, red nizanjanja kitica, pojedinosti ukrasa nisu unaprijed dani: upravo su artikulacije iznutra ono što manjka, intervali, interkalarni tonovi, sve ono što tvori motiv i kontrapunkt. Razlikovanje podpjeva i punog pjeva stoga se može predočiti na sljedeći način: podpjev kao biljeg ili plakat, puni pjev kao stil ili motiv, te sposobnost da se prelazi s jednoga na drugi, sposobnost da se jedan konsolidira s drugime.

³⁶⁰ O pjevu zebe i razlikovanju *sub-songa* i *full songa*, usp. Thorpe, *Learning and Instinct in Animals*, str. 420-426.

Razumije se da će umjetna izolacija imati vrlo drukčije učinke ovisno o tome nastupi li se prije ili poslije stjecanja sastavnica podpjeva.

No, ono što nas trenutačno zanima je više što se događa kad se te sastavnice zbilja razviju u motive i kontrapunktove punoga pjeva. Tada nužno izlazimo iz uvjeta kvalitativne homogenosti koje smo si odredili. Naime, utoliko ukoliko se ostaje na biljezima, biljezi jedne vrste koegzistiraju s biljezima neke druge vrste, i ništa više: zvukovi koegzistiraju s bojama, s gestama, siluetama iste životinje. Ili pak zvukovi određene vrste koegzistiraju sa zvukovima drugih vrsta, ponekad vrlo različitim ali mjesno bliskima. Ustroj biljega što se kvalificiraju u motive i kontrapunktove neminovno će prouzročiti stjecanje konzistencije, ili hvatnja biljegâ neke druge kvalitete, uzajamno grananje zvukova, boja i gesti, ili pak zvukova različitih životinjskih vrsta itd. Konzistencija se nužno zbiva između heterogenih elemenata: ne zato što je nastanak diferencijacije, već zato što su heterogeni elementi koji su se prije zadovoljavali da koegzistiraju ili slijede jedni druge sada uhvaćeni jedni u druge "konsolidacijom" svoje koegzistencije i sukcesije. Intervali, interkalacije i artikulacije, konstitutivni za motive i kontrapunktove u redu izražajnog svojstva obavijaju i druga svojstva drugog reda, ili svojstva istog reda ali drugog spola ili čak druge životinjske vrste. Boja će "odgovarati" zvuku. Da bi postojali motivi i kontrapunktovi nekog svojstva, ritmički likovi i melodijski krajolici u određenom redu, potrebna je uspostava prave *mašinske opere* koja povezuje redove, vrste i heterogena svojstva. Ono što zovemo mašinskim jest upravo ta sinteza heterogenih elemenata kao takva. Utoliko ukoliko su ti heterogeni elementi materije *izraza*, ustvrđujemo da sama njihova sinteza, njihova konzistencija ili njihova hvatnja, oblikuje "iskaz", navlastito mašinsko "iskazivanje". Promjenljivi odnosi u koje ulazi neka boja, zvuk, gesta, kretnja, pozicija, u jednoj istoj vrsti i u različnim vrstama, oblikuju mnoštvo mašinskih iskazivanja.

Vratimo se *Scenopoeetesu*, čarobnoj ili opernoj ptici. Ona nema jarkih boja (kao da postoji inhibicija). Ali njezin pjev, njezin ritornel, čuje se iz velike udaljenosti (je li to kompenzacija ili, naprotiv, primfaktor?) Ona pjeva na pjevačkom štapu (*singing stick*), lijani ili grani, tik iznad "pozornice" (*display ground*) koju je pripremila obilježivši je odrezanim i izvrnutim listovima što su u kontrastu s tlom. Dok pjeva, otkriva žuti korijen perja pod svojim kljunom: čini sebe u isto vrijeme vidljivom i čujnom. Njen pjev oblikuje složen i raznolik motiv, istkan od vlastitih tonova i tonova drugih ptica koje oponaša u intervalima.³⁶¹ Proizvodi se konsolidacija što

³⁶¹ A. J. Marshal, *Bower birds*, The Clarendon Press, Oxford.

se “sastoji” u specifičnim zvukovima, zvukovima drugih vrsta, boji lišća, boji vrata: mašinski iskaz ili sklop iskazivanja ptice *Scenopoeetes*. Postoji mnogo ptica koje “oponašaju” pjev drugih. No, oponašanje možda nije najprikladniji koncept za fenomene što variraju ovisno o sklopu u koji ulaze. *Sub-song* sadrži elemente koji mogu ući u ritmička i melodijska ustrojstva koja su različita od onih vrste u pitanju te tako obogatiti puni pjev posve stranim ili pridodanim tonovima. Ako se određene ptice poput zebe čine neprijemčivima za oponašanje, to je zbog toga što strani zvukovi koji se pojavljuju u njihovu *sub-songu* bivaju uklonjeni iz konzistencije punoga pjeva. Nasuprot tomu, u slučajevima gdje su pridodane fraze uhvaćene u puni pjev, to može biti zbog postojanja intraspecijskog sklopa parazitskog tipa, ali i zbog toga što sklop ptice sâm efektuira kontrapunktive svoje melodije. Thorpe s pravom ustanovljuje da je posrijedi problem zazuzeća frekvencija, kao u slučaju radiostanica (zvukovni aspekt teritorijalnosti).³⁶² Ne radi se toliko o oponašanju pjeva koliko o zauzimanju odgovarajućih frekvencija. Ponekad, naime, može biti korisno ograničiti se na vrlo određeno područje (kada su kontrapunktovi osigurani drugdje), a ponekad naprotiv treba proširiti ili produbiti područje da bi se samostalno osigurali kontrapunktovi te iznašla suzvučja što bi inače ostala difuzna, kao u *rain-forest*, gdje nalazimo upravo najveći broj ptica “oponašateljica”.

Iz točke gledišta konzistencije, materije izraza ne smiju se razmatrati samo s obzirom na svoju sposobnost da oblikuju motive i kontrapunktive nego i s obzirom na inhibitore i aktivatore što djeluju na njih te mehanizme prirođenosti ili učenja, nasljednosti ili stečenosti koji ih moduliraju. Pogreška etologije, međutim, sastoji se u tome što se ona pritom zadržava na binarnoj raspodjeli tih faktora, čak i osobito kad se ukaže potreba da ih se uzme u obzir oba istovremeno te izmiješa na svim razinama “stabla ponašanja”. Umjesto toga trebalo bi poći od pozitivnog pojma sposobnog da razjasni vrlo osobit karakter što ga poprimaju prirođeno i stečeno u rizomu, a koji je poput razloga njihova miješanja. Do tog se pojma ne može doći u kategorijama ponašanja, već u kategorijama sklopa. Neki autori stavljaju naglasak na autonomne razvoje kodirane u središtima (prirođenost), drugi naglašavaju stečene povezanosti koje reguliraju periferni opažaji (učenje). No, Raymond Ruyer pokazao je da je životinja više žrtvom “glazbenih ritmova”, “ritmičkih i melodijskih tema” koje se ne objašnjavaju ni kodiranjem snimljene fonografske ploče ni kretanjima izvedbe koja ih efektui-

³⁶² Thorpe, str. 426. Pjevovi u tome pogledu predstavljaju posve drukčiji problem od dozivanja, koja su često slabo diferencirana i slična u različitim vrsta.

raju i prilagođavaju okolnostima.³⁶³ Upravo je suprotno istina: ritmičke ili melodijske teme prethode svojoj izvedbi i svojemu snimanju. Prvo postoji konzistencija ritornela, malenog napjeva, bilo u obliku mnemičke melodije koju nema potrebe mjesno upisivati u središte, bilo u obliku nejasnog motiva kojeg nema potrebe pulsirati ili stimulirati. Poetski i glazbeni pojam kao što je onaj Rodnog – u liedu, kod Hölderlina ili Thomasa Hardya – mogao bi nas naučiti više nego pomalo bezbojne i maglovite kategorije prirodjenog i stečenog. Od trenutka kad postoji teritorijalni sklop, naime, može se reći da prirodjeno poprima vrlo osobito obličje jer je neodjeljivo od kretanja dekodiranja te prelazi na rub koda, obrnuto od prirodjenog unutarnje sredine. A i stjecanje poprima vrlo osobito obličje jer je teritorijalizirano, to jest regulirano materijama izraza, a ne više podražajima izvanjske sredine. Rodno jest prirodjeno, ali dekodirano prirodjeno; i stečeno, ali teritorijalizirano stečeno. Rodno jest to novo obličje što ga prirodjeno i stečeno poprimaju u teritorijalnom sklopu. Odatle afekt svojstven rodnome, kakav čujemo u liedu: biti uvijek izgubljen, ili pronađen, ili težiti nepoznatoj domovini. U rodnome, prirodjeno se teži pomicati: kao što veli Ruyer, ono je u neku ruku *ispred* ili *nizvodno* od čina. Ne tiče se toliko čina ili ponašanja koliko sâmi materija izraza, opažaja koji ih razlučuje i selekcionira, geste koja ih podiže ili ih sobom konstituira (zbog toga postoje “kritična razdoblja” kad životinja valorizira neki predmet ili situaciju, “prožeta je” nekom materijom izraza, puno prije nego što je kadra izvršiti odgovarajuće ponašanje). To međutim ne znači da je ponašanje prepušteno slučajnostima učenja: ono je predeterminirano tim pomicanjem te u vlastitoj teritorijalizaciji nalazi pravila sklapanja (*agencement*). Rodno se tako sastoji u dekodiranju prirodjenog i teritorijalizaciji učenja, jednog na drugome, jednog s drugim. Postoji konzistencija rodnog koja se ne objašnjava miješanjem prirodjenog i stečenog, jer je sâma objašnjenjem tih miješanja unutar teritorijalnog sklopa i međusklopova. Ukratko, pojam ponašanja pokazuje se nedostatnim, suviše lineranim u odnosu prema onome sklopa. Rodno se kreće od onog što se događa u unutarsklopu do središta koje se projicira na van, presijeca međusklopove te doseže dveri Kozmosa.

Teritorijalni se sklop naime ne može odijeliti od linija ili koeficijenata deteritorijalizacije, prijelaza i izmjena prema drugim sklopovima. Mnogo se istraživao utjecaj umjetno stvorenih uvjeta na pjev ptica, no rezultati variraju ovisno o vrstama te o tipu i tempiranju upotrijebljenih sredstava s druge. Mnoge su ptice prijemčive za pjev drugih ptica tijekom kritičkog

³⁶³ Raymond Ruyer, *La genèse des formes vivantes*, pogl. VII,

razdoblja, te će ga kasnije reproducirati. No, zeba je izgleda mnogo privrženija vlastitim materijama izraza, te će čak i ako ju se izloži sintetičkim zvukovima sačuvati prirodni osjećaj za vlastitu tonalnost. Ishod ovisi i o tome izoliraju li se ptice poslije ili prije kritičnoga razdoblja. U prvome slučaju, naime, zebe razvijaju gotovo uobičajen pjev, dok u drugome subjektu izolirane skupine, koji ne mogu čuti jedni druge, razvijaju devijantni, za vrstu nespecifični pjev koji je međutim zajednički skupini (usp. Thorpe). U svakom slučaju, treba voditi računa o učincima deteritorijalizacije, od-rođivanja (*dé-natalisation*), na određenu vrstu i u određenom trenutku. Svaki put kad neki teritorijalni sklop bude uhvaćen u kretanje koje ga deteritorijalizira (bilo u takozvanim prirodnim, bilo u umjetno stvorenim uvjetima), kazat ćemo da je pokrenuta mašina. To je zapravo razlika koju želimo uspostaviti između *mašine* i *sklopa*: mašina je poput skupa šiljaka što se umeću u sklop u procesu deteritorijalizacije kako bi iscrtali njene varijacije i mutacije. Jer tu nema mehaničkih učinaka. Učinci su uvijek mašinski, to jest, ovise o mašini prikopčanoj na sklop i oslobođenoj deteritorijalizacijom. Ono što zovemo mašinskim iskazima ti su učinci mašine koji definiraju konzistenciju u koju ulaze materije izraza. Ti učinci mogu biti najraznovrsniji, ali nikad nisu simbolički ili imaginarni, uvijek imaju stvarnu vrijednost prijelaza i izmjene.

U pravilu, mašina se spaja na specifični teritorijalni sklop i otvara ga prema drugim sklopovima, navodi ga da prođe kroz međusklopove iste vrste. Na primjer, teritorijalni sklop jedne vrste ptice otvara se prema međusklopovima udvaranja ili društvenosti, u smjeru partnera ili "sociusa". Ali može otvoriti teritorijalni sklop vrste i interspecijskim sklopovima, kao u slučaju ptica koje usvajaju strane pjevoeve, a osobito u slučajevima parazitizma.³⁶⁴ Ili mašina može premašiti sve sklopove te proizvesti otvaranje prema Kozmosu. Ili, nasuprot tomu, umjesto da otvori deteritorijalizirani sklop prema nečem drugom, može proizvesti učinak zatvaranja, kao da je skup pao i vrti se u nekoj vrsti crne rupe: to se događa u uvjetima prijevremene i nagle deteritorijalizacije te kad su specijski, interspecijski i kozmički putovi zapriječeni. Tada mašina proizvodi skupne "individualne" učinke vrteći se ukrug, kao u slučaju prijevremeno izoliranih zeba čiji osiromašeni, pojednostavljeni pjev izražava samo rezonanciju crne rupe u koju su uhvaćene. Ovdje je opet važno pozvati se na tu funkciju "crne

³⁶⁴ Posebice o "Udovicama" (*Viduinæ*), parazitskim pticama čiji je teritorijalan pjev specifičan za vrstu, a udvarački pjev uče od svojeg adoptivnog domaćina, usp. J. Nicolai, *Der Brutparasitismus der Viduinæ*, Z. Tierps, sv. XXI, 1964.

rupe" jer ona može pružiti bolji uvid u fenomene inhibicije te raskinuti s odviše striktnim dualizmom inhibitora-aktivatora. Naime, crne rupe tvore dio sklopova jednako kao linije deteritorijalizacije. Vidjeli smo kako neki međusklop može sadržavati linije osiromašenja i fiksacije koje vode u crnu rupu, ali koju može zamijeniti bogatija ili pozitivnija linija deteritorijalizacije (na primjer, sastavnica "vlat trave" kod australskih zeba pada u crnu rupu te se daje prespojiti na sastavnicu "ritornel").³⁶⁵ Tako je crna rupa učinak mašine u sklopovima, u složenom odnosu s drugim učincima. Da bi se aktivirali, inovativni procesi ponekad moraju pasti u crnu rupu koja izaziva katastrofu. Inhibicijske staze povezane su s aktivacijama ponašanja-raskršća. S druge strane, kad crne rupe zajedno rezoniraju ili kad se inhibicije spregnu i postanu odjekom jedna druge, svjedočimo zatvaranju sklopa koji kao da je deteritorijaliziran u praznini, umjesto otvaranju prema konzistenciji: slučaj izoliranih skupina mladih zeba. *Mašine su uvijek jedinstveni ključevi što otvaraju ili zatvaraju sklop ili teritorij*. Štoviše, nije dovoljno učiniti da mašina ima udjela u danom teritorijalnom sklopu: ona ima udjela već u pojavi materija izraza, to jest u uspostavi tog sklopa te u vektorima deteritorijalizacije koji je odmah podvrgavaju obradi.

Konzistencija materija izraza vezana je dakle s jedne strane uz njihovu sposobnost da oblikuju ritmičke i melodijske teme, a s druge strane uz moć rodnog. Konačno, one imaju i drugi aspekt, a to je njihov vrlo poseban odnos s molekularnim (mašina nas šalje upravo tim putem). Same riječi "materije izraza" podrazumijevaju da između izraza i materije postoji originalan odnos. Stežući konzistenciju, materije izraza konstituiraju semiotike. No, *semiotičke* sastavnice nisu odjeljive od *materijalnih* sastavnica, te su tijesno pripojene molekularnim razinama. Sve se dakle svodi na pitanje o tome poprima li ovdje odnos između molarnog i molekularnog neku novu figuru. Općenito, bilo je moguće razlikovati "molarno-molekularne" kombinacije koje uvelike variraju ovisno o smjeru kojim se ide. Prvo, individualni fenomeni atoma mogu ući u statističke ili probabilističke akumulacije koje teže izbrisati njihovu individualnost već u molekuli, a

³⁶⁵ Način na koji crna rupa tvori dio sklopa očituje se u brojnim primjerima inhibicije ili fascinacije-ekstaze, a osobito u primjeru pauza: "Mužjak širi rep... zatim ga nagiba naprijed te, uspravljena vrata, kljunom pokazuje prema tlu. Ženka trkom prikazi te kljuca po tlu tražeći žarišnu točku određenu konkavnim obličjem perja raširenog repa. Mužjak na neki način repom pokazuje prema imaginarnoj hrani" (Eibl-Eibesfeldt, str. 109). No, kao što zebina vlat trave nije prežitek ni simbol, paunova žarišna točka nije imaginarna: to je sklopovni konverter, prijelaz na udvarački sklop, koji u ovom slučaju efektruiru crna rupa.

zatim i u molarnom skupu. Ali oni se mogu zaplesti i u međudjelovanjima te očuvati individualnost unutar molekule, zatim unutar makromolekule itd., sastavljajući izravne komunikacije između individua različitih redova.³⁶⁶ Drugo, jasno je da razlika o kojoj je riječ nije ona između individualnog i statističkog. Uvijek se radi o populacijama, statistika se odnosi na individualne fenomene, kao što protostatistička individualnost operira samo molekularnim populacijama. Razlika postoji između dvaju grupnih kretanja, kao u d'Alembertovoj formuli gdje jedna grupa teži prema sve vjerojatnijim, homogenijim i uravnoteženijim stanjima (divergentni val i odgođeni potencijal), dok druga grupa teži prema manje vjerojatnim stanjima koncentriranosti (konvergentni val i anticipirani potencijal).³⁶⁷ Treće, unutarnje međumolekularne sile koje skupu udjeljuju njegovu molarnu formu mogu biti dvovrsne: ili određive, linearne, mehaničke, arborescentne, kovalentne relacije podvrgnute kemijskim uvjetima akcije i reakcije, ili neodređive, nadlinearne, mašinske i nemehaničke, nekovalentne, neizravne relacije što operiraju s pomoću stereospecijskog *razlučivanja ili razlikovanja*, a ne s pomoću spajanja.³⁶⁸

Postoji više načina da se iskaže ista razlika, ali ta razlika izgleda puno širom od one koju tražimo: ona se naime tiče materije i života, ili, bolje, budući da postoji samo jedna materija, između dvaju stanja, dvaju težnji atomske materije (na primjer, postoje sveze koje imobiliziraju povezane atome u njihovu odnosu jedan prema drugom te druge sveze koje omogućuju slobodnu rotaciju). Iskaže li se razlika u najopćenitijemu obliku, ustvrdit će se kako se ona uspostavlja između stratificiranih sustava ili sustava stratifikacije s jedne strane, i konzistentnih ili autokonzistentnih skupova s druge. No, nipošto ograničena na složene životne forme, konzistencija u punini pripada već i atomu i najelementarnijim česticama. Kodirani sustav stratifikacije postoji uvijek kad postoje, u vodoravnom smjeru, linearne uzročnosti između elemenata, okomito hijerarhije reda među grupacijama i, držeći sve to zajedno u dubini, nizanje uobličujućih formi od kojih svaka oblikuje neku supstanciju te služi kao supstancija drugoj formi. Te uzročnosti, te hijerarhije, ta uobličivanja konstituiraju stratum, kao i prijelaz s jednog stratuma na drugi i stratificirane kombinacije molekularnog i molarnog. S druge strane moguće je govoriti o skupovima konzistencije kada smo, umjesto regulirane sukcesije

³⁶⁶ Raymond Ruyer, *La genèse des formes vivantes*, str. 54 i pass.

³⁶⁷ François Meyer, *Problématique de l'évolution*, P.U.F.

³⁶⁸ Jacques Monod, *Le hasard et la nécessité*.

formi-supstancija, suočeni s konsolidacijama vrlo heterogenih sastavnica, redovima u kratkom spoju ili čak obrnutim uzročnostima i hvatnjama između materijala i sila druge prirode: kao da *mašinski filum, destratificirajuća poprečnica*, prolazi kroz elemente, redove, forme i supstancije, molarno i molekularno, te oslobađa materiju i zahvaća (*capte*) sile.

A ako se upitamo koje je "mjesto života" u tome razlikovanju, jasno vidimo kako on podrazumijeva stjecanje konzistencije, to jest, višak vrijednosti (višak vrijednosti *destratifikacije*). Na primjer, on sadrži veći broj autokonzistentnih skupova, procesa konsolidacije, i daje im molarni značaj. On je od samog početka destratificirajući, jer njegov kod nije raspodijeljen kroz čitav stratum, već zauzima eminentno specijaliziranu genetičku liniju. No, pitanje je gotovo proturječno, zato što upitati koje je mjesto života zapravo znači pristupiti mu kao pojedinačnom stratumu, koji ima svoj red i usklađuje se prema redu, ima svoje forme i supstancije. Istina je da on jest i jedno i drugo u isti mah: osobito složeni sustav stratifikacije i skup konzistencije koji remeti redove, forme i supstancije. Vidjeli smo, na primjer, kako živo biće provodi transkodiranje sredina za koje se može smatrati da konstituira stratum i ostvaruje obrnute uzročnosti i transverzale destratifikacije. Odjedanput, isto se pitanje može postaviti kad se život više ne ograničava na miješanje sredina, već sklapa (*agencent*) teritorije. Teritorijalni sklop podrazumijeva *dekodiranje*, i sâm nije odjeljiv od *deteritorijalizacije* kojoj je podložan (dva nova tipa viška vrijednosti). Postaje jasno da je "etologija" vrlo povlašteno molarno područje u kojem se pokazuje kako se najraznovrsnije sastavnice, biokemijske, behavioralne, opažajne, hereditarne, stečene, improvizirane, društvene itd. mogu kristalizirati u sklopovima koji se ne obaziru ni na razlikovanje redova ni na hijerarhiju formi. Ono što drži sastavnice zajedno jesu *poprečnice*, a i sama poprečnica je samo sastavnica koja uzima na sebe specijalizirani vektor deteritorijalizacije. Doista, ono što drži sklop zajedno nije interakcija uobličujućih formi ili linearne uzročnosti, već, zbiljski ili u mogućnosti, njegova najviše deteritorijalizirana sastavnica, vršak deteritorijalizacije. Primjer je ritornel, deteritorijalizirani od vlati trave, što ga međutim ne sprečava da bude "determiniran", to jest, priključen na biokemijske i molekularne sastavnice. Sklop drži zajedno njegova najviše deteritorijalizirana sastavnica, ali to ne znači da je ona nedeterminirana (ritornel može biti tijesno povezan s muškim hormonima).³⁶⁹ Ulazeći u neki sklop,

³⁶⁹ Ženske ptice, koje uglavnom ne pjevaju, počinju pjevati kad im se daju muški spolni hormoni, "te one reproduciraju pjev vrste u koju su se uklopile" (Eibl-Eibesfeldt, str. 241).

takva sastavnica može biti u najvećoj mjeri determinirana, pa čak i mehanizirana, ali će ipak uvesti "igru" u ono što komponira. Ona potiče ulazak novih dimenzija sredina, pokreće procese razlučivosti, specijalizacije, kontrakcije, akceleracije što otvaraju nove mogućnosti, što otvaraju teritorijalni sklop prema međusklopovima. Vratimo se *Scenopoetesu*. Jedna od njegovih radnji sastoji se u razlučivanju i dovođenju do toga da se razluče obje strane lista. Ta radnja je spojena s determinizmom "zubatog" kljuna. Zapravo, ono što definira sklopove jesu u isti mah materije izraza što stječu konzistenciju neovisno o odnosu između forme i supstancije, obrnute uzročnosti ili "napredne" determiniranosti, prirođenosti što se odnose na radnje razlučivanja ili izbora, a ne više na ulančane reakcije, molekularne kombinacije što funkcioniraju s pomoću nekovalentnih sveza, a ne s pomoću linearnih reakcija – ukratko, novi "hod" što ga proizvodi preklapanje semiotičkog i materijalnog. U tome pogledu, moguće je suprotstaviti konzistenciju sklopova onome što je još stratifikacija sredina. No, i ovdje, ta je suprotstavljenost samo relativna, posve relativna. Kao što sredine osciliraju između stanja stratumâ i kretanja destratifikacije, sklopovi osciliraju između teritorijalnog zatvaranja koje ih teži nanovo stratificirati i deteritorijalizirajućeg otvaranja koje ih, nasuprot tome, spaja s Kozmosom. Stoga nas neće začuditi što razlika koju tražimo nije toliko između sklopova i nečega drugog koliko je između dviju granica svakoga mogućeg sklopa, to jest, između sustava stratumâ i ravni konzistencije. A ne smijemo zaboraviti da se stratumi ukružuju i organiziraju na ravni konzistencije i da ravan konzistencije djeluje i konstruira se u stratumima, oboje komad po komad, udar po udar, operacija po operacija.

Krenuvši od stratificiranih sredina došli smo do teritorijaliziranih sklopova i, istodobno, krenuvši od sila kaosa utoliko ukoliko su raspoređene, kodirane, transkodirane sredinama došli smo do sila zemlje utoliko ukoliko su sabrane u sklopovima. Zatim smo išli od teritorijalnih sklopova do međusklopova, do otvaranjâ sklopa ovisno o linijama deteritorijalizacije. I istodobno, od sabranih sila zemlje do sila deteritorijaliziranog, ili, prije, deteritorijalizirajućeg Kozmosa. Kako Paul Klee prikazuje potonje kretanje, koje više nije zemaljski "hod", već kozmički "otklon"³⁷⁰? I zašto jedna tako neizmijerna riječ kao što je Kozmos može govoriti o operaciji koja

³⁷⁰ Bogata i mnogoznačna francuska riječ *échappée* u ovoj uporabi od strane autorâ u sebi sabire više značenja i konotacija: "bijeg", "otklon", "slobodan prostor", "panorama", "slobodna perspektiva" (u slikarstvu), "slobodan interval" (u glazbi) itd. (Prev.)

mora biti precizna? Klee tvrdi kako se "trzajima pokušavamo otisnuti od zemlje", kako se "uzdizemo iznad zemlje pod vlasti centrifugalnih sila što svladavaju gravitaciju". Domeće kako umjetnik počinje tako što se osvrće oko sebe u svim sredinama, ali kako bi dohvatio trag stvaranja u stvorenom, stvaralačke prirode u stvorenoj prirodi, a potom, ugrađujući se "u zemaljske granice", usmjerava pozornost na mikroskopsko, na kristale, molekule, atome i čestice, ali ne radi znanstvene konformnosti, nego radi kretanja, ničega drugog doli imanentnog kretanja. Umjetnik si govori kako ovaj svijet imao drukčije aspekte, i kako će još imati drukčije aspekte, i kako ih već ima na drugim planetima. Konačno, otvara se Kozmosu kako bi kanalizirao njegove sile u "djelo" (bez kojega bi otvaranje Kozmosu bila samo sanjarija nesposobna proširiti granice zemlje), a za to djelo potrebna su vrlo jednostavna, vrlo čista, gotovo djetinjasta sredstva, ali potrebne su i narodne sile, koje još nedostaju: "Nedostaje nam ta posljednja sila: podrška naroda. Počeli smo u Bauhausu... više od toga ne možemo učiniti..."³⁷¹

Kada se govori o klasicizmu, misli se na određen odnos između forme i materije ili, prije, forme i supstancije (koje su upravo neformirana materija). Nizanje kompartmentaliziranih, centraliziranih, hijerarhiziranih formi u odnosu jednih prema drugima ima funkciju organiziranja materije, pri čemu svaka forma preuzima brigu za neki, važniji ili manje važan dio materije. Svaka je forma poput koda određene sredine, a prijelaz s forme na formu jest pravo transkodiranje. Čak su i godišnja doba sredine. Tu postoje dvije koegzistentne operacije, jedna kojom se forma diferencira prema binarnim razlikovanjima, i druga kojom supstancijski uobličeni dijelovi, sredine ili doba, ulaze u sukusijski poredak koji može biti isti u oba smjera. No, ispod tih operacija klasični se umjetnik izlaže ekstremnoj i opasnoj avanturi. On raspoređuje sredine, odjeljuje ih, harmonizira, regulira njihova miješanja, prelazi s jedne na drugu. Ono s čime se na taj način sučeljava jest kaos, sile kaosa, sile neukroćene sirove materije kojima se moraju nametnuti Forme kako bi se dobile supstancije i Kodovi kako bi se dobile sredine. Fenomenalna hitrina. To je razlog zbog kojeg se nikad nije mogla povući jasna granica između baroknog i klasičnog.³⁷² Čitav je barok prisutan u temeljima klasičnog. Zadatak klasičnog umjetnika jest onaj samoga Boga – organizirati kaos –, a njegov jedini krik je Stvaranje! Stvaranje! Stablo Stvaranja! Fruła načinjena od starodrevna drva organizira kaos, no kaos je poput Kraljice noći. Klasični

³⁷¹ Paul Klee, *Théorie de l'art moderne*, str. 27-33.

³⁷² Usp. *Renaissance, maniérisme, baroque*, Actes du XIe stage de Tours, Vrin, Pariz, 1972., I. dio, "Periodizacije".

umjetnik operira s pomoću Jedan-Dva: jedan-dva diferenciranja forme kao razdijeljene (muškarac-žena, muški i ženski ritmovi, glasovi, obitelji instrumenata, sve binarnosti *Ars Nove*), jedan-dva razlikovanja dijelova koji si korrespondiraju (čarobna frula i magično zvonce). Mali napjev, ptičji ritornel, jest binarno jedinstvo stvaranja, diferencirajuće jedinstvo čistoga početka: "Najprije zakuka samotni klavir, kao ptić, napušten od svoje drugarice; violina ga začu i odgovori mu kao s nekog susjednog stabla. To je bilo kao na početku svijeta, kao da je na zemlji samo njih dvoje, *ili, bolje*, u ovome svijetu koji je zatvoren za sve ostale, koji je izgradila logika jednog stvoritelja i u kojemu će oni uvijek biti ujedinjeni: u ovoj sonati."³⁷³

Pokušamo li jednako tako sažeto definirati romantizam, sve je očito drukčije. Tu odzvanja drugi krik: Zemlja, teritorij i Zemlja! S romantizmom, umjetnik odbacuje svoju ambiciju načelne univerzalnosti i svoj status stvoritelja: teritorijalizira se, ulazi u teritorijalni sklop. Godišnja su doba sada teritorijalizirana. A zemlja zacijelo nije isto što i teritorij. Zemlja je ona intenzivna točka što označuje najveću dubinu teritorija, ili je pak projicirana izvan njega kao žarište u kojem se sabiru sve sile u klinču. Zemlja prestaje biti samo jedna od sila, i prestaje biti uobičajena supstancija ili kodirana sredina, s vlastitim nastupom i vlastitim udjelom. Zemlja je postala taj klinč svih sila, i onih zemlje i onih supstancija, u toj mjeri te se umjetnik više ne suočava s kaosom, nego s paklom i podzemljem, s bestemeljnim. On se više ne izlaže opasnosti od toga da se rastepe u sredinama, već da potone preduboko u Zemlju – Empedoklo. Više se ne poistovjećuje sa Stvaranjem, već s temeljem ili utemeljenjem. Utemeljenje je postalo stvaralačko. Umjetnik više nije Bog, već Junak koji prkosi Bogu: Utemeljajmo, utemeljajmo, a ne više Stvarajmo. Faust, osobito drugi Faust, obuzet je tom težnjom. Kriticism, protestantizam zemlje istisnuo je dogmatizam, katolicizam sredinâ (kôd). Naravno, Zemlja kao intenzivna točka u dubini ili u projekciji, kao *ratio essendi*, uvijek se nalazi u otklonu od teritorija. A teritorij, kao uvjet "spoznaj", *ratio cognoscendi*, uvijek je u otklonu od zemlje. Teritorij je njemački, ali Zemlja je grčka. I upravo taj otklon određuje status romantičkog umjetnika, utoliko što se on više ne suočava sa zjapećim kaosom, nego s privlačnošću Temelja. Mali napjev, ptičji ritornel se promijenio: više nije početak svijeta, već na zemlji iscrtava teritorijalni sklop. Odjedanput se više ne sastoji od dvaju skladnih dijelova koji se traže i međusobno si odgovaraju, već se obraća dubljemu pjevu koji ga utemeljuje ali i s njime ulazi u trvenje, odnosi ga i čini disonantnim. Ritornel je nerazdruživo konstituiran teritorijalnom pjesmom

³⁷³ Marcel Proust, *Put k Swannu*, prev. Tin Ujević, Zora - GZH, Zagreb, 1977, str. 160.

i pjevom zemlje koji se uzdiže da ga prekrije. Tako na kraju *Das Lied von der Erde* postoji koegzistencija dvaju motiva – melodijskog koji evocira ptičje sklopove i ritmičkog koji evocira duboko i vječno disanje zemlje. Mahler tvrdi da pjev ptica, boja cvijeća, miris šuma nisu dovoljni da proizvedu Prirodu, za to su potrebni bog Dioniz ili veliki Pan. Ur-ritornel zemlje zahvaća (*capte*) sve teritorijalne i ine ritornele te sve ritornele sredina. U *Wozzecku*, ritornel uspavanke, vojnički ritornel, nazdravljajući ritornel, lovački ritornel, dječji ritornel na koncu se pokazuju mnoštvom veličanstvenih sklopova odnošenih moćnom mašinom zemlje i njenim šiljcima: Wozzeckov glas kojim zemlja postaje zvučnom, smrtni krik Marie dok klizi po jezeru, ponovljeni *b* ton, kad je zemlja zaurala... Taj otklon, to dekodiranje, jest ono zbog čega romantički umjetnik doživljava teritorij, ali doživljava ga nužno kao izgubljenog, a samog sebe doživljava kao prognanika, putnika, deteritorijaliziranog, *gurnutog u sredine* poput Letećeg Holanđanina ili kralja Valdemara (dok je klasični umjetnik prebivao u sredinama). No, to je kretanje još pod komandom zemlje, ono što proizvodi to odbijanje od teritorija je privlačnost Zemlje. Smjerokaz sada pokazuje samo put odakle se nitko ne vraća. To je ambivalentnost rodnog kakva se pojavljuje u liedu, ali i u simfoniji i operi: lied je istodobno teritorij, izgubljeni teritorij i vektorska zemlja. Intermezzo je s vremenom poprimao sve veću važnost jer je igrao na sve otklone između zemlje i teritorija, umetao se u njih i na svoj ih način ispunjavao, "između dana i noći", "podne-ponoć". Iz tog kuta gledano, može se reći da su se temeljne inovacije romantizma sastojale u sljedećemu: više nije bilo supstancijalnih dijelova koji bi odgovarali formama, sredina odgovarajućih kodovima, materije u kaosu koju bi forme i kôdovi uredile. Dijelovi su bili prije poput sklopova što su se tvorili i rastvarali na površini. Sâma je forma postala *velikom formom u neprekidnom razvoju*, zbirom sila zemlje što je sve dijelove sabirao u svežanj. Sâma materija više nije bila kaos koji je valjalo podjarmiti i organizirati, već *materija u kretanju neprekidne varijacije*. Univerzalno je postalo odnosom, varijacijom. Neprekidna varijacija materije i neprekidni razvoj forme. Preko sklopova, materija i forma ulazile su tako u nov odnos: materija je prestajala biti materijom sadržaja i postajala je materijom izraza, forma je prestajala biti kodom koji ukroćuje sile kaosa i sâma je postajala silom, skupom sila zemlje. Stvorio se nov odnos prema opasnosti, prema ludilu, prema granicama: romantizam nije išao dalje od baroknog klasicizma, ali je išao u drugom smjeru, s drugim danostima i drugim vektorima.

Romantizmu najviše manjka narod. U teritoriju obitava samotni glas, kojeg glas zemlje tvori rezonanciju i perkusiju, umjesto da na nj odgovara. Čak i kad u njemu postoji narod, on je posredovan zemljom, izišao iz utro-

be zemlje i spreman u nju se vratiti: više podzemni nego zemaljski narod. Junak je junak zemlje, mitski, a ne narodni i povijesni junak. Genij Njemačke, njemačkog romantizma, sastojao se u doživljaju rodnog teritorija ne kao pustog, već kao "samotnog", bez obzira na gustoću populacije. Ta je populacija naime samo emanacija zemlje, i ima vrijednost Jednog Samog. Teritorij se ne otvara prema narodu, nego se odškrinja prema Prijatelju, Ljubljenoj, ali Ljubljena je već mrtva, a Prijatelj je neizvjestan, uznemirujući.³⁷⁴ Kao i u liedu, posredstvom teritorija sve se događa između Jednog-Samog duše i Jednog-Svega zemlje. To je razlog zbog kojega romantizam ima drukčiji izgled, pa čak i zahtijeva drukčije ime, drukčiji plakat u latinskim i slavenskim zemljama gdje se, suprotno tomu, sve događa kroz temu naroda i njegovih sila. Ovdje, zemlja je posredovana narodom i opstoji samo po njemu. Ovdje, zemlja može biti "pusta", neplodna stepa, ili pak raskomadani, opustošeni teritorij, ali ona nikad nije samotna, već je napučena nomadskom populacijom koja se razdjeljuje ili regrupira, bori se za nešto ili nešto oplakuje, napada ili trpi. Ovdje, junak je junak naroda, a ne više zemlje: povezan je s *Jednim-Mnoštvom*, a ne više s *Jednim-Svime*. Naravno, nećemo zbog toga ustvrditi kako na jednoj ili drugoj strani ima više ili manje nacionalizma, jer nacionalizam je sveprisutan u figurama romantizma, bilo kao pokretač, bilo kao crna rupa (fašizam se daleko manje okoristio Verdijem nego nacizam Wagnerom). Problem je zapravo glazbeni, u tehničkom smislu glazbeni, i utoliko više politički. Romantički junak, junakov romantički glas, djeluje kao subjekt, kao subjektivirani individuum obdaren "sentimentima". Ali taj subjektivni vokalni element odražava se u instrumentalnoj i orkestralnoj cjelini koja, nasuprot tomu, mobilizira nesubjektivirane "afekte" koji s romantizmom dosežu vrhunac važnosti. Ne treba misliti da je odnos između vokalnog elementa i orkestralno-instrumentalne cjeline samo izvanjski: orkestracija nameće glasu određenu ulogu, kao što glas obavlja određeni modus orkestracije. Orkestracija-instrumentacija povezuje ili odjeljuje, sabire ili disperzira zvučkovne sile. Ali ona se mijenja, a mijenja se i uloga glasa, ovisno o tome jesu li sile Zemlje ili sile Naroda, sile Jednoga-Svega ili sile Jednoga-Mnoštva. U prvome slučaju, radi se o *grupiranjimâ moći* koje konstituiraju afekte, dok

³⁷⁴ Usp. ambivalentnu ulogu prijatelja na kraju *Das Lied von der Erde*. Ili Eichendorffovu pjesmu u Schumannovom liedu, *Zwielicht* (u Op. 39): "Imaš li prijatelja na ovome svijetu, ne uzdaj se u njega u ovaj čas, čak i ako je prijazan za oko i na riječi, on sniva o ratu u varavu miru" (O problemu Jednog-Samog ili "samotnog Bića" u njemačkom romantizmu vidi Hölderlin, "Le cours et la destination de l'homme en général", u *Poésie*, br. 4, 1978, str. 6-22.).

u drugome *grupne individuacije* konstituiraju afekt i tvore predmet orkestracije. Grupiranja moći su krajnje raznovrsna, ali su poput *odnosa navlastitih Univerzalnog*, dok se u slučaju grupnih individuacija treba uporabiti druga riječ, *Dividualno*, kako bi se označila ta druga vrsta glazbenih odnosa i ti unutargrupni ili međugrupni prijelazi. Subjektivni ili sentimentalni element glasa ima drukčiju ulogu i drukčiju poziciju ovisno o tome suočava li se iznutra s nesubjektiviranim grupacijama moći ili nesubjektiviranim grupnim individuacijama, odnosima univerzalnog ili odnosima "dividualnog". Debussy je dobro postavio problem odnosa između Jednog i Mnoštva kad je prigovorio Wagneru da nije znao "načiniti" mnoštvo ili narod: mnoštvo mora biti posve individuirano, ali grupnim individuacijama koje se ne mogu svesti na individualnost subjekata koje ga sačinjavaju.³⁷⁵ Narod se mora individuirati, ne na osnovi osoba, već na osnovi afekata koje doživljava istodobno i sukcesivno. Jedno-Mnoštvo ili Dividualno u jednakoj se dakle mjeri promašuje kada se narod svede na jukstapoziciju i kada ga se svede na moć univerzalnog. Ukratko, tu postoje dva vrlo različita poimanja orkestracije i odnosa između glasa i instrumenta, ovisno o tome pokušavaju li se ozvukoviti glasovi Zemlje ili glasovi Naroda. Najjednostavniji primjer te razlike vjerojatno je Wagner-Verdi, zbog toga što Verdi daje sve veću važnost odnosima između glasa i instrumentacije i orkestracije. Čak i danas, Stockhausen i Berio razvijaju novu verziju te razlike, iako se suočavaju s drukčijim glazbenim problemom nego što je bio onaj romantizma (u Beria postoji potraga za mnogostrukim krikom, krikom populacije, u dividualnom Jednoga-Mnoštva, umjesto za krikom zemlje u univerzalnog Jednoga-Svega). Ideja Opere svijeta, ili kozmičke glazbe, i uloga glasa drastično se mijenjaju ovisno o tim dvama polovima orkestracije.³⁷⁶ Da se ne bi ostalo pri jednostavnoj opreci između Wagnera

³⁷⁵ "Narod Mussorgskog u *Boristu* ne tvori pravo mnoštvo. Tu ponekad pjeva jedna grupa, ponekad druga ili treća, naizmjenice, a najčešće jednoglasno. Što se tiče naroda u *Majstorima pjevačima*, to nije mnoštvo, nego vojska, moćno organizirana u njemačkoj maniri, koja stupa u redovima. Ja pak želim nešto više razasuto, razdijeljeno, razdriješeno, neopipljivije, nešto naizgled više anorgansko a ipak u osnovi uređeno" (cit. u Jean Barraqué, *Debussy*, Ed. du Seuil, Pariz, 1977, str. 159.). Taj problem – kako načiniti mnoštvo – očito nalazimo i u drugim umjetnostima, slikarstvu, filmu itd. Referiramo se osobito na Eisensteinove filmove, koji se služe krajnje specijalnim grupnim individuacijama.

³⁷⁶ O odnosima između krika, glasa, instrumenta i glazbe kao "kazališta", usp. Beriove izjave povodom predstavljanja svojih snimaka. – Sjetit ćemo se izrazito glazbene ničeovske teme mnogostrukoga krika svih viših ljudi na kraju *Zaratustre*.

i Verdija, treba pokazati kako je Berliozova orkestracija umjela genijalno prelaziti s jednog pola na drugi, zvukovne Prirode ili Naroda, ili čak lavirati između njih. Kako je glazba kao što je ona Mussorgskog mogla načiniti mnoštvo (ma što o tome rekao Debussy). Kako je glazba poput Bartókove bila kadra uporabiti popularne ili populacijske melodije kako bi proizvela zvukovne, instrumentalne i orkestralne populacije koje nameću novu ljestvicu Dividualnog, čudesni novi kromatizam.³⁷⁷ Svi nevagnerovski putovi...

Postoji li moderno doba, onda je to, naravno, doba kozmičkog. Paul Klee se deklarirao kao protufaustovac. "Što se tiče životinja i svih drugih stvorenja, ne volim ih zemaljskom srdačnošću, i zemaljske stvari ne zanimaju me manje nego kozmičke". Sklop se više ne suočava sa silama kaosa, više se ne produbljuje u silama zemlje ili silama naroda, već se otvara silama Kozmosa. Sve to izgleda krajnje općenito, i pomalo hegelovski, izražavajući neki apsolutni Duh. A ipak, radi se, trebalo bi se raditi o tehnici, samo o tehnici. Ključni odnos više nije onaj između materija i formi (ili supstancija i atributa), ali nije ni neprekidni razvoj forme i neprekidna varijacija materije. Ovdje se očituje kao izravan odnos između *materijala i sila*. Materijal jest molekularizirana materija koja kao takva mora "zahvaćati" (*capter*) sile što sada mogu biti samo sile Kozmosa. Više ne postoji materija koja bi u formi našla svoje odgovarajuće počelo inteligibilnosti. Sada je riječ o razradi materijala zaduženog da zahvaća sile druge prirode: vizualni materijal mora zahvaćati nevidljive sile. Činiti vidljivim, govorio je Klee, a ne činiti ili reproducirati vidljivo. U toj perspektivi, filozofija slijedi isto kretanje kao druge djelatnosti. Dok se romantička filozofija još pozivala na formalni sintetički identitet što je osiguravao neprekidnu inteligibilnost materije (sinteza apriori), novovjekovna filozofija teži razraditi materijal mišljenja da bi zahvatila nemislive sile u samima sebi. To je filozofija-Kozmos u Nietzscheovoj maniri. Molekularni materijal je čak toliko deterritorijaliziran da više nije moguće govoriti o materijama izraza, kao u romantičkoj teritorijalnosti. Materije izraza zamjenjuje materijal hvatnje. Sile koje valja zahvatiti više nisu sile zemlje, koje još konstituiraju veliku izražajnu Formu, već su to sada sile energijskog, neformalnog i nematerijalnog Kozmosa. Slikar Millet običavao je tvrditi da u slikarstvu nije važno, na primjer, što nosi seljak – posvećeni predmet ili vreću krumpira –, već točna težina njegovog tereta. To je postromantička prekretnica: ono bitno više nije u formama i materijama, ni u temama, nego u silama, gustoća-

³⁷⁷ O Bartókovom kromatizmu, usp. istraživanje Gisèle Brelet, u *Histoire de la musique*, Pléiade, sv. II, str. 1036-1072.

ma, intenzitetima. Sâma zemlja prevaže na drugu stranu, te teži poprimiti vrijednost čistog materijala namijenjenog sili gravitacije ili težine. Možda su tek sa Cezanneom stijene počele postojati samo djelovanjem sila pregi-ba koje zahvaćaju, krajolici samo djelovanjem magnetskih i termičkih sila, jabuke djelovanjem sila klijanja: djelovanjem nevizualnih sila, ali koje se čine vidljivima. Sile nužno postaju kozmičke kako materijal postaje molekularan: neizmjerana sila djeluje u infinitezimalnom prostoru. Problem više nije onaj početka, a ni onaj utemeljenja-temelja. Već problem konzistencije ili konsolidacije: kako konsolidirati materijal, učiniti ga konzistentnim, da bi mogao zahvaćati nezvučne, nevidljive, nemislive sile? Čak i ritornel postaje u isti mah molekularni i kozmički, Debussy... Glazba molekularizira zvučnu materiju, ali tako postaje sposobna zahvaćati nezvučne sile poput Trajanja, Intenziteta.³⁷⁸ *Ozvukoviti Trajanje*. Sjetimo se Nietzscheove ideje: vječno vraćanje kao pjesmica, ritornel, ali koji zahvaća nijeme i nemislive sile Kozmosa. Izlazimo dakle iz sklopova te ulazimo u doba Mašine, goleme mehanosfere, ravni kozmicizacije sila koje treba zahvatiti. Varèseov je postupak, u praskozorje toga doba, primjeren: glazbena mašina konzistencije, *zvukovna mašina* (a ne samo za reprodukciju zvukova) koja molekularizira i atomizira, ionizira zvučnu materiju te zahvaća energiju Kozmosa.³⁷⁹ Mora li ta mašina imati sklop, to je sintetizator. Sabirući module, elemente izvora i elemente obrade zvuka, oscilatore, generatore i transformatore, ustrojavajući mikrointervale, on čini čujnim sâm zvukovni proces, proizvodnju tog procesa, te nas dovodi u dodir i s drugim elementima što nadilaze zvučnu materiju.³⁸⁰ Sintetizator objedinjuje dispartne elemente u materijalu te transponira parametre iz jedne formule u drugu. Svojom

³⁷⁸ U svojoj knjizi o Debussyu Barraqué analizira "razgovor između vjetra i mora" u kategorijama silâ, a ne više tema: str. 153-154. Usp. Messiaenove izjave o vlastitim djelima: zvukovi su sada samo "obična sredstva izražavanja kojih je funkcija učiniti trajanja mjerljivima" (u Golea, str. 211).

³⁷⁹ Odile Vivier opisuje Varèseove postupke obrade zvučne materije, u *Varèse*, Editions du Seuil, Pariz, 1973: uporabu čistih zvukova što djeluju kao prizma (str. 36), mehanizme projekcije na ravan (str. 45, str. 50), ne-oktavu-tvoreće ljestvice (str. 75), proces "ionizacije" (str. 98 i pass.). Posvuda je prisutna tema zvučnih *molekula*, kojih su preobrazbe determinirane silama ili energijama.

³⁸⁰ Usp. intervju sa Stockhausenom o ulozi sintetizatora i uistinu "kozmičkoj" dimenziji glazbe, u *Le Monde*, 21. srpnja 1977: "Raditi unutar vrlo ograničenih materijala i u njih integrirati univerzum putem neprekidne preobrazbe." Richard Pinhas proveo je izvrsno istraživanje mogućnosti sintetizatorâ u tome pogledu, u vezi s pop glazbom: "Input, Output", u *Atem*, br. 10, 1977.

operacijom konzistencije, on je zauzeo mjesto temelja u sintetičkom sudu a priori: sinteza je ovdje između molekularnog i kozmičkog, između materijala i sile, a ne više između forme i materije, *Grunda* i teritorija. Filozofija, ne više kao sintetički sud, već kao sintetizator mišljenja koji omogućuje mišljenju da putuje, čini ga pokretnim, pretvara ga u silu Kozmosa (kao što postoje i putovanja zvuka...).

Ta sinteza disparatnih elemenata nije lišena dvoznačnosti. Možda je riječ o istoj dvoznačnosti koju nalazimo u modernoj valorizaciji dječjih crteža, tekstova luđaka, koncerata buke. Ponekad se s time pretjeruje, dolazi do prezasićenja i nagomilavanja linija i zvukova. Ali tada, umjesto da se proizvede kozmička mašina sposobna "ozvukoviti", ponovo se zapada u reprodukciju mašinu koja naposljetku može reproducirati samo drljanje u kojem se dokidaju sve linije, smetnje u kojima se dokidaju svi zvukovi. Teži se otvoriti glazbu svim događajima, svim prodorima, no na koncu se reproduciraju samo smetnje što onemogućuju svaki događaj. Preostaje samo rezonantna kutija koja proizvodi crnu rupu. Suviše bogat materijal je materijal koji ostaje suviše "teritorijaliziran", na izvorima zvuka, na prirodi predmeta... (to vrijedi čak i za Cageov preparirani klavir). Skup se čini neizrazitim³⁸¹ umjesto da se definira neizraziti skup *s pomoću* operacija konzistencije ili konsolidacije koje se na njega odnose. Jer upravo je to ključno: *neizraziti skup, sinteza disparatnih elemenata definira se samo stupnjem konzistencije koji omogućuje razlikovanje disparatnih elemenata koji ga konstituiraju (razlučivost)*.³⁸² Materijal mora biti dovoljno deteritorijaliziran da bi bio molekulariziran i otvoren nečemu kozmičkom, umje-

³⁸¹ Fr. *fou*, ovdje prijevod engl. *fuzzy* u kontekstu "neizrazite logike" (*fuzzy logic*). (Prev.)

³⁸² Definicija neizrazitih skupova izaziva svakojake poteškoće jer se nije moguće pozvati ni na kakvu mjesnu determinaciju: "Skup raznovrsnih predmeta što leže na ovome stolu" očito nije neizraziti skup. Zbog toga matematičari koji se bave tim pitanjem govore samo o "neizrazitim podskupovima", jer referentni skup mora biti običan skup (usp. Arnold Kaufmann, *Introduction à la théorie des sous-ensembles flous*, Masson, Pariz, 1973., i Hourya Sinacoeur, «Logique et mathématique du flou», u *Critique*, svibnja 1978). U svojem razmatranju neizrazitog kao obilježja određenih skupova stoga smo pošli od funkcionalne, a ne mjesne definicije: skup heterogenih elemenata koji imaju neku teritorijalnu ili, prije, teritorijalizirajuću funkciju. Ali to je nominalna definicija, koja ne vodi računa o «onome što se događa». Stvarna definicija može se pojaviti samo na razini procesa što zahtijeva u neizraziti skup. Skup je neizraziti kad mu njegovi elementi pripadaju samo na osnovi specifičnih operacija konzistencije i konsolidacije, i stoga i sâmi imaju posebnu logiku.

sto da zapadne nazad u statističku gomilu. A taj se uvjet ispunjava samo stanovitom jednostavnošću u nejednolikom materijalu: maksimumom proračunate trezvenosti u odnosu prema disparatnim elementima i parametrima. Trezvenost sklopova jest ono što omogućuje bogatstvo učinaka Mašine. Suviše često postoji težnja za reteritorijalizacijom na djetetu, luđaku, buci. Njena je posljedica da se čini *neizrazitim*, umjesto da se neizraziti skup učini konzistentnim ili da se kozmičke sile zahvate u deteritorijaliziranom materijalu. Zbog toga bi se Paul Klee razbjesnio kad bi ljudi govorili o "djetinjastosti" njegovih crteža (kao i Varèse kad bi se govorilo o zvučnim efektima itd.). Prema Kleeu, da bi se "učinilo vidljivim", ili zahvatio Kozmos, potrebna je čista i jednostavna linija, združena s idejom objekta, i ništa više: umnažanjem linija i uzimanjem čitavog predmeta dobiva se samo črčkarija, vizualni zvučni efekti.³⁸³ Prema Varèseu, da bi projekcija urodila krajnje složenom formom, to jest kozmičkom raspodjelom, potrebna je jednostavna figura u pokretu te ravan koja je i sâma pomična. U protivnom, radi se o zvučnim efektima. Trezvenost, trezvenost: to je zajednički uvjet za deteritorijalizaciju materija, molekularizaciju materijala, kozmicizaciju sila. Dijete to možda postiže. Ali trezvenost o kojoj je riječ jest trezvenost postajanja-djetetom, koje nije nužno postajanje djeteta, naprotiv. Trezvenost postajanja-luđakom nije nužno postajanje luđaka, naprotiv. Kako bi zvuk mogao putovati, kako bi se moglo putovati oko zvuka, potreban je vrlo čist i jednostavan zvuk, emisija ili val bez harmonika (u tome je uspio La Monte Young). Što je atmosfera u kojoj prebivate razrjeđenija, to ćete nalaziti više disparatnih elemenata. A vaša sinteza tih elemenata bit će utoliko *silnija* ukoliko budete postupali trezvenom gestom, činom konzistencije, hvatnje ili ekstrakcije koji obrađuje materijal što nije zbijen, već čudesno pojednostavljen, stvaralački ograničen i selekcioniran. Jer imaginacija postoji samo u tehnicima. Moderna figura nije ona djeteta ni luđaka, a još manje umjetnika, već ona kozmičkog majstora: atomska bomba domaće izrade je zapravo vrlo jednostavna – to je dokazano, to je načinjeno. Biti majstor, a ne više umjetnik, biti stvaralac ili osnivač jedini je način da se postane kozmičkim, da se iziđe iz sredina, iz zemlje. Pozivanje na Kozmos uopće

³⁸³ Paul Klee, *Théorie de l'art moderne*, str. 31: "Mit o djetinjastosti mojeg crteža mora da vuče podrijetlo iz mojih linearnih kompozicija u kojima sam pokušao povezati ideju objekta, primjerice čovjeka, s čistim predočenjem linearnog elementa. Da sam htio prikazati čovjeka 'onakva kakav jest', bilo bi mi potrebno zbujujuće mnoštvo linija. Rezultat više ne bi bio predočenje čistog elementa, već poseve neprepoznatljiva muljarija."

ne operira kao metafora. Naprotiv, ta je operacija konkretna čim umjetnik spoji materijal sa silama konzistencije ili konsolidacije.

Materijal dakle ima tri glavna obilježja: on je molekularizirana materija, u odnosu je sa silama koje valja zahvatiti i definira se operacijama konzistencije koje se na njega odnose. Konačno, očito je da se odnos prema zemlji i narodu promijenio, i da više nije romantičkog tipa. Zemlja je sada ono najviše deteritorijalizirano: ne samo točka u galaksiji, već jedna od galaksija. Narod je sada ono najviše molekularizirano: molekularna populacija, narod oscilatora kao mnoštvo sila interakcije. Umjetnik odbacuje svoje romantičke figure, odriče se sila zemlje kao i sila naroda. Borba se naime – ako se tu može govoriti o borbi – premjestila. Utvrđene moći zauzele su zemlju i načinile narodne organizacije. Masovni mediji, velike organizacije naroda tipa stranke ili sindikata reprodukcijske su mašine, mašine za tvorbu neizrazitog koje konkretno miješaju sve narodske zemaljske sile u nerazaznatljivu smjesu. Utvrđene su nas moći dovele u situaciju borbe koja je atomska i, u isti mah, kozmička, galaktička. Mnogi su umjetnici odavno postali svjesni te situacije, čak i prije nego što se uspostavila (na primjer Nietzsche). A mogli su je postati svjesni zato što je isti vektor presijecao njihovu vlastitu domenu: molekularizacija, atomizacija materijala združena s kozmicizacijom sila uhvaćenih u tome materijalu. Pitanje je postalo hoće li atomske ili molekularne “populacije” svake prirode (masovni mediji, sredstva kontrole, računala, svemirsko oružje) nastaviti bombardirati postojeći narod, bilo da bi ga obučio, kontrolirao ili uništio – ili su pak moguće druge molekularne populacije koje bi se uvukle među prve te podignule narod budućnosti. Kao što kaže Virilio u svojoj neumoljivoj analizi odnarođenja naroda i deteritorijalizacije zemlje, pitanje jest: “Stanovati kao pjesnik ili kao ubojica?”³⁸⁴ Ubojica je onaj tko bombardira postojeći narod s molekularnim populacijama koje neprestano zatvaraju sve sklopove i uranjaju ih u sve širu i dublju crnu rupu. Nasuprot tomu, pjesnik je onaj tko održuje molekularne populacije u nadi da će one posijati sjeme naroda budućnosti ili ga čak iznjedrili, da će prijeći u narod budućnosti, otvoriti kozmos. I opet, ne smije se činiti da se pjesnik kljuka metaforama: nije isključeno da zvučne molekule pop glazbe u ovom trenutku pogdjegdje

³⁸⁴ Paul Virilio, *L'insécurité du territoire*, Stock, Pariz, 1975, str. 49. Tu je temu Henry Miller razradio u knjizi *The Time of the Assassins. A Study of Rimbaud*, J. Laughlin, Norfolk, Conn., 1956, ili, s druge strane, u tekstu koji je napisao za Varèse, “Lost! Saved!” (*The Air-Conditioned Nightmare*, New Directions, New York, 1945). Miller je nedvojbeno najdalje doveo modernu figuru pisca kao kozmičkog zanatlije, osobito u *Sexusu*.

šire narod nove vrste, posve ravnodušne prema zapovijedima radija, kontrolama računala, prijetnjama atomske bombe. Upravo se u tome pogledu odnos umjetnikâ s narodom uvelike promijenio: umjetnik je prestao biti u sebe povučeni Jedan-Sam, ali se i prestao obraćati narodu, pozivati se na narod kao na konstituiranu silu. Narod mu nikad nije bio potrebniji, ali u isto vrijeme ustanovljuje, s krajnjom izvjesnošću, da naroda nema – narod jest ono što najviše nedostaje. Nisu popularni ili populistički umjetnici bili kadri ustvrditi kako je Knjiga potreba naroda, nego Mallarmé. Nisu oni, nego je Kafka tvrdio da je književnost pitanje naroda, a Klee da je narod nešto ključno, *ali što manjka*. Dakle, problem umjetnika sastoji se u tome da moderno odnarođenje naroda vodi u otvorenu zemlju, i to umjetničkim sredstvima ili sredstvima kojima umjetnost pridonosi. Umjesto da budu odasvuda bombardirani u kozmosu koji ih omeđuje, narod i zemlja trebaju biti poput vektora kozmosa koji ih odnosi sa sobom. Tada će kozmos i sâm biti umjetnost. Učiniti od odnarođenja kozmički narod, a od deteritorijalizacije kozmičku zemlju – to je želja umjetnika-majstora, ovdje ili ondje, lokalno. Ako naše države imaju posla s molekularnim i kozmičkim, i naše umjetnosti u tome nalaze predmet bavljenja, s istim ulozima, narodom i zemljom, i s nažalost posve jedinstvenim, ali ipak konkurentskim sredstvima. Nije li svojstveno kreacijama da djeluju u tišini, lokalno, da posvuda traže konsolidaciju, idu od molekularnog do neizvjesnog kozmosa, dok procesi razaranja i konzervacije djeluju na veliko, zauzimaju prvi plan, cjelokupan kozmos kako bi podjarmili molekularno i stavili ga u konzervatorij ili u bombu?

Ta tri “doba”, klasično, romantičko i moderno (u pomanjkanju drugog imena) ne treba tumačiti kao evoluciju ni kao strukture, već kao značajne rezove. To su sklopovi što omataju različite Mašine ili različite odnose prema Mašini. U određenom pogledu, sve što pripisujemo nekom dobu već je bilo prisutno u prethodnomu. Na primjer sile: pitanje je uvijek bilo ono sila, koje su se označavale bilo kao sile kaosa, bilo kao sile zemlje. Isto tako, slikarstvo je oduvijek težilo činiti vidljivim, a ne samo reproducirati vidljivo, a muzika činiti zvučnim, a ne samo reproducirati zvučno. Neizraziti skupovi neprestance su se uspostavljali i izumijevali svoje procese konsolidacije. A stanovito *oslobađanje molekularnog* nalazimo već u klasičnim materijama sadržaja, koje su djelovale s pomoću destratifikacije, i u romantičkim materijama izraza, koje su djelovale s pomoću dekodiranja. Najviše što možemo reći jest da, sve dok se sile očituju kao sile zemlje ili kaosa, ne dohvaća ih se izravno kao sile, već reflektirane u odnosima između materije i forme. Stoga se prije radi o pragovima opažanja, prago-

vima razlučivosti, što pripadaju određenom sklopu. Samo kad je dostatno deteritorijalizirana materija se i sama pomalja kao molekularna te dovodi do pomola čistih sila koje se više ne mogu pripisati ničemu drugome doli Kozmosu. To je već bilo prisutno "od pamtivijeka", ali u drugim opažajnim uvjetima. Potrebni su novi uvjeti da bi ono što je bilo pokopano ili zastrto, izvedeno ili zaključeno, sada izbilo na površinu. Ono što je bilo komponirano u sklopu, ono što je još bilo samo komponirano, postaje komponentom novog sklopa. U tome pogledu, povijest je uvijek povijest opažanja, dok je ono od čega tvorimo povijest materija postajanja, a ne povijesti. Postajanje je poput mašine, drukčije prisutne u svakom sklopu, ali koja prelazi iz jednog u drugi, otvara jednog prema drugom, neovisno o utvrđenu redu ili determiniranoj sukcesiji.

Sada se možemo vratiti ritornelu. Možemo predložiti novu klasifikaciju: ritorneli sredina, s barem dva dijela, od kojih jedan odgovara drugom (klavir i violina), ritorneli rodnog, teritorija, gdje je dio povezan s cjelinom, s golemim ritornelom zemlje, na osnovi odnosa, koji su i sami varijabilni, što u svakom pojedinom slučaju označavaju otklon između zemlje i teritorija (uspavanka, zdravica, lovačka pjesma, radna pjesma, vojnička pjesma itd); popularni i folklorni ritorneli, koji su i sami povezani s golemim pjevom naroda, na osnovi varijabilnih odnosa individuacija mnoštva što uvode u igru afekte i nacije u isti mah (Poljski, Overnjanski, Njemački, Mađarski ili Rumunjski, ali i Patetični, Panični, Osvetnički itd.); molekularizirani ritorneli (more, vjetar) u odnosu prema kozmičkim silama, prema ritornelu-Kozmosu. Jer i sâm je Kozmos ritornel, a to je i uho (sve što se smatralo labirintima su ritorneli). No, zašto je onda ritornel izrazito zvukovan? Odatle ta povlaštenost uha, kad nam već i životinje, ptice, očituju gestualne, posturne, kromatske, vizualne ritornele? Ima li slikar manje ritornela od glazbenika? Nalazimo li manje ritornela kod Cézannea ili Klea nego kod Mozarta, Schumanna ili Debussya? Uzmemo li Proustove primjere: tvori li Vermeerov mali žuti komad zida, ili cvijeće nekog slikara, Elstirove ruže, u manjoj mjeri "ritornel" nego mala Vinteuilova fraza? Naravno, ne radi se o utvrđivanju nadmoći određene umjetnosti u pogledu formalne hijerarhije i apsolutnih kriterija. Naš je zadatak skromniji, i sastoji se u uspoređivanju sila ili koeficijentata deteritorijalizacije zvukovnih i vizualnih sastavnica. Deteritorijalizirajući se, zvuk izgleda postaje sve istančaniji, specificiraniji i autonomniji, dok boja još više prijanja, ne nužno uz objekt, već uz teritorijalnost. Kad se deteritorijalizira, boja se teži rasplinuti, dati se upravljati drugim sastavnicama. To je osobito očito u fenomenima sinestezije, koji se ne mogu svesti na jednostavnu korespondenciju između boje i zvuka,

već u kojima zvukovi imaju vodeću ulogu i uvode boje što se *naslaguju* na boje koje vidimo, pripočujući im specifično zvukovan ritam i kretanje.³⁸⁵ Zvuk ne duguje tu moć označiteljskim vrijednostima ili "komunikaciji" (koje ju, naprotiv, pretpostavljaju) ni fizičkim vlastitostima (koje bi dale prednost svjetlosti). Ono što je na djelu u zvuku, i što ga pretvara u šiljak deteritorijalizacije jest filogenetička linija, mašinski filum. Ali to je zbivanje vrlo dvosmisleno, jer nas zvuk obuzima, goni, odvlači, probada. Napušta zemlju, ali da nas uvali u crnu rupu kao i da nas otvori kozmosu. Budi u nama želju za smrću. Budući da ima najveću snagu deteritorijalizacije, on ostvaruje i najkrupnije, najviše zatupljujuće, najredundantnije reteritorijalizacije. Ekstaza i hipnoza. Narod se ne može pokrenuti s pomoću boja. Barjaci su nemoćni bez trubli, laseri se moduliraju prema zvuku. Ritornel je u najvišoj mjeri zvukovan, ali razvija svoju snagu u sladunjavoj pjesmici jednako kao u najčišćem motivu ili malenoj Vinteuilovoj frazi. A ponekad spaja to dvoje: Beethoven kao *jingle*. Potencijalni fašizam glazbe. Ugrubo, može se reći da je glazba priključena na mašinski filum koji je beskrajno moćniji od onog slikarstva: na liniju selektivnog pritiska. Zbog toga glazbenik nema isti odnos prema narodu, prema mašinama, prema utvrđenim moćima, kao slikar. Napose, moći imaju prijeku potrebu da kontroliraju raspodjelu crnih rupa i linija deteritorijalizacije u tome zvukovnom filumu kako bi otklonile ili si prisvojile učinke glazbenog mašinizma. Slikar može – barem u predodžbi koju se o njemu ima – biti društveno otvoreniji, više političan i manje kontroliran izvana i iznutra. To je stoga što svaki put sâm mora kreirati ili re-kreirati filum i to činiti na osnovi svjetlosnih tijela i boje koju proizvodi, dok glazbenik nasuprot tomu raspolaze nekom vrstom kličnog, pa čak i latentnog ili neizravnog kontinuiteta na osnovi kojeg proizvodi svoje zvukovno tijelo. Radi se o dvama različitim stvaralačkim kretanjima: jedno ide od *soma* do *germen*, a drugo od *germen* do *soma*. Slikarov ritornel je poput naličja glazbenikovog, negativ glazbe.

No, bilo kako bilo, što je zapravo ritornel? *Glass harmonica*: ritornel je prizma, kristal prostora-vremena. On djeluje na ono što ga okružuje, zvuk ili svjetlost, da bi iz toga izdvojio varirane vibracije, dekompozicije, projekcije i transformacije. Ritornel ima i katalizatorsku funkciju: ne samo pospešiti brzinu razmjena i reakcija u onome što ga okružuje već i osigura-

³⁸⁵ O tome odnosu između boja i zvukova, usp. Messiaen i Samuel, *Entretiens*, str. 36-38. Messiaen prigovara uživateljima droge da suviše pojednostavljaju taj odnos, koji svode na odnos između određene buke i određene boje, umjesto da uvedu u igru složevine zvukova-trajanja i složevine boja.

ti neizravne interakcije između elemenata lišenih takozvanoga prirodnog afiniteta, te na taj način oblikovati organizirane mase. Ritornel je dakle tipa kristala ili proteina. Unutarnja klica ili struktura u tome slučaju ima dva ključna aspekta: povećanja i smanjenja, dodaci i oduzimanja, amplifikacije i uklanjanja nejednakim vrijednostima, ali i prisutnost retrogradnog kretanja koje ide u dva smjera, kao “na bočnim staklima tramvaja koji se kreće”. Neobično retrogradno kretanje *Jokea*. Ritornelu je vlastito da se koncentrira uklanjanjem u vrlo kratkom trenutku, kao iz krajnosti prema središtu, ili, nasuprot tome, da se razvija dodacima što idu od središta ka krajnostima, ali i da prolazi tim putovima u oba smjera.³⁸⁶ Ritornel izrađuje vrijeme. On je “implicirano vrijeme” o kojem govori lingvist Guillaume. Njegova je dvosmislenost stoga sada očitija. Naime, ako retrogradno kretanje tvori samo zatvoreni krug, ako povećanja i smanjenja nastaju samo putem pravilnih vrijednosti, na primjer dvostrukog ili polovice, ta lažna prostorno-vremenska neumoljivost ostavlja utoliko *nejasnijim* izvanjski skup, koji s klicom sada ima samo asocijativne, indikativne ili deskriptivne odnose – to je “radionica neautentičnih elemenata za izradu nečistih kristala”, umjesto čistog kristala koji u sebi zahvaća kozmičke sile. Ritornel ostaje u stanju formule koja doziva u pamet lik ili krajolik umjesto da od sebe načini ritmički lik ili melodijski krajolik. A ta dva pola ne ovise samo o intrinzičnom svojstvu već i o stanju sile onoga koji sluša: tako se mala fraza Vinteuilove sonate dugo asocira sa Swannovom ljubavi, Odettinim likom i krajolikom Bulonjske šume, sve dok se ne okrene nazad k sebi, ne otvori se sebi te otkrije dotad nečuvene potencijalnosti, uđe u druge spojeve, preusmjeri ljubav k drugim sklopovima. Ne postoji Vrijeme kao forma apriori, ali ritornel je forma apriori vremena, koja svaki put izrađuje različita vremena-tempa.

Zanimljivo je kako glazba ne uklanja osrednji ili loš ritornel, ili lošu uporabu ritornela, već ga, naprotiv, odnosi sa sobom ili se njime služi kao odskočnom daskom. “Ah vous dirai-je maman”, “Elle avait une jambe de bois”, “Frère Jacques». Ritornel djetinjstva ili ptičji ritornel, folklorni napjev, zdravica, bečki valcer, praporci: glazba se služi svime i sve odnosi sa sobom. Ne u smislu da je dječja, ptičja ili folklorna pjesma svediva na asocijativnu i zatvorenu formu o kojoj smo maločas govorili. Umjesto toga, trebalo bi pokazati kako glazbenik ima potrebu za *prvim tipom* ritornela, teritorijalnim ili sklopovnim ritornelom, da bi ga iznutra preobrazio, deteritorijalizirao

³⁸⁶ Za kristal ili kristalni tip, dodane i oduzete vrijednosti te retrogradno kretanje pozivamo se na Messiaenove tekstove u *Entretiens* i one Paula Kleea u *Dnevniku*.

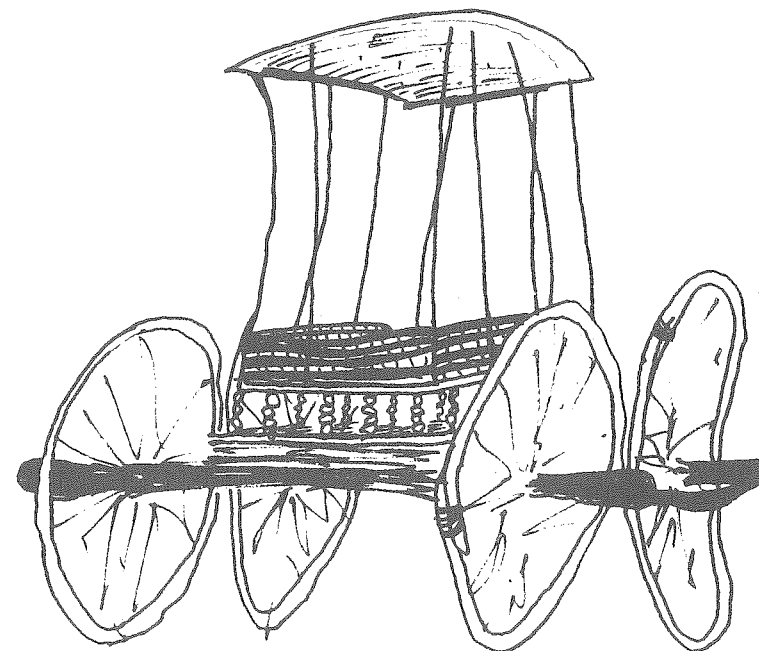
te naposljetku proizveo ritornel *drugog tipa*, kao konačni cilj glazbe, kozmički ritornel zvukovne mašine. Baveći se Bartókom, Gisèle Brelet dobro je postavila problem tih dvaju tipova: kako na osnovi teritorijalnih i narodskih, autonomnih, samodostatnih *melodija*, koje su kao modusi zatvorene u sebe, konstruirati nov kromatizam koji ih dovodi u komunikaciju te tako stvara “*teme*” što dovode do razvoja Forme ili, prije, do postajanja Silâ? To je opći problem jer će u mnogo smjerova ritornele posijati nova klica koja obnavlja moduse i čini ih komunicirajućima, razara temperaciju, utemeljuje dur i mol, tjera tonski sustav, prolazi kroz njegove očice umjesto da s njime raskine.³⁸⁷ Može se reći: živio Chabrier protiv Schoenberga, kao što je Nietzsche rekao živio Bizet, i iz istih razloga, s istom tehničkom i glazbenom namjerom. Polazi se od modalnog i ide do proširenog netemperiranog kromatizma. Tonalno ne treba zatomiti, već ga treba otjerati. Polazi se od sklopljenih (*agencées*) ritornela (teritorijalnih, narodnih, ljubavnih itd.) i ide do velikog kozmičkoga mašiniziranog ritornela. No, stvaralački rad već je na djelu u prvima, u cijelosti je prisutan u njima. U maloj formi ritornelu ili rondu već su prisutne deformacije koje zahvaćaju neku veliku silu. Prizori iz djetinjstva, dječje igre: polazi se od dječjeg ritornela, ali djetete već ima krila, postaje nebesko. Postajanje-djetetom glazbenika popraćeno je postajanjem-zračnim djeteta, u nerastavljivu bloku. Sjećanje anđela ili, prije, postajanje kozmosa. Kristal: Mozartovo postajanje-pticom ne odjeljuje se od postajanja-posvećenikom ptice, te s njime tvori blok.³⁸⁸ Ono što stvara drugi tip, to jest, malu frazu Kozmosa, jest iznimno dubok rad na prvom tipu ritornela. U nekom koncertu, Schumann ima potrebu za svim sklopovima orkestra da bi naveo violončelo da luta, poput luči što

³⁸⁷ U *L'histoire de la musique*, Pléiade, sv. II, usp. Roland-Manuelov članak o “razvoju harmonije u Francuskoj i preporodu 1880” (str. 867-879) i Delageov članak o Chabrieru (831-840). Osobito, vidi studiju Gisèle Brelet o Bartóku: “Ne proizlazi li teškoća koju učena glazba ima s uporabom narodne upravo iz te antinomiije između melodije i teme? Narodna glazba jest melodija, u punom smislu riječi, melodija koja nas uvjerava da je sama sebi dostatna i da je sama glazba. Kako se ona ne bi oduprla pokušajima da ju se podvrgne učenom razvoju glazbenog djela kojeg pokreću vlastiti ciljevi? Mnoge simfonije nadahnute folklorom nisu drugo doli simfonije *na* narodnu temu, kojoj učeni razvoj ostaje stran i izvanjski. Narodna melodija ne može biti prava tema, i to je razlog zbog kojeg je u narodnoj glazbi melodija cjelokupno djelo što, jednom završeno, više nema mogućnosti da se ponovi. No, ne bi li se melodija mogla preobraziti u temu? Bartók rješava taj problem koji se smatrao nerješivim” (str. 1056).

³⁸⁸ Marcel Moré, *Le dieu Mozart et le monde des oiseaux*, Gallimard, Pariz, 1971, str. 168. A o kristalu, str. 83-89.

se udaljava ili trne. Kod Schumanna, čitav učeni melodijski, harmonijski i ritmički rad polučuje taj jednostavan i ozbiljan rezultat: *deteritorijalizirati ritornel*.³⁸⁹ Proizvesti deteritorijalizirani ritornel kao konačni cilj glazbe i odriješiti ga u Kozmosu važnije je nego načiniti nov sustav. Otvoriti sklop prema novoj kozmičkoj sili. Na putu od jednoga do druge, od zvukovnog sklopa do Mašine koja čini zvučnim – od glazbenikovog postajanja-djetetom do djetetovog postajanja-kozmičkim – iskrsavaju mnoge opasnosti: crne rupe, zatvaranja, paralize prsta i slušne halucinacije, Schumannovo ludilo, kozmička sila koja je postala *loša*, ton koji vas progoni, zvuk koji vas probada. A ipak, jedno je već u drugome, kozmička sila je u materijalu, veliki ritornel u malim ritornelima, veliki manevar u malim manevrima. No, nikad ne možemo biti sigurno jesmo li dovoljno snažni, jer ne raspoložemo sustavom, već samo linijama i kretanjima. Schumann.

12. 1227. – Traktat o nomadologiji: ratna mašina

Nomadaska kočija, u cijelosti od drva, Altai, 5.-4. st. pr. Kr.

Aksiom I: Ratna mašina je izvanjska državnom aparatu.

Propozicija I: Prva svjedočanstva o toj izvanjskosti pružaju mitologija, epopeja, drama i igre.

U svojim ključnim istraživanjima indoeuropske mitologije, Georges Dumézil pokazao je kako politička suverenost ili dominacija ima dvije glave: onu kralja-čarobnjaka, i onu svećenika-pravnika. Rex i flamen, radž i Brahman, Romul i Numa, Varuna i Mitra, despot i zakonodavac, onaj koji veže i onaj koji organizira. Ta su dva pola nedvojbeno posve oprečna, poput tamnog i svijetlog, silovitog i mirnog, brzog i teškog, zastrašujućeg i ure-

³⁸⁹ Usp. čuvenu Bergovu analizu "Sanjarenja", *Ecrits*, Ed. du Rocher, Pariz, 1957, str. 44-64.

đenog, “veze” i “ugovora” itd.³⁹⁰ Ali ta je oprečnost samo relativna, jer oni funkcioniraju u paru, međusobno se smjenjuju, kao da izražavaju razdiobu Jednog ili sâmi sačinjavaju suvereno jedinstvo. “Antitetični i komplementarni u isti mah, potrebni jedan drugome i stoga lišeni animoziteta, lišeni mitologije sukoba: svaka specifikacija na jednoj ravni automatski priziva homolognu specifikaciju na drugoj, a između njih iscrpljuje se polje funkcije”. To su glavni elementi državnog aparata koji funkcionira prema Jedan-Dva načelu, raspodjeljuje binarne distinkcije te oblikuje sredinu unutarnjosti. Dvostruka artikulacija jest ono što državni aparat pretvara u *stratum*.

Primjećujemo da rat nije uhvaćen u taj aparat. *Ili* država raspolaže nasiljem koje se ne očituje kroz rat: služi se policajcima i krvnicima, a ne ratnicima, ne posjeduje oružje i nema potrebu za njim, djeluje s pomoću neposredne magijske hvatnje, “zauzima” i “vezuje”, onemogućava svaku borbu. *Ili* država stječe vojsku, ali koja pretpostavlja pravnu integraciju rata i organizaciju vojne funkcije.³⁹¹ Što se tiče ratne mašine po sebi, ona se pokazuje nesvodivom na državni aparat, izvanjskom njegovoj suverenosti i prethodećom njegovu pravu: ona dolazi od drugdje. *Indra, ratnički bog, suprotstavljen je Varuni jednako kao i Mitri*.³⁹² Ne može ga se svesti ni na jednog od njih, a ne tvori ni nekog trećeg boga. Više je poput čiste i bezmjerne mnogostrukosti, čopora, proboja efemernog i moći metamorfoze. *Razrješuje vezu kao što izdaje ugovor*. Potvrđuje jedan *furor* protiv mjere, brzinu protiv gravitacije, tajnost protiv javnosti, moć (*puissance*) protiv suverenosti, mašinu protiv aparata. Svjedoči o jednog drugoj pravdi, gdjekad o nepojmljivoj okrutnosti, ali gdjekad i o nevjerovatnoj samilosti (jer razrješuje veze...)³⁹³. A ponajprije svjedoči o drugim odnosima sa ženama i životinjama, jer sve vidi u odnosima *postajanja* umjesto da uspostavlja binarne raspodjele “stanjâ”: pravo postajanje-životinjom ratnika, pravo

³⁹⁰ Georges Dumézil, *Mitra-Varuna*, Gallimard, Pariz, 1940. (o *nexumu* i *mutuumu*, vezi i ugovoru, usp. 118-124).

³⁹¹ Sukladno svojemu prvom polu (Varuna, Uran, Romul), država funkcionira s pomoću magijske veze, izravne hvatnje ili zauzeća: ne bori se i ne posjeduje ratnu mašinu: “vezuje, i to je sve”. Sukladno drugomu (Mitra, Zeus, Numa), prisvaja si vojsku, ali tako što je podvrgava institucionalnim i pravnim regulama koje ju pretvaraju u puki državni aparat: tako Mars-Tiwaz nije ratnički bog, već bog koji je “pravnik rata”. Usp. Dumézil, *Mitra-Varuna*, str. 113 i pass., 148 i pass., 202 i pass.

³⁹² Dumézil, *Heur et malheur du guerrier*, P.U.F., Pariz, 1970.

³⁹³ O ulozu ratnika utoliko ukoliko “razrješuje” i suprotstavlja se magijskoj vezi kao i pravnom ugovoru, usp. *Mitra-Varuna*, str. 124-132. A u nastavku slijedi analiza *furora*.

postajanje-ženom, što premašuje kako dvojnost terminâ tako i suglasnost odnosâ. U svakom pogledu, ratna mašina pripada drugoj vrsti, ima drukčiju prirodu i drukčije podrijetlo od državnog aparata.

Za primjer bi trebalo uzeti neki granični slučaj, usporediti ratnu mašinu i državni aparat na temelju teorije igara. Razmotrimo šah i igru go, odnose između njihovih figura te prostor o kojem se tu radi. Šah je državna ili dvorska igra, igrao ju je kineski car. Šahovske figure su kodirane, imaju unutarnju prirodu ili intrinzična svojstva iz kojih proizlaze njihova kretanja, njihove situacije, njihova sučeljavanja. Određene su nepromjenljivim kvalitetama: konj ostaje konj, lovac ostaje lovac, kula ostaje kula. Svaka je poput subjekta iskaza, obdarena relativnom moći. A te relativne moći kombiniraju se u subjektu iskazivanja, koji je sam igrač ili forma unutarnjosti igre. S druge strane, u igri go figure su kuglice, pločice, jednostavne aritmetičke jedinice koje imaju samo anonimnu ili kolektivnu funkciju, ili funkciju trećeg lica: to “se” kreće, a to može biti muškarac, žena, uš ili slon. Figure igre go su elementi mašinskog nesubjektiviranog sklopa, bez intrinzičnih svojstava: jedina njihova svojstva su svojstva situacije. Stoga su i odnosi između figura u dvjema igrama vrlo različiti. U svojoj sredini unutarnjosti, šahovske figure imaju biunivočne odnose jedne s drugima i s protivnikovim figurama: njihove su funkcije strukturalne. Nasuprot tomu, go figura ima samo sredinu izvanjskosti ili izvanjske odnose s maglicama ili sazviježđima na osnovi kojih vrši funkcije umetanja ili smještanja kao što su graničenje, omeđivanje, rasprskavanje. Posve sama, go figura može sinkronički razoriti čitavo sazviježđe, dok šahovska figura to ne može (ili može samo dijakronički). Šah jest rat, ali institucionalizirani, regulirani, kodirani, s frontom, pozadinom, bitkama. No, igri go svojstven je rat bez linija fronte, bez sučeljavanja i povlačenja, u krajnjem slučaju i bez bitaka. To je čista strategija, dok je šah semiologija. Konačno, ne radi se ni o istom prostoru: u slučaju šaha posrijedi je raspodjela zatvorenog prostora, gdje se ide od jedne točke do druge i zauzima maksimalan broj mjesta s minimalnim brojem figura. U igri go radi se o raspodjeli otvorenog prostora, o držanju prostora i čuvanju mogućnosti iskrsavanja u bilo kojoj točki: kretanje više ne ide od jedne točke do druge, već postaje neprekidno, bez cilja ili odredišta, bez polaska ili dolaska. “Glatki” prostor igre go protiv “izbrazdanog” šahovskog prostora. *Nomos* igre go protiv šahovske države, *nomos* protiv *polisa*. Šah naime kodira i dekodira prostor, dok igra go funkcionira posve drukčije: tako što teritorijalizira i deteritorijalizira prostor (činiti od vanjskog teritorij u prostoru, konsolidirati taj teritorij konstrukcijom drugog, pridruženog teritorija, deteritorijalizirati neprijatelja unutarnjim ra-

sprsnućem njegovog teritorija, deteritorijalizirati samoga sebe odricanjem, odlaskom na drugo mjesto...). Jedna druga pravda, jedno drugo kretanje, jedan drugi prostor-vrijeme.

“Nailaze kao sudbina, bez razloga, bez uma, obzira, izgovora...” “Zapravo je neshvatljivo kako su se uspjeli probiti do prijestolnice, ali evo ih ovdje, i svakog jutra izgleda postaju sve brojniji...”³⁹⁴ – Luc de Heusch ilustrira tu shemu na jednom bantu mitu: starosjedilački car, organizator velikih radova, čovjek javnosti i policije, Nkongolo daje svoje polusestre lovcu Mbidi-ju, koji mu pomaže i zatim odlazi. Mbidi-jev sin, čovjek tajnosti, pridružuje se ocu, ali samo da bi se vratio izvana s onom nezamislivom stvari koja je vojska, ubio Nkongoloa te uspostavio novu državu.³⁹⁵ “Između” magijsko-despotske i pravne države koja sadrži vojnu instituciju, javlja se taj bljesak ratne mašine, što dolazi izvana.

Sa stajališta države, originalnost ratnika, njegova ekscentričnost, nužno se očituju u negativnom obliku: glupost, izobličena, nezakonitost, prisvajanje, grijeh... Dumézil analizira tri ratnikova “grijeha” u indoeuropskoj tradiciji: grijeh protiv kralja, grijeh protiv svećenika, grijeh protiv zakona što potječu od države (bilo da je riječ o seksualnom prijestupu koji kompromitira raspodjelu muškaraca i žena, bilo čak o izdaji ratnih zakona što ih uspostavlja država).³⁹⁶ Ratnik se nalazi u situaciji da sve izda, uključujući vojnu funkciju, *ili* da ništa ne shvati. Povjesničari, kako buržoaski tako i sovjetski, ponekad slijede tu negativnu tradiciju, te objašnjavaju kako Džingis-kan nije ništa shvatio: “nije shvatio” fenomen države, “nije shvatio” fenomen grada. To je lako reći. Jer, iako je izvanjskost ratne mašine u njenom odnosu prema državnom aparatu posvuda očita, teško postaje predmetom razmatranja. Nije dovoljno ustvrditi kako je mašina izvanjska aparatu, već treba doći do toga da se ratna mašina razmatra kao da je i sama čista forma

³⁹⁴ Prvi citat: Friedrich Nietzsche, *Uz genealogiju morala*, §17, prev. Mario Kopačić, AGM, Zagreb, 2004, str. 93; drugi citat: Franz Kafka, *Ein altes Blatt*, (“Stari list”, dio pripovijesti *Seoski liječnik*, 1919) (Prev.)

³⁹⁵ Luc de Heusch (*Le roi ivre ou l'origine de l'Etat*, Gallimard, Pariz, 1972.) ističe javni značaj Nkongolovih postupaka, naspram tajnosti što karakterizira postupke Mbidi-ja i njegovoga sina: osobito, prvi jede u javnosti, dok se potonji skrivaju tijekom objeda. Kasnije ćemo razmotriti ključni odnos tajnosti s ratnom mašinom, što zahvaća počelo kao i posljedice: špijunažu, strategiju, diplomaciju. Komentatori su često naglašavali taj odnos.

³⁹⁶ Usp. Dumézil, *Mythe et épopée*, Gallimard, Pariz, 1971, sv.II, str. 17-19, za analizu triju grijeha, u slučaju indijskoga boga Indre, skandinavskog junaka Starkatera i grčkog junaka Herakla. Usp. i *Heur et malheur du guerrier*.

izvanjskosti, dok državni aparat tvori formu unutarnjosti koju obično uzimamo kao model ili prema kojoj običavamo misliti. Ono što sve zamršuje jest činjenica da se ta izvanjska moć ratne mašine u određenim okolnostima teži i sama poistovjetiti s jednom od glava državnoga aparata. Poistovjećuje se ili s magijskim državnim nasiljem, ili s državnom vojnom institucijom. Na primjer, ratna mašina izumijeva brzinu i tajnost. No, postoje i brzina i tajnost što pripadaju državi, u relativnom, drugotnom smislu. Stoga postoji velika opasnost da se strukturni odnos između dvaju polova političke suverenosti i dinamični odnos tih dvaju polova zajedno poistovjete s ratnom moći (*puissance*). Dumézil u tu svrhu navodi rodoslovlje rimskih kraljeva: tu postoji odnos između Romula i Nume koji se ponavlja kroz čitav niz, s varijantama i izmjenjivanjem dvaju tipova jednako zakonitih vladara, ali i odnos s “lošim kraljem”, Tulom Hostilijem, Tarkvinijem Oholim, proboj ratnika kao uznemirujućeg i nezakonitog lika.³⁹⁷ Mogli bismo se pozvati i na Shakespeareove kraljeve: ni nasilje, ubojstva i perverzije ne sprečavaju državnu liniju da proizvodi “dobre” kraljeve; ali potkrada se uznemirujući lik, Richard III., koji od samog početka obznanjuje da je nakanio ponovo izumjeti ratnu mašinu i nametnuti njenu liniju (nakaza, podlac i izdajnik, on se poziva na “tajni cilj” koji je posve drukčiji od stjecanja državne vlasti te na *drugi* odnos prema ženama). Ukratko, uvijek kad se proboj ratne moći poistovjeti s državnom linijom dominacije sve postaje zbrkano: ratna se mašina sada može poimati samo pod negativnim vidovima, jer ništa nije ostavljeno izvan same države. No, ako je se vrati u njenu sredinu izvanjskosti, pokazuje se da je ratna mašina druge vrste, druge prirode i drugog podrijetla. Moglo bi se reći da se ona smješta između dvije glave države, između dvije artikulacije, te da je nužna kako bi se s jedne prešlo na drugu. Ali upravo “između” njih dviju, ona u trenutku, čak i kratkotrajnom, čak i munjevitom, potvrđuje svoju nesvodivost. *Država nema vlastitu ratnu mašinu*, ona si je samo prisvaja u obliku vojne institucije, koja joj neprestano stvara probleme. To objašnjava nepovjerenje država prema njihovim vojnim institucijama, kao nasljednicama ekstrinzične ratne mašine. Clausewitz naslućuje tu opću situaciju kad na tok apsolutnog rata gleda kao na Ideju koju si države djelomično prisvajaju sukladno potrebama svoje politike, i čiji su više ili manje dobri “upravljajući”.

Pritiješnjen između dvaju polova političke suverenosti, ratnik izgleda zastario, osuđen, bez budućnosti, sveden na vlastiti bijes koji okreće pro-

³⁹⁷ Dumézil, *Mitra-Varuna*, str. 135. Dumézil analizira opasnosti i razloge tog poistovjećenja, koji mogu proistjecati iz ekonomskih varijabli, usp. str. 153, 159.

tiv sebe sama. Heraklovi, Ahilovi i potom Ajaksovi potomci još imaju dovoljno snage da proglase svoju nezavisnost od Agamemnona, čovjeka stare države, ali bespomoćni su pred Odisejem, čovjekom države u nastajanju, prvim čovjekom moderne države. I upravo će Odisej naslijediti Ahilovo oružje te mu dati drugu svrhu – podvrgnuti ga državnim zakonima –, a ne Ajaks, osuđen od božice kojoj se usprotivio i protiv koje je zgriješio.³⁹⁸ Tu situaciju ratnika, ekscentričnog i osuđenog u isti mah, nitko nije pokazao bolje od Kleista. U *Pentesileji*, naime, Ahil je već odijeljen od svoje moći: ratna mašina prešla je na stranu Amazonki, bezdržavnog naroda-žene čije su pravda, religija i ljubavi organizirane na posve ratnički način. Potekle od Skita, Amazonke iskrsavaju poput munje “između” dvije države, grčke i trojanske. Metu sve što im stoji na putu. Ahil se suočava sa svojim dvojnikom, s Pentesilejom. A u njihovoj dvosmislenoj borbi, Ahil ne može drugo nego se oženiti ratnom mašinom ili ljubiti Pentesileju, te na taj način izdaje i Agamemnona i Odiseja. A ipak, on već dovoljno pripada grčkoj državi da Pentesileja ne može ući u strastveni odnos rata a da sama ne iznevjeri kolektivni zakon svojega naroda, taj zakon čopora koji zabranjuje da se neprijatelj “bira” i uđe u klinčeve ili binarna razlikovanje.

Kleist u cjelokupnom svojem djelu opjevava ratnu mašinu i suprotstavlja je državnom aparatu u unaprijed izgubljenoj bitci. Arminius nedvojbeno nagoviješta germansku ratnu mašinu koja raskida s carskim poretком saveza i vojski, i zauvijek se podiže protiv rimske države. Ali knez Homburga već živi samo u snu, osuđen jer je izborio pobjedu ne pokoravajući se državnom zakonu. Što se Kohlhaasa tiče, njegova ratna mašina već može biti samo razbojništvo. Je li sudbina te mašine da, dok država trijumfira, bude izložena toj alternativni: ili postati pukim vojnim, discipliniranim organom državnog aparata, *ili se okrenuti protiv sebe* te postati mašinom dvostrukog samoubojstva, za osamljenog muškarca i ženu? Goethe i Hegel, državni mislioci, u Kleistu vide čudovište, i Kleist je unaprijed izgubio. Zašto je onda najneobičnija modernost na njegovoj strani? Zato što su elementi od kojih je sastavljeno njegovo djelo tajnost, brzina i afekt.³⁹⁹ A tajnost u njega više nije sadržaj utkan u formu unutarnjosti, naprotiv, on postaje forma i poistovjećuje se sa formom izvanjskosti koja je uvijek izvan sebe same. Isto tako, osjećaji se iskorijenjuju iz unutarnjosti “subjekta” te ih se silovito izbacuje u sredinu čiste izvanjskosti koja im daje nevjerovatnu

³⁹⁸ O Ajaksu i Sofoklovoj tragediji, usp. analizu Jeana Starobinskog, *Trois fureurs*, Gallimard, Pariz, 1974. Starobinski izričito postavlja pitanje rata i države.

³⁹⁹ Te je teme analizirao Mathieu Carrière u jednoj neobjavljenoj studiji o Kleistu.

brzinu, katapultirajuću silu: ljubav ili mržnja više uopće nisu osjećaji, nego afekti. A ti su afekti mnoštva postajanja-ženom, postajanja-životinjom ratnika (medvjed, kuje). Afekti probadaju tijelo poput strijela, oni su ratno oružje. Brzina deteritorijalizacije afekta. Čak su i snovi (onaj kneza Homburga, Pentesilejin) eksteriorizirani sustavom releja i priključaka, ekstrinzičnih spojeva što pripadaju ratnoj mašini. Raskinute karike. Taj element izvanjskosti koji vlada svime, koji Kleist izumijeva u književnosti, kojeg je prvi izumitelj, daje vremenu nov ritam – bekrajnu sukcesiju katatonija ili nesvjestica, bljeskova ili nasrtaja. Katatonija: “taj je afekt prejak za mene”. Bljesak: “nošen sam silom tog afekta”. Sebstvo ovdje više nije drugo doli lik čije su kretnje i emocije desubjektivirane, čak i ako će od toga umrijeti. To je osobna Kleistova formula: sukcesija ludih utrka i zamrznutih katatonija, u kojima više ne može opstati nikakva subjektivna unutarnjost. Orijent je vrlo prisutan u Kleista: japanski borac, beskrajno nepokretan, a koji zatim izvodi suviše brzu kretnju da bi je se zamijetilo. Igrač igre go. Mnogo toga u modernoj umjetnosti dolazi od Kleista. Goethe i Hegel su starci u usporedbi s Kleistom. Je li moguće da u trenutku kad ratna mašina više ne postoji, nadvladana državom, ona u najvećoj mjeri očituje svoju nesvodivost, raspršuje se u mašine mišljenja, ljubljenja, umiranja, stvaranja što raspoložu živim ili revolucionarnim silama sposobnim da ponovo dovedu u pitanje osvajačku državu? Biva li ratna mašina upravo u tome kretanju nadvladana, osuđena, prisvojena, poprima li nove oblike, preobražava li se, potvrđujući svoju nesvodivost, svoju izvanjskost: očituje tu sredinu čiste izvanjskosti koju čovjek zapadne države ili zapadni mislilac neprestano svodi na nešto drugo?

Problem I: Postoji li način da se otkloni nastanak državnog aparata (ili njihovih ekvivalenata u grupi?)

Propozicija II: Izvanjskost ratne mašine posvjedočuje i etnologija (hommage uspomeni na Pierrea Clastresa).

Primitivna segmentirana društva često su se opisivala kao društva bez države, to jest društva lišena samosvojnih organa vlasti. No, na temelju toga se zaključilo kako ta društva nisu dosegla stupanj ekonomskog razvoja ili razinu političke diferencijacije koji bi u isti mah omogućili i učinili nužnim nastanak državnog aparata: primitivni “ne shvaćaju” tako složen aparat. Važnost Clastresovih teza počiva ponajprije u njegovu raskidu s evolucionističkim postulatima. On ne samo da sumnja kako je država plod ekonomskog razvoja koji se može pripisati čemu bilo nego se i pita ne postoji li u primitivnim društvima potencijalna briga da se otkloni i prepriječi to

čudovište za koje se smatra da ga ta društva ne shvaćaju. Otkloniti nastanak državnog aparata, onemogućiti ga, izgleda je bio cilj određenog broja primitivnih društvenih mehanizama, čak i ako ih se nije jasno shvaćalo kao takve. Naravno, primitivna društva su imala *poglavice*. No, država se ne definira postojanjem poglavica, već perpetuacijom ili konzervacijom organa vlasti. Briga države jest očuvanje. Stoga su potrebne specijalne institucije da bi poglavica mogao postati državnik, ali jednako su tako potrebni difuzni kolektivni mehanizmi da bi spriječili poglavice da to postanu. Mehanizmi otklanjanja ili prevencije tvore dio institucije poglavice i onemogućuju joj da se kristalizira u aparatu različitom od samoga društvenog tijela. Clastres opisuje tu situaciju poglavice čije je jedino etablirano oružje njegov ugled, jedino sredstvo uvjeravanje, jedino pravilo osjećaj za želje grupe: poglavica sliči više lideru ili zvijezdi nego vlastodršcu, i uvijek mu prijeti opasnost da ga njegovi zbače i napuste. No, Clastres ide još dalje, i primitivnim društvima pripisuje *rat* kao najsigurniji mehanizam upravljen protiv nastanka države. Rat održava rasutost i segmentiranost grupa, a ratnik je i sâm uhvaćen u proces gomilanja podviga koji ga vodi u uglednu samoću i smrt, ali bez vlasti (*pouvoir*).⁴⁰⁰ Clastres se, dakle, može pozvati na naravni Zakon, tako što izvrće njegovu glavnu propoziciju: kao što je Hobbes jasno vidio da je *država protiv rata*, tako je *rat protiv države*, i onemogućuje ju. Iz toga ne treba zaključiti da je rat prirodno stanje, već, naprotiv, da je on modus društvenog stanja koji otklanja i sprečava državu. Primitivni rat ne proizvodi državu, niti iz nje proizlazi. A kao što se ne objašnjava državom, ne objašnjava se ni razmjenom: nipošto ne proizlazeći iz razmjene, pa ni kao sankcija za poraz, rat jest ono što ograničava razmjene, održava ih u okviru "saveza", onoga što ih sprečava da postanu državnim činiteljima, da dovedu do stapanja grupa.

Ta je teza važna ponajprije stoga što usmjerava pozornost na kolektivne mehanizme inhibicije. Ti mehanizmi mogu biti suptilni, i funkcionirati kao mikromehanizmi. To je očito u određenim fenomenima bandi ili čopora. Na primjer, povodom dječjih bandi u Bogoti Jacques Munier navodi tri načina koji onemogućuju vođi da stekne postojanu moć: članovi bande se

⁴⁰⁰ Pierre Clastres, *Društvo protiv države: istraživanja iz političke antropologije*, prev. Dragutin Lalović, Disput, Zagreb, 2010; "Archeologie de la violence" i "Malheur du guerrier sauvage", u *Recherches d'anthropologie politique*, Editions du Seuil, Pariz, 1980, str. 171-208, 209-248. U potonjem tekstu Clastres opisuje sudbinu ratnika u primitivnom društvu i analizira mehanizam koji onemogućuje koncentriranje moći (Maus je na sličan način pokazao da je *potlač* mehanizam koji sprečava zgrtanje bogatstva).

okupljaju, zajednički poduzimaju krađe i kolektivno dijele plijen, ali zatim se razilaze, ne spavaju niti jedu zajedno. Isto tako, i osobito, svaki se član bande udružuje s još jednim, dvojicom i trojicom drugih članova, tako da u slučaju neslaganja s vođom neće otići sâm, već će povesti svoje drugove, a taj zajednički odlazak ugrozit će opstojnost čitave bande. Konačno, postoji difuzna dobna granica, zbog koje je oko petnaeste godine svatko prisiljen napustiti bandu.⁴⁰¹ Da bi se shvatili ti mehanizmi treba se odreći evolucionističkog viđenja prema kojem je banda ili čopor rudimentarna i slabije organizirana socijalna forma. Čak i u životinjskim grupama glavništvo je složen mehanizam koji ne ide za tim da uzvisi snažnijega, već prije sprečava ustanovljenje postojanih moći u korist tkanja imanentnih relacija.⁴⁰² Jednako bi se tako mogli dovesti u opreku, u najrazvijenijim društvima, formu "mondenog života" i formu "socijalnosti": mondene grupe slične su bandama i funkcioniraju po načelu širenja ugleda, a ne po načelu referiranja na središta moći kao socijalne grupe (Proust je zorno pokazao taj nesklad između mondenih i socijalnih vrijednosti). Eugène Sue, pripadnik visokog društva i *dandy*, kojemu su legitimisti prigovarali da posjećuje orelansku obitelj, kazao je: "Nisam na strani obitelji, na strani sam čopora". Čopori i bande su grupe rizomskog tipa, nasuprot arborescentnom tipu koji se usredotočuje na središta moći. Zbog toga su bande općenito, uključujući i one koje se bave banditizmom ili mondenim životom, metamorfoze ratne mašine koja se formalno razlikuje od svakog državnog aparata i svega onoga što mu odgovara, a što strukturira centralizirana društva. Naravno, ne želimo reći da je stega ono što odlikuje ratnu mašinu: stega postaje zahitijevanim obilježjem vojski nakon što ih prisvoji država. Nasuprot tomu, ratna se mašina ravna prema drugim pravilima za koja, jasno, ne tvrdimo da su bolja, već da potiču temeljnu nediscipliniranost ratnika, dovođenje u pitanje hijerarhije, neprestanu ucjenu napuštanjem i izdajom, vrlo delikatan osjećaj časti, što, i opet, osujećuje nastanak države.

⁴⁰¹ Jacques Meunier, *Les gamins de Bogota*, Lattès, Pariz, 1977, str. 159 ("ucjena za raspršivanje"), str. 177: u krajnjem slučaju, "složenom igrom u kojoj se poniženja isprepliću sa šutnjom, drugi mu dječaci daju na znanje da mora napustiti bandu". Meunier naglašava da je sudbina bivšeg pripadnika iznimno ugrožena: ne samo zbog zdravstvenih razloga, već i zato što se teško uklapa u "podzemlje", koje je za njega odveć hijerarhizirano, centralizirano društvo, suviše usredotočeno na organe moći (str. 178). O dječjim bandama, usp. i roman Jorgea Amada *Capitães de areia*, Livraria Martins, Sao Paolo, 1944.

⁴⁰² Usp. I. S. Bernstein, "La dominance sociale chez les primates", u *La Recherche*, br. 91, srpanj 1978.

Zbog čega nas, međutim, ta teza ne uspijeva u potpunosti uvjeriti? Slijedimo Clastresa kad pokazuje kako se država ne može objasniti razvojem proizvodnih ni diferencijacijom političkih sila. Naprotiv, upravo država omogućuje poduzimanje dalekosežnih projekata, uspostavu viškova i organizaciju odgovarajućih javnih funkcija. Omogućuje razlikovanje između onih koji upravljaju i onih kojima se upravlja. Ne vidimo kako bi se država mogla objasniti onime što pretpostavlja, pa čak i ako se pribjegne dijalektici. Zapravo se čini da se država pojavljuje iznebuha, u imperijalnoj formi, neovisno o progresivnim činiteljima. Njeno iskrsavanje na licu mjesta je poput nasrtaja genijalne misli, rođenje Atene. Slijedimo Clastresa i kad pokazuje kako je ratna mašina usmjerena protiv države, bilo protiv potencijalnih država čiji nastanak unaprijed otklanja, bilo, još i više, protiv aktualnih država koje kani razoriti. Nedvojbeno je da se ratna mašina daleko više ostvaruje u "barbarskim" sklopovima ratničkih nomada nego u "divljim" sklopovima primitivnih društava. U svakom slučaju, rat nikako ne može proizvesti državu: ona ne može biti plod rata gdje bi pobjednici samom svojom pobjedom nametnuli pobijedenima nov zakon, jer je organizacija ratne mašine usmjerena protiv forme-države, bila ona aktualna ili virtualna. Država se ništa bolje ne objašnjava kao rezultat rata nego razvojem ekonomskih ili političkih sila. Pierre Clastres stoga utvrđuje rez: između protudržavnih, takozvanih primitivnih društava i državnih, takozvanih čudovišnih društava, kojih nastanak više nije moguće objasniti. Clastres je očaran problemom La Boétieovog "dobrovoljnog sluganstva": kako su ljudi došli do toga da se voljno podvrgnu ropstvu, da ga pozele, budući da im ono jamačno nije bilo nametnuto kao rezultat nehotičnog i izjalovljenog rata? Jer, na kraju krajeva, raspolagali su protudržavnim mehanizmima. Zbog čega je, dakle, i kako nastala država? Zašto je država pobijedila? U nastojanju da produbi taj problem, Pierre Clastres kao da se lišio sredstava da ga riješi.⁴⁰³ Primitivna je društva težio pretvoriti u hipostazu, samodostatni entitet (na tome je čvrsto ustrajavao).

⁴⁰³ Pierre Clastres, *op. cit.*, str. 144-145: "Pojavljivanje države izvršilo je veliku tipološku podjelu između Divljaka i Civiliziranih, upisalo je neizbrisiv rez od kojeg se sve izmijenilo, jer Vrijeme postaje Povijest." Da bi objasnio to pojavljivanje Clastres ističe ponajprije demografski činitelj (ali "ne pomišljajući gospodarski determinizam zamijeniti demografskim", str. 153), zatim i moguće pretjerano ubrzanje ratne mašine (?) ili pak, neočekivanije, neizravnu ulogu stanovita *pro-ročkog govora* koji, isprva upravljen protiv poglavica, proizvodi na drukčiji način strahovitu vlast. No, očito ne možemo zaključivati o razrađenijim rješenjima koja bi Clastres našao za taj problem. O možebitnoj ulozi proroštva referiramo se na knjigu Hélène Clastres, *La terre sans mal, le prophétisme tupi-guarani*, Editions du Seuil, Pariz, 1975.

Od formalne izvanjskosti učinio je stvarnu neovisnost. Zbog toga je ostao evolucionist, postulirajući prirodno stanje. S tom razlikom što je za njega to prirodno stanje bila posve društvena stvarnost a ne čisti koncept, a evoluciju je smatrao iznenadnom mutacijom, a ne razvojem. S jedne strane, naime, država se pojavljuje iznebuha, takva kakva je, a s druge strane protudržavna društva raspolažu vrlo specifičnim mehanizmima za njeno otklanjanje, za sprečavanje da se ona pojavi. Smatramo da su te dvije propozicije valjane, ali da je njihovo povezivanje pogrešno. Postoji stara shema: "od klanova do carstava" ili "od bandi do kraljevstava". Ali ništa ne ukazuje na to da se radi o evoluciji, jer bande i klanovi nisu manje organizirani od kraljevstava i carstava. S tom se hipotezom evolucije neće raskinuti tako što će se utvrditi rez između dvaju termina, to jest, dati bandama samodostatnost i učiniti pojavu države još čudesnijom i čudovišnijom.

Treba, naprotiv, ustvrditi kako je država oduvijek postojala, i to u vrlo savršenom, vrlo dovršenom obliku. Sve više, arheološka otkrića su otkrića carstava. Hipoteza *Urstaata* čini se potvrđenom: "Očito je da država potječe iz najdrevnijih vremena čovječanstva". Teško je zamisliti primitivno društvo koje ne bi imalo dodir s nekom imperijalnom državom, na periferiji ili u slabo kontroliranim područjima. Ali još važnija je obrnuta hipoteza: sama država je uvijek bila u odnosu s nekom vanjskošću, i nije pojmljiva neovisno o tom odnosu. Zakon države nije onaj Svega ili Ničega (državna društva ili protudržavna društva), već onaj unutaršnjeg i izvanjskog. Država je suverenost. Ali suverenost vlada samo nad onim što je kadra pounutarnjiti, mjesno si prisvojiti. Ne samo da ne postoji univerzalna država nego je i ono vanjsko država nesvodivo na "vanjsku politiku", to jest, na skup odnosa između država. Vanjskost se očituje u dva smjera istodobno: postoje velike globalne mašine razmrežene po čitavoj *ekumeni* u datom trenutku, koje uživaju znatnu autonomiju u odnosu prema državama (na primjer, trgovačke organizacije tipa "velikih kompanija" ili industrijski kompleksi, ili čak religijske formacije kao što su ona kršćanska i islamska, određeni proročki ili mesijanistički pokreti itd.), ali i mjesni mehanizmi bandi, margina, manjina što nastavljaju potvrđivati prava segmentiranih društava protiv državnih organa vlasti. Suvremeni svijet pruža nam osobito razvijene slike tih dvaju smjerova, kako u pogledu ekumenskih globalnih mašina tako i u pogledu neoprimitivizma, novog plemenskog društva kakvo opisuje McLuhan. Ali ti su smjerovi prisutni u cjelokupnu društvenom polju i u svakom dobu. Ponekad se čak djelomično i poklapaju. Na primjer, na određenom dijelu svojeg puta i u mnogo svojih djelatnosti trgovačka organizacija je i razbojnička ili gusarska banda. Vjerska formacija počinje djelovati putem bandi. Postaje

očitim da bande, kao i svjetske organizacije, pretpostavljaju formu koja se ne može svesti na državu te da se ta forma izvanjskosti nužno očituje kao forma neke polimorfne i difuzne ratne mašine. To je *nomos*, vrlo različit od "zakona". Kao forma unutarnjosti, forma-država teži se reproducirati, ostajući istovjetna sa sobom u svojim varijacijama, lako raspoznatljiva u granicama svojih polova, uvijek tražeći javno priznanje (ne postoji maskirana država). No, zbog svoje forme izvanjskosti ratna mašina postoji samo u vlastitim preobrazbama – u industrijskoj inovaciji kao i u tehnološkoj invenciji, u trgovinskom krugu, u religijskoj kreaciji, u svim tim tokovima i strujanjima koje država može privlastiti samo uzgredno. Izvanjskost i unutarnjost, preobrazbene ratne mašine i identitetske državne aparate, bande i kraljevstva, megamašine i carstva ne treba razmatrati u kategorijama neovisnosti, već u onima koegzistencije i kompeticije, u *neprekidnom polju interakcije*. Jedno isto polje omeđuje (*circonscriit*) svoju unutarnjost u državama, ali opisuje (*décrit*) svoju izvanjskost u onome što izmiče državama ili ustaje protiv njih.

Propozicija III: Izvanjskost ratne mašine posvjedočuje i epistemologija, koja daje naslutiti postojanje i perpetuaciju "manje" ili "nomadske znanosti".

Postoji vrsta ili obrada znanosti koju je prema svemu sudeći vrlo teško bilo kamo svrstati, čak je teško pratiti i njenu povijest. Ne radi se o "tehnologijama" u uvriježenom smislu riječi. Ali ne radi se ni o "znanostima" u poviješću utvrđenom kraljevskom ili zakonskom smislu. Prema jednoj nedavno objavljenoj knjizi Michela Serresa, njene tragove nalazimo u Demokritovoj i Lukrecijevoj atomističkoj fizici kao i u Arhimedovoj geometriji.⁴⁰⁴ Obilježja te ekscentrične znanosti izgleda su sljedeća: 1) Ponajprije, ona usvaja hidraulični model, umjesto da bude teorija čvrstih tijela što smatra tekućine posebnim slučajem. Stari je atomizam neodvojiv od tokova: tok je sama stvarnost ili konzistencija; 2) To je model postajanja ili heterogenosti, suprotstavljen stabilnom, vječnom, identičnom, konstantnom. "Paradoks" je učiniti od samoga postajanja model, a ne više drugotno obilježje odnosno kopiju. Platon u *Timeju* spominje tu mogućnost, ali samo kako bi je isključio ili otklonio u ime kraljevske znanosti. U atomizmu, nasuprot tomu, čuveno skretanje atoma pruža taj model heterogenosti te prijelaza ili postajanja u heterogenome. *Clinamen* kao minimalni kut ima smisla samo

⁴⁰⁴ Michel Serres, *La naissance de la physique dans le texte de Lucrèce. Fleuves et turbulences*, Editions de Minuit, Pariz, 1977. Serres je prvi istaknuo prve tri točke što slijede; četvrta po našem sudu proizlazi iz njih.

između pravca i krivulje, krivulje i njene tangente, bivajući izvornim zakrivljenjem kretanja atoma. Klinamen je najmanji kut kojim se atom udaljava od pravca. To je prijelaz na limes, iscrpljenje, paradoksalni "iscrpn" model. Isto to nalazimo i u Arhimedovoj geometriji, gdje je pravac definiran kao "najkraći put od jedne do druge točke" samo način da se definira duljina krivulje u preddiferencijalnom računu; 3) Više se ne ide od pravca k njegovim paralelama, u listastom ili laminarnom protoku, već od krivocrtnog kretanja k oblikovanju spirala i vrtloga na kosoj ravni: najveći nagib za najmanji kut. Od *turba* k *turbo*: to jest, od bandi ili čopora atoma k velikim vrtložnim organizacijama. Model je vrtložan, na snazi u otvorenom prostoru u kojem se raspodjeljuju stvari-tokovi, umjesto da razdjeljuje zatvoreni prostor za linearne i čvrste stvari. To je razlika između *glatkog* (vektorskog, projekcijskog ili topološkog) i *izbrazdanog* (metričkog) prostora: u prvome slučaju "prostor se zauzima ali ga se ne računa", dok se u drugomu "prostor računa kako bi ga se zauzelo"⁴⁰⁵; 4) Konačno, model je problemski, a ne više teoremski: figure se razmatraju samo s obzirom na *afekcije* koje ih pogađaju: rezove, odstranjenja, dodavanja, projekcije. Ne krećemo se od rodova k njihovim vrstama s pomoću vrsnih razlika, dedukcijski, već od problema k akcidentima koji ga uvjetuju i rješavaju. Tu postoje svakovrsne deformacije, transmutacije, prijelazi na limes, operacije u kojima svaka figura označava "događaj" mnogo više nego esenciju: kvadrat više ne opstoji neovisno o kvadraturi, kocka o kubaturi, pravac o rektifikaciji. Dok se teorem tiče razlogâ, problem je afektivan, i neodvojiv od preobrazbi, generacija i kreacija u samoj znanosti. Usuprot onome što tvrdi Gabriel Marcel, problem nije "zapreka", već prevladavanje zapreke, projekcija, to jest ratna mašina. Cjelokupno to kretanje kraljevska znanost nastoji ograničiti tako što koliko je moguće reducira udio "elementa-problema" te ga podređuje "elementu-teoremu".⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ Tako Pierre Boulez razlikuje dvije vrste prostora-vremena u glazbi: u izbrazdanom prostoru takt može biti pravilan ili nepravilan, ali je uvijek odrediv, dok se u glatkom prostoru prekid ili otklon "može ostvariti bilo gdje", usp. *Penser la musique d'aujourd'hui*, Gonthier, Pariz, 1963, str. 95-107.

⁴⁰⁶ Grčka je geometrija duboko obilježena suprotstavljenošću tih dvaju polova, teoremskog i problemskog, te relativnom pobjedom prvoga: u *Komentarju prve knjige Euklidovih Elemenata* Proklo analizira razliku između tih polova, a kao njen primjer navodi opoziciju između Speusipa i Menehma. Otada, matematika će uvijek biti protkana tom napetošću. Na primjer, aksiomatski element sučeljava se s problemskom, "intuicionističkom" ili "konstruktivističkom" strujom koja ističe vrlo drukčiji izračun problemâ od aksiomatike i svakog teoremskog pristupa: usp. Georges Bouligand, *Le déclin des absolus mathématique-logiques*, Ed. d'Enseignement Supérieur, Pariz, 1949.

Ta arhimedska znanost, ili to poimanje znanosti, bitno je povezana s ratnom mašinom: *problemata* su sâma ratna mašina, neodvojivi od kosih ravni, prijelaza na limes, vrtloga i projekcija. Ratna mašina kao da se projicira u apstraktno znanje, formalno različito od onoga koje podvaja državni aparat. Cjelokupna nomadska znanost kao da se razvija ekscentrično, vrlo različita od kraljevskih ili imperijalnih znanosti. Štoviše, tu nomadsku znanost neprestano “zaprečuju”, inhibiraju ili zabranjuju zahtjevi i uvjeti državne znanosti. Pobijeden od rimske države, Arhimed postaje simbol.⁴⁰⁷ Dvije znanosti razlikuju se po načinu formalizacije, a državna znanost neprestano nameće svoj oblik suverenosti invencijama nomadske znanosti. Od nje zadržava samo ono što može privlastiti, dok ostalo pretvara u skup strogo ograničenih napatka bez bilo kakva stvarnog znanstvenog statusa, ili je naprosto zatomi i zabranjuje. “Učenjak” nomadske znanosti kao da se nalazi između čekića i nakovnja: između ratne mašine koja ga hrani i nadahnjuje i države koja mu nameće poredak razlogâ. Lik *inženjera* (a osobito vojnog inženjera), sa svom svojom ambivalentnosti, baca svjetlo na tu situaciju. Najznačajniji su možda granični fenomeni u kojima nomadska znanost vrši pritisak na državnu znanost, a državna znanost zauzvrat privlaćuje i preobraćava elemente nomadske znanosti. To vrijedi za umijeće taborenja, “kastrametaciju”, koja je odvajkada uvodila u igru projekcije i kose ravni: privlaćujući tu dimenziju ratne mašine, država je pritom nužno podvrgava civilnim i metričkim pravilima što strogo ograničavaju, kontroliraju i lokaliziraju nomadsku znanost, te joj onemogućuju da ima posljedice na cijelo društveno polje (Vauban je u tome pogledu poput Arhimedove replike, i doživljava sličan poraz kao on). To vrijedi za deskriptivnu i projektivnu geometriju, koje kraljevska znanost želi pretvoriti u puku praktičku ovisnost o analitičkoj, takozvanoj višoj geometriji (odakle dvosmislena situacija Mongea ili Ponceleta kao “učenih”).⁴⁰⁸ Isto vrijedi i za diferencijalni račun, koji je dugo imao paraznanstveni status,

⁴⁰⁷ Paul Virilio, *L'insécurité du territoire*, Stock, Pariz, 1975, str. 120: “Znamo da se s Arhimedom završilo mladenačko doba geometrije, geometrije kao slobodnoga stvaralaškog istraživanja. (...) Mač rimskog vojnika prezeo je njenu nit, kako kaže predaja. Ubijajući geometrijsko stvaralaštvo, rimska je država položila temelje geometrijskom imperijalizmu Zapada.”

⁴⁰⁸ S Mongeom i osobito Ponceletom, ograničenja osjetilnog ili čak prostornog predočavanja (izbrazdani prostor) posve su nadidena, ali ne toliko u smjeru simboličke moći (*puissance*) apstrakcije koliko u smjeru transspacijalne ili transintuicijske imaginacije (kontinuitet). Vidi Brunschvicgov komentar na Ponceleta, *Les étapes de la philosophie mathématique*, P.U.F., Pariz, 1947.

proglašen “gotičkom hipotezom”: kraljevska znanost priznavala mu je samo vrijednost prikladne konvencije ili utemeljene fikcije. Veliki državni matematičari trudili su se učvrstiti njegov status, ali upravo pod uvjetom da ga se očisti od svih dinamičkih pojmova kao što su postajanje, heterogenost, infinitezimalno, prijelaz na limes, neprekidna varijacija itd., te da mu se nametnu civilna, statička i redna pravila (Carnotova dvosmislena situacija u tome pogledu). Konačno, to vrijedi i za hidraulički model, jer i sâma država dakako ima potrebu za hidrauličkom znanosti (ne treba se vraćati na Wittfogelove teze o važnosti opsežnih hidrauličkih radova za carstvo). Ali ta potreba ima vrlo drukčiji oblik, jer državi je potrebno podvrgnuti hidrauličku silu vodovima, cijevima, nasipima što sprečavaju turbulenciju, prisiljavaju kretanje da ide od jedne točke do druge, sâm prostor da bude izbrazdan i mjereno, tekućinu da ovisi o čvrstom tijelu, a tok da se odvija paralelnim laminarnim slojevima. Hidraulički model nomadske znanosti i ratne mašine sastoji se, nasuprot tomu, u turbulencijskom širenju glatkim prostorom, proizvodnji kretanja koje zauzima prostor i istodobno utječe na sve njegove točke umjesto da bude zauzet prostorom kao u mjesnom kretanju koje ide od jedne do druge točke.⁴⁰⁹ Demokrit, Menemo, Arhimed, Vauban, Desargues, Bernoulli, Monge, Carnot, Poncelet, Perronet itd: svaki put potrebna je čitava monografija da bi se razjasnila posebna situacija tih učenjaka kojima se državna znanost okorišćuje samo ako ih sputa, disciplinira, zatomi njihove društvene ili političke koncepcije.

More kao glatki prostor itekako je specifičan fenomen ratne mašine. Kao što pokazuje Virilio, na moru se postavlja problem *fleet in being*, to jest, zadatka zauzimanja otvorenog prostora vrtložnim kretanjem čiji učinak može iskrsnuti u bilo kojoj točki. U tome pogledu, nedavna istraživanja ritma i podrijetla tog pojma ne uspijevaju nas posve uvjeriti. Tvrdi se, naime, da ritam nema nikakve veze s kretanjem valova, već označava “formu”

⁴⁰⁹ Michel Serres (*La naissance de la physique*, str. 105-107) iz tog motrišta analizira oprečnost između Alemberta i Bernoullija. Općenitije govoreći, riječ je o razlici između dvaju modela prostora: “Sredozemni bazen pati od oskudice vode, i njegov je vladar onaj koji se bavi odvodnjom. Tako je nastao taj fizikalni svijet u kojem odvod ima toliku važnost i u kojem klinamen izgleda kao sloboda jer upravo je on sam ta turbulencija što odbacuje prisilni protok. To je neshvatljivo za znanstvenu teoriju, neshvatljivo za gospodara voda... U tome počiva veličina Arhimedova lika: gospodar plutajućih tijela i vojnih strojeva.”

općenito i, specifičnije, formu “mjerljivog, metričkog” kretanja.⁴¹⁰ Ali ritam nikada nije isto što i metar. Iako je atomist Demokrit jedan od autora koji govore o ritmu u značenju forme, ne treba smetnuti s uma da on to čini u vrlo određenim uvjetima fluktuacije i da atomske forme tvore ponajprije velike nemetričke skupove, glatke prostore kao što su zrak, more ili čak zemlja (*magnaes res*). Postoji, naravno, i mjerljivi, metrički ritam povezan s protjecanjem rijeke između svojih obala ili s formom nekog izbrazdanog prostora. Ali postoji i bezmjerni ritam, povezan s otjecanjem toka, to jest, s načinom na koji tekućina zauzima glatki prostor.

Tu suprotstavljenost ili, bolje, napetost-liches između dviju znanosti, nomadske znanosti ratne mašine i kraljevske znanosti države, nalazimo u različitim momentima i na različitim razinama. Istraživanja Anne Querrien omogućuju nam da ukažemo na dva takva momenta: jedan je gradnja gotičkih katedrala u 11. stoljeću, drugi gradnja mostova od 17. do 19. stoljeća.⁴¹¹ Gotici je naime svojstvena težnja da se grade dulje i više crkve od romaničkih. Uvijek sve dalje, sve više... Ali ta razlika nije samo kvantitativna, već označava kvalitativnu promjenu: statički odnos između forme i materije teži ustupiti mjesto dinamičkom odnosu između materijala i sile. Klesanje je ono što kamen pretvara u materijal kadar primati i usklađivati sile potiska (*forces de poussée*) te konstruirati više i dulje lukove. Luk više nije forma, već linija neprekidne varijacije kamenja. Gotika kao da je osvojila glatki prostor, dok je romanika djelomice ostala u izbrazdanom prostoru (gdje je svod ovisio o naslojavanju usporednog kamenja). No, klesanje je neodjeljivo od, s jedne strane, ravni projekcije na razini tla, koja funkcionira kao granična ravan, i niza uzastopnih aproksimacija (četvorenje) ili dovođenja u varijaciju voluminoznog kamenja s druge. Naravno, temelj za to tražio se u Euklidov teoremskoj znanosti: brojke i ekvacije smatrale su se inteligibilnom formom sposobnom organizirati površine i obujme. No, prema legendi, Bernard iz Clairvauxa brzo je odustao od pothvata smatrajući ga odveć “teškim”, te je pribjegao specifičnosti operativne, projektivne i deskriptivne, arhimske geometrije definirane kao niža (manjinska) znanost, mategrafija više nego

⁴¹⁰ Usp. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, “La notion de rythme dans son expression linguistique”, str. 327-375. Taj tekst, koji se često smatra ključnim, čini nam se upitnim jer se poziva na Demokrita i atomizam a da ne vodi računa o hidrauličkom problemu te stoga što ritam pretvara u “sekundarnu specijalizaciju” tjelesne forme.

⁴¹¹ Anne Querrien, *Devenir fonctionnaire ou le travail de l'Etat*, Cerfi, Pariz. Referiramo se na tu knjigu, kao i na neobjavljena autoričina istraživanja.

matelologija. Njegov kalfa, redovnik-klesar Garin iz Troyesa, slijedi operativnu logiku kretanja koja omogućuje “upućenome” da crta, a zatim i kleše obujme “prodirući u prostor”, te radi tako da “crta reza potisne brojku” (*le trait pousse le chiffre*).⁴¹² Ovdje se ne reprezentira, već se začinje i prolazi-kroz. Tu znanost ne odlikuje toliko odsutnost jednadžbi koliko vrlo drukčija uloga koju poprimaju: umjesto da budu apsolutne forme koje organiziraju materiju, njih materijal “generira” kao “potiske” (*poussées*) u kvalitativnom izračunu optimalne vrijednosti. Cjelokupna arhimska geometrija dosegla je svoj najviši izraz, ali i došla do privremenog zastoja, sa zapanjujućim sedamnaestostoljetnim matematičarom Desarguesom. Kao većina ljudi njegova soja, Desargues je malo pisao, ali je svojim djelovanjem izvršio velik utjecaj i za sobom ostavio skice, nabačaje i projekte usredotočene na probleme-događaje: “pouka tame”, “nacrt projekta za rezanje kamenja”, “nacrt projekta za hvatanje ukoštac s događajima susretâ čunja i ravni”... No, Desarguesa je osudio pariški *parlement* i suprotstavio mu se kraljev tajnik: njegovi eksperimenti s perspektivom bili su zabranjeni.⁴¹³ Kraljevska ili državna znanost trpi klesanje i privlašćuje ga samo posredstvom *šablona* (suprotnost četvorenju), u uvjetima koji obnavljaju prvenstvo utvrđenog modela forme, znamenke i metra. Kraljevska znanost trpi i privlašćuje samo statičku perspektivu, podvrgnutu središnjoj crnoj rupi koja joj oduzima svaku heurističku i ambulatornu sposobnost. No, udes ili događaj što ga predstavlja Desargues isti je onaj što se kolektivno očitovao u gotičkim “kalfama”. Jer ne samo da je, u svome imperijalnom obliku, Crkva osjetila potrebu da strogo kontrolira kretanje te nomadske znanosti – povjerivši templarima zadaću da utvrde njene lokacije i njene objekte, da upravljaju gradilištima i discipliniraju gradnju – nego se, u svome kraljevskom obliku, sekularna država s još većom snagom okrenula protiv samih templara i osudila bratovštine kalfi, iz raznoraznih razloga od kojih se barem jedan tiče zabrane te operativne ili niže geometrije.

Ima li Anne Querrien pravo kad nalazi još jedan odjek iste priče u slučaju gradnje mostova u 18. stoljeću? Naravno, prilike su tada bile posve drukčije, jer je podjela rada prema državnim normama već bila gotova i općeprihvaćena stvar. No, činjenica je da su se u državnom sektoru zaduženom za mostove i ceste kopneni putovi nalazili pod čvrsto centraliziranom ad-

⁴¹² Usp. Raoul Vergez, *Les illuminés de l'art royal*, Julliard, Pariz, 1976.

⁴¹³ Gerard Desargues, *Oeuvres*, Leiber, Pariz, 1864. (vidi i tekst Michela Chaslesa, koji utvrđuje kontinuitet između Desarguesa, Mongea i Ponceta kao “utemeljitelja novovjekovne geometrije”).

ministracijom, dok su mostovi još bili predmetom djelatna, dinamičkog i kolektivnog eksperimentiranja. Trudaine je organizirao neobične, otvorene “generalne skupštine” u svojoj kući. Perronet se nadahnjivao podatnim modelom koji je potjecao s Istoka: most ne smije priječiti ili ometati tok rijeke. Težini mosta, izbrazdanom prostoru debelih i pravilnih stupova suprotstavio je stanjivanje i diskontinuiranost stupova, segmentaciju lukova, lakoću i neprekidnu varijaciju cjeline. Ali njegov je pokušaj ubrzo naišao na načelni otpor: imenovavši Perroneta ravnateljem škole, i slijedeći čestu proceduru, država je inhibirala eksperimentiranje više nego što ga je okrunila. Cjelokupna povijest Škole mostova i cesta (L’Ecole des ponts et chaussées) pokazuje kako je to staro, pučko “tijelo” s vremenom postalo podređeno Školi rudarstva, Školi javnih radova i Politehničkoj školi, kako su se njene djelatnosti sve više normalizirale.⁴¹⁴ Tako dolazimo do pitanja: što je to kolektivno *tijelo*? Nedvojbeno, velika državna tijela su diferencirani i hijerarhizirani organizmi koji s jedne strane imaju monopol nad nekom ovlasti ili funkcijom, a s druge strane mjesno raspodjeljuju svoje predstavnike. Imaju poseban odnos prema obiteljima jer povezuju, s oba kraja, obiteljski i državni model, te sebe smatraju “velikim obiteljima” dužnosnika, činovnika, upravitelja ili farmera. Izgleda, međutim, da je u mnogim od tih tijela na djelu nešto što se ne uklapa u tu shemu. To nije samo nepopustljiva obrana svojih povlastica. To je i njihova sposobnost – pa makar i karikaturna ili posve izobličena – da sebe uspostave kao ratne mašine, suprotstavljajući državi druge modele, drugu dinamiku, nomadsku ambiciju. Na primjer, postoji vrlo star problem *lobija*, grupe nejasnih obrisa i vrlo dvosmislene pozicije u odnosu prema državi na koju želi “utjecati” te ratnoj mašini koju, iz kojih god razloga, želi promaknuti.⁴¹⁵

Tijelo (corps) je nesvedivo na *organizam*, kao što je kolektivni duh (*esprit de corps*) nesvediv na dušu organizma. Duh nije bolji, ali je hlapljiv, dok je duša težinska, središte je gravitacije. Treba li podsjećati na vojno podrijetlo tijela i njegova “duha”? Ono što je pritom bitno nije “vojno”, već daleko no-

⁴¹⁴ Anne Querrien, pp. 26-27: “Gradi li se država na neuspjehu eksperimentiranja? (...) Država se ne zadržava na gradilištima, njezine gradnje moraju biti kratke. Pribor je načinjen da funkcionira, a ne da se društveno izgrađuje: iz tog motrišta, država poziva na gradnju samo one koji su plaćeni da nešto izvrše ili dovedu u red, i koji su dužni slijediti unaprijed utvrđen model eksperimentiranja.”

⁴¹⁵ O pitanju “Colbertovog lobija”, v. Daniel Dessert i Jean-Louis Journet, “Le Lobby Colbert. Un royaume, ou une affaire de famille?”, *Annales*, 30, br. 6 (studeni-prosinac 1975.), str. 1303-1336.

madsko podrijetlo. Ibn Haldun definira nomadsku ratnu mašinu kao: obitelji ili loze *plus* kolektivni duh. Odnos ratne mašine prema obiteljima vrlo je drukčiji od onoga države. Umjesto temeljne ćelije, obitelj je ovdje grupni vektor: genealogija se prenosi s jedne obitelji na drugu već prema sposobnosti obitelji da u određenom momentu ostvari najveći stupanj “agnatske solidarnosti”. Ovdje, ne određuje javna glasovitost obitelji njeno mjesto u državnome organizmu, već naprotiv, moć (*puissance*) ili skrovita snaga solidarnosti te odgovarajuća genealoška pokretljivost određuju glasovitost u ratnome tijelu.⁴¹⁶ Tu postoji nešto što nema nikakve veze ni s monopolom neke organske moći (*pouvoir*) ni s mjesnim zastupništvom, a što je povezano s mogućnosti (*puissance*) vrtložnog tijela u nomadskom prostoru. Naravno, teško je razmatrati velika tijela moderne države kao arapska plemena. Ono na što želimo ukazati je prije činjenica da kolektivna tijela uvijek imaju rubove ili manjine što rekonstituiraju ekvivalente ratne mašine u ponekad neočekivanim oblicima, u osobitim sklopovima kao što su gradnja mostova ili katedrala, ili izricanje presuda, ili stvaranje glazbe, uspostava znanosti ili tehnike itd. Kolektivno tijelo kapetanâ izražava svoje zahtjeve preko organizacije časnikâ i organizma viših časnika. Uvijek postoje razdoblja kada država kao organizam ima poteškoća s vlastitim tijelima koja su, dok zahtijevaju određene povlastice, i protiv svoje volje prisiljena otvoriti se nečemu što ih nadilazi: kratak revolucionarni čas, eksperimentatorski polet. To je zamršena situacija, gdje svaki put treba napose analizirati tendencije i polove, prirode kretanjâ. Iznenada, učinit će se kako korpus javnih bilježnika stupa poput Arapa ili Indijanaca, e da bi se potom regrupi-

⁴¹⁶ Usp. Ibn Khaldun, *La Muqaddima*, Hachette, Pariz. Jedna od ključnih tema toga remek-djela jest sociološki problem “kolektivnog duha” i njegova dvosmislenost. Ibn Haldun suprotstavlja beduinstvo (kao način života, a ne kao etničku skupinu) i sjedilaštvo ili urbanitet. Prvi aspekt te oprečnosti jest obrnut odnos između javnog i skrivenog: ne radi se samo o skrovitosti beduinske ratne mašine nasuprot javnom karakteru urbanog žitelja države, nego u prvome slučaju “glasovitost” proizlazi iz skrovite solidarnosti dok je u drugome skrovitost podređena zahtjevima glasovitosti. Drugo, beduinstvo uvodi u igru u isti mah veću čistoću i veću pokretljivost loza i njihove genealogije, dok urbanitet raspolaže vrlo nečistim, a u isti mah krutim i utvrđenim podrijetlima: solidarnost nema isti smisao na jednome i na drugome polu. Treće, i najvažnije, beduinske loze mobiliziraju “kolektivni duh” i integriraju se u njega kao nova dimenzija: to je *asabija*, ili pak *iştirak*, riječ od koje dolazi arapski naziv za socijalizam (Ibn Haldun naglašava odsutnost bilo kakve “moći” [*pouvoir*] koja bi bila svojestvena poglavaru plemena – on ne raspolaže nikakvim državnim sredstvom prisile). S druge strane, urbanitet pretvara kolektivni duh u dimeziju moći, te je prilagođuje “autokraciji”.

rao i reorganizirao. Nalik kakvoj komičnoj operi gdje se nikad ne zna što će uslijediti (a ponekad se čak začuje povik: "Policija s nama!")

Husserl govori o protogeometriji koja se odnosi na *nejasne*, odnosno lutajuće ili nomadske morfološke esencije. Te se esencije razlikuju od osjetilnih stvari kao i od idealnih, kraljevskih ili carskih esencija. Znanost koja se njima bavi, protogeometrija, i sama je nejasna, odnosno lutajuća (u doslovnom značenju pridjeva "vagabond"): nije ni neegzaktna poput osjetilnih stvari, ni egzaktna poput idealnih esencija, već je *anegzaktna ali stroga* ("esencijalno a ne akcidentalno neegzaktna"). Krug je organska, idealna, utvrđena esencija, no zaobljenost je nejasna i tečna esencija koja se razlikuje i od kruga i od zaobljenih stvari (posude, kotača, sunca itd.). Teoremska figura je utvrđena esencija, ali njene preobrazbe, izobličenja, ablacije ili augmentacije, sve njene varijacije tvore nejasne ali stroge problemske figure što poprimaju oblik "leće" (*linsenförmig*), "štitca" (*doldenförmig*) ili "zupca" (*gezackt*). Moglo bi se reći da nejasne esencije oslobađaju iz stvari determinaciju koja je više od stvar-nosti (*choséité*), koja je ona *tjelesn-osti* (*corporéité*) i koja možda podrazumijeva i kolektivni duh (*esprit de corps*).⁴¹⁷ No, zašto Husserl to smatra protogeometrijom, nekom vrstom posredovanja a ne čistom znanošću? Zašto za njega čiste esencije ovise o prijelazu na limes, iako svaki prijelaz na limes kao takav pripada neodređenome? Zapravo, ovdje se radi o dvjema formalno različitim koncepcijama znanosti, a ontološki jednom istom polju interakcije u kojemu kraljevska znanost neprestano privlaćuje sadržaje nomadske ili nejasne znanosti a nomadska se znanost neprestano oslobađa sadržajâ kraljevske znanosti. U konačnici, važna je samo neprestano pomična granica. U Husserla (kao i u Kanta, iako u obrnutom smislu, zaobljenost kao "shema" kruga) nalazimo vrlo točnu prosudbu nesvodivosti nomadske znanosti, ali, istovremeno, i brigu čovjeka države ili čovjeka koji zauzima stranu države, za održanje zakonodavnog i ustavotvornog prvenstva kraljevske znanosti. Kad se god ostane na

⁴¹⁷ Glavni Husserlovi tekstovi su Edmund Husserl, *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju*, prev. Željko Pavić, Naklada Breza, Zagreb, 2007, I, § 74, te *Ogled o izvoru geometrije*, prev. Miroslav Prokopijević, Izdavački centar Revija Radničkog sveučilišta Božidar Maslarić, Osijek, 1982. (fr. izd. *L'origine de la géométrie*, s predgovorom Jacquesa Derridaa, P.U.F, Pariz, 1962). O pitanju nejasne ali stroge znanosti upućujemo na formulu Michela Serresa u njegovoj primjedbi na geometrijsku figuru *salinon*: "Ona je stroga, anegzaktna. A ne precizna, egzaktna ili neegzaktna. Samo je metrika egzaktna." (*Naissance de la physique*, str. 29). Knjiga Gastona Bachelarda *Essai sur la connaissance approchée* (Vrin, Pariz, 1927) ostaje najboljim istraživanjem postupaka i procedura koje tvore strogost anegzaktnog i o njihovoj stvaralačkoj ulozi u znanosti.

tom prvenstvu, nomadska se znanost teži prikazati kao predznanstveni ili paraznanstveni ili podznanstveni faktor. A ponajprije postaju neshvatljivi odnosi između znanosti i tehnike, znanosti i prakse, jer nomadska znanost nije puka tehnika ili praksa, već znanstveno polje u kojem se problem tih odnosa postavlja i rješava na posve drukčiji način nego iz gledišta kraljevske znanosti. Država neprestano producira i reproducira idealne krugove, ali potrebna je ratna mašina da se proizvede zaobljenost. Ono što treba, dakle, odrediti jesu vlastita obilježja nomadske znanosti, da bi se shvatilo ujedno zatumljivanje kojem je podvrgnuta i interakcija koja je "sadržava".

Nomadska znanost nema isti odnos prema radu kao kraljevska. Podjela rada u njoj nije manja, nego drukčija. Poznati su nam problemi što ih države uvijek imaju s bratovštinama kalfi, tzv. "*compagnonnages*", putujućim ili nomadskim tijelima zidara, tesara, kovača itd. Smjestiti, sedentarizirati silu rada, regulirati kretanje toka rada, dodijeliti mu kanale i vodove, organizirati korporacije kao organizme, a, što se tiče ostalog, oslanjati se na prisilnu radnu snagu novačenu na licu mjesta (kuluk) ili kod starosjedilaca (karitativne radionice) – to je oduvijek bila jedna od glavnih briga države, koja je za cilj imala suzbiti *skitalaštvo bande* i *nomadstvo tijela* u isti mah. Primjer gotike podsjeća nas i na to da su kalfe mnogo putovale, i tijekom tih putovanja posvuda gradile katedrale, sijale gradilišta na sve strane, raspolažući djelatnom i trpnom *puissance* (pokretljivost i štrajk) koja zacijelo nije odgovarala državama. Odgovor države bio je nadzor gradilišta, uvođenje u sve podjele rada vrhovnog razlikovanja između intelektualnog i manualnog, teorijskog i praktičnog, koje je bilo preslik razlike između "upravitelja" i "upravljanih". I u nomadskim i u kraljevskim znanostima otkrivamo postojanje "ravni", ali ne na isti način. Ravan na razini tla gotičkog kalfe suprotna je metričkoj ravni arhitekta, na papiru i izvan gradilišta. Ravan konzistencije i kompozicije suprotna je ravni organizacije i formacije. Klesanje kamenja četvorenjem suprotno je klesanju pomoću šablona, koje uključuje uspostavu modela za reprodukciju. Moglo bi se reći: ne samo da više nema potrebe za kvalificiranim radom nego se javlja potreba za nekvalificiranim radom, za dequalifikacijom rada. Država ne daje moć (*pouvoir*) intelektualcima ili izrađivačima koncepata, već ih, naprotiv, pretvara u strogo ovisan organ koji ima samo zamišljenu autonomiju, ali je dostatan da oduzme svaku moć (*puissance*) onima koji sada samo reproduciraju ili implementiraju. No, to ne zaštićuje državu od suočavanja s drugim poteškoćama, naime s tim tijelom intelektualaca koje je sama proizvela, ali koje sada postavlja nove nomadske i političke zahtjeve. U svakom slučaju, ako je država neprestano primorana suzbijati manjinske i nomadske znanosti, ako se suprotstavlja nejasnim

esencijama, operativnoj geometriji crte reza, to nije zbog neegzaktnog ili nesavršenog sadržaja tih znanosti ni zbog njihova magijskog ili inicijacijskog karaktera, već zbog toga što one podrazumijevaju podjelu rada koja se suprotstavlja normama države. Razlika nije izvanjska: način na koji neka znanost, ili neko poimanje znanosti, participira u organizaciji društvenog polja, a osobito način na koji uvodi stanovitu podjelu rada, čini dio same te znanosti. Kraljevska je znanost neodjeljiva od "hilemorfističkog" modela koji podrazumijeva istodobno formu što organizira materiju i materiju pripremljenu za formu. Već se više puta pokazalo kako ta shema ne potječe toliko od tehnologije ili života koliko od društva podijeljenog na upravitelje i upravljane, a kasnije na intelektualne i manualne radnike. Nju odlikuje to da je materija u cijelosti pripisana sadržaju, dok forma u cijelosti prelazi u izraz. Čini se da je nomadska znanost neposrednije prijemljivija na svezu sadržaja i izraza kao takvih, gdje svaki od tih dvaju termina ima materiju i formu. Tako za nomadsku znanost materija nikada nije pripremljena, dakle i homogenizirana materija, već ona esencijalno u sebi nosi singularnosti (koje tvore formu sadržaja). A ni izraz nije formalan, već je neodjeljiv od pripadajućih značajki (koje tvore materiju izraza). Kao što ćemo vidjeti, riječ je o posve drukčijoj shemi. Određenu ideju o toj situaciji dobivamo uzmemo li u obzir općenitiji značaj nomadske umjetnosti, gdje dinamička sveza nositelja i ukrasa zamjenjuje dijalektiku materije i forme. Sa stajališta te znanosti, dakle, koja se pokazuje umjetnošću i tehnikom u isti mah, podjela rada itekako postoji, ali ne usvaja dvojnost forma-materija (čak i u slučaju biunivočnih korespondencija). Umjesto toga, ona *slijedi* sveze između singularnosti materije i značajki izraza te se uspostavlja na razini tih sveza, koje mogu biti prirodne ili prinudne.⁴¹⁸ Posrijedi je drukčija podjela rada i društvenoga polja posredstvom rada.

Ta dva znanstvena modela trebalo bi dovesti u opreku onako kako je to učinio Platon u *Timeju*.⁴¹⁹ Jedan bi se mogao nazvati *Compars*, drugi *Dis-*

⁴¹⁸ Gilbert Simondon uvelike je produbio analizu i kritiku hilemorfističke sheme i njenih društvenih pretpostavki ("forma odgovara onome što je čovjek koji zapovijeda mislio u sebi i što mora izraziti na pozitivan način dok izdaje naređenja: forma, dakle, pripada redu izrazivog"). Toj materija-forma shemi Simondon suprotstavlja dinamičku shemu, materiju obdarenu singularnostima-silama ili energijskim uvjetima za neki sustav. Iz toga proizlazi posve drukčije poimanje odnosa između znanosti i tehnologije. Usp. *L'individu et sa genèse physico-biologique*, P.U.F., Pariz, 1964, str. 42-56.

⁴¹⁹ U *Timej* 28-29, Platon na trenutak razmatra mogućnost da Postajanje nije samo neizbježna odlika preslikâ ili reprodukcija, već da je i samo model koji konkurira

pars. *Compars* je zakonski ili legalistički model preuzet od kraljevske znanosti. Potraga za zakonima sastoji se u izdvajanju konstanti, čak i ako su te konstante samo odnosi između varijabli (jednadžbe). Nevarijabilna forma varijabli, varijabilna materija invarijante jest ono na čemu se temelji hilemorfistička shema. Ali *dispars* kao element nomadske znanosti povezan je s materijalima i silama više nego s materijom i formom. Više se ne radi točno o izdvajanju konstanti na osnovi varijabli, već o dovođenju samih jednadžbi u stanje neprekidne varijacije. Postoje li još jednadžbe (ekvacije), to su sada adekvacije, inekvacije, diferencijalne jednadžbe nesvedive na algebarsku formu i neodjeljive od osjetilnog zora varijacije. One dohvaćaju ili determiniraju singularnosti materije umjesto da konstituiraju opću formu. One ostvaruju individuacije s pomoću događaja ili haecceiteta, a ne s pomoću "objekta" kao sačinjenog od materije i forme: nejasne esencije nisu drugo nego haecceiteta. U svakom pogledu, tu postoji suprotstavljenost *logosa* i *nomosa*, zakona i *nomosa*, koja navodi na zaključak da zakon još suviše "miriše na moral".⁴²⁰ No, to ne znači da zakonski model ne pozna je sile, igru sila. To se jasno očituje u homogenom prostoru koji odgovara *comparsu*. Homogeni prostor nipošto nije glatki prostor, već je, naprotiv, forma izbrazdanog prostora. Prostor *stupova*. Izbrazdan je padom tijelâ, okomicama težine, raspodjelom materije u usporedne plohe, slojnim ili listastim kretanjem toka. Upravo su te usporedne okomice oblikovale neovisnu dimenziju sposobnu da se posvuda širi, da formalizira sve druge dimenzije, brazda svaki prostor u svim smjerovima i tako ga učini homogenim. Okomita udaljenost između dvije točke pruža način usporedbe za vodoravnu udaljenost između druge dvije točke. Sveopća privlačnost postaje zakonom svakog zakona jer regulira biunivočnu korespondenciju između dvaju tijela. A uvijek kad bude otkrila neko novo polje, znanost će ga pokušati formalizirati na isti način kao polje gravitacije. Čak je i kemija postala kraljevskom znanošću putem teorijske razrade pojma teže. Euklidski prostor ovisi o čuvenom aksiomu o paralelama, ali te su paralele u prvom redu težinske i korespondiraju silama što ih gravitacija vrši nad svim elementima tijela za koje se pretpostavlja da ispunjava taj prostor. Hvati-

Istovjetnom i jednoobličnom. Tu pretpostavku navodi samo kako bi je obeskrjepio. Jer, činjenica jest da ako je postajanje model, ne samo da dvojnost modela i preslika, modela i reprodukcije, nužno iščezava nego i sami pojmovi modela i reprodukcije teže izgubiti svako značenje.

⁴²⁰ Friedrich Nietzsche, *Volja za moć*, § 630, II, pogl. "Mehaničko tumačenje svijeta". (Prev.)

šte (*point d'application*) rezultante svih tih usporednih sila ostaje invarijantnim kad se promijeni njihov zajednički smjer ili okrene tijelo (*gravitacijsko središte*). Ukratko, čini se da je težinska sila temelj slojnog, izbrazdanog, homogenog i usredišnjelog prostora. Ona omogućuje pojavu takozvanih metričkih ili arborescentnih mnogostrukosti, čije su veličine neovisne o situacijama te se izražavaju uz pomoć jedinica ili točaka (kretanja od jedne do druge točke). Nisu se zbog metafizičkih, već uistinu znanstvenih razloga znanstvenici u 19. stoljeću često pitali ne mogu li se sve sile svesti na gravitaciju, ili, točnije, na formu privlačnosti koja joj daje sveopću vrijednost (stalni odnos za sve varijable), biunivočni doseg (svaki put dva tijela, ne više njih). To je forma unutarnjosti svake znanosti.

Nomos ili *dispars* je posve drugačiji. Ne u smislu da druge sile opovrgavaju gravitaciju ili pobijaju privlačnost. No, premda im nisu suprotstavljene, one ne proistječu iz njih, ne ovise o njima, već svjedoče o događajima koji su uvijek suplementarni ili imaju "varijabilne attribute". Uvijek kad se neko *polje* otvori znanosti, u uvjetima zbog kojih postaje znatno važnijim pojmom od pojma forme ili objekta, to se *polje* isprva pokazuje nesvedivim na privlačnost i model težinskih sila, premda im ne protuslovi. Ono izražava "još-k-tome", stanovit višak, te se ustanovljuje u tome višku, u tome otklonu. Kemija je učinila presudan korak naprijed tako što je sili teže nadodala spojeve druge vrste, na primjer električne, koji su preobrazili karakter kemijskih jednadžbi.⁴²¹ Ali primjećujemo da su i najneznatnija razmatranja brzine uvela razliku između okomitog pada i krivocrtnog kretanja ili, općenitije, između pravca i krivulje, u diferencijalnim vrstama klinamena ili najmanjeg otklona, minimalnog viška. Glatki prostor jest upravo prostor najmanjeg otklona: stoga u njemu postoji homogenost samo između dvije beskonačno blize točke, a spajanje područjâ blizine odvija se neovisno o svakome unaprijed određenom putu. To je prostor kontakta, malih taktilnih ili manualnih doticaja, a ne većma vizualan prostor kao što je bio izbrazdani Euklidov prostor. Glatki prostor je *polje* bez vodova i kanala. *Polje*, glatki heterogeni prostor, prigrbljuje vrlo osobitu vrstu mnogostrukosti:

⁴²¹ Ustvari, situacija je očito složenija, a težina nije jedino obilježje dominantnog modela: toplina se nadodaje težini (već je u kemiji izgaranje pridruženo teži). No, kako bilo da bilo, središnje je pitanje bilo u kojoj se mjeri "termičko polje" udaljava od težinskog prostora, ili se, naprotiv, u njega integrira. Tipični primjer toga nalazimo kod Mongea: on počinje tako što razmatra toplinu, svjetlost i elektricitet kao "varijabilne attribute tijelâ" kojima se bavi "specijalna fizika", za razliku od opće fizike koja se bavi protežnošću, gravitacijom i kretanjem. Monge tek kasnije sjedinjuje sva polja podvođeci ih pod opću fiziku (Anne Querrien).

nemetričke, acentrične, rizomske mnogostrukosti što zauzimaju prostor a da ga ne "računaju" i koje se mogu "istraživati samo tako što se po njima korača". One ne ispunjavaju vizualni uvjet da ih se može promatrati s neke točke u prostoru koja im je izvanjska. Tako se sustav zvukova ili čak boja suprotstavlja euklidskom prostoru.

Kada suprotstavljamo brzinu i sporost, hitro i tromo, *Celeritas* i *Gravitas*, u tome ne treba vidjeti kvantitativnu opreku, ali ni mitološku strukturu (iako je Dumézil ukazao na znatnu mitološku važnost te opreke, upravo u odnosu prema državnom aparatu i njegovoj prirodnoj "teži"). Ta je opreka u isti mah kvalitativna i znanstvena utoliko što brzina nije samo apstraktno obilježje kretanja općenito, već je inkarnirana u pokretnom tijelu koje se otklanja, ma koliko neznatno, od svoje linije pada ili teže. *Sporo* i *brzo* nisu kvantitativni stupnjevi kretanja, nego dva tipa kvalificiranog kretanja, kakva god bila brzina prvoga i zaostalost drugoga. Za tijelo koje isпустimo i koje pada, ma koliko brzo, nećemo strogo uzevši reći da posjeduje brzinu, već sporost koja beskonačno opada prema zakonu padajućih tijela. Slojno kretanje koje brazda prostor i ide od jedne točke do druge je tromo, no brzinu, hitrost, može imati samo kretanje koje se otklanja do minimalne vrijednosti te uslijed toga poprima vrtložni oblik zauzimajući glatki prostor, zapravo ocrtavajući sâm glatki prostor. U tome prostoru, materijal tok više se ne može razdijeliti na usporedne slojeve, a kretanje se više ne može ograničiti na biunivočne odnose između točaka. U tome pogledu, kvalitativna oprečnost između teže i hitrosti, teškog i laganog, sporog i brzog nema ulogu znanstvene determinacije koja se može kvantificirati, nego uvjeta koekstenzivnog sa znanošću koji upravlja ujedno odjeljivanjem i miješanjem dvaju modela, njihovim možebitnim prožimanjem, dominacijom jednoga nad drugim, njihovom alternativom. Michel Serres upravo u kategorijama alternative, i bez obzira na prirodu miješanjâ i kompozicija, sriče najbolju formulu: "Fizika se svodi na dvije znanosti: opću teoriju putova i staza, i globalnu teoriju valova"⁴²²

Trebalo bi razlikovati dvije vrste znanosti ili znanstvenih postupaka: jedna se sastoji u "reproduciranju", a druga u "slijeđenju". Jedna pripada reprodukciji, iteraciji i reiteraciji; druga pripada itineraciji, i skup je putujućih znanosti. Itineracija se odviše olako svodi na uvjet tehnologije ili primjene verifikacije znanosti. Ali tomu uopće nije tako: *slijediti nipošto nije isto što i reproducirati*, i nikad se ne slijedi da bi se reproduciralo. Ideal reprodukcije, dedukcije ili indukcije dio je kraljevske znanosti, u svako

⁴²² Michel Serres, *op. cit.*, str. 65.

doba, na svakom mjestu, te se prema razlikama doba i mjesta odnosi kao prema mnoštvu varijabli čiji zakon otkriva upravo njihovu stalnu formu: da bi se u težinskom i izbrazdanom prostoru zbivali isti fenomeni dostaje imati iste uvjete ili isti stalni odnos između različitih uvjeta i promjenljivih fenomena. Reproduciranje uključuje postojanost utvrđene točke *gledišta*, koja je izvanjska reproduciranom: s obale gledati protok rijeke. No, slijeđenje je nešto drugo od ideala reprodukcije. Ne bolje, nego drukčije. Primorani smo slijediti kad tragamo za "singularnostima" materije ili, bolje, materijala, a ne za otkrićem forme; kad izmaknemo sili teže i uđemo u polje brzine; kad prestanemo promatrati tijek slojnog toka u određenom smjeru i kad nas odnese vrtložni tok; kad se upustimo u neprekidnu varijaciju varijabli, umjesto da iz njih izvlačimo konstante itd. Tu se radi o dva posve različita smisla Zemlje: prema zakonskom modelu, neprestano se reteritorijaliziramo na jednoj točki gledišta, u jednoj domeni, na osnovi skupa stalnih odnosa. No, prema putujućem modelu proces deteritorijalizacije konstituira i proširuje sâm teritorij. "Idi sad do svojih biljki i donesi mi obje. Otiđi prvo do svoje stare biljke i pažljivo promatraj brazdu koju je napravila kiša. Do sada je kiša sigurno već daleko odnijela sjemenke. Gledaj gdje su pukotine (*zanjitas*) nastale od otjecanja vode i po njima odredi smjer kretanja vode. Potom nađi biljku koja raste na najudaljenijoj točki od tvoje biljke. Sve vražje trave koje rastu između, su tvoje. Kasnije, kad sjemenke dozriju, možeš povećati svoje područje..."⁴²³ *Postoje putujuće znanosti koje se sastoje u slijeđenju toka u vektorskom polju gdje se singularnosti raspodjeljuju poput mnoštva "akcidenata" (problema)*. Na primjer: zašto je primitivno zlatarstvo nužno putujuća znanost, koja kovačima daje gotovo nomadski status? Moglo bi se prigovoriti da se u tim primjerima ipak ide od jedne točke do druge (iako su to singularne točke) posredstvom kanala, te da tok ostaje razdjeljiv u slojeve. Ali to je točno samo utoliko što su putujući postupci i procesi nužno povezani s izbrazdanim prostorom, uvijek formalizirani od strane kraljevske znanosti koja ih lišava njihova modela, podvrgava vlastitom modelu te im dopušta postojati samo kao "tehnologija" ili "primijenjena znanost". U pravilu, gladak prostor, vektorsko polje, nemetrička mnogostrukost uvijek su prevodivi, i nužno se prevode u neki "compar": to je temeljna operacija kojom se u svakoj točki glatkog prostora neprestano uspostavlja i nanovo uspostavlja tangentni euklidski prostor obdaren dostatnim brojem dimenzija, i kojom se ponovo uvodi paralelizam dvaju vektora, pristupajući mnogostrukosti kao uronjenoj u taj homogeni

⁴²³ Carlos Castaneda, *Učenje Don Juana*, prev. Nada Vučinić, VBZ, Zagreb, 1996, str. 120.

i izbrazdani prostor reprodukcije, umjesto da nastavi slijediti "koračajuće istraživanje".⁴²⁴ To je pobjeda *logosa*, ili zakona, nad *nomosom*. No, složenost te operacije svjedoči otporima što ih ona mora svladati. Kad god se putujući postupak i proces povežu s vlastitim modelom, točke se vraćaju u svoj položaj singularnosti što isključuju svaku biunivočnu relaciju, tok povraća svoj krivocrtni i vrtložni oblik koji isključuje svaki paralelizam vektorâ, glatki prostor ponovo zadobiva svojstva kontakta zbog kojih više ne može biti homogen i izbrazdan. Uvijek postoji struja što putujućim znanostima onemogućuje da se posve interioriziraju u reprodukcijским kraljevskim znanostima. A postoji i vrsta putujućeg znanstvenika s kojim se državni znanstvenici neprestano bore ili se s njime udružuju, pa čak i tako što mu nude niže mjesto u zakonskom sustavu znanosti i tehnologije.

Ne radi se o tome da su putujuće znanosti prožetije iracionalnim procedurama, misterijem i magijom. To postaju tek kad zastare. A s druge strane, kraljevske se znanosti također uvelike okružuju svećeništvom i magijom. Suparništvo dvaju modela više otkriva nepredodređenost putujuće ili nomadske znanosti u preuzmanju autonomne vlasti, pa ni u autonomnom razvoju. One za to nisu sposobne jer sve operacije podvrgavaju osjetilnim uvjetima intuicije i konstrukcije: *slijediti* tok materije, *ocrtavati* i *povezivati* glatki prostor. Sve je uklopljeno u objektivnu zonu fluktuacije koja se poklapa sa sâmom stvarnošću. Ma koliko istančana ili stroga, "aproksimativna spoznaja" ostaje podčinjenom osjetilnim i opažajnim prosudbama zbog kojih se više problema postavlja nego što ih se rješava: problematika ostaje njen jedini modus. Nasuprot tomu, kraljevskoj je znanosti i njenoj teoremskoj ili aksiomatskoj moći svojstveno da izuzima sve operacije iz uvjetâ intuicije te ih pretvara u prave intrinzične koncepte ili "kategorije". Zbog toga deteritorijalizacija u toj znanosti uključuje reteritorijalizaciju na aparatu koncepata. Bez toga kategoričkog, apodiktičkog aparata, diferencijalne operacije bile bi prisiljene pratiti razvoj fenomena. Štoviše, kad bi se eksperimenti obavljali na otvorenom, a konstrukcije na razini tla, nikad ne bismo raspolagali koordinatama koje bi im omogućavale da se uspostave kao postojani modeli. Neki od tih zahtjeva prevode se u kategorijama "sigurnosti": dvije katedrale u Orléansu i Beauvaisu urušile su se kon-

⁴²⁴ Albert Lautman vrlo je jasno pokazao kako, na primjer, Riemannovi prostori prihvaćaju euklidsku spregu tako da je u svako vrijeme moguće definirati paralelizam dvaju obližnjih vektora. Stoga, umjesto da se mnogostrukost istražuje koračanjem po mnogostrukosti, ona se smatra "kao uronjenom u euklidski prostor s dostatnim brojem dimenzija", usp. *Les schémas de structure*, Hermann, str. 23-24, 43-47.

cem 12. stoljeća, a nadzorne izračune teško je primijeniti na konstrukcije putujuće znanosti. No, iako sigurnost tvori temeljni dio teorijskih normi države, kao i političkog ideala, posrijedi je i nešto drugo. Zbog svih svojih postupaka, putujuće znanosti vrlo brzo prekoračuju mogućnosti izračuna: smještajući se u taj višak što nadilazi prostor reprodukcije, brzo nailaze na nepremostive teškoće te vrste, koje eventualno svladavaju operacijom u sâmoj stvarnosti. Za rješenja se smatra da dolaze od skupa djelatnosti koje ih konstituiraju kao neautonomne. Nasuprot tomu, samo kraljevska znanost raspolaže metričkom moći koja definira aparat koncepata ili autonomiju znanosti (uključujući eksperimentalnu znanost). Odatle potreba da se putujućim prostorima pripoji prostor homogenosti, bez kojega bi zakoni fizike ovisili o osobitim točkama u prostoru. No, ne radi se toliko o prijevodu (*traduction*) koliko o ustanovljenju (*constitution*): upravo onom ustanovljenju kojemu putujuće znanosti ne teže i nisu sposobne težiti. U polju interakcije tih dviju znanosti, putujuće znanosti zadovoljavaju se *izumijevanjem problemâ* čije je rješavanje povezano s čitavim nizom kolektivnih i neznanstvenih djelatnosti, ali čije *znanstveno rješenje* ovisi, nasuprot tome, o kraljevskoj znanosti i načinu na koji je ona u prvom redu preobrazila problem uvodeći ga u svoj teoremski aparat i svoju organizaciju rada. To je pomalo poput intuicije i inteligencije u Bergsona, gdje samo inteligencija raspolaže znanstvenim načinima da formalno rješava probleme koje postavlja intuicija, ali koje bi ova bila zadovoljna povjeriti kvalitativnim djelatnostima čovječje naravi koja *slijedi materiju*...⁴²⁵

Problem II: Postoji li način da se mišljenje oslobodi od državnog modela?

Propozicija IV: Izvanjskost ratne mašine konačno posvjedočuje noologija.

Sadržaji mišljenja katkada se kritiziraju jer ih se smatra suviše konformističkima. Ali pitanje je ponajprije ono sâme forme. Kao takvo, mišljenje je već prilagođeno modelu preuzetom od državnog aparata, koji mu utvrđuje svrhe i putove, vodove, kanale, organe, cjelokupni *organon*. Postoji, dakle, slika mišljenja koja pokriva čitavo mišljenje te tvori poseban

⁴²⁵ U Bergsona, između intuicije i inteligencije postoje vrlo složeni odnosi, i one su u stalnoj interakciji. Ovdje bi se moglo uputiti i na Bouligandovu temu: dvojnost dvaju matematičkih elemenata, "problema" i "sveopće sinteze", razvija se samo tako što oni ulaze u polje interakcije gdje sveopća sinteza svaki put iznova utvrđuje "kategorije" bez kojih problem ne bi imao općeg rješenja. Usp. *Le déclin des absolus mathématique-logiques*.

dio "noologije", i koja je poput forme-države razvijene u mišljenju. Ta slika ima dvije glave što odgovaraju dvama polovima suverenosti: *imperium* mišljenja-istine (*penser-vrai*) koji djeluje magijskom hvatnjom, osvajanjem ili vezivanjem, konstituirajući učinkovitost utemeljenja (*mythos*), i republika slobodnih duhova koja djeluje putem sporazuma ili ugovora, konstituirajući zakonodavnu i sudbenu organizaciju kao nositelj sankcije utemeljenja (*logos*). Te dvije glave neprestano interferiraju u klasičnoj slici mišljenja: "republika duhova čiji će knez biti ideja Vrhovnog Bića". One ne interferiraju samo zato što između njih postoji mnoštvo posredovanja ili prijelaza i što prva priprema put drugoj, a druga se služi prvom i čuva je, već i zato što su, antitetičke i komplementarne, one potrebne jedna drugoj. Nije, međutim, isključeno da je, kako bi se prešlo s jedne na drugu, potrebno da se "između" njih zbude događaj posve druge prirode, događaj koji se skriva izvan slike, koji se zbiva vani.⁴²⁶ No, ograničimo li se na sliku, čini se da nije puka metafora govoriti o *imperiumu* istinitog i republici duhova. To je uvjet ustanovljenja mišljenja kao počela ili forme unutarčnosti, kao stratuma.

Lako je vidjeti što mišljenje time dobiva: težinu koju nikada ne bi imalo po sebi, središte zbog kojeg sve, uključujući državu, izgleda kao da opstoji zahvaljujući vlastitoj učinkovitosti ili vlastitoj sankciji. Ali i država dobiva jednako toliko. Naime, razvijajući se tako u mišljenju forma-država dobiva nešto ključno: čitav jedan konsenzus. Samo mišljenje može izmisliti fikciju načelno univerzalne države, uzdignuti državu do načelne univerzalnosti. Vladar kao da je ostao sâm na svijetu, kao da je prekrpio cijelu ekumenu i više nema posla ni sa kime drugim osim s aktualnim ili potencijalnim podanicima. Više nije riječ o moćnim izvanjskim organizacijama ni o bandama tuđinaca: država postaje jedini princip koji odjeljuje buntovne podanike, vraćajući ih u prirodno stanje, i pristajuće podanike, koji sami po sebi sve svode na svoju formu. Kao što je za mišljenje probitačno da se podupire o državu, za državu je probitačno da se širi u mišljenju i da od njega biva sankcionirana kao jedinstvena i univerzalna forma. Posebnost država postala je gotovom činjenicom, kao i njihova možebitna nastranost ili nesavršenost. Jer moderna se država u načelu definira kao "racionalna i razumna

⁴²⁶ Marcel Detienne, u *Les maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Maspero, Pariz, 1973, jasno je istaknuo ta dva pola mišljenja, koja odgovaraju dvama aspektima suverenosti kod Dumézila: magijsko-religijsku riječ despota ili "morskog starca" i riječ-dijalog polisa. Ne samo da se glavni likovi grčkog mišljenja (Pjesnik, Mudrac, Prirodnijak, Filozof, Sofist...) situiraju u odnosu prema tim polovima, već Detienne između njih uvodi posebnu grupu Ratnikâ koja osigurava prijelaz ili razvoj.

organizacija određene zajednice”: jedina posebnost koja preostaje zajednici je unutarnja ili moralna (*duh naroda*), dok u isto vrijeme zbog svoje organizacije nužno teži harmoniji neke univerzalnosti (*apsolutni duh*). Država daje mišljenju formu unutarnjosti, ali mišljenje daje toj unutarnjosti formu univerzalnosti: “cilj globalne organizacije je zadovoljenje razumnih pojedinaca u pojedinačnim slobodnim državama”. Između države i razuma zbiva se neobična razmjena, ali ta je razmjena i analitička propozicija jer se ostvareni razum poistovjećuje s državom *de jure*, kao što je država *de facto* postajanje razuma.⁴²⁷ U takozvanoj novovjekovnoj filozofiji i takozvanoj novovjekovnoj ili racionalnoj državi sve se okreće oko zakonodavca i subjekta. Država mora uvidjeti razliku između zakonodavca i subjekta u formalnim uvjetima koji će mišljenju omogućiti da pojmi njihov identitet. Uvijek se pokoravajte, jer što se više pokoravate više ćete biti gospodari, jer pokoravat ćete se samo čistome razumu, to jest sami sebi... Otkako je sebi dodijelila ulogu temelja, filozofija neprestano blagoslivlja utvrđene moći te preslikava svoj nauk o sposobnostima na organe državne vlasti. *Sensus communis*, jedinstvo svih sposobnosti, kao središte Cogita, jest državni konsenzus uzdignut do apsoluta. To je bila napose velika operacija kantovske “kritike” na koju se hegelijanizam nadovezao i koju je razvio. Kant je neprestano kritizirao loše uporabe kako bi što bolje konsakrirao funkciju. Ne treba se čuditi što je filozof postao javni profesor ili državni službenik. Sve je sređeno čim forma-država nadahne sliku mišljenja. Uz uvjet da se uzvrati za uslugu. Nedvojbeno, sama slika poprima različite obrise ovisno o varijacijama te forme: ona nije uvijek ocrtavala ili označavala filozofa i neće ga uvijek ocrtavati. Moguće je prijeći s magijske na racionalnu funkciju. Pjesnik je u drevnoj imperijalnoj državi mogao imati ulogu dresera slike.⁴²⁸ U novovjekovnim državama sociolog je uspio zamijeniti

⁴²⁷ Postoji desni hegelijanizam koji je još uvijek živ u službenoj političkoj filozofiji i koji vezuje sudbinu mišljenja za državu. Alexandre Kojève (*Tyrannie et sagesse*) i Eric Weil (*Hegel et l'Etat; Philosophie politique*) su njegovi suvremeni predstavnici. Od Hegela do Maxa Webera razvio se čitav jedan pravac razmišljanja o odnosima moderne države i Razuma, ujedno pod njegovim racionalno-tehnološkim i razumno-ljudskim vidom. Na prigovor da je ta racionalnost, već prisutna u drevnoj imperijalnoj državi, optimum samih upravljača, hegelijanci odgovaraju da racionalnost-razumnost ne može postojati bez minimalnog udioništva svijui. No, pret hodno se pitamo nije li sama forma racionalnosti-razumnosti izlučena iz države, na način koji je nužno čini “razložnom”.

⁴²⁸ O ulozu arhajskog pjesnika kao “dužnosnika suverenosti”, usp. Dumézil, *Servius et la Fortune*, str. 64 i pass., i Detienne, str. 17 i pass.

filozofa (na primjer kad su Durkheim i njegovi učenici pokušali nametnuti republici laički model mišljenja). Čak i danas, psihoanaliza pretendira, u svojevrсну magijskom povratu, preuzeti ulogu *Cogitatio universalis* kao mišljenje Zakona. A postoji i mnoštvo drugih suparnika i pretendenata. Noologija, koja nije istovjetna s ideologijom, nije drugo doli proučavanje slika mišljenja i njihove historičnosti. U određenom pogledu, moglo bi se reći da to uopće nije bitno i da mišljenje nikad nije imalo nikakvu težinu osim one podsmjeha vrijedne. No, ono i ne zahtijeva ništa više nego da ga se ne uzme ozbiljno, jer utoliko bolje može misliti umjesto nas i neprestano proizvoditi nove funkcionare, a što ga manje ljudi uzimaju ozbiljno to više misle sukladno onome što želi država. Jer, koji državnik nije sanjao o onoj nemogućoj trici, naime o tome da postane mislilac?

Ali noologija nailazi na protumišljenja čiji su zahvati siloviti, očitovanja diskontinuirana, a postojanje pokretljivo kroz povijest. To su zahvati “privatnog mislioca” nasuprot javnom profesoru: Kierkegaarda, Nietzschea ili čak Šestova. Ma gdje živjeli, njihov je milje stepa ili pustinja. Oni razaraju slike. Nietzscheovo djelo *Schopenhauer kao odgajatelj* možda je najveća kritika upravljena protiv slike mišljenja i njegova odnosa prema državi. “Privatni mislilac” međutim nije odgovarajući izraz jer naglašava unutarnjost, dok je posrijedi *mišljenje vanjskog (pensée du dehors)*.⁴²⁹ Dovesiti mišljenje u nepoređan odnos s vanjskim, sa silama vanjskog, ukratko, pretvoriti mišljenje u ratnu mašinu neobičan je pothvat čije se osobite procedure mogu analizirati kod Nietzschea (na primjer, aforizam je vrlo različit od maksime, jer maksima je u književnoj republici poput organskog državnog akta ili suverena pravorijeka, dok aforizam uvijek čeka svoj smisao od neke nove izvanjske sile, konačne sile koja ga mora osvojiti ili podjarmiti, iskoristiti). Postoji još jedan razlog zbog kojega “privatni mislilac” nije dobar izraz: iako je naime istina da to protumišljenje svjedoči o apsolutnoj samoći, to je vrlo napučena samoća, poput same pustinje, samoća koja je skrivenom niti već povezana s budućim narodom, koja doziva i iščekuje taj narod, opstoji samo zahvaljujući njemu premda ga još nema. “Nedostaje nam ta posljednja sila, u pomanjkanju naroda koji bi nas nosio. Tražimo tu podršku naroda.” Svako je mišljenje od samog početka pleme, suprotnost državi. A takva forma izvanjskosti pripadna mišljenju nipošto nije simetrična formi unutarnjosti. Strogo uzevši, simetrija postoji samo među različitim polovima ili žarištima unutarnjosti. No,

⁴²⁹ Usp. Foucaultovu analizu u vezi s Mauriceom Blanchotom i formom izvanjskosti mišljenja: “La pensée du dehors”, *Critique*, br. 229, lipanj 1966.

forma izvanjskosti mišljenja – sila koja je uvijek izvanjska sebi ili konačna sila, *n*-ta potencija – ni u kom slučaju nije *druga slika* protivna slici što je nadahnjuje državni aparat. Naprotiv, to je sila koja razara sliku *i* njene preslike, model *i* njegove reprodukcije, svaku mogućnost podređivanja mišljenja modelu Istinitog, Pravednog ili Ispravnog (kartezijansko istinito, kantovsko pravedno, hegelovsko ispravno itd.). “Metoda” jest izbrazdani prostor *cogitatio universalis* te ocrta put koji se mora slijediti da bi se došlo od jedne do druge točke. No, forma izvanjskosti uvodi mišljenje u glatki prostor koji je ono prinuđeno zapremati a da ga ne računa, i za koji ne postoji nikakva moguća metoda, nikakva pojmljiva reprodukcija, već samo prijenosi (*relais*), intermezzi, ponovna iskršavanja. Mišljenje je poput Vampira, ono nema sliku, ni za uspostavu modela ni za preslik. U glatkom prostoru Zena, strijela ne ide od jedne točke do druge, nego je sabrana u jednoj, bilo kojoj točki te se teži zamijeniti sa strijelcem i metom. Problem ratne mašine jest problem prijenosa (*relais*), čak i s oskudnim sredstvima, a ne arhitektonski problem modela ili monumenta. Putujući narod prijenosnikâ umjesto uzorna polisa. “Priroda odapinje filozofa u ljude kao neku strijelu, ona ne cilja, no nada se da će se strijela negdje zakačiti. Ali pritom se bezbroj puta vara i zlovoljna je. (...) Umjetnik i filozof su dokazi protiv svrhovitosti prirode u njezinim sredstvima, premda pružaju najsavršeniji dokaz za mudrost njezinih svrha. Oni uvijek pogađaju samo malobrojne, a trebalo bi da pogode sve, a i malobrojni ne bivaju pogođeni onom snagom kojom filozof i umjetnik upućuju svoj metak.”⁴³⁰

Pomišljamo osobito na dva dirljiva (*pathétique*) teksta, u smislu da je u njima mišljenje doista *pathos* (*antilogos* i *antimythos*). Prvi je Artaudov tekst koji nalazimo u njegovim pismima Jacquesu Rivièreu, gdje se objašnjava kako mišljenje djeluje iz *središnjeg sloma*, kako može živjeti samo od vlastite nemogućnosti da poprimi formu jer proizlazi samo iz značajki izraza u materijalu, razvijajući se periferno u čistoj sredini izvanjskosti, ovisno o nepoopćivim singularnostima i nepounutarnjivim okolnostima. Drugi je Kleistov tekst, “O postupnom razvoju misli u govoru” (“Über die allmachliche Verfertigung der Gedanken beim Reden”), u kojemu autor razotkriva sržnu unutarnjost koncepta kao sredstva kontrole, kontrole govora, jezika, ali i kontrole afekata, okolnosti i čak slučaja. Tome suprotstavlja mišljenje kao proces i proceduru, bizaran antiplatonovski dijalog, antidijalog između brata i sestre gdje on govori prije nego što zna o čemu govori, a ona izvršava

⁴³⁰ Friedrich Nietzsche, *Schopenhauer kao odgajatelj*, § 7, prev. Mario Kopic, Matica Hrvatska, Zagreb, 2003.

prijenos prije nego što je shvatila o čemu se radi: to je mišljenje svojstveno *Gemütu*, kaže Kleist, koji postupa kao što general treba postupati u ratnoj mašini ili kao tijelo što se puni električitetom, čistim intenzitetom. “Miješam neartikulirane zvukove, produljujem prijelazne termine, a isto tako upotrebljavam apozicije gdje nisu potrebne.” Uštedjeti na vremenu, a onda se možda odreći ili čekati. Potreba da se nema kontrole nad jezikom, da se bude stranac u vlastitu jeziku, kako bi se govor privukao sebi te “na svijet donijelo nešto neshvatljivo”. Takva je forma izvanjskosti, odnos između brata i sestre, postajanje-ženom mislioca, postajanje-mišljenjem žene: *Gemüt* koji odbija kontrolu, koji tvori ratnu mašinu. Mišljenje koje se hvata u koštac s izvanjskim silama umjesto da bude sabrano u unutarnjoj formi, koje djeluje s pomoću relejâ umjesto da oblikuje sliku, mišljenje-događaj, haecceitet, umjesto mišljenja-subjekta, mišljenje-problem umjesto mišljenja-esencije ili mišljenja-teorema, mišljenje koje se obraća narodu umjesto da sebe smatra ministarstvom. Je li slučajno da se kad god “mislilac” odapne strijelu nađe neki državnik, sjena ili slika državnika koji mu daje savjete i upozorenja te mu želi odrediti “cilj”? Jacques Rivièrè spremno odgovara Artaudu: radite, radite i sve će doći na svoje, pronaći ćete metodu i način da valjano izrazite ono što doista mislite (*Cogitatio universalis*). Rivièrè nije državni poglavar, ali nije ni jedini ni posljednji u Nouvelle Revue Française koji je sebe smatrao tajnim knezom u književnoj republici ili sivom eminencijom u pravnoj državi. Lenz i Kleist suprotstavili su se Goetheu, velebnomu geniju, vrhunskom državniku među književnicima. No, najgore je tek uslijedilo: najgore je to što su sâmi Kleistovi i Artaudovi tekstovi postali monumentima te nadahnuli model za kopiranje koji je bio daleko podmukliji od onoga koji mu je prethodio, i koji je dao povoda svim izvještačenim zamuckivanjima i nebrojenim precrtima koji im teže biti ravni.

Klasična slika mišljenja, s brazdanjem mentalnog prostora koje ostvaruje, pretendira na univerzalnost. Ustvari, ona operira s pomoću dvije “univerzalije”: s pomoću Cjeline kao konačnog temelja bitka ili sveobuhvatnog horizonta, i s pomoću Subjekta kao principa koji pretvara bitak u bitak-zanas.⁴³¹ *Imperium* i republika. Između njih dvoje, sve vrste stvarnog i istinitog nalaze mjesto u izbrazdanu mentalnom prostoru, s dvostrukog staništa Bitka i Subjekta i pod vodstvom “univerzalne metode”. S obzirom na to, lako je karakterizirati nomadsko mišljenje koje odbija tu sliku i postupa na drukčiji način. Ono se naime ne poziva na univerzalni misleći subjekt,

⁴³¹ Jedan zanimljiv Jasperov tekst, naslovljen *Descartes und die Philosophie* (W. de Gruyter, Berlin, 1956), razvija to gledište i prihvaća njegove posljedice.

već, nasuprot tomu, na osobitu rasu, i ne temelji se na sveobuhvatnom totalitetu, već, naprotiv, razvija se u sredini bez horizonta kao glatki prostor, stepa, pustinja ili more. Ovdje se uspostavlja posve drukčija vrsta adekvacije, ona između rase definirane kao "pleme" i glatkog prostora koji se definira kao "sredina". Pleme u pustinji umjesto univerzalnog subjekta pod horizontom sveobuhvatnog Bitka. Kenneth White je nedavno istaknuo tu disimetrijsku komplementarnost plemena-rase (Kelti, oni koji se osjećaju Keltima) i prostora-sredine (Istok, Istok, pustinja Gobi...). White pokazuje kako taj neobičan spoj, vjenčanje Kelta i Istoka, nadahnjuje navlastito nomadsku misao koja odvodi sa sobom englesku književnost i konstituira američku književnost.⁴³² Odmah postajemo svjesni opasnosti, dubokih dvosmislenosti što prate taj pothvat, kao da svakom naporu i svakoj kreaciji prijeti moguća infamija. Kako, naime, spriječiti da se tema rase pretvori u rasizam, u vladajući i sveobuhvatni fašizam, ili, jednostavnije, u aristokratizam, ili pak u sektu ili folklor, u mikrofašizme? I kako spriječiti da pol Istoka postane fantazmom koja na drukčiji način reaktivira sve fašizme, a pritom i sve folklore, jogu, zen i karate? Zacijelo nije dovoljno putovati da bi se izmaknulo fantazmi, i rasizmu se zacijelo ne izmiče zazivanjem prošlosti, bilo stvarne bilo mitske. No, i ovdje, kriteriji razlikovanja su jednostavni, usprkos raznim činjeničnim miješanjima koja ih zamračuju na određenoj razini i u određenom trenutku. Pleme-rasa postoji samo na razini potlačene rase i u ime tlačenja kojem je podvrgnuta: postoji jedino niža, manjinska rasa, ne postoji vladajuća rasa. Rasa se ne definira čistoćom, već, naprotiv, nečistoćom kojom je obilježava sustav dominacije. Bastard i mješanac su prava imena rase. Rimbaud je sve rekao o tome pitanju; na rasu se može pozivati samo onaj tko kaže: "Jasno mi je da sam uvijek bio nižeg soja (...) Ja sam nižeg soja od iskona svijeta (...) Evo me na armoričkome žalu (...) Ja sam životinja, crnac (...) Ja sam dalekog soja: oci su mi bili Skandinavci"⁴³³ I kao što se rasa ne treba ponovo otkrivati, tako se Istok ne treba oponašati: on postoji samo tako što konstruira glatki prostor, kao što rasa postoji samo tako što konstituira pleme koje ga napućuje i kroz njega prolazi. Cjelokupno je mišljenje postajanje, dvostruko postajanje, umjesto da bude atribut Subjekta i reprezentacija Cjeline.

⁴³² Kenneth White, *Le nomadisme intellectuel*. Drugi svezak toga neobjavljenog djela naslovljen je *Poetry and Tribe*.

⁴³³ Arthur Rimbaud, *Sezona u paklu: Djelo 2*, prev. Zvonimir Mrkonjić, GZH, Zagreb, 1982, str. 9, 10, 17. (Prev.)

Aksiom II: Ratna mašina je izum nomada (utoliko ukoliko je izvanjska državnom aparatu i različita od vojne institucije).

Kao takva, nomadska ratna mašina ima tri aspekta: prostorno-geografski, aritmetički ili algebarski te afektivni aspekt.

Propozicija V: Nomadsko postojanje nužno ostvaruje uvjete ratne mašine u prostoru.

Nomad ima teritorij, slijedi uobičajene putanje, ide od jedne do druge točke, poznaje točke (točka vode, točka obitavanja, točka okupljanja itd.). No, pitanje je što je u nomadskom životu princip, a što je samo posljedica. Prvo, iako određuju putanje, točke su strogo podređene putanjama koje određuju, obrnuto od onoga što se događa kod sjedilaca. Točka vode postoji samo da bi je se napustilo. Svaka točka je samo prijenosnik (*relais*) i opstoji kao prijenosnik. Putanja je uvijek između dvije točke, ali ono između je poprimilo svu konzistenciju te ima i vlastitu autonomiju i vlastito usmjerenje. Život nomada je intermezzo. Čak se i elementi njegovog staništa poimaju u odnosu prema putanji koja ih neprestano mobilizira.⁴³⁴ Nomad nipošto nije isto što i selilac. Jer selilac ponajprije ide od jedne do druge točke, čak i ako je potonja neizvjesna, nepredviđena ili slabo lokalizirana. Ali nomad ide od jedne do druge točke samo posljedično i uslijed činjenične nužnosti: u načelu, točke su za njega prijenosnici duž putanje. Nomadi se i selioci mogu svakojako miješati ili tvoriti zajednički skup, ali unatoč tome njihovi su uzroci i uvjeti vrlo različiti (na primjer, oni koji su se pridružili Muhamedu u Medini mogli su birati između nomadske ili be-duinske prisege i emigrantske prisege ili prisege *hidžre*⁴³⁵).

Drugo, ma koliko slijedila uobičajene trase ili putove, nomadska putanja nema funkciju sjedilačkog puta: *raspodijeliti ljudima zatvoreni prostor* dodjeljujući svakom njegov udio i regulirajući općenje između tih udjela.

⁴³⁴ Anny Milovanoff, "La seconde peau du nomade," *Nouvelles littéraires*, br. 2646, 27. srpanj 1978, str. 18: "Larbaa nomadi na rubu alžirske Sahare koriste riječ *triga*, koja općenito znači cesta ili put, za tkano remenje što služi da ojača užad kojom se šator privezuje za potporne kolce (...) U nomadskom mišljenju, stanište nije povezano s teritorijem, već s tokom putovanja. Odbijajući prisvojiti prostor koji prelazi, nomad konstruira okoliš od vune ili kozje dlake, koja ne ostavlja biljeg na mjestu koje privremeno zauzima (...) Tako vuna, meki materijal, daje nomadskom životu njegovo jedinstvo (...) Nomad se zaustavlja na reprezentaciji svojih putanja, a ne na figuraciji prostora koji prelazi. Prostor ostavlja prostoru (...) Polimorfnost vune."

⁴³⁵ Usp. W. Montgomery Watt, *Mohammed at Medina*, Oxford University Press, London, 1956, str. 85-86, 242.

Nomadaska putanja čini upravo suprotno: ona *raspodjeljuje ljude (ili životinje) u otvorenom prostoru*, koji je neodređen i nekomunikacijski. *Nomos* je naposljetku počeo označavati zakon, ali isprva stoga što je bio raspodjela, način raspodjele. Ali to je vrlo osobita vrsta raspodjele, koja ne razdjeljuje u parcele, i odvija se u prostoru lišenom granica ili ograda. *Nomos* je svijest neodređenog skupa: u tome je pogledu suprotstavljen zakonu ili polisu, kao zabačeni kraj, obronak planine ili bezlični prostor oko grada ("ili *nomos*, ili polis"⁴³⁶). Kao treće, dakle, postoji velika razlika u vrsti prostora: sjedilački prostor je izbrazdan – zidovima, ogradama i stazama između putova – dok je nomadski prostor gladak, obilježen samo "oznakama" što se brišu i premještaju s putanjom. Čak i lamele pustinje klize jedne po drugima, proizvodeći neusporediv zvuk. Nomad raspodjeljuje sebe u glatkom prostoru, zaprema, nastanjuje, drži taj prostor, i to je njegov teritorijalni princip. Stoga je pogrešno definirati nomada kretanjem. Toynbee je duboko u pravu kad tvrdi da je nomad upravo *onaj koji se ne kreće*. Dok selilac napušta sredinu koja je postala amorfnu ili oskudnu, nomad je onaj koji ne odlazi, koji ne želi otići, koji prijanja uz taj glatki prostor gdje šuma uzmiče, a stepa ili pustinja rastu, te izumijeva nomadstvo kao odgovor na taj izazov.⁴³⁷ Naravno, nomad se kreće, ali pritom sjedi, i sjedi samo dok se kreće (beduin dok galopira, s koljenima na sedlu, sjedeći na tabanima izvnutih stopala, "junaštvo ravnoteže"). Nomad umije čekati, ima beskrajno strpljenje. Nepomičnost i brzina, katatonija i hitnja, te Kleistove značajke su prvenstveno one nomada. Stoga valja razlikovati *brzinu* i *kretanje*: kretanje može biti vrlo brzo, ali to ga ne čini brzinom. Brzina može biti vrlo

spora, ili čak nepomična, a ipak je brzina. Kretanje je ekstenzivno, brzina intenzivna. Kretanje označava relativni karakter tijela koje se smatra "jednim" i koje ide od jedne do druge točke. *Nasuprot tomu, brzina konstituira apsolutni karakter tijela čiji nesvodivi dijelovi (atomi) zapremaju ili ispunjavaju glatki prostor na način vrtloga*, s mogućnošću iskršavanja u bilo kojoj točki. (Stoga nije čudno što se govorilo o duhovnim putovanjima koja se odvijaju bez relativnog kretanja, već u intenzitetima i na mjestu: ona tvore dio nomadstva). Ukratko, možemo se složiti da jedino nomad ima, kao što se kaže, apsolutno kretanje, to jest brzinu. Vrtložno ili virovito kretanje bitno pripada njegovoj ratnoj mašini.

U tome pogledu nomad nema točaka, putanjâ ni zemlje, iako prema svemu sudeći ima. Nomad se može nazvati vrhunskim Deteritorijaliziranim samo stoga što reteritorijalizacija ne *usljeđuje* kao kod selioca, niti se zbiva na *nečemu drugom* kao kod sjedioca (u stvari, sjediočev odnos prema zemlji posredovan je nečim drugim, režimom vlasništva, državnim aparatom itd.). Za nomada, nasuprot tomu, deteritorijalizacija konstituira odnos prema zemlji, u tolikoj mjeri te se on reteritorijalizira na sâmoj deteritorijalizaciji. Sâma se zemlja deteritorijalizira, tako da nomad u njoj nalazi teritorij. Zemlja prestaje biti zemlja, i teži postati puko tlo ili podloga. Zemlja se ne deteritorijalizira u svome globalnom i relativnom kretanju, nego u točno određenim mjestima, upravo ondje gdje šuma uzmiče i gdje stepa i pustinja napreduju. Hubac ima pravo kad tvrdi da se nomadizam ne objašnjava toliko sveopćom varijacijom podnebljâ (povezanom više sa seobama) koliko "devijacijom mjesnih podnebljâ."⁴³⁸ Nomad je prisutan, tu, na zemlji, kad god dođe do nastanka glatkog prostora koji nagrizi i koji teži rasti u svim smjerovima. Nomad nastanjuje ta mjesta, ostaje u njima i sâm ih dovodi do rasta, u smislu da, kao što je ustanovljeno, nomad tvori pustinju koliko pustinja tvori njega. On je vektor deteritorijalizacije. On dodaje pustinju pustinji, stepu stepi, nizom mjesnih operacija čije usmjerenje i pravac neprestano variraju.⁴³⁹ Pješčana pustinja ne sadrži samo oaze, koje su poput utvrđenih točaka, već i rizomsko raslinje, koje je privreme-

⁴³⁶ Emmanuel Laroche, *Histoire de la ratine "Nem" en grec ancien*, Klincksieck, Pariz, 1949. Korijen "nem" označuje distribuciju, a ne razdiobu, čak i kad su te dvije stvari povezane. No, upravo u pastirskom smislu raspodjela se životinja odvija u neograničenom prostoru i ne podrazumijeva razdiobu zemlje: "Posao pastira u homersko doba nije imao nikakve veze s razdiobom zemlje. Kad je u Solonovu razdoblju izbilo u prvi plan, pitanje poljodjelstva izrazilo se u posve drukčijem vokabularu." *Izvoditi na pašu* (nemo) ne odnosi se na razdiobu, nego na disperziju, raspodjelu životinja. Tek će od Solona *Nomos* početi označavati načelo zakonâ i prava (Thesmoi i Dike), e da bi se naposljetku s njima poistovjetio. Prije toga postojala je alternativa između grada ili polisa, upravljanog zakonima, i okolice koja je bila mjesto nomosa. Sličnu alternativu nalazimo u Ibna Halduna: između *hadare* kao gradskog života i *badije* kao nomosa (onoga što nije grad, nego predurbano selo, plato, stepa, planina ili pustinja).

⁴³⁷ Arnold Toynbee, *A Study of History*, New York: Oxford University Press, 1947, sv. I, str. 164-186: "Pohrlili su u stepu ne da prijeđu njene granice, nego da se skrase u njoj."

⁴³⁸ Usp. Pierre Hubac, *Les nomades*, La Renaissance du Livre, Pariz, 1948, pp. 26-29 (iako Hubac teži pobrkati nomade i selioce).

⁴³⁹ O morskim ili arhipelaškim nomadima Jose Emperaire piše: "Oni ne poimaju putovanje kao cjelinu, već na fragmentaran način, tako što nižu njegove različite uzastopne dionice, od mjesta logorovanja do mjesta logorovanja tijekom putovanja. Za svaku od tih dionica procjenjuju duljinu puta i sukcesivne promjene smjera koje ga obilježavaju" (*Les nomades de la mer*, Gallimard, Pariz, 1954, str. 225.)

no i mijenja mjesto ovisno o mjesnim kišama i određuje promjene smjera putovanja.⁴⁴⁰ Isti se termini koriste za opis ledenih i pješčanih pustinja: ne postoji linija koja razdvaja zemlju od neba, srednja udaljenost, perspektiva ni obris, vidljivost je ograničena. A ipak, obje sadrže iznimno tanahnu topologiju koja ne počiva na točkama ili objektima, već na haecceitima, na skupovima relacija (vjetrovi, ondulacije snijega ili pijeska, zvuk pjeska ili pucanje leda, njihove taktilne kvalitete). To je taktilan, ili, bolje, "haptički" prostor, zvučan mnogo više nego što je vidljiv.⁴⁴¹ Varijabilnost, polivočnost smjerova ključna je značajka glatkih prostora rizomskog tipa, koja mijenja njihovu kartografiju. Nomad i njegov prostor su lokalizirani, a ne razgraničeni. Ograničen i u isti mah ograničavajući je izbrazdani prostor, ono *relativno globalno*: on je ograničen u svojim dijelovima, kojima se pridaju stalni smjerovi, koji su orijentirani jedni u odnosu prema drugima, razdjeljivi svojim granicama i povezivi u cjelinu. Ograničavajuća (*limes* ili ziđe, a ne više granica) je ta cjelina u odnosu prema glatkim prostorima koje "sadrži", čiji rast koči ili priječi, i koje obuzdava ili smješta vani. Čak i kad trpi njegov utjecaj, nomad ne pripada tome relativnom globalnom gdje se prelazi s jedne točke na drugu, iz jednog područja u drugo. Nasuprot tomu, on se smješta u *mjesno apsolutno*, u apsolut koji se očituje u mjesnom i koji nastaje uslijed niza mjesnih operacija s raznovrsnim usmjerenjima: pustinja, stepa, led, more.

Učiniti da se apsolutno pojavi na određenom mjestu – nije li to vrlo opća karakteristika religije (pa i kad su priroda te pojave i opravdanost ili neopravdanost slika koje ju reproduciraju otvorene raspravi)? No, sakralno mjesto religije je u svojoj biti središte koje suzbija tajnoviti *nomos*. Apsolut religije je u svojoj biti horizont koji obuhvaća, a, ako se sâm apsolut pojavi na nekom mjestu, on to čini da utvrdi čvrsto i postojano središte globalnome. Često se ukazivalo na obuhvatnu ulogu glatkih prostora, pustinje, stepe ili oceana, u monoteizmu. Ukratko, religija obraća apsolut. U tome pogledu religija je dio državnog aparata (i to u dvostrukom obliku "sveze" i "pakta ili saveza"), premda i sama po sebi ima moć univerzalizirati taj mo-

⁴⁴⁰ Wilfred Thesiger, *Arabian Sands*, Longmans, Green, London, 1959, str. 112-113, 125, 165-166.

⁴⁴¹ Usp. dva veličanstvena opisa: onaj pješčane pustinje Wilfreda Thesigera i onaj ledene pustinje Edmunda Carpentera (*Eskimo*, University of Toronto Press, Toronto, 1964): vjetrovi i taktilne i zvučne kvalitete, sporedni značaj vizualnih elemenata, napose ravnodušnost nomada prema astronomiji kao kraljevskoj znanosti; ali i postojanje čitave niže znanosti o kvalitativnim varijablama i tragovima.

del ili konstituirati apsolutni *Imperium*. Za nomada, međutim, pitanje se postavlja na posve drukčiji način: mjesto nije razgraničeno, apsolut se dakle ne pojavljuje u mjestu, već se poistovjećuje s neograničenim mjestom. Spajanje mjesta i apsoluta ne ostvaruje se u usredišnjoj, usmjerenjenu globalizaciji ili univerzalizaciji, već u beskonačnoj sukcesiji mjesnih operacija. Ograničimo li se na tu protivnost između dvaju stajališta, ustanovljujemo da nomadi nisu plodno tlo za religiju. Ratnik uvijek predstavlja uvredu svećeniku ili bogu. Nomadi imaju nejasan, u doslovnom smislu riječi lutalački (*vagabond*) "monoteizam", koji ih zadovoljava, kao što ih zadovoljavaju njihove putujuće vatre. Nomadi imaju osjećaj za apsolut, ali koji je izrazito ateistički. Univerzalističke religije koje su imale posla s nomadima – Mojsije, Muhamed, čak i kršćanstvo s nestorijanskim krivovjermem – uvijek su nailazile na poteškoće u tome pogledu i suočavale se s onime što su zvale tvrdokornom bezbožnošću. Religije su, naime, bile nerazdvojno povezane s čvrstim i stalnim usmjerenjem, s imperijalnom načelnom državom, čak i napose, u odsutnosti činjenične države. Promicale su ideal sedentarizacije i obraćale se više selilačkim nego nomadskim elementima. Čak je i rani islam dao prednost temi hidžre ili seobe nad nomadstvom, a nomadske je Arape ili Berbere uspio pridobiti zahvaljujući određenim shizmama (kao što je haridžizam).⁴⁴²

Međutim, jednostavna suprotstavljenost motrišta – onog religije i onog nomadstva – ne iscrpljuje čitavo pitanje. Jer, u samom srcu težnje da na cjelokupnu ekumenu projicira univerzalnu ili duhovnu državu monoteistička religija ima dvosmislenosti i rubna područja, te nadilazi i idealne granice države, čak i imperijalne, ulazeći u neodređeniju zonu, u vanjskost država u kojoj ima mogućnost promjene, vrlo osobite prilagodbe. To je religija kao dio ratne mašine i ideja svetog rata kao pokretača te mašine. Protiv državnog lika kralja i religijskog lika svećenika, *prorok* ocrtava kretanje kojim religija postaje ratna mašina ili prelazi na stranu te mašine. Često se tvrdilo da su islam i prorok Muhamed izvršili taj obrat religije i uspostavili pravi kolektivni duh: prema formuli Georgesa Bataillea, "rani islam, društvo svedeno na vojni pothvat". Zapad se poziva na to da opravda svoju antipatiju prema islamu. No, križarski su ratovi u sebi nosili avanturu tog tipa, koja je bila navlastito kršćanska. Iako su proroci osuđivali nomadski život, iako je religiozna ratna mašina povlašćivala migracijsko kretanje i

⁴⁴² Emile-Felix Gautier, *Le passé de l'Afrique du Nord*, Payot, Pariz, 1952, str. 267-316.

ideal utemeljenja, iako je religija općenito nadoknađivala svoju specifičnu deteritorijalizaciju duhovnom i čak fizičkom reteritorijalizacijom, koja je sa svetim ratom dobila dobro upravljani aspekt osvajanja svetih mjesta kao središta svijeta – usprkos svemu tome, kad se religija uspostavi kao ratna mašina, ona pokreće i oslobađa nevjerojatan naboj nomadstva ili apsolutne deteritorijalizacije, duplicira selioca nomadom koji ga prati, ili se selilac duplicira postajući potencijalnim nomadom, konačno, religija okreće protiv forme-države svoj san o apsolutnoj državi.⁴⁴³ A to okretanje jednako je “esencijalno” za religiju kao taj san. Povijest križarskih ratova puna je najnevjerojatnijih varijacija smjera: čvrsta orijentacija svetih mjesta kao središta koje valja doseći često izgleda kao puka izlika. No, bilo bi pogrešno navesti igru lakomosti ili ekonomske, trgovačke ili političke činitelje kao razlog zastranjenja križarskog rata s njegova čistog puta. Ideja križarskog rata *u sebi uključuje tu varijabilnost smjerova*, poništenih i promjenljivih, koja intrinzično posjeduje sve te činitelje ili varijable čim pretvori religiju u ratnu mašinu te u isti mah rabi i pobuđuje odgovarajuće nomadstvo.⁴⁴⁴ Potreba za najstrožim razlikovanjem između sjedilaca, selilaca i nomada ne isključuje konkretna miješanja, naprotiv, čini ih to nužnijima. I nije moguće razmatrati opći proces sedentarizacije koji je sadvladao nomade a da se ne uzmu u obzir i nalete mjesne nomadizacije koji su sa sobom odnosili sjedioce i zaobilazili selioce (osobito u korist religije).

⁴⁴³ Iz te perspektive, Clastresova analiza indijanskog proroštva može se poopćiti: “S jedne strane poglavice, s druge, protiv njih, proroci (...) A proročka mašina funkcionirala je savršeno, jer su *karai* bili sposobni povući za sobom nevjerojatno mnoštvo Indijanaca (...) Pobunjenički akt prorokâ protiv poglavica davao je prorocima, neobičnim izvrtanjem situacije, kudikamo veću moć nego što su je imale poglavice” (*La société contre l'Etat*, str. 185).

⁴⁴⁴ Jedna od najzanimljivijih tema klasične knjige Paula Alphandérya, *La chétienté et l'idée de croisade* (Albin Michel, Pariz, 1959) sastoji se u tome što autor pokazuje kako su promjene smjera putovanja, zastoji i zastranjenja tvorili sastavni dio križarskih ratova: “... ta vojska križara koju poimamo kao modernu vojsku, onu Luja XVI. ili Napoelona, kako maršira s potpunom pasivnošću, pokoravajući se volji diplomatskog vođe ili vijeća. Takva vojska zna kamo ide i kad je pogriješila, sve čini s punom sviješću. Povijest koja je osjetljivija na razlike prihvaća drugu, realniju sliku križarske vojske. Križarska vojska je slobodno, ponekad i anarhično živahna (...) Ta se vojska pokretala iznutra, na temelju složene koherentnosti zahvaljujući kojoj se ništa nije događalo slučajno. Izvjesno je da je osvajanje Konstantinopola imalo razlog, nužnost i vjerski karakter, kao i drugi pothvati križarskih ratova.” (sv. II, str. 76). Alphandéry pokazuje osobito kako se ideja borbe protiv Nevjernika, *u bilo kom času*, pojavila rano, usporedo s idejom oslobođenja Svete Zemlje.

Glatki ili nomadski prostor smješten je između dva izbrazdana prostora: onoga šume, s njegovim težinskim okomicama, i onog poljoprivrede, s njegovom mrežnom strukturom i njegovim poopćenim paralelama, njegovom arborescencijom koja je postala nezavisna, njegovim umijećem izdvajanja stabla i drva iz šume. No, biti “između” znači i to da je glatki prostor kontroliran od te dvije strane koje ga omeđuju, koje se suprotstavljaju njegovom razvoju i dodjeljuju mu, koliko je to moguće, ulogu komunikacije ili, nasuprot tomu, znači da se okreće protiv njih, nagrizajući šumu s jedne strane i zahvaćajući kultivirana zemljišta s druge, potvrđujući nekomunikacijsku silu ili silu *otklona* poput klina koji se zabada u zemlju. Nomadi se prvo okreću protiv stanovnika šuma i gorštaka, a zatim nasrću na poljoprivrednike. Tu postoji neko naličje ili vanjskost forme-države – ali u kojem smislu? Ta forma, kao globalni i relativni prostor, uključuje određen broj sastavnica: šumu-krčenje, poljoprivredu-mrežnu strukturu, uzgoj životinja podređen poljoprivrednom radu i sjedilačkoj prehrani, sveukupnost prometnih veza između grada i sela (*polis-nomos*) na trgovačkoj osnovi. Pitajući se o razlozima pobjede Zapada nad Istokom, povjesničari se pozivaju uglavnom na sljedeća obilježja koja Istok općenito stavljaju u lošiji položaj: ogoljivanje tla umjesto krčenja šuma, odakle proizlaze velike teškoće oko dobivanja ili čak nabave drva, uzgoj tipa “rižino polje i vrt” umjesto arborescencije i polja, stočarstvo koje je uvelike izmicalo kontroli sjedilaca i koje je bilo uzrokom nestašice životinjske snage i mesne hrane, oskudan sadržaj u komunikaciji između sela i grada, čega je rezultat bila daleko manje protočna trgovina.⁴⁴⁵ Iz toga, naravno, ne treba zaključiti da na Istoku ne postoji forma-država. Upravo suprotno, stroža je instancija potrebna da bi se održale i objedinile različite sastavnice, na koje neprestano utječu vektori bijega. Države uvijek imaju isti sastav. Postoji li neka istina u Hegelovoj političkoj filozofiji, onda je to da svaka država u sebi nosi ključne momente svojeg postojanja. Države nisu sastavljene samo od

⁴⁴⁵ Ta sučeljenost Istoka i Zapada počevši od srednjeg vijeka (povezana s pitanjem: zbog čega kapitalizam na Zapadu, a ne negdje drugdje?) nadahnula je vrsne analize u suvremenih povjesničara. Usp. osobito Fernand Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, sv. I, *Strukture svakidašnjice*, August Cesarec, Zagreb, 1992; Pierre Chaunu, *L'expansion européenne du XIIIè au XVè siècle*, PUF, Pariz, 1969, str. 334-339. (“Zašto Europa? Zašto ne Kina?”); Maurice Lombard, *Espaces et réseaux du haut Moyen Age*, Mouton, Haag, 1971, pogl. 8 (i str. 219: “Ono što se zove ogoljavanje tla na Istoku zove se krčenje na Zapadu. Prvi duboki uzrok pomicanja vladajućih središta s Istoka na Zapad stoga je geografski: krčenje šuma pokazalo se snažnijim potencijalom od pustinje-oaze.”).

ljudi, nego i od drvâ, poljâ ili vrtova, životinja i artikala. Postoji jedinstvo *kompozicije* svih država, ali države nemaju ni isti *razvoj* ni istu *organizaciju*. Na Istoku, sastavnice su znatno raspršenije, razdruženije, te zahtijevaju veliku nepromjenjivu Formu da ih drži zajedno: “despotske formacije”, azijske ili afričke, potresaju neprestane pobune, raskoli, promjene dinastija, ali koje ne utječu na nepromjenjivost forme. Nasuprot tomu, isprepletenost sastavnica na Zapadu omogućuje preobrazbe forme-države s pomoću revolucije. Doduše i sama je ideja revolucije dvostrana: zapadnjačka je utoliko ukoliko je povezana s preobrazbom države, ali je istočnjačka utoliko ukoliko predviđa razaranje, ukidanje države.⁴⁴⁶ Velika azijska, afrička i američka carstva nailaze, naime, na velike glatke prostore koji ih prožimaju i koji održavaju jazove između njihovih sastavnica (*nomos* ne postaje selo, selo nije povezano s gradom, stočarstvo velikih razmjera je posao nomada itd.): istočnjačka država izravno je sučeljena s nomadskom ratnom mašinom. Ta ratna mašina može prigrliti put integracije te djelovati isključivo putem revolta i dinastijske promjene. Zapadne države daleko su zaštićenije u svome izbrazdanom prostoru, i stoga raspoložu daleko većom slobodom u držanju svojih sastavnica na okupu, suočavaju se s nomadima samo neizravno, posredstvom seoba koje oni započinju ili čiji oblik usvajaju.⁴⁴⁷

Jedna od glavnih zadaća države je izbrazdati prostor nad kojim se vlada ili se poslužiti glatkim prostorima kao sredstvom komunikacije u službi izbrazdanog prostora. Ne samo nadvladati nomadstvo, već i kontrolirati

⁴⁴⁶ Marxove primjedbe o despotskim formacijama u Aziji nalaze potkrepu u afričkim istraživanjima Maxa Gluckmana (*Custom and Conflict in Africa*, Free Press, Glencoe, 1959): formalna nepromjenjivost i neprestana pobuna u isti mah. Ideja “preobrazbe” države izgleda doista zapadnjački. Druga ideja, ona “razaranja” države, pripada u mnogo većoj mjeri Istoku i uvjetima nomadske ratne mašine. Ma koliko se dvije ideje prikazivale kao uzastopne faze revolucije, one su odviše različite i teško ih je pomiriti: u njima se ogleda opozicija između socijalističkih i anarhističkih pravaca u 19. stoljeću. I sâm se zapadni proletarijat razmatra iz dva različita motrišta: kao sila koja treba preuzeti vlast i preobraziti državni aparat – to jest iz motrišta *radne snage* – ali i kao sila koja želi ili priželjkuje razaranje države, to jest iz motrišta *snage nomadizacije*. Čak i Marx definira proletara ne samo kao otuđenog (rad) nego i kao deteritorijaliziranog. U tome drugom aspektu, proleter se pokazuje baštinikom nomada u zapadnom svijetu. Ne samo da su se mnogi anarhisti pozivali na nomadske teme istočnjačkog podrijetla nego je i devetnaestostoljetna buržoazija često poistovjećivala proletere i nomade te uspoređivala Pariz s gradom koji su zaposjeli nomadi (usp. Louis Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses*, L.G.F., Pariz, 1958, str. 602-604.)

⁴⁴⁷ Usp. Lucien Musset, *Les invasions, le second assaut*, P.U.F., Pariz, 1965: na primjer analiza triju “faza” Danaca, str. 135.-137.

seobe te, općenitije, utvrditi područje prava nad cjelokupnom “izvanjskošću”, nad skupom tokova koji prolaze kroz ekumenu, bitna je preokupacija svake države. Gdje god to može, država se ne odjeljuje od procesa hvatnje svakovrsnih tokova, tokova populacija, artikala ili trgovine, tokova novca ili kapitalâ itd. K tome su joj potrebni utvrđeni tokovi, sa strogo određenim smjerovima, koji organiziraju brzinu i u tančine mjere relativna kretanja subjekata i objekata. Odatle važnost teze Paula Virilija koji pokazuje kako je “politička moć države *polis*, policija, to jest uprava za javne putove” te kako su “vrata polisa, njegove trošarine i carine barikade, filtri protiv fluidnosti masa, protiv moći prodora migracijskih čopora”, osoba, životinja i dobara.⁴⁴⁸ Težina, *gravitas*, je bit države. To nipošto ne znači da država ne poznaje brzinu. Ali njoj je potrebno da i najbrže kretanje prestane biti apsolutno stanje pokretnog tijela koje zaprema neki glatki prostor te postane relativno obilježje “pokrenutog” tijela koje ide od jedne do druge točke u izbrazdanom prostoru. Zbog toga država neprestano rastavlja, ponovo sastavlja i preobražava kretanje ili regulira brzinu. Država kao nadzorNIK javnih putova, konverter ili prometna petlja: uloga inženjera u tome pogledu. Apsolutna brzina ili kretanje nije lišena zakona, ali to su zakoni *nomosa*, glatkog prostora koji je očituje, ratne mašine koja je nastanjuje. Nomadi su oblikovali ratnu mašinu samo izumijevajući apsolutnu brzinu, bivajući “sinonimom” brzine. I svaki put kad postoji protudržavna operacija, neposluh, izgred, gerila ili revolucija kao akt, moglo bi se reći da ratna mašina oživljava, da se pojavljuje novi nomadski potencijal, popraćen ponovnom uspostavom glatkog prostora ili načina bivanja u prostoru kao da je gladak (Virilio podsjeća na važnost izgredničke ili revolucionarne teme “držanja ulice”). U tome smislu, na sve ono što je prijeti nadići država odgovara brazdanjem prostora. I samu ratnu mašinu država privlašćuje tako što joj daje formu relativnog kretanja: na primjer u slučaju modela *utvrde* kao regulatora kretanja, koji je bio upravo zapreka za nomade, kamen spoticanja i štit o koji bi se razbilo apsolutno vrtložno kretanje. Obrnuto, kad država ne uspije izbrazdati svoj unutarnji ili obližnji prostor, tokovi koji

⁴⁴⁸ Paul Virilio, *Vitesse et politique*, Galilée, Pariz, 1977, str. 21-22 i *passim*. Ne samo da “grad” nije pojmljiv neovisno o izvanjskim tokovima s kojima se hvata u koštac i čije kruženje regulira nego su i određeni arhitektonski skupovi, na primjer utvrda, pravi transformatori, zahvaljujućih svojim unutarnjim prostorima, što omogućuju analizu, produljenje ili obnovu kretanja. Virilio stoga zaključuje da problem nije toliko zatvorenost koliko upravljanje javnim putovima ili kontrolirano kretanje. Foucault se već približio tome svojom analizom *mornaričke bolnice* kao operatora i filtra: usp. Nadzor i kazna, str. 145-146.

protječu kroz nju nužno poprimaju oblik ratne mašine upravljene protiv nje, koja se objelodanjuje u neprijateljskom ili buntovnom glatkom prostoru (iako druge države mogu neopazice umetnuti u njega svoje brazde). To je bila avantura u kojoj se našla Kina krajem 14. stoljeća, kad se usprkos svojoj visokorazvijenoj tehnologiji brodarstva i navigacije odvrtila od svoga golemog pomorskog prostora te omogućila trgovačkim tokovima da se okrenu protiv nje i združe s gusarstvom, na što je mogla odgovoriti samo politikom nepomičnosti, sveopćeg ograničenja trgovine koje je samo ojačalo vezu između trgovine i ratne mašine.⁴⁴⁹

Situacija je još zamršenija nego što smo je prikazali. More je možda glavni među glatkim prostorima, vrhunski hidraulički model. No, more je usto, među svim glatkim prostorima, onaj koji se prvi pokušao izbrazdati, preobraziti u ovisnost o kopnu s pomoću utvrđenih putova, stalnih smjerova, relativnih kretanja, cjelokupnom kontrahidraulikom kanala i vodova. Jedan od razloga hegemonije Zapada jest moć koju su imali njegovi državni aparati da izbrazdaju more, spregom tehnologija Sjevera i Sredozemlja te pripojenjem Atlantika. No, taj pothvat je očito imao posve neočekivan rezultat: umnažanje relativnih kretanja, intenzifikacija relativnih brzina u izbrazdanome prostoru rezultirala je ponovnom uspostavom glatkog prostora ili apsolutnog kretanja. Kao što naglašava Virilio, more je postalo mjesto *fleet in being*, gdje se više ne ide od jedne do druge točke, već se drži čitav prostor počevši od bilo koje točke: umjesto da se prostor brazda, njega se zaprema vektorom deteritorijalizacije u neprestanu gibanju. A ta se moderna strategija od mora prenosi na zrak kao novi glatki prostor, ali i na čitavu Zemlju razmatranu kao pustinja ili more. Kao pretvarač i osvajač, država ne relativizira samo kretanje, već nanovo pruža apsolutno kretanje. Ne kreće se samo od glatkog do izbrazdanog već rekonstituira glatki prostor, nanovo pruža glatko nakon izbrazdanog. To novo nomadstvo doduše prati globalnu ratnu mašinu čija organizacija premašuje državne aparate te prelazi u energetske, vojno-industrijske, višenacionalne komplekse. To ističemo jer želimo podsjetiti kako glatki prostor i forma izvanjskosti nemaju neodoljivu revolucionarnu vokaciju, već, naprotiv, drastično mijenjaju smisao ovisno o interakcijama u koje su uhvaćeni i konkretnim uvjetima svojeg vršenja ili svoje uspostave (na

⁴⁴⁹ O kineskoj i arapskoj navigaciji, razlozima njihova poraza i važnosti tog pitanja u "dosjeu" Zapad-Istok, v. Braudel, *op. cit.*, str. 434-448, i Chaunu, *op. cit.*, str. 288-308.

primjer, način na koji totalni i narodni rat, pa čak i gerilska borba, posuđuju metode jedni od drugih)⁴⁵⁰.

Propozicija VI: Nomadska egzistencija nužno uključuje brojčane elemente ratne mašine.

Deseci, stotine, tisuće, neprojeno mnoštvo: sve vojske zadržavaju ta decimalna grupiranja, u tolikoj mjeri da uvijek kad ih susretnemo možemo biti sigurni da se radi o vojnoj organizaciji. Nije li to način na koji vojska deteritorijalizira vojnike? Vojska je sačinjena od jedinica, četa i divizija. Brojevi mogu imati drukčije funkcije i kombinacije, mogu ulaziti u najrazličitije strategije, ali uvijek su povezani s ratnom mašinom. To nije pitanje količine, već organizacije ili kompozicije. Stvarajući vojske država se uvijek služi tim načelom brojčane organizacije; ali ona samo usvaja to načelo, dok istovremeno privlašćuje ratnu mašinu. Jer tako zanimljiva ideja – brojčana organizacija ljudi – potječe od nomada. Hiksi, osvajački nomadi, donijeli su je u Egipat. A kad ju je Mojsije primijenio na svoj narod tijekom Izlaska, to je učinio po savjetu svojega nomadskog tasta Jitra Kenijca i na način uspostave ratne mašine, čije elemente opisuje Knjiga Brojeva. No-

⁴⁵⁰ Virilio vrlo dobro definira *fleet in being* taktiku i njene historijske posljedice: "*Fleet in being* je stalna prisutnost na moru nevidljive flote koja može napasti neprijatelja bilo gdje i bilo kad (...) to je nova ideja nasilja koja više ne proizlazi iz izravnog sučeljavanja, već iz nejednakih tjelesnih svojstava, iz procjene količine kretanja dopuštenih u odabranom elementu, iz stalne verifikacije njihove dinamičke učinkovitosti (...) Više se ne radi o prelaženju kontinenta ili oceana, prelasku od jednog do drugog grada, od jedne do druge obale. *Fleet in being* izumljuje pojam pomicanja bez odredišta u prostoru i vremenu (...) Strateška podmornica nema potrebe nikamo ići, zadovoljava se time što nadzire more i ostaje nevidljiva (...), ostvarenje apsolutnog, neprekinutog kružnog putovanja, jer ne sadrži ni polazak ni dolazak. (...) Ako je, kao što je tvrdio Lenjin, strategija izbor točaka na koje primjenjujemo silu, primorani smo uvidjeti da te točke danas više nisu geostrateška uporišta (utvrđene točke), jer počevši od bilo koje točke danas možemo doseći bilo koju drugu. (...) *Geografska lokalizacija* izgleda je definitivno izgubila stratešku vrijednost i, u obrnutom smjeru, ta je ista vrijednost pripisana *delokalizaciji vektora*, vektora u neprestanom gibanju." (*Vitesse et politique*, str. 46-49, 132-133). Viriliov tekstovi su u svakom pogledu veoma važni i originalni. Jedino što za nas predstavlja poteškoću jest Viriliovo izjednačavanje triju grupa brzine koje nam se čine vrlo različitim: 1) brzine nomadske, ili čak revolucionarne tendencije (nemiri, gerila), 2) brzine koje regulira, konvertira, privlašćuje država ("uprava za javne putove"), 3) brzine koje nanovo uspostavlja globalna organizacija totalnog rata ili čak planetarno naoružavanje (od *fleet in being* do nuklearne strategije). Virilio teži izjednačiti te grupe zbog njihovih interakcija te ukazuje na općenito "fašistički" karakter brzine. No, upravo njegove vlastite analize omogućuju ta razlikovanja.

mos je ponajprije brojčani, aritmetički. Usporede li se grčki geometrizam i indo-arapski aritmetizam, postaje očito da ovaj uključuje nomos koji je suprotstavljiv logosu: ne u smislu da se nomadi "bave" aritmetikom ili algebrom, nego stoga što aritmetika i algebra iskrsavaju u svijetu sa snažnim nomadskim utjecajem.

Dosad su nam poznata tri velika tipa organizacije ljudi: *linijska, teritorijalna i brojčana*. Linijska organizacija jest ona koja nam omogućuje da definiramo takozvana primitivna društva. Klanske obiteljske linije, loze, u biti su djelujući segmenti, koji se stapaju ili cijepaju te variraju ovisno o dotičnom pretku, o zadacima i okolnostima. Naravno, broj ima važnu ulogu u determiniranju linije ili stvaranju novih linija. Ima je i zemlja, jer plemenska segmentiranost duplicira klansku. No, zemlja je prije svega materija u koju se zapisuje dinamika linija, a broj je način tog zapisa: linije pišu po zemlji i s brojem, tvoreći neku vrstu "geodezije". Sve se mijenja s državnim društvima: često se tvrdi da teritorijalno načelo postaje dominantno. Moglo bi se jednako tako govoriti i o deteritorijalizaciji, jer zemlja postaje objekt umjesto da bude djelatni materijalni element koji se spaja s lozom. Vlasništvo je upravo taj deteritorijalizirani odnos čovjeka prema zemlji: bilo da vlasništvo konstituira državi pripadno dobro, koje se nadograđuje na postojano posjedništvo linijske zajednice, bilo da samo postaje dobro privatnih osoba što konstituira novu zajednicu. U oba slučaja (i prema dvama polovima države) postoji nešto poput nadkodiranja zemlje koje supstituira geodeziju. Naravno, linije i dalje imaju veliku važnost, a brojevi također poprimaju važnost. No, u prvi plan izbija "teritorijalna" organizacija, u smislu da su svi segmenti, oni linije, oni zemlje i oni broja, uhvaćeni u *astronomski prostor ili geometrijsku protežnost* koji ih nadkodiraju. To se zacijelo ne zbiva na isti način u arhaičnoj imperijalnoj državi i u novovjekovnim državama. Arhaična država, naime, obavlja *spatium* s vrhom, diferencirani prostor s dubinom i razinama, dok novovjekovne države (počevši od grčkog polisa) razvijaju homogeni *extensio* s imanentnim središtem, homolognim djeljivim dijelovima, simetričnim i reverzibilnim relacijama. Ne samo da dva modela, astronomski i geometrijski, ulaze u prisne kombinacije nego i kad ih se smatra čistima svaki od njih podrazumijeva podređenost linija i brojeva toj metričkoj moći kakva se očituje bilo u *imperijalnom spatiumu*, bilo u *političkom extensiu*.⁴⁵¹ Aritmetika

⁴⁵¹ Osobito je Jean-Pierre Vernant analizirao vezu između grčkog polisa i homogene geometrijske protežnosti (*Mythe et pensée chez les Grecs*, Maspero, Pariz, 1971-1974, sv. I, 3. dio). Problem se nužno usložnjava kad je riječ o drevnim carstvima

i broj uvijek su imali ključnu ulogu u državnom aparatu: imali su je još u imperijalnoj birokraciji s njenim trima spregnutim operacijama popisa, oporezivanja i izbora. Njihova je važnost još porasla u novovjekovnim oblicima države koja se u svojem razvoju uvijek služila svim načinima izračuna što su iskrsavali na granici između matematičke znanosti i društvene tehnologije (cjelokupni društveni račun na temelju političke ekonomije, demografije, organizacije rada itd.). Taj aritmetički element države našao je specifičnu moć u obradi svih vrsta materijala: sirovina kao prvih materija, druge materije obrađenih predmeta ili konačne materije koju tvori ljudska populacija. No, broj je uvijek služio za ovladavanje materijom, za kontroliranje njenih varijacija i kretanja, to jest za njihovo podvrgavanje prostornovremenskom okviru države - bilo imperijalnom *spatiumu*, bilo modernome *extensio*.⁴⁵² Država ima teritorijalni princip ili princip deteritorijalizacije, koji vezuje broj za metričke veličine (uzimajući u obzir sve složenije metrike što ostvaruju nadkodiranje). Ne vjerujemo da je Broj u državi mogao naći uvjete za svoju neovisnost i autonomiju, premda jest pronašao sve činitelje svog razvoja.

Brojeći Broj, to jest autonomna aritmetička organizacija, ne podrazumijeva ni viši stupanj apstrakcije ni vrlo velike količine. On se odnosi samo na uvjete mogućnosti koji tvore nomadstvo te uvjete ostvarenja koji tvore ratnu mašinu. U državnim se vojskama postavlja problem obrade velikih količina, u odnosu prema drugim materijama, no ratna mašina operira s malim količinama koje obrađuje s pomoću brojećih brojeva. Ti se brojevi naime pojavljuju čim se nešto raspodijeli u prostoru umjesto da se prostor podijeli ili da ga se samog raspodijeli. Broj postaje subjekt. Neovisnost broja o prostoru ne proizlazi iz apstrakcije, već iz konkretne prirode glatkog prostora, koji se zaprima a da ga se ne računa. Broj više nije sredstvo računanja ni mjerenja, već je sredstvo pomicanja: sam je ono što se pomiče

ili formacijama što su uslijedile nakon klasičnog polisa. To je stoga što je prostor u njima mnogo drukčiji. Ali i tu postoji podređenost broja prostoru, kao što Vernant tvrdi govoreći o idealnoj platonskoj državi. Pitagorovska ili novopitagorovska poimanja broja obavijaju imperijalne astronomske prostore drugim tipom nego što je to homogena protežnost, ali zadržavaju podređenost broja: zbog toga Brojevi postaju *ideali*, ali ne i strogo govoreći "brojeći".

⁴⁵² Dumézil ističe ulogu aritmetičkog elementa u najstarijim oblicima političke suverenosti. Čak ga teži pretvoriti u treći pol suverenosti; usp. *Servius et la Fortune*, Gallimard, Pariz, 1943, i *Le troisième souverain*, Maisonneuve, Pariz, 1949. Međutim, uloga toga aritmetičkog elementa je više organiziranje materije te, uslijed toga, podvrgavanje materije jednome ili drugom glavnom polu.

u glatkom prostoru. Naravno, glatki prostor ima vlastitu geometriju, no to je, kao što smo vidjeli, niža, operativna geometrija crte-značajke. Broj je to neovisniji o prostoru što je prostor neovisniji o metrici. Geometrija kao kraljevska znanost nema veliku važnost u ratnoj mašini (ima je samo u državnim vojskama i za sjedilačke fortifikacije, ali vodi generale u teške poraze⁴⁵³). Broj postaje princip uvijek kad zaprema glatki prostor i u njemu se očituje kao subjekt, umjesto da mjeri izbrazdani prostor. Broj je pokretni stanar, pokretnina (*le meuble*) u glatkom prostoru, u opreci spram geometrije nepokretnog (*l'immeuble*) u izbrazdanom prostoru. Nomadska brojčana jedinica je putujuća vatra, a ne šator, koji je još suviše nepokretan: "Vatra nadvladava jurtu". Brojeći broj više nije podređen metričkim uvjetovanostima ili geometrijskim dimenzijama, već ima samo dinamički odnos s geografskim smjerovima: to je direkcionalan, a ne dimenzionalan ili metrički broj. Nomadska organizacija je nerazrješivo aritmetička i direkcionalna: posvuda količina, deseci, stotine, i posvuda smjer, desno, lijevo. Brojčani vođa je i vođa desnog ili lijevog.⁴⁵⁴ Brojeći broj je ritmički, a ne harmonijski. Nije povezan s taktom ili mjerom: samo se u državnim vojskama, zbog discipline i parade, maršira u taktu. No, autonomna brojčana organizacija nalazi svoj smisao drugdje, kad god valja uspostaviti *red pomicanja* u stepi ili pustinji – ondje gdje šumske loze i državne figure gube važnost. "Hodao je nepravilnim ritmom koji je stvarao samo zvukove prirodne u pustinji. U njegovom kretanju nije bilo ničeg što bi ovom crvu straga naznačilo prolazak nekog ljudskog tijela. Radilo se o načinu hodanja tako duboko usađenom u njega da nije morao ni razmišljati o njemu. Noge su se kretale same od sebe u nepravilnom ritmu koraka."⁴⁵⁵ S ratnom mašinom i u nomadskoj egzistenciji, broj prestaje biti brojen i postaje Brojkom (*Chiffre*), te kao takav tvori "kolektivni duh" i proizvodi tajnost i sve što iz nje proizlazi (strategiju, špijuniranje, varku, zasjedu, diplomaciju itd.)

⁴⁵³ Clausewitz ističe sporednu ulogu geometrije u taktici i strategiji: Karl von Clausewitz, *O ratu*, prev. Marko Kašić, Ministarstvo obrane RH, Zagreb, 1997, str. 173-4 (knjiga "Geometrijski element").

⁴⁵⁴ Usp. jedan od najdubljih drevnih tekstova koji povezuje broj i smjer u ratnoj mašini, *Les mémoires historiques de Sema-Ts'ien*, Leroux, Pariz, pogl. CX (o nomadskoj organizaciji Hsiung-nua).

⁴⁵⁵ Frank Herbert, *Djeca Dine*, prev. Anđelka Vidmar, Izvori, Zagreb, 2005, str. 222. Upućujemo na obilježja što ih predlaže Julia Kristeva za definiranje brojećega broja: "dispozicija", "pluralna i kontingentna raspodjela", "beskonačno-točka", "stroga aproksimacija" itd. (*Semeiotikè. Recherches pour une sémantologie*, Editions du Seuil, Pariz, 1969, str. 293-297).

Brojčani, ritmički, direkcionalni, autonomni, pokretni brojeći broj: ratna mašina je poput nužne posljedice nomadske organizacije (Mojsije je to iskusio sa svim posljedicama). Danas postoji težnja da se pre nagljeno kritizira ta numerička organizacija, koja se osuđuje kao vojno društvo ili čak društvo koncentracijskih logora u kojem su ljudi svedeni na deteritorijalizirane "brojeve". Ali to je pogrešno. Užas za užas, brojčana organizacija ljudi zacijelo nije okrutnija od one loža ili država. Postupati s ljudima kao s brojevima nije nužno gore nego postupati s njima kao sa stablima koja treba obrezati ili s geometrijskim figurama koje valja iscrtati i uobličiti. Štoviše, uporaba broja kao znamenke, kao statističkog elementa, pripada brojenom broju države, a ne brojećem broju. A svijet koncentracijskih logora služi se linijama-lozama i teritorijima kao i numeriranjem. Ne radi se dakle o dobrom ili lošem, već o specifičnosti. Specifičnost brojčane organizacije proizlazi iz načina nomadske egzistencije i funkcije ratne mašine. Brojeći broj suprotstavljen je linijskim kodovima i državnom nadkodiranju u isti mah. Aritmetička kompozicija s jedne strane selekcionira, izdvaja iz loza elemente koji će ući u nomadstvo i ratnu mašinu, a s druge ih strane usmjerava protiv državnog aparata, suprotstavlja mašinu i egzistenciju državnom aparatu, ocrta deteritorijalizaciju koja prolazi istodobno kroz linijske teritorijalnosti i teritorij ili deteritorijalnost države.

Prvo obilježje brojećega broja, nomadskog ili ratnog, jest da je on uvijek složen, to jest artikuliran. Svaki put kompleks brojeva. Upravo zbog toga on uopće ne uključuje velike homogene količine poput državnih brojeva ili brojčanog broja, već ostvaruje učinak neizmjenosti svojom tananom artikulacijom, to jest svojom raspodjelom heterogenosti u slobodnom prostoru. Kad imaju posla s velikim brojka, čak se ni državne vojske ne odriču tog principa (usprkos prevlasti "osnove" 10). Rimska legija je broj artikuliran od brojeva, na način da segmenti postaju pokretni a figure geometrijske, gibljive, podložne preobrazbi. A složeni ili artikulirani broj ne komponira samo ljude nego, nužno, i oružja, životinje i vozila. Aritmetička jedinica baze jest, dakle, jedinica sklopa: na primjer, čovjek-konj-strijela, $1 \times 1 \times 1$, prema formuli koja je Skite dovela do pobjede. A ta se formula usložnjava utoliko što određeno "oružje" sklapa (*agencent*) ili artikulira više ljudi i životinja, na primjer kočija s dva konja i dva čovjeka, od kojih jedan vozi a drugi baca, $2 \times 1 \times 2 = 1$. Ili čuveni dvoručni štit hoplitske reforme, koji je lemio ljudske lance. Ma koliko "jedinica" bila malena, ona je artikulirana. Brojeći broj je uvijek na više baza istovremeno. A treba k tome uzeti u obzir i izvanjske aritmetičke odnose, ali koji su sadržani u broju, koji izražavaju proporciju boraca među članovima neke loze ili plemena, ulogu zaliha i

inventara, tipove uzdržavanja ljudi, stvari i životinja. *Logistika* je umijeće tih izvanjskih odnosa, koji pripadaju ratnoj mašini u jednakoj mjeri kao unutarnji odnosi *strategije*, to jest kompozicije jedinica koje se bore među sobom. Obje konstituiraju znanost artikulacije ratnih brojeva. Svaki sklop sadrži taj strateški aspekt i taj logistički aspekt.

Ali brojeći broj ima i drugo, tajnovitije obilježje. Posvuda ratna mašina očituje neobičan proces aritmetičkog ponavljanja ili dupliciranja, kao da djeluje prema dva nesimetrična i nejednaka niza. *S jedne strane* loze ili plemena se organiziraju i rekonstruiraju brojčano: brojčana kompozicija nadograđuje se na linije te na taj način osigurava premoć novoga principa. No, *s druge strane* i istovremeno, ljudi se izdvajaju iz svake linije kako bi tvorili specijalno brojčano tijelo. Nova brojčana kompozicija tijela-linije kao da ne može uspjeti bez ustanovljenja vlastitog tijela koje je i samo brojčano. To ne smatramo sporednim fenomenom, već bitnom sastavnicom ratne mašine, operacijom koja uvjetuje autonomiju broja: broj tijela mora imati tijelo broja kao korelat, broj se mora duplicirati sukladno dvjema komplementarnim operacijama. Da bi se društveno tijelo numeriziralo broj mora tvoriti specijalno tijelo. Da bi ostvario svoju veliku kompoziciju stepa, Džingis-kan brojčano organizira linije i borce svake linije, podvrgnute brojčama i vođama (deseci i desetnici, stotine i stotnici, tisuće i hilijarsi). Ali i iz svake aritmetizirane linije izdvaja šaćicu ljudi koji će tvoriti njegovu osobnu stražu, to jest dinamičku formaciju sačinjenu od viših časnika, povjerenika, kurira i diplomata ("antrustioni"⁴⁵⁶). Jedno ne ide bez drugoga: dvostruka deteritorijalizacija, od kojih druga ima veću moć. Ostvarujući svoju veliku kompoziciju pustinje, gdje je nužno bio izvrnut više nomadskom utjecaju nego Jahvinu, Mojsije popisuje i brojčano organizira svako pleme. Ali usto izdaje i zakon prema kojem prvorodenci u svakom pleмену od toga trenutka pravno pripadaju Jahvi. Kako su prvorodenci očito još odveć maleni, njihova uloga u Broju prebačena je na posebno pleme, Levite, koji će tvoriti tijelo Broja ili specijalnu stražu Kovčega Saveza. A kako su Leviti manje brojni od novih prvorodenaca uzevši sva plemena zajedno, plemena će morati otkupiti te suvišne prvorodence u obliku nametâ (što nas vraća ključnom aspektu logistike). Ratna mašina ne bi mogla funkcionirati bez toga dvostrukog niza: brojčana kompozicija mora zamijeniti linijsku organizaciju, ali mora i otkloniti teritorijalnu organizaciju države

⁴⁵⁶ Boris Iakovlevich Vladimirtsov, *Le régime social des Mongols*, Maisonneuve, Pariz, 1948. Pojam kojim se služi Vladimircov, "antrustioni", preuzet je iz saksonske vladavine gdje je kralj tvorio svoju *družbu*, svoj "trust", od Franaka.

u isti mah. Prema tome dvostrukom nizu definira se moć (*pouvoir*) u ratnoj mašini: moć više ne počiva na segmentima i središtima, na možebitnoj rezonanciji središtâ i nadkodiranju segmenata, već na unutarnjim odnosima Broja neovisno o količini. Iz toga proizlaze i napetosti ili borbe moći: između Mojsijevih plemena i Levita, između Džingis-kanovih "nojana" i "antrustiona". Posrijedi nije samo protest linija u nastojanju da povrate nekadašnju autonomiju, a nije ni nagovještaj borbe oko državnog aparata: posrijedi je napetost navlastita ratnoj mašini, navlastita njenoj posebnoj moći te osobitom ograničenju moći "vođe".

Brojčana kompozicija, ili brojeći broj, uključuje više operacija: aritmetizaciju polazišnih skupova (linija), ujedinjavanje izdvojenih podskupova (uspostava desetina, stotina itd.), tvorbu, supstitucijom, drugog skupa koji je povezan s ujedinjenim skupom (specijalno tijelo). No, upravo potonja operacija podrazumijeva najveću raznolikost i originalnost nomadske egzistencije. Stoga se isti problem pojavljuje i u državnim vojskama, uvijek kad država privlasti ratnu mašinu. U stvari, ako aritmetizacija društvenog tijela ima kao korelat tvorbu samosvojnog specijalnog tijela, koje je i samo aritmetičko, to se specijalno tijelo može sastaviti na različite načine: 1) od povlaštene loze ili plemena, čija dominantnost tada poprima novo značenje (slučaj Mojsija s Levitima), 2) od predstavnika svake loze koji uslijed toga služe i kao taoci (prvorodenci; to bi prije bio azijski ili Džingisov slučaj), 3) od posve drukčijeg elementa, izvanjskog baznom društvu: od robova, stranaca ili pripadnika druge religije (to je već bio slučaj saksonske vladavine, gdje je kralj sastavljao svoje specijalno tijelo od franačkih robova; no to je prije svega slučaj islama, koji je čak nadahnuo posebnu sociološku kategoriju, naime onu "vojnog ropstva": egipatski Mameluci, robovi koji su potjecali iz stepa ili s Kavkaza, koje je sultan kupovao u vrlo ranoj dobi, ili otomanski janjičari što su potjecali iz kršćanskih zajednica.)⁴⁵⁷

Nije li upravo to ishodište važne teme: "nomadi kao otmičari djece?" Osobito je u potonjem slučaju očito kako je specijalno tijelo ustanovljeno kao element koji određuje moć u ratnoj mašini. Ratna mašina i nomadska egzistencija imaju potrebu otkloniti dvije stvari u isti mah: povratak linijske aristokracije, ali i formaciju imperijalnih dužnosnika. Ono što čini cjelokupnu situaciju zamršenom jest činjenica da je sama država često bi-

⁴⁵⁷ Osobito je zanimljiv slučaj specijalnog tijela kovača kod Tuarega, zvanih *Enaden* ("Drugi). Za te se *Enadene* smatra da potječu od sudanskih robova ili židovskih kolonista Sahare, ili da su potomci ratnika sv. Lujza. Usp. René Pottier, "Les artisans sahariens du métal chez les Touareg", u *Métaux et civilisations*, 1945-1946.

la ustrojena tako da se služila robovima kao visokim dužnosnicima: vidjet ćemo da to nije bilo uvijek iz istih razloga i da su se dvije struje sjecale u vojskama, premda su dolazile iz različitih izvora. Jer moć robova, stranaca ili zarobljenika u ratnoj mašini nomadskog podrijetla vrlo je drukčija od aristokracija obiteljskih linija, ali i od državnih funkcionara i birokrata. To su "povjerenici", izaslanici, diplomati, špijuni, stratezi i logističari, ponekad kovači. Oni se ne mogu objasniti "sultanovim hirom". Upravo suprotno: hir ratnog vođe objašnjava se objektivnim postojanjem i nužnošću toga specijalnog brojčanog tijela, te Brojke koja ima vrijednost samo u odnosu prema *nomosu*. Tu postoje u isti mah deteritorijalizacija i postajanje pripadnikom ratnoj mašini kao takvoj: specijalno tijelo, a napose rob-nevjernik-stranac, jest onaj tko *postaje* vojnik i vjernik ostajući deteritorijaliziran u odnosu prema linijama i u odnosu prema državi. On mora biti rođen kao nevjernik da bi postao vjernik, mora biti rođen kao rob da bi postao vojnik. Za to su potrebne posebne škole ili institucije. Specijalno tijelo je pronalazak svojstven ratnoj mašini kojim su se države neprestano služile i prilagođavale ga svojim ciljevima, toliko da su ga učinile neprepoznatljivim ili ga ponovo uspostavljale u birokratskom obliku glavnog stožera, ili tehnokratskom obliku vrlo specijalnih tijela, ili u "kolektivnim duhovima" koji koliko služe državi toliko joj se i opiru, ili kod povjerenika koji koliko dupliciraju državu toliko joj i služe.

Istina je da nomadi nemaju povijesti, da imaju samo geografiju. A poraz nomada bio je toliki, toliko potpun, da se povijest poistovjetila s trijumfom država. Uslijed toga svjedočili smo o uopćenoj kritici koja je nomadima poricala bilo kakvu, bilo tehnološku ili metaluršku, bilo političku, bilo metafizičku inovaciju. Buržoaski ili sovjetski (Grousset ili Vladimircov), povjesničari smatraju nomade bijednim dijelom ljudskoga roda koji ništa ne shvaća: ni tehnologije prema kojima ostaju ravnodušni, ni poljoprivredu, ni gradove i države koje razaraju ili osvajaju. Teško je, međutim, objasniti kako su nomadi mogli pobjeđivati u ratovima bez snažne metalurgije (neuvjerljiva je ideja da su nomadi dobivali tehničko oružje i primali političke savjete od odmetnikâ imperijalnih država). Teško je objasniti kako su se nomadi poduhvaćali razaranja gradova i država osim u ime neke nomadske organizacije i ratne mašine koje se ne definiraju neznanjem, nego svojim pozitivnim obilježjima, svojim specifičnim prostorom, svojom osobitom kompozicijom koja je raskidala s linijama i otklanjala formu-Državu. Povijest je neprestano lišavala nomade njihova značaja. Na ratnu se mašinu pokušala primijeniti navlastito vojna kategorija "vojne demokracije", a na nomadstvo navlastito sjedilačka kategorija "feudalizma". No, te dvije hi-

poteze pretpostavljaju teritorijalni princip: bilo da imperijalna država privlaćuje ratnu mašinu tako što razdjeljuje javne posjede ratnicima (*cleroi* i lažna lena), bilo da, postavši privatno, vlasništvo samo nameće odnose ovisnosti između posjednika koji tvore vojsku (prava lena i kmetstvo).⁴⁵⁸ U oba slučaja broj je podređen "nepokretnoj" fiskalnoj organizaciji, kako poradi utvrđivanja koji se posjedi mogu ustupiti ili su već ustupljeni tako i poradi određivanja zakupnina nametnutih sâmim njihovim korisnicima. Nedvojbeno je da se nomadska organizacija i ratna mašina hvataju u koštac s istim tim problemima, kako na razini posjeda tako i na razini fiskalizacije, gdje su nomadi, ma što se tvrdilo, veliki inovatori. No, oni pronalaze "pokretnu" teritorijalnost i fiskalnost koje svjedoče o autonomiji brojčanog principa: sustavi se mogu pobrkati ili kombinirati, ali nomadskom je sustavu vlastito da podredi posjed brojevima koji se u njemu pomiču i razvijaju, a namet odnosima inherentnim tim brojevima (na primjer, već kod Mojsija namet ima ulogu u odnosu između brojčanih tijela i specijalnih tijela broja). Ukratko, vojna demokracija i feudalizam uopće ne objašnjavaju nomadsku brojčanu kompoziciju, već svjedoče o onome što od nje može preostati u sjedilačkim režimima.

Propozicija VII: Nomadska egzistencija ima kao "afekte" oružje ratne mašine

Uvijek je moguće uspostaviti razliku između oružja i oruđe na osnovi uporabe (razarati ljude ili proizvoditi dobra). No, premda objašnjava određene sporedne prilagodbe tehničkog objekta, to ekstrinzično razlikovanje ne onemogućuje opću konvertibilnost između sviju skupina, toliko te se čini vrlo teško utvrditi intrinzičnu razliku između oružja i oruđa. Tipovi perkusije kako ih je definirao Leroi-Gourhan prisutni su na obje strane. "Tijekom više uzastopnih stoljeća poljodjelsko oruđe i ratno oružje čini se da je ostalo identično."⁴⁵⁹ Govorilo se o "ekosustavu" koji se ne smješta sa-

⁴⁵⁸ Feudalizam nije vojni sustav kao što to nije ni takozvana vojna demokracija, no oba sustava pretpostavljaju vojsku koja tvori dio nekog državnog aparata (u slučaju feudalizma, to je bila karolinška agrarna reforma). Vladimircov razvija feudalno tumačenje stepskih nomada, dok Mihail Griaiznov (*Sibérie du Sud*, Nagel, Ženeva, 1969) naginje na stranu vojne demokracije. No, jedan od glavnih Vladimircovljevih argumenata jest da se organizacija nomadâ feudalizira upravo u mjeri u kojoj se raspada ili integrira u carstva koja osvaja. I sâm primjećuje da Mongoli isprva *nisu organizirali* sjedilačke posjede kojih bi se domogli u lena, bilo prava ili lažna.

⁴⁵⁹ J. F. Fuller, *L'influence de l'armement sur l'histoire*, Payot, Pariz, 1948, str. 23.

mo na početak, gdje radno oruđe i ratno oružje razmjenjuju svoja određena: čini se da isti *mašinski filum* prolazi kroz oba. A ipak, imamo dojam da između njih postoje mnoge unutarnje razlike, iako one nisu intrinzične, odnosno logičke ili konceptualne, i premda ostaju aproksimativne. Kao prva aproksimacija, oružje ima povlašten odnos s izbacivanjem. Sve što izbacuje ili izbačeno ponajprije je oružje, propulzija je njegov ključni moment. Oružje je balističko. Sâm pojam “problema” odnosi se na ratnu mašinu. Što sadrži više mehanizama izbacivanja, oruđe više djeluje kao oružje, potencijalno ili naprosto metaforičko. K tome, oruđe neprestano nadoknađuje izbacivačke mehanizme ili ih prilagođuje za druge svrhe. Strogo govoreći, projektilno oružje, bilo izbacivano ili izbacivajuće, samo je jedna među mnogim vrstama oružja. No, čak i ručno oružje zahtijeva drukčiju uporabu šake i ruke od oruđa – izbacivačku uporabu (*usage projectif*) o kojoj svjedoče borilačke vještine. Nasuprot tomu, oruđe je više introceptivno i introjektivno (*introjectif*): ono priprema materiju na udaljenosti da je dovede do stanja ravnoteže ili prilagodi nekoj formi unutarnjosti. Djelovanje na udaljenosti postoji u oba slučaja, ali u jednome je centrifugalno dok je u drugome centripetalno. Može se reći i da oružje nailazi na otpore koje treba svladati ili uporabiti, dok oružje nailazi na protuudarce koje treba izbjeći ili iznaći (protuudarcac je invencijski i pospješujući činitelj ratne mašine utoliko što se ona ne može svesti na kvantitativno nadmetanje ni na obrambeni pokret).

Drugo, oružje i oruđe “tendencijski” (aproksimativno) nemaju isti odnos prema kretanju i brzini. Još jedan ključni doprinos Paula Virilia je to što je istaknuo tu komplementarnost između oružja i brzine: oružje iznalazi brzinu, ili otkriće brzine iznalazi oružje (odatle izbacivački karakter oružja). Ratna mašina oslobađa vektor koji je toliko specifičan za brzinu te zaslužuje da ga se nazove posebnim imenom – on nije samo moć destrukcije nego i “dromokracija” (= *nomos*). Jedna od prednosti te ideje jest to što ona jasno izražava nov način razlikovanja između lova i rata. Jer izvjesno je ne samo da rat ne proizlazi iz lova nego i da lov kao takav ne promiče oružje: on ili se razvija u sferi nerazlikovnosti i konvertibilnosti između oružja i oruđa, ili se za svoj račun koristi već distingviranim, već konstituiranim oružjem. Kao što kaže Virilio, nikakva rata nema dok čovjek primjenjuje na čovjeka odnos *lovca* prema životinji, već, naprotiv, on izbija kad čovjek prisvoji snagu *lovljene* životinje te uđe s drugim čovjekom u posve drukčiji odnos, naime u ratni odnos (neprijatelj, a ne više plijen). Stoga nije čudno da je ratna mašina otkriće nomadskih stočara: uzgoj i dresura životinja razlikuju se i od primitivnog lova i od sjedilačkog udomaćivanja, i upravo su otkriće

projektilnog sustava. Umjesto da djeluje uporabom nasilja u svakoj prilici, ili da uspostavi nasilje “jednom zauvijek”, ratna mašina s uzgojem i dresuram uvodi cjelokupnu ekonomiju nasilja, to jest način da ga učini trajnim i čak bezgraničnim. “Prolijevanje krvi, ubijanje na licu mjesta protivni su bezgraničnoj uporabi nasilja, to jest njegovoj ekonomiji (...) *Ekonomija nasilja nije ona lovca u stočaru, već ona lovljene životinje*. U jahanju se čuva kinetička energija, brzina konja, a ne više njegovi proteini (motor, a ne više put) (...) U lovu, naprotiv, lovac teži zaustaviti kretanje divlje animalnosti sustavnim klanjem, stočar je pokušava očuvati, a s pomoću dresure jahač se pridružuje tom kretanju tako što ga usmjerava i potiče njegovo ubrzanje.” Tehnološki motor još će razviti tu težnju, no “jahanje je prvi ratnikov bacač, njegov prvi oružani sustav.”⁴⁶⁰ Odatle postajanje-životinjom u ratnoj mašini. Znači li to da ratna mašina nije postojala prije jahanja na konju i konjaništva? Ne radi se o tome. Radi se o tome da ratna mašina podrazumijeva oslobađanje vektora Brzine koji je postao slobodnom ili neovisnom varijablom, što se ne zbiva u lovu gdje je brzina povezana ponajprije s lovljenom životinjom. Moguće je da taj trkaći vektor bude oslobođen u pješaštvu, bez pribjegavanja jahanju. Štoviše, moguće je da postoji jahanje, ali da kao način prijevoza ili čak prijenosa nema nikakvu ulogu u slobodnome vektoru. Ipak, u svakom slučaju, ratnik od životinje preuzima ideju motora više nego model plijena. On ne poopćava ideju plijena tako što je primjenjuje na neprijatelja, već apstrahira ideju motora tako što je primjenjuje na samoga sebe.

Tu se odmah pojavljuju dva prigovora. Prema prvom, ratnu mašinu karakteriziraju težina i gravitacija koliko i brzina (razlikovanje teškog i laganog, disimetričnost obrane i napada, suprotstavljenost mirovanja i napeitosti). No, bilo bi lako pokazati kako su fenomeni “temporizacije”, ili čak nepokretnosti i katatonije, toliko važni u ratovima, u određenim slučajevima povezani sa sastavnicom čiste brzine. A u drugim slučajevima povezani su s uvjetima u kojima državni aparati privlaščuju ratnu mašinu, osobito

⁴⁶⁰ Virilio, “*Métempsychose du passager*», *Traverses*, br. 8. Međutim, Virilio pretpostavlja neizravan prijelaz s lova na rat: žena je služila kao životinja “za prijenos ili samar”, što je lovcima omogućilo da uđu u odnos “homoseksualnog dvoboja” koji nadilazi lov. No, čini se da nas sâm Virilio poziva da razlikujemo *brzinu*, kao projektor ili projektil, i *pomicanje*, kao prijevoz ili prijenos. Ratna se mašina definira iz prvog kuta gledanja, dok je drugi kut povezan s javnom sferom. Na primjer, konj ne pripada ratnoj mašini ako služi samo za prijevoz ljudi koji povremeno sjašu da bi se borili. Ratna se mašina definira djelovanjem, a ne prijevozom, pa i ako je prijevoz reakcija na djelovanje.

tako što raspoređuju izbrazdani prostor u kojem protivničke snage mogu doseći ravnotežu. Događa se da se brzina apstrahira kao vlasništvo nekog projektila, metka ili topovskog zrna, što osuđuje i samo oružje i vojnika na nepokretnost (na primjer, nepokretnost u Prvom svjetskom ratu). No, ravnoteža snaga je fenomen otpora, dok protuudarac podrazumijeva precipitaciju ili promjenu brzine koje narušavaju ravnotežu: to je tenk koji regrupira sve operacije na vektoru-brzini, te ponovo pruža glatki prostor kretanju tako što istrebljuje ljude i oružje.⁴⁶¹

Suprotni prigovor je složeniji: brzina je po svemu sudeći dio oruđa koliko i oružja, i ni po čemu nije specifična za ratnu mašinu. Povijest motora nije samo vojna. No, možda se previše teži razmatrati kvantitete kretanja umjesto da se traže kvalitativni modeli. Dva modela idealnog motora jesu onaj rada i onaj *slobodnog djelovanja*. Rad je pokretački uzrok koji nailazi na otpore, operira na izvanjskome, iscrpljuje se ili troši u svome učinku, te se mora obnavljati iz trenutka u trenutak. I slobodno djelovanje je pokretački uzrok, ali ono ne nailazi na otpor koji bi trebalo svladati, operira samo na tijelu koje je i samo pokretno, ne iscrpljuje se u svome učinku i nastavlja se između dva trenutka. Koja god bila njena mjera ili stupanj, brzina je relativna u prvome slučaju i apsolutna u drugome (ideja *perpetuum mobile*). U radu je važno hvatište (*point d'application*) posljedične sile koju uzrokuje težina tijela što se smatra "jednim" (gravitacija), a to je relativni pomak toga hvatišta. U slobodnom djelovanju važan je način na koji elementi tijela izmiču gravitaciji te apsolutno zapremaju nepunktuirani prostor. Oružje i rukovanje oružjem izgleda da su povezani s modelom slobodnog djelovanja, dok je oruđe povezano s modelom rada. Linearno pomicanje od jedne do druge točke konstituira relativno kretanje oruđa, no vrtložno zapremanje prostora konstituira apsolutno kretanje oružja. Kao da je oružje pokretno, sebe-pokrećuće, dok je oruđe pokrenuto. Ta veza između oruđa i rada uopće nije bjelodana sve dok rad ne primi pokretač-

⁴⁶¹ J. F. C. Fuller, *L'influence de l'armement sur l'histoire*, str. 155 i *pass.*, pokazuje kako je Prvi svjetski rat isprva zamišljen kao ofenzivni rat kretanja temeljenog na artiljeriji. No, artiljerija se okrenula protiv sebe same, i nametnula je nepokretnost. Ponovnu mobilizaciju rata nije bilo moguće ostvariti umnažanjem topova, jer rupe prouzročene topovskim zrnima učinile su teren još nepropusnijim. Rješenje, kojem su Englezi i napose general Fuller dali odsudan doprinos, bio je tenk: "kopneni brod", tenk je na kopnu rekonstituirao neku vrstu morskog ili glatkog prostora, te "uveo pomorsku taktiku u kopneno ratovanje". U pravilu, takav vojni odgovor nikad nije iste vrste kao ono na što odgovara: tenk je bio odgovor na artiljeriju, helikopter na tenk itd. Odatle činitelj inovacije u ratnoj mašini, vrlo drukčiji od inovacije u mašini rada.

ku, odnosno realnu definiciju koju smo mu upravo dali. Ne definira oruđe rad, nego obrnuto. Oruđe pretpostavlja rad. Ipak, i oružje očito podrazumijeva obnovu uzroka, iscrpljenje ili čak iščeznuće u učinku, suočenje s vanjskim otporima, pomak sile itd. Bilo bi izlišno oružju pripisati magijsku moć oprečnu prinudnosti oruđa: oružje i oruđe podvrgnuto je istim zakonima koji definiraju upravo zajedničku sferu. No, princip svake tehnologije jest pokazati da tehnički element ostaje apstraktan, posve neodređen, sve dok ga se ne poveže s nekim *sklopom* koji pretpostavlja. Mašina je primarna u odnosu prema tehničkom elementu: ne tehnička mašina koja je i sama skup elemenata, već društvena ili kolektivna mašina, mašinski sklop koji će determinirati ono što je tehnički element u određenom trenutku, njegovu uporabu, ekstenziju, komprehenziju itd.

Filum selekcionira, kvalificira i čak izumijeva tehničke elemente posredstvom sklopova. Stoga se ne može govoriti o oružju ili oruđu prije nego što su se definirali sastavni sklopovi koje oni pretpostavljaju i u koje ulaze. Na to ciljamo kad tvrdimo da se oružje i oruđe ne razlikuju samo na ekstrinzičan način, a pritom nemaju samosvojna intrinzična obilježja. Imaju unutarnja obilježja (a ne intrinzična) povezana sa sklopovima kojima pripadaju. Dakle, ne ostvaruje oružje kao takvo, u svome fizičkom vidu, model slobodnog djelovanja, već to čini sklop "ratna mašina" kao formalni uzrok oružja. S druge strane, ne ostvaruje oruđe model rada, već sklop "mašina rada" kao formalni uzrok oruđa. Kad tvrdimo da je oružje neodvojivo od vektora-brzine, dok oruđe ostaje povezano s uvjetima gravitacije, želimo samo ukazati na razliku između dvaju tipova sklopa, premda je oruđe u sklopu kojem pripada apstraktno govoreći "brže", a oružje apstraktno govoreći "teže". Oruđe je bitno povezano s nekom genezom, nekim pomakom i iscrpljenjem sile što nalaze svoje zakone u radu, dok se oružje tiče samo izvršenja ili očitovanja sile u prostoru i vremenu, sukladno slobodnom djelovanju. Oružje ne pada s neba, te očito pretpostavlja proizvodnju, pomak, trošenje i otpor. Ali taj se aspekt odnosi na sferu koja je zajednička oružju i oruđu, i još se ne tiče specifičnosti oružja, koja se manifestira samo kad se sila razmatra u sebi samoj, kad je se više ne povezuje s brojem, s kretanjem, s prostorom i vremenom, ili kad se *brzina pridoda pomaku*.⁴⁶² Konkretno, pojedinačno oružje kao takvo nije povezano s modelom Rada, već

⁴⁶² O tome općem razlikovanju i dvama modelima, "rad-slobodno djelovanje", "sila koja se iscrpljuje-sila koju se čuva", "realni učinak-formalni učinak" itd., usp. prikaz Martiala Geroulta, *Dynamique et metaphysique leibniziennes*, Les Belles Lettres, Pariz, 1934, str. 55, 119 i *pass.*, 222-224.

s modelom Slobodnog djelovanja, jer se pretpostavlja da su uvjeti rada ispunjeni drugdje. Ukratko, sa stajališta sile oruđe je povezano sa sustavom gravitacija-pomak, težina-visina, a oružje sa sustavom brzina-*perpetuum mobile* (stoga se može reći da je brzina u sebi "oružani sustav").

Vrlo opće prvenstvo mašinskog i kolektivnog sklopa u odnosu prema tehničkom elementu vrijedi svagdje, za oruđe kao i za oružje. Oružje i oruđe su posljedice, ništa drugo doli posljedice. Više je puta primijećeno kako oružje nije neovisno o organizaciji u čijem sklopu postoji. Na primjer, "hoplitsko" oružje postojalo je samo u falangi kao mutaciji ratne mašine: jedino novo oružje u to doba, dvoručni štit, proizveo je taj sklop. Drugo je oružje već postojalo, ali u sklopu drugih kombinacija u kojima nije imalo istu funkciju, ni istu prirodu.⁴⁶³ Posvuda sklop konstituira oružani sustav. Koplje i mač postoje od brončanog doba samo unutar sklopa čovjek-konj, koji dovodi do produljenja bodeža i sulice te odbacivanja prvog pješačkog oružja, bata i sjekire. Stremen pak nameće novu figuru sklopa čovjek-konj, i za posljedicu ima novi tip koplja i novo oružje. Štoviše, taj skup čovjek-konj-stremen varira i nema iste učinke, ovisno o tome je li povezan s općim uvjetima nomadstva ili je, kasnije, preuzet u sjedilačkim uvjetima feudalizma. A situacija je navlas ista za oruđe: i opet, sve ovisi o organizaciji rada i promjenjivim sklopovima između čovjeka, životinje i stvari. Tako plug postoji kao specifično oruđe samo u skupu gdje prevladavaju "duga otvorena polja", gdje konj teži zamijeniti vola kao vučna životinja, gdje se na zemlju počinje primjenjivati trogodišnji plodored i gdje ekonomija postaje komunalna. Prije toga plug je možda postojao, ali na rubu drugih sklopova koji nisu isticali njegovu specifičnost i koji su ostavljali neiskorištenim njegov diferencijalni karakter s nepoduprtim plugom.⁴⁶⁴

Sklopovi su pasionalni, oni su kompozicije žudnje. Žudnja nema nikakve veze s prirodnom ili spontanom determinacijom: postoji samo sklapajuća (*agençant*), sklopljena (*agencé*), mašinizirana žudnja. Racionalnost i učinkovitost sklopa ne postoje bez strasti koje ih uvode u igru, bez žud-

⁴⁶³ Marcel Detienne, "La phalange, problèmes et controverses", u *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Mouton, Haag, 1968: "Tehnika je na neki način unutarnja društvenom i mentalnom", str. 134.

⁴⁶⁴ O stremenu i plugu, usp. Lynn Townsend White ml., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford University Press, New York, 1962, pogl. I i II. Isto tako, u slučaju uzgoja suhe riže u Aziji pokazalo se kako su štap za kopanje, motika i plug ovisili o kolektivnim sklopovima koji su varirali ovisno o gustoći stanovništva i dobu ugara. Zbog toga Braudel zaključuje: "Oruđe je, u tom tumačenju, posljedica, a ne više uzrok" (*op. cit.*, str. 180.)

nji koje ga konstituira koliko i on konstituira njih. D tienne je pokazao kako se gr cka falanga ne može odijeliti od cjelokupna obrata vrijednosti i pasionalne mutacije što uzdrma odnose između žudnje i ratne mašine. To je jedan od onih slučajeva kad čovjek silazi s konja i kad odnos čovjek-konj biva zamijenjen odnosom između ljudi u pješačkom sklopu koji priprema put pojavi vojnika-seljaka, građanina-vojnika: Čitav se ratni Eros mijenja, homoseksualni Eros grupe teţi zamijeniti zooseksualni Eros konjanika. Nedvojbeno, uvijek kad privlasti ratnu mašinu, država teţi ukinuti jaz između izobrazbe građanina, formacije radnika i naukovanja vojnika. No, svaki sklop jest sklop žudnje, pitanje je ne mobiliziraju li ratni i radni sklopovi, kad ih se razmatra po sebi, ponajprije strasti različite prirode. Strasti su ostvarenja žudnje koja se razlikuju ovisno o sklopu: tu nije riječ o istoj pravdi, istoj okrutnosti, istoj samilosti itd. Reţiim rada je neodjeljiv od organizacije i razvoja Forme, kojima odgovara formacija subjekta. To je pasionalni reţiim  uvstva kao "forma radnika".  uvstvo podrazumijeva procjenu materije i njenih otpora, osjećaj za formu i njene razvitke, ekonomiju sile i njenih pomaka, cjelokupnu gravitaciju. No, nasuprot tomu, reţiim ratne mašine je reţiim *afekata*, povezanih samo s onim pokretnim s mim, s brzinama i kompozicijama brzine među elementima. Afekt je brzinsko ispaljivanje emocije, ripost, dočim je čuvstvo emocija koja je uvijek u pomaku, zakašnjela, rezistentna. Afekti su projektili poput oružja, dočim su  uvstva introceptivna poput oruđa. Postoji afektivni odnos prema oružju, o kojem ne svjedoče samo mitologije nego i *chanson de geste*, viteški i dvorski roman. Oružje su afekti, afekti su oružje. Iz te perspektive, najapsolutnija nepokretnost, čista katatonija, tvore dio vektora-brzine, nošene su tim vektorom koji združuje petrifikaciju geste i precipitaciju kretanja. Konjanik spava na svome hatu, da bi poletio poput strijele. Kleist je pisac koji je najbolje spajao te naprasne katatonije, nesvjestice, suspensa, s najvećim brzinama ratne mašine, i na taj nam način dočaravao postajanje-oružjem tehničkog elementa, kao i postajanje-afektom pasionalnog elementa (Pentesilejina jednadžba). Borilačke su vještine uvijek podre ivale oružje brzini, a ponajprije (apsolutnoj) mentalnoj brzini. Zbog toga su one i vještine suspensa i nepokretnosti. Afekt dotiče te krajnosti. Stoga se borilačke vještine ne pozivaju ni na kakav *kod*, kao državno pitanje, već na *putove* kao mnoštvo staza kojim prolazi afekt. Na tim putovima učimo se "ne služiti" kao i služiti se oružjem, kao da su moć i njegovanje afekta pravi cilj sklopa, dok je oružje samo privremeno sredstvo. Učiti odstvarivati i odstvarivati sebe svojstveno je ratnoj mašini: "ne-činiti" ratnika, odstvarivati subjekt. Kretanje dekodiranja prolazi kroz ratnu mašinu, dok nadkodiranje pri vr-

šćuje oruđe za organizaciju rada i države (nemoguće je zaboraviti služiti se oruđem, moguće je samo nadoknaditi njegovu odsutnost). Borilačke se vještine doduše neprestano pozivaju na središte gravitacije i pravila njenog pomicanja. To je stoga što putovi još nisu konačni. Ma koliko daleko prodirali, oni još spadaju u domenu države te samo prevode apsolutna kretanja druge prirode u zajednički prostor – ona što se ostvaruju u Praznini, ne u ništavilu, već u glatkome praznog (*dans le lisse du vide*) gdje više nema cilja koji bi trebalo doseći: ataci, riposti i “survavanja”.⁴⁶⁵

I dalje iz točke gledišta sklopa, postoji ključni odnos između oruđa i znakova. Model rada, naime, koji definira oruđe, svojstven je državnom aparatu. Često se tvrdilo kako čovjek primitivnih društava nije, strogo uzevši, radio, premda su njegove djelatnosti strogo ograničene i regulirane, a nije radio ni ratnik kao takav (Heraklovi “radovi” pretpostavljaju podložnost kralju). Tehnički element postaje oruđe kad se apstrahira od teritorija i primijeni na zemlju kao objekt. No, u isto vrijeme, znak se prestaje zapisivati na tijelo te se ispisuje na objektivnoj nepokretnoj materiji. Da bi bilo rada, potrebno je da državni aparat zahvati djelatnost u sebe, da semiotizira djelatnost posredstvom pisanja. Odatle afinitet između sklopova znakova i oruđa, znakova pisanja i organizacije rada. Posve drukčija situacija oružja, koje je u ključnom odnosu s nakitom. Nakit je bio podvrgnut tolikim drugotnim prilagodabama te više ne znamo što zapravo jest. Ali nešto se budi u nama dok slušamo kako je zlatarstvo “barbarska” ili nomadska umjetnost *par excellence* i dok promatramo remek-djela niže umjetnosti. Te kopče, te zlatne i srebrne pločice, sav taj nakit povezan je s malenim prijenosnim predmetima: oni nisu samo lako prenosivi nego i pripadaju predmetu samo ako se miče. Te pločice konstituiraju izražajne značajke čiste brzine, na predmetima koji su i sami pokretni i u kretanju. Odnos između njih nije onaj između forme i materije, već onaj između motiva i nositelja, gdje zemlja nije drugo doli tlo, gdje čak više nema ni tla jer je nositelj jednako pokretan kao motiv. One daju bojama brzinu svjetlosti, pretvarajući zlato u grimiz a srebro u bijelu svjetlost. One su dijelovi konjske orme, korice mača, ratnikove odjeće, drške oružja – ukrašavaju čak i ono što će imati jednokratnu uporabu, kao što je vršak strijele. Koliki god napor i trud uključivale, one

⁴⁶⁵ Rasprave o borilačkim vještinama podsjećaju da se Putovi, još podložni gravitaciji, moraju nadići u praznom. Kleistovo *Marionetsko kazalište*, zacijelo je jedan od najspontanije istočnjačkih tekstova zapadne književnosti, prikazuje slično kretanje: linearno pomicanje središta gravitacije još je “mehaničko” te upućuje na nešto “tajnovitije” što se tiče duše i ne poznaje težinu.

imaju prirodu slobodnog djelovanja koje se odnosi na čistu pokretnost, a ne rada s njegovim uvjetima gravitacije, otpora i trošenja. Putujući kovač povezuje zlatarstvo s oružjem i obrnuto. Zlato i srebro poprimit će mnogo drugih funkcija, ali ne može ih se shvatiti bez toga nomadskog doprinosa ratne mašine gdje nisu samo sirovine, već i izražajne značajke svojstvene oružju (cjelokupna mitologija rata ne samo da preživljava u novcu već je i djelatan činitelj u njemu). Nakit su afekti što odgovaraju oružju, nošeni istim vektorom-brzinom.

Zlatarstvo, draguljarstvo, ornamentacija, pa čak i dekoracija nisu pisanje, iako posjeduju moć apstrahiranja koja nije ništa manja od one moći pisanja. No, ta je moć drukčije sklopljena. Što se tiče pisma, nomadima uopće nije potrebno izmišljati ga, pa ga preuzimaju od sjedilačkih imperijalnih susjeda koji ih opskrbljuju čak i fonetskom transkripcijom njihovih jezika.⁴⁶⁶ “Zlatarstvo je barbarska umjetnost *par excellence*: filigrani i pozlaćene ili posrebrne oplata (...) Skitska umjetnost, vezana uz nomadsku i ratničku ekonomiju koja u isti mah rabi i odbacuje trgovinu, namijenjenu strancima, usmjerila se prema tom luksuznom i dekoracijskom aspektu. Barbarima uopće nije bilo potrebno posjedovati ili stvarati bilo kakav skup utvrđenih znakova, kao što je, na primjer, rudimentarni slikovno-ideografski, a još manje slogovno pismo koje bi, među ostalim, konkuriralo onima kojima su se služili njihovi najnapredniji susjedi. Oko 4. i 3. stoljeća pr. Kr., skitska crnomorska umjetnost težila je tako grafičkoj shematizaciji oblika, zbog čega je postala više linearna ornamentacija nego proto-pismo.”⁴⁶⁷ Naravno, na nakitu, metalnim pločicama i čak oružju moguće je pisati, ali samo u smislu da se na te materijale primjenjuje već postojeće pismo. Slučaj *runskog pisma* je šakljiviji jer je njegovo podrijetlo izgleda povezano isključivo s nakitom, kopčama, zlatarskim elementima, malenim pokretnim predmetima. No, u svome prvom razdoblju runsko je pismo imalo slabu komunikacijsku vrijednost i vrlo ograničenu javnu funkciju. Zbog njegova tajnog karaktera ono se često tumačilo kao magijsko pismo. Više od toga, ono je afektivna semiotika koja sadrži napose: 1) potpise kao oznake pripadnosti ili izrade, i 2) kratke ratne ili

⁴⁶⁶ Usp. Paul Pelliot, “Les systèmes d'écriture en usage chez les anciens Mongols”, *Asia Major*, 1925: Mongoli su se služili ujgurskim pismom, sa sirijskim alfabetom (Tibetanci su razvili fonetičku teoriju ujgurskog pisma). Dvije verzije *Tajne povijesti Mongola* koje su dospjele do nas jesu: kineski prijevod i fonetska transkripcija u kineska slova.

⁴⁶⁷ Georges Charrière, *L'art barbare scythe*, Cercle d'art, Pariz, 1971, str. 185.

ljubavne poruke. Ono je tvorilo "ornamentalan" a ne toliko skripturalan tekst, "gotovo beskoristan, napola izjalovljen pronalazak", nadomjestak za pismo. Dobilo je dimenziju pisma tek u drugom razdoblju, kad su se pojavili spomenični natpisi, s danskom reformom u 9. st. po. Kr., povezanom s državom i radom.⁴⁶⁸

Moglo bi se prigovoriti da oruđe, oružje, znakovi, nakit postoje zapravo posvuda, u općoj sferi. Ali ne radi se o tome, kao što se ne radi o traženju podrijetla u svakom pojedinačnom slučaju. Radi se o tome da se odrede sklopovi, to jest determiniraju *diferencijalne značajke* zbog kojih element formalno pripada određenom sklopu a ne nekom drugom. Moglo bi se isto tako reći da su arhitektura i kuharstvo povezani s državnim aparatom, dok glazba i droga imaju diferencijalne značajke koje ih stavljaju na stranu nomadske ratne mašine.⁴⁶⁹ *Dakle, ono što uspostavlja razliku između oružja i oruđa jest diferencijalna metoda*, u najmanju ruku iz pet različitih motrišta: smjer (izbacivanje-introcepcija), vektor (brzina-gravitacija), model (slobodno djelovanje-rad), izraz (nakit-znakovi), pasionalna ili žudeća tonalnost (afekt-čuvstvo). Državni aparat, dakako, teži uniformizirati režime tako što disciplinira vojske, pretvara rad u jedinicu baze, to jest, tako što nameće vlastite značajke. Ali to ne znači da oružje i oruđe ne mogu ući i u druge savezničke odnose, bude li uhvaćeno u nove prevorbene sklopove. Ratnik će se zgodimice udružiti sa seljacima ili zanatlijama, no najčešće su radnik, zanatlija ili seljak oni koji nanovo otkrivaju ratnu mašinu. Seljaci su dali važan doprinos povijesti artiljerije tijekom husitskih ratova, kad je Žiška opskrbio pokretne utvrde izrađene od vučnih kola prenosivim topovima. Afinitet između radnika i vojnika, oružja i oruđa, čuvstva i afekta označava pravi, iako prolazan trenutak za revolucije i pučke ratove. Postoji shizofrenična naklonost prema oruđu zbog koje ono prelazi s rada u slobodno djelovanje te shizofrenična naklonost prema oružju koja

⁴⁶⁸ Usp. Lucien Musset, *Introduction à la runologie*, Aubier, Pariz, 1965.

⁴⁶⁹ Naravno, postoje i kuharstvo i arhitektura u nomadskoj ratnoj mašini, ali pod "značajkom" koja ih razlikuje od njihove sjedilačke forme. Nomadska arhitektura, na primjer eskimski iglu ili hunska drvena palača, izvedena je iz šatora. Njen utjecaj na sjedilačku umjetnost dolazi od kupola i polukupola, a osobito od *prostora koji počinje vrlo nisko*, kao u šatoru. Što se tiče nomadske kuhinje, to je kuhinja koju doslovce čini prekid gladovanja (franc. *dé-jeûner*, što znači "post", op. prev.). Uskrsna tradicija je nomadska. I upravo pod tom značajkom ta kuhinja može pripadati ratnoj mašini: na primjer, janjičari su se služili loncem za kuhanje kao sa-birnom točkom, imali su kuhare različitih stupnjeva, kroz čiju je kapu bila provučena drvena žlica.

ga pretvara u sredstvo mira, sredstvo za postizanje mira. Protuudar i otpor u isti mah. Sve je dvosmisleno. Ali ne smatramo da ta dvosmislenost obe-skrepljuje analize Ernsta Jüngerera koji prikazuje "Buntovnika" kao trans-historijsku figuru što s jedne strane odvlači Radnika, a s druge strane Voj-nika duž zajedničke linije bijega, gdje se kaže u isti mah "Tražim oružje" i "Tražim oruđe": povući liniju, ili, što dolazi na isto, prijeći liniju, prijeći preko linije, jer linija se povlači samo tako što se nadilazi linija razgrani-čenja.⁴⁷⁰ Nedvojbeno, ništa nije staromodnije od ratnika: on se već odavno preobrazio u posve drukčiji lik, u vojnika. A i radnik je pretrpio tolike nedaće... No, ipak, ratnici uskrsavaju, puni dvosmislenosti: to su svi oni koji su svjesni jalovosti nasilja ali su bliski nekoj ratnoj mašini koju treba obnoviti, mašini djelatna i revolucionarna protuudara. I radnici uskrsa-vaju: radnici koji ne vjeruju u rad, već u bliskost nekoj radnoj mašini koju treba obnoviti, mašini djelatnog otpora i tehnološkog oslobođenja. Oni ne oživljavaju stare mitove ili arhaične figure, već su nova figura transhi-storijskog sklopa (ni povijesno ni vječno, već protuvremeno): nomadski ratnik i putujući radnik. Njima već prethodi mračna karikatura: plaćenik ili pokretni vojni savjetnik i tehnokrat ili transhumantni analitičar, CIA i IBM. No, transhistorijska figura mora se braniti kako od starih mitova tako i od unaprijed utvrđenih i anticipatornih defiguracija. "Ne vraćamo se natrag ponovo osvojiti mit, već ga ponovo susrećemo, kad se vrijeme potrebe u svojim temeljima pod vlašću krajnje opasnosti." Borilačke vje-štine i suvremena tehnologija imaju vrijednost samo zbog toga što pruža-ju mogućnost ujedinjenja nove vrste radničkih i ratničkih masa. Oružju i oruđu zajednička je linija bijega: čista mogućnost, mutacija. Pojavljuju se podzemni, zračni, podmorski tehničari koji više-manje pripadaju svjet-skom poretku, ali nehotice izumijevaju i zgrću virtualne kapacitete zna-nja i djelovanja, koji su uporabljivi, minuciozni a ipak lako nabavljivi, za nove sklopove. Između gerilskog ratovanja i vojnog aparata, između rada i slobodnog djelovanja, posudbe uvijek idu u oba smjera, za borbu koju to čini utoliko raznolikijom.

⁴⁷⁰ U *Traité du rebelle*, Bourgois, Pariz, 1981, Jünger se najoštrije suprotstavlja naci-onalsocijalizmu te razvija određene naznake prisutne u *Radniku*: poimanje "lini-je" kao djelatnog bijega što prolazi između dviju figura staroga Vojnika i Radni-ka, odnoseći ih sa sobom prema drugoj sudbini, u drugi sklop (ništa od toga nije preživjelo u Heideggerovim razmišljanjima o pojmu Linije, iako su posvećene Jüngeru).

Problem III: Kako nomadi izumijevaju ili pronalaze svoje oružje?

Propozicija VIII: metalurgija sama po sebi konstituira tok koji je nužno uspoređan s nomadizmom

Politički, ekonomski i socijalni režim stepskih naroda manje je poznat od njihovih ratničkih inovacija, kako s obzirom na napadačko i obrambeno oružje tako s obzirom na kompoziciju ili strategije ili tehnološke elemente (sedlo, stremen, potkova, orma itd.). Povijest svaki put osporava njihov doprinos, ali ne uspijeva izbrisati nomadske tragove. Nomadi izumijevaju sklop čovjek-životinja-oružje, čovjek-konj-lúk. Zbog tog sklopa brzina metalna su doba obilježena inovacijom. Brončana tuljasta sjekira Hiksâ i željezni mač Hetita uspoređeni su s minijaturnim atomskim bombama. Uspostavljena je prilično točna periodizacija stepskog oružja, koja bilježi izmjene teškog i lakog naoružanja (skitski i sarmatski tip) te njihove mješovite oblike. Sablja od lijevanog čelika, često zakrivljena i skraćena, oružje za napad sječimice, obavlja drukčiji dinamički prostor od mača od kovanog željeza, za frontalni ubod šiljkom: Skiti su je donijeli u Indiju i Perziju, gdje su je preuzeli Arapi. Svi se slažu da su nomadi izgubili tu ulogu inovatora s pojavom vatrenog oružja, osobito topa ("barut ih je prestigao"). No, to nije nužno bilo zbog toga što se njime nisu umjeli služiti. Ne samo da su vojske poput turske, koje su očuvale nomadsku tradiciju, razvile nevjerojatnu vatrenu moć, nov prostor, već se, na još karakterističniji način, laka artiljerija temeljito integrirala u pokretne formacije dvokolica, gusarske brodove itd. Naprotiv, top obilježava granicu za nomade zbog toga što je podrazumijevao ekonomsko ulaganje za koje je bio kadar jedino državni aparat (za koje nisu dostajali čak ni trgovački gradovi). Ipak, što se tiče hladnog oružja, pa čak i što se tiče topa, na obzoru određenog *tehnološkog podrijetla* uvijek nalazimo nomada.⁴⁷¹

Očito, svaki je od tih slučajeva prijeoran, kao što pokazuju velike rasprave oko stremena.⁴⁷² U pravilu je, naime, teško razlučiti ono što dolazi od nomada kao takvih od onoga što oni prihvaćaju od carstva s kojim komuniciraju, koje osvajaju ili u koje se integriraju. Između imperijalne vojske

⁴⁷¹ Lynn White ml., koji nomadima zapravo ne pripisuje znatnu inovacijsku moć, utvrđuje iscrpna tehnološka podrijetla koja su ponekad iznenađujuća: tehnologije toplog zraka i turbinske tehnologije navodno potječu iz Malaje (*Medieval Technology and Social Change*, str. 95 i blj.): "Lanac tehnoloških poticaja moguće je pratiti od određenih velikih likova znanosti i tehnike na početku modernoga doba, kroz kraj srednjeg vijeka sve do malajskih prašuma. Drugi i s prvime povezani malajski izum, cjevasti potpaljivač vatre, po svoj je prilici izvršio znatan utjecaj na europsko razumijevanje zračnog tlaka i njegovih primjena."

⁴⁷² O osobito zamršenom pitanju stremena, usp. Lynn White ml., pogl. 1.

i nomadske ratne mašine postoji toliko sivih zona, posredovanja ili kombinacija te nerijetko inovacije dolaze iz one prve. Primjer sablje je tipičan i, za razliku od stremena, neprijeoran: iako su bili širitelji sablje, koji su je donijeli Indijcima, Perzijancima i Arapima, Skiti su bili i njene prve žrtve, počeli su tako što su trpjeli od nje. Sablju je izumilo kinesko carstvo pod dinastijama Ts'in i Han, isključivi gospodar taljenog čelika i čeličnog lijeva.⁴⁷³ Taj primjer dobro osvjetljuje poteškoće s kojima se susreću suvremeni arheolozi i povjesničari. Čak ni arheolozi nisu pošteđeni mržnje ili prezira prema nomadima. U slučaju sablje, gdje i same činjenice već dovoljno govore o carskom podrijetlu, i najbolji komentatori smatraju prikladnim dodati kako je Skiti, ubogi nomadi, ionako nisu bili kadar izumjeti, i kako je čelični lijev nužno potjecao iz sjedilačke sredine. No, zašto se pritom pouzdavati u prastaru službenu kinesku verziju priče te smatrati da su dezerteri iz carske vojske otkrili tajnu Skitima? I što to znači "otkriti tajnu" ako Skiti nisu bili sposobni njome se služiti i nisu ništa shvaćali? Sve se može svaliti na leđa dezertera. Ne izrađuje se atomska bomba tajnom, niti se sablja izrađuje ako ne postoji sposobnost da je se reproducira i integrira u drukčijim uvjetima, da je se prenese u druge sklopove. Širenje i difuzija tvore sastavni dio linije inovacije – označavaju njenu okuku. Štoviše, zašto tvrditi da je čelični lijev nužno vlasništvo sjedilaca ili imperijalaca, kad je on ponajprije invencija metalurgâ? Pretpostavlja se da je te metalurge nužno nadzirao državni aparat, no oni su uživali i određen stupanj tehnološke autonomije i društvene skrovitosti zbog kojih, čak i nadzirani, nisu pripadali državi ništa više nego što su bili nomadi. Nisu dezerteri izdali tajnu, već su je metalurzi otkrili te omogućili njenu prilagodbu i njeno širenje: posve drukčija vrsta "izdaje". Na kraju krajeva, ne čine samo predrasude o nomadima rasprave tako teškima (kako u kontroverznom slučaju stremena tako u neprijepornom slučaju sablje) nego i nepostojanje dovoljno razrađenog poimanja tehnološkog podrijetla (što definira *tehnološku liniju ili kontinuum* te njenu promjenjivu protežnost iz ovog ili onog motrišta?).

Bilo bi izlišno tvrditi da je metalurgija znanost jer očituje stalne zakone, na primjer određeno talište metala u svako doba i na svakom mjestu. Ponajprije stoga što je metalurgija neodjeljiva od višestrukih linija varijacije: varijacije između meteorita i samoniklih metala, varijacije između rudača i proporcija metala, varijacije između slitina, prirodnih i umjetnih, varijacije između operacija ostvarenih na pojedinom metalu, varijacije između kvaliteta koje

⁴⁷³ Usp. lijepi članak A. Mazaherija, "Le sabre contre l'épée," *Annales*, 13, br. 4, 1958, str. 669-686. Prigovori koje iznosimo nimalo ne umanjuju važnost tog teksta.

omogućuju određenu operaciju ili koje iz nje proizlaze. (Na primjer, dvanaest vrsta bakra razlikovanih i identificiranih u Sumeru prema mjestu podrijetla i stupnju pročišćenosti.⁴⁷⁴). Sve se te varijable mogu podvesti pod dva velika naslova: *singularnosti ili prostornovremenski haecceiteti* različite prirode te operacije što se uz njih vežu kao procesi deformacije ili transformacije, i *afektivne kvalitete ili izražajne značajke* različitih razina, što odgovaraju tim singularnostima i operacijama (tvrdoća, težina, boja itd.). Vratimo se na primjer sablje, ili, bolje, čeličnog lijeva. On podrazumijeva aktualizaciju prve singularnosti, naime taljenje željeza na visokoj temperaturi, a zatim i drugu singularnost, povezanu sa sukcesivnim dekarbonacijama. Njima odgovaraju izražajne značajke, koje se ne tiču samo tvrdoće, oštine i dotjeranosti već i ondulacija ili uzoraka iscrtanih kristalizacijom, što proizlaze iz unutarnje strukture lijevanog čelika. Željezni mač povezan je s posve drukčijim singularnostima jer je kovan a ne lijevan ili kalupljen, gašen u vodi a ne hlađen na zraku, izrađen po komadu a ne serijski. Njegove su izražajne značajke nužno znatno drukčije, jer on probada više nego što reže, napada frontalno a ne sječimice. Isto tako, izražajni uzorci na njemu se dobivaju na posve drukčiji način, inkrustacijom.⁴⁷⁵ Mogli bismo govoriti o *mašinskom filumu* ili tehnološkoj liniji uvijek kad se nađemo u prisutnosti *skupa singularnosti koje je moguće produljiti s pomoću određenih operacija, koje konvergiraju i uzrokuju konvergiranje tih operacija u jednoj određivoj izražajnoj značajki ili više njih*. Ako singularnosti ili operacije divergiraju, u različitim metalima ili u istom, valja razlikovati dva različita filuma. To je upravo slučaj željeznog mača, koji je proizašao iz bodeža, i čelične sablje, proizašle iz noža. Svaki filum ima vlastite singularnosti i operacije, vlastite kvalitete i značajke koje određuju odnos žudnje prema tehničkom elementu (afekti sablje nisu isti kao oni mača).

No, uvijek se moguće smjestiti na razinu singularnosti koje je moguće produljiti od jednog do drugog filuma, te ih objediniti. U konačnici, postoji jedna jedina filogenetska linija, jedan jedini mašinski filum, idealno kon-

⁴⁷⁴ Henri Limet, *Le travail du métal au pays de Sumer au temps de la IIIe dynastie d'Ur*, Les Belles Lettres, Pariz, 1960, str. 33-40.

⁴⁷⁵ Po tom pitanju, Mazaheri jasno pokazuje kako sablja i mač imaju posve različito tehnološko podrijetlo. Napose *damaskovanje* (*damassage*), koje uopće ne potječe iz Damaska, već dolazi od grčke ili perzijske riječi za dijamant, označava obradu lijevanog čelika kojim on postaje tvrd poput dijamenta te uzorke što nastaju na njemu uslijed cementne kristalizacije ("pravi se damask izrađivao u središtima koja nikad nisu bila pod rimskom vlašću"). No, s druge strane, *damasciranje* (*damasquinage*), koje potječe iz Damaska, označava samo inkrustacije na metalu (ili na tkanini), hotimične uzorke što oponašaju damaskovanje s posve drukčijim sredstvima.

tinuiran: tok materije-kretanja, tok materije u stanju neprekidne varijacije, nositelj singularnosti i izražajnih značajki. Taj operatorni i izražajni tok je i prirodan i umjetan u isti mah: on je poput jedinstva čovjeka i Prirode. No, u isto vrijeme, on se ostvaruje ovdje i sada samo tako što se razdjeljuje, diferencira. Zvat ćemo *sklopom* svaki skup singularnosti i značajki – selekcioniranih, organiziranih, stratificiranih – izvađenih iz toka na način da umjetno i prirodno konvergiraju (konzistencija): u tome smislu, sklop je pravi izum. Sklopovi se mogu grupirati u vrlo prostrane skupove što tvore "kulture" ili čak "doba"; no u njima oni svejednako diferenciraju filum ili tok, razdjeljuju ga u mnoštvo raznovrsnih filuma, određene vrste, na određenoj razini, te uvode selektivne diskontinuiranosti u idealni kontinuitet materije-kretanja. Sklopovi razlučuju filum u samosvojne diferencirane linije dok ih, istovremeno, mašinski filum sve presijeca, napušta jednu da bi ponovo započeo u drugoj, ili uzrokuje njihovu koegzistenciju. Određenu singularnost ukopan u rubove filuma, na primjer kemiju ugljika, izvest će na površinu određeni sklop koji je selekcionira, organizira, izumijeva, te kroz koji sada prolazi cijeli filum ili jedan njegov dio, na određenom mjestu i u određenom trenutku. U svakom slučaju možemo razlikovati mnogo vrlo različitih linija: jedne, filogenetske, što na velikoj udaljenosti prolaze kroz sklopove različitih doba i kultura (od puhaljke za otrovne strelice do topa? od molitvenog mlinca do propelera? od kuhaćeg lonca do motora?); druge, ontogenetske, koje su unutarnje sklopu i povezuju njegove raznovrsne elemente ili pak uvode element, često sa zakašnjenjem, u neki drugi sklop drukčije prirode ali iste kulture i istog doba (na primjer konjska potkova koja se širi u poljoprivredne sklopove). Stoga treba uzeti u obzir selektivno djelovanje sklopova na filum i evolutivnu reakciju filuma, jer ga podzemna nit što prolazi od jednog do drugog sklopa ili izlazi iz sklopa povlači sa sobom i otvara. *Elan vital?* Leroi-Gourhan najviše se približio tehnološkom vitalizmu koji zamišlja tehničku evoluciju općenito prema modelu biološke: *sveopća Težnja*, bremenita svim singularnostima i izražajnim značajkama, prolazi kroz unutarnje i tehničke sredine koje je lome ili diferenciraju u skladu sa singularnostima i značajkama što ih te sredine zadržavaju, selekcioniraju, objedinjuju, čine konvergentnima, izumijevaju u svakom pojedinom slučaju.⁴⁷⁶ Nedvojbeno postoji mašinski filum u sta-

⁴⁷⁶ André Leroi-Gourhan, *Milieu et techniques*, Albin Michel, Pariz, 1945, str. 356 i *pass*. Raspravljajući o kratkim nizovima, Gilbert Simondon nadovezao se na pitanje "apsolutnih izvora određenog tehničkog podrijetla" ili stvaranja "tehničke biti": *Du monde d'existence des objets techniques*, Aubier, Pariz, 1969, str. 41 i *pass*.

nju varijacije koji proizvodi tehničke sklopove, dok sklopovi izumijevaju promjenjive filume. Tehnološka linija veoma varira, već prema tome povlači li se na filumu ili se upisuje u sklop. Ali to se dvoje ne može odijeliti jedno od drugog.

Kako, dakle, definirati tu materiju-kretanje, tu materiju-energiju, tu materiju-tok, tu materiju u stanju varijacije što ulazi u sklopove i iz njih izlazi? To je destratificirana, deteritorijalizirana materija. Smatramo da je Husserl učinio ključan korak naprijed u mišljenju kad je otkrio područje *materijalnih i neodređenih*, to jest lutajućih esencija, anegzaktnih ali strogih, koje se razlikuju od fiksnih, metričkih i formalnih esencija. One se sastoje od nejasnih skupova. One otkrivaju *tjelesnost* (materijalnost) koja se ne može pobrkati ni s inteligibilnom formalnom esencijalnošću ni s osjetilnom, formiranom i zamijećenom stvarovitošću (*choséité*). Potonja ima dva temeljna obilježja: s jedne je strane neodjeljiva od prijelazâ na limes kao promjenâ stanja, od procesa deformacije ili transformacije što operiraju u nekom prostoru-vremenu koje je i sâm anegzaktno i djeluju na način događajâ (ablacija, adjunkcija, projekcija), a s druge je strane neodjeljiva od izražajnih ili intenzitetskih kvaliteta, sposobnih za više ili manje, što se proizvode promjenjivih afekata (otpor, tvrdoća, težina boja itd.). Postoji dakle putujuće spajanje *događaja i afekata* koje tvori neodređenu tjelesnu esenciju i razlikuje se od sjedilačke sveze između “fiksne esencije i vlastitosti stvari koje iz nje proizlaze”, između “formalne esencije i formirane stvari”. Izvjesno je da je Husserl težio pretvoriti neodređenu esenciju u svojevrsan posrednik između esencije i osjetilnog, između stvari i koncepta, pomalo nalik na kantovsku shemu. Nije li zaobljenost neodređena ili shematska esencija, posrednik između osjetilnih zaobljenih stvari i konceptualne esencije? Zaobljenost zapravo postoji samo kao afekt-prag (ni ravno ni šiljasto) i kao proces-granica (zaobliti), kroz osjetilne stvari i tehničke činitelje: mlin, tokarski stroj, kotač, kolovrat, cilindar itd. No, to znači da je ona “posrednik” samo utoliko ukoliko je posrednik autonoman, ukoliko isprva proteže *sebe* između stvari, i između misli, te ustanovljuje posve drukčiji odnos između misli i stvari, njihov *neodređeni* identitet.

Određene analize koje iznosi Simondon mogu se usporediti s Husserlovima. Simondon razotkriva tehnološku nedostatnost modela materija-forma, koji pretpostavlja utvrđenu formu i materiju koja se smatra homogenom. Ideja zakona čini taj model koherentnim, jer zakoni podređuju materiju određenoj formi te, obrnuto, ostvaruju u materiji određenu iz forme izvedenu esencijalnu vlastitost. No, Simondon pokazuje da *hilemorfistički* model zanemaruje mnogo toga, kako u području djelovanja tako

u području afekta. S jedne strane, formiranoj materiji ili materiji sposobnoj primiti formu treba dodati cjelokupnu energetsku materijalnost u gibanju, nositelja *singularnosti ili haecceiteta* koji su već poput nekih implicitnih formi, topoloških a ne geometrijskih, i koji se spajaju s procesima deformacije. Primjer toga su promjenjive ondulacije i torzije vlakana što upravljaju operacijom cijepanja drva. S druge strane, esencijalnim vlastitostima materije što proizlaze iz formalne esencije treba dodati *promjenjive intenzitetske afekte*, koji ponekad polučuju operacijom, a ponekad je, naprotiv, omogućuju. Primjer toga je više ili manje porozno, više ili manje elastično i otporno drvo. U svakom slučaju, radi se o tome da valja slijediti drvo, i slijediti tragove po drvu spajajući operacije i materijalnost umjesto da se forma nameće materiji: ne pristupamo toliko materiji podložnoj zakonima koliko materijalnosti koja posjeduje *nomos*. Ne pristupamo toliko formi sposobnoj nametnuti svoje vlastitosti materiji koliko materijalnim izražajnim značajkama koje konstituiraju afekte. Naravno, uvijek je moguće “prevesti” u model ono što izmiče tom modelu: tako se može povezati moć varijacije materije sa zakonima koji prilagođavaju utvrđenu formu nekoj konstantnoj materiji. Ali to nužno dovodi do iskrivljenja koje se sastoji u tome da se varijable vade iz njihova stanja neprekidne varijacije, kako bi se iz njih izlučile utvrđene točke i konstantne relacije. Varijable se tako zbacuju, čak se i mijenja priroda jednadžbi, koje prestaju biti imanentne materiji-kretanju (inekvacije, adekvacije). Ne radi se o tome je li ili nije takav prijevod konceptualno legitiman, jer jest, već o tome koja se intuicija u njemu gubi. Ukratko, Simondon prigovara hilemorfističkom modelu to da smatra formu i materiju dvama zasebno utvrđenim terminima, poput krajeva dvaju polulanaca čiji spoj više nije vidljiv, poput pukog modeliranja u kojem više nije moguće dohvatiti neprekidnu i neprestano varijabilnu modulaciju.⁴⁷⁷ Kritika hilemorfističke sheme temelji se na “postojanju, između forme i materije, područja srednje i posredničke dimenzije”, koja je energijska, molekularna – cjelokupan samostojni prostor koji očituje svoju materijalnost posredstvom materije, cjelokupan samostojni broj koji tjera svoje značajke posredstvom forme...

⁴⁷⁷ O odnosu kalup-modulacija i načinu na koji kalupljenje skriva ili sužava operaciju modulacije koja je ključna za materiju-kretanje, usp. Simondon, *op.cit.*, str. 28-50 (“modulirati znači kalupiti na kontinuirani i neprestano varijabilan način”, str. 42). Simondon jasno pokazuje kako hilemorfistička shema ne crpi moć iz tehnološke operacije, već iz društvenog modela *rada* koji podređuje sebi tu operaciju.

Uvijek se vraćamo na sljedeću definiciju: *mašinski filum* je materijalnost, prirodna ili umjetna, i obje u isti mah, materija u gibanju, u toku, u varijaciji, kao nositelj singulariteta i izražajnih značajki. Iz toga proizlaze očite posljedice: ta se materija-tok može samo *slijediti*. Nedvojbeno, ta se operacija slijedenja može izvoditi i na mjestu: majstor koji blanja slijedi drvo, njegova vlakna, a da pritom ne mijenja mjesto. No, taj način slijedenja je samo pojedinačan odsječak općenitijeg procesa. Ali majstor mora slijediti i na drugi način, naime mora ići u potragu za drvom onamo gdje ga ima, i to za drvom s odgovarajućom vrstom vlakana. Ili, u suprotnom, mora ga nabaviti od drugog: samo zbog toga što trgovac preuzima odgovornost za jedan dio putovanja on može priuštiti sebi da ga ne poduzme sâm. No, majstor je potpun samo ako je usto i prospektor. A organizacija koja odjeljuje prospektora, trgovca i majstora već osakaćuje majstora te ga pretvara u "radnika". Stoga se majstor definira kao onaj tko je odlučio slijediti tok materije, *mašinski filum*. Kao onaj tko *putuje*, tko *prevaljuje put*. Slijediti tok materije znači ići, znači putovati. Intuicija na djelu. Naravno, postoje i drugorazredna putovanja gdje se više ne slijedi i sondira tok materije, već, na primjer, tržište. Bilo kako bilo, slijedi se uvijek tok, čak i ako taj tok više nije tok materije. A prije svega, postoje sekundarna putovanja: to su ona što proizlaze iz nekih drugih "okolnosti", iako iz njih proizlaze nužno. Na primjer, *transhumantni* stočar ili poljoprivrednik mijenja zemljište ovisno o njegovu osiromašenju ili prema godišnjem dobu. Ali on slijedi terenski tok samo naknadno, jer u prvom redu izvodi rotaciju koja otpočetak ima za cilj da ga dovede natrag u točku iz koje je pošao, nakon što se šume obnove, zemlja odmori, vremenske prilike promijene. Transhumantni uzgajivač ne slijedi tok, nego ocrtava krug, a od toka slijedi samo ono što ulazi u krug, makar on bio i sve širi. Transhumantni uzgajivač je, dakle, putnik samo posljedično ili to postaje samo kad je čitav njegov krug zemljišta i pašnjakâ iscrpljen, te kad se rotacija toliko proširi da tokovi izmiču krugu. Čak je i trgovac transhumantan, jer su trgovački tokovi podređeni rotaciji između polazne i dolazne točke (otići naći-dobaviti, uvesti-izvesti, kupiti-prodati). Kolike god bile njihove recipročne implikacije, postoje velike razlike između toka i kruga. *Selilac* je, kao što smo vidjeli, opet nešto drugo. A *nomad* se ne definira ponajprije kao *putnik* ni kao *transhumantan*, niti kao *selilac*, iako je sve to posljedično. Prvotno određenje nomada, naime, jest to da on zaprema i drži gladak prostor: upravo u tome vidu on se određuje kao nomad (esencija). On će postati transhumantan ili putnik samo pod pritiskom zahtjeva koje mu nameću glatki prostori. Ukratko, ma kakva bila činjenična miješanja između nomadstva, putništva i transhuman-

cije, prvotni koncept nije isti u sva tri slučaja (glatki prostor, materija-tok, rotacija). A samo je na temelju odjelitog koncepta moguće prosuđivati o mješavini, o tome kad je nastala, pod kojim je oblikom nastala te o redu kojim je nastala.

No, prethodna razmatranja navela su nas da odlutamo od pitanja: zašto je *mašinski filum*, tok materije, bitno metalski ili metalurški? I opet, samo odjeliti koncept može pružiti odgovor, tako što će pokazati da postoji poseban prvotni odnos između putništva i metalurgije (deteritorijalizacija). Međutim, primjeri koje smo naveli, preuzeti od Husserla i Simondona, odnose se na drvo i ilovaču jednako kao i na metale. Štoviše, ne postoje li i biljni, vodeni, stočni tokovi koji tvore mnoštvo filuma ili materija u gibanju? Sada je mnogo lakše odgovoriti na ta pitanja. Metal i metalurgija kao da nameću i uzdižu na razinu svijesti nešto skriveno ili ukopano u drugim materijama i operacijama. Drugdje, svaka se operacija zbiva između dva praga, od kojih jedan konstituira materiju pripremljenu za operaciju, a drugi formu koju treba inkarnirati (na primjer ilovača i kalup). Hilemorfistički model iz toga crpi opću vrijednost, jer inkarnirana forma koja obilježava kraj operacije može poslužiti kao materija za novu operaciju, ali u utvrđenu poretku koji obilježava sukcesiju pragova. S druge strane, u metalurgiji se operacije neprestano zbivaju istovremeno na obje strane praga, tako da se energetska materijalnost prelijeva iz pripremljene materije, dok se kvalitativna deformacija ili transformacija prelijeva iz forme.⁴⁷⁸ Tako se gašenje povezuje s kovanjem poslije i neovisno o stjecanju forme. Ili, u slučaju odljevka, metalurg na neki način djeluje unutar kalupa. Ili, lijevani i kalupljeni čelik podvrgavaju se nizu sukcesivnih dekarbonacija. Konačno, metalurgija je sposobna ponovo rastaliti i ponovo uporabiti materiju kojoj daje *formu-ingot*: povijest metala neodjeljiva je od te vrlo osobite forme, koju treba razlikovati i od kapitala i od robe. Monetarna vrijednost proizlazi iz nje. Općenitije, metalurška ideja "reduktora" izražava dvostruko oslobođenje: materijalnosti u odnosu prema pripremljenoj materiji i tran-

⁴⁷⁸ Simondon ne pokazuje osobito zanimanje za pitanja metalurgije. Njegova analiza zapravo nije povijesna, i on se radije bavi slučajevima iz područja elektronike. No, povijesno gledajući, elektronika ne postoji neovisno o metalurgiji. Stoga Simondon odaje počast metalurgiji: "Metalurgija se ne može dokraja rastumačiti posredstvom hilemorfističke sheme. Stjecanje forme ne događa se u trenutku i na vidljiv način, već kroz više uzastopnih operacija. Nije moguće strogo razlikovati stjecanje forme i kvalitativnu transformaciju. Kovanje i gašenje čelika događaju se prije odnosno poslije onoga što se može nazvati stjecanjem forme u strogom smislu riječi: no i kovanje i gašenje su konstitucije objekta" (*L'individu*, str. 59).

sformacije u odnosu prema formi koju treba inkarnirati. Materija i forma nikad nisu izgledale toliko krute kao u metalurgiji. A ipak, forma neprekidnog razvoja u njoj teži zamijeniti slijed formi, dok materija neprekidne varijacije teži zamijeniti varijabilnost materija. Metalurgija je na ključan način povezana s glazbom ne samo zbog zvukova kovačnice već i zbog težnje koja je zajednička objema vještinama da s one strane odijeljenih formi istaknu neprekidni razvoj forme, s one strane varijabilnih materija istaknu neprekidnu varijaciju materije: svojevrsni prošireni kromatizam nosi i glazbu i metalurgiju. Glazbeni kovač je prvi “transformator”.⁴⁷⁹ Ukratko, metal i metalurgija iznose na vidjelo život svojstven materiji, životno stanje materije kao takve, materijalni vitalizam koji je, nedvojbeno, sveprisutan, ali koji hilemorfistički model obično skriva ili prekriva, čini neprepoznatljivim, razdružuje. Metalurgija je svijest ili mišljenje materije-toka, a metal je korelat te svijesti. Kao što se očituje u panmetalizmu, metal je koekstenzivan u odnosu prema svakoj materiji, i svaka je materija koekstenzivna u odnosu prema metalurgiji. Čak i voda, bilje, drvo i životinje sadržavaju soli i mineralne elemente. Nije sve metal, ali metala ima svagdje. Metal je vodič svekolike materije. Mašinski filum je metalurški, ili barem ima metalSKU, mjernu i vodeću, putujuću glavu. Mišljenje nastaje više iz metala nego iz kamena: metalurgija je oličenje niže znanosti, “nejasna” znanost ili fenomenologija materije. Čudesna ideja *Anorganskog Života* – ista ona koju je Worringer smatrao barbarskom idejom *par excellence*⁴⁸⁰ – bila je invencija i intuicija metalurgije. Metal nije ni stvar ni organizam, već *tijelo (corps)* bez organa. “Sjeverna ili gotička linija” jest ponajprije rudarska i metalSKA linija koja omeđuje to tijelo. Odnos između metalurgije i alkemije ne počiva, kao što je smatrao Jung, na simboličkoj vrijednosti metala i njegovoj podudarnosti s organskom dušom, već na imanentnoj moći tjelesnosti u svakoj materiji te na kolektivnom duhu (*esprit de corps*) koji tu moć prati.

⁴⁷⁹ U obzir ne treba uzimati samo mitove nego i pozitivnu povijest: na primjer ulogu “mjedi” u razvoju glazbene forme, ili uspostavu “metalSKe sinteze” u elektroničkoj glazbi (Richard Pinhas).

⁴⁸⁰ W. Worringer definira gotičku umjetnost kao “primitivnu” geometrijsku liniju, koja je međutim postala živom. No, taj život nije organski, kao što će biti u klasičnom svijetu: ta linija “ne sadrži nikakav organski izraz, a ipak je posve živa (...) Kako ne posjeduje nikakvu organsku tonalnost, njen životni izraz mora biti odijeljen od organskog života (...) U toj oživjeloj geometriji koja nagoviješta živu algebru gotičke umjetnosti postoji određen patos kretanja što našoj osjetilnosti nameće napor koji joj nije prirodan” (*L'art gothique*, Gallimard, Pariz, 1941, str. 69-70).

Majstor-zanatlija je prvi i prvobitni putnik. Ali majstor nije lovac, ni poljoprivrednik, ni stočar. Nije ni vršilac žita ni lončar, koji se samo usputno posvećuje zanatlijskoj djelatnosti. On je onaj tko slijedi materiju-tok kao čistu proizvodnost: dakle u mineralnoj, a ne u biljnoj ili životinjskoj formi. On nije čovjek zemlje ni tla, već čovjek pod-tla. Metal je čista proizvodnost materije, a onaj tko slijedi metal je vrhunski proizvođač predmeta. Kao što je pokazao Gordon Childe, metalurg je prvi specijalizirani obrtnik, i u tome pogledu oblikuje *tijelo* (tajna društva, cehovi, bratovštine). Majstor-metalurg je putnik, jer on slijedi materiju-tok pod-tla. Naravno, metalurg je povezan s “drugima”, onima koji pripadaju tlu, zemlji ili nebu. Povezan je s poljodjelicima sjedilačkih zajednica i s nebeskim funkcionarima carstva koji nadkodaraju te zajednice: u stvari, on ih treba da bi živio, njegov opstanak ovisi o imperijalnom poljoprivrednom kapitalu.⁴⁸¹ U svome radu, međutim, povezan je sa stanovnicima šume i o njima djelomično ovisi: njegove radionice moraju biti smještene blizu šume kako bi nabavio potrebni ugljen. U svome prostoru, povezan je s nomadima, jer pod-tlo sjeđinjuje tlo glatkog prostora i zemlju izbrazdanog prostora: u aluvijalnim dolinama imperijaliziranih zemljoradnika nema rudnika, treba putovati kroz pustinje, primaknuti se planinama, a pitanje kontrole nad rudnicima uvijek je uključivalo nomadske narode. *Svaki rudnik je linija bijega*, koja komunicira s glatkim prostorima – usporednice s time danas bi se mogle naći u problemima nafte.

Arheologija i povijesna znanost neobično su zatajne kad je riječ o pitanju kontrole nad rudnicima. Postojala su carstva sa snažnom metalurškom organizacijom koja nisu imala rudnike. Bliski istok oskudijevao je kositrom, toliko potrebnim za dobivanje bronce. Znatne količine metala dolazile su u obliku ingota i iz dalekih krajeva (na primjer, kositar iz Španjolske ili čak Cornwalla). Tako složena situacija ne podrazumijeva samo snažnu carsku birokraciju i razrađene trgovačke krugove na dugim relacijama nego i cjelokupnu pokretnu politiku u kojoj se države sučeljavaju s vanjskošću, u kojoj se vrlo različiti narodi sučeljavaju jedni s drugima ili postižu sporazum oko kontrole nad rudnicima u određenom aspektu (vađenje rude, drveni ugljen, radionice, prijevoz). Nije dovoljno ustvrditi kako postoje rudarski

⁴⁸¹ To je jedna od ključnih točaka teze Gordona Childea u *The Prehistory of European Civilization* (Cassell, London, 1962): metalurg je prvi specijalizirani obrtnik, čiji je opstanak omogućen tvorbom poljoprivrednog viška. Odnos kovača prema poljoprivredi ne tiče se, dakle, samo oruđa koje on izrađuje nego i hrane koju uzima ili prima. Dogonski mit, u varijantama koje je analizirao Griaule, možda obilježava taj odnos u kojem kovač prima ili krade zrnje te ga skriva u svome “batu”.

ratovi i rudarske ekspedicije, niti se pozivati na “euroazijsku sintezu nomadskih radionica od prilaza Kini do rubova Zapada” i tvrditi da su “od pretpovijesnoga doba nomadske populacije u dodiru s glavnim metalurškim središtima staroga svijeta.”⁴⁸² Trebalo bi bolje istražiti odnose nomada s tim središtima, s kovačima koje su sâmi zapošljavali ili pohodili, s navlastito metalurškim narodima i grupama u čijoj su blizini obitavali. Kakva je situacija bila na Kavkazu i Altajskom gorju? U Španjolskoj i Sjevernoj Africi? Rudnici su izvor tokova, mješavina i bjegova koji gotovo da nema pandana u povijesti. Čak i kad ih carstvo koje ih posjeduje dobro kontrolira (slučaj kineskoga carstva, slučaj rimskoga carstva), postoji vrlo važan pokret potajnog iskorištavanja te udruživanja rudara bilo s nomadskim i barbarskim najezdama, bilo sa seljačkim bunama. Proučavanje mitova, pa čak i etnografska razmatranja statusa kovača, odvrću nas od tih političkih pitanja. U tome pogledu, naime, mitologija i etnologija nemaju dobru metodu. Prečesto se pita kako *drugi* “reagiraju” na kovača, i tada se podliježe uobičajenim banalnostima o ambivalentnosti *osjećaja*: tvrdi se da se kovače u isti mah poštuje, da ih se boji i prezire – nomadi ih više preziru, sjedioci više poštuju.⁴⁸³ Ali time se gube iz vida razlozi te situacije, posebnost sâmog kovača, njegov nesimetričan odnos prema nomadima i sjediocima, vrsta *afekata* koje on izumijeva (metalski afekt). Prije nego što se krenu razmatrati osjećaji što ih drugi gaje prema kovaču, treba sâmog kovača razmotriti kao Drugog, koji kao takav ima drukčije afektivne odnose prema sjediocima i prema nomadima.

Ne postoje nomadski i sjedilački kovači. Kovač je hodilac, putnik. Osobito važan u tome pogledu jest način kovačeva stanovanja: njegov prostor nije ni izbrazdani sjediočev prostor ni glatki nomadov prostor. Kovač može imati šator, može imati kuću, u kojima prebiva kao u “ležištu”, poput sâmog metala, kao u špilji ili rupi, podzemnom ili polupodzemnom sklo-

ništu. On je troglodit, ali ne po naravi, nego po potrebi i umijeću.⁴⁸⁴ Jedan izvrstan tekst Eliea Faurea opisuje pakleni način života putujućih naroda Indije, koji su bušili rupe u prostoru stvarajući fantastične oblike, životne forme neorganskog života. “Ondje su, na obali mora ili na podnožju kakve planine, nailazili na granitnu stijenu. I tada bi svi ušli u taj granit, živjeli su, ljubili, radili, umirali i radali se u tami, a nakon tri ili četiri stoljeća izašli bi, prošavši kroz planinu, na mjestu udaljenom nekoliko milja. Za sobom su ostavljali izdubenu pećinu, podzemne hodnike probijene u svim pravcima, izvajane i izdjeljene zidove, prirodne ili umjetno stvorene stupove bogato prošupljene, deset tisuća strašnih ili ljupkih likova (...) Čovjek ovdje prihvaća bez opiranja svoju moć i svoju ništavnost. On ne traži od oblika afirmaciju određenog ideala. On ne traži od njega da sadržava neki sistem. On oslobađa oblik iz bezoblične mase sirov, onakav, kakav bezoblična masa zahtijeva da on bude. On iskorištava sjenovita udubljenja i izbočine pećine.”⁴⁸⁵

Izbušeni prostor

⁴⁸² Maurice Lombard, *Les métaux dans l'ancien monde du Ve au Xie siècle*, Mouton, Pariz i La Haye, 1974, str. 75, 255.

⁴⁸³ Društvena situacija kovača bila je predmetom detaljnih istraživanja, osobito u slučaju Afrike: usp. klasično istraživanje W. B. Clinea, “Mining and Metallurgy in Negro Africa”, *General Series in Anthropology*, br. 5 (1937), i Pierre Clément, “Le forgeron en Afrique noire”, *Revue de géographie humaine et d'ethnologie*, 1948. Ali ta istraživanja nisu posve uvjerljiva, jer, koliko su načela na koja se poziva jasnija – reakcije “prezira”, “odobranja”, “razumijevanja” – toliko su rezultati mutni i međusobno se miješaju, o čemu svjedoče prikazi P. Clémenta.

⁴⁸⁴ Usp. Jules Bloch, *Les Tziganes*, P.U.F., Pariz, 1953, str. 47-54. Bloch pokazuje kako upravo razlika između sjedilaca i nomada postaje sporedna u odnosu prema trogloditskom načinu stanovanja.

⁴⁸⁵ Élie Faure, *Povijest umjetnosti, Srednjovjekovna umjetnost* (sv. II), prev. Alka Škiljan, Kultura, Zagreb, str. 25

Metalurška Indija. Prošupljivati planine umjesto da se penje na njih, iskapati zemlju umjesto da je se brazda, bušiti prostor umjesto da ga se održava glatkim, zemlju pretvoriti u ementaler. Slika filma *Štrajk* prikazuje izbušen prostor u kojem se podiže čitav uznemirujući narod, gdje svatko izlazi iz svoje rupe kao na polju posutom minama. Kainov znak je tjelesni i afektivni znak pod-tla koji prolazi u isti mah kroz izbrazdanu zemlju sjedilačkog prostora i nomadsko tlo glatkog prostora, a da se ne zaustavlja ni na jednom ni na drugome, lutajući znak praćenja, dvostruka krađa i dvostruka izdaja metalurga koji se odvraća i od zemljoradnje i od stočarstva. Treba li ograničiti naziv Kainovaca ili Kenijaca na te metalurške narode što obitavaju u dubinama Povijesti? Pretpovijesna Europa preplavljena je *narodima s ratnim sjekirama*, koji dolaze iz stepa poput odcijepljena metalškog ogranka nomada, i *narodima zvonolike lončarije, narodima pokala* što potječu iz Andaluzije, odcijepljenim ogrankom megalitske zemljoradnje.⁴⁸⁶ Neobični, dolikocefalni i brahicefalni narodi se miješaju i roje širom Europe. Jesu li oni držali rudnike, bušeci europski prostor sa svih strana, konstituirajući naš europski prostor?

Kovač nije nomadski među nomadima ni sjedilački među sjediocima, a nije ni polunomadski među nomadima i polusjedilački među sjediocima. Njegov odnos s drugima proizlazi iz njegova neprestanog unutarnjeg putovanja, njegove nejasne esencije, a ne obrnuto. U svojoj posebnosti, utoliko ukoliko putuje, utoliko ukoliko izumijeva izbušeni prostor, on nužno komunicira sa sjediocima i s nomadima (a i s drugima, s transhumantnim stanovnicima šume). On je dvostruk ponajprije u sebi samom: hibrid, legura, dvojna formacija. Kao što kaže Griaule, dogonski kovač nije “nečist”, već “miješan”, i kao takav je *endogaman*, to jest ne ženi se čistima čije je potomstvo pročišćeno, već sâm rekonstituira dvojno potomstvo.⁴⁸⁷ Gordon Childa pokazuje kako se metalurg nužno podvaja, postoji dvaput: jednom kao lik zahvaćen i čuvan u aparatu orijentalnog carstva, drugi put kao znatno pokretniji i slobodniji lik u egejskome svijetu. *Ali ta dva segmenta nije moguće odijeliti*, jednostavno tako što će se svaki povezati sa svojim osobitim kontekstom. Carski metalurg, radnik, pretpostavlja metalurga-prospektora, ma koliko bio daleko, a prospektor je povezan s trgovcem koji prvoga op-

⁴⁸⁶ O tim narodima i njihovim misterijima, usp. analize Gordona Childea, *The Prehistory of European Society*, pogl. 7 (“Missionaries, Traders and Warriors of Temperate Europe”), i *The Dawn of European Civilization*, Knopf, New York, 1958.

⁴⁸⁷ Maurice Griaule and Germaine Dieterlen, *Le renard pale*, sv. 1, Institut d’ethnologie, Pariz, 1965, str. 376.

skrbljuje metalom. Štoviše, metal se obrađuje po svakom segmentu, formingot im je svima zajednička: dočaravati ne treba toliko odijeljene segmente koliko lanac pokretnih radionica koje konstituiraju, iz rupe u rupu, liniju varijacije, galeriju. Metalurgov odnos s nomadima i sjediocima stoga bitno uključuje njegov odnos s drugim metalurzima.⁴⁸⁸ Upravo taj hibridni metalurg, izrađivač oružja i oruđa, komunicira u isti mah sa sjediocima i s nomadima. Izbušeni prostor sâm po sebi komunicira i s glatkim i izbrazdanim prostorom. Mašinski filum ili metalska linija prolazi kroz sve sklopove: ne postoji ništa više deteritorijalizirano od materije-kretanja. Ali to se ne zbiva na isti način, i te dvije komunikacije nisu simetrične. U području estetike, Worringer je tvrdio kako apstraktna linija ima dva vrlo različita izraza, od kojih je jedan barbarska gotika, a drugi organska klasika. Ovdje bi se moglo ustvrditi kako filum ima istodobno dva različita modusa povezanosti: uvijek je *pripojen* nomadskom prostoru, dok se *spreže* sa sjedilačkim prostorom. Sa strane nomadskih sklopova i ratnih mašina, posrijedi je neka vrsta rizoma, s njegovim prekidima, zavijucima, podzemnim prolazima, petelj-kama, otvorima, značajkama, rupama itd. S druge strane, sjedilački sklopovi i sklopovi državnog aparata zahvaćaju *filum*, hvataju izražajne značajke u neku formu ili kôd, dovode rupe u međusobnu rezonanciju, začepljuju linije bijega, podvrgavaju tehnološku operaciju modelu rada, nameću spojevima cjelokupan režim arborescentnih sprezanja.

Aksiom III: Nomadska ratna mašina je forma izraza, čija je putujuća metalurgija korelativna forma sadržaja.

	SADRŽAJ	IZRAZ
<i>Supstancija</i>	Izbušeni prostor (mašinski filum ili materija-tok)	Glatki prostor
<i>Forma</i>	Putujuća metalurgija	Nomadaska ratna mašina

⁴⁸⁸ Knjiga Roberta Jamesa Forbesa, *Metallurgy in Antiquity* (Brill, Leiden, 1950), analizira različita doba metalurgije, ali i vrste metalurga u “doba rude”: “rudara”, koji je vršio prospekciju i ekstrakciju, zatim “talioničara”, “kovača” (*blacksmith*), “limara” (*whitesmith*). Specijalizacija se nadalje usložnjuje u željezno doba, što je popraćeno varijacijama u raspodjeli nomad-putnik-sjedilac.

Propozicija IX: Objekt rata nije nužno bitka, i napose, objekt ratne mašine nije nužno rat, iako i rat i bitka mogu biti njene nužne posljedice (u određenim uvjetima).

Suočavamo se s trima uzastopnim problemima: je li bitka "objekt" rata? Ali i: je li rat "objekt" ratne mašine? I konačno, u kojoj je mjeri ratna mašina "objekt" državnog aparata? Dvojbenost prvih dvaju problema zacijelo dolazi od pojma *objekta*, ali podrazumijeva njihovu ovisnost o trećemu. Ipak, te nam probleme valja razmatrati postupno, pa makar se morali ograničiti na umnažanje primjera. Prvo pitanje, ono bitke, podrazumijeva istovremeno razlikovanje dvaju slučajeva: onoga gdje se bitka traži i onoga gdje se ona u biti izbjegava s pomoću ratne mašine. Ta se dva slučaja ni pošto ne podudaraju s ofenzivom i defenzivom. Ali objekt rata u strogom smislu riječi (prema poimanju koje doseže vrhunac s Fochom) izgleda jest bitka, dok gerilsko ratovanje izričito teži *nebitki*. Međutim, prerastanje rata u manevarski rat, u totalni rat, dovodi u pitanje i pojam bitke, kako sa stajališta ofenzive tako i s onoga defenzive: nebitka izgleda sposobnom izraziti brzinu munjevitog napada ili protubrzinu neposrednog odgovora.⁴⁸⁹ Obrnuto, razvoj gerilskog ratovanja uključuje moment i forme u kojima se bitka mora konkretno tražiti, u odnosu prema izvanjskim i unutarnjim "uporišnim točkama". Istina je da gerila i rat neprestano preuzimaju metode jedno od drugog, i da je ta razmjena jednaka u oba smjera (na primjer, često su se isticala nadahnuća što ih je gerilsko ratovanje na kopnu crpilo iz pomorskog rata). Dakle, možemo zaključiti samo to da bitka i nebitka tvore dvostruki objekt rata, prema kriteriju koji se ne podudara s ofenzivom i defenzivom, pa čak ni s ratom u užem smislu i gerilskim ratovanjem.

⁴⁸⁹ Među najvažnijim tekstovima o gerilskom ratovanju i dalje su oni T. E. Lawrencea, *Seven Pillars of Wisdom*, Doubleday, Doran, New York, 1935, pogl. XXXII, i "The Science of Guerilla War", u *Encyclopedia Britannica*, 14, izd., 1929, sv. 10, str. 950-953, gdje se zauzima "anti-Foch" stajalište i razrađuje pojam nebitke. Ali nebitka ima povijest koja ne počiva samo na gerilskom ratovanju: 1) tradicionalno razlikovanje "bitke" i "manevra" u teoriji rata (usp. Raymond Aron, *Penser la guerre, Clausewitz*, Gallimard, sv. 1, Pariz, 1976., str. 122-131); 2) način na koji manevarski rat dovodi u pitanje ulogu i važnost bitke (već kod maršala de Saxe i u kontroverznom pitanju bitke u napoleonskim ratovima); 3) konačno, u novije doba, kritika bitke u ime nuklearnog naoružanja, gdje ovo dobiva ulogu zastrašivanja, dok konvencionalnim silama preostaje samo uloga "testa" ili "manevra" (usp. golističko poimanje nebitke, i Guy Brossollet, *Essai sur la non-bataille*, Berlin, Pariz, 1975). Nedavni povratak pojmu bitke ne objašnjava se samo tehničkim činiteljima kao što je razvoj taktičkog nuklearnog oružja već uključuje političke razloge, upravo one o kojima ovisi uloga što se pripisuje bitki (ili nebitki) u ratu.

Zbog toga, otklanjajući to pitanje, pitamo se dalje je li sâm rat objekt ratne mašine. To uopće nije bjelodano. U mjeri koliko rat (sa ili bez bitke) teži potpunom uništenju ili kapitulaciji neprijatelja, objekt ratne mašine nije nužno rat (na primjer, *razzia* bi se mogla smatrati drugim objektom, a ne toliko osobitim oblikom rata). No, općenitije govoreći, vidjeli smo da je ratna mašina bila nomadski pronalazak, jer je u biti bila sastavni dio glatkog prostora, zapremanja tog prostora, kretanja u tom prostoru te odgovarajuće kompozicije ljudi: to je njezin jedini i pravi pozitivni objekt (*nomos*). Učiniti da pustinja ili stepa rastu; ne ih opustošivati, već upravo suprotno. Ako je rat nužna posljedica toga, to je stoga što se ratna mašina suočava s državama i gradovima, kao silama (brazdanja) koje se suprotstavljaju pozitivnom objektu: od tog trenutka, neprijatelj ratne mašine je država, grad, državni i gradski fenomen, te ona za cilj ima njihovo uništenje. Rat postaje upravo to: uništiti sile države, razoriti formu-državu. Slučaj Atila ili Džingis-kana jasno pokazuje tu sukcesiju pozitivnog i negativnog objekta. Izražavajući se aristotelovski, moglo bi se reći kako rat nije ni uvjet ni objekt ratne mašine, već je nužno prati ili dovršava. Izražavajući se derridaovski, moglo bi se reći da je rat "suplement" ratne mašine. Može se čak dogoditi da ta suplementarnost bude dohvaćena u progresivnoj i tjeskobnoj objavi. To je, na primjer, bio Mojsijev slučaj: izlazeći iz egipatske države, zaputivši se u pustinju, on započinje tako što oblikuje ratnu mašinu, nadahnut drevnom prošlošću nomadskih Hebreja i prema savjetu svojega tasta nomadskog podrijetla. To je mašina Pravednih, stasala u ratnu mašinu, ali čiji objekt nije rat. Ali Mojsije malo-pomalo, u etapama, uviđa kako je rat nužni suplement te mašine jer se ona susreće s gradovima i državama ili prolazi kroz njih, jer mora prvo u njih slati špijune (*oružano promatranje*), a onda možda i prijeći u krajnost (*rat uništenja*). Židovski narod tada upada u sumnju te strahuje da nije preslab. Ali i Mojsije sumnja, uzmiče pred objavom jednoga takvog suplementa. Za rat će biti zadužen Jošua, ne Mojsije. Konačno, govoreći poput Kanta, ustvrđujemo kako je odnos između rata i ratne mašine nužan, ali "sintetički" (potreban je Jahve da bi se ostvarila sinteza).

Pitanje rata, dakle, bit će otklonjeno i zamijenjeno odnosima između ratne mašine i državnog aparata. Rat ne vode ponajprije države: iako, daka, on nije fenomen koji bi se mogao naći u svekolikoj Prirodi, kao kakav god oblik nasilja. Ali rat nije ni objekt državâ, prije će biti suprotno. Najdrevnije države izgleda čak nisu ni imale ratnu mašinu, a vidjet ćemo i da njihova vlast počiva na drugim instancijama (koje uključuju više policiju i tamnički sustav). Može se pretpostaviti da je jedan od tajnovitih razloga naglog uništenja arhaičnih ali moćnih država bila intervencija izvanjske ili

nomadske ratne mašine, koja im je uzvratila napad i razorila ih. Ali država je oštroumna. Jedno od najznačajnijih pitanja iz povijesnog motrišta jest: kako je država *privlastila* ratnu mašinu, to jest kako si je konstituirala jednu za sebe, prilagođenu svojim razmjerima, svojoj vlasti i svojim ciljevima? I uz koje rizike? (Ono što zovemo vojnom institucijom ili vojskom nipošto nije sama ratna mašina, već ta forma u kojoj je privlašćena od države.) Da bi se uvidio paradoksalni karakter tog pothvata potrebno je rekapitulirati čitavu hipotezu: 1) ratna mašina je nomadski izum kojeg rat nije prvotni, nego drugotni, suplementarni ili sintetički objekt, u smislu da je ona determinirana tako da razori formu-državu i formu-grad s kojima se sukobljava; 2) kad država privlasti ratnu mašinu, ona očito mijenja prirodu i funkciju jer postaje upravljena protiv nomada i svih razaratelja države, ili pak izražava odnose između država, utoliko ukoliko jedna država nastoji isključivo razoriti drugu ili joj nametnuti svoje ciljeve; 3) no, upravo kad je na taj način privlašćena od države, ratna je mašina sklona uzeti rat kao izravni i prvotni, "analitički" objekt (a rat je sklon uzeti kao objekt bitku). Ukratko, državni aparat privlašćuje ratnu mašinu, ratna mašina uzima rat kao objekt i rat postaje podređen državnim ciljevima, sve u isto vrijeme.

To pitanje privlašćivanja povijesno je toliko raznoliko te valja razlikovati više vrsta problema. Prvi se tiče mogućnosti operacije: upravo stoga što je rat bio samo suplementarni ili sintetički objekt nomadske ratne mašine ona zapada u oklijevanje koje će se pokazati kobnim, dok državni aparat pak postaje kadar dočepati se rata, te okrenuti ratnu mašinu protiv nomada. Oklijevanje nomada već je steklo legendaran status: što učiniti s osvojenim zemljama, zemljama kroz koje se prokrstarilo? Pretvoriti ih u pustinju, u stepu, u veliki pašnjak? Ili očuvati državni aparat sposoban da ih izravno iskorištava, pa makar to značilo postati, prije ili kasnije, tek novom dinastijom tog aparata? Prije ili kasnije, jer, na primjer, Džingis-kan i njegovi nasljednici uspjeli su se dugo održati tako što su se djelomično integrirali u osvojena carstva, sačuvavši pritom čitav glatki prostor stepa kojima su carska središta bila podređena. To je bio njihov genij, *Pax mongolica*. Ipak, integracija nomada u osvojena carstva bio je jedan od najmoćnijih činitelja privlašćivanja ratne mašine od državnog aparata: neizbježna opasnost kojoj su nomadi podlegli. Ali postoji i druga opasnost, koja prijeti državi kad privlasti ratnu mašinu (sve su države osjetile težinu te opasnosti, kao i rizike kojima ih je to privlašćivanje izvrgnulo). Tamerlan je ovdje krajnji primjer, ne kao nasljednik, već kao čista opreka Džingis-kanu: upravo je Tamerlan konstruirao veličanstvenu ratnu mašinu okrenutu protiv nomada, ali koja je, kao takva, morala podići državni aparat koji je bio to te-

ži i neproduktivniji jer je postojao samo kao prazna forma privlašćenja te mašine.⁴⁹⁰ Okretanje ratne mašine protiv nomada može izvrgnuti državu ništa manjoj opasnosti od one nomada što upravljaju svoju ratnu mašinu protiv država.

Druga vrsta problema tiče se konkretnog oblika u kojem se zbiva povlašćivanje ratne mašine: je li on plaćenički ili teritorijalni? Profesionalna ili regrutna vojska? Specijalno tijelo ili nacionalno novačenje? Ne samo da ti oblici nisu podudarni nego i između njih postoje svakojaka miješanja. Najrelevantnija, ili najopćenitija razlika možda bi mogla biti sljedeća: postoji li samo "ugradnja" ("*encastement*") ratne mašine ili je doista riječ o "aproprijaciji" u strogom smislu riječi? Hvatnja ratne mašine od državnog aparata odvijala se u dva smjera: ugraditi društvo ratnika (pridošlih izvana ili poteklih iznutra), ili, naprotiv, konstituirati društvo ratnika prema pravilima prilagođenim cjelokupnu civilnom društvu. I ovdje postoji prijelaz i tranzicija s jedne formule na drugu. Konačno, treća vrsta problema tiče se načina privlašćivanja. Iz tog motrišta gledano trebalo bi razmotriti raznovrsne elemente koji se tiču temeljnih aspekata državnog aparata: *teritorijalnosti, rada ili javnih radova, poreznog sustava*. Uspostava vojne institucije ili vojske nužno uključuje teritorijalizaciju ratne mašine, to jest podjele zemljišta, "kolonijalne" ili unutrašnje, koje mogu poprimiti najrazličitije oblike. No, isto tako, financijski režimi određuju prirodu usluga i poreza za koje su zaduženi ratnički povlaštenici, a osobito vrstu civilnog poreza za uzdržavanje vojske kojem podliježe čitavo društvo ili jedan njegov dio. U isto vrijeme, državno poduzetništvo u sektoru javnih radova mora se preustrojiti s obzirom na "planiranje teritorija" u kojem vojska ima odlučujuću ulogu, ne samo zbog utvrda i uporišta već i zbog strateških komunikacija, logističke strukture, industrijske infrastrukture itd. (uloga i funkcija Inženjera u tom obliku privlašćivanja).⁴⁹¹

⁴⁹⁰ O temeljnim razlikama između Tamerlana i Džingis-kana, usp. René Grousset, *L'Empire des steppes*, Payot, Pariz, 1965, osobito str. 495-496.

⁴⁹¹ Usp. *Armées et fiscalité dans le monde antique*, ur. A. Chastagnol, C. Nicolet i H. van Effenterre, CNRS, Pariz, 1977. Taj kolokvij proučava ponajprije financijski aspekt, ali i druga dva. Pitanje dodjele zemljišta vojnicima ili obiteljima vojnika nalazimo u svim državama, gdje ima ključnu ulogu. U osobitu obliku ono će pružiti temelj lenima i feudalizmu. No, otprije je već pružilo temelj "lažnim lenima" posvuda u svijetu, napose u *clerosu* i kleruhijama u grčkoj civilizaciji (usp. Claire Préaux, *L'économie royale des Lagides*, Ed. de la Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, Bruxelles, str. 463 i *pass.*)

Usporedimo tu tezu, sa svime što ona podrazumijeva, s Clausewitzevom formulom: "produženje političkih odnosa s uporabom drugih sredstava".⁴⁹² Znamo da je sama ta formula izvedena iz teorijskog i praktičkog, historijskog i transhistorijskog skupa čiji su elementi međusobno povezani: 1) Postoji čisti koncept rata kao apsolutnog, bezuvjetnog rata, Ideja koja nije dana u iskustvu (potući ili oboriti neprijatelja, za kojeg se smatra da je lišen svake druge determinacije, političkog, gospodarstvenog ili društvenog obzira); 2) Jedino dano su stvarni ratovi, podređeni ciljevima država, koje su više-manje dobri "vodiči" u odnosu prema apsolutnom ratu, a u svakom slučaju uvjetuju njegovo ostvarenje u iskustvu; 3) stvarni ratovi osciliraju između dva pola, od kojih su oba podređena državnoj politici: između rata uništenja koji može prerasti u totalni rat (ovisno o tome koje ciljeve uništenje izabire) i teži se približiti bezuvjetnom konceptu uzdignućem do krajnosti te ograničenog rata, koji nije "manje" rat, ali ostvaruje silazak spram ograničavajućih uvjeta i može spasti na puko "oružano promatranje".⁴⁹³

U prvom redu, to razlikovanje između apsolutnog rata, Ideje, i stvarnih ratova čini nam se vrlo važnim, ali ako postoji mogućnost da se pritom držimo kriterija koji je drukčiji od Clausewitzevog. Čista Ideja nije ona apstraktne eliminacije neprijatelja, već ona ratne mašine čiji objekt *upravo nije rat*, i koja je s ratom samo u potencijalnom sintetičkom ili suplementarnom odnosu. Nomadska ratna mašina stoga nam ne izgleda, kao Clausewitzu, kao slučaj samo jednog među mnoštvom stvarnih ratova, već, naprotiv, kao sadržaj odgovarajuć Ideji, invencija Ideje, s vlastitim objektima, prostorom i kompozicijom *nomosa*. Međutim, itekako je riječ o Ideji i treba zadržati koncept čiste Ideje, iako tu ratnu mašinu ostvaruju nomadi. Više su nomadi oni koji ostaju apstrakcijom, Idejom, nečim realnim i neaktualnim, iz više razloga: prvo zato što se, kao što smo vidjeli, danosti nomadstva činjenično miješaju s danostima selilaštva, putništva i transhumancije, koje ne narušavaju čistoću koncepta, već uvode objekte koji su uvijek mješoviti ili kombinacije prostora i kompozicije što odmah reagiraju na ratnu mašinu. Drugo, čak i u čistoći svojega koncepta nomadska ratna mašina nužno ostvaruje svoj sintetički odnos s ratom kao suplementom, otkrivenim i razvijenim protiv forme-države o čijem se razaranju radi. No, dok ostvaruje taj suplementarni objekt ili taj sinte-

⁴⁹² O ratu, str. 502 (Prev.)

⁴⁹³ Vidi Clausewitz, O ratu, osobito knjigu VIII. i komentar tih triju teza: Raymond Aron, *Penser la guerre*, Clausewitz, sv. I (napose "Pourquoi les guerres de la deuxième espèce?", str. 139 i *pass.*).

tički odnos, država u tome nužno nalazi priliku da privlasti ratnu mašinu te način da rat pretvori u izravan objekt te okrenute mašine (zbog čega je integriranje nomada u državu vektor koji presijeca nomadstvo od samoga početka, od prvog čina rata protiv države).

Pitanje stoga nije toliko ostvarenje rata koliko privlašćivanje ratne mašine. Državni aparat istovremeno privlašćuje ratnu mašinu, podređuje ju "političkim" ciljevima i daje joj rat kao izravni *objekt*. I jedna ista povijesna težnja vodi države da evoluiraju iz trostrukog kuta gledanja: prelazak s figura ugradnje na figure privlašćivanja u strogom smislu riječi, prelazak s ograničenog rata na takozvani totalni rat te preobrazba odnosa između cilja i objekta. Činitelji koji pretvaraju državni rat u totalni rat usko su povezani s kapitalizmom: riječ je o ulaganju stalnog kapitala u materijal, industriju i ekonomiju rata te o ulaganju promjenjivog kapitala u populaciju u fizičkom i moralnom smislu (populacija kao ono što vodi rat i što ga trpi u isti mah).⁴⁹⁴ Ustvari, totalni rat nije samo rat uništenja, već se pojavljuje kad uništenje nađe "središte" ne samo u neprijateljskoj vojsci ili državi nego u čitavoj populaciji i njenoj ekonomiji. Činjenica da se to dvostruko ulaganje može ostvariti samo u prethodno uspostavljenim uvjetima ograničenog rata očituje neodoljiv karakter kapitalističke težnje prema razvitku totalnog rata.⁴⁹⁵ Istina je, dakle, da totalni rat ostaje podređen političkim ciljevima države te ostvaruje samo *maksimalni broj uvjeta* za privlašćivanje ratne mašine od državnog aparata. No, istina je i to da kad objekt ratne mašine postane totalni rat, na toj razini sveukupnosti uvjeta objekt i cilj ulaze u te nove odnose koji mogu završiti u protuslovlju. To je razlog Clausewitzeva oklijevanja, gdje se pokazuje kako s jedne strane totalni rat ostaje rat uvjetovan političkim ciljem država, a s druge strane

⁴⁹⁴ Erich Ludendorff (*Der totale Krieg*, Ludendorff Verlag, München, 1935) primjećuje da taj razvoj daje sve veću važnost "narodu" i "unutrašnjoj politici" u ratu, dok je Clausewitz još stavlja naglasak na vojske i vanjsku politiku. Primjedba je općenito govoreći točna, usprkos određenim Clausewitzovim tekstovima. Uostalom, nalazimo je i kod Lenjina i marksista (iako ovi očito imaju posve drukčije poimanje naroda i unutrašnje politike od Ludendorffova). Stanoviti su autori na nepobitan način pokazali da proletarijat nije bio samo industrijskog već, jednako toliko, i vojnog, osobito pomorskog podrijetla: usp. Virilio, *Vitesse et politique*, str. 50-51, 86-87.

⁴⁹⁵ Kao što pokazuje John Ulric Nef, upravo su se tijekom velikog razdoblja "ograničenog rata" (1640-1740) pojavili fenomeni koncentracije, akumulacije i ulaganja koji će uspostaviti uvjete za "totalni rat": usp. *War and Human Progress*, Norton, New York, 1968. Napoleonski ratnički kodeks bila je prekretnica koja je pospješila elemente totalnog rata: mobilizaciju, prijevoz, ulaganje, informaciju itd.

teži ostvariti Ideju neuvjetovanog rata. Ustvari cilj ostaje bitno politički i uvjetovan kao takav od države, no sâm objekt postaje neograničen. Moglo bi se reći da je privlašćivanje promijenilo smjer, ili bolje, da države teže osloboditi, rekonstituirati golemu ratnu mašinu čiji više nisu drugo doli suprotstavljivi ili umetnuti dijelovi. Ta globalna ratna mašina koja u neku ruku "naknadno proizlazi" iz država očituje dvije sukcesivne figure: prvo, onu fašizma koji pretvara rat u neograničeno kretanje što više nema drugi cilj osim samoga sebe. Ali fašizam je samo skica; druga je postfašistička figura, figura ratne mašine koja izravno uzima mir kao objekt, kao mir Terora ili Opstanka. Ratna mašina reformira glatki prostor koji sada teži kontrolirati, okruživati čitavu zemlju. Totalni rat i sâm biva nadiđen, u korist oblika mira koji je još više zastrašujuć. Ratna mašina preuzela je na sebe cilj, svjetski poredak, a države više nisu drugo doli objekti ili sredstva prilagođeni toj novoj mašini. U toj točki Clausewitzova se formula doista obrće, jer da bi se moglo kazati kako je politika nastavak rata drugim sredstvima nije dovoljno izvrnuti red riječi kao da ih se može čitati u oba smjera. Treba slijediti stvarno kretanje po svršetku kojeg države, privlastivši neku ratnu mašinu i prilagodivši je svojim ciljevima, nanovo pružaju ratnu mašinu koja se posvećuje ciljevima, privlašćuje države i sve više preuzima političke funkcije.⁴⁹⁶

Nedvojbeno, sadašnja je situacija očajnička. Vidjeli smo kako globalna ratna mašina postaje sve jača i jača, kao u znanstvenofantastičnoj priči. Vidjeli smo je kako si za cilj postavlja mir koji je možda još više zastrašujuć od fašističke smrti. Vidjeli smo je kako izaziva ili pothranjuje najgore mjesne ratove kao vlastite dijelove. Vidjeli smo je kako utvrđuje novu vrstu neprijatelja, koja više nije druga država, pa čak ni drugi režim, već "neodređeni neprijatelj". Vidjeli smo je kako uspostavlja protugerilske elemente zbog kojih ju je moguće iznenaditi samo jednom, ne i dvaput... A ipak, sâm uvjeti ratne mašine Države ili Svijeta, to jest stalni kapital (resursi i materijal) i ljudski promjenjivi kapital, neprestano nanovo stvaraju mogućnosti neočekivanih protuudara, nepredviđenih inicijativa što determiniraju mutirajuće, manjinske, popularne, revolucionarne inicijative. O tome svjedoči definicija neodređenog neprijatelja: "višeobličan, vješt strateg i sveprisutan (...) ekonomske, subverzivne, moralne i političke prirode itd.", neodredivi

⁴⁹⁶ O tom "nadilaženju" fašizma i totalnog rata te novoj točki obrnuća Clausewitzove formule, usp. čitavu Viriliovu analizu u *L'insécurité du territoire*, osobito 1. poglavlje.

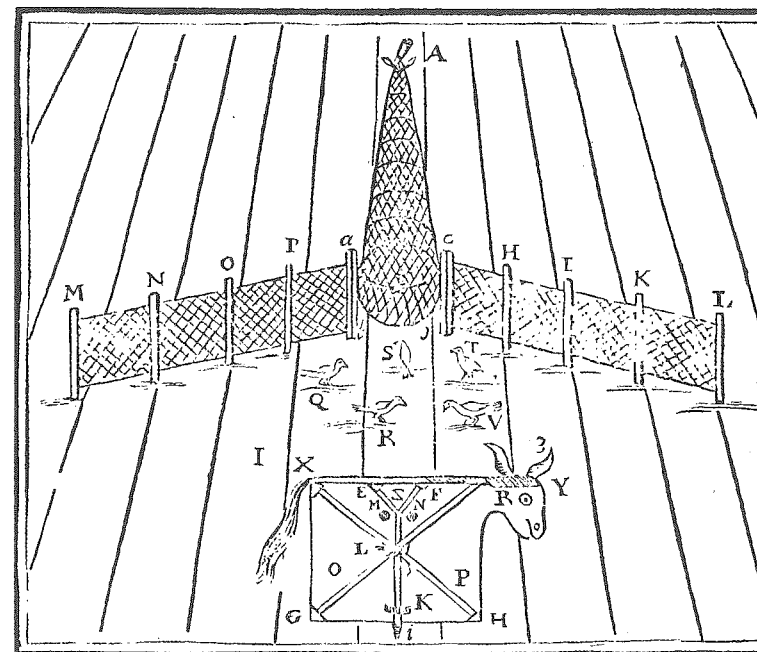
materijalni Saboter ili ljudski Dezerter u najraznolikijim oblicima.⁴⁹⁷ Prvi važni teorijski element jest krajnja raznolikost značenja ratne mašine, i to *upravo stoga što ratna mašina ima vrlo promjenjiv odnos sa samim ratom*. Ratna se mašina ne definira uniformno, i ne sadrži samo rastuće količine snage. Pokušali smo odrediti dva pola ratne mašine: *prema jednom*, ona uzima rat kao objekt te oblikuje liniju razaranja koja se može produljiti do granica svijeta. No, u svim oblicima što ih ovdje poprima, ograničeni rat, totalni rat, svjetska organizacija, rat uopće ne predstavlja pretpostavljenu esenciju ratne mašine, već samo, ma kakva bila moć te mašine, skup uvjeta pod kojima države privlašćuju tu mašinu, pa čak i tako što će je projicirati kao obzor svijeta ili vladajući poredak kojeg i same države tvore samo dijelove. *Drugi pol* je po svemu sudeći pol esencije, kad ratna mašina, s beskrajno manjim "količinama", kao objekt nema rat, već povlačenje stvaralačke linije bijega, kompoziciju glatkog prostora i kretanja ljudi u tom prostoru. Prema tome drugom polu, ratna mašina itekako susreće rat, ali kao svoj sintetički i suplementarni objekt, tada upravljen protiv države i protiv globalne aksiomatike koju države izražavaju.

Smatrali smo da je moguće pripisati nomadima taj pronalazak ratne mašine. To smo učinili samo iz povijesnih razloga, da pokažemo kako je ona bila izumljena kao takva premda je od samoga početka očitovala dvosmislenost zbog koje je ušla u kompoziciju s drugim polom, prema kome je od početka naginjala. No, sukladno esenciji, nisu nomadi oni koji imaju njenu tajnu: umjetnički, znanstveni ili "ideološki" pokret mogu biti potencijalna ratna mašina, upravo u mjeri koliko ocrtavaju ravan konzistencije, stvaralačku liniju bijega, glatki prostor pomaka, u odnosu prema nekom *filumu*. Ne definira nomad taj skup karakteristika, već taj skup definira nomada, a istodobno definira i esenciju ratne mašine. Razlog zbog kojeg su gerilsko ratovanje, ratovi manjina, popularni i revolucionarni ratovi u skladu s tom esencijom jest to što oni imaju rat kao objekt to nužniji što je samo "suplementaran": *to su ratovi samo utoliko ukoliko u isto vrijeme stvaraju nešto drugo*, pa makar to bili samo novi neoorganski društveni odnosi. Postoji velika razlika između ta dva pola, čak i ponajviše iz točke gledišta smrti: linija bijega koja stvara, *ili se pretvara u liniju razaranja*; ravan konzistencije koja se konstituira, pa i djelić po djelić, *ili se pretvara u ravan organizacije i dominacije*. Neprestano primjećujemo da postoji ko-

⁴⁹⁷ Guy Brossollet, *Essai sur la non-bataille*, str. 15-16. Aksiomatski pojam "neodređenog neprijatelja" već je vrlo razrađen u službenim i neslužbenim tekstovima narodne obrane, međunarodnog prava i sudbenog ili policijskog sektora.

munikacija između dviju linija ili dviju ravni, da se svaka hrani drugom, posuđuje od druge: najgora globalna ratna mašina rekonstituira glatki prostor da bi okružila i ogradila zemlju. Ali zemlja potvrđuje vlastite moći deterritorijalizacije, svoje linije bijega, svoje glatke prostore koji su živi i koji krče svoj put prema novoj zemlji. Pitanje nisu količine, već nesumjerljivi karakter količina koje se međusobno sučeljavaju u dvjema vrstama ratne mašine, sukladno dvama polovima. Ratne mašine konstituiraju se protivno aparatima koji privlašćuju mašinu te od rata čine svoju glavnu brigu i svoj objekt: one potvrđuju spojeve, sučelice velikoj sprezi hvatnog aparata hvatnje i dominacije.

13. 7000 pr. Kr. - Hvatni aparat

Propozicija X: država i njeni polovi

Vratimo se Dumézilovim tezama: 1) politička suverenost ima dva pola: strašnog cara-čarobnjaka koji operira s pomoću hvatnje, sveza, uzlova i mreža te kralja-svećenika i pravnika koji operira s pomoću pregovora, sporazuma i ugovora (parovi Varuna-Mitra, Odin-Tir, Votan-Tivaz, Uran-Zeus, Romul-Numa itd.); 2) ratna funkcija je izvanjska političkoj suverenosti, i podjednako se razlikuje i od jednog i od drugog pola (Indra ili Tor ili Tul Hostilije...).⁴⁹⁸

1. Državni aparat tako pokreće neobičan ritam, koji je ponajprije velika tajna: ona bogova-vezalaca ili čarobnjačkih careva, *jednookih* iz čijeg oka isijavaju znakovi koji hvataju u sebe, koji vezuju čvorove na udaljenosti.

⁴⁹⁸ Glavna Dumézilova knjiga u tome pogledu je *Mitra-Varuna* (sadrži i analizu "jednookih" i "jednorukih").

Kraljevi-pravnici su više *jednoruki*, koji podižu ruku kao element prava i tehnike, zakona i oruđa. U sukcesiji državnika uvijek valja tražiti jednookog i jednorukog, Horacija Kokla i Mucija Scevolu (de Gaullea i Pompidoua?). To ne znači da jedan od njih ima isključivu povlasticu na znakove, a drugi na oruđa. Strašni car je otpočetka i gospodar javnih radova; mudri kralj sa sobom nosi i preobražava cjelokupan režim znakova. U svakom slučaju, spoj znakova i oruđa konstituiraju razlikovnu značajku političke suverenosti ili državnu komplementarnost.⁴⁹⁹

2. Naravno, dva se državnika neprestano upliću u poslove oko rata. No, ili čarobnjački car šalje u rat ratnike koji nisu njegovi, koje hvatnjom stavlja u svoju službu ili, što je najčešći slučaj, baca mrežu na ratnike, pogledom svoga jedinog oka baca ih u skamenjenu katatoniju, "vezuje bez borbe", *ugrađuje* ratnu mašinu (zacijelo, dakle, nismo u opasnosti da pobrkamo tu državnu hvatnju s ratnim zapljenama: osvajanjima, zarobljenicima, općenito ratnim "plijenom"⁵⁰⁰). Što se tiče drugoga pola, kralj-pravnik je veliki organizator rata; ali on mu daje zakone, pripravlja mu polje, iznalazi pravo, nameće disciplinu, podlaže ga političkim ciljevima. Ratnu mašinu pretvara u vojnu instituciju, *privlačuje* ratnu mašinu za državni aparat.⁵⁰¹ Treba se čuvati od odviše nepromišljena govora o ublažavanju, humanizaciji: naprotiv, možda upravo u tome ratnoj mašini preostaje jedan objekt, naime sâm rat. Nasilje postoji posvuda, ali u različitim režimima i ekonomijama. Nasilje čarobnjačkog cara: njegov uzao, njegova mreža, njegovi "potezi što se povlače jednom zauvijek"... Nasilje pravničkog kralja, njegovo započinjanje svaki put iznova, uvijek poradi ciljeva, saveza i zakona... U konačnici, nasilje ratne mašine može izgledati mekše i blaže od nasilja državnog aparata, jer ona još nema rat kao "objekt", jer izmiče dvama polovima države. Zbog toga se, u svojoj izvanjskosti, ratnik neprestano suprotstavlja savezništva

⁴⁹⁹ Tema Boga-magičnog vezaoca i uzlaoca bila je predmetom općeg istraživanja mitologije: v. osobito Mircea Eliade, *Slike i simboli*, prev. Ita Kovač, Fabula nova, Zagreb, 2006. Ali ta su istraživanja dvojbeni jer se služe sinkretističkom ili arhe-tipskom metodom. Dumézilova metoda je, nastuprot tomu, diferencijalna: tema hvatnje ili vezivanja sabire raznovrsne podatke samo pod diferencijalnim obilježjem što ga konstituiraju upravo politička suverenost. O suprotnosti između tih dviju metoda upućujemo na Edmond Ortigues, *Le discours et le symbole*, Aubier, Pariz, 1962.

⁵⁰⁰ Dumézil, *Mitra-Varuna*, str. 113-114, 151, 202-203.

⁵⁰¹ *Ibid.*, str. 150: "Postoji više načina da se bude bog rata, a Tivaz definira jedan koji bi se vrlo slabo opisao etiketama kao što su bog-ratnik, bog-borac... Tivaz je nešto drugo: on je pravnik rata i, istodobno, svojevrsni diplomat" (kao i Mars).

i paktovima kralja-pravnika, ali i neprestano raskida veze kralja-čarobnjaka. On je jednako tako razvezivač kao i krivokletnik: dvostruki izdajnik.⁵⁰² Tu postoji druga ekonomija, druga okrutnost, ali i druga pravednost, druga samilost. Znakovima i oruđima države ratnik suprotstavlja svoje oružje i svoj nakit. I opet, tko bi tu mogao govoriti o boljem ili lošijem? Istina je da rat ubija i stravično osakaćuje. No, on to čini utoliko više ukoliko država više privlačuje ratnu mašinu. A prije svega, državni aparat čini da sakaćenje i čak smrt dođu prvi. Njoj je potrebno da su oni već nastupili, da se ljudi rađaju kao invalidi i zombiji. Mit o zombiju, živom mrtvacu, jest mit rada a ne rata. Sakaćenje je posljedica rata, ali je uvjet i pretpostavka državnog aparata i organizacije rada (odatle prirodna invalidnost ne samo radnika nego i sâmog državnika, tipa jednookog ili jednorukog): "To surovo izlaganje iskidanih komadića mesa me je užasnulo (...) Nije li to bio sastavni dio tehničkog savršenstva i opijenosti njime (...)? Ljudi oduvijek vode ratove, no ne pamtim da se u cijeloj *Ilijadi* može naći jedan jedini primjer ratnika koji bi izgubio ruku ili nogu. Mit zadržava sakaćenja za čudovišta, čovjekolike zvijeri Tantalove ili Prokrustove rase (...) Optička je iluzija što ta sakaćenja pripisujemo nesrećama. Ustvari, nesreće su posljedica sakaćenja već izvršenih nad zamecima našega svijeta; a brojčani porast amputacija jedan je od simptoma koji potvrđuju trijumf morala skalpela. Gubitak se dogodio mnogo prije nego što ga se vidljivo uzelo u obzir."⁵⁰³ Državni aparat ima potrebu, na vrhu kao i u bazi, za prethodno osakaćenima, već postojećim invalidima ili mrtvorodenima, prirodno bolesnima, jednookima i jednorukima.

Dolazimo tako do zamamne trodijelne hipoteze: ratna mašina nalazi se "između" dva pola političke suverenosti i jamči prijelaz s jednog pola na drugi. Upravo se u tome redu, 1 – 2 – 3, stvari očituju u mitu ili u povijesti. Uzmimo dvije verzije Jednookog i Jednookog koje analizira Dumézil: 1) Jednooki bog Odin svezuje ratnog vuka i drži ga zapletenog u svojoj čarobnoj mreži; 2) Ali vuk je na oprezu i na raspolaganju ima cjelokupnu moć izvanjskosti; 3) Bog Tir daje vuku pravno jamstvo tako što stavlja ruku u njegovu gubicu kako bi je vuk mogao odgristi ako se ne uspije ispetljati iz veze. 1) Horacije Koklo, jednooki, sâmim je svojim izgledom, svojom grimasom i čarobnjačkom moći spriječio etruščanskog vođu da napadne Rim; 2) Ratni vođa tada odlučuje dignuti opsadu; 3) Mucije Scevola uzima politički smjer, te pruža ruku kao jamstvo ne bi li uvjerio ratnika da je bolje odustati od opsade i zaključiti mir.

⁵⁰² *Ibid.*, str. 124-132.

⁵⁰³ Ernst Jünger, *Gläserne Bienen*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1957.

U posve drukčijem, povijesnom kontekstu Marcel Détienne predlaže analognu shemu za antičku Grčku: 1) Čarobnjački vladar, "Gospodar istine", raspolaže ratnom mašinom koja nedvojbeno ne potječe od njega i u njegovu carstvu uživa relativnu autonomiju; 2) Ta klasa ratnika ima vlastita pravila, definirana "izonomijom", izotropnim prostorom, "sredinom" (plijen je u sredini, onaj tko govori smješta se usred vijeća): to je drukčiji prostor, i to su drukčija pravila od onih u vladara koji zapljenuju i govore odozgor; 3) Hoplitska reforma, pripremana u ratničkoj klasi, proširuje se po čitavu društvenom tijelu, promičući stvaranje vojske ratnika-građana, dok u isto vrijeme posljednje ostake imperijalnog pola suverenosti zamjenjuje pravni pol države-polisa (izonomija kao zakon, izotropija kao prostor).⁵⁰⁴ U svim tim slučajevima ratna mašina izgleda upada "između" dva pola državnog aparata, ne bi li osigurala i učinila nužnim prijelaz s jednoga na drugi.

Toj shemi, međutim, ne možemo dati uzročno značenje (niti to čine spomenuti autori). Prvo, ratna mašina ništa ne objašnjava. Ona je ili izvan države i upravljena protiv nje, ili joj već pripada, ugrađena u nju i privlašćena, pa je pretpostavlja. Ima li udjela u razvitku države, to je dakle nužno u sprezi s drugim unutarnjim činiteljima. To je druga točka: postoji li razvitak države, drugi, razvijeni pol mora biti u rezonanciji s prvim, mora ga na neki način neprestano iznova puniti, a država mora imati samo jednu sredinu unutarnjosti, to jest *jedinstvo kompozicije*, usprkos svim različitostima u organizaciji i razvoju država. Svaka država čak mora imati oba pola kao bitne momente svojeg postojanja, iako njihova organizacija može varirati. Treće, nazovemo li "hvatnjom" tu unutarnju bit ili jedinstvo države, primjećujemo kako riječi "čarobnjačka хватnja" dobro opisuju situaciju jer se ta хватnja uvijek pojavljuje kao već dovršena i koja sebe pretpostavlja. No, kako je onda objasniti, ako je se ne može povezati ni sa kojim *zasebnim* i odredivim uzrokom? To je razlog zbog kojeg su pretpostavke o podrijetlu države uvijek tautološke. Ponekad se poziva na egzogene činitelje, povezane s ratom i ratnom mašinom, ponekad na endogene činitelje, koji su tobože doveli do nastanka privatnog vlasništva, novca itd., a ponekad na specifične činitelje koji determiniraju tvorbu "javnih funkcija". Te tri teze nalazimo u Engelsa, u skladu s njegovim poimanjem raznolikosti putova Dominacije. No, one pretpostavljaju ono što je u pitanju. Rat proizvodi dr-

žavu samo ako je bar jedan od dvaju dijelova već postojeća država, a ratna organizacija je državni činitelj samo ako već pripada državi. Ili država ne sadrži ratnu mašinu (i ima policajce i tamničare prije vojnika), ili je sadrži ali u obliku vojne institucije ili javne funkcije.⁵⁰⁵ Isto tako, privatno vlasništvo pretpostavlja javno državno vlasništvo, prolazi kroz njegovu mrežu, a novac pretpostavlja porez. Još je teže objasniti kako bi javne funkcije mogle postojati prije države koju podazumijevaju. Uvijek se vraćamo na državu koja se rađa kao odrasla i pojavljuje se iznebuha – neuvjetovani *Urstaat*.

Propozicija XI: Što je prvo?

Prvi pol hvatnje nazvat ćemo imperijalnim ili despotskim. On odgovara Marxovoj azijskoj formaciji. Arheologija ga otkriva posvuda, često prekrivena zaboravom, na obzoru svih sistema ili država, ne samo u Aziji nego i u Africi, Americi, Grčkoj, u Rimu. Praiskonski *Urstaat*, koji seže u neolitsko doba a možda i još dalje. Prema marksističkom opisu: državni aparat nadograđuje se na primitivne zemljoradničke zajednice, koje već imaju linijsko-teritorijalne kodove; *ali on ih nadkodira*, podvrgava ih moći despotskog cara, jedinoga i transcendentnog javnog vlasnika, gospodara viška ili kapitala, organizatora velikih radova (ekstrarad), izvora javnih funkcija i birokracije. To je *paradigma veze*, uzla. Takav je režim znakova države: nadkodiranje ili Označitelj. To je sustav *mašinskog podjarmljivanja*: prva "megamašina" u strogom smislu riječi, kao što bi rekao Mumford. Nevjerojatan uspjeh u jednom potezu: druge države bit će kržljavci u usporedbi s tim modelom. Car-despot nije kralj ili tiranin – ovi će postojati samo u odnosu prema već privatnom vlasništvu.⁵⁰⁶ U imperijalnom režimu, na-

⁵⁰⁵ Jacques Harmand navodi "inicijativu koja je uključivala mnogobrojno ljudstvo što ju je iznimno pokrenuo civilni dužnosnik, Uni, pod faraonom Pepijem I. oko 1400. godine pr. Kr." (*La guerre antique*, P.U.F., Pariz, 1973, str. 28). Čak i vojna demokracija koju je opisao Morgan pretpostavlja arhaičnu državu imperijalnog tipa, i ne objašnjava je (prema rezultatima Detienneovih i Vernantovih istraživanja). Ta imperijalna država i sama operira prvo s tamničarima i policajcima, a ne s ratnicima: usp. Dumézil, *Mitra-Varuna*, str. 200-204.

⁵⁰⁶ Sama ideja azijske despotske formacije pojavila se u 18. stoljeću, posebice kod Montesquieua, ali tada je opisivala razvijeno stanje carstava i odgovarala je apsolutnoj monarhiji. Marxovo gledište je posve drukčije: on obnavlja taj pojam kako bi definirao arhaična carstva. Glavni tekstovi u tome pogledu su: Karl Marx, *Grundrisse (Temelji slobode: osnovi kritike političke ekonomije)*, prev. B. Petrović i dr., Naprijed, Zagreb, 1974; Karl Wittfogel, *Orijentalna despocija: usporedno istraživanje totalne moći*, prev. Drago Dujmić, Globus, Zagreb, 1988, i Pierre-Vidal Naquetov predgovor prvom izdanju, ali koji je izbačen iz drugog na Wittfo-

⁵⁰⁴ Marcel Detienne, *Les maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Maspero, Pariz, 1973, i «La phalange, problèmes et controverses», u *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Mouton, Haag, 1968. Usp. i Jean-Pierre Vernant, *Les origines de la pensée grecque*, P.U.F., Pariz, 1962.

suprot tomu, sve je javno: posjedovanje zemlje je zajedničarsko, svatko je vlasnik samo kao član zajednice; eminentno despotovo vlasništvo jest ono pretpostavljenog Jedinstva zajednicâ, a i sami funkcionari posjeduju samo javna zemljišta, čak i ako su naslijeđena. Novac može postojati, osobito u poreznoj obvezi koju funkcionari imaju prema caru, ali on ne služi za kupnju-prodaju jer zemlja ne postoji kao otuđiva roba. To je režim *nexuma*, veze: nešto se pozajmljuje ili čak daruje bez transfera vlasništva, bez privatne aproprijacije, a uzdarje u tom slučaju nije kamata ili profit za darovaoca, već više svojevrсна "renta" koja mu se vraća, prateći posudbu nečega za uporabu ili doniranje prihoda.⁵⁰⁷

Marx, povjesničar, i Childe, arheolog, slažu se u jednom: arhaična imperijalna država, koja nadkodira zemljoradničke zajednice, pretpostavlja u najmanju ruku određen razvoj njihovih proizvodnih sila, jer za to je potrebno da postoji potencijalni višak kadar konstituirati državni kapital, podupirati specijalizirano zanatstvo (metalurgija) te postupno uzrokovati pojavu javnih funkcija. Zbog toga je Marx povezivao državu s određenim "načinom proizvodnje". Međutim, početak tih neolitskih država i dalje se gura sve dalje u prošlost. A kad je riječ o nagađanjima koja se tiču gotovo paleolitskih carstava, pitanje nije samo količina vremena: i kvalitativni problem se mijenja. *Çatal Hüyük* u Anatoliji omogućuje izrazito pojačanu imperijalnu paradigmu: ona je kapital divljeg sjemenja i relativno pitomih životinja, poteklih iz različitih teritorija, koja omogućuje i ostvaruje, isprva slučajno, hibridizacije i selekcije *iz kojih će proizaći poljoprivreda i sitno stočarstvo*.⁵⁰⁸ Opažamo važnost te promjene u danostima problema. Više

gelov zahtjev); Ferenc Tökei, *Essays on the Asiatic Mode of Production*, Akademiai Kiadó, Budimpešta, 1979; te istraživanja C.E.R.M.-a, *Sur le mode de production asiatique*, Ed. Sociales, Pariz, 1969.

⁵⁰⁷ Varon je izmislio slavnu igru riječi između *nexum* i *nec suum fit* (= stvar ne postaje vlasništvom onoga koji je prima). Ustvari, *nexum* je temeljni oblik arhaičnog rimskog prava u kojem ne obvezuje sporazum između ugovornih strana, nego samo riječ pozajmljivača ili donora, na magijsko-religijski način. To nije ugovor (*manicipatio*), i ne uključuje ni kupnju-prodaju, čak ni odgođenu, ni kamatu, premda može, čini nam se, uključivati neku vrstu rente. Usp. osobito Pierre Noailles, *Fas et Jus*, Les Belles Lettres, Pariz, 1948; i Dumézil, koji naglašava odnos između *nexuma* i magijske veze: *Mitra-Varuna*, str. 118-124.

⁵⁰⁸ Usp. iskapanja i studije Jamesa Mellaarta, *Earliest Civilizations in the Near East*, McGraw-Hill, New York, 1965, i *Çatal Hüyük*, McGraw Hill, New York, 1967. Urbanistica Jane Jacobs na osnovi je tih radova koncipirala imperijalni model koji zove "novi opsidijan" (prema nazivu za lavu koja je služila za proizvodnju oruđa) i koji bi mogao sezati u početke neolitskog doba, a možda čak i mnogo dalje. Ona

ne pretpostavlja kapital potencijalni višak, nego obrnuto. Više ne pretpostavlja država napredne zemljoradničke zajednice i razvijene proizvodne sile, već se, naprotiv, izravno uspostavlja u sredini sabirača-lovacâ bez prethodne zemljoradnje ili metalurgije: upravo ona stvara zemljoradnju, stočarstvo i metalurgiju, isprva na vlastitom tlu a onda ih nameće okolnom svijetu. Više nije selo ono koje postupno stvara grad, nego grad stvara selo. Ne pretpostavlja država način proizvodnje, nego obrnuto, država pretvara proizvodnju u "način". I posljednji razlozi pretpostavke o stupnjevitom razvoju gube valjanost. To je poput sjemenki u vreći: sve počinje slučajnim miješanjem. "Državna i gradska revolucija" može biti paleolitska, a ne neolitska kao što je vjerovao Childe.

Mnogostruki načini (cik-cak kretanja, etape koje ovdje-ondje nedostaju, nesvodivi skupni prekidi) doveli su u pitanje evolucionizam. Vidjeli smo kako je osobito Pierre Clastres pokušao razbiti evolucionistički okvir, sukladno dvama tezama: 1) takozvana primitivna društva nisu bila društva bez države, u smislu da nisu dosegla određeni stadij, već su bila protudržavna društva, koja su organizirala mehanizme što su otklanjali formu-državu i onemogućavali njenu kristalizaciju; 2) država se pojavila u obliku nesvodivog prekida, jer nije bila posljedica postupnog razvoja proizvodnih sila (čak se ni "neolitska revolucija" ne može definirati na osnovi ekonomske strukture).⁵⁰⁹ Međutim, s evolucionizmom se ne raskida čistim rezom: u posljednjoj fazi svoga rada, Clastres je zadržao tezu o prethodnom postojanju i autarkiji protudržavnih društava, a njihovo funkcioniranje pripisivao je suviše tajanstvenom predosjećaju onoga što su ona otklanjala, a što još nije postojalo. Općenitije govoreći, začuđujuća je neobična ravnodušnost koju etnologija još očituje prema arheologiji. Zatvoreni svaki u svojem teritoriju, etnolozi su ih, čini se, u krajnjem slučaju voljni uspoređivati na apstraktan ili strukturalan način, ali ih odbijaju sučeliti s arheološkim teritorijima koji ugrožavaju njihovu autarkiju. Oni fotografiraju svoje urođenike, ali unaprijed isključuju supostojanje i jukstaponiranje dviju karata,

naglašava "gradsko" podrijetlo poljoprivrede te ulogu hibridizacija do kojih je dolazilo u gradskim zalihama sjemenki: poljoprivreda pretpostavlja kapital, a ne obrnuto. U jednoj još neobjavljenoj studiji, Jean Robert analizira Mellaartove teze i hipotezu Jane Jacobs te ih primjenjuje na nove perspektive: *Décoloniser l'espace*.

⁵⁰⁹ Clastres, *op. cit.* Vidjeli smo kako je prema Clastresu primitivni rat bio jedan od glavnih mehanizama za otklanjanje države jer je održavao suprotstavljenost i disperziju malih segmentiranih grupa. No, isto tako, iz istog motrišta, primitivni je rat ostao podređen mehanizmima otklanjanja i nije se autonomizirao u mašini, iako je u sebi sadržavao specijalizirano tijelo.

etnografske i arheološke. *Çatal Höyük* je, međutim, po svemu sudeći imao područje utjecaja od tri tisuće kilometara; i kako ostaviti postrani uvijek aktualan problem koegzistencijskih odnosa između primitivnih društava i carstava, pa bilo to i u paleolitiku? Čim zanemari arheologiju, pitanje odnosa između etnologije i povijesne znanosti svodi se na idealističku sučeljenost i ne može se isplesti iz apsurdne teme bespovijesnog ili protupovijesnog društva. *Nije sve država, upravo stoga što su uvijek i svagdje postojale države.* Ne pretpostavlja državu samo pisanje, već i govor, jezici i jezičnost kao takva. Samodostatnost, autarkija, neovisnost, pretpostojanje primitivnih komuna jest etnologov san: ne da te komune nužno ovise o državama, već supostoje s njima u složenoj mreži relacija. Primitivna su društva po svojoj prilici “od samoga početka” imala daleke odnose jedna s drugima, a ne samo odnose bliskosti, i te su odnose posredovale države, iako su provodile samo mjesnu i djelomičnu hvatnju. Sâmi jezici i govorni sustavi, neovisno o pismu, ne definiraju zatvorene grupe koje se međusobno razumiju, već u prvom redu determiniraju odnose između grupa koje se ne razumiju: postoji li, jezičnost postoji ponajprije između onih koji ne govore isti jezik. Jezik je načinjen za to, za prevođenje, a ne za komunikaciju. A u primitivnim društvima postoji onoliko težnji koje “traže” državu, onoliko vektora koji djeluju u smjeru države koliko postoji kretanja u državi ili izvan nje što se téže od nje udaljiti ili se od nje zaštititi, ili pak potaknuti njezin razvoj ili je ukinuti: sve koegzistira, u neprestanoj interakciji.

Gospodarstveni evolucionizam je neprihvatljiv: nemoguće je vjerovati u evoluciju, čak i razgranatu, tipa “sabirači – lovci – stočari – poljoprivrednici – industrijalci”. A etnološki evolucionizam “nomadi – polunomadi – sjedioci” nije ništa bolji. Niti je to ekološki evolucionizam “raspršena autarkija mjesnih grupa – sela i gradići – gradovi – države”. Dovoljno je ispreplesti te apstraktne evolucije da bi se cjelokupni evolucionizam urušio: na primjer, grad proizvodi poljoprivredu, ne prolazeći kroz manje gradove. Ili, drugi primjer, nomadi ne prethode sjediocima, već je nomadstvo kretanje, postajanje koje zahvaća sjedioce, kao što je sedentarizacija zastoj koji ustaljuje nomade. Griaznov je u tom pogledu pokazao kako se najdrevnije nomadstvo može bez zadržke pripisati samo populacijama koje su napustile kvaziurbano sjedilaštvo ili primitivno lutanje, te su se stale nomadizirati.⁵¹⁰ To su uvjeti u kojima nomadi izumijevaju ratnu mašinu, kao ono

⁵¹⁰ Prema Griaznovu, sjedilački su se zemljoradnici počeli nomadizirati u stepi u brončano doba. Posrijedi je slučaj cik-cak kretanja u evoluciji. Usp. *Sibérie du Sud*, Nagel, Ženeva, 1969, str. 99, 133-134.

što zaprema ili ispunjava nomadski prostor i suprotstavlja se gradovima i državama koje teži ukinuti. Primitivci su već imali mehanizme rata koji su zajednički djelovali kako bi spriječili formaciju države. No, ti se mehanizmi mijenjaju autonomizirajući se u specifično nomadskoj mašini koja uzvraća udarac državama. Iz toga, međutim, nije moguće izvesti čak ni cik-cak evoluciju koja bi išla od primitivnih naroda do država, od država do nomadskih ratnih mašina: u najmanju ruku, cik-cak nije sukcesivan, već prolazi kroz mjesta topologije koja definira ovdje primitivna društva, ondje države, drugdje pak ratne mašine. A čak i kad država privlasti ratnu mašinu, opet mijenjajući njenu prirodu, to je fenomen prijevoza, transfera, a ne evolucije. Nomad postoji samo u postajanju i u interakciji. Ali i primitivni čovjek također. Povijest samo prevodi koegzistenciju postajanja u sukcesiju. Kolektivi mogu biti i transhumantni, polusjedilački, sjedilački i nomadski a da pritom ne budu pripremni stadiji za državu, koja je već prisutna, drugdje ili sa strane.

Bi li se barem moglo reći da su sabirači-lovci “pravi” primitivci i unatoč svemu ostaju osnovom ili minimalnom pretpostavkom formacije države, ma koliko daleko ona sezala u prošlost? To se stajalište može zauzeti samo pod uvjetom da se prihvati vrlo manjkavo poimanje uzročnosti. Istina je da humanističke znanosti sa svojim materijalističkim, evolucionističkim i čak dijalektičkim shemama kaskaju za bogatstvom i složenošću uzročnih relacija u fizici ili čak biologiji. Fizika i biologija sučeljuju nas s obratnim uzročnostima koje su *lišene svršnosti*, ali svejednako svjedoče o djelovanju budućnosti na sadašnjost ili sadašnjosti na prošlost: na primjer, konvergentni val i anticipirani potencijal koji uključuju inverziju vremena. Više od prekida i cik-cakova, upravo te obratne uzročnosti razaraju evoluciju. Isto tako, u području kojim se bavimo, nije dovoljno ustvrditi kako je, jednom se pojavivši, neolitska ili čak paleolitska država reagirala na okolni svijet sabirača-lovaca. Ona je već djelovala prije nego što se pojavila, kao konkretna granica koju su ta primitivna društva otklanjala ili kao točka prema kojoj su konvergirala, ali koju nisu mogla doseći a da ne unište sama sebe. Ta društva sadrže istovremeno vektore koji idu u smjeru države, mehanizme koji je otklanjaju i točku konvergencije koja se suzbija, izbacuje, u mjeri koliko joj se primiče. Otkloniti znači i anticipirati. Naravno, država se ne pojavljuje u postojanju i ne predpostoji kao otklonjena granica na posve isti način. Odatle njena nesvodiva kontingentnost. Ali da bi se dao pozitivan smisao ideji “slutnje” onoga što još ne postoji, treba pokazati kako ono što ne postoji već djeluje u obliku koji je drugačiji od onoga svog postojanja. Kad se pojavila, država je reagirala na sabirače-lovce tako što im je namet-

nula poljoprivredu, stočarstvo, proširenu podjelu rada itd.: dakle u obliku centrifugalnog ili divergentnog vala. No, prije nego što se pojavila, država je već djelovala u obliku konvergentnog ili centripetalnog vala lovaca-sabirača, *vala koji se poništava upravo u točki konvergencije koja označuje inverziju znakova ili pojavu države* (odatle intrinzična i funkcionalna nestabilnost tih primitivnih društava).⁵¹¹ Nužno je s ovog stajališta razmotriti suvremenost ili supostojanje dvaju obratnih kretanja, dvaju usmjerenja vremena – primitivno “prije” države i državu “poslije” primitivnog – kao dva vala za koja nam izgleda da se usključuju ili nastavljaju jedan na drugog dok se, istodobno, razvijaju u molekularnom polju mikrokologije, mikropolitike, “arheologije”.

Postoje kolektivni mehanizmi koji u isti mah otklanjaju i anticipiraju formaciju središnje vlasti. Ova se dakle pojavljuje u odnosu prema *pragu ili stupnju* od kojeg ono anticipirano poprima konzistenciju ili je ne poprima, a ono što je otklonjeno prestaje biti otklonjeno i pristiže. A taj prag konzistencije ili prinude nije evolucijski, već koegzistira s onim što ga još nije doseglo. K tome, trebalo bi razlikovati pragove konzistencije: grad i država nisu isto, kakva god bila njihova komplementarnost. “Urbana revolucija” i “državna revolucija” se mogu podudarati, ali ne i poistovjetiti. U oba slučaja postoji središnja vlast, ali njena figura nije ista u jednomu i drugomu. Neki su autori uvidjeli razliku između imperijalnog sustava ili sustava palače (palača-hram) i građanskog, urbanog sustava. U oba slučaja postoji grad, ali u jednomu grad izrasta iz palače ili hrama, a u drugomu su palača i hram konkretni gradovi. U jednomu, primjermi grad je prijestolnica, u drugomu, metropola. Već Sumer svjedoči o gradskom rješenju nasuprot imperijalnom rješenju Egipta. Ali u još većoj mjeri, sredozemni svijet sa svojim Pelazgima, Feničanima, Grcima, Kartazanima tvori gradsko tkanje različito od imperijalnih organizama Istoka.⁵¹² I opet, posrijedi

nije evolucija, nego dva praga konzistencije koji su i sâmi koegzistentni. Razlike među njima odnose se na više aspekata.

Grad je korelat ceste. On postoji samo s obzirom na neko cirkuliranje, ovisi o prometnim krugovima. On je uočljiva točka na krugovima koji ga stvaraju ili koje on stvara. On se definira ulazima i izlazima: nešto mora ulaziti u njega i iz njega izlaziti. On nameće frekvenciju. Ostvaruje polarizaciju nežive, žive ili ljudske materije; čini da *filum* i tokovi prolaze ovamo ili onamo, duž horizontalnih linija. To je fenomen *transkonzistencije, mreža*, jer je bitno povezan s drugim gradovima. Grad je prag deteritorijalizacije jer svaki materijal mora biti dostatno deteritorijaliziran da uđe u mrežu, podloži se polarizaciji, slijedi krug gradskog i cestovnog ponovnog kodiranja. Maksimalna deteritorijalizacija očituje se u težnji trgovačkih i pomorskih gradova da se odvoje od unutrašnjosti zemlje, od sela (Atena, Kartaga, Venecija...). Često se isticao taj trgovački karakter grada, no trgovina je u njemu i duhovna, kao u mreži samostana ili hramskim gradovima. Gradovi su svakovrsne točke-krugovi što kontrapunktiraju duž horizontalnih linija; oni ostvaruju potpunu, ali mjesnu integraciju od grada do grada. Svaki grad konstituirá središnju vlast, ali to je moć polarizacije ili sredine, prinudne koordinacije. Odatle egalitarna pretenzija te vlasti, kakav god oblik poprimila: tiranski, demokratski, oligarhijski, aristokratski... Gradska moć proizvodi ideju *magistrature*, vrlo različitu od državnog *funkcionarskog sustava*.⁵¹³ No, tko može reći koja se strana odlikuje većim civilnim nasiljem?

Država zapravo postupa drukčije: ona je fenomen *intraKonzistencije*. Ona dovodi točke u stanje međusobne *rezonancije*, točke koje nisu nužno već gradovi-polovi, već točke vrlo različite prirode: geografske, etničke, lingvističke, moralne, gospodarstvene, tehnološke posebnosti... Stvara rezonanciju između grada i sela. Djeluje s pomoću stratifikacije, to jest stvara vertikalni i hijerarhizirani skup koji dubinski prolazi kroz horizontalne linije. Za država određene elemente samo tako što prekida njihove odnose s drugim

⁵¹¹ Jean Robert izvlači taj pojam iz “inverzije znakova i poruka”: “U prvoj fazi informacije kruže uglavnom iz periferije prema središtu, no počevši od određene kritične točke grad odašilje prema ruralnom svijetu sve imperativnije poruke” te postaje izvoznikom (*Décoloniser l'espace*).

⁵¹² O kineskim gradovima i njihovoj podređenosti imperijalnom principu, usp. Etienne Balazs, *La bureaucratie céleste*, Gallimard, Pariz, 1968, i Fernand Braudel, *op. cit.*, str. 572: “Uostalom, u Indiji kao i u Kini društvene strukture ometaju slobodnu sudbinu gradova. Ako grad ne ostvaruje svoju nezavisnost, to nije samo zbog mandarinovih batina (...) to je zbog toga što je društvo sputano nekom vrstom prethodno stvorene kristalizacije.”

⁵¹³ Uzimajući u obzir sva ta motrišta François Châtelet dovodi u pitanje klasični pojam grada-države i sumnja da se atenski polis može poistovjetiti s bilo kojom vrstom države (“La Grèce classique, la Raison, l'Etat”, u *En marge, l'Occident et ses autres*, Aubier Montaigne, Pariz, 1978). O sličnim bi se problemima moglo govoriti u slučaju islama, a i Italije, Njemačke i Flandrije počevši od 11. stoljeća: politička moć tu nije podrazumijevala formu-državu. Primjer je zajednica hanzeatskih gradova, lišena funkcionerâ i vojske, lišena čak i pravnog karaktera. Grad je uvijek uhvaćen u mrežu gradova, no “mreža gradova” ne podudara se s “mozaikom država”: o svemu tome usp. analize u François Fourquet i Lion Murard, *Généalogie des équipements collectifs*, 10-18, str. 79-106, Pariz, 1976.

elementima koji su postali izvanjski, inhibirajući, kočeci ili kontrolirajući te odnose. Ima li država svoj krug, onda je to unutarnji krug koji ovisi ponajprije o rezonanciji, to jest područje povratnosti (*réurrence*) koje se na taj način odjeljuje od ostatka mreže, pa makar to čini da još strože kontrolira odnose s tim ostatkom. Ne radi se o tome je li ono što je zadržano prirodno ili umjetno (granice), jer u svakom slučaju postoji deteritorijalizacija; ali deteritorijalizacija ovdje nastupa zato što se sâm teritorij uzeo kao objekt, kao materijal koji treba stratificirati, dovesti u rezonanciju. Stoga je središnja vlast države hijerarhijska i konstituira funkcionski sustav. Središte nije u sredini, nego iznad, jer može ujediniti ono što izolira samo subordinacijom. Naravno, postoji mnogostrukost država kao i gradova, ali to nije ista vrsta mnogostrukosti: postoji onoliko država koliko postoji dubinskih vertikalnih prekida, dok je grad neodjeljiv od horizontalne mreže gradova. Svaka je država globalna (a ne mjesna) integracija, redundancija rezonancije (a ne frekvencije), operacija stratifikacije teritorija (a ne polarizacije sredine).

Moguće je rekonstruirati kako su primitivna društva otklanjala oba praga u isti mah, dok su ih istodobno anticipirala. Lévi-Strauss pokazuje kako su isti gradovi otvoreni za dvije prezentacije, od kojih je jedna segmentirana i egalitarna, a druga sveobuhvatna i hijerarhijska. Moglo bi se govoriti i o *dva potencijala*, od kojih jedan anticipira središnju točku zajedničku dvama horizontalnim segmentima, a druga, nasuprot tomu, središnju točku izvanjsku pravcu.⁵¹⁴ Primitivnim društvima, naime, ne manjkaju formacije moći: ona ih čak imaju previše. No, ono što potencijalnim središnjim točkama priječi kristalizaciju, poprimanje konzistencije, upravo su mehanizmi zahvaljujući kojima te formacije moći ne rezoniraju zajedno u višoj točki, kao što se ni ne polariziraju u zajedničkoj točki: krugovi naime nisu koncentrični, a dva segmenta imaju potrebu za trećim s pomoću kojeg ostvaruju vezu.⁵¹⁵ U tome smislu primitivna društva ostaju s ove strane praga grada kao i s ove strane praga države.

Razmotrimo li sada dva praga konzistencije, jasno uočavamo da oni podrazumijevaju deteritorijalizaciju u odnosu prema primitivnim teritorijalnim kodovima. Uzaludno je pitati se što je prvo, grad ili država, urbana ili državna revolucija, jer oni su u stanju recipročnog pretpostavljanja. I melodijske linije gradova i harmonijski prekidi država potrebni su da bi

se izvršilo brazdanje prostora. Jedino pitanje ovdje jest ono mogućnosti obratnog odnosa unutar te recipročnosti. Jer, iako je arhaična imperijalna država nužno sadržavala velike gradove, ti su joj gradovi i dalje bili utoliko više podređeni ukoliko je Palača zadržavala monopol na vanjsku trgovinu. Nasuprot tomu, grad se težio osamostaliti kad je državno *nadkodiranje* samo izazvalo *dekodirane* tokove. Dekodiranje se združuje s deteritorijalizacijom i amplificira je: do nužnoga ponovnog kodiranja dolazi s relativnom autonomijom gradova, ili izravno, uslijed pojave trgovačkih i korporativnih gradova oslobođenih forme-države. Tako se pojavljuju gradovi koji više nemaju veze s vlastitim teritorijem jer osiguravaju trgovinu između carstava, ili, bolje, sami konstituiraju slobodnu trgovačku mrežu s drugim gradovima. To je, dakle, avantura svojstvena gradovima u područjima najintenzivnijeg dekodiranja: na primjer u antičkomu egejskom svijetu, na srednjovjekovnom i renesansnom Zapadu. Ne nuka li nas to da ustvrdimo kako je kapitalizam bio plod gradova, i da se pojavio kad je gradsko ponovno kodiranje težilo zamijeniti državno nadkodiranje? Ali to nije točno. Nisu gradovi stvorili kapitalizam. Zbog svoje neproduktivnosti i ravnodušnosti prema unutrašnjosti zemlje, trgovački i bakarski gradovi izvršili su ponovno kodiranje zakočivši pritom i opće sprezanje dekodiranih tokova. Oni su doduše anticipirali kapitalizam, ali anticipirali su ga tako što su ga istodobno otklanjali od sebe. Nalazili su se s ove strane toga novog praga. Valja stoga proširiti hipotezu o ujedno anticipacijskim i inhibicijskim mehanizmima: ti mehanizmi djeluju u gradovima "protiv" države i "protiv" kapitalizma, i to ne samo u primitivnim društvima. Konačno, kapitalizam je trijumfirao u formi-državi, a ne u formi-gradu, kad su zapadne države postale modeli realizacije za aksiomatiku dekodiranih tokova, te kao takve nanovo podjarmile gradove. Kao što kaže Braudel, "*Ali su svaki put (...) bila dva trkača, Država i Grad*" – dvije forme i dvije brzine deteritorijalizacije – "(...) Obično država pobjeđuje (...) disciplinirala je gradove silom ili milom, s nagonom žestinom, kamo god bacimo pogled diljem Europe (...) one su [države] dostigle galop gradova".⁵¹⁶ No, proces je bio reverzibilan: ako je

⁵¹⁴ Braudel, *op. cit.*, str. 559, 568, 575 (za odnose između grada i države na Zapadu). I Braudel primjećuje i da je jedan od razloga pobjede država nad gradovima počevši od 15. stoljeća to što je jedino država imala sposobnost u potpunosti privlastiti ratnu mašinu: teritorijalnim novačenjem ljudi, materijalnim ulaganjem i industrijalizacijom rata (serijska proizvodnja i mehanička podjela pojavljuju se više u tvornicama oružja nego u tvornicama pribadača). Nasuprot tomu, trgovački su gradovi imali potrebu za brzinskim ratovima, pribjegavali su plaćenicima te su mogli sami u sebe ugraditi (*encaster*) ratnu mašinu.

novovjekovna država pružila kapitalizmu modele realizacije, ono što je na taj način realizirano jest nezavisna, globalna aksiomatika kao jedan jedini Grad, megapolis ili "megamašina" kojeg su države samo dijelovi, četvrti.

Društvene formacije definiramo *mašinskim procesima*, a ne načinima proizvodnje (koji ovise o tim procesima). Tako se primitivna društva definiraju mehanizmima otklanjanja-anticipacije, državna društva definiraju se hvatnim aparatima, gradska društva sredstvima polarizacije, nomadska društva ratnim mašinama, konačno, međunarodne, ili, bolje, ekumenske organizacije definiraju se sveobuhvatnošću heterogenih društvenih formacija. Upravo stoga što su ti procesi varijable koegzistencije što tvore predmet društvene topologije, raznovrsne su odgovarajuće formacije koegzistentne. A one koegzistiraju na dva načina: na ekstrinzičan i intrinzičan način. S jedne strane, naime, primitivna društva ne otklanjaju formaciju carstva ili države a da je pritom ne anticipiraju, i ne anticipiraju je a da ona već nije prisutna u njima, da nije dio njihova obzora. Uvijek kad države vrše hvatnju, ono hváceno koegzistira, odupire se u primitivnim društvima i bježi u novim formama, gradovima, ratnim mašinama... Brojčana kompozicija ratnih mašina superponira se na primitivnu linijsku organizaciju i istodobno suprotstavlja geometrijskoj organizaciji države i fizičkoj organizaciji grada. Ta ekstrinzična koegzistencija – interakcija – izražava se kao takva u međunarodnim skupovima. Jer ti skupovi zacijelo nisu čekali kapitalizam da bi se formirali: od neolitskog, čak i paleolitskog doba nalazimo tragove ekumenskih organizacija koji svjedoče o trgovini na velikim udaljenostima, i istodobno presijecaju najraznolikije društvene formacije (vidjeli smo to u slučaju metalurgije). Problem difuzije, ili difuzionizma, loše je postavljen sve dok se pretpostavlja postojanje središta od kojeg difuzija počinje. Difuzija postoji samo kroz dovođenje u komunikaciju potencijalâ posve različitog reda: svaka difuzija prolazi u-sred, kroz sredinu, kao sve što "izbija" rizomskog tipa. Međunarodna ekumenska organizacija ne počinje iz nekog imperijalnog središta koje bi se nametnulo izvanjskoj sredini da je homogenizira; niti se može svesti na odnose između formacija istog reda, na primjer između država (LN ili UN...). Naprotiv, ona konstituira posredničku sredinu između različitih koegzistentnih redova. I nije samo ekonomska ili trgovinska već i religijska, umjetnička itd. Stoga ćemo zvati međunarodnom organizacijom sve što ima sposobnost kretati se, istodobno, kroz raznovrsne društvene formacije: države, gradove, pustinje, ratne mašine, primitivna društva. Velike povijesne trgovačke formacije nemaju samo gradove-polove nego i primitivne, imperijalne, nomadske segmente kroz koje prolaze, pa makar i

iz njih izašle u drukčijoj formi. Samir Amin ima potpuno pravo kad tvrdi da ne postoji ekonomska teorija međunarodnih odnosa čak i kad su ti odnosi ekonomski, jer se oni čvrsto drže heterogenih formacija.⁵¹⁷ Ekumenska organizacija ne polazi od države, pa bila ona i imperijalna; imperijalna država tvori samo njen dio, i tvori ga na vlastit način, po mjeri svoga reda, koji se sastoji u hvatnji svega što može biti podvrgnuto hvatnji. Ona ne postupa na način postupne homogenizacije ni totalizacijom, već poprimanjem konzistencije ili konsolidacijom raznolikoga kao takvog. Na primjer, monoteistička religija razlikuje se od teritorijalnog kulta težnjom prema univerzalnosti. No, ta težnja nije homogenizirajuća, i djelatna je samo utoliko ukoliko prožima sve: primjer je kršćanstvo, koje je postalo imperijalno i gradsko, ali je pritom potaknulo razvoj bandi, pustinja, vlastitih ratnih mašina.⁵¹⁸ Isto tako, svaki umjetnički pokret ima svoje gradove i carstva, ali i svoje nomade, svoje bande i primitivce.

Moglo bi se prigovoriti da, barem kad je posrijedi kapitalizam, međunarodni ekonomski odnosi, a u krajnjem slučaju svi međunarodni odnosi teže homogenizaciji društvenih formacija. Tu bi se moglo navesti ne samo bešćutno udruženo razaranje primitivnih društava nego i pad posljednjih despotskih formacija – primjerice Osmanskog carstva, koje je na zahtjeve kapitalizma odgovorilo prevelikom otporom i inercijom. Međutim, taj je prigovor samo djelomično opravdan. Onoliko koliko kapitalizam konstituira aksiomatiku (proizvodnju za tržište), sve države i sve društvene formacije teže postati *izomorfne*, u svojstvu modelâ realizacije: postoji jedno jedino centrirano svjetsko tržište, ono kapitalističko, u kojem participiraju i takozvane socijalističke zemlje. Svjetska organizacija više dakle ne prolazi "između" heterogenih formi, jer osigurava izomorfnost formacija. Ali bilo bi pogrešno poistovjetiti izomorfnost i homogenost. S jedne strane izomorfnost održava u postojanju ili čak potiče veliku heterogenost država (demokratske, totalitarne, a osobito "socijalističke" države nisu fasade). S druge strane međunarodna kapitalistička aksiomatika uistinu zajamčuje izomorfnost raznolikih formacija samo ondje gdje se domaće tržište razvija i širi, to jest "u središtu". Ali ona tolerira, štoviše, zahtijeva određenu perifernu polimorfnost utoliko ukoliko nije zasićena, utoliko ukoliko djelatno

⁵¹⁷ Samir Amin često razrađuje tu temu: "Budući da teorija odnosa između različitih društvenih formacija ne može biti ekonomijska, međunarodni odnosi, koji se smještaju upravo u taj okvir, ne mogu prouzrokovati ekonomsku teoriju" (*Le développement inégal*, Ed. de Minuit, Pariz, 1973, str. 124 i *pass.*)

⁵¹⁸ Usp. Jacques Lacarrière, *Les hommes ivres de Dieu*, Fayard, Pariz, 1961.

suzbija vlastite granice: to je razlog postojanja heteromorfni društvenih formacija, na periferiji, koje ni u kom slučaju ne tvore ostatke ili prijelazne forme, jer ostvaruju ultramodernu kapitalističku proizvodnju (nafta, rudnici, plantaže, tvornička oprema, proizvodnja željeza, kemija...), ali koje su ipak pred-kapitalističke ili izvan-kapitalističke zbog drugih aspekata svoje proizvodnje i zbog prinudnog nesrazmjera njihova domaćeg tržišta u odnosu prema svjetskom.⁵¹⁹ Kad postane kapitalističkom aksiomatikom, međunarodna organizacija nastavlja uključivati heterogenost društvenih formacija, pobuđuje i organizira svoj "Treći svijet".

Ne postoji samo izvanjska koegzistencija formacija već i intrinzična koegzistencija mašinskih procesa. Svaki proces naime može funkcionirati i pod "moći" koja je drukčija od njegove, može biti preuzet od moći koja odgovara drugom procesu. Država kao hvatni aparat ima *moć privlačenja*, no ta se moć ne sastoji samo u tome da država hvata sve što može, sve što je moguće, na materiji definiranoj kao *filum*. Hvatni aparat privlačuje ratnu mašinu, sredstva polarizacije, mehanizme anticipacije-otklanjanja. To će reći, obrnuto, da mehanizmi anticipacije-otklanjanja imaju veliku *moć transfera*: oni ne djeluju samo u primitivnim društvima nego prelaze u gradove koji otklanjaju formu-državu, u države koje otklanjaju kapitalizam, u sâm kapitalizam utoliko ukoliko otklanja ili suzbija vlastite granice. I ne zadovoljavaju se tim prolazanjem pod drugim moćima, već iznova formiraju žarišta otpora i zaraze, kao što smo vidjeli u fenomenima "bande", koji imaju vlastite gradove, vlastiti internacionalizam itd. Isto tako, ratne mašine imaju *moć metamorfoze*, zbog koje se, naravno, dopuštaju plijeniti (*capter*) od država, ali zbog koje se i odupiru toj pljenidbi i ponovo rađaju u drugim formama, s drugim "objektima" nego što je rat (revolucija?). Svaka moć je sila deteritorijalizacije koja može ići usporedo s drugima ili protiv drugih (čak i primitivna društva imaju vektore deteritorijalizacije). Svaki proces može prolaziti pod drugim moćima, ali i podrediti druge procese vlastitoj moći.

⁵¹⁹ Samir Amin analizira tu specifičnost "perifernih formacija" Trećega svijeta i u njima razlikuje dvije glavne vrste: istočnjačku i afričku te američku: "Sjeverna i Južna Amerika, Azija i arapski Istok, Subsaharska Afrika nisu bili preobraženi na isti način jer nisu bili integrirani u središte u istoj fazi kapitalističkog razvoja te stoga nisu imali iste funkcije u tome razvoju" (*Ibid.*, str. 257 i pass.; i *L'accumulation à l'échelle mondiale*, Ed. Anthropos, Pariz, 1970, str. 373-376). Vidjet ćemo, međutim, da su u određenim uvjetima središte i periferija predodređeni da zamijene svoja obilježja.

Propozicija XII: Hvatnja

Može li se zamisliti "razmjena" među različnim primitivnim skupinama neovisno o svakom pozivanju na pojmove kao što su kapital, rad i roba? Čini se da modificirani marginalizam pruža mogućnost za hipotezu. Ono što je važno u marginalizmu ne proizlazi naime iz njegove ekonomske teorije, koja je izuzetno slaba, nego iz logičke snage što pretvara Jevonsa, na primjer, u svojevrсна Lewisa Carrolla ekonomije. Uzmimo dvije apstraktne skupine, od kojih jedna (A) daje sjemenke i prima sjekire, a druga (B) obrnuto. Na čemu počiva kolektivna evaluacija tih predmeta? Počiva na *ideji* posljednjih primljenih predmeta, ili, bolje, posljednjih predmeta koje je moguće primiti, na obje strane. Pod "posljednjim" i "marginalnim" ne treba razumijevati najrecentniji ni krajnji, već prije pretposljednji, predzadnji, to jest zadnji *prije nego* što prividna razmjena izgubi svaku važnost za razmjenjivače ili ih prisili da modificiraju svaki svoj sklop i uđu u drugi sklop. Zamislit ćemo tako da skupina sabirača-sadilaca A, koja prima sjekire, ima "ideju" o broju sjekira koji bi je prisilio da promijeni sklop, a skupina B o količini sjemenki koja bi je prisilila da promijeni sklop. Tada bismo mogli reći da je odnos sjemenke-sjekire određen posljednjom masom sjemenki (za skupinu B) koja odgovara posljednjoj sjekiri (za skupinu A). Posljednje kao objekt kolektivne evaluacije odredit će vrijednost cijelog niza. Ono označava točnu točku u kojoj se sklop mora reproducirati, započeti novo operacijsko razdoblje ili nov krug, smjestiti se na drugom teritoriju, i onkraj kojeg sklop ne može nastaviti kao takav. To je dakle uistinu predzadnje, pretposljednje, jer je prije krajnjeg. Krajnje je kad sklop mora promijeniti prirodu: B bi morao posaditi višak sjemenki, A bi morao ubrzati ritam svojih sađenja i ostati na istom zemljištu.

Možemo, dakle, uspostaviti konceptualnu razliku između "granice" i "praga", granice koja određuje pretposljednje što označuje nužno ponovno započinjanje i konačnog praga koji označuje neizbježnu promjenu. Ekonomska je danost svake inicijative da sadrži evaluaciju granice koja kad se prijede inicijativa mora modificirati svoju strukturu. Marginalizam tvrdi da pokazuje frekvenciju tog mehanizma pretposljednjeg: ne samo posljednje razmjenljive predmete nego i posljednji proizvedljiv predmet, ili čak sâmog posljednjeg proizvođača, graničnog ili rubnog proizvođača prije nego što se sklop promijeni.⁵²⁰ To je ekonomija svakodnevnog života. Na

⁵²⁰ Gaetan Pirou, *Economie libérale et économe dirigée*, Ed. Sedes, Pariz, 1947, sv. I, str. 117: "Proizvodna moć rubnog radnika ne uvjetuje samo njegovu plaću nego i onu svih drugih, isto kao što je, kad je riječ o robi, korisnost posljednjeg vedra

primjer, što alkoholočar zove *posljednjom čašom*? Alkoholičar vrši subjektivnu procjenu onoga što može podnijeti. Ono što može podnijeti upravo je granica od koje će, po njegovu sudu, moći početi isponova (nakon odmora, stanke itd.). Ali preko te granice postoji i prag koji ga navodi da promijeni sklop: promjena će se odnositi na vrstu pića ili uobičajeno mjesto i vrijeme pijenja. Ili će, još gore, alkoholičar ući u samoubilački sklop, ili u liječnički, bolnički sklop itd. Malo je važno da li se on pritom zavarava ili se vrlo dvosmisleno služi temom “prestat ću”, temom posljednjeg. Važno je postojanje spontanog rubnog kriterija i spontane marginalističke procjene što određuju vrijednost cjelokupna niza “čaša”. Isto vrijedi za *posljednju riječ* u sklopu bračne svađe. Oba partnera od početka procjenjuju opseg ili gustoću posljednje riječi koja će im dati prednost i zatvoriti diskusiju, označavajući kraj sklopovnog operacijskog razdoblja ili kruga, da bi sve moglo nanovo započeti. Oba probiru svoje riječi u skladu s procjenom te zadnje riječi i nejasno utvrđenim vremenom da se do nje dođe. A s one strane zadnje (pretposljednje) riječi postoje i druge riječi, krajnje, one koje uvode u drugi sklop kao što je razvod, jer se njima prelazi “mjera”. Isto vrijedi i za *posljednju ljubav*. Proust je pokazao kako ljubav može biti usmjerena prema svojoj granici, prema vlastitu rubu: ona ponavlja vlastiti kraj. Nakon toga slijedi nova ljubav, tako da je svaka ljubav serijska, tako da postoje niz ljubavi. No, i opet, “preko” i “s one strane” postoji ono krajnje, točka u kojoj se sklop mijenja, u kojoj ljubavni sklop zamjenjuje umjetnički sklop – Djelo koje treba napisati, Proustov problem...

Razmjena je puki privid: svaki partner ili svaka grupa određuje vrijednost posljednjeg predmeta koji se može primiti (predmet-granica), iz čega proizlazi prividna ekvivalentnost. Egalizacija je posljedica dvaju heterogenih nizova, razmjena ili komunikacija je posljedica dvaju monologa (*palabre*). Ne postoji ni vrijednost razmjene ni vrijednost uporabe, već procjena posljednjeg na svakoj strani (izračun rizika što ga uključuje prelazak preko granice), procjena-anticipacija koja uzima u obzir obredni kao i utilitarni, serijski kao i razmjenski karakter. Procjena granice prisutna je od početka u svakoj grupi, te upravlja i prvom “razmjenom” među njima. Naravno, ima tu i tapanja u mraku: procjena se ne može odijeliti od kolektivnog ispipavanja. No, ono se uopće ne tiče količine društvenog rada, već ideje

vode ili posljednje vreće žita određivala vrijednost, ne samo tog vedra ili te vreće, već svih drugih vedara i svih drugih vreća.” (Marginalizam teži kvantificirati sklop, dok su u procjeni “posljednjeg” zapravo na djelu svakovrsni kvalitativni činitelji.)

posljednjeg na obje strane; i brzina kojom se obavlja varira, ali uvijek je veća od vremena potrebnog da se zbilja dospije do posljednjeg predmeta ili čak prijeđe s jedne operacije na drugu.⁵²¹ Zbog toga je procjena bitno anticipacijska, već prisutna u prvim članovima niza. Očito je da se rubna korisnost (pripadna posljednjim predmetima koji mogu biti primljeni na obje strane) uopće ne odnosi na apstraktno pretpostavljeni kapital, nego na sklop jedne odnosno druge grupe. Pareto je učinio korak u tom smjeru govoreći o “ofelimitetu” (*ofelimità*⁵²²) umjesto o rubnoj korisnosti. Riječ je o *poželjnosti* kao sastavnici sklopa: svaka grupa posjeduje želju u skladu s vrijednošću posljednjeg predmeta koji se može primiti, onkraj čega bi bila prinuđena promijeniti sklop. A svaki sklop ima dvije strane: mašinizaciju tijelâ ili predmetâ, grupno iskazivanje. Procjena posljednjeg je kolektivno iskazivanje kojemu odgovara *čitav niz* predmeta, to jest sklopovni krug ili operacijsko razdoblje. Primitivne razmjenske grupe pokazuju se tako serijskim grupama. To je osobit režim, čak i s obzirom na nasilje. Jer čak se i nasilje može podvrgnuti rubnoj ritualnoj obradi, to jest procjeni “posljednjeg nasilja” utoliko ukoliko ono prožima čitav niz udaraca (onkraj kojeg bi započeo drugi režim nasilja). Prethodno smo definirali primitivna društva postojanjem mehanizama *anticipacije-otklanjanja*. Sada jasnije vidimo kako se ti mehanizmi konstituiraju i distribuiraju: upravo procjena posljednjeg kao granice konstituirala anticipaciju i istodobno otklanja posljednje kao prag ili kao ono krajnje (novi sklop).

Prag dolazi “poslije” granice, “poslije” posljednjih predmeta koji se mogu primiti: on označava trenutak kad prividna razmjena prestane biti relevantna. Smatramo da kapital počinje upravo u tom trenutku; prije njega mogle su postojati razmjenske žitnice, žitnice za razmjenu, ali ne i kapital u stro-

⁵²¹ O važnosti teorije procjene i tapanja u marginalizmu, usp. kritički prikaz u Jacques Fradin, *Les fondements logiques de la théorie néoclassique de l'échange*, Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble, 1976). Za marksiste postoji i pipajuća procjena, ali koja se može odnositi samo na količinu društveno potrebnog rada; Engels govori o njoj upravo u kontekstu predkapitalističkih društava. On spominje “proces približavanja u cik-caku koji je često pipao tamo-amo po mraku” koji je više-manje regulirala “potreba koju je svaki imao da uglavnom istjera svoje troškove” (pitamo se ne tvori li posljednji dio rečenice svojevrsan marginalistički kriterij). Usp. Friedrich Engels, “Dopuna i dodatak trećem svesku Kapitala”, u Karl Marx, *Kapital*, III, prev. Moša Pijade, Kultura, Zagreb, 1948, str. XLI.

⁵²² Pojam koji je uveo talijanski ekonomist i filozof Vilfrido Pareto (1848-1923) i koji označava, nasuprot uvriježenom pojmu “korisnosti”, ekonomsku moć proizvoda da zadovolji pojedinca ili grupu pojedinaca (često poistovjećen s pojmom individualne “poželjnosti” robe). (Prev.)

gom smislu riječi. Razmjena ne pretpostavlja prethodni kapital, već samo stanovitu “elastičnost”. Kapital započinje tek kad razmjena izgubi važnost i poželjnost na obje strane. Ali za to su potrebni i uvjeti koji će dati specifičnu važnost kapitalu, i navlastitu poželjnost (u protivnom bi se predmete uništilo, potošilo, umjesto da ih se akumulira u kapital: potrošnja je način na koji primitivne grupe otklanjaju kapital i održavaju svoj sklop). Sâm kapital ovisi o novoj vrsti sklopa. Zacijelo, izrazi “poslije”, “novo”, “zamijeniti” vrlo su ambivalentni. Prag je zapravo već prisutan, ali izvan granice, koja se ograničava na to da ga udalji i drži na udaljenosti. Pitanje je koji drugi sklop pruža aktualnu važnost i poželjnost kapitala. Čini nam se da kapital ima nužan korelat: *ili koegzistencija teritorija koji se istodobno eksploatiraju, ili sukcesija eksploatacija na jednom te istom teritoriju*. Na taj način teritoriji oblikuju Zemlju, ustupaju mjesto Zemlji. Taj sklop nužno sadrži kapital, te u prvom slučaju konstituira ekstenzivan, a u drugom intenzivan uzgoj (prema paradigmi Jane Jacobs). Sada je očito po čemu se prag-kapital razlikuje od granice-razmjene: primitivni sklopovi lovaca-sabirača imaju operacijsko jedinstvo koje se definira eksploatacijom teritorija. Zakon jest onaj vremenske sukcesije jer sklop traje samo tako što mijenja teritorij po svršetku svake operacije (putništvo, lutalaštvo). A u svakom operacijskom razdoblju postoji ponavljanje ili vremenski niz koji teži prema posljednjem predmetu kao “indeksu”, rubnom ili graničnom predmetu teritorija (iteracija koja upravlja prividnom razmjenom). Nasuprot tomu, u drugom sklopu, u sklopu kapitala, zakon jest onaj prostorne koegzistencije i tiče se istodobne eksploatacije različitih teritorija. Ili, kad je potonja sukcesivna, sukcesija operacijskih razdoblja odnosi se na jedan te isti teritorij; a u okviru svakog razdoblja ili eksploatacije silu serijske iteracije zamjenjuje moć simetrije, refleksije i sveopće usporedbe. U isključivo opisnim kategorijama, suprotstavljamo dakle serijske, putujuće ili teritorijalne sklopove (koji operiraju s pomoću kodova) i sjedilačke sklopove, skupne sklopove i sklopove Zemlje (koji operiraju s pomoću nadkodiranja).

U svome apstraktnom modelu, zemljišna se renta pojavljuje upravo s usporedbom različitih istodobno eksploatiranih teritorija ili sukcesivnih eksploatacija jednog te istog teritorija. Najgore zemljište (ili najgora eksploatacija) ne donosi rentu, ali je uzrokom da je druga zemljišta donose, komparativno “proizvode”.⁵²³ Kapital čini da se prihodi mogu uspoređivati

⁵²³ David Ricardo, *Načela političke ekonomije*, prev. Zlatko Gašparović, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1983, pogl. II. Usp. i Marxovu analizu dvaju oblika “diferencijalne rente”, *Kapital*, III, 6. dio.

(ista sjetva na različitim zemljištima, različite uzastopne sjetve na istom zemljištu). Kategorija *posljednjeg* ovdje potvrđuje svoju ekonomsku važnost, ali je posve promijenila značenje: više ne označava krajnju točku kretanja koje se dovršava u sebi samom, već središte simetrije za dva kretanja od kojih jedno opada a drugo raste; više ne označava granicu rednog niza, već najniži element kardinalnog skupa, prag skupa – najneplodnije zemljište u skupu istodobno eksploatiranih zemljišta.⁵²⁴ Zemljišna renta homogenizira, egalizira različite proizvodne moći tako što vezuje višak najjačih moći nad najnižima za *zemljovlasnika*: kako se cijena (uključujući profit) utvrđuje na osnovi najmanje produktivnog zemljišta, renta iskorištava ekstraprofit pripadan najboljim zemljištima; ona iskorištava “diferenciju između proizvoda postignutog upotrebom dviju jednakih količina kapitala i rada”.⁵²⁵ To je sâm model hvatnog aparata, neodjeljiv od procesa relativne deteritorijalizacije. Zemljište kao predmet poljoprivrede uključuje deteritorijalizaciju jer umjesto da se ljudi raspoređuju u putujućem teritoriju, dijelovi se zemljišta raspodjeljuju među ljudima prema zajedničkom količinskom kriteriju (plodnost jednakih površina). Zbog toga je zemlja sâm počelo brazdanja, koje se služi geometrijom, simetrijom, uspoređivanjem – za razliku od drugih elemenata: voda, zrak, vjetrovi i podtlo ne mogu se brazdati, i zbog toga donose rentu samo utoliko ukoliko su ugrađeni u neko zemljište, odnosno u odnosu prema zemlji.⁵²⁶ Zemlja sadrži dvije potencijalnosti deteritorijalizacije: njene su kvalitativne razlike međusobno *usporedive*, sa stajališta kvantiteta koji ih povezuje s iskoristivim dijelovima zemljišta; skup eksploatiranih zemljišta je *privlastiv*, u opreci spram divljega vanjskog zemljišta, sa stajališta monopola koji utvrđuje zemljovlasnika ili zemljovlasnike.⁵²⁷ Druga potencijalnost uvjetuje prvu. Ali teritorij je

⁵²⁴ Naravno, i najneplodnije zemljište je teoretski najrecentnije ili posljednje u nizu (zbog čega mnogi komentatori tvrde kako je Ricardo svojom teorijom rente anticipirao marginalizam). No, to nije čak ni pravilo, i Marx pokazuje kako je “uzlazni niz” jednako moguće kao “silazni niz” i kako je moguće da “neka bolja zemlja, umjesto ranije gore, zauzme najniže mjesto”, *Kapital*, III, str. 609.

⁵²⁵ Marx, *op. cit.*, str. 599. (Prev.)

⁵²⁶ Ricardo, str. 107: “Da zrak, voda, napon pare i atmosferski tlak postoje u različitim kakvoćama, da se mogu prisvajati i da svaka kakvoća postoji samo u umjerenim količinama, onda bi te djelatne sile odbacivale rentu baš kao i zemlja, prema tome kako bi pojedine kakvoće postepeno dolazile u upotrebu.”

⁵²⁷ Dva oblika *diferencijalne rente* temelje se na uspoređivanju. No, Marx utvrđuje postojanje drugog oblika, koji teoretičari ne poznaju (Ricardo), ali praktičari, tvrđi on, poznaju vrlo dobro: to je *apsolutna renta*, koja se temelji na osobitom

otklonio obje teritorijalizirajući zemlju, ali obje se sada ostvaruju u poljoprivrednom sklopu zahvaljujući kapitalu, deteritorijalizacijom teritorija. Privlaštena i uspoređena zemlja izlučuje iz teritorijâ središte konvergencije smješteno izvan njih: zemlja je ideja grada.

Renta nije jedini hvatni aparat. Kapital, naime, nema kao korelat samo zemlju pod dvostrukim vidom uspoređivanja zemljišta i monopolskog privlašćivanja zemlje; njegov drugi korelat je rad, pod dvostrukim vidom uspoređivanja djelatnosti i monopolskog privlašćivanja rada (ekstrarad). I opet, kapital je ono što čini da se djelatnosti tipa "slobodnog djelovanja" usporede, povežu i podrede homogenoj i općoj količini koja se zove rad. Ne samo da se rad tiče kapitala – bilo njegove uspostave, bilo njegova očuvanja, bilo njegove ponovne uspostave, bilo njegova korištenja – nego je i sâm kapitalizirana djelatnost, kao što je radnik kapitalizirani "aktant". Štoviše, čak i kad je rad odijeljen od ekstrarada, ne može ih se smatrati neovisnima: ne postoji takozvani nužan rad s jedne strane, i ekstrarad s druge. Rad i ekstrarad su strogo podudarni: prvi opisuje kvantitativno uspoređivanje djelatnosti, drugi monopolsko privlašćivanje radova od poduzetnika (a ne više od zemljovlasnika). Kao što smo vidjeli, čak i kad su različni i odijeljeni, ne postoji rad koji ne bi uključivao ekstrarad. Ekstrarad nije ono što premašuje rad; naprotiv, rad jest ono što se izvodi iz ekstrarada i pretpostavlja ga. Samo se u tom kontekstu može govoriti o vrijednosti-radu i procjeni koja se odnosi na količinu društvenog rada, dok su se primitivne grupe nalazile pod režimom slobodnog djelovanja ili djelatnosti u neprekidnoj varijaciji. Budući da ovisi o ekstraradu i višku vrijednosti, poduzetnikov je profit hvatni aparat kao što je to i posjednikova renta: ne hvata rad

karakteru zemljišnog vlasništva kao monopola. Ustvari, zemljište nije roba poput druge jer ga se ne može reproducirati na razini utvrdivog skupa. Tu dakle postoji monopol, ali to ne znači da postoji i "monopolska cijena" (monopolska cijena i eventualna odgovarajuća renta su posve drukčija pitanja). Najjednostavnije govoreći, diferencijalna i apsolutna renta razlikuju se na sljedeći način: kako se cijena proizvoda izračunava prema najlošijem zemljištu, poduzetnik s najboljim zemljištem imao bi ekstraprofit kad ovaj ne bi bio preobražen u diferencijalnu rentu posjednika; no, s druge strane, kako je poljoprivredni višak vrijednosti razmjerno veći od industrijskog (?), poljoprivredni poduzetnik u pravilu bi imao ekstraprofit kad ovaj ne bi bio preobražen u apsolutnu rentu posjednika. Renta je dakle nužan element egalizacije ili jednake raspodjele profita: bilo da je posrijedi egalizacija poljoprivrede profitne stope (diferencijalna renta) ili egalizacija te stope industrijskog profita (apsolutna renta). Neki marksistički ekonomisti predložili su posve drukčiju shemu apsolutne rente, ali i ona zadržava nužno Marxovo razlikovanje.

samo ekstrarad, i ne hvata zemlju samo vlasništvo, već su rad i ekstrarad hvatni aparat djelatnosti, kao što su uspoređivanje zemljišta i privlašćivanje zemlje hvatni aparat teritorija.⁵²⁸

Konačno, postoji i treći hvatni aparat osim rente profita, a to je porez. Da bismo shvatili taj treći oblik i njegov stvaralački doseg, moramo prvo odrediti unutarnji odnos o kojem ovisi roba. Baveći se grčkim polisom, i posebice korintskom tiranijom, Edouard Will pokazao je kako novac nije potjecao ponajprije od razmjene, ni od robe ili zahtjeva trgovine, već od oporezivanja, koje je prvo uvelo mogućnost ekvivalentnosti novac = dobra ili usluge, i koje je pretvorilo novac u opći ekvivalent. Ustvari, novac je korelat kapitala, njegov podskup, jer ga može konstituirati svaki predmet koji je moguće duže očuvati: u slučaju Korinta, kovani novac se prvo dijelio "siromašnima" (kao proizvođačima) koji su se njime služili za kupnju zemljišnih prava. Stoga je prešao u ruke "bogatih", pod uvjetom da se ne zaustavi na tome, da svi, i bogati i siromašni, plaćaju porez, siromašni u dobrima, bogati u novcu, tako da je uspostavljena ekvivalentnost novac-dobra i usluge.⁵²⁹ Razmotrit ćemo značenje tog upućivanja na bogate i siromašne u već kasnom slučaju Korinta. No, neovisno o kontekstu i osobitostima tog

⁵²⁸ Bernard Schmitt (*Monnaie, salaires et profit*, Ed. Castella, Pariz, 1966, str. 289-290) razlikuje dva oblika hvatnje ili "iskorištavanja", koji k tome odgovaraju i dvama glavnim oblicima lova, *vrebanju* i *hajci*. Renta bi bila rezidualna ili vrebajuća hvatnja jer ovisi o izvanjskim silama i djeluje s pomoću transfera; profit bi bila gonilačka ili osvajačka hvatnja jer proistječe iz specifična djelovanja te zahtijeva vlastitu silu ili "kreaciju". To međutim vrijedi samo u odnosu prema diferencijalnoj renti; kao što je primijetio Marx, apsolutna renta predstavlja "stvaralački" vid zemljišnog vlasništva (*op. cit.*, str. 699.)

⁵²⁹ Edouard Will (*Korinthiaka*, Ed. De Boccard, Pariz, 1955, str. 470 i *pass.*) analizira kasni ali primjeren slučaj, onaj reforme tiranina Kipsela u Korintu: a) dio zemlje pripadne nasljednoj aristokraciji konfisciran je i razdijeljen siromašnim seljacima; b) no, u isto vrijeme uspostavljen je metalni kapital, zapljenom imovine prognanika; c) taj novac je i sâm razdijeljen siromašnima, ali sa svrhom da ga oni vrate nekadašnjim vlasnicima kao odštetu; d) ti vlasnici otada plaćaju porez u novcu, kako bi osigurali kruženje ili rotaciju novca te ekvivalentnost s dobrima i uslugama. Slične figure otkrivamo u arhaičnim carstvima, gdje su prisutne izravno, neovisno o problemima privatnog vlasništva. Na primjer, zemljišta se distribuiraju funkcionarima kao takvima, koji ih eksploatiraju ili daju u zakup. No, primi li uslijed toga rentu u radu i u naturi, funkcionar je dužan caru dati porez isplativ u novcu. Odatle potreba za "bankama" koje u složenim uvjetima osiguravaju ekvivalentnost, konverziju i kruženje dobara-novca kroz cjelokupno gospodarstvo: usp. Guillaume Cardascia, "Armée et fiscalité dans la Babylonie achéménide", u *Armées et fiscalité dans le monde antique*, CNRS, Pariz, 1977.

primjera, novac se uvijek distribuirao aparatom moći u uvjetima konzervacije, kruženja, rotacije, u kojima se može uspostaviti ekvivalentnost dobru usluge-novac. Ne vjerujemo dakle u sukcesiju, gdje bi prvo postojala renta u radu, pa onda u naturi i naposljetku novčana renta. Porez je mjesto gdje su ekvivalentnost i simultanost svih triju neposredno prisutne. U pravilu, upravo porez monetarizira ekonomiju, porez stvara novac i stvara ga nužno u kretanju, u kruženju, u rotaciji, a nužno i u podudarnosti s uslugama i dobrima u strujanju te cirkulacije. Država u porezu otkriva način vanjske trgovine, u mjeri koliko privlašćuje tu trgovinu. No, forma-novac nastaje iz poreza, a ne iz trgovine.⁵³⁰ A tako proistekla od poreza, forma-novac omogućuje monopolsko privlašćivanje izvanjske razmjene od države (monetarizirana trgovina). Ustvari, sve postaje drukčije u režimu razmjena. Više se ne nalazimo u "primitivnoj" situaciji gdje se razmjena odvija neizravno, subjektivno, kroz respektivnu egalizaciju posljednjih predmeta koji se mogu primiti (zakon potražnje). Naravno, razmjena ostaje ono što je u načelu, to jest nejednaka, proizvodilac egalizacije koja iz te nejednakosti proizlazi: ali sada postoji izravno uspoređivanje, objektivna cijena, monetarna egalizacija (zakon ponude). Činjenica da su dobra i usluge nalik na robu, i da robu mjeri i egalizira novac, proizlazi ponajprije iz poreza. Zbog toga se, čak i danas, smisao i utjecaj poreza očituje u takozvanom neizravnom porezu, to jest, onome koji tvori dio cijene i utječe na vrijednost robe neovisno o tržištu i izvan njega.⁵³¹ Međutim, neizravni porez je samo dodatni element koji se pridaje cijenama i podiže ih. On je samo indeks ili izraz dubljeg kretanja, u skladu s kojim porez tvori prvi sloj "objektivne" cijene, monetarni magnet kojem se nadodaju drugi elementi cijene, renta i profit, za koji prijanjaju konvergirajući u istomu hvatnom aparatu. Velik moment za kapitalizam nastupio je kad su kapitalisti uvidjeli da porez

može biti produktivan, osobito povoljan za profite i čak rente. No, poput neizravnog poreza, i to je povoljan slučaj, koji ne bi trebao zakriti još dublje i drevnije slaganje, konvergenciju i načelnu istovjetnost triju aspekata jednog te istog aparata. Troglavi hvatni aparat, "trojna formula" izvedena iz Marxove (premda se u njoj stvari drukčije raspodjeljuju) jest:

	<i>Zemlja</i> (suprotstavljena teritoriju)	}	RENTA ZEMLJOVLASNIK
	a) izravno uspoređivanje zemalja, diferencijalna renta b) monopolsko privlašćivanje zemlje, apsolutna renta		
Kapital	<i>Rad</i> (suprotstavljen djelatnosti)	}	PROFIT PODUZETNIK
	a) izravno uspoređivanje djelatnosti, rad; b) monopolsko privlašćivanje rada, ekstrarad.		
	<i>Novac</i> (suprotstavljen razmjeni)	}	OPOREZIVANJE BANKAR
	a) izravno uspoređivanje predmeta razmjene, roba; b) monopolsko privlašćivanje sredstva uspoređivanja, izdavanje novca.		

1. Kapital ima istodobno tri aspekta: zemlju i sjemenje, oruđe, novac. Zemlja je kapitalizirani teritorij, oruđe kapitalizirane djelatnosti, novac kapitalizirane razmjene. Ali kapital *ne* potječe od teritorija, djelatnosti i razmjena. On označava drugi sklop, potječe od toga drugog sklopa.

2. Taj sklop je "megamašina" ili hvatni aparat, arhaično carstvo. On funkcionira na tri načina, koja odgovaraju aspektima kapitala: renta, profit, porez. A ta tri načina konvergiraju i poklapaju se u njemu, u instanciji nadkodiranja (ili označavanja): despot, eminentni zemljovlasnik, poduzetnik zadužen za velike javne radove i gospodar poreza i cijena u isti mah. To je poput triju kapitalizacija vlasti, ili triju artikulacija "kapitala".

⁵³⁰ Autori poput Willa ili Gabriela Ardanta pokazali su da trgovinska funkcija ne uzima u obzir podrijetlo novca, povezano s idejama "plaće", "podmirenja", "oporezivanja". Oni to dokazuju osobito za grčki i zapadni svijet. No, čak i u istočnim carstvima, čini nam se da monopol monetarizirane trgovine pretpostavlja novčani porez. Usp. Edouard Will, "Réflexions et hypothèses sur les origines du monnayage", *Revue numismatique*, sv. 17, 1955., str. 3-24; Gabriel Ardan, *Histoire financière de l'antiquité à nos jours*, Gallimard, Pariz, 1976, str. 28 i *pass.*: "miljei koji su dali povoda za nastanak poreza dali su povoda i za nastanak novca".

⁵³¹ O tom aspektu neizravnog poreza, usp. Arghiri Emmanuel, *L'échange inégal*, Maspero, Pariz, 1969, str. 55-56, 246 i *pass.* (s obzirom na vanjsku trgovinu). O odnosima između oporezivanja i trgovine, osobito zanimljiv povijesni primjer je merkantilizam, koji je analizirao Eric Alliez (*Capital et pouvoir*, neobjavljeni tekst).

3. Hvatni aparat oblikuju dvije operacije koje svaki put susrećemo u konvergentnim načinima: izravno uspoređivanje i monopolsko privlašćivanje. A uspoređivanje uvijek pretpostavlja privlašćivanje: rad pretpostavlja ekstrarad, diferencijalna renta pretpostavlja apsolutnu, trgovinski novac pretpostavlja oporezivanje. Hvatni aparat konstituira opći prostor uspoređivanja te pokretno središte privlašćivanja. To je sustav bijeli zid-crna rupa, za koji smo vidjeli da konstituira despotovo *lice*. Točka rezonancije kruži u prostoru uspoređivanja, i kružeći ocrtava taj prostor. Upravo to razlikuje državne aparate od primitivnih mehanizama, s njihovim nekoegzistentnim teritorijima i nerezonantnim središtima. S državom ili hvatnim aparatom započinje opća semiotika, koja nadkodira primitivne semiotike. Umjesto značajki izraza što slijede mašinski *filum* i prianjaju uz njega u raspodjeli singularnosti, država konstituira formu izraza koja podjarmljuje *filum*: *filum* ili materija sada je samo uspoređeni, homogenizirani, egalizirani sadržaj, dok izraz postaje forma rezonancije ili privlašćenja. Hvatni aparat, vrhunska semiološka operacija... (Asocionistički filozofi u tome su pogledu bili u pravu kad su objasnili političku moć operacijama duha što ovise o asocijaciji ideja.)

Bernard Schmitt je predložio model hvatnog aparata koji vodi računa o operacijama uspoređivanja i privlašćivanja. Nedvojbeno, taj je model konstruiran u svezi s novcem, u kapitalističkoj ekonomiji. Ali čini se da on počiva na apstraktnim principima koji nadilaze njegova ograničenja.⁵³²

A. Polazi se od nepodijeljenog toka koji još nije ni privlašten ni uspoređen, "čiste raspoloživosti", "neposjedovanja i nebogatstva": upravo se to događa kad banke stvaraju novac, ali u općenitijemu smislu riječ je o determinaciji kapitala, stvaranju nepodijeljenog toka.

B. Nepodijeljeni se tok dijeli utoliko što se raspodjeljuje "činiteljima", distribuira među njima. Postoji samo jedna vrsta činitelja, a to su neposredni proizvođači. Moglo bi ih se nazvati "siromašnima", te ustvrditi kako se tok raspodjeljuje među siromašnima. Ali to ne bi bilo točno, jer ne postoji prethodno postojeći "bogati". Ono što se računa, što je važno, jest činjenica da proizvođači još ne stječu vlasništvo nad onim što im se distribuira, a ono što im se distribuira još nije bogatstvo: naplata ne pretpostavlja uspoređivanje ni privlašćivanje, ni kupnju-prodaju; to je više operacija tipa *nexum*. Postoji samo jednakost skupa B i skupa A, raspodijeljenog skupa i nepodijeljenog skupa. Raspodijeljeni skup može se nazvati *nominalnom plaćom*, jer nominalne plaće su forma izraza cjelokupna nepodijeljenog

⁵³² Bernard Schmitt, op. cit.

skupa ("potpuni nominalni izraz" ili, kako se često kaže, "izraz cjelokupna nacionalnog dohotka"): hvatni aparat ovdje je semiološki.

C. Ne može se dakle reći da plaća, shvaćena kao raspodjela, naplata, tvori kupnju; naprotiv, kupovna moć iz nje proizlazi: "Naplaćivanje proizvođača nije kupnja, već operacija kojom kupnja postaje moguća u drugo doba, kad novac počne očitovati svoju novu moć..." Ustvari tek raspodjelom skup B postaje bogatstvom ili stječe uspoređivačku moć, u odnosu prema nečemu opet drugom. To drugo je determinirani skup proizvedenih, i stoga kupljivih dobara. Isprva heterogen u odnosu prema dobrima i proizvođačima, novac postaje homogeno dobro za proizvode koje može kupiti, stječe moć kupnje koja se gasi sa stvarnom kupnjom. Ili, općenitije, između dva skupa, raspodijeljenog skupa B i skupa stvarnih dobara C, uspostavlja se podudarnost, uspoređivanje ("kupovna moć nastala je u izravnoj sprezi sa skupom stvarnih produkcija").

D. Tu počiva misterij ili magija – u svojevrsnu otklonu. Jer, nazovemo li komparativni skup, to jest skup doveden u podudarnost sa stvarnim dobrima, B', vidimo da je on nužno inferiorniji od raspodijeljenog skupa. B' je nužno inferiorniji od B: čak i ako pretpostavimo da se moć kupnje odnosi na sve proizvedene predmete tijekom određenog razdoblja, raspodijeljeni skup uvijek nadmašuje korišteni ili uspoređeni skup, te su neposredni proizvođači sposobni pretvoriti samo jedan dio. *Stvarne plaće* su samo dio nominalnih. Isto tako, "koristan" rad je samo dio rada, a "iskorištena" zemlja samo dio raspodijeljene zemlje. Zbog toga tu razliku ili taj višak što konstituira profit, ekstrarad ili ekstraproizvod nazivamo Hvatnjom (*Capture*): "Nominalne plaće obuhvaćaju sve, ali nadničari zadržavaju samo prihod koji uspiju pretvoriti u dobra, dok gube prihod što ga prisvajaju [*capter*] inicijative." Može se dakle reći da je sve doista bilo raspodijeljeno "siromašnima"; no od tih se siromašnih otimalo sve što nisu uspjeli pretvoriti tijekom te neobične utrke: hvatnja ostvaruje inverziju vala ili podjelivog toka. Upravo je ona predmetom monopolskog privlašćivanja. A to privlašćivanje (od strane "bogatih") ne događa se naknadno: ono je uključeno u nominalne plaće i u isto vrijeme izmiče stvarnima. Ono se nalazi između njih, umeće se između raspodjele bez vlasništva i pretvaranja podudaranjem ili uspoređivanjem. Ono izražava razliku moći između dva skupa, između B i B'. Konačno, tu nema nikakve tajne: *mehanizam hvatnje od samog početka tvori dio uspostave skupa nad kojim se hvatnja ostvaruje*.

Iako ju je, kao što tvrdi njen tvorac, vrlo teško shvatiti, ta je shema djelotvorna. Ona osvjetljuje apstraktnu mašinu za hvatnju ili otimanje tako što izlaže vrlo osobit "poredak razloga". Na primjer, naplata kao takva nije

kupnja, jer moć kupnje iz nje proizlazi. Kao što kaže Schmitt, tu ne postoji ni lopov ni žrtva krađe jer proizvođač gubi samo ono što nema i što nema nikakve mogućnosti steći: kao u sedamnaestostoljetnoj filozofiji, postoje negacije, ali ne i privacija... I sve koegzistira u tome logičkomu hvatnom aparatu. U njemu je svaka sukcesija logička: hvatnja se kao takva pojavljuje između B i C, ali postoji i između A i B, između C i A. Ona prožima čitav aparat, djeluje kao neodrediva poveznica sustava. Isto vrijedi za ekstrarad: kako bi ga se moglo odrediti, kad ga rad pretpostavlja? Država – arhaična imperijalna država u svakom slučaju – je sâm taj aparat. Uvijek je pogrešno tražiti dodatno objašnjenje države: na taj se način država gura iza države, unedogled. Bolje ju je ostaviti ondje gdje od početka jest, jer ona egzistira punktualno, s one strane granice primitivnih nizova. Dovoljno je da ta točka uspoređivanja i privlašćenja bude efektivno zauzeta da hvatni aparat profunkcionira, nadkodirajući primitivne kodove, zamjenjujući nizove skupovima ili obrćući smjer znakova. Ta je točka nužno zauzeta, efektuirana, zato što već postoji u konvergentnom valu koji prolazi kroz primitivne nizove i odvodi ih prema pragu gdje, prelazeći njihove granice, i sama mijenja smjer. Primitivci su uvijek živjeli samo preživljavajući, unaprijed izobraženi reverzibilnim valom koji ih odnosi sa sobom (vektor deteritorijalizacije). O vanjskim okolnostima ovisi samo mjesto gdje se aparat efektuira – ondje gdje može nastati zemljoradnički “način proizvodnje”, Istok. U tome je smislu aparat apstraktan. No, u sebi samom, on ne označava samo apstraktnu mogućnost reverzibilnosti već i stvarno postojanje točke obrnuća kao nesvodivi, autonomni fenomen.

Odatle vrlo osobit karakter državnog nasilja: to je nasilje teško pripisati bilo čemu jer se uvijek pokazuje unaprijed učinjenim. Nije čak dovoljno ustvrditi ni da ono počiva na načinu proizvodnje. Marx to primjećuje u slučaju kapitalizma: postoji nasilje koje nužno prolazi kroz državu, koje prethodi kapitalističkom načinu proizvodnje, konstituira “prvobitnu akumulaciju” te omogućuje sâm taj način proizvodnje. Iz kapitalističkog načina proizvodnje gledano, teško je reći tko je lopov a tko žrtva krađe, pa čak i locirati nasilje. Radnik se, naime, objektivno rađa posve gol, a kapitalist objektivno “odjeven”, kao samostalni vlasnik. Ono što je na taj način oblikovalo radnika i kapitalista izmiče nam jer djeluje u drugim načinima proizvodnje. To je nasilje koje se postavlja kao unaprijed izvršeno premda se svakodnevno obnavlja.⁵³³ Ovo je jedinstvena prilika da se kaže: *sakaćenje je*

⁵³³ Marx često ističe sljedeće točke, osobito u svojoj analizi prvobitne akumulacije: 1) ona prethodi načinu proizvodnje i omogućuje ga; 2) ona stoga uključuje oso-

prethodeće, preetablirano. No, Marxove se analize moraju proširiti. Činjenica je naime da postoji imperijalna prvobitna akumulacija koja ni u kom slučaju ne proizlazi iz poljoprivrednog načina proizvodnje, već mu prethodi: u pravilu, prvobitna akumulacija postoji uvijek kad dođe do montaže nekog hvatnog aparata, s onim vrlo osobitim nasiljem koje stvara ono na što je usmjereno ili pridonosi tom stvaranju, i stoga pretpostavlja samo sebe.⁵³⁴ Problem, dakle, postaje razlikovanje režima nasilja. Takvo razlikovanje možemo utvrditi između borbe, rata, zločina i policije. *Borba* je nešto poput primitivnog režima nasilja (uključujući primitivne “ratove”): to je nasilje razmjenom udaraca, ali koje ipak posjeduje stanovit kôd jer vrijednost se udaraca utvrđuje prema zakonu nizova, na osnovi vrijednosti posljednjeg udarca koji se može razmijeniti, posljednje žene koja se može osvojiti itd. Iz toga proizlazi određena ritualizacija nasilja. *Rat*, barem kad je povezan s ratnom mašinom, drugi je režim jer uključuje pokretanje i autonomizaciju nasilja koje je ponajprije i u načelu usmjereno prema državnom aparatu (ratna je mašina u tome smislu izum prvobitne nomadske organizacije koja se okreće oko države). *Zločin* je drukčiji, jer to je nasilje bezakonja koje se sastoji u prisvajanju nečega na što se nema “pravo”, hvatnji nečega što se nema “pravo” uhvatiti. No, *državna policija ili zakonsko nasilje* opet je nešto drugo, jer tu se nasilje sastoji u hvatnji i istovremeno uspostavi prava na hvatnju. To je strukturalno, inkorporirano nasilje koje se suprotstavlja svakom izravnom nasilju. Država se često definirala “monopolom na nasilje”, ali ta definicija upućuje na jednu drugu koja određuje državu kao “sta-

bito djelovanje države i zakona, koji se ne suprotstavljaju nasilju nego ga, naprotiv, promiču (“Jednim dijelom ove metode počivaju na najbrutalnijoj sili (...) Ali svi oni iskorištavaju državnu vlast, koncentriranu i organiziranu silu društva...”, Marx, *Kapital*, I, prev. Moša Pijade, Kultura, Zagreb, 1947, str. 673); 3) to ozakonjeno nasilje pojavljuje se isprva u brutalnom obliku, ali prestaje biti svjesno kako se način proizvodnje sve više utvrđuje, te kao da proizlazi iz čiste i jednostavne Prirode (“Istina, još uvijek se primjenjuje i izvanekonomsko, neposredno nasilje, ali samo izuzetno”, *op. cit.*, str. 660); 4) to se kretanje objašnjava osobitim karakterom tog nasilja, koje se ni u kom slučaju ne može svesti na krađu, zločin ili bezakonje (usp. *Notes sur Adolph Wagner*, u *Oeuvres de Karl Marx*, izdanje “Pléiade”, sv. 2, Gallimard, Pariz, 1968, str. 1535: uzimanje od radnika nije površinsko, kapitalist se “ne ograničava na to da uzme ili ukrade, već otima proizvodnju viška vrijednosti, *odnosno* prvo pridonosi stvaranju onoga od čega će uzeti. (...) U vrijednosti uspostavljenoj bez kapitalistova rada postoji dio koji on može zakonski privlastiti, to jest, da pritom ne naruši odgovarajuće pravo na razmjenu robe.”)

⁵³⁴ Jean Robert jasno pokazuje kako, u tome smislu, prvobitna akumulacija uključuje nasilnu konstrukciju homogeniziranog, “koloniziranog” prostora.

nje Prava” (*Rechtsstaat*). Državno nadkodiranje jest upravo to strukturalno nasilje koje definira pravo, “policijsko”, a ne ratničko nasilje. Zakonsko nasilje postoji uvijek kad nasilje pridonosi stvaranju onoga prema čemu je usmjereno ili, kao što kaže Marx, uvijek kad hvatnja pridonese stvaranju onoga što prisvaja. Zločinsko nasilje je sasvim drukčije. To je i razlog zbog kojega, *obrnutu od* primitivnog nasilja, zakonsko ili državno nasilje uvijek kao da pretpostavlja samo sebe, jer postoji prije svoje uporabe: država tako može tvrditi da je nasilje “prvobitno”, jednostavan prirodni fenomen, i da ona nije odgovorna za njega; ona ga rabi samo protiv nasilnih, protiv “zločinaca” – protiv primitivnih, protiv nomada – kako bi zavladao mir.

Propozicija XIII: država i njeni oblici.

Polazimo od arhaične imperijalne države, nadkodiranja, hvatnog aparata, stroja za podjarmljivanje. Ona sadrži određeno vlasništvo, određenu valutu, određen javni rad – savršena formula u jednom jedinom potezu, ali koja ne pretpostavlja ništa “privatno”, ne pretpostavlja čak ni prethodno utvrđen način proizvodnje jer je uzrokom njegova pojavljivanja. To je arheološki fakt, polazište koje nam pružaju prethodna istraživanja. Pitanje je stoga: kako se država pojavila, odjedanput oblikovana, i hoće li ona “evoluirati”? Koji su njeni evolucijski činitelji ili činitelji mutacije, i koji je odnos između razvijenih država i arhaične imperijalne države?

Počelo evolucije je unutarnje, ma koji je izvanjski činitelji podupirali. *Arhaična država ne nadkodira, a da pritom ne oslobađa velik broj dekodiranih tokova koji joj izmiču.* Podsjetimo da “dekodiranje” ne označava stanje toka čiji je kod shvaćen (dešifriran, prevediv, podložan asimilaciji), već naprotiv, u radikalnijem smislu, stanje toka koji više nije shvaćen-sadržan u vlastitu kodu, koji izmiče vlastitu kodu. S jedne strane, tokovi koje su primitivne zajednice djelomično kodirale otkrivaju priliku za bijeg od trenutka kad se primitivni kodovi prestanu međusobno regulirati i podrede nekoj višoj sili. No, s druge strane, *upravo nadkodiranje arhaične države omogućuje i pobuđuje nove tokove koji joj izmiču.* Uvijek kad država bude stvarala velike radove neki neovisni tok rada izmaknut će njenoj birokraciji (napose u rudnicima i metalurgiji). Uvijek kad država bude stvarala monetarni oblik poreza neki će tokovi novca pobjeći, podržati ili pobuditi druge moći (osobito u trgovini i banci). A prije svega, uvijek kad bude stvarala sustav svoga javnog vlasništva neki tok privatnog privlačenja proisteći će *mimo* njega i početi cirkulirati izvan njegova dohvata: to privatno vlasništvo ne proistječe kao takvo iz arhaičnog sustava, već se konstituirala na ruban način, koji je utoliko nužniji i neizbježniji, prolazeći kroz mrežu nadkodiranja. Tökei je nedvojbeno autor

koji je najozbiljnije postavio pitanje podrijetla privatnog vlasništva, s obzirom na sustav koji izgleda kao da ga sa svih strana isključuje. Jer ono nije moglo nastati ni na strani cara-despota, ni na strani seljaka, čija je djelomična autonomija povezana sa komunalnim vlasništvom, ni na strani funkcionara čija se egzistencija i prihodi temelje na tome javnom komunalnom obliku (“aristokrati u tim uvjetima mogu postati sitni despoti, ali ne privatni vlasnici”). Čak i robovi pripadaju zajednici ili javnoj funkciji. Pitanje dakle postaje: postoje li ljudi koji su konstituirani u nadkodirajućem carstvu, ali konstituirani kao nužno isključeni i dekodirani? Tökejev odgovor je: *oslobođeni robovi.* To su oni koji više nemaju svoje mjesto. Oni svojim jadikovanjem potresaju čitavo kinesko carstvo: tužaljka (elegija) oduvijek je bila politički faktor. Ali upravo oni formiraju začetke privatnog vlasništva, razvijaju trgovinu te pretvaraju metalurgiju u privatno ropstvo čiji postaju novi gospodari.⁵³⁵ Već smo razmotrili ulogu oslobođenih robova u ratnoj mašini, u oblikovanju specijalnog tijela. Oni imaju toliku važnost za državni aparat i njegov razvoj, ulogu u oblikovanju privatnog tijela, u drugom obliku i iz posve drugih razloga. Dva se aspekta mogu ispreplesti, ali počivaju na dvije različite linije.

Važan dakle nije osobit slučaj oslobođenog roba. Važan je kolektivni lik isključenog. Važno je to da, na ovaj ili onaj način, aparat nadkodiranja pobuđuje tokove koji su sâmi dekodirani – tokove novca, rada, vlasništva... Potonji su tokovi korelat aparata. A taj suodnos nije samo društven, unutarnji arhaičnom carstvu, nego i geografski. Ovo bi bio trenutak da se vratimo na sučeljenost između Istoka i Zapada. Prema velikoj arheološkoj tezi Gordona Childea, arhaična imperijalna država uključuje kapitalizirani poljoprivredni višak koji omogućuje uzdržavanje specijaliziranog tijela metalurških zanatlija i trgovaca. Ustvari, višak kao sadržaj vlastit nadkodiranju ne samo da se mora kapitalizirati nego i apsorbirati, potrošiti, realizirati. Nedvojbeno, taj ekonomski zahtjev apsorpcije viška jedan je od glavnih aspekata privlačenja ratne mašine od imperijalne države: od samog je početka vojna institucija jedno od najboljih sredstava za apsorpciju viška. No, pretpostavimo li da vojne institucije i ona birokratska nisu dostatne, mjesto je pripremljeno

⁵³⁵ Ferenc Tökei, “Les conditions de la propriété foncière dans la Chine de l’époque Tchou”, *Acta antiqua*, sv. 6, 1958, str. 245-300. Već su Marx i Engels zapazili da je rimski plebs (djelomično sačinjen od javnih oslobođenika) jedini imao pravo na “prijenos imovine iz *ager publicus*”: plebejci su postali privatni vlasnici zemljišnih dobara, kao i trgovinskog i obrtničkog bogatstva, upravo kao “isključeni iz svih javnih prava” (usp. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, I-II, Prosveta, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1979, F. Engels, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Naprijed, Zagreb, 1945)

za to specijalizirano tijelo neuzgojiteljskih zanatlija čiji će rad učvrstiti sedentarizaciju poljoprivrede. Upravo su u Africi-Euroaziji i na Istoku svi ti uvjeti bili ispunjeni i državni aparat izumljen: na Bliskom istoku, u Egiptu i Mezopotamiji, ali i u dolini Inda (i na Dalekom istoku). Ondje je došlo do poljoprivredne kapitalizacije i njenih birokratskih i vojnih, ali i metalurgijskih i trgovinskih popratnih pojava. No, tome imperijalnom ili istočnjačkom "rješenju" prijeti bezizlazna situacija: državno nadkodiranje drži metalurge, kako izrađivače tako i trgovce, u uskim granicama, pod moćnom birokratskom kontrolom i monopolskim privlašćenjem vanjske trgovine u službi vladajući klase, tako da sâmi seljaci slabo profitiraju od državnih inovacija. Stoga je istina da se forma-država širi, a arheologija je otkriva posvuda na obzoru zapadne povijesti u egejskome svijetu. Ali ne u istim uvjetima. Minos i Mikena su više karikatura carstva, Agamemnon Mikenski nije kineski car ni egipatski faraon, a Egipćanin može kazati Grcima: "Vi ćete uvijek biti kao djeca..." Egejski su narodi, naime, suviše udaljeni da potpadnu u orijentalnu sferu i suviše siromašni da sâmi kapitaliziraju višak, no, u isti mah, nisu ni dovoljno udaljeni ni dovoljno bijedni da ne bi poznavali tržišta Istoka. Osim toga, sâmo je istočnjačko nadkodiranje svojim trgovcima pripisivalo ulogu trgovaca na velikim udaljenostima. Tako su se egejski narodi našli u položaju da profitiraju od istočnjačkog poljoprivrednog kapitala, a da ga ne moraju konstituirati za sebe: pljačkali su ga kad su mogli, a na redovitiji način dobivali su udjela na njemu u zamjenu za sirovine, koje su dolazile čak i iz središnje i zapadne Europe (osobito drvo i metal). Naravno, Istok je neprestano morao reproducirati svoj kapital, no, formalno, uspio je učiniti potez "jednom zauvijek" kojim se Zapad okorištavao ne morajući ga reproducirati. Iz toga slijedi da su metalurški zanatlije i trgovci na Zapadu stekli posve drukčiji status, jer njihova egzistencija nije izravno ovisila o višku što bi ga akumulirao mjesni državni aparat: iako je seljak trpio jednaku ili goru eksploataciju nego na Istoku, zanatlija i trgovac imali su slobodniji položaj i raznolikije tržište, dvije stvari što su nagoviještale srednju klasu. Mnogi su istočnjački metalurzi i trgovci prešli u egejski svijet, gdje su našli u isti mah slobodnije, raznovrsnije i stabilnije uvjete. Ukratko, *isti tokovi nadkodirani na Istoku teže se dekodirati u Europi*, u novoj situaciji koja je poput naličja ili korelata prve. Višak vrijednosti nije više višak vrijednosti koda (nadkodiranje), već postaje viškom vrijednosti toka. Isti problem kao da je dobio dva rješenja: istočnjačko i zatim zapadnjačko rješenje, koje se nadovezuje na prvo i vadi ga iz bezizlazne situacije, premda ga i dalje pretpostavlja. Europski ili europeizirani metalurg ili trgovac suočit će se sa znatno manje kodiranim međunarodnim tržištem koje se ne ograničava na jednu carsku

kuću ili klasu. Kao što tvrdi Childe, egejske i zapadne države od samog su početka bile uhvaćene u nadnacionalni ekonomski sustav: u njega su bile uronjene, umjesto da ga drže u granicama vlastite mreže.⁵³⁶

Pojavljuje se drugi pol države, koji je moguće sažeto definirati. *Javna sfera* više ne odlikuje objektivnu prirodu vlasništva, već je zajednički način privlašćivanja koje je postalo privatno; to proizvodi miješanja između javnog i privatnog što konstituiraju moderni svijet. *Veza postaje osobna*; osobni odnosi međusobne zavisnosti, ujedno između vlasnika (ugovori) te između vlasništava i vlasnika (konvencije) udvostručuju ili zamjenjuju komunitarne i javne relacije. Čak ni ropstvo više ne definira javnu raspoloživost komunalnog radnika, već privatno vlasništvo koje se primjenjuje na pojedinačne radnike.⁵³⁷ *Zakon* se u cijelosti mijenja, te postaje subjektivni, konjunktivni, "topički": državni je aparat naime sučeljen s novim zadatkom: ne više toliko s nadkodiranjem već kodiranih tokova koliko s *organiziranjem spregnuća dekodiranih tokova kao takvih*. Režim znakova se dakle promijenio: u svim tim aspektima, operaciju imperijalnog "označitelja" zamjenjuju *procesi subjektivacije*; mašinsko podjarmljivanje teži zamijeniti režim *društvene subjekcije*. A za razliku od više-manje jednoobličnoga imperijalnog pola, taj se drugi pol odlikuje najraznolikijim oblicima. No, koliko god raznovrsni bili odnosi osobne zavisnosti, oni uvijek označavaju topička i kvalificirana spregnuća. Razvijena carstva, na Istoku kao i na Zapadu, prva su razvila tu novu javnu sferu privatnog, u institucijama kao što su *consilium* ili *fiscus* rimskoga carstva (upravo u tim institucijama oslobođeni rob stječe političku moć koja se nadodaje moći funkcionarâ).⁵³⁸

⁵³⁶ Usp. dva velika djela Veree Gordona Childea, *The Most Ancient East*, K. Paul, Trench, Triibner, London, 1928, i napose *The Prehistory of European Civilization*, Cassell, London, 1962. Osobito arheološka analiza omogućuje Childeu da zaključiti kako u egejskome svijetu ne nalazimo mjesta akumulacije bogatstva ili živeži usporediva s onima Istoka: *The Prehistory*, str. 106-110.

⁵³⁷ O razlikama između "poopćenog ropstva" u arhaičnom carstvu i privatnog ropstva, feudalnog kuluka itd., usp. Charles Parain, "Protohistoire méditerranéenne et mode de production asiatique," u CERM, *Sur le mode de production asiatique*, str. 170-173.

⁵³⁸ Usp. Gerard Boulvert, *Domestique et fonctionnaire sous le haut-empire romain*, Les Belles Lettres, Pariz, 1974. Općenitije, Paul Veyne je analizirao oblikovanje "subjektivnog zakona" u Rimskom Carstvu, njegove odgovarajuće institucije i novo javno značenje privatnog. On pokazuje da je taj rimski zakon "zakon bez konceptata" koje operira na osnovi "topikâ" i u tome se smislu suprotstavlja modernome "aksiomatskom" poimanju zakona: usp. P. Veyne, *Le pain et le cirque*, Ed. du Seuil, Pariz, 1976, pogl. III i IV, i str. 744.

Ali razvili su je i autonomni gradovi, feudalni sustavi... Pitanje odgovaraju li još potonje formacije konceptu države može se postaviti samo ako se u obzir uzmu određene korelacije. Jednako kao i razvijena carstva, gradovi i feudalni sustavi pretpostavljali su arhaično carstvo koje im je služilo kao temelj. I sâmi su bili u dodiru s razvijenim carstvima koja su reagirala na njih, djelatno su pripremala put novim oblicima države (na primjer, apsolutna monarhija kao vrhunac određenog subjektivnog zakona i feudalnog procesa).⁵³⁹ Ustvari, u bogatom području osobnih odnosa, važna nije hirovitost ili promjenljivost osoba, nego konzistencija odnosa i adekvacija između subjektivnosti koja može završiti u sumanutosti i kvalificiranih činova koji su izvori pravâ i dužnosti. U jednom prelijepom odjeljku, Edgar Quinet naglasio je tu podudarnost između "mahnitosti dvanaest careva i zlatnog doba rimskog prava".⁵⁴⁰

Subjektivacije, spregnuća, privlašćenja ne sprečavaju dekodirane tokove da teku i neprestano začinju nove tokove koji bježe (kao što smo vidjeli, na primjer, na razini stanovite mikropolitike u srednjem vijeku). U tome počiva dvoznačnost tih aparata: oni funkcioniraju samo s dekodiranim tokovima i, u isti mah, ne dopuštaju im da teku usporedo, ostvaruju topička spregnuća koja se očituju kao mnoštvo čvorova i ponovnih kodiranja. Odatle dojam što ga imaju povjesničari kad tvrde kako je kapitalizam u određenom trenutku "mogao" nastati, u Kini, u Rimu, u Bizantu, u srednjem vijeku, i kako su uvjeti za njega postojali ali nisu bili ostvareni ni ostvarivi. Radi se o tome da pritisak tokova negativno opisuje kapitalizam, no da bi se on realizirao potreban je cjelokupni *integral dekodiranih tokova*, poopćeno spregnuće koje probija okvire postojećih aparata i izvrće ih. Ustvari, dajući si za cilj definirati kapitalizam Marx počinje time što ukazuje na pojavu globalne i nekvalificirane Subjektivnosti koja kapitalizira sve procese subjektivacije, "sve djelatnosti bez razlike": "proizvodnu djelatnost općenito", "jedinstvenu subjektivnu bit bogatstva...". A taj jedinstveni Subjekt sada se izražava u bilo kojem Objektu, a ne više u određenom kvalitativnom stanju: "Osim apstraktne univerzalnosti stvaralačke djelatnosti bogatstva sada istodobno postoji i univerzalnost objekta kao bogatstva, proizvod naprosto, rad naprosto, ali kao prošli, materijali-

zirani rad."⁵⁴¹ Cirkulacija konstituira kapital kao subjektivnost primjerenu cjelokupnu društvu. No, ta nova društvena subjektivnost može se konstituirati samo utoliko ukoliko dekodirani tokovi izlaze iz granice svojih spregnuća i dosežu razinu dekodiranja koju državni aparati više ne mogu doseći: *s jedne strane* tok rada više ne smije biti determiniran kao ropstvo ili kmetstvo, i mora postati slobodan i gol; *s druge strane* bogatstvo se više ne smije determinirati kao zemljišno, trgovačko, financijsko, i mora postati čisti, homogeni i neovisni kapital. A nedvojbeno, bar ta dva postajanja (jer i drugi tokovi teku usporedo) uvode u igru mnoštvo kontingencija i različitih činitelja na svakoj od linija. No, njihovo će apstraktno spreznje u jednom času konstituirati kapitalizam, tako što će jedno drugome pružiti univerzalni subjekt i opći objekt. Kapitalizam nastaje kad se tok nekvalificiranog bogatstva susretne s tokom nekvalificiranog rada i spregne se s njime.⁵⁴² To je ono što su prethodna spregnuća, još kvalitativna ili topička, uvijek priječila (dva glavna zaprečitelja bile su feudalna organizacija sela i korporacijska organizacija gradova). Drugim riječima, kapitalizam nastaje *s općom aksiomatikom dekodiranih tokova*. "Kapital je pravo, ili, točnije, proizvodni odnos koji se očituje kao pravo, i kao takav ovisi o konkretnom obliku koji poprima u svakom momentu svoje proizvodne funkcije."⁵⁴³ Privatno vlasništvo više ne izražava vezu osobne zavisnosti, već nezavisnost Subjekta koji sada konstituira jedinu vezu. To je značajna razlika u razvoju privatnog vlasništva: ono se kao takvo odnosi na prava, umjesto da ga zakon veže za zemlju, stvari ili osobe (što otvara ponajprije čuveno pitanje uklanjanja zemljišne rente u kapitalizmu). *Novi prag detektorijalizacije*. A kad kapital na taj način postane djelatnim pravom, čita-

⁵³⁹ Usp. François Hincker, "La monarchie absolue française", u C.E.R.M., *Sur le féodalisme*, Ed. Sociales, Pariz, 1971.

⁵⁴⁰ Edgar Quinet, *Le génie des religions*, Œuvres complètes, sv.I, Hachette, Pariz, 1899.

⁵⁴¹ Prema Marx, *Ekonomski spisi: uvod u kritiku političke ekonomije*, prev. D. Tucović et al., Svjetlost, Sarajevo, 1973.

⁵⁴² O povijesnoj neovisnosti dvaju nizova i njihovom "susretu", usp. Etienne Balibar, u *Lire le Capital* (kolektivni rad), Éditions François Maspero, Pariz, sv. II, str. 286-289.

⁵⁴³ Arghiri Emmanuel, *L'échange inégal*, Éditions François Maspero, Pariz, 1968, str. 68-69 (i navod iz Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, Monthly Review Press, New York, 1942, str. 338: "Kapital nije naprosto drugo ime za načine proizvodnje; on je način proizvodnje sveden na kvalitativno homogen i kvantitativno mjerljiv fond vrijednosti", čega je posljedica ekvalizacija profita.) U svojoj analizi prvobitne akumulacije kapitala, Maurice Dobb jasno pokazuje kako se ona ne odnosi na načine proizvodnje, već na "prava ili ovlasti na bogatstvo" što su, ovisno o prilikama, pretvorivi u načine proizvodnje. (*Studies in the Development of Capitalism*, rev. izd., International Publishers, New York, 1964, str. 177-186; prijevod modificiran prema francuskom izdanju koje navode autori, Prev.)

va historijska figura zakona se mijenja. Zakon prestaje biti nadkodiranje običajâ, kao u arhaičnom carstvu. On više nije skup topikâ, kao u razvijenim državama, gradovima i feudalnim sustavima, već sve više poprima izravan oblik i neposredna obilježja aksiomatike, kao što se vidi u našem građanskom “zakoniku”.⁵⁴⁴

Kad tokovi dosegnu taj kapitalistički prag dekodiranja i deteritorijalizacije (goli rad, nezavisni kapital), izgleda kao da više nema potrebe za državom, osobitom političkom i pravnom dominacijom, kako bi se osiguralo privlašćenje koje je postalo izravno ekonomsko. Ekonomija naime tvori globalnu aksiomatiku, “univerzalnu kozmopolitsku energiju koja obara svaku barijeru i svaku vezu”⁵⁴⁵, pokretnu i konvertibilnu supstanciju “kao što je sveukupna vrijednost godišnjeg proizvoda”. Danas je moguće predočiti golemu, takozvanu apatridnu monetarnu masu što cirkulira kroz mje-njačnice i preko granica, izmičući državnoj kontroli, tvoreći ekumensku multinacionalnu organizaciju, uspostavljajući faktualnu nadnacionalnu moć neosjetljivu na državne odluke.⁵⁴⁶ No, kakve god bile aktualne dimenzije ili količine, kapitalizam je od samoga početka mobilizirao silu deteritorijalizacije koja je kudikamo nadmašivala deteritorijalizaciju svojstvenu državi. Jer, od paleolitskog ili neolitskog doba, država je deteritorijalizirajuća utoliko ukoliko zemlju pretvara u *objekt* svojega višeg jedinstva, prinudni skup koegzistencije, umjesto slobodne igre teritorija među sobom i s linijama. Ali upravo se u tome smislu država naziva “teritorijalnom”. Kapitalizam, nasuprot tomu, uopće nije teritorijalan, pa čak ni u svojim počecima: njegova moć deteritorijalizacije sastoji se u tome da on uzima kao objekt ne zemlju, već “materijalizirani rad”, robu. A privatno vlasniš-

tvo više nije ono zemljišta ili tla, pa čak ni načina proizvodnje kao takvih, već ono konvertibilnih apstraktnih prava.⁵⁴⁷ Zbog toga kapitalizam označava promjenu u ekumenskim ili svjetskim organizacijama, koje postaju sve postojanije kao takve: umjesto da proizlaze iz heterogenih društvenih formacija i njihovih odnosa, globalna aksiomatika velikim dijelom raspodjeljuje te formacije i utvrđuje njihove odnose tako što organizira međunarodnu podjelu rada. U svakom od tih vidova, moglo bi se reći da kapitalizam razvija ekonomski poredak kojem nije potrebna država. I doista, kapitalizam obiluje pozivima na rat protiv države, ne samo u ime tržišta nego i uslijed više deteritorijalizacije.

To je, međutim, tek jedan i vrlo djelomičan aspekt kapitala. Iako ne rabimo riječ “aksiomatika” kao puku metaforu, valja ukazati na ono što razlikuje aksiomatiku od svake vrste kodova, nadkodiranja i ponovnih kodiranja: aksiomatika se izravno tiče čisto funkcionalnih elemenata i odnosa nespecificirane prirode, koji se ostvaruju neposredno u krajnje raznovrsnim područjima u isti mah, dok su kodovi pripadni tim područjima i izražavaju specifične odnose između kvalificiranih elemenata koji se mogu podvesti pod više formalno jedinstvo (nadkodiranje) samo transcencijom i neizravno. Zbog toga, *imanentna aksiomatika* u područjima kroz koja prolazi otkriva mnoštvo takozvanih *modela realizacije*. Isto tako, moglo bi se reći da se kapital kao pravo, kao “kvalitativno homogeni i kvantitativno sumjerljivi” element, ostvaruje u sektorima i načinima proizvodnje (ili da se “sveukupni kapital” ostvaruje u “parceliziranom kapitalu”). Ne služe, međutim, samo različiti sektori kao modeli realizacije – *to čine i države*, od kojih svaka sabire i kombinira više sektora, već prema svojim resursima, populaciji, bogatstvu, naoružavanju itd. Države se, dakle, s kapitalizmom ne ukidaju, već mijenjaju oblik i poprimaju novo značenje: postaju modeli realizacije u globalnoj aksiomatici koja ih nadilazi. Ali nadići nipošto ne znači osloboditi se. Vidjeli smo kako se kapitalizam služi formom-državom, a ne formom-gradom. Put koji vodi temeljnim mehanizmima što ih je opisao Marx (kolonijalni režim, javni dug, moderni porezni sustav i neizravno oporezivanje, industrijski protekcionizam, trgovački ratovi) može biti utrt u gradovima, ali oni funkcioniraju kao mehanizmi akumulacije, ubrzanja

⁵⁴⁴ Usp. suprotnost na koju su ukazali stanoviti pravници, i koju je na njihovu tragu istaknuo Paul Veyne, između rimskog “topičkog” zakona i modernog zakona tipa “aksiomatskoga” građanskog zakonika. Mogu se definirati određeni temeljni aspekti zbog kojih je francuski građanski zakonik bliži aksiomatici nego kodeksu: 1) prevlast izjavne forme nad imperativnom i nad afektivnim formulama (osuda, opomena, upozorenje itd.); 2) težnja Zakonika da oblikuje potpuni i zasićeni racionalni sustav; 3) no, u isto vrijeme, relativna nezavisnost propozicija, koja omogućuje dodavanje aksiomâ. O tim aspektima usp. Jean Ray, *Essai sur la structure logique du code civil français*, Alcan, Pariz, 1926. Poznato je da je do sistematizacije rimskog prava došlo vrlo kasno, u 17. i 18. stoljeću.

⁵⁴⁵ Prema K. Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, prev. Martin Mulligan, International Publishers, New York, 1964., str. 129. (Prev.)

⁵⁴⁶ Usp. Jean Saint-Geours, *Pouvoir et finance*, Fayard, Pariz, 1979, Saint-Geours je jedan od najboljih analitičara monetarnog sustava, ali i mješavina “privatno-javno” u suvremenoj ekonomiji.

⁵⁴⁷ O težnji prema uklanjanju zemljišne rente u kapitalizmu, usp. Samir Amin i Kostas Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, Ed. Anthropos, Pariz, 1974. Samir Amin analizira razloge zbog kojih zemljišna renta i rudnička renta zadržavaju ili poprimaju, na različite načine, današnje značenje u perifernim područjima: S. Amin, *La loi de la valeur et le matérialisme historique*, Ed. de Minuit, Pariz, 1977, pogl. IV i VI.

i koncentracije samo utoliko ukoliko su privlašteni od države. Nedavna su zbivanja na drugi način potvrdila taj princip: na primjer, NASA se činila spremnom mobilizirati zamašan kapital za međuplanetarna istraživanja, kapitalizam jaše na vektoru koji ga odašilje na Mjesec. No, ugledajući se na SSSR, koji je poimao svemirski prostor više kao pojas koji bi trebao okruživati Zemlju shvaćenu kao "objekt", američka je vlada srezala fondove za istraživanja te kapital u tome slučaju vezala uz više centralizirani model. Državnoj je deteritorijalizaciji vlastito da ublaži višu deteritorijalizaciju kapitala te joj pruži kompenzacijske reteritorijalizacije. Općenitije, i neovisno o tome krajnjem primjeru moramo uzeti u obzir "materijalističko" određenje moderne ili nacionalne države: grupu proizvođača u kojoj rad i kapital slobodno cirkuliraju, to jest u kojoj se homogenost i konkurentnost kapitala u načelu efektuiraju bez vanjskih zapreka. Da bi se ostvario kapitalizam je uvijek imao potrebu za novom snagom i novim pravom država, kako na razini toka golog rada tako i na razini toka neovisnog kapitala.

Države dakle više uopće nisu transcendentne paradigme nadkodiranja, već imanentni modeli realizacije za aksiomatiku dekodiranih tokova. I opet, riječ "aksiomatika" nipošto ne treba shvatiti kao metaforu: ona doslovce upućuje, u slučaju države, na iste teorijske probleme što ih postavljaju modeli u aksiomatici. Ma koliko raznovrsni bili, naime, modeli se realizacije smatraju *izomorfima* s obzirom na aksiomatiku koju efektuiraju. Međutim, uzimajući u obzirom na konkretne varijacije, ta se izomorfnost prilagođuje najvećim formalnim razlikama. Osim toga, jedna ista aksiomatika izgleda može sadržavati polimorfne modele, ne samo utoliko što još nije "zasićena" već i sadržavajući te modele kao sastavne dijelove svoje zasićenosti.⁵⁴⁸ Ti "problemi" postaju izrazito politički pomislamo li na moderne države: 1) Ne postoji li izomorfnost svih modernih država s obzirom na kapitalističku aksiomatiku, zbog koje demokratske, totalitarne, liberalne, tiranske države ovise samo o konkretnim varijablama i globalnoj raspo-

⁵⁴⁸ Uvodnici u aksiomatsku metodu ističu određen broj problema. Na primjer lijepa knjiga Roberta Blanchéa, *Laxiomatique* (P.U.F., Pariz, 1959). Prvo se postavlja pitanje neovisnosti aksiomâ i zasićenosti ili nezasićenosti sustava (§ 14 i 15). Drugo, pitanje "modela realizacija", njihove heterogenosti, ali i njihove izomorfnosti s obzirom na aksiomatiku (§ 12). Zatim, pitanje moguće polimorfnosti modelâ, ne samo u nezasićenom sustavu nego i u zasićenoj aksiomatici (§ 12, 15, 26). Pa onda još i pitanje "neodlučivih propozicija" s kojima se aksiomatika hvata u koštac (§ 20). Konačno, postavlja se pitanje "moći", kojom nedemonstrabilni beskonačni skupovi probijaju okvire aksiomatike (§ 26 i "moć kontinuuma"). Sučeljenje politike i aksiomatike temelji se na svim tim aspektima.

djeli tih varijabli što su uvijek podvrgnute mogućem preuđenju? Čak su i takozvane socijalističke države izomorfne, stoga što postoji *samo jedno svjetsko tržište*, koje je ono kapitalističko. – 2) Obrnuto, ne trpi li globalna kapitalistička aksiomatika stvarnu polimorfnost, ili čak heteromorfnost modelâ, i to iz dva razloga? Prvo, zato što je kapital kao proizvodni odnos općenito kadar vrlo dobro integritati nekapitalističke sektore ili načine proizvodnje. No, drugo i ponajprije, birokratske socijalističke države i same su sposobne razviti različite proizvodne odnose koji se sprežu s kapitalizmom samo da oblikuju skup čija "moć" probija okvire same aksiomatike (trebalo bi pokušati definirati prirodu te moći, zašto o njoj toliko često razmišljamo u apokaliptičnim kategorijama, koje sukobe ona začinje, koje nam neizvjesne mogućnosti ostavlja...) – 3) Tipologija modernih država tako se združuje s metaekonomijom: bilo bi neispravno pristupiti svim državama kao "jednakima" (čak ni izomorfnost nema tu posljedicu); ali ne bi bilo ništa manje neispravno povlastiti određeni oblik države (zaboravljajući da polimorfnost uspostavlja stroge komplementarnosti, na primjer između zapadnih demokracija i kolonijalnih ili novokolonijalnih tiranija koje one uvode ili podupiru na drugim mjestima) ili poistovjetiti birokratske socijalističke države i totalitarne kapitalističke države (gubeći iz vida da aksiomatika može sadržavati stvarnu heteromorfnost iz koje se izvodi viša moć skupa, pa čak ako je to nagore).

Ono što zovemo nacionalnom državom, u najraznolikijim oblicima, upravo je država kao model realizacije. A rođenje nacija podrazumijeva mnoštvo doskočica: one se naime ne konstituiraju samo u aktivnoj borbi protiv imperijalnih ili razvijenih sustava, feudalnih sustava, gradova-država, već same satiru svoje "manjine", to jest manjinske fenomene koji bi se mogli nazvati "nacionalitarnima", koji ih iznutra oblikuju i po potrebi nalaze veći stupanj slobode u starim zakonicima. Sastavni dijelovi nacije su zemlja i narod: "rodno", što nije nužno prirodno, "narodsko", što nije nužno dâno. Problem nacije izoštrava se u dvama krajnjim slučajevima zemlje bez naroda ili naroda bez zemlje. Kako načiniti narod i zemlju, to jest naciju – ritornel? Najkrvaviji i najbeščutniji načini ovdje se natječu s poletima romantizma. Aksiomatika je složena, i ne manjka joj strasti. Rodno ili zemlja, naime, kao što smo vidjeli drugdje, podrazumijeva određenu deteritorijalizaciju teritorijâ (zajednička područja, carske provincije, plemički posjedi itd.), a narod podrazumijeva dekodiranje populacije. Nacija se konstituira na tim dekodiranim i deteritorijaliziranim tokovima i ne odvajava se od moderne države koja daje konzistenciju odgovarajućoj zemlji i narodu. Tok golog rada tvori narod, kao što tok Kapitala tvori zemlju i

njenu aparaturu. Ukratko, nacija je sama operacija kolektivne subjektivacije kojoj moderna država odgovara kao proces podjarmljivanja. Upravo u tom obliku nacionalne države, sa svim njegovim mogućim raznolikostima, država postaje model realizacije za kapitalističku aksiomatiku. Što nipošto ne znači da su nacije ideološke pojave ili fenomeni – naprotiv, one su živi i pasionalni oblici u kojima se ostvaruju ponajprije kvalitativna homogenost i kvantitativna konkurentnost apstraktnog kapitala.

Za nas su *mašinsko podjarmljivanje* i *društvena subjekcija* dva različita koncepta. Podjarmljivanje postoji kad su ljudi sami sastavni dijelovi mašine, kad se sastavljaju među sobom i s drugim stvarima (životinjama, oruđem) pod vlašću i upravom višeg jedinstva. Ali podlaganje ili subjekcija postoji kad više jedinstvo konstituira čovjeka kao subjekt u odnosu prema objektu koji je postao izvanjski, bilo da je taj objekt životinja, oruđe ili čak stroj: čovjek tada više nije sastavnica mašine nego radnik, korisnik. Podvrgnut je *mašini*, a nije više podjarmljen *od* mašine. To ne znači da je drugi režim humaniji. No, prvi režim kao da je na povlašten način povezan s arhaičnom imperijalnom formacijom: ljudi nisu podanici, već dijelovi mašine koja nadkodira skup (ono što se nazvalo “poopćeno ropstvo”, nasuprot privatnom ropstvu antičkoga doba ili feudalnom kmetstvu). Smatramo da Lewis Mumford ima pravo kad opisuje arhaična carstva kao megamašine, objašnjavajući kako se ne radi ni o kakvoj metafori: “Ako se megamašina može definirati više-manje u skladu s Reuleauxovom klasičnom definicijom, kao spoj postojanih elemenata od kojih svaki ima svoju specijaliziranu funkciju, i funkcionira tako što pod ljudskom kontrolom služi prijenosu kretanja i izvršenju rada, tada je *ljudska mašina* prava mašina.”⁵⁴⁹ Naravno, moderna država i kapitalizam zaslužni su za trijumf mašina, posebice motornih (dok je arhaična država u najboljem slučaju raspolagala jednostavnim mašinama). Ali u tom je slučaju riječ o *tehničkim mašinama*, koje je moguće ekstrinzično definirati. A nitko ne biva podjarmljen od tehničke mašine, već je njoj podložen. Zbog toga se čini da s tehnološkim razvojem moderna država zamjenjuje mašinsko podjarmljivanje sve snažnijom društvenom subjekcijom. Već su antičko ropstvo i feudalno kmetstvo bili procesi subjekcije. “Slobodan” ili gol radnik kapitalizma dovodi subjekciju do njenog najradikalnijeg izražaja, jer procesi subjektivacije više čak ni ne ulaze u djelomična spregnuća što prekidaju njen tijek. Ustvari, kapital djeluje kao točka subjektivacije koja sve ljude konstituira kao subjekte, ali neki su od njih, “kapitalisti”, poput

⁵⁴⁹ Louis Mumford, “The First Megamachine”, *Diogenes*, br. 55 (srpanj-rujan 1966), str. 3.

subjekata iskazivanja što oblikuju privatnu subjektivnost kapitala, dok su drugi, “proleteri”, subjekti iskaza, podvrgnuti tehničkim mašinama u kojima se efektira postojani kapital. Plaćevni će režim zbog toga moći dovesti subjekciju ljudi do nečuvena stupnja i odlikovati će se izrazitom okrutnošću, a istovremeno će nalaziti opravdane razloge za svoj humanistički poklik: ne, čovjek nije stroj, ne odnosimo se prema njemu kao prema stroju, ni u kom slučaju ne brkamo promjenljivi i postojani kapital...

Kapitalizam se pokazuje globalnim projektom subjektivacije utoliko ukoliko konstituira aksiomatiku dekodiranih tokova. Društvena subjekcija kao korelat subjektivacije pojavljuje se znatno više u modelima realizacije aksiomatike nego u samoj aksiomatici. Upravo se u okviru nacionalne države ili nacionalnih subjektivnosti očituju procesi subjektivacije i odgovarajuće subjekcije. Što se tiče same aksiomatike, čiji su države modeli realizacije, ona obnavlja ili nanovo iznalazi, u novim oblicima koji su postali tehnički, cjelokupan sustav mašinske subjekcije. Nipošto nije riječ o povratku imperijalnoj mašini, jer sada se nalazimo u imanentnosti aksiomatike, a ne više pod transcendencijom oblikovnog Jedinstva. Ali jest riječ o ponovnom iznalaženju mašine čiji su sastavni dijelovi ljudi, a ne podčinjeni radnici ili korisnici. Ako su motorni strojevi konstituirali drugo doba tehničke mašine, kibernetički i informatički strojevi tvore treće doba koje rekonstituira poopćeni režim subjekcije: reverzibilni i rekurentni “sustavi ljudi-mašine” zamjenjuju stare nereverzibilne i nereakventne subjekcijske relacije između dva sastavna dijela; odnos između čovjeka i mašine odvija se u kategorijama uzajamne unutarne komunikacije, a ne više u kategorijama uporabe ili djelovanja.⁵⁵⁰ U organskoj kompoziciji kapitala, promjenljivi kapital definira režim subjekcije radnika (ljudski višak vrijednosti) čiji je glavni kadar poduzeće ili tvornica. No, s porastom, uslijed automatizacije, proporcionalnog porasta kapitala nalazimo novu vrstu podjarmljivanja, usporednu s promjenom režima rada, mašinizacijom viška vrijednosti i proširenjem okvira na cjelokupno društvo. Isto bi se tako moglo reći da nas mala količina su-

⁵⁵⁰ Ergonomija razlikuje sustave “čovjek-stroj” (ili radna mjesta) i sustave “ljudi-strojevi” (komunikacijski skupovi ljudskih i neljudskih elemenata). Ali to nije samo razlika u stupnju, drugo motrište nije poopćenje prvoga: “Pojam informacije gubi svoj antropocentrični aspekt”, a problemi nisu problemi prilagodbe nego odabira, ovisno o slučaju, ljudskog ili neljudskog elementa. Usp. Maurice de Montmollin, *Les systèmes hommes-machines*, P.U.F., Pariz, 1967. Ne radi se više o prilagodbi, čak i pod nasiljem, već o lokaliziranju: gdje je tvoje mjesto? Čak i nedostaci mogu poslužiti, umjesto da ih se ispravlja ili nadoknađuje. Gluhonijema osoba može biti ključna u komunikacijskom sustavu “ljudi-strojevi”.

bjektivacije udaljava od mašinskog podjarmljivanja, ali velika nas količina njemu vraća. U posljednje se vrijeme sve više ukazuje na to da se moderna uporaba moći ne može svesti na klasičnu alternativu “represija ili ideologija”, već podrazumijeva procese normalizacije, modulacije, modelizacije i informacije koji se tiču jezika, opažanja, žudnje, kretanja itd. i koji prolaze kroz mikroskopove. To je skup koji sadrži i subjekciju i podjarmljivanje, dovedene do krajnosti, kao dva istodobna dijela što se neprestano međusobno potkrepljuju i pothranjuju. Na primjer: netko je podvrgnut televiziji utoliko ukoliko se njome koristi i konzumira je, u vrlo osobitoj situaciji subjekta iskaza koji se smatra subjektom iskazivanja (“vi, dragi gledatelji, koji jeste televizija...”). Tehnička mašina je medij između dva subjekta. Ali pojedinac je podjarmljen od televizije kao ljudskog stroja utoliko ukoliko televizijski gledatelji nisu više potrošači ili korisnici, pa čak ni subjekti koji bi je “tvorili”, već intrinzični sastavni dijelovi, “ulazi” i “izlazi”, *feedback* ili rekurencije što više ne pripadaju mašini na način da je proizvode ili se njome služe. U mašinskom podjarmljivanju postoje samo pretvorbe ili razmjene informacija od kojih su neke mehaničke a neke ljudske.⁵⁵¹ Subjekcija se, naravno, ne može ograničiti na nacionalni, a podjarmljivanje na međunarodni ili globalni aspekt. Jer računalstvo je također vlasništvo država koje se ustrojavaju kao sustavi ljudi-mašine. Ali ono je to upravo onoliko koliko dva aspekta, onaj aksiomatike i onaj modelâ realizacije, neprestano urastaju jedan u drugoga i međusobno komuniciraju. Društvena subjekcija mjeri se prema modelu realizacije, kao što se mašinsko podjarmljivanje proširuje na aksiomatiku koja je efektruirana u modelu. Povlašteni smo biti podvrgnuti, kroz iste stvari i događaje, dvjema operacijama istovremeno. Subjekcija i podjarmljivanje ne tvore stadije, nego dva supostojeća pola.

Možemo se vratiti različitim oblicima države iz motrišta univerzalne povijesti. Razlikujemo tri velika oblika: 1) arhaične imperijalne države, paradigme koje konstituiraju mašinu podjarmljivanja nadkodiranjem već kodiranih tokova (te se države slabo razlikuju jedne od drugih zbog oblikovne nepromjenljivosti koja vrijedi za sve); 2) vrlo raznolike države – razvijena carstva, gradovi-države, feudalni sustavi, monarhije itd. – koje se, za razliku od prvih, služe subjektivacijom i subjekcijom te konstituiraju topička ili kvalificirana spregnuća dekodiranih tokova; 3) moderne nacionalne države,

⁵⁵¹ To je jedna od temeljnih tema znanstvene fantastike: pokazati kako se mašinsko podjarmljivanje spaja s procesima subjekcije, ali probija iz njihovih okvira i razlikuje se od njih, izvodeći kvalitativan skok. Na primjer Ray Bradbury: televizija ne kao sredstvo koje zauzima središte kuće, već koje tvori zidove kuće.

koje vode dekodiranje još dalje i modeli su realizacije za aksiomatiku ili opće sprezanje tokova (te države spajaju društvenu subjekciju i novo mašinsko podjarmljivanje, a sama se njihova raznolikost tiče eventualne izomorfnosti, polimorfnosti ili heteromorfnosti modelâ u odnosu prema aksiomatici).

Postoje, naravno, svakovrsne izvanjske okolnosti koje označavaju duboke prekide između tipova država, a prije svega obavijaju arhaična carstva radikalnim zaboravom, mrtvačkim pokrivačem iz kojeg ih izbavlja samo arheologija. Carstva naglo nestaju, kao u trenutačnoj katastrofi. Poput najezde Dorana, ratna se mašina podiže i napada izvana, te ubija pamćenje. No, stvari se odvijaju posve drukčije iznutra, gdje države zajednički rezoniraju, privlašćuju oružje te očituju jedinstvo kompozicije usprkos različitostima u orgnaizaciji i razvitku. Nema dvojbe da su svi dekodirani tokovi, ma koje vrste bili, pogodni za oblikovanje ratne mašine protiv države. No, sve se mijenja ovisno o tome spajaju li se tokovi na ratnu mašinu ili, nasuprot tomu, ulaze u spojeve ili kakvo opće spregnuće što ih privlašćuju državi. S tog stajališta, moderne su države u svojevrsnu prekoprostorovremenskom jedinstvu s arhaičnom državom. Unutarnji suodnos između I i II najjasnije se očituje u tome što raskomadani oblici egejskoga svijeta pretpostavljaju veliki imperijalni oblik Istoka, u kojemu nalaze upravo kapital ili poljoprivredni višak koji sami nemaju potrebu proizvesti ili akumulirati. A u mjeri u kojoj su države drugog doba ipak prinuđene obnoviti kapital, pa makar i samo zbog izvanjskih okolnosti – a koja bi se država mogla lištiti izvanjskih okolnosti? – one to čine reaktivirajući razvijeni imperijalni oblik, uskrišen u grčkome, rimskome ili feudalnome svijetu: uvijek postoji neko carstvo na obzoru, koje ima ulogu označitelja i svesjedinitelja za subjektivne države. Između II i III suodnos nije ništa slabiji, jer industrijskih je revolucija bilo u izobilju, a između topičkih spojeva i velikoga sprezanja dekodiranih tokova razlika je toliko majušna da se stječe dojam kako je kapitalizam neprestano nastajao, nestajao i nanovo oživljavao na svim raskrižjima povijesti. Između III i I također postoji nužan suodnos: moderne države trećeg doba doista obnavljaju u najvećoj mjeri apsolutno carstvo, novu “megamašinu”, ma kolika bila novost ili aktualnost oblika koji je postao imanentan, ostvarujući aksiomatiku koja funkcionira u istoj mjeri na način mašinskog podjarmljivanja i na način društvene subjekcije. Kapitalizam je nanovo probudio *Urstaat* i ulio mu nove snage.⁵⁵²

⁵⁵² Usp. Lewis Mumford, *Mit o mašini*, sv. 2, *Pentagon moći*, prev. Nikica Petrak, GZH, Zagreb, 1986. (usporedba između “drevne” i moderne megamašine: usprkos pismu, drevna je patila osobito od poteškoća s “komunikacijom”).

Ne samo da, kao što je tvrdio Hegel, svaka država podrazumijeva “bitne elemente svojeg postojanja kao država”, već tu postoji jedinstven moment, u smislu sparivanja silâ, a taj moment države je hvatnja, sveza, čvor, *nexum*, magično zaposjedanje. Treba li govoriti o drugom polu, koji nasuprot tomu operira s pomoću paktova i ugovora? Nije li prije riječ o drugoj sili, takvoj da hvatnja tvori jedinstveni moment sparivanja? Dvije sile su, naime, nadkodiranje dvaju tokova te obrada dekodiranih tokova. Ugovor je pravni izraz toga drugog aspekta: on se pojavljuje kao proces subjektivacije čija je posljedica subjekcija. A potrebno je da ugovor ide do krajnosti, odnosno da se više ne sklapa čak ni između dviju osoba, već između sebstva i sebstva, u istoj osobi, *Ich = Ich*, kao podložan i suveren. Krajnja nastranost ugovora koji obnavlja najčišći čvor. Taj čvor i ta sveza, hvatnja dakle ima dugu povijest: prvo, objektivna, kolektivna imperijalna sveza, zatim svi oblici subjektivnih osobnih sveza te, konačno, Subjekt koji vezuje sam sebe i tako obnavlja najmagičniju operaciju, “kozmpolitsku energiju što prevladuje svaku prepreku i svaku vezu te uspostavlja samu sebe kao jedinu univerzalnost, jedinu prepreku i jedinu vezu”.⁵⁵³ Čak je i subjekcija samo relej za temeljni moment države, građanske hvatnje ili mašinskog porobljavanja. Država zacijelo nije ni mjesto slobode ni sila što provodi prisilno ropstvo ili ratnu hvatnju. Treba li stoga govoriti o “dobrovoljnom ropstvu”? To je poput izraza “magična hvatnja”: njegova jedina vrijednost počiva u tome što naglašava prividnu tajnu. Postoji mašinsko podjarmljivanje, za koje se svaki put može ustvrditi da pretpostavlja samo sebe, da se pojavljuje kao unaprijed dovršeno, i koje nije ništa više “dobrovoljno” nego što je “prisilno”.

Propozicija XIV: Aksiomatika i današnja situacija.

Politika nipošto nije apodiktička znanost. Ona se služi eksperimentiranjem, nasumičnim pokušajima, ubrizgavanjem, povlačenjem, približavanjima i uzmacima. Činitelji odlučivanja i predviđanja su ograničeni. Besmisleno je pretpostaviti da postoji neko globalno nadupravljanje koje bi odlučivalo u krajnjim slučajevima. Ne uspijeva se predvidjeti čak ni povećanje monetarne mase. Isto tako, države su zahvaćene svakovrsnim koeficijentima neizvjesnosti i nepredviđenosti. Galbraith i François Châtelet ističu koncept odlučujućih i stalnih pogrešaka što tvore slavu državnika kao i njihove rijetke uspjele procjene. A to je samo razlog više da se povežu politika i aksiomatika. Aksiomatika, naime, u znanosti nije transcendentna,

⁵⁵³ Karl Marx, prema *Economie et philosophie*, Pléiade, sv. II, Pariz, 1968, str. 72.

autonomna i odluke-donoseća moć koja se suprotstavlja eksperimentiranju i intuiciji. S jedne strane nju odlikuju njoj vlastiti nasumični pokušaji, eksperimentiranja, modusi intuicije. Budući da su aksiomi neovisni jedni o drugima, može li ih se nadodavati i dokle (zasićeni sustav)? Može li ih se oduzimati i dokle (“oslabljeni” sustav)? S druge strane aksiomatici je vlastito da nailazi na *takozvane neodlučive propozicije* i suočava se s *nužno višim moćima* kojima ne može ovladati.⁵⁵⁴ Konačno, aksiomatika ne konstituira vršnu točku znanosti, već daleko više točku prekida, ponovna dovođenja u red, koja sprečava dekodirane semiotičke, matematičke i fizičke tokove da se razbjegnu u svim smjerovima. Veliki aksiomatičari su državnici znanosti koji začepljuju linije bijega što su toliko česte u matematici i teže nametnuti nov *nexum*, bio on i privremen, te znanost pretvaraju u službenu politiku. To su baštinici teoremske koncepcije geometrije. Intuicionizam se nije suprotstavio aksiomatici samo u ime intuicije, konstrukcije i kreacije nego i u ime izračuna problemâ, problemske koncepcije znanosti koja nije bila manje apstraktna, ali je podrazumijevala posve drugu apstraktnu mašinu, koja radi u neodlučivom i bjegućem.⁵⁵⁵ Stvarna obilježja aksiomatike navode nas na tvrdnju da su kapitalizam i današnja politika aksiomatika u doslovnom smislu riječi. No, upravo zbog tog razloga ništa nije unaprijed odigrano. U tome pogledu moguće je pružiti sumaran pregled “danosti”.

1. *Dodavanje, suptrakcija*. – Aksiomi kapitalizma očito nisu teorijske propozicije ni ideološke formule, već operativni iskazi što konstituiraju semiološku formu Kapitala te ulaze kao sastavni dijelovi u sklopove proizvodnje, cirkulacije i potrošnje. Aksiomi su prvi iskazi, koji se ne izvode jedan iz drugog i ne ovise jedan o drugom. Zbog toga tok može biti predmetom jednog ili više aksioma (s obzirom na to da skup aksioma konstituira spregnuće tokova), ali može i biti lišen vlastitih aksioma, uslijed čega je njegova obrada samo posljedica drugih aksioma; konačno, može i ostati

⁵⁵⁴ Historijski, to su dva glavna problema aksiomatike: susret s “neodlučivim” propozicijama (protuslovnim iskazima koji su i nedokazivi), susret s moćima beskonačnih skupova što po prirodi izmiču aksiomatskom pristupu (“Kontinuum se, na primjer, ne može pojmiti aksiomatski u svojoj strukturnoj posebnosti, jer svaka aksiomatika koja bi se primijenila na njega počivala bi na nekom modelu prebrojivosti”, usp. Robert Blanché, *op. cit.*, str. 80).

⁵⁵⁵ “Intuicionistička” škola (Brouwer, Heyting, Griss, Bouligand itd.) veoma je važna za matematiku ne zbog toga što je potvrdila nesvodiva prava intuicije, pa ni zbog toga što je razradila krajnje nov konstrukcionizam, nego zato što je razvila poimanje *problemâ* i *izračuna problemâ* što intrinzično konkurira aksiomatici te se ravnja prema drugim pravilima (osobito u pitanju isključenja trećeg).

izvan kadra, evoluirati bez granica, biti prepušten stanju "divlje" varijacije u sustavu. U kapitalizmu postoji težnja prema neprestanom dodavanju aksioma. Po svršetku Prvog svjetskog rata, združeni utjecaj svjetske krize i ruske revolucije prinudio je kapitalizam da umnoži svoje aksiome i izumi nove, što se tiče radničke klase, zaposlenja, sindikalne organizacije, društvenih ustanova, uloge države, vanjskih i unutrašnjih tržišta. Keynesova ekonomija i *New Deal* bili su aksiomski laboratoriji. Primjeri novih kreacija aksiomâ nakon Drugog svjetskog rata: Marshallov plan, oblici pomoći i zajmova, preobrazbe monetarnog sustava. Aksiomi se ne umnažaju samo u razdoblju ekspanzije ili obnove. Aksiomatiku dovodi u stanje varijacije, u odnosu prema državama, razlikovanje i odnos između vanjskog i unutrašnjeg tržišta. Aksiomi se umnažaju osobito uslijed organiziranja integriranog unutrašnjeg tržišta koje konkurira zahtjevima vanjskog tržišta. Aksiomi za mlade, za stare, za žene itd. Vrlo općeniti pol države, "socijalna demokracija", može se definirati tom težnjom prema dodavanju, izumijevanju aksiomâ, u odnosu prema područjima ulaganja i izvorima profita: u pitanju nije sloboda ili prinuda, ni centralizam ili decentralizacija, već način ovladavanja tokovima. Ovdje, njima se ovladava umnažanjem smjerdavnih aksioma. Obrnuta težnja nije manje prisutna u kapitalizmu: težnja prema povlačenju, suptrakciji aksioma. Dolazi do povratka na vrlo malen broj aksioma koji ravnaju dominantnim tokovima, dok drugi tokovi dobivaju drugotni i posljedični položaj (utvrđen "teoremima" što proistječu iz aksioma) ili ih se ostavlja u divljem stanju koje ne isključuje brutalnu intervenciju državne vlasti, upravo suprotno. Državni pol "totalitarizam" otjelovljuje tu težnju prema ograničavanju broja aksioma, te se očituje u isključivu promicanju vanjskog sektora, obraćanju stranim kapitalima, jačanju industrije okrenute izvozu sirovina i živežnih namirnica, urušavanju unutrašnjeg tržišta. Totalitarna država nije maksimum države, već prije, prema Viriliovoj formuli, *minimalna država* anarho-kapitalizma (usp. Chili). U konačnici, jedini zadržani aksiomi jesu ravnoteža vanjskog sektora, razina rezervi i stopa inflacije. "Populacija više nije danost, postala je posljedicom". Što se tiče divljih razvitaka, one se među ostalim očituju u varijacijama zaposlenja, fenomenima iseljenja sa sela, fenomenima urbanizacije sirotinjskih predgrađa itd.

Primjer fašizma ("nacionalnog socijalizma") razlikuje se od totalitarizma. On se podudara s totalitarnim polom po satiranju unutrašnjeg tržišta i redukciji aksiomâ. No, promicanje vanjskog sektora ne ostvaruje se obraćanjem stranim kapitalima i izvoznom industrijom, već ratnom ekonomijom što za sobom povlači ekspanzionizam koji je stran totalitarizmu

i autonomnoj proizvodnji kapitala. Što se tiče unutrašnjeg tržišta, ono se efektuira specifičnom proizvodnjom *Ersatza*. To će reći da i fašizam sadrži proliferaciju aksioma, zbog čega ga se često uspoređivalo s keynsovskom ekonomijom. Jedino što je on fiktivna ili tautološka proliferacija, multiplikator suptrahiranjem, i zbog toga predstavlja poseban slučaj.⁵⁵⁶

2. *Zasićenost*. – Može li se izvršiti raspodjela tih dviju obratnih težnji tako što će se ustvrditi kako zasićenost sustava označava točku obrnuća? Ne, zato što je sama zasićenost relativna. Marx je pokazao da kapitalizam funkcionira kao aksiomatika ponajprije u čuvenom poglavlju o silaznoj težnji profitne stope. Kapitalizam jest aksiomatika jer ima samo imanentne zakone. On bi nas htio uvjeriti da se sučeljuje s granicama Svemira, da dotiče krajnji rub resursa i energija. Ali zapravo se sučeljuje samo s vlastitim granicama (periodička deprecijacija postojećeg kapitala) i odbija ili pomiče samo vlastite granice (stvaranje novog kapitala, u novim industrijama s visokom profitnom stopom). To je povijest nafte i nuklearne energije. I obojih u isti mah: kapitalizam se istodobno sučeljuje s vlastitim granicama i pomiče ih, s ciljem da ih uspostavi nešto dalje. Moglo bi se reći da totalitarna težnja da se ograniči broj aksioma odgovara sučeljavanju s granicama, dok socijaldemokratska težnja odgovara pomicanju granica. Ali jedna ne ide bez druge, bilo na dva različita ali koegzistentna mjesta, bilo u sukcesivnim ali usko povezanim momentima: uvijek jedna kao dominantna na drugom, ili čak jedna u drugoj, konstituirajući istu aksiomatiku. Tipičan primjer bio bi današnji Brazil, sa svojom dvoznačnom alternativom "totalitarizam-socijalna demokracija". U pravilu, granice su to više pomične što se aksiomi suptrahiraju na jednom i dodaju na drugom mjestu.

Gubitak zanimanja za borbu na razini aksioma bila bi pogreška. Ponekad se smatra da svaki aksiom, u kapitalizmu ili u nekoj od svojih država, konstituira "rekuperaciju". Ali taj deziluzionirani koncept nije dobar kon-

⁵⁵⁶ Jedno od najboljih istraživanja nacističke ekonomije po našem je sudu Jean-Pierre Faye, *Langages totalitaires*, Hermann, Pariz, 1972, str. 664-676: autor pokazuje kako je nacizam istinski totalitarizam upravo zbog svoje minimalne države, odbijanja svakog etatiziranja ekonomije, suzbijanja plaća, neprijateljstva prema dalekosežnim javnim projektima. No, u isto vrijeme pokazuje kako nacizam potiče stvaranje domaćeg kapitala, stratešku konstrukciju i industriju naoružanja, zbog čega konkurira ekonomiji socijalističkog usmjerenja ili se čak s njome poistovjećuje ("nešto što se čini sličnim švedskim zajmovima koje je hvalio Myrdal u pogledu dalekosežnih projekata, ali što je zapravo i od početka suprotnost njima, pismo ekonomije naoružanja i ekonomije rata", kao i odgovarajuća razlika između "poduzetnika javnih radova" i "opskrbnika vojske", str. 668, 674.)

cept. Neprestane preradbe kapitalističke aksiomatike, to jest dodavanja (iskazivanje novih aksioma) i oduzimanja (stvaranje isključivih aksioma) objekti su borbi koje se ni u kom slučaju ne ograničavaju na tehnokraciju. Sa svih strana, naime, radničke borbe probijaju okvir inicijativa što podrazumijevaju prije svega izvedene propozicije. Te se borbe izravno tiču aksioma što predsjedaju javnim državnim troškovima ili se čak odnose na određenu međunarodnu organizaciju (na primjer, multinacionalna tvrtka može bez zadrške planirati likvidaciju tvornice na selu). Opasnost koja iz toga proizlazi globalne radničke birokracije ili tehnokracije što bi se pobrinule za te probleme može se otkloniti samo ako mjesne borbe kao izravan cilj imaju narodne i međunarodne aksiome, upravo u točki njihova umetanja u polje imanencije (potencijalnost seoskog svijeta u tome pogledu). Uvijek postoji temeljna razlika između živih tokova i aksioma što ih podređuju središtima kontrole i odlučivanja, zbog kojih oni odgovaraju određenom segmentu i koji mjere njihove kvantume. No, pritisak živih tokova i problema što ih oni postavljaju i nameću mora se izvršiti unutar aksiomatike, ujedno kako bi se borilo protiv totalitarnih redukcija i kako bi se anticipirala i pospješila dodavanja, kako bi ih se usmjerilo i spriječilo njihovo tehnokratsko izopačenje.

3. *Modeli, izomorfnost.* – U načelu, sve su države izomorfne, to jest područjem su realizacije kapitala s obzirom na jedno te isto vanjsko svjetsko tržište. No, prvo pitanje jest: podrazumijeva li izomorfnost homogenost ili čak homogenizaciju država. Odgovor je potvrđan, o čemu svjedoči današnja Europa kad je riječ o pravdi i policiji, propisima o cestovnom zakonu, cirkulaciji robe, troškovima proizvodnje itd. Ali to je istina samo utoliko ukoliko postoji težnja prema jedinstvenu integriranom unutrašnjem tržištu. Ako je nema, izomorfnost nipošto ne podrazumijeva homogenost: postoji izomorfija, ali heterogenost, između totalitarnih i socijaldemokratskih država uvijek kad je način proizvodnje isti. Opća pravila u tome pogledu su sljedeća: konzistencija, *sveukupnost ili jedinstvo aksiomatike* definirani su kapitalom kao “pravom” ili proizvodnim odnosom (za tržište); *neovisnost aksioma jednih o drugima* nimalo ne proturječi toj sveukupnosti, već proizlazi iz podjela i sektora kapitalističkog načina proizvodnje: *izomorfnost modela*, s dvama polovima dodavanja i suptrakcije, počiva na raspodjeli unutrašnjeg i vanjskog tržišta u svakom pojedinom slučaju.

Ali to je samo prva bipolarnost koja vrijedi za države centra i koje se nalaze pod kapitalističkim načinom proizvodnje. Centru se nametnula druga bipolarnost, Zapad-Istok, između kapitalističkih i birokratskih socijalističkih država. Iako ta nova razlika može preuzeti neka obilježja od prethodne

(uslijed izjednačavanja takozvanih socijalističkih država s totalitarnima), problem se drukčije postavlja. Brojne teorije “konvergencije” koje pokušavaju pokazati određenu homogenizaciju država Istoka i Zapada nisu osobito uvjerljive. Čak ni izomorfnost nije primjenjiva na taj slučaj: tu postoji stvarna heteromorfnost, ne samo zbog toga što način proizvodnje nije kapitalistički nego i zbog toga što proizvodni odnos nije Kapital (prije će biti Plan-Ravan). Ako su socijalističke države usprkos tome i dalje modeli realizacije kapitalističke aksiomatike, to je zbog postojanja jednoga jedinog vanjskog svjetskog tržišta koje ovdje ostaje ključnim činiteljem, čak i onkraj proizvodnih odnosa kojih je posljedicom. Može se čak dogoditi da *socijalistički birokratski plan-ravan* poprimi parazitsku funkciju u odnosu prema *planu-ravni kapitala*, svjedočeći o većoj kreativnosti tipa “virus”.

Konačno, treća temeljna bipolarnost jest ona središta i periferije (Sjever-Jug). Zbog neovisnosti aksioma jednih o drugima možemo ustvrditi sa Samirom Aminom da se aksiomi periferije razlikuju od onih središta.⁵⁵⁷ A i ovdje, različitost i neovisnost aksioma nimalo ne kompromitiraju konzistenciju skupne aksiomatike. Naprotiv, središnji kapitalizam treba periferiju što je konstituira treći svijet: u njega smješta velik dio svoje najmodernije industrije, ne ograničavajući se na to da u nju ulaže kapital, već mu ona pruža kapital. Naravno, pitanje ovisnosti država o trećem svijetu je bjelodano, ali nije najvažnije (naslijede je staroga kolonijalizma). Bjelodano je da čak i neovisnost aksioma nikad nije zajamčila neovisnost država: ona zajamčuje prije međunarodnu podjelu rada. I ovdje, važno pitanje jest ono izomorfnosti u odnosu prema globalnoj aksiomatici. U velikoj mjeri, postoji izomorfnost između Sjedinjenih Država i najkrvavijih tiranija Južne Amerike (ili između Francuske, Engleske, Zapadne Njemačke i određenih afričkih država). Međutim, iako bipolarnost središte-periferija, države centra i treći svijet, preuzima neka razlikovna obilježja dvaju prethodnih bipolarnosti, ona im i izmiče te potiče druge probleme. U golemom dijelu trećega svijeta, naime, opći proizvodni odnos može biti kapital – pa čak i u cjelokupnu trećem svijetu, u smislu da se podružljivi sektor može služiti tim odnosom, usvojiti ga u tom slučaju. Ali način proizvodnje nije nužno kapitalistički, ne samo u takozvanim arhaičnim ili tranzicijskim oblicima nego i u najproduktivnijim i najindustrijaliziranim sektorima. To je dakle uistinu treći slučaj, sadržan u globalnoj aksiomatici: kad kapital djeluje kao proizvodni odnos, ali u nekapitalističkim načinima proizvodnje. Tada

⁵⁵⁷ Usp. kritički popis aksioma periferije u Samir Amin, *L'accumulation à l'échelle mondiale*, str. 373-376.

se može govoriti o polimorfnosti država trećeg svijeta u odnosu prema državama centra. Ta dimenzija aksiomatike nije manje nužna od drugih: čak je i znatno nužnija, jer heteromorfnost takozvanih socijalističkih država nametnuta je kapitalizmu koji je probavlja kako zna i umije, dok polimorfnost država trećeg svijeta djelomično organizira centar, kao supstitucijski aksiom kolonizacije.

Uvijek se vraćamo na doslovno pitanje modela realizacije globalne aksiomatike: *izomorfnost* modelâ u državama centra, *heteromorfnost* koju nameće birokratska socijalistička država, *polimorfnost* što je organiziraju države trećeg svijeta. I opet, bilo bi apsurdno smatrati da je uklapanje narodnih pokreta u cjelokupno polje imanencije unaprijed osuđeno, te prepostaviti ili da postoje "dobre" države koje su demokratske, socijaldemokratske ili, na drugom kraju spektra, socijalističke, ili naprotiv da su sve države jednakovrijedne i homogene.

4. *Moć (puissance)*. – Pretpostavimo da aksiomatika nužno oslobađa moć koja je veća od one kojom se bavi, to jest od one skupova koji joj služe kao modeli. Ona je poput moći kontinuuma, koja je vezana uz aksiomatiku ali je nadilazi. Tu moć odmah prepoznamo kao moć razaranja, rata, otjelovljenu u vojnim, financijskim i industrijskim tehnološkim kompleksima koji su u kontinuitetu jedni s drugima. S jedne strane rat očito slijedi isto kretanje kao kapitalizam: kao što postojani kapital proporcionalno raste, rat sve više postaje "rat materijala" u kojem čovjek više nije čak ni promjenljivi kapital subjekcije, već čisti element mašinskog podjarmljivanja. S druge strane i ponajprije, zbog rastuće važnosti postojanog kapitala u aksiomatici deprecijacija postojećeg kapitala i formiranje novog kapitala poprimaju ritam i razmjere što nužno prolaze kroz ratnu mašinu koja je sada otjelovljena u kompleksima: ona djelatno sudjeluje u preraspodjelama svijeta što ih zahtijeva eksploatiranje morskih i planetarnih resursa. Postoji stalan "prag" moći koji svaki put prati premještanje "granica" aksiomatike; kao da moć rata uvijek zasićuje zasićenost sustava i uvjetuje ju.

Klasičnim sukobima između država i središta (i periferijske kolonizacije) pridodaju se – ili, bolje, zamjenjuju ih – dvije velike konfliktne linije: ona između Zapada i Istoka i ona između Sjevera i Juga, koje se međusobno presijecaju i pokrivaju cjelinu. Ne samo da prekomjerno naoružavanje Zapada i Istoka uopće ne dovodi u pitanje stvarnost mjesnih ratova, već im daje novu snagu i nove uloge, ne samo da ono utemeljuje "apokaliptičku" mogućnost izravnog sučeljavanja između dviju velikih osi, već se čini da ratna mašina poprima specifično dodatno – industrijsko, političko, sudbe-

no itd. – značenje. Posve je istinito da su države tijekom svoje povijesti neprestano privlašćivale ratnu mašinu; i u isto je vrijeme rat, u svojoj pripremi kao i u svojoj efektuaciji, postajao isključivim objektom mašine, ali kao više ili manje "ograničen" rat. Što se tiče cilja, on je ostao političkim ciljem država. Različiti činitelji koji su težili pretvoriti rat u "totalni rat", napose fašistički činitelj, označili su početak obrtanja tog kretanja: nakon dugog razdoblja privlašćivanja, države kao da su rekonstituirale autonomnu ratnu mašinu posredstvom ratova koje su vodile jedne protiv drugih. No, ta oslobođena ili razularena ratna mašina nastavila je imati kao objekt zbiljski rat, rat koji je postao totalan i neograničen. Cjelokupna fašistička ekonomija postala je ratna ekonomija, no ratna je ekonomija još imala potrebu za totalnim ratom kao objektom. Zbog toga je fašistički rat još potpadao pod Clausewitzovu formulu, "produženje političkih odnosa s uporabom drugih sredstava", iako su ta druga sredstva postala ekskluzivnima, odnosno politički je cilj ušao u protuslovlje s objektom (odakle Viriliova ideja da je fašistička država bila "samoubilačka", više nego totalitarna država). Tek je poslije Drugog svjetskog rata automatizacija, a potom i automacija ratne mašine doista proizvela učinak. S obzirom na nove antagonizme kojima je bila prožeta, ratna mašina više nije imala kao isključivi objekt rat, već je uzela pod skrb i kao objekt mir, politiku, globalni poredak, ukratko cilj. Tu dolazi do obrtanja Clausewitzove formule: politika postaje nastavak rata, a *mir tehnološki oslobađa neograničeni materijalni proces totalnoga rata*. Rat prestaje biti materijalizacija ratne mašine, i *ratna mašina kao takva postaje materijalizirani rat*. Stoga više nema potrebe za fašizmom. Fašisti su bili samo pionirska dječica, dok apsolutni mir preživjelosti postiže ono što totalni rat nije uspio postići. Već smo bili stupili u Treći svjetski rat. Ratna mašina vladala je čitavom aksiomatikom kao moć kontinuuma koji obuhvaća "ekonomiju-svijet" te dovodi u dodir sve dijelove univerzuma. Svijet je ponovo postao glatki prostor (more, zrak, atmosfera) u kojem vlada jedna te ista ratna mašina, čak i kad se suprotstavlja njegovim dijelovima. Ratovi su postali dijelovima mira. Štoviše, države su prestale privlašćivati ratnu mašinu; umjesto toga počele su rekonstituirati ratnu mašinu i same postajući njihovim dijelovima.

Među svim autorima koji su razvili apokaliptičnu ili milenarističku osjetljivost, Paul Virilio istaknuo je pet preciznih točaka: ratna mašina pronašla je nov objekt u apsolutnom miru terora ili preventive; ona izvodi tehničko-znanstvenu "kapitalizaciju"; ta ratna mašina nije užasavajuća kao sredstvo mogućeg rata koji nam obećava u vidu ucjene, već, naprotiv, kao sredstvo vrlo osobita stvarnog mira koji promiče i koji je već uspostavila;

ta ratna mašina više nema potrebu za određenim neprijateljem već je, u skladu sa zahtjevima određene aksiomatike, usmjerena protiv “nespecificiranog neprijatelja”, koji može biti unutrašnji ili vanjski (pojedinaac, grupa, klasa, narod, događaj, svijet); posljedica toga je novo poimanje sigurnosti kao materijaliziranog rata, kao organizirane nesigurnosti ili programirane, distribuirane, molekularizirane katastrofe.⁵⁵⁸

5. *Uključeni treći*. – To da kapitalistička aksiomatika ima potrebu za centrom, i da je taj centar smješten na sjeveru kao posljedica dugačkog historijskog procesa nitko nije pokazao bolje od Fernanda Braudela: “Ekonomija-svijet može postojati samo kad je mreža dovoljno gusto tkana, kad je razmjena dovoljno regularna i opsežna da stvori središnje područje.”⁵⁵⁹ Mnogi autori u tome pogledu smatraju da je os Sjever-Jug, središte-periferija, danas još važnija od ose Zapad-Istok, pa čak i da je uvelike determinirana. To izražava kurentna teza koju je preuzeo i razradio Giscard d’Estaing: što se stvari više uravnotežuju u središtu između Zapada i Istoka, počevši od ravnoteže prekomjernog naoružavanja, to više gube ravnotežu, “destabiliziraju” se, od Sjevera do Juga, te destabiliziraju središnju ravnotežu. Jasno je da je u tim formulama Jug apstraktan pojam koji označava treći svijet ili periferiju; kao i da postoje Jugovi i treći svjetovi unutarjni središtu. Jasno je i to da ta destabilizacija nije slučajna, već je posljedica (teoremska) aksiomâ kapitalizma, poglavito aksioma takozvane nejednake razmjene, koja je neophodna za njegovo funkcioniranje. Ta je formula dakle suvremena verzija najstarije formule koja je vrijedila, u drukčijim uvjetima, još i za

⁵⁵⁸ Paul Virilio, *L'insécurité du territoire*, Stock, Pariz, 1975; *Vitesse et politique*, Galilée, Pariz, 1977; *Défense populaire et luttes écologiques*, Galilée, Pariz, 1978.: upravo s one strane fašizma i totalnog rata ratna mašina nalazi svoj potpuni objekt – u prijetećemu miru nuklearne prevencije. Tu obrnuće Clausewitzove formule poprima konkretan smisao, dok u isto vrijeme politička država teži iščeznuti a ratna se mašina opsrkbljuje maksimalnim brojem civilnih funkcija (“podvrgnuti čitavo civilno društvo režimu vojne sigurnosti”, “diskvalificirati čitavo planetarno obitavalište oduzimajući narodima njihovo svojstvo obitavalaca”, “dokinuti razliku između doba rata i doba mira (...)”, usp. ulogu medija u tom pitanju). Jednostavan primjer toga pružaju određene europske redarstvene snage kad zahtijevaju pravo da “pucaju nasumice”: time prestaju biti zupčanici državnog aparata i postaju dijelovima ratne mašine.

⁵⁵⁹ Braudel pokazuje kako se to središte gravitacije konstituiralo na sjeveru Europe, ali kao posljedica kretanja zbog kojih su, počevši od 9. i 10. stoljeća, europski prostori Sjevera i Juga ušli u međusobnu kompeticiju ili rivalstvo (taj problem ne treba brkati s onim forme-grad i forme-države, jer oni se međusobno isprepliću). Usp. “Naissance d’une économie-monde”, u *Urbi*, I, rujan 1979.

arhaična carstva. Što je više nadkodiralo tokove, arhaično je carstvo to više poticalo dekodirane tokove koji su se okretali protiv njega i prisiljavali ga da se promijeni. Danas, što više ulaze u središnju aksiomatiku, dekodirani su tokovi to više skloni bježati od periferije te postavljati probleme koje aksiomatika nije sposobna riješiti ili kontrolirati (čak ni uz pomoć nadodanih posebnih aksioma za periferiju).

Četiri glavna toka što muče zastupnike globalne ekonomije ili aksiomatike jesu: tok materije-energije, tok populacije, tok hrane i gradski tok. Situacija izgleda nerazrješiva jer aksiomatika neprestano proizvodi sve te probleme, dok joj istovremeno njeni aksiomi, čak i umnoženi, oduzimaju sredstva da ih riješi (na primjer, problem cirkulacije i raspodjele što bi omogućile nahraniti svijet). Čak ni trećem svijetu prilagođena socijalna demokracija zacijelo ne nastoji uklopiti čitavu siromašnu populaciju u unutrašnje tržište, već, umjesto toga, teži proizvesti klasni lom koji će odabrati elemente što se mogu integrirati. A države centra nemaju posla samo s trećim svijetom, jer ne samo da svaka od njih ima vanjski treći svijet nego ima i unutarne treće svjetove koji nastaju u njima i iznutra ih obrađuju. U određenom pogledu moglo bi se čak reći da periferija i središte razmjenjuju determinacije: zbog deterritorijalizacije središta ili dekodiranja središta u odnosu prema teritorijalnim i nacionalnim skupovima događa se da periferne formacije postaju zbiljskim središtima ulaganja, dok se središnje formacije periferiziraju. To u isto vrijeme potkrepljuje i relativizira teze Samira Amina. Što više na periferiji ustanovljuje visoku industriju i visoko industrijaliziranu poljoprivredu, privremeno rezervirajući za središte takozvane postindustrijske djelatnosti (automatizacija, elektronika, informatika, osvajanje svemira, prekomjerno naoružavanje itd.), to više globalna aksiomatika u središtu ustanovljuje periferne zone niske razvijenosti, unutarne treće svjetove, domaće Jugove. “Mase” populacije prepustene su nestalnom radu (podugovorni poslovi, privremeni rad ili rad na crno), a njihov službeni opstanak zajamčuju samo državne dodjele sredstava i nesigurne plaće. Zasluga je mislilaca poput Antonija Negrija što su, na primjernom slučaju Italije, razvili teoriju te unutarne margine što sve više teži pobrkati studente s *emarginati*.⁵⁶⁰ Ti fenomeni potvrđuju razliku

⁵⁶⁰ Pravac marksističkog istraživanja razvio se na temelju djela Marija Trontija *Operaie e capitale* (G. Einaudi, Torino, 1971), a potom s talijanskom autonomijom i Antonijem Negrijem, koji analizira nove oblike rada i borbe protiv rada. Nastojalo se pokazati istovremeno: 1) da borba protiv rada nije slučajna ili “marginalan” fenomen kapitalizma, već da je ključna za kompoziciju kapitala (proporcionalan rast postojanog kapitala); 2) ali i da je taj fenomen uzrokom nove vrste

između novoga mašinskog podjarmljivanja i klasične subjekcije. Subjekcija je naime ostala usredotočenom na rad i uključivala je bipolarnu organizaciju (vlasništvo-rad, buržoazija-proletarijat). U podjarmljivanju, naprotiv, i u središnjoj dominaciji postojanog kapitala rad kao da se raspuknuo u dva smjera: s jedne strane intenzivni ekstrarad koji se više čak ni ne služi radom, i ekstenzivni rad koji je postao nestalan i lebdeći s druge. Totalitarna težnja da se napuste aksiomi zaposlenja i socijal-demokratska težnja da se umnože statusi ovdje se mogu spojiti, ali uvijek u cilju da izazovu klasne lomove. Protivnost između aksiomatike i tokova kojima ona ne uspijeva ovladati time postaje to izrazitija.

6. *Manjine*. - Naše doba postaje doba manjina. Vidjeli smo više puta kako se one ne definiraju nužno malobrojnošću, već postajanjem ili fluktuacijom, to jest odklonom koji ih dijeli od određenog aksioma koji konstituira redundantnu većinu ("Uliks ili današnji prosječni i urbani Europljanin" ili, kako kaže Yann Moulier, "nacionalni radnik, kvalificirani muškarac iznad trideset pet godina"). Manjina se može sastojati od malog broja osoba, ali i od najvećeg, može konstituirati apsolutnu, neodređenu većinu. To se događa kad autori, čak i takozvani "ljevičarski" autori, ponavljaju veliki kapitalistički krik upozorenja: za dvadeset godina "bijelci" će tvoriti samo 12 % svjetske populacije... Time oni ne tvrde naprosto da će se većina promijeniti ili da se već promijenila, već da se ona nalazi pod utjecajem neizbrojive i bujajuće manjine što prijeti razoriti sâm pojam većine, to jest većinu kao aksiom. Neobičan pojam nebijelca naime ne konstituira izbrojiv skup. Manjinu dakle ne definira broj, već odnosi koji su unutarnji broju. Manjina može biti brojna i čak beskonačna, kao i većina. One se razlikuju po tome što broju unutarnji odnos u slučaju većine konstituira skup koji je konačan ili beskonačan, ali uvijek izbrojiv, dok se manjina definira kao neizbrojiv skup, ma koji bio broj njenih elemenata. Neizbrojivo ne odlikuje ni skup ni elementi, već *konekcija*, ono "i" što nastaje između njegovih elemenata, između skupova, i koje ne pripada ni jednima ni drugom, koje im izmiče i konstituira liniju bijega. Aksiomatika barata izbrojivim skupovima, čak i ako su beskonačni, dok manjine konstituiraju te "nejasne"

borbi – radničkih, narodnih, etničkih, globalnih – u svim područjima. Usp. Antonio Negri, osobito *Marx oltre Marx: quaderno do lavoro sui Grundrisse*, Feltrinelli, Milano, 1979; Karl Heinz Roth, *Die "andere" Arbeiterbewegung*, Trikont, München, 1974; te tekuće radove u Francuskoj Yanna Mouliera, Alaina i Danièle Guillerma, Benjamina Coriata i drugih.

neizbrojive skupove koje se ne može aksiomatizirati, ukratko, te "mase", te mnogostrukosti bijega ili toka.

Bilo da je posrijedi beskonačan skup nebijelaca s periferije ili reducirani skup Baska, Korzikanaca itd., posvuda zamjećujemo preduvjete za globalno kretanje: manjine ponovo proizvode "nacionalističke" fenomene koje su nacionalne države imale zadaću kontrolirati i zatamiti. Birokratski socijalistički sektor zacijelo nije pošteđen tih kretanja, i kao što je tvrdio Amalrik, disidenti nisu ništa ili služe samo kao pijuni u međunarodnoj politici ako ih se apstrahira od manjina koje obrađuju SSSR. Malo je važno jesu li manjine sposobne ili nisu konstituirati održive države sa stajališta aksiomatike i tržišta, jer, dugoročno, one promiču kompozicije koje više ne prolaze kroz kapitalističku ekonomiju ništa više nego kroz formu-državu. Odgovor država, ili aksiomatike, očito može biti davanje manjinama regionalne, federalne ili statusne autonomije, ukratko, dodavanje aksiomâ. Ali to nije problem: ta se operacija sastoji samo u prevođenju manjina u izbrojive skupove ili podskupove koji kao elementi ulaze u većinu, koji postaju izbrojivi unutar neke većine. Isto vrijedi za položaj žena, mladih, privremenih radnika itd. Moguće je čak i zamisliti, u krizi i krvi, radikalniji obrat koji bi bijeli svijet pretvorio u periferiju žutog središta. To bi nesumnjivo bila posve drukčija aksiomatika. No, mi govorimo o nečemu drugom, što se ni tada ne bi riješilo: žene, nemuškarci, kao manjina, kao tok ili neizbrojivi skup ne bi dobili nikakav odgovarajući izraz time što bi postali dijelovima većine, to jest konačnoga izbrojivog skupa. Nebijelci ne bi dobili nikakav odgovarajući izraz time što bi postali novom, žutom, crnom većinom, beskonačnim izbrojivim skupom. Manjini je svojstveno da potvrđuje moć neizbrojivog, čak i kad je sastavljena od samo jednog broja. To je formula mnogostrukosti. Manjina kao univerzalna figura, ili postajanje svima. Svi trebamo postati ženom, bilo da smo muškarci ili žene. Svi trebamo postati nebijelcima, bilo da smo bijeli, žuti ili crni.

I opet, to ne znači da je borba na razini aksioma nevažna. Upravo suprotno, ona je odlučujuća (na najrazličitijim razinama: borba žena za pravo glasa, za pravo na pobačaj, za pravo na zaposlenje; borba pokrajina za autonomiju; borba trećeg svijeta; borba potlačenih masa i manjina na Istoku ili na Zapadu...). No, isto tako, uvijek postoji znak koji pokazuje da su te borbe naznake jedne druge, supostojeće borbe. Koliko god skroman bio zahtjev, on je uvijek stupanj koji aksiomatika ne može podnijeti, kad ljudi zahtijevaju mogućnost da sâm izraze svoje probleme i odrede, ako ništa drugo, osobite uvjete u kojima se može pružiti općenitije rješenje na te probleme (držati se *Partikularnog* kao novatorske forme). Zapanjujuće je

promatrati kako se uvijek ponavlja ista priča: skromnost, na početku, zahtjeva manjina združena s nemoći aksiomatike da riješi i najneznatniji relevantan problem. Riječju, borba oko aksioma je utoliko važnija ukoliko očituje i sama stvara jaz između dvije vrste propozicija, naime propozicija toka i aksiomatskih propozicija. Moć manjina ne mjeri se prema njihovoj moći da uđu i nametnu se u većinskom sustavu, pa čak ni da preokrenu nužno tautološko mjerilo većine, nego da potvrde snagu neizbrojivih skupova, ma koliko oni bili maleni, protiv snage izbrojivih skupova, čak i ako su oni beskonačni, preokrenuti ili promijenjeni, čak i ako uključuju nove aksiome ili, štoviše, novu aksiomatiku. Riječ uopće nije o protivnosti anarhija-organizacija, pa čak ni centralizam-decentralizacija, već o izračunu ili koncepciji problema koji se tiču neizbrojivih skupova protiv aksiomatike izbrojivih skupova. Taj izračun može sadržavati kompozicije, organizacije, čak i centralizacije, ali pritom nikad nije posredovan državama ni procesom aksiomatike, već postajanjem manjina.

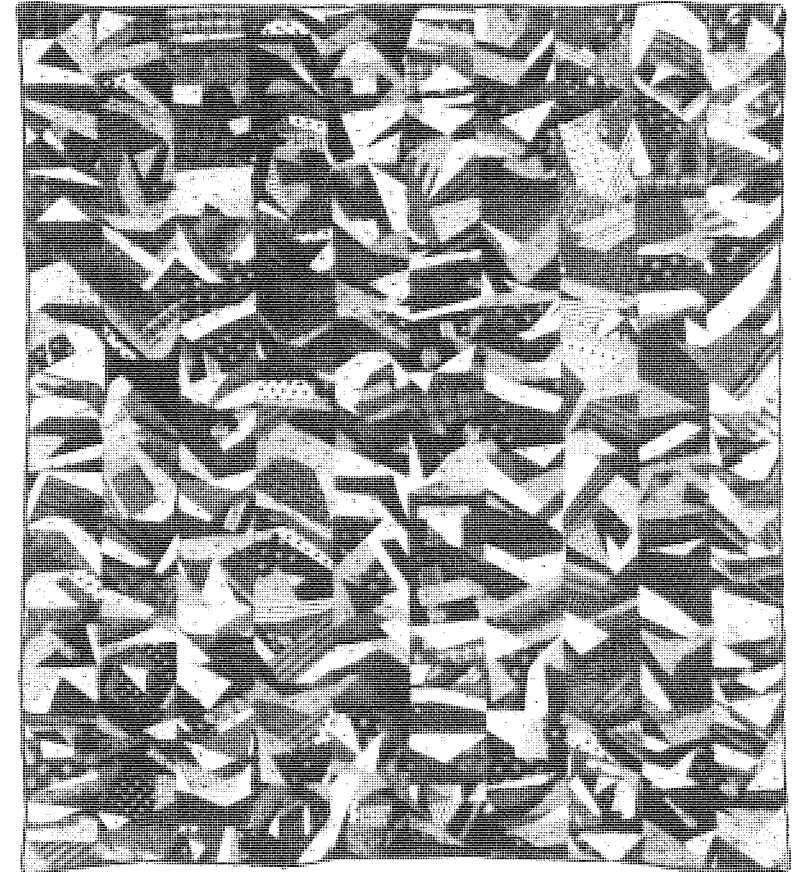
7. *Neodlučive propozicije.* – Prigovorit će nam se da aksiomatika sama od sebe oslobađa moć neizbrojivoga beskonačnog skupa: koja je upravo ona ratne mašine. Izgleda međutim da je ratnu mašinu teško primijeniti na opći “postupak” prema manjinama a da se pritom ne zapodjene apsolutni rat za koji se pretpostavlja da ga ona otklanja. Vidjeli smo kako ratna mašina ustanovljuje kvalitativne i kvantitativne procese, minijaturizacije i adaptacije što je čine sposobnom graduirati svoje udarce ili protuudarce, u svakoj okolnosti prema prirodi “neodređenog neprijatelja” (pojedinaca, grupa, naroda...). No, u tim uvjetima, kapitalistička aksiomatika neprestano proizvodi i nanovo proizvodi ono što njena ratna mašina pokušava iskorijeniti. Čak i organizacija gladi umnaža gladne onoliko koliko ih ubija. Čak ni organizacija *logora*, područje u kojem se “socijalistički” sektor jezivo istaknuo, ne zajamčuje radikalno rješenje o kojem moć sanja. Istrebljenje određene manjine uzrokuje nastanak manjine te manjine. Unatoč uzastopnim krvoprolićima, relativno je teško likvidirati narod ili grupu, čak i u trećem svijetu, čim taj narod ili grupa očituju dovoljan broj veza s elementima aksiomatike. I iz drugih kutova gledano, moguće je predvidjeti da predstojeći problemi ekonomije, koji će se ticati obnove kapitala u odnosu prema novim resursima (podmorska nafta, metalni noduli, hranidbene tvari), više neće zahtijevati samo preraspodjelu svijeta koja će mobilizirati globalnu ratnu mašinu i njene dijelove upraviti na nove ciljeve; vjerojatno ćemo svjedočiti i formaciji ili reformaciji manjinskih skupova, u odnosu prema zahvaćenim područjima.

Općenito govoreći, manjine ne dobivaju rješenje svojeg problema integracijom, pa makar ona podrazumijevala aksiome, položaje, autonomije, nezavisnosti. Njihova taktika nužno prolazi tim putom. No, one su revolucionarne zbog toga što su nositeljima dubljeg kretanja koje dovodi u pitanje globalnu aksiomatiku. Moć manjine, partikularnosti, nalazi svoju figuru ili svoju univerzalnu svijest u proleteru. No, onoliko koliko se radnička klasa definira stečenim položajem, ili čak teorijski osvojenom državom, ona se pojavljuje samo kao “kapital”, dio kapitala (promjenljivi kapital) i ne izlazi iz *plana-ravni kapitala*. U najboljem slučaju plan-ravan postaje birokracijom. S druge strane, upravo izlazeći iz plana-ravni kapitala, i nikad ne prestajući iz njega izlaziti, masa neprestano postaje revolucionarnom te razara dominantnu ravnotežu izbrojivih skupova.⁵⁶¹ Teško je zamisliti amazonsku državu, državu žena ili čak državu privremenih radnika, državu “nepriustajanja” na rad. Ako manjine ne konstituiraju kulturno, politički i gospodarstveno održive države, to je stoga što im forma-država ne odgovara, kao što im ne odgovara ni aksiomatika kapitala i njoj odgovarajuća kultura. Znamo da je kapitalizam često održavao u postojanju i organizirao neodržive države, već prema vlastitim potrebama i upravo s ciljem da satre manjine. Stoga je pitanje manjina više ono obaranja kapitalizma, redefiniranja socijalizma, konstituiranja ratne mašine sposobne odgovoriti globalnoj ratnoj mašini drugim sredstvima.

Dva rješenja – istrebljenje i integracija - čine se teško mogućima zbog najdubljeg zakona kapitalizma: on neprestano postavlja i suzbija vlastite granice, ali pritom sâm pobuđuje mnoštvo tokova u svim smjerovima što izmiču njegovoj aksiomatici. *Uvijek kad se efektuira u izbrojivim skupovima koji mu služe kao model, kapitalizam istovremeno konstituira neizbrojive skupove što presijecaju i uzdrmajaju te modele.* Ostvarujući “sprezanje” dekodiranih i deteritorijaliziranih tokova, on ih uvijek pritom potiče da idu još dalje, da izmaknu aksiomatici koja ih spreže kao i modelima koji ih reteritorijaliziraju, potiče ih da uđu u “konekcije” što ocrtavaju novu Zemlju, što konstituiraju ratnu mašinu čiji cilj više nije ni istrebljivački rat ni mir poopćenog terora, već revolucionarno kretanje (konekcija tokova,

⁵⁶¹ To je jedna od ključnih Trontijevih teza, koji je definirao nove koncepcije “radnika-mase” i odnosa prema radu: “Da bi se borila protiv kapitala, radnička se klasa mora boriti protiv same sebe kao kapitala. To je najviši stupanj protuslovlja, ne za radnike nego za kapitaliste (...) Plan kapitala počinje teći natraške, ne više kao društveni razvoj nego kao revolucionarni proces.” Usp. *Ouvriers et capital*, str. 322; to je Negri nazvao “krizom planirajuće države” (*Crisi dello Stato-plano*, Feltrinelli, Milano, 1974).

kompozicija neizbrojivih skupova, postajanjem-manjinskim sviju). To nije disperzija ili mrvljenje: umjesto toga, ponovo se suočavamo sa *suprotstavljenošću ravni konzistencije ravni organizacije i razvoja kapitala ili birokratskome socijalističkom planu*. Konstruktivizam, "dijagramatičnost", u oba slučaja djeluje tako što determinira uvjete problema te posredstvom poprečnih veza između problema među sobom: suprotstavljen je automatizaciji kapitalističkih aksioma kao i birokratskom programiranju. U tome pogledu, kad govorimo o "neodlučivim propozicijama" ne mislimo na neizvjesnost posljedica koja se nužno tiče svakog sustava. Suprotno, mislimo na koegzistenciju ili neodjeljivost onoga što sustav spreže i onoga što mu neprestano izmiče sljedstveno linijama bijega koje su i same konektibilne. Ono neodlučivo je vrhunska klica i prizorište revolucionarnih odluka. Ponekad se poziva na visoku tehnologiju globalnog sustava podjarmljivanja; no čak, i osobito, i to mašinsko podjarmljivanje obiluje neodlučivim propozicijama i kretanjima što nipošto ne pripadaju znanju zakletih stručnjaka, te pružaju čitav arsenal oružja za postajanje svima/svime, postajanje-radijom, postajanje-elektroničkim, postajanje-molekularnim...⁵⁶² Svaka se borba vodi s pomoću svih tih neodlučivih propozicija te konstruira *revolucionarne konekcije nasuprot spregnućima aksiomatike*.

Quilt

Glatki i izbrazdani prostor – nomadski i sjedilački prostor – prostor u kojem se razvija ratna mašina i prostor koji ustanovljuje državni aparat – nisu iste prirode. Odmah možemo opaziti da između dvije vrste prostora postoji jednostavna protivnost. No, odmah ćemo potom morati ukazati na daleko složeniju razliku između njih, zbog koje se sukcesivni termini razmatranih protivnosti ne podudaraju posvema. A onda ćemo se morati podsjetiti kako dva prostora zapravo postoje samo pomiješani jedan s dru-

⁵⁶² To je drugi aspekt današnje situacije: ne više samo nove borbe povezane s radom i razvojem rada, već cjelokupno područje onoga što se naziva "alternativnim praksama" i konstrukcije tih praksi (nezavisne radiostanice najjednostavniji su primjer, ali kao primjer se mogu navesti i gradske komunitarne mreže, alternativa psihijatriji itd.). O svemu tome i vezi između tih dvaju aspekata, usp. Franco Berardi Bifo, *Finalmente il cielo e caduto sulla terra*, Squilibri, Milano, 1978; i and Untorelli, *Re-cherches*, br. 30 (1977).

gime: glatki se prostor neprestano prevodi i pretočava u izbrazdani prostor; izbrazdani se prostor neprestano obrće i vraća u glatki prostor. U jednom slučaju, organizira se čak i pustinja; u drugom slučaju, pustinja dobiva i raste – to se događa istovremeno. Činjenična miješanja pritom ne sprečavaju načelno razlikovanje, apstraktno razlikovanje između dva prostora. Upravo je to razlog zbog kojega jedan i drugi ne komuniciraju među sobom na isti način: načelno razlikovanje determinira oblike određenog činjeničnog miješanja te značenje tog miješanja (biva li glatki prostor osvojen, obavijen izbrazdanim prostorom, rastvara li se izbrazdani prostor u glatkomu, dopušta li se razviti u njemu?). Postoji dakle niz pitanja što se istodobno postavljaju: jednostavne protivnosti između dva prostora, njihove složene razlike, činjenična miješanja, prelasci iz jednoga u drugi, razlozi miješanja koji uopće nisu simetrični i zbog kojih se prelazi čas iz glatkoga u izbrazdani, čas iz izbrazdanoga u glatki sukladno posve različitim kretanjima. Treba dakle razmotriti određen broj modela, koji su poput promjenljivih aspekata dvaju prostora i njihovih odnosa.

Tehnološki model. – Tkanina u načelu očituje stanovit broj obilježja koja omogućuju da je definiramo kao izbrazdani prostor. Prvo, nju konstituiraju dvije vrste usporednih elemenata: u najjednostavnijem slučaju, jedni su okomiti, drugi vodoravni, i oba se međusobno isprepliću i križaju. Drugo, te dvije vrste elemenata nemaju istu funkciju: jedni su fiksni, drugi mobilni i prolaze iznad i ispod fiksnih. Leroi-Gourhan analizirao je tu figuru “gipkih čvrstih tijela” u košaraštvu kao i u tkalaštvu: vratilo i predivo, osnovu i potku.⁵⁶³ Treće, taj izbrazdani prostor nužno je ograničen, zatvoren na barem jednoj strani: tkanina može biti beskonačna po duljini, ali ne i po širini koju određuje okvir osnove: nužnost izmjeničnog kretanja naprijed-nazad podrazumijeva zatvoren prostor (kružne ili cilindrične figure su i same zatvorene). Konačno, taj prostor izgleda nužno ima lice i naličje. Čak i kad su niti osnove i niti potke navlas iste prirode, istog broja i gustoće, tkanje rekonstituirano naličje tako što smješta uzlove na samo jednu stranu. Nije li zbog tih obilježja Platon uzeo model tkanja kao paradigmu “kraljevske znanosti”, to jest vještine upravljanja ljudima ili rukovanja državnim aparatom?

No, među proizvodima gipkih čvrstih tijela postoji i pust, koji funkcionira na posve drukčiji način, naime kao protutkanina. On ne podrazumijeva nikakvo razdvajanje niti, nikakvo ukrštavanje, već samo zaplitanje vlakana

koje se postiže prešanjem (na primjer okretanjem klupka s vlaknima naprijed-nazad). Zapliću se mikroljuske vlakana. Taj skup mršenja nipošto nije *homogen*: ali je gladak, te se iz točke u točku suprotstavlja prostoru tkanja (načelno je beskonačan, otvoren ili bezgraničan u svim smjerovima; nema ni lica, ni naličja, ni središta; ne određuje fiksne i mobilne dijelove, već raspodjeljuje neprekidnu varijaciju). Čak i tehnolozi koji izražavaju snažnu dvojbu s obzirom na moć inovacije nomada priznaju im zaslugu za otkriće pusta: tog izvrsnog izolatora, genijalnog izuma koji je služio kao sirovina za šatore, odjeću i oklop Turko-Mongolima. Naravno, afrički i sjevernoafrički nomadi obrađuju vunu više kao tkaninu. No, makar to podrazumijevalo premještanje dotične opreke, ne bismo li ovdje mogli otkriti dvije vrlo različite koncepcije i čak prakse tkanja, koje se razlikuju pomalo kao tkanina i pust? Kod sjedioca, naime, tkanina-odjeća i tkanina-tapiserija teže pripojiti ponekad tijelo, ponekad vanjski prostor, uz nepomični dom: tkanje ugrađuje tijelo i vanjskost u zatvoren prostor. Nasuprot tomu, nomad tkajući vezuje odjeću i dom za prostor vanjskosti, za glatki otvoreni prostor u kojem se tijelo giba.

Postoji mnoštvo prožimanja i miješanja između pusta i tkanine. Ne bismo li još jednom mogli premjestiti opreku o kojoj je riječ? Na primjer, pleteće igle pletu izbrazdani prostor: jedna ima ulogu osnove, druga potke, ali izmjenično. Nasuprot tomu, kukica za kačkanje izvlači prostor koji je otvoren u svim smjerovima, koji je produljiv u svim smjerovima, premda još ima središte. No, još znakovitija razlika bila bi ona između vezenja, s njegovom središnjom temom ili motivom, i *patchworka*, s njegovim prekrajanjima, sukcesivnim i beskonačnim dodavanjem tkanina. Naravno, vezenje može biti iznimno složeno što se tiče njegovih varijabli i konstanti, fiksnih i pomičnih elemenata. *Patchwork*, pak, može sadržavati ekvivalente tema, simetrijama, i rezonanciji koji ga približavaju vezenju. Ipak, prostor je u njemu konstituiran na posve drukčiji način: tu nema središta; osnovni motiv (*block*) sastavljen je od jednog jedinog elementa; povratnost tog elementa oslobađa jedinstveno ritmičke vrijednosti različite od harmonija vezenja (osobito u “*crazy patchworku*” koji kombinira dijelove promjenljive veličine, oblika i boje te igra na *teksturu* tkanina). “Nikada nije objasnila što će učiniti s tim ručnim radom kad ga završi, ni za koga to radi, a bavi se time već petnaest godina, nosi ga sa sobom u bezličnoj, neuglednoj i otrcanoj brokatnoj torbici u kojoj je držala končice i krpice šarenog tkiva u svim mogućim oblicima. Nikad ih nije uspjela složiti u nekakav uzorak; premetala ih je, slagala, razmišljala nad njima, i opet slagala i premetala kao komadiće dječje slagalice, nastojeći da ih složi u nekakvu šaru ili da

⁵⁶³ André Leroi-Gourhan, *L'homme et la matière*, Albin Michel, Pariz, 1971, str. 244 i *pass.* (i o suprotnosti između tkanine i pusta).

stvori od njih neku šaru a da ne upotrijebi škare; gladila je svoje šarene krpice mlohavim prstima boje staklarskog kita, premetala ih i premetala.”⁵⁶⁴

To je amorfni zbir jukstaponiranih komadića koji se mogu spojiti na beskonačno mnogo načina: vidjet ćemo da je *patchwork* doslovno riemannovski prostor, ili, točnije, obrnuto. Zbog toga su uspostavljene vrlo posebne radne skupine za izradu *patchworka* (važnost “*quilting partyja*” u Americi, njegova uloga sa stajališta ženske kolektivnosti). Glatki prostor *patchworka* dostatno pokazuje da “glatko” ne znači homogeno. Upravo suprotno: to je *amorfni*, neformalni prostor koji nagoviješta *op art*.

Priča o *quiltu* osobito je zanimljiva u tome pogledu. *Quilt* podrazumijeva spajanje dvaju slojeva tkanine koji se zajedno prošivaju; prostor između njih često se puni vatom. Odatle mogućnost da *quilt* nema ni lice ni naličje. Pratimo li povijest *quilta* tijekom kratke epizode njegove migracije (koloni koji napuštaju Europu i odlaze u Novi svijet), primjećujemo da dolazi do prelaska s formule kojom dominira vezenje (takozvani “obični” *quiltovi*) na formulu *patchworka* (“*applique quilts*” i osobito “*pieced quilts*”). Prvi sedamnaestostoljetni koloni sa sobom su donijeli obične *quiltove*, vezene i izbrazdane prostore iznimne ljepote, no koncem stoljeća sve se više razvija tehnika *patchworka*, isprva zbog oskudice tekstilnih proizvoda (ostaci tkanina, opravljeni dijelovi rabljene odjeće, uporaba uzoraka skupljenih u “torbici za krpice”), a potom zbog popularnosti indijskih pamučnih tkanina. Glatki prostor kao da se oslobodio i izišao iz izbrazdanog, ali ne bez suodnosa među sobom, nadovezivanja jednog na drugog, zadiranja jednoga u drugog. A ipak, složena razlika među njima ostaje. Sukladno migraciji, stupnju njegove srodnosti s nomadstvom, *patchwork* ne samo da će biti imenovan prema putanjama, već će “reprezentirati” putanje, postati će neodjeljiv od brzine ili kretanja u otvorenom prostoru.⁵⁶⁵

Glazbeni model. - Pierre Boulez je prvi razvio skup jednostavnih opreka i složenih razlika, ali i recipročnih nesimetričnih suodnosa, između glatkog i izbrazdanog prostora. Stvorio je te koncepte i te riječi u glazbenom polju

⁵⁶⁴ William Faulkner, *Sartoris*, Globus, Zagreb, 1988, str. 121-122.

⁵⁶⁵ O povijesti *quilta* i *patchworka* u američkom useljeništvu, usp. Jonathan Holstein, *Quilts*, Viking, New York, 1973. (s reprodukcijama i bibliografijom). Holstein ne tvrdi da je *quilt* glavni izvor američke umjetnosti, ali primjećuje u kojoj je mjeri mogao nadahnuti ili potaknuti određene tendencije američkog slikarstva: s jedne strane tehnikom “bijelo na bijelo” običnih *quiltova*, s druge strane *patchwork*-kompozicijama (“u njima nalazimo *op* efekte, serijalne slike, uporabu obojenih polja, zbiljsko shvaćanje negativnog prostora, stilove formalne apstrakcije itd.”, str. 12)

te ih je definirao na više razina kako bi uzeo u obzir i apstraktno razlikovanje i konkretna miješanja. Najjednostavnije rečeno, Boulez tvrdi da se u glatkom prostoru-vremenu zaprima a da se pritom ne računa, i da se u izbrazdanom prostoru-vremenu broji da bi se zapimalo. On čini osjetnom ili zamjetnom razliku između nemetričkih mnogostrukosti, između direcionalnih i dimenzionalnih prostora. On ih ozvukovljuje i oglašbljuje. A, nedvojbeno, njegovo je osobno djelo sačinjeno od tih glazbeno stvaranih i iznova stvaranih odnosa.⁵⁶⁶

Na drugoj razini, moglo bi se reći da je prostor podložen dvjema vrstama prekida: jedan je definiran standardom, drugi je nepravilan i nedeterminiran, i može se efektuirati gdje god. Na trećoj pak razini, moglo bi se reći da se frekvencije mogu raspodjeljivati u intervalima, između prekida, ili se razdjeljivati statistički, bez prekida: u prvom slučaju počelo raspodjele prekida i intervala može se nazvati “modulom” – počelo koje može biti postojano i utvrđeno (*ravni* izbrazdani prostor) ili promjenljivo, na pravilan ili nepravilan način (*zakrivljeni* izbrazdani prostori, fokalizirani ako je modul regularna varijabla, nefokalizirani ako je iregularna). No, kad ne postoji modul, raspodjela frekvencija je lišena prekida: ona je “statistička”, ma koliko malen bio komadić prostora na kojem se izvodi. Ipak ima dva aspekta, već prema tome je li razdioba jednaka (neupravljani glatki prostor) ili više ili manje rijetka, više ili manje gusta (upravljani glatki prostor). Može li se reći da u glatkom prostoru bez prekida i modula nema intervala? Ili je, nasuprot tome, sve u njemu postalo interval, intermezzo? Glatko nije nomos, dok je izbrazdano uvijek logos, vrhunski oktava. Boulez je zaokupljen komunikacijom između dviju vrsta prostora, njihovim izmjenjivanjima i superpozicijama: kako se “snažno usmjereni glatki prostor teži stopiti s izbrazdanim prostorom”, kako se “izbrazdani prostor u kojem je statistička razdioba uporabljenih visina *de facto* jednaka teži stopiti s glatkim prostorom”; kako se oktava može zamijeniti “oktavu-ne-tvorećim ljestvicama” što se reproduciraju prema načelu spirale; kako se “tekstura” može obrađivati tako da izgubi utvrđene i homogene vrijednosti te postane nositeljem skliznuća u tempu, pomaka u intervalima, *son art* preobrazbama usporedivim s onima *op arta*.

Vraćajući se na jednostavnu opreku, izbrazdano je ono što ukrštava fiksne i promjenljive činitelje, ono što uređuje odjelite forme i uzrokuje njihovu sukcesiju, ono što organizira horizontalne melodijske linije i vertikalne harmonijske ravni. Glatko je neprekidna varijacija, konstantni razvitak

⁵⁶⁶ Pierre Boulez, *Penser la musique aujourd'hui*, Médiations, Paris, 1964, str. 95 i pass. Boulezovu analizu rezimiramo u sljedećem odjeljku.

forme, fuzija harmonije i melodije u korist oslobađanja navlastito ritmičkih vrijednosti, čisto povlačenje dijagonale kroz vertikalnu i horizontalnu.

Pomorski model. - Naravno, u izbrazdanom kao i u glatkom prostoru postoje točke, linije i površine (i obujmi, ali zasad ostavljamo postrani to pitanje). No, u izbrazdanom prostoru, linije, putanje, teže biti podređene točkama: kreće se od jedne točke do druge. U glatkom prostoru je obrnuto: točke su podređene putanji. To je već bio vektor odjeća-šator-prostor vanjskog kod nomada. To je podređenost staništa putu, suobličjenje unutarnjeg prostora vanjskom: šator, iglu, brod. U glatkom kao i u izbrazdanom postoje zastoji i putanje. No, u glatkom prostoru putanja uzrokuje zastoj – i opet interval uzima sve, interval je supstancija (iz koje proizlaze ritmičke vrijednosti).⁵⁶⁷

Dakle, u glatkom prostoru linija je vektor, smjer, a ne dimenzija ili metrička determinacija. To je prostor koji konstruiraju mjesne operacije s promjenama smjera. Te promjene smjera mogu proizlaziti iz same prirode puta, kao kod arhipelaških nomada (slučaj “usmjerenog” glatkog prostora). No, još i više mogu biti posljedicom promjenljivosti cilja ili točke koju valja doseći, kao kod pustinjaških nomada koji se kreću k mjesnoj i privremenoj vegetaciji (“neusmjereni” glatki prostor). No, usmjeren ili ne, osobito u drugom slučaju, glatki je prostor direkcionalan, a ne dimenzionalan ili metrički. Glatki prostor zapremaju događaji ili haecceiteti, mnogo više nego formirane i zamijećene stvari. To je prostor afekata, više nego vlastitosti. To je *haptički*, a ne optički opažaj. Dok u izbrazdanom prostoru forme organiziraju materiju, u glatkom prostoru materijali signaliziraju sile ili im služe kao simptomi. To je intenzitetski, a ne ekstenzivan prostor, prostor udaljenosti, a ne mjerá. Intenzivan *Spatium* umjesto *Extensio*. Tijelo bez organa, a ne organizam i organizacija. Opažaj u njemu čine simptomi i procjene, a ne mjere i vlastitosti. Zbog toga glatki prostor zapremaju intenziteti, vjetrovi i šumovi, sile, taktilne i zvučne kvalitete, kao u pustinji, stepi i ledu.⁵⁶⁸ Pucanje leda i pjesma pijeska. Suprotno tomu, izbrazdani prostor prekri-va nebo kao mjera te mjerljive vizualne kvalitete koje iz njega proishode.

⁵⁶⁷ O tome vezivanju unutarnjeg za vanjsko kod pustinjaških nomada, usp. Annie Milovanoff, “La seconde peau du nomade”, *Nouvelles littéraires*, br. 2646 (27. srpanj, 1978), str. 18. A o odnosima između iglua i vanjskog kod nomada ledenih područja, Edmund Carpenter, *Eskimo*, Toronto University Press, Toronto, 1964.

⁵⁶⁸ Dva konvergentna prikaza ledenog i pješčanog prostora: E. Carpenter, *Eskimo*, i Wilfred Thesiger, *Arabian Sands*, Longmans, London, 1959. (u oba slučaja nalazimo ravnodušnost prema astronomiji).

Upravo se ovdje postavlja vrlo osobit problem mora. More je, naime, vrhunski glatki prostor, a ipak, to je prostor koji se najranije suočio sa zahtjevima sve strožeg brazdanja. Problem uopće nije postojao u blizini kopna. Naprotiv, brazdanje mora bila je posljedica plovidbe po otvorenom moru. Morski se prostor brazdao razmjerno dvjema astronomskim i geografskim stečevinama: *azimutu*, koji se određuje nizom izračuna temeljenih na egzaktnoj observaciji zvijezda i sunca, i *zemljovidu*, koji ukrštava meridijane i paralele, dužine i širine, te na taj način strukturira poznata i nepoznata područja u mrežu (poput Mendeljejevljeve tablice). Treba li slijediti portugalsku tezu te uzeti period oko 1440. kao prekretnicu koja je označila prvo odsudno brazdanje? Radije slijedimo Pierrea Chaunua koji govori o dugotrajnom sučeljavanju glatkog i izbrazdanog na moru, sučeljavanju u kojem se brazdanje postupno uspostavljalo.⁵⁶⁹ Jer, prije vrlo kasnog otkrića dužina postojalo je empirijsko i složeno nomadsko pomorstvo koje se ravnalo prema vjetrovima i šumovima, bojama i zvukovima mora. Zatim, postojalo je direkcionalno, predastronomsko ili već astronomsko pomorstvo koje se služilo operativnom geometrijom, ravnalo samo prema širini, bez mogućnosti “snimanja azimuta”, koje je raspolagalo, umjesto pravim zemljovidima, samo portolanima lišenim “prevedivog poopćavanja”. Zatim su uslijedili razvici te primitivne astronomske navigacije u specifičnim uvjetima na širinama Indijskog oceana, a potom u eliptičnim kruženjima Atlantika (ravni i zakrivljeni prostori).⁵⁷⁰ Ne samo arhetip svih glatkih prostora, more kao da je bilo i prvi prostor podvrgnut brazdanju što ga je postupno osvojilo, parcelizirajući ga ovdje pa ondje, s jedne zatim druge strane. Trgovački su gradovi sudjelovali u tom brazdanju i često su ga inovirali, ali samo su ga države mogle privesti kraju, uzdići na globalnu razinu “politike znanosti”.⁵⁷¹ Postajući sve uvrješnijom, *dimenzionalnost* je podredila sebi *direkcionalnost* ili se na nju nadograđivala.

To je zacijelo razlog zbog kojeg je more, arhetip glatkog prostora, bilo i arhetipom svih brazdanja glatkog prostora: brazdanja pustinje, brazdanja zraka, brazdanja stratosfere (zbog čega Virilio govori o “vertikalnom

⁵⁶⁹ Usp. prikaz Pierrea Chaunua u *L'expansion européenne du XIIIe au Xve siècle*, P.U.F., Pariz, 1969, str. 288-305.

⁵⁷⁰ Usp. osobito Paul Adam, “Navigation primitive et navigation astronomique”, u *Colloques d'histoire maritime*, V, SEVPEN, Pariz, 1960. (usp. operativna geometrija polarne zvijezde).

⁵⁷¹ Guy Beaujouan, *ibid.*

primorju” kao o promjeni smjera). Upravo je na moru glatki prostor prvi put ukroćen i pronađen model raspoređivanja i nametanja izbrazdanog koji će se rabiti drugdje. To ne protuslovi drugoj Viriliovoj hipotezi: nakon brazdanja, more nanovo pruža neku vrstu glatkog prostora, koji zaprema prvo *fleet in being* a onda neprekidno kretanje strateškog podmorja što izlazi iz okvira svake parcelizacije te izumijeva novo-nomadstvo u službi ratne mašine koja izaziva još veći nemir od država koje ju rekonstituiraju na granici svojih brazdanja. More, zatim zrak i stratosfera ponovo iznalaze glatke prostore, ali samo kako bi bolje kontrolirali izbrazdano kopno, u krajnje neobičnu obratu.⁵⁷² Glatko uvijek raspolaže većom moći deterritorijalizacije od izbrazdanog. Dok se istražuju nove struke ili čak nove klase, kako ne spomenuti vojne tehničare koji danonoćno bdiju nad ekranima i provode duga razdoblja u strateškim podmornicama ili, u budućnosti, satelitima, apokaliptičke uši i oči koje si oni stvaraju i koje gotovo da više ne mogu razlikovati između fizičkog fenomena, najezde skakavaca i “neprijateljskog” napada što dolazi iz bilo koje točke? Sve to služi da bi nas podsjetilo kako i glatko mogu zapremati dijabolične moći *organizacije*. No, prije svega, i neovisno o bilo kakvoj prosudbi vrijednosti, to služi da bi pokazalo kako postoje dva nesimetrična kretanja: jedno koje brazda glatko, i drugo koje ponovo pruža glatko na temelju izbrazdanog. (A ne postoje li čak i u odnosu prema glatkom prostoru globalne organizacije glatki ili izbušeni prostori što nastaju kao odboji? Virilio govori o počecima podzemnog staništa u “mineralnom sloju”, koje može imati krajnje raznolike vrijednosti).

Vratimo se na jednostavnu opreku između glatkog i izbrazdanog, jer još nismo u stanju razmotriti njihova konkretna i disimetrijska miješanja. Glatko se i izbrazdano razlikuju ponajprije prema obrnutom odnosu između točke i linije (linija između dvije točke u slučaju izbrazdanog, točka između dvije linije u slučaju glatkog). Drugo, razlikuju se prema prirodi linije (glatka-direkionalna linija, otvoreni intervali; izbrazdano-dimenzionalna linija, zatvoreni intervali). Konačno, postoji i treća razlika, koja se tiče površine ili prostora. U izbrazdanom prostoru površina se zatvara, “razdjeljuje” prema utvrđenim intervalima, sukladno determiniranim prekidima. U glatkome, “raspodjeljuje” se na otvorenom prostoru, prema frekvencijama i duž putova (*logos* i

nomos).⁵⁷³ No, ma koliko bila jednostavna, tu opreku nije lako smjestiti. Ne možemo se zadovoljiti uspostavljanjem izravne opreke između glatkog tla stočara-nomada i izbrazdanog zemljišta sjedilačkog uzgajivača. Očito je da seljak, čak i sjedilački, u potpunosti sudjeluje u prostoru vjetrova, zvučnih i taktilnih kvaliteta. Kad su govorili o otvorenom, neograničenom, nerazdijeljenom prostoru *nomosa*, o predgradskom selu, obronku planine, platou ili stepi, Grci ga nisu suprotstavljali uzgoju, koji zapravo može biti njegov dio, već *polisu*, urbanom središtu, gradu. Kad Ibn Haldun govori o *badiji*, beduinstvu, ono obuhvaća i uzgajivače i nomadske stočare: on ga suprotstavlja *hadari*, to jest “gradskosti”. Ta je klarifikacija nedvojbeno važna. A ipak, ona ne mijenja mnogo na stvari. Jer, već od najdrevnijega doba, neolitskog i čak paleolitskog, *grad stvara poljoprivredu*: upravo se uslijed djelovanja grada poljodjelac i njegov izbrazdani prostor superponiraju na uzgajivače što još obitavaju u glatkom prostoru (transhumantni, polusjedilački ili već sjedilački uzgajivač). Na toj razini, dakle, ponovo nalazimo jednostavnu opreku koju smo isprva opovrgnuli, između poljodjelaca i nomada, između izbrazdanog zemljišta i glatkog tla: ali samo prolazeći kroz zaobilaznicu grada kao sile brazdanja. Stoga nisu samo more i pustinja, stepa i zrak mjesta nadmetanja glatkog i izbrazdanog nego je to i sama zemlja, ovisno o tome postoji li uzgoj u prostoru-nomосу ili poljoprivreda u prostoru-gradu. Štoviše: ne bi li trebalo ustvrditi isto i za grad? Za razliku od mora, grad je izbrazdani prostor *par excellence*. No, kao što je more glatki prostor koji se u temelju dopušta izbrazdati, grad je sila brazdanja što ponovo pruža glatki prostor i ponovo ga čini djelatnim, na zemlji kao i u ostalim elementima, izvan sebe kao i u sebi. Glatki prostori što proizlaze iz grada tako nisu samo prostori globalne organizacije, nego i prostori protuudarca koji spaja glatko i izbušeno okrećući se protiv grada: goleme, privremene, pomične sirotinjske četvrti nomada i troglodita, metalni otpaci i ostaci tkanina, *patchwork* kojeg se ne tiču više ni brazdanja novca, rada ili stanovanja. Eksplozivna bijeda koju grad izlučuje i koja odgovara Thomovoj matematičkoj formuli: “retroaktivno izgladaivanje”⁵⁷⁴. Kondenzirana sila, potencijalnost protuudarca?

⁵⁷³ Emmanuel Laroche jasno naznačuje razliku između ideje raspodjele i one podjele, između dvije razmatrane jezične grupe, između dvije vrste prostora, između pola “pokrajina” i pola “grad”: usp. *Histoire de la racine “Nem” en grec ancien*, Klincksieck, Pariz, 1949.

⁵⁷⁴ Taj izraz nalazimo kod Renéa Thoma koji ga rabi u vezi s neprekidnom varijacijom u kojoj varijabla reagira na svoje prethodnice: *Modèles mathématiques de la morphogenèse*, Collection 1018, Union Générale d’Éditions, Pariz, 1974, str. 218-219.

⁵⁷² Paul Virilio, *L’insécurité du territoire*: o načinu na koji more nanovo pruža glatki prostor s *fleet in being* itd.; i o načinu na koji se oslobađa vertikalni glatki prostor, zračne i stratosferske dominacije (osobito pogl. IV, “Le littoral vertical”).

Svaki put, dakle, jednostavna opreka "glatko-izbrazdano" upućuje nas na znatno teže zamršenosti, izmjene i superpozicije. No, te zamršenosti ponajprije potvrđuju dotičnu razliku, upravo stoga što uvode u igru disimetrična kretanja. Zasad treba samo ustvrditi kako postoje dvije vrste putovanja, koje se razlikuju prema ulozi točke, linije i prostora. Goethe-putovanje i Kleist-putovanje? Francusko putovanje i englesko (ili američko) putovanje? Putovanje-stablo i putovanje-rizom? Ali ništa se posvema ne poklapa, sve se miješa ili prelazi jedno u drugo. Razlike, naime, nisu objektivne: moguće je živjeti izbrazdano u pustinjama, stepama i na morima; moguće je živjeti glatko čak i u gradovima, biti gradski nomad (na primjer, Millerova šetnja po Clichyju ili Brooklinu je nomadski prolazak kroz glatki prostor uslijed kojeg grad izliva iz sebe čitav *patchwork*, diferencijale brzine, kašnjenja i ubrzanja, promjene usmjerenja, neprekidne varijacije... Bitnici mnogo toga duguju Milleru, ali i oni mijenjaju usmjerenje, na nov način rabe prostor izvan gradova). Fitzgerald je davno kazao: ne radi se o odlasku u južna mora, to nije ono što determinira putovanje. Ne samo da postoje neobična putovanja u gradu nego postoje i putovanja na mjestu: ne mislimo na uživaoca droga, čije je iskustvo suviše dvoznačno, već na prave nomade. Za te se nomade može reći, nadovezujući se na Toynbeejevu opasku: *oni su nepomični*. Oni su nomadi upravo stoga što su nepomični, što ne migriraju, što zauzimaju glatki prostor koji odbijaju napustiti, koji napuštaju samo da osvoje i umru. Putovanje na mjestu: to je ime svih intenziteta, makar se oni razvijali i ekstenzivno. Misliti znači putovati, i već smo pokušali uspostaviti teonoološki model glatkih i izbrazdanih prostora. Ukratko, putovanja se ne razlikuju ni prema objektivnoj kvaliteti mjesta ni prema mjerljivoj kvantiteti kretanja – ni prema nečemu što bi postojalo samo u duhu – nego prema načinu uprostorenja, načinu bivanja u prostoru, za prostor. Putovati glatko ili izbrazdano, misliti jednako tako... Ali uvijek postoje prelasci iz jednoga u drugo, preobrazbe jednoga u drugo, obrati. U filmu *Im Lauf der Zeit*, Wim Wenders prikazuje ukrštanje i superpoziciju putova dvaju likova od kojih prvi poduzima putovanje koje je još kulturno, memorijalno, "edukativno", geteovsko, odasvuda izbrazdano, dok je drugi već osvojio gladak prostor, sačinjen samo od eksperimentiranja i amnezije, u njemačkoj "pustinji". No, prilično neobično, prvi otvara sebi prostor i izvodi svojevrsno retroaktivno izgladivanje, dok se oko drugoga iznova oblikuju brazde i zatvara prostor. Putovati glatko je postajanje, ali teško, neizvjesno postajanje. Posrijedi nije povratak predastronomskoj plovidbi ili drevnim nomadima. Sučeljavanje glatkog i izbrazdanog, prolasci, izmjene i superpozicije zbivaju se danas, i to u najrazličitijim smjerovima.

Matematički model. - Odsudan je trenutak nastupio kad je matematičar Riemann istrgnuo mnogostrukost iz njegova predikatnog položaja i od njega načinio imenicu, "mногоstrukost". To je označilo kraj dijalektike, u korist topologije mnogostrukosti. Svaka se mnogostrukost definirala *n* determinacijama, ali ponekad su determinacije bile neovisne, a ponekad ovisne o situaciji. Na primjer, moguće je usporediti veličinu okomite linije između dvije točke i veličine horizontalne linije između druge dvije točke: mnogostrukost je ovdje očito metrička i istodobno se dopušta brazdati, i njene su determinacije veličine. Nasuprot tomu, nije moguće usporediti razliku između dva zvuka jednake visine i različitog intenziteta i dva zvuka jednakog intenziteta i različite visine. Dvije se determinacije u tome slučaju mogu usporediti samo ako je "jedna dio druge i ako se zadovoljimo prosudbom da je jedna manja od druge, bez mogućnosti da kažemo koliko".⁵⁷⁵ Te druge mnogostrukosti nisu metričke, i može ih se brazdati i mjeriti samo neizravnim sredstvima, kojima se uvijek odupiru. One su anegzaktne i istovremeno stroge. Meinong i Russell koriste pojam *udaljenosti* i suprotstavljaju ga onome *veličine* ("magnitude"⁵⁷⁶). Strogo uzevši, udaljenosti nisu nedjeljive: one se dopuštaju dijeliti, upravo u slučaju kad se jedna determinacija nalazi u situaciji da bude dio druge. No, suprotno veličinama, *svaki put kad se dijele one mijenjaju prirodu*. Intenzitet se, na primjer, ne sastoji od veličina koje se mogu dodavati i premještati; temperatura nije zbroj dvaju manjih temperatura, brzina nije zbroj dvaju manjih brzina. Budući da je sâm razlika, svaki se intenzitet dijeli sukladno redu u kojem se svaki termin diobe po prirodi razlikuje od drugog. Udaljenost je, dakle, skup uređenih razlika, to jest razlika koje se međusobno obavljaju na način da je moguće prosuditi koja je veća a koja manja neovisno o egzaktnoj veličini. Na primjer, kretanje se može podijeliti u galop, kas i korak, ali na takav način da ono podijeljeno promijeni prirodu u svakom trenutku diobe, a da nijedan od tih momenata ne uđe u kompoziciju drugog. Upravo su u tom smislu mnogostrukosti "udaljenosti" neodjeljive od procesa neprekidne varijacije, dok, nasuprot tomu, mnogostrukosti "veličine" razdjeljuju fiksne i promjenljive elemente.

⁵⁷⁵ O Riemannovoj i Helmholtzovoj prezentaciji mnogostrukosti, usp. Jules Vuillemin, *Philosophie de l'algèbre*, P.U.F, Pariz, 1962., str. 409 i pass.

⁵⁷⁶ Usp. Bernard Russell, *The Principles of Mathematics*, ur. Allen, pogl. XXXI. Izlaganje koje slijedi ne ravna se prema Russellovoj teoriji. Izvrsnu analizu pojmovala udaljenosti i veličine prema Meinongu i Russellu nalazimo u Albert Spaier, *La pensée et la quantité*, Alcan, Pariz, 1927.

Zbog toga nam se čini da je Bergson (mnogo više od Husserla ili čak Meinonga i Russella) bio od ključne važnosti za razvoj teorije mnogostrukosti. Od *Ogleda o neposrednim datostima svijesti*, naime, on prikazuje trajanje kao tip mnogostrukosti oprečan metričkoj ili veličinskoj mnogostrukosti. Trajanje uopće nije nedjeljivo, već je ono što se ne dijeli a da ne mijenja prirodu pri svakoj diobi (Ahilejevo trčanje se dijeli u korake, ali ti koraci ne sačinjavaju njegovo trčanje na način veličinâ).⁵⁷⁷ Nasuprot tome, u mnogostrukosti kao što je homogena protežnost s diobom se može ići koliko se god daleko želi a da se ništa ne promijeni u postojanom objektu, a veličine mogu varirati ne proizvodeći drugi učinak osim povećanja ili smanjenja prostora koji brazdaju. Bergson je tako ukazao na “dva vrlo različita prostora mnogostrukosti”, jedan kvalitativan i fuzijski, neprekidan, i drugi numerički i homogen, diskretan. Primjećujemo da *materija* ostvaruje svojevrсни put tamo i natrag između njih, ponekad još obavijena kvalitativnom mnogostrukošću, a ponekad već razvijena u metričkoj “shemi” koja je izvlači iz nje same. Sukob između Bergsona i Einsteina glede Relativnosti ostaje neshvatljiv ako ga ne povežemo s temeljnom teorijom rimanovskih mnogostrukosti u Bergsonovoj modifikaciji.

Često smo nailazili na svakovrsne razlike između dvaju tipova mnogostrukosti: metričke i nemetričke, ekstenzivne i kvalitativne, usredišnjene i odsredišnjene, arborescentne i rizomske, brojčane i plosnate, dimenzionalne i direkcionalne, mnogostrukosti mase i mnogostrukosti čopora, veličine i udaljenosti, prekida i frekvencije, *izbrazdane i glatke*. Ne samo da je ono što napućuje glatki prostor mnogostrukost koja mijenja prirodu kad se dijeli – poput pustinjskih plemena: udaljenosti koje se neprestano mijenjaju, čopori koji se ne prestaju preobražavati – nego je sâm glatki prostor, pustinja, stepa, more ili led mnogostrukost tog tipa, nemetrička, bez središta, direkcionalna itd. Moglo bi se smatrati da Broj pripada isključivo *drugim mnogostrukostima*, i da im daje znanstveni status kojeg su nemetričke mnogostrukosti lišene. Ali to je samo djelomično točno. Istina je da je broj korelat metrike: veličine brazdaju prostor samo tako što upućuju na

⁵⁷⁷ U 2. poglavlju *Ogleda (Ogled o neposrednim datostima svijesti*, prev. Sanja Grahek, Demetra, Zagreb, 2000) Bergson više puta rabi imenicu “mногоstrukost”, u kontekstima koji bi trebali pobuditi pozornost komentatora: implicitna referencija na Riemanna čini nam se neupitnom. U djelu *Materija i pamćenje (Matière et mémoire*, 1896.) Bergson objašnjava kako su Ahilejevo trčanje i čak njegov korak savršeno djeljivi u “podmногоstrukosti”, ali čija se priroda razlikuje od onoga što dijele. Isto vrijedi i za kornjaču. A podmногоstrukosti se “i s jedne i s druge strane” i same razlikuju prema prirodi.

broj, i obrnuto, brojevi uspijevaju izraziti sve složenije odnose između veličina, pobuđujući nastanak idealnih prostora koji osnažuju brazdanje i čine ga koekstenzivnim s čitavom materijom. Postoji dakle suodnos koji konstituira višu znanost, suodnos između geometrije i aritmetike, geometrije i algebre, unutar metričkih mnogostrukosti (napronicaviji autori u tome pogledu jesu oni koji su primijetili da broj, pa i u svojim najjednostavnijim formama, ima isključivo kardinalni karakter, a jedinstvo bitno djeljivi karakter).⁵⁷⁸ Nasuprot tomu, moglo bi se reći da nemetričke mnogostrukosti ili glatki prostor upućuju samo na nižu, čisto operativnu i kvalitativnu geometriju u kojoj je izračun nužno ograničen, a mjesne operacije nisu čak sposobne ni za opću prevodivost ni homogen sustav lociranja. A ipak, ta “inferiornost” je samo prividna, jer neovisnost gotovo analfabetske, ametričke geometrije omogućuje neovisnost broja čija funkcija više nije mjeriti veličine u izbrazdanom prostoru (ili prostoru koji treba izbrazdati). Broj distribuira sam sebe u glatkom prostoru, ne dijeli se više a da ne promijeni prirodu pri svakoj diobi, ne promijeni jedinice, od kojih svaka predstavlja udaljenost a ne veličinu. To je artikulirani, nomadski, direkcionalni, redni broj, brojeći broj koji pripada glatkom prostoru kao što brojeni broj pripada izbrazdanom prostoru. Stoga za svaku mnogostrukost treba ustvrditi: ona je već broj, ona je još jedinica. Ali posrijedi nije ni isti broj u jednom i u drugom slučaju, ni ista jedinica, ni isti način na koji se jedinica dijeli. Niža znanost neprestano obogaćuje višu, priopćujući joj svoju intuiciju, svoje napredovanje, svoje putništvo, svoj osjećaj i sklonost prema materiji, prema singularnosti, prema varijaciji, prema intuicionističkoj geometriji i brojećem broju.

No, dosad smo razmotrili samo prvi aspekt glatkih ili nemetričkih mnogostrukosti, u opreci spram metričkih: kako se neka determinacija može nalaziti u situaciji da tvori dio druge, a da se toj situaciji ne može pripisati ni točna veličina ni zajednička jedinica, niti se može prema njoj biti indiferentan. To je obavijajući ili obavijeni karakter glatkog prostora. No, drugi je aspekt važniji: kad sama situacija dviju determinacija isključuje njihovo uspoređivanje. Znamo da je to slučaj rimanovskih prostora, ili, bolje, rimanovskih djelića prostora, u njihovu odnosu jednih prema

⁵⁷⁸ Bergson, *Ogled o neposrednim datostima svijesti*, prev. prema franc. izd. Ed. du Centenaire, str. 56: ako neka mnogostrukost “podrazumijeva mogućnost da se bilo koji broj uzme kao privremena jedinica koja se dodaje sebi samoj, nasuprot tome jedinice su pravi brojevi, veliki koliko god se to želi, ali koje se smatra privremeno nerastavljivima da bi ih se moglo spajati među sobom.”

drugima: “Riemannovi su prostori lišeni svake vrste homogenosti. Svakog od njih karakterizira forma izraza koja definira kvadrat udaljenosti dviju točaka koje su beskonačno blizu jedna drugoj (...) Posljedica toga je da dva susjedna promatrača mogu u Riemannovu prostoru odrediti položaj točaka koje se nalaze u njihovoj neposrednoj okolini, ali ne mogu odrediti vlastiti položaj jednog u odnosu prema drugom bez nove konvencije. Svaka okolina je dakle poput krajička euklidskog prostora, *no povezivanje jedne okoline za sljedeću nije definirano i može se ostvariti na beskonačno mnogo načina. Riemannov prostor se, u svome najopćenitijemu vidu, stoga pokazuje amorfnim zbirom komadića koji su jukstaponirani ali ne i povezani jedni s drugima.*” Tu je mnogostrukost moguće definirati neovisno o bilo kakvom upućivanju na metrički sustav, uvjetima frekvencije ili, bolje, *akumulacije* što vrijede za skup okolina – uvjetima koji su posve različiti od onih što determiniraju metričke prostore i njihove prekide (iako odnos između dvije vrste prostora iz njih nužno proizlazi).⁵⁷⁹ Ukratko, slijedimo li prelijepi Lautmanov opis, rimanski prostor je čisti *patchwork*. On sadrži taktilne spojeve ili odnose. Sadrži ritmičke vrijednosti koje ne nalazimo drugdje, iako ih se može prevesti u metrički prostor. Heterogen, u neprekidnoj varijaciji, to je glatki prostor, utoliko ukoliko je amorfan a ne homogen. Definiramo, dakle, dvostruki pozitivni karakter glatkog prostora općenito: s jedne strane kad se determinacije što tvore dio jedne drugih odnose na obavijene udaljenosti ili uređene razlike, i neovisne su o veličini; s druge strane kad iskrsnu determinacije koje ne mogu tvoriti dio jedne drugih, koje se spajaju procesima frekvencije ili akumulacije, i neovisne su o metrici. To su dva aspekta *nomosa* glatkog prostora.

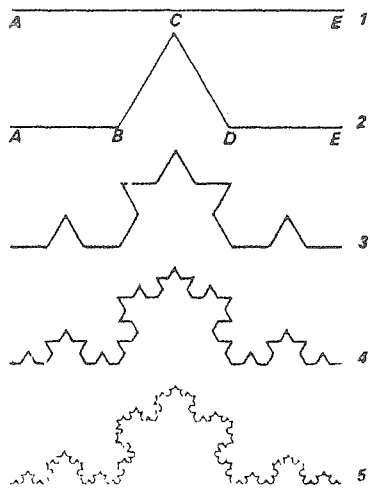
No, uvijek iznova otkrivamo disimetrijsku nužnost prelaska s glatkog na izbrazdano, kao i s izbrazdanog na glatko. Istina je da putujuća geometrija i nomadski broj glatkog prostora neprestano nadahnjuju kraljevsku znanost izbrazdanog prostora, no vrijedi i obrnuto, metrika izbrazdanih prostora (*metron*) neophodna je za prevođenje neobičnih danosti glatke mnogostrukosti. No, prevođenje nije jednostavan čin: nije dovoljno zamijeniti kretanje prijednim prostorom, potreban je niz bogatih i složenih operacija (a Bergson je prvi ukazao na to). Prevođenje nije ni sekundaran čin. To je operacija koja nedvojbeno ide za tim da ukroti, nadkodira glatki prostor, da *ovlada* njime i neutralizira ga, ali isto tako i da mu pruži sredinu propagacije, ekstenzije, refrakcije, obnove, potiska, bez ko-

⁵⁷⁹ Albert Lautman, *Les schémas de structure*, Hermann, Pariz, 1938, str. 23, 34-35.

je bi možda umro sam od sebe: poput maske bez koje ne bi mogao doći do daha ni naći opću formu izraza. Viša znanost ima neprestanu potrebu za nadahnućem koje joj dolazi od niže; ali niža bi bila ništavna kad se ne bi hvatala u koštac s najvišim znanstvenim zahtjevima i očitovala se posredstvom njih. Uzmimo samo dva primjera bogatstva i nužnosti prijevoda, što sadrže jednako mnogo prilika za otvaranje kao opasnosti zatvaranja ili zastoja. Prvi je složenost sredstava s pomoću kojih se intenziteti prevode u ekstenzivne kvantitete ili, općenitije, s pomoću kojih se mnogostrukosti udaljenosti prevode u sustave veličina što ih mjere i brazdaju (uloga logaritmovu u tome pogledu). Drugi glavni je tananost i složenost sredstava s pomoću kojih rimanski djelici glatkog prostora primaju euklidsko sprezanje⁵⁸⁰ (uloga paralelizma vektora u infinitezimalnom brazdanju). Ne treba brkati spajanje svojstveno rimanskim komadićima prostora (“akumulaciju”) i to euklidsko sprezanje Riemannovog prostora (“paralelizam”). A ipak, oni su povezani i potiču jedan drugoga. Ništa nikad nije jednom zauvijek utvrđeno: ni način na koji se glatki prostor dopušta brazdati, ni način na koji izbrazdani prostor nanovo pruža glatki, s njegovim možebitno veoma različitim vrijednostima, dosezima i znakovima. Možda bi trebalo ustvrditi kako se svako napredovanje događa u izbrazdanom prostoru i s pomoću njega, ali svako postajanje događa se u glatkom prostoru.

Je li moguće pružiti vrlo općenitu matematičku definiciju glatkih prostora? Čini se da “fraktali” Benoita Mandelbrota idu u tom smjeru. Riječ je o skupovima čiji je broj dimenzija frakcijski, a ne potpun, ili je potpun ali uz neprekidnu varijaciju smjera. Kao primjer bi se mogao uzeti segment čija se središnja trećina zamjenjuje kutom jednakostraničnog trokuta, a potom se operacija ponavlja na svakom od četiriju segmenata itd., u beskonačnost, sukladno homotetičkoj relaciji. Takav bi segment konstituirao beskonačnu liniju ili krivulju s dimenzijom višom od 1 ali nižom od površine (= 2). Slični rezultati mogu se dobiti prorupljivanjem, režući “otvore” na osnovi kruga umjesto dodavanja “glava” na osnovi trokuta.

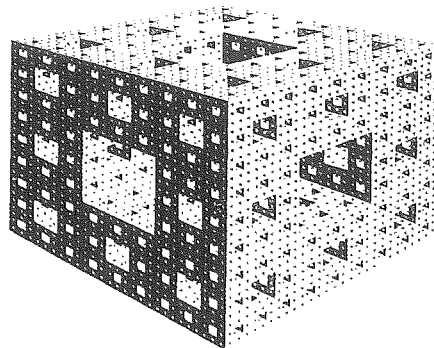
⁵⁸⁰ O tome navlastito euklidskom sprezanju (vrlo drukčijem od procesa akumulacije), usp. Lautman, *op. cit.*, str. 45-48.

Von Kochova krivulja: više od linije, manje od površine. Druga trećina segment AE (1) odstranjena je i zamijenjena trokutom BCD (2). U (3) ta se operacija zasebno ponavlja na svakom od segmenata AB, BC, CD i DE. To proizvodi kutnu liniju čiji su svi segmenti jednaki. Na svakom segmentu ponavlja se treći put (2) ono što je učinjeno u (2) i (3) i tako redom, u beskonačnost. Konačni rezultat je "krivulja" načinjena od beskonačnog broja kutnih točaka koja onemogućuje povlačenje tangente do bilo koje od njenih točaka. Duljina te krivulje je beskonačna, a njena je dimenzija viša od jedan: ona predstavlja prostor 1, 261 859 dimenzija (tačno $\log 4/\log 3$).

S obzirom na "fraktale" B. Mandelbrota

Isto tako, kocka koja se buši prema načelu homotetije postaje manje od obujma i više od površine (to je matematička prezentacija afiniteta između slobodnog i izbušenog prostora). I u drugim oblicima, braunovsko kretanje, vrtloženje i nebeski svod jesu takovrsni "fraktali".⁵⁸¹ Možda bi nam oni mogli pružiti nov način definiranja *nejasnih skupova*. No, prije svega, oni glatkom prostoru daju opću determinaciju koja uzima u obzir njegove razlike od izbrazdanog prostora i odnose s njime: 1) izbrazdanim ili metrič-

Sierpinskijeva spužva: više od površine, manje od obujma. Zakon pražnjenja ove kocke je intuitivan, i može se proniknuti letimičnim pogledom: svaka četvrtasta rupa okružena je osmerim rupama dimenzije trećine svoje veličine. Tih je osam rupa i samo okruženo osmerim rupama dimenzije trećine njihove veličine. I tako redom, u beskonačnost. Crtač nije mogao prikazati beskonačnost sve manjih rupa iznad četvrtog stupnja, ali posve je očito da je kocka u konačnici beskonačno šuplja: njen sveukupni obujam približava se ničiti, dok njena sveukupna bočna površina pražnjenjâ raste u beskonačnost. Dimenzija tog "prostora" je 2, 7268. On je dakle "obuhvaćen" između površine (dimenzije 2) i obujma (dimenzije 3). "Sierpinskijev tepih" je jedna od stranica te kocke, jer pražnjenja su četvrtine, a dimenzija "površine" je 1,2618. (Iz *Studies in Geometry* Leonarda Blumenthala i Karla Mayera, Freeman and Company, 1970.).

kim zvat ćemo svaki skup koji ima potpuni broj dimenzija i u kojem je moguće odrediti postojeane smjerove; 2) nemetrički glatki prostor konstituiran se konstruiranjem linije frakcijske dimenzije više od 1, površine frakcijske dimenzije više od 2; 3) frakcijski broj dimenzija je indeks navlastito direkionalnog prostora (s neprekidnom varijacijom smjera, bez tangente); 4) glatki se prostor stoga definira time što nema dodatnu dimenziju uz ono što njime prolazi ili se upisuje u njega: u tome smislu on je plosnata mnogostrukost, na primjer linija koja kao takva ispunjava ravan; 5) sâm prostor i ono što ga zaprema teže se poistovjetiti, imati istu moć, u anegzaktnoj ali strogoj formi brojećeg ili nepotpunog broja (zapremati bez računanja); 6) taj glatki, amorfni prostor konstituiran se akumuliranjem okolinâ, pri čemu svaka akumulacija određuje *područje nerazlučivosti* vlastito "postajanje" (više od linije i manje od površine, manje od obujma i više od površine).

Fizikalni model. - Ti različiti modeli potvrđuju određenu ideju brazdanja: dva niza paralela koje se vertikalno ukrštavaju i od kojih jedne, okomite, imaju više ulogu fiksnih ili postojećih elemenata, dok druge, vodoravne, imaju više ulogu varijabli. Vrlo grubo rečeno, to je slučaj osnove i potke, harmonije i melodije, geografske duljine i širine. Što je ukrštavanje pravilnije, to je brazdanje gušće, to prostor više teži postati homogen: zbog toga nam se homogenost od samog početka učinila ne karakteristikom glatkog prostora, nego, upravo suprotno, krajnjom posljedicom brazdanja ili formom-granicom sa svih strana i u svim smjerovima izbrazdanog prostora. A homogeno i glatko prividno komuniciraju samo utoliko ukoliko je dosežući svoj ideal savršene homogenosti izbrazdano uvijek spremno nanovo pružiti glatko, sukladno kretanju koje se superponira onome homogenog ali ostaje posve različito od njega. U svakom modelu, učinilo nam se doista da glatko pripada temeljnoj heterogenosti: pust ili *patchwork* umjesto tkanine, ritmičke vrijednosti umjesto harmonije-melodije, rimanovski umjesto euklidskog prostora – neprekidna varijacija koja probija okvir svake razdiobe konstanti i varijabli, oslobađanje linije koja ne prolazi između dviju točaka, razvijanje ravni koja ne operira usporednim i okomitim linijama.

Ta sveza homogenog i izbrazdanog može se izraziti u kategorijama elementarne, imaginarne fizike: 1) Počinjete tako što brazdate prostor usporednim *gravitacijskim* vertikalama; 2) Rezultanta tih usporednica ili sila primjenjuje se na točku tijela što zaprema prostor, *središte gravitacije*; 3) Položaj te točke ne mijenja se s promjenom smjera usporednih sila, kad one postanu *okomite* prema svojem prvom smjeru; 4) Otkrivete da je gravitacija pojedinačan slučaj sveopće *privlačnosti* što slijedi pravce ili biuni-vočne relacije između tijela; 5) Definirate opći pojam rada u odnosu prema

⁵⁸¹ Benoît Mandelbrot, *Les objets fractals*, Flammarion, Pariz, 1995.

sili-pomaku u određenom smjeru; 6) Tako dobivate fizikalnu osnovu za sve savršeniji izbrazdan prostor, ne samo vertikalno i horizontalno nego i u svim točkama podređenim smjerovima.

Nije se čak ni potrebno pozivati na tu njutnovsku pseudofiziku. Grci su već prešli s prostora koji se brazdao vertikalno, odozgo nadolje, na centrirani prostor sa simetričnim i u svim smjerovima reverzibilnim relacijama, to jest, na prostor brazdan u svim smjerovima tako da konstituira homogenost. I neupitno je da su se u tome ogledala dva modela državnog aparata, vertikalni aparat carstva i izotopni aparat polisa.⁵⁸² Geometrija se nalazi na raskrižju fizikalnog problema i državnog pitanja.

Očito je da tako konstituirano brazdanje ima granice: ne samo kad u igru uđe beskonačno (malo ili veliko) nego i kad se razmatra više od dva tijela ("problem trećeg tijela"). Pokušajmo najjednostavnijim koracima vidjeti kako prostor izmiče granicama svoga brazdanja. Na jednom polu, izmiče mu *deklinacijom*, odnosno najmanjim otklonom, beskonačno malenim otklonom između gravitacijske vertikale kružnog luka kojem je ta vertikala tangenta. Na drugom polu, izmiče mu *spiralom ili vrtlogom*, odnosno figurom u kojoj se sve točke prostora istovremeno zauzimaju pod zakonima frekvencije ili akumulacije, distribucije, što se suprotstavljaju takozvanoj "laminarnoj" razdiobi koja odgovara brazdanju usporednica. Od najmanjeg otklona do vrtloga posljedična veza je dobra i nužna: između njih se prostire upravo glatki prostor čiji je element deklinacija, a napučen je spiralom. Glatki je prostor konstituiran minimalnim kutom koji se udaljava od vertikale i vrtlogom koji izlazi iz okvira brazdanja. Snaga knjige Michela Serresa počiva u tome što se u njoj objelodanjuje ta veza između *klinamena* kao generativnog diferencijalnog elementa i formacije vrtloga i turbulencija kao ono što zaprema generirani glatki prostor. Antički atom, od Demokrita do Lukrecija, zapravo se nikad nije mogao odijeliti od hidraulike ili poopćene teorije oticanja i tokova. Antički je atom posve neshvatljiv ako se ne uvidi kako mu je vlastito da teče i da se nadima. Upravo se na razini te teorije pojavljuje strogi suodnos između arhimedske geometrije, vrlo drukčije od homogenog i izbrazdanog Euklidovog prostora, i demokritske fizike, vrlo drukčije od čvrste ili laminarne materije.⁵⁸³ Ista

⁵⁸² O tim dvama aspektima, usp. Jean-Pierre Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs*, sv. 1, Maspero, Pariz, 1971-1974, str. 174-175.

⁵⁸³ Michel Serres, *La naissance de la physique*, op. cit.: "Fizika se daleko više oslanja na vektorski nego na metrički prostor" (str. 79). O problemu hidraulike, vidi str. 104-107.

podudarnost zahtijeva da taj skup više uopće ne bude povezan s državnim aparatom, već s ratnom mašinom: fizika čoporâ, turbulencija, "katastrofa" i epidemija, u korist geometrije rata, njegova umijeća i njegovih mašina. Serres obznanjuje ono što smatra najdubljim Lukrecijevim ciljem: prijeći s Marsa na Veneru, staviti ratnu mašinu u službu mira.⁵⁸⁴ Ali ta se operacija ne izvodi s pomoću državnog aparata, već, naprotiv, izražava konačnu preobrazbu ratne mašine i zbiva se u glatkom prostoru.

Već smo susreli razliku između "slobodnog djelovanja" u glatkom prostoru i "rada" u izbrazdanom prostoru. U 19. stoljeću dolazi do dvostrukog oblikovanja: onog fizikalno-znanstvenog koncepta Rada (težina-visina, snaga-pomak) i onog društvenoekonomskog koncepta radne snage ili apstraktnog rada (homogeni apstraktni kvantitet primjenjiv na svaki rad, koji se može umnažati i razdjeljivati). Postojala je duboka veza između fizike i sociologije: društvo je pružalo ekonomsku mjeru rada, a fizika njegovu "mehaničku valutu". Plaćeveni sustav kao koralt je imao mehaniku snaga. Fizika nikad nije bila socijalnija, jer se u oba slučaja radilo o tome da se odredi postojana srednja vrijednost snage podizanja i vuče koju je na najuniformniji način izražavao čovjek-standard. Nametnuti model-Rad svakoj djelatnosti, prevesti svaki čin u moguću ili virtualni rad, disciplinirati slobodno djelovanje ili ga (što dolazi na isto) otproviti u "dokolicu", koja postoji samo u odnosu prema radu. Shvaćamo stoga zašto je model-Rad tvorio ključni dio državnog aparata u svojem dvostrukom fizikalnom i društvenom aspektu. Čovjek-standard isprva je bio čovjek *javnih radova*.⁵⁸⁵ Problemi apstraktnog rada, umnažanja njegovih učinaka i podjele njegovih operacija nije se isprva postavio u kontekstu proizvodnje pribadača, već na gradilištima i u organizaciji vojski (ne samo discipline ljudi nego i industrijske proizvodnje oružja). Ništa normalnije od toga: ratna mašina nije sama po sebi podrazumijevala tu normalizaciju. No, državni je aparat u 18. i 19. stoljeću raspolagao tim novim načinom privlašćivanja ratne mašine: podvrgnuti je prije svega modelu-Radu gradilišta i tvornice, na kojem se radilo drugdje ali sporije. Stoga je ratna mašina možda bila prva izbrazdana, prva je očitovala apstraktno vrijeme rada što se umnaža u svojim učincima i razdjeljuje u svojim operacijama. Upravo je u njoj slobodno

⁵⁸⁴ *Ibid.*, str. 35, 135 i *pass.*

⁵⁸⁵ Anne Querrien jasno je pokazala važnost Škole mostova i cesta u tome oblikovanju koncepta rada. Na primjer Navier, inženjer i profesor mehanike, piše 1819: "Trebalo uspostaviti mehaničku valutu kojom ćemo moći procijeniti količinu rada uoštećenog u svaku vrstu proizvodnje".

djelovanje u glatkom prostoru moralo biti savladano. Fizikalno-društveni model Rada pripada državnom aparatu, kao njegovo otkriće, iz dva razloga. S jedne strane zbog toga što se rad pojavljuje tek s uspostavom *viška*: ne postoji rad koji nije opskrba (*stockage*), te, strogo uzevši, rad počinje tek s takozvanim *ekstraradom*. S druge strane zbog toga što rad efektira popćenu operaciju brazdanja prostora-vremena, subjekciju slobodnog djelovanja, poništenje glatkih prostora čije je podrijetlo i sredstvo djelovanja ključna inicijativa države, naime njeno osvajanje ratne mašine.

Protudokaz: ondje gdje ne postoji državni aparat ni ekstrarad ne postoji ni model-Rad. Postoji samo neprekidna varijacija slobodnog djelovanja, što prelazi s riječi na djelovanje, s određenog djelovanja na neko drugo, s djelovanja na pjesmu, s pjesme na riječ, s riječi na inicijativu, u neobičnu kromatizmu, s intenzivnim i rijetkim vršnim momentima i momentima napora koje izvanjski promatrač može samo "prevesti" u kategorije rada. Istina je ono što se oduvijek govorilo o Crncima: "Oni ne rade, oni ne znaju što je to rad." Istina je da ih se prisililo da rade, više nego bilo koga drugog, osnovi apstraktne kvantitete. Istina je čini se i to da Indijanci uopće nisu razumjeli što je to organizacija rada, bilo koje vrste, čak i ropska, te nisu bili sposobni za nju: Amerikanci su navodno uvezli tolike Crnce samo zato što nisu mogli uporabiti Indijance, koji su radije umirali. Određeni vrsni etnolozi postavili su ključno pitanje. Oni su okrenuli problem naglavce: takozvana primitivna društva nisu društva oskudice ili opstanka zbog nedostatka rada, već su, naprotiv, društva slobodnog djelovanja i glatkog prostora koja uopće nemaju potrebu za činiteljem-radom, kao što nemaju potrebu za kapitalom.⁵⁸⁶ To nisu društva lijenosti, premda se njihova različitost od rada može izraziti u obliku stanovita "prava na lijenost". Ta društva nisu nužno lišena zakonâ, premda se njihova različitost od zakona može izraziti u obličju stanovite "anarhije". Ona su prije zakon nomosa, koji upravlja neprekidnom varijacijom djelatnosti s vlastitom strogošću i okrutnošću (osloboditi se neprenosivog: staraca ili djece...).

⁵⁸⁶ To je opće mjesto u izvješćima misionara: ništa ne odgovara kategoriji rada, čak ni u transhumantnoj poljoprivredi gdje su, međutim, djelatnosti krčenja mukotrpne. Marshall Sahlins ne ograničava se na to da ukaže na kratkoću vremena rada koji je nužan za održavanje i reprodukciju, već ističe kvalitativne činitelje: neprekidnu varijaciju koja upravlja djelatnošću, pokretnost ili slobodu kretanja koja uključuje stvaranje kapitala i mjeri se prema "prenosivosti predmeta", "La première société d'abondance", *Temps modernes*, listopad 1968, str. 654-656, 662-663, 672-673.

No, ako rad konstituira prostor-vrijeme izbrazdan sukladno državnom aparatu, ne vrijedi li to prije svega za arhaične ili drevne forme? Jer u njima je ekstrarad izoliran, distingviran u obliku poreza ili tlake. Dakle upravo se u njima koncept rada pojavljuje u svojoj čistoti: na primjer u velikim javnim projektima carstava, poljoprivrednim, gradskim i hidrauličkim radovima u kojima se vodama nameće "laminarni" tok s pomoću slojeva koji se smatraju usporednima (brazdanje). Nasurot tomu, u kapitalističkom režimu izgleda da se ekstrarad sve manje može razlikovati od rada "naprosto", te da ga posvema prožima. Moderni javni radovi nemaju isti status kao veliki imperijalni radovi. Kako bi se moglo razlikovati između vremena nužnog za reprodukciju i "iznuđenog" vremena, s obzirom na to da ih se više ne odjeljuje u vremenu? Ta primjedba nipošto ne protuslovi marksističkoj teoriji viška vrijednosti, jer Marx pokazuje upravo kako taj višak vrijednosti *prestaje biti odrediti* u kapitalističkom režimu. To je čak njegov glavni doprinos. To mu je omogućilo naslutiti kako sama mašina postaje proizvoditeljicom viška vrijednosti, te kako cirkulacija kapitala dovodi u pitanje razliku između promjenljivog i postojanog kapitala. Ostaje istina da u tim novim uvjetima svaki rad uključuje ekstrarad; ali ekstraradu više nije potreban rad da bi se ostvario. Ekstrarad i kapitalistička organizacija u cjelini sve se manje ostvaruju brazdanjem prostora-vremena koji odgovara fizikalno-društvenom konceptu rada. Prije se čini kao da je ljudsko otuđenje u sâmom ekstraradu zamijenilo poopćeno "mašinsko podjarmljivanje", koje pruža višak vrijednosti neovisno o bilo kakvom radu (djeca, umirovljenici, nezaposleni, televizijska publika itd.). Ne samo da korisnik kao takav teži postati zaposlenikom, već kapitalizam ne operira toliko na količini rada koliko na složenom kvalitativnom procesu koji uvodi u igru moduse prijenosa, gradske modele, medije, industriju dokolice, načine zamjećivanja i osjećanja, sve semiotike. Kao da je, po svršetku brazdanja koje je kapitalizam doveo do neviđene točke savršenstva, cirkulirajući kapital nanovo proizveo, nužno rekonstruirao neku vrstu glatkog prostora u kojem se sudbina ljudi iznova odigrava. Naravno, brazdanje opstoji u najpotpunijim i najstrožim oblicima (nije samo vertikalno, već djeluje u svim smjerovima), no odnosi se ponajprije na državni pol kapitalizma, to jest na ulogu modernih državnih aparata u organizaciji kapitala. S druge strane, na komplementarnoj i dominantnoj razini *integriranoga (ili točnije, integrirajućega) globalnog kapitalizma* nastaje nov glatki prostor u kojem kapital postiže "apsolutnu" brzinu, temeljenu na mašinskim sastavnicama, a ne više na ljudskoj sastavnici rada. Multinacionalne kompanije proizvode vrstu deteritorijaliziranoga glatkog prostora u kojem točke zapremanja kao

i polovi razmjene postaju vrlo neovisnima o klasičnim putovima brazdanja. Novost su uvijek nove forme obrtanja. Sadašnje ubrzane forme cirkulacije kapitala čine sve relativnijima razlike između promljenjivog i postojanog kapitala, pa čak i između fiksnog i cirkulirajućeg kapitala; bitna je, naprotiv, razlika između *izbrazdanog* i *glatkog kapitala* te način na koji prvi dovodi do nastanka drugog s pomoću kompleksa koji nadmašuju teritorije i države, a čak i različite tipove država.

Estetski model: nomadska umjetnost. - Nekoliko je pojmova, praktičnih i teorijskih, prikladno da definira nomadsku umjetnost i njene produžetke (barbarske, gotičke i novovjekovne). To je prvo "pogled izbliza" za razliku od pogleda izdaleka; drugo, to je "taktilni" ili, bolje, "haptički prostor", za razliku od optičkog. "Haptičko" je bolja riječ od "taktilnog" jer ne stavlja u opreku dva osjetilna organa, već daje pretpostaviti da i oko može imati tu funkciju koja nije optička. Alois Riegl tom je paru *pogled izbliza-haptički prostor* dao, na veličanstvenim stranicama, *temeljni* estetski status. No, zasad moramo ostaviti postrani kriterije koje predlaže Riegl (nakon njega Worringer, a u današnje vrijeme Henri Maldiney) te sâmi preuzeti stanovit rizik slobodno se služeći tim pojmovima.⁵⁸⁷ Glatko nam se čini, u isti mah, vrhunskim predmetom pogleda izbliza i elementom haptičkog prostora (koji može biti vizualan ili auditivan kao i taktilan). Nasuprot tomu, Izbrazdano je povezano s udaljenijim pogledom i više optičkim prostorom – iako oko nije jedini organ koji ima tu sposobnost. I opet, kao i uvijek, sve treba ispravljati koeficijentom transformacije sukladno kojem su prelasci između izbrazdanog i glatkog ujedno nužni i neizvjesni, i stoga to više remetiteljski. To je zakon slike koju treba naslikati izbliza, čak i ako je se gleda iz relativno velike udaljenosti. Moguće je uzmaknuti pred stvari, ali samo loš slikar uzmiče pred slikom na kojoj radi. To vrijedi čak i za "stvar": Cézanne je govorio o nužnosti da se *više ne vidi* polje žita, da mu se bude suviše blizu, da se izgubi, bez orijentira, u glatkom prostoru. Potom može nastupiti brazdanje: crtež, stratumi, zemlja, "tvrdoglava geometrija", "mjera svijeta", "geološki slojevi", "sve pada okomito"... Izbrazdano, pak, može

⁵⁸⁷ Ključni tekstovi jesu: Alois Riegl, *Die Spätrömische Kunstindustrie*, Staatdruckerei, Beč, 1927; Wilhelm Worringer, *Duh apstrakcije: Apstrakcija i uživanje*, prev. Jasenka Mirenić-Bačić, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1999; Henri Maldiney, *Regard, parole, espace, L'age d'homme*, Lausanne, 1973, osobito "L'art et le pouvoir du fond" te Maldineyevu primjedbu o Cézanneu.

iščeznuti u "katastrofi" u korist novog glatkog prostora ili nekog drugog izbrazdanog prostora.

Na slici se radi izbliza, čak i ako je se vidi izdaleka. Isto tako, tvrdi se da skladatelj ne čuje: on čuje izbliza, dok slušalac čuje izdaleka. Čak i pisac piše s kratkim pamćenjem, dok se za čitaoca pretpostavlja da ima dugo pamćenje. Prvi aspekt glatkog, haptičkog prostora, prostora pogleda izbliza jest neprekidna varijacija njegovih usmjerenja, njegovih referentnih točaka i spajanja: on napreduje od mjesta do mjesta. Primjeri su pustinja, stepa, led ili more, mjesni prostor čiste konekcije. Suprotno onome što se ponekad tvrdi, u tome se prostoru ne vidi s udaljenosti, niti se on vidi s udaljenosti. Nikad nismo "sučelice", kao što nikad nismo "unutra" (već smo "na"...). Usmjerenja nemaju konstantu, već se mijenjaju prema privremenoj vegetaciji, okupaciji, precipitaciji. Referentne točke nemaju vizualni model koji bi ih učinio međusobno zamjenjivima i objedinio u inercijskoj klasi koja bi se mogla pripisati nepokretnom vanjskom promatraču. Naprotiv, oni su povezani s mnoštvom promatrača koji se mogu opisati kao "monade", ali koji su zapravo nomadi što među sobom imaju taktilne odnose. Spajanja ne pretpostavljaju nikakav okolni prostor u koji bi mnogostrukost bila uronjena i koji bi udaljenosti činio invarijantnima. Umjesto toga, ona se konstituiraju sukladno uređenim razlikama koje podjelu jedne te iste udaljenosti uvode u unutaraju varijaciju.⁵⁸⁸ Ta pitanja usmjerenja, lociranja i spajanja uvode u igru najslavniji primjeri nomadske umjetnosti: izvijene životinje izgubile su zemlju pod nogama, tlo neprestano mijenja smjer, kao u zračnoj akrobaciji, šape pokazuju u suprotnom smjeru od glave, stražnji dio tijela je izokrenut. "Monadološka" se gledišta mogu spojiti samo u nomadskom prostoru. Cjelina i dijelovi daju oku koje ih promatra funkciju koja više nije optička, nego je haptička. To je animalnost koja se može vidjeti samo ako je se dotakne u duhu, i samo ako duh postane prstom, pa makar i posredstvom oka. (To je, na znatno grublji način, uloga kaleidoskopa: dati oku digitalnu funkciju). Nasuprot tomu, izbrazdani prostor definira se zahtjevima pogleda izdaleka: postojanost usmjerenja, nepromjenljivost udaljenosti razmjenom inercijskih referentnih točki, spajanje

⁵⁸⁸ Sve te primjedbe već se odnose na Riemannov prostor, u njegovu ključnom odnosu prema "monadama" (nasuprot unitarnom Subjektu euklidskog prostora): usp. Gilles Chatelet, "Sur une petite phrase de Riemann", *Analytiques*, br. 3, svibanj 1979. No, ako se "monade" više ne promatraju kao zatvorene u sebi, i smatra se da imaju izravne odnose od mjesta do mjesta, čisto monadološko gledište pokazuje se nedostatnim te mora ustupiti mjesto "nomadologiji" (idealnost izbrazdanog i realizam glatkog prostora).

uranjanjem u okolnu sredinu, konstituiranje središnje perspektive. Teže je procijeniti stvaralačke potencijalnosti toga izbrazdanog prostora te vidjeti kako on može u isti mah izaći iz glatkog i iznova pokrenuti cjelinu. Opreka između izbrazdanog i glatkog nije samo ona između globalnog i lokalnog. Jer, u jednom slučaju globalno je još relativno, dok je u drugome lokalno već apsolutno. Ondje gdje je pogled blizu prostor nije vizualan, ili, točnije, sâm oko ima haptičku a ne optičku funkciju: nikakva linija ne odjeljuje zemlju od neba, što imaju istu supstanciju. Ne postoji obzor, ni pozadina, ni perspektiva, ni granica, ni obris ili oblik, ni središte. Ne postoji srednja udaljenost ili je svaka udaljenost srednja. Takav je eskimski prostor.⁵⁸⁹ No, na posve drukčiji način i u posve drukčijem kontekstu, arapska arhitektura ocrtava prostor koji započinje vrlo blizu i dolje, smještajući lagano i zračno dolje a čvrsto i teško gore, uslijed izvrtanja zakonâ gravitacije kojim *pomanjkanje smjera* i negacija obujma postaju konstruktivnim silama. Nomadski apsolut postoji kao mjesno integriranje što ide od jednog do drugog dijela i konstituira glatki prostor u beskonačnoj sukcesiji spajanja i promjena smjera. To je apsolut koji je jedno sa sâmim postajanjem ili s procesom. To je apsolut prolaska, koji se u nomadskoj umjetnosti poistovjećuje sa svojim očitovanjem. Apsolut je ovdje mjesan, upravo stoga što mjesto nije omeđeno. Razmotrimo li nasuprot tomu optički i izbrazdani prostor pogleda s udaljenosti, primjećujemo da i relativna globalnost koja odlikuje taj prostor zahtijeva apsolut, ali na posve drukčiji način. Apsolut je sada obzor ili pozadina, to jest ono Obuhvatno, bez čega ne bi bilo ni globalnog ni obuhvaćenog (*englobé*). Na toj se pozadini ističe relativni obris ili forma. Sâm se apsolut može pojaviti u Obuhvaćenom, ali samo na povlaštenom mjestu, jasno omeđenom kao središte i koje stoga ima funkciju odbiti izvan granica sve što ugrožava globalnu integraciju. Ovdje jasno vidimo kako glatki prostor nadživljava, ali samo da bi iz njega nastao izbrazdani. Pustinja, nebo ili more, Ocean, Bezgranično isprva ima ulogu onoga Obuhvaćajućeg i teži postati obzorom: zemlju tako okružuje, globalizira, "utemeljuje" taj element, koji je održava u nepokretnoj ravnoteži i omogućuje Formu. A utoliko ukoliko se obuhvatno i sâm pojavljuje u središtu zemlje, ono preuzima i drugu ulogu, naime onu odbacivanja u

⁵⁸⁹ Usp. opis ledenih prostora i iglua u Edmund Carpenter, *Eskimo, op. cit.*: "Tu ne postoji srednja udaljenost ni perspektiva ili obris, i oko zastaje samo na tisućama pera snijega što se puše (...) Zemlja bez kraja ili ruba (...), živi labirint koji oživljuje kretanja gomile, ali gdje ne postoje nikakvi ravni statični zidovi koji bi zaustavili uho ili oko: oko može kliziti ovamo ili prolaziti onamo, po volji."

mrsku dubinu, u prebivalište mrtvih, svega onoga što je još možda preostalo od glatkog ili neizmjeranog.⁵⁹⁰ Brazdanje zemlje uključuje kao svoj uvjet tu dvostruku obradu glatkog – s jedne strane njegovo dovođenje do apsolutnog stanja obuhvatnog obzora ili svođenje na njega, s druge strane njegov izgon iz relativnog obuhvaćenog. Velike imperijalne religije dakle imaju potrebu za glatkim prostorom (na primjer pustinjom), ali samo radi toga da mu dadnu zakon u svemu oprečan *nomosu* i koji konvertira apsolut.

Možda upravo to za nas objašnjava dvoznačnost lijepih Rueglovih, Worringerovih i Maldineyjevih analiza. Oni pristupaju haptičkom prostoru u imperijalnim uvjetima egipatske umjetnosti. Oni ga definiraju prisutnošću pozadine-obzora, svođenjem prostora na ravan (vertikala i horizontala, visina i širina) te pravocrtnim obrisom koji zatvara individualnost i odvraća je od promjene. Takva je forma-piramida na pozadini nepomične pustinje, koja na svim svojim stranama nosi ravnu površinu. Oni pokazuju kako se, nasuprot tomu, u grčkoj umjetnosti (zatim u bizantskoj i sve do renesanse) taj prostor razlikuje od optičkoga koji donosi pozadinu zajedno s formom, koji dovodi do ispreplitanja ravni, osvaja dubinu, obrađuje voluminoznu ili kubičnu protežnost, organizira perspektivu, poigrava se reljefima i sjenama, svjetlošću i bojom. No, na taj način, i od samoga početka, oni susreću haptičko u točki mutacije, u uvjetima u kojima ono već služi za brazdanje prostora. Optičko će usavršiti to brazdanje, učinit će ga zbijenijim, ili, točnije, savršenim na drukčiji način, zbijenijim na drukčiji način (nije riječ o istoj "umjetničkoj volji"). Ipak, sve se zbiva u prostoru brazdanja koji se kreće od carstava do gradova ili razvijenih carstava. Nije slučajno da Riegl teži odstraniti činitelje svojstvene nomadskoj ili čak barbarskoj umjetnosti ni da, u trenutku kad uvodi ideju gotičke umjetnosti u najširem smislu, Worringer povezuje tu ideju s germanskim i keltskim migracijama Sjevera s jedne strane i carstvima Istoka s druge. Između tog dvojeg, međutim, postojali su nomadi, koji se ne daju reducirati na carstva s kojima su se sukobljavali ni na seobe koje su pokrenuli. Upravo su Goti bili stepski nomadi, sa Sarmatima i Hunima ključni vektor komunikacije između Istoka i Sjevera, ali i nesvodivi činitelj jedne ili druge od tih dviju

⁵⁹⁰ Ta dva aspekta – Obuhvatno i Središte – nalazimo u analizi Jean-Pierrea Vernanta prostora kod Anaksimandra (*Mythe et pensée chez les Grecs*, Maspero, Pariz, 1971-74, sv. I, 3. dio). Iz drugog motrišta, čitava povijest pustinje sadržana je u toj mogućnosti pustinje da postane ono obuhvatno, ali i da bude odbijena, odbačena od središta, kao u obrnutu kretanja. U fenomenologiji religije kao što je ona Van der Leeuwova, sâm se *nomos* jasno pojavljuje kao obuhvatno-granica ili temelj, ali i kao ono odbačeno, isključeno, u centrifugalnom kretanju.

dimenzija.⁵⁹¹ S jedne strane, Egipat je već imao Hikse, Mala Azija Hitite, Ki- na Turkomongole; s druge strane, Hebreji su imali Habire, Germani, Kelti i Rimljani Gote, Arapi Beduine. Postoji nomadska specifičnost koja se pre- nagljeno svodi na svoje posljedice, tako što ih se uklapa u carstva ili među selioce, poistovjećuje jedne s drugima, poriče im se njihova vlastita “umjet- nička volja”. I opet se odbija priznati da bi posrednik između Istoka i Sjeve- ra mogao imati apsolutnu specifičnost, odbija se priznati da je posrednik, interval, imao tu supstancijalnu ulogu. Uostalom, on je nije imao kao “vo- lja”, već samo kao postajanje, izumijevajući jedno “postajanje-umjetnikom”.

Pozivamo li se na tu prvobitnu dvojnost glatkog i izbrazdanog, to je stoga što želimo ustvrditi kako su razlike između “haptičkog” i “optičkog”, “pogleda izbliza” i “pogleda izdaleka” i same podređene tom razlikovanju. Nećemo, dakle, definirati haptičko nepomičnom pozadinom, ravni i obris- om, jer to je već mješovito stanje u kojem haptičko služi za brazdanje i svojim se glatkim sastavnicama služi samo da ih konvertira u drugi pro- stor. Haptička funkcija i pogled izbliza pretpostavljaju glatkost, koja nema ni pozadinu, ni ravan ni obris, već samo direkcionalne promjene i spajanja mjesnih dijelova. Obrnuto, razvijena optička funkcija ne zadovoljava se ti- me da dovede brazdanje do nove točke savršenosti, dajući mu imaginarnu univerzalnu vrijednost i doseg. Ona je sposobna i da nanovo pruži glatko, oslobađajući svjetlost i modulirajući boju, ponovo uspostavljajući neku vr- stu zračnog haptičkog prostora koji konstituira neograničeno mjesto ukr- štavanja ravni.⁵⁹² Ukratko, glatko i izbrazdano moraju se prvo definirati u sebi, prije nego što će se iz njih izvesti relativne razlike između haptičkog i optičkog, bliskog i dalekog.

Ovdje ulazi u igru treći par: “apstraktna” i “konkretna” linija (uz “hap- tičko-optičko” i “blizu-daleko”). Worringer je dao temeljnu važnost toj ideji apstraktne linije, smatrajući je samim početkom umjetnosti ili prvim izra- zom umjetničke volje. Umjetnost, apstraktna mašina. Nedvojbeno, vjero- jatno smo skloni istaknuti iste prigovore kao prije: Worringeru se čini da

⁵⁹¹ Neovisno o svim možebitnim interakcijama, postoji specifičnost “stepske um- jetnosti”, specifičnost koja je prešla Germanima u seobi: René Grousset to je ja- sno istaknuo, usprkos svojoj suzdržanosti prema nomadskoj kulturi: *L'empire des steppes*, Payot, Pariz, 1965, str. 42-62. Istaknuo je nesvedivost skitske umjetnosti na asirsku, sarmatske umjetnosti na perzijsku, hunske umjetnosti na kinesku. Sve dotle te je ustvrdio kako je stepska umjetnost imala veći utjecaj nego što ga je pre- trpjela (usp. osobito pitanje ordoške umjetnosti u odnosu prema Kini).

⁵⁹² O pitanju svjetlosti i boje, osobito u bizantskoj umjetnosti, usp. Henri Maldiney, *op. cit.*, str. 203 i pass., 139 i pass.

se apstraktna linija prvo pojavljuje u imperijalnoj egipatskoj, geometrijskoj ili kristalnoj, što je moguće više pravocrtnoj formi, i tek potom u osobitu preobražaju, konstituirajući “gotičku ili sjevernjačku liniju” u vrlo širokom smislu.⁵⁹³ Za nas je, naprotiv, apstraktna linija ponajprije “gotička”, ili, bolje, nomadska, a ne pravocrtna. Zbog toga ne shvaćamo na isti način estetsku motivaciju apstraktne linije, ni njenu istovjetnost s početkom umjetnosti. Dok egipatska pravocrtna (ili “pravilno” zaokružena) linija nalazi nega- tivnu motivaciju u zebnji od onoga što prolazi, teče i varira te uspostavlja konzistentnost i vječitost onoga što opstoji u-sebi (*l'En-soi*), nomadska je linija apstraktna u posve drukčijem smislu, upravo stoga što ima mnogo- struko usmjerenje i prolazi između točaka, figura i obrisa: njena pozitivna motivacija nalazi se u glatkom prostoru koji ocrta, a ne u brazdanju koje bi provela kako bi otklonila zebnju i podredila se glatkom. Apstraktna li- nija je afekt glatkih prostora, a ne osjećaj zebnje koji poziva na brazdanje. S druge strane, istina je da umjetnost započinje tek apstraktnom linijom. No, razlog toga nije što bi pravocrtnost bio prvobitan način raskidanja s neestetičkim oponašanjem prirode o kojem tobože još ovisе pretpovije- sno, divlje i djetinje, kojima nedostaje “umjetnička volja”. Naprotiv, postoji li pretpovijesna umjetnost u punom smislu, to je stoga što ona rukuje ap- straktnom, premda još ne i pravocrtnom linijom: “Primitivna umjetnost započinje apstraktnim i čak prefigurativnim (...) Umjetnost je apstraktna od samoga početka, i u tom početku i nije mogla biti drukčija.”⁵⁹⁴ Ustvari, linija je utoliko apstraktnija ukoliko ne postoji pismo, bilo da još ne postoji, bilo da postoji samo vani ili postrani. Kad pismo preuzme na sebe apstrak- cij, kao u carstvima, već degradirana linija nužno teži postati konkretnom

⁵⁹³ Riegl je već dao naslutiti korelaciju “haptičko-blizu-apstraktno”. Ali onaj tko je razvio tu temu apstraktne linije je Worringer. Iako je bitno zamišlja u egipatskoj formi, on opisuje i njenu drugu formu, gdje apstraktno poprima intenzivan život i ekspresionističku vrijednost, svejednako ostajući anorganskim: usp. *Duh ap- strakcije*, pogl. V, osobito “Gotička umjetnost”.

⁵⁹⁴ Leroi-Gourhan, *La geste et la parole*, sv. I, str. 263 i pass.; sv. II, str. 219 i pass. (“Ritmicka obilježja prethode eksplicitnim figurama.”) Worringerova je pozicija vrlo dvoznačna: budući da smatra kako je pretpovijesna umjetnost isprva bila fu- gurativna, on je isključuje iz Umjetnosti, na istoj osnovi kao što isključuje “črkč- karije djeteta”: v. Wilhelm Worringer, *Apstrakcija i uživljavanje*, prev. Jasenka Mirenčić-Bačić, u *Duh apstrakcije*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1999, str. 57. Kasnije iznosi pretpostavku da su stanovnici špilja možda bili “posljednji rezultat” niza koji je započeo apstraktnim (str. 124). No, ne bi li ta pretpostavka primorala Worringera da preinači svoju koncepciju apstraktnog i prestane ga poi- stovjećivati s egipatskim geometrijskim?

i čak figurativnom. Djeca zaboravljaju crtati. No, kad ne postoji nikakvo pismo ili kad narodi nemaju potrebe za vlastitim pismom jer mogu preuzeti pismo susjednih carstva (kao u slučaju nomada), tada linija mora biti apstraktna, nužno posjeduje svu moć apstrakcije koja nigdje ne nalazi drugi izlaz. Zbog toga smatramo da različite velike vrste imperijalne linije – egipatska pravocrtna linija, organska asirska (ili grčka) linija, suprafenomenalna, obuhvatna kineska linija – već konvertiraju apstraktnu liniju, izvlače je iz njenog glatkog prostora i daju joj konkretne vrijednosti. Ipak, moglo bi se ustvrditi kako su te imperijalne linije istodobne s apstraktnom; potonja je i dalje “na početku”, kao pol koji uvijek pretpostavljaju sve linije sposobne konstituirati drugi pol. Apstraktna linija je na početku zbog svoje povijesne apstrakcije kao i zbog svoje prehistorijske datacije. Stoga se ona pojavljuje u izvornosti i nesvodivosti nomadske umjetnosti, čak i kad ona sadrži interakcije, utjecaje, sučeljenja, reciprocitete s imperijalnim linijama sjedilačke umjetnosti.

Apstraktno nije izravno oprečno figurativnom: figurativno nikad kao takvo ne pripada niti jednoj “umjetničkoj volji”. Zbog toga nije moguće u umjetnosti suprotstaviti figurativnu liniju i liniju koja to ne bi bila. Figurativno oponašanje, reprezentacija, jesu posljedica, rezultat koji proizlazi iz određenih odlika linije kad ona poprimi određen oblik. Stoga je potrebno prvo definirati te odlike. Uzmimo sustav u kojem su transverzale podređene dijagonalama, dijagonale horizontalama i vertikalama, horizontale i vertikalne točkama (bile one i virtualne). Takav pravocrtan ili unilinearan sustav (neovisno o broju linija) izražava formalne uvjete u kojima je prostor izbrazdan i u kojima linija konstituira obris. Takva je linija reprezentativna po sebi, formalno, čak i ako ništa ne reprezentira. Suprotno tomu, linija koja ništa ne omeđuje, koja više ne opisuje nikakav obris, koja više ne ide od jedne do druge točke već prolazi između točaka, koja neprestano deklinira horizontalu i vertikalnu, neprestano se udaljava od dijagonale tako što stalno mijenja smjer – ta mutirajuća linija bez vanjskosti i unutrašnjosti, bez oblika i pozadine, bez početka i kraja, živa poput neprekidne varijacije, jest uistinu apstraktna linija te opisuje gladak prostor. Ona nije bezizražajna. Ali istina jest da ne konstituira nikakvu postojanu i simetričnu formu izraza što se temelji na rezonanciji točaka, na sprezanju linija. Ipak, ona posjeduje materijalne značajke izraza koje se pomiču s njome, i čiji se učinak umnaža s mjesta na mjesto. U tome smislu Worringer tvrdi da gotička linija (za nas, nomadska linija obdarena apstrakcijom) ima moć izraza a ne formu, ima ponavljanje kao moć (*puissance*), a ne simetriju kao formu. Doista, pravocrtni sustavi ograničavaju ponavljanje upravo simetri-

jom, sprečavajući beskonačno napredovanje, i održavaju organsku dominaciju središnje točke i zrakastih linija, kao u reflektiranim ili zvjezdastim linijama. No, osloboditi moć ponavljanja kao mašinske sile koja umnaža svoj učinak i slijedi beskonačno kretanje svojstveno je slobodnom djelovanju koje operira s pomoću pomaka (*décalage*), decentriranja, ili barem perifernim kretanjem: pomaknuti politeizam simetrijske antitetičnosti.⁵⁹⁵ Nećemo dakle brkati značajke izraza, koje opisuju glatki prostor i spajaju se za materiju-tok, i brazde koje konvertiraju prostor i pretvaraju ga u formu izraza što parcelizira i organizira materiju.

Najizvršnije Worringerove stranice jesu one na kojima on uspostavlja opreku između apstraktnog i organskog. Organsko ne označava nešto reprezentirano, već ponajprije formu reprezentacije, pa čak i osjećaj koji sjedinjuje reprezentaciju s određenim subjektom (*Einführung*). “Unutar umjetničkog djela odvijaju [] formalna zbivanja koja odgovaraju čovjekovim prirodnim organskim tendencijama.”⁵⁹⁶ No, pravocrtno i geometrijsko ne mogu u tome smislu biti oprečni organskome. Grčka organska linija, koja si podređuje obujam ili prostornost, nadovezuje se na egipatsku geometrijsku liniju, koja ih je reducirala na ravan. Sa svojom simetrijom, obrisom, vanjštinom i unutrašnjošću, organsko se još odnosi na pravocrtnu koordinatu izbrazdanog prostora. Organsko se tijelo produljuje ravnim linijama koje ga vezuju za udaljeno. Odatle prvenstvo čovjeka ili lica: jer on je sama

⁵⁹⁵ Worringer dovodi u opreku moć ponavljanja, koja je mehanička, umnažajuća, bez utvrđenog usmjerenja, i moć simetrije, koja je organska, aditivna, usmjerena i centrirana. Tu opreku smatra temeljnom razlikom između gotičke i grčke ili klasične ornamentacije: u *L'art gothique*, str. 83-87 (“La mélodie infinie de la ligne nordique”. U lijepoj knjizi *Esthétiques d'Orient et d'Occident* (E. Leroux, Pariz, 1938), Laure Morgenstern razvija osobit primjer, razlikujući “simetrijsku antitetičnost” perzijske sasanidske umjetnosti i “pomaknutu antitetičnost” (“*l'antithétisme décalé*”) umjetnosti protoiranskih nomada (Sarmata). Mnogo je komentatora, međutim, istaknulo simetrične i centrirane motive u nomadskoj ili barbarskoj umjetnosti. Ali Worringer je unaprijed odgovorio: “Umjesto pravilne i geometrijske zvijezde u svim odnosima, umjesto rozete ili drugih figura u mirovanju nalazimo kotač koji se okreće, turbinu ili kotač zvan Sunce; svi ti modeli izražavaju silovito kretanje; smjer kretanja nije zrakast nego periferan.” Povijest tehnologije potvrđuje važnost turbine u nomadskom životu. U drugom, bioestetičkom kontekstu, Gabriel Tarde je suprotstavio ponavljanje kao neodređenu mogućnost (*puissance*) i simetriju kao ograničenje. Sa simetrijom, život je od sebe učinio organizam tako što je poprimio zvjezdast, reflektiran, uvijen oblik (zrakari i mekušci). Pritom je doduše oslobodio drugi tip ponavljanja, u izvanjskoj reprodukciji: usp. *L'opposition universelle*, Alcan, Pariz, 1897.

⁵⁹⁶ Worringer, *Apstrakcija i uživanje*, str. 38. (Prev.)

ta forma izraza, istovremeno vrhunski organizam i odnos svakog organizma prema metričkom prostoru općenito. Nasuprot tomu, apstraktno počinje tek s onime što Worringer predstavlja kao "gotički" preobražaj. To je ta nomadska linija koju opisuje kao mehaničku, ali i pripadnu slobodnom i vrtložnom djelovanju. Ona je neorganska, ali ipak živa, i utoliko življa ukoliko je neorganska. Ona se razlikuje i od geometrijskog i od organskog. *Ona uzdiže do zôra* "mehaničke" odnose. Glave (čak i čovječja, koja više nije lice) odmataju se i umataju u trake u neprekidnu proces, usta se spiralno uvijaju. Kosa, odjeća... Ta mahnita – trakasta, spiralna, cik-cak, vijugava – linija varijacije oslobađa životnu snagu koju je čovjek rektificirao, koju su organizmi zgradili, a koju materija sada izražava kao crtu, tok ili polet što je prožima. Sve je živo, ali ne stoga što je organsko i organizirano, već, naprotiv, stoga što je organizam odvratanje od života. Riječju, to je intenzivan, germinalan, neorganski život, moćni život bez organa, Tijelo koje je utoliko življe ukoliko je lišeno organa, sve ono što prolazi između organizama ("Čim se uklone prirodne zapreke organskom djelovanju, više nema granica"). Mnogo autora pokušava uspostaviti neku vrstu dvojnosti u nomadskoj umjetnosti između ornamentalne apstraktne linije i životinjskih motiva; ili, suptilnije, između brzine s kojom linija integrira i odnosi izražajne značajke i sporosti ili krutosti na taj način prosijecane životinjske materije. Između linije bijega bez početka i kraja i gotovo nepokretnog okretanja oko svoje osi. Ali svi se na kraju slažu da je riječ o istom htijenju, istom postojanju.⁵⁹⁷ Ali to nije stoga što apstraktno daje povoda, slučajno ili združivanjem, za nastanak organskih motiva. Upravo stoga što se doživljava kao neorganska ili supraorganska, čista se animalnost može tako dobro spajati s apstrakcijom, pa čak i spajati sporost ili glomaznost materije s ekstremnom brzinom linije koja je postala posve duhovnom. Ta je sporost dio istoga svijeta kao ekstremna brzina: odnosi brzine i sporosti između elemenata, koji u svakom pogledu nadmašuju kretanje organske forme i determinaciju organa. Linija izmiče geometriji svojom mobilnošću bijega i, u isto vrijeme, život se oslobađa organskoga svojim mjesnim i permutirajućim vrtloženjem. Glatki prostor ocrtava upravo ta Apstrakciji vlastita životna sila. Apstraktna linija je afekt glatkog prostora, kao što je organsko reprezentiranje bio osjećaj što je upravljao izbrazdanim prostorom. Razlike haptičko-optičko, blisko-

⁵⁹⁷ O svemu tome usp. vrlo poučnu knjigu Georges Charrièrea, *L'art barbare*, Ed. du Cercle d'art, Pariz, 1971, koja sadrži velik broj reprodukcija. René Grousset nedvojbeno je najizrazitije istaknuo "sporost" kao dramatski pol nomadske umjetnosti: *L'empire des steppes*, str. 45.

udaljeno moraju se podrediti razlici između apstraktne i organske linije, te pronaći svoje počelo u općoj sučeljenosti prostorâ. Apstraktna se linija ne može definirati kao geometrijska i pravocrtna. Odatle pitanje: što se treba zvati *apstraktnim* u modernoj umjetnosti? Linija promjenljiva smjera, koja ne ocrtava nikakav obris i ne omeđuje nikakvu formu...⁵⁹⁸

Ne umnažati modele. Znamo naime da ima i mnogo drugih modela: ludički model, u kojem se igre stravnjuju prema tipu prostora kojem pripadaju i u kojem se teorija igara ne ravna prema istim načelima; ili noološki model, koji se ne tiče sadržajâ mišljenja (ideologije) nego forme, načina ili modusa, funkcije mišljenja, sukladno mentalnom prostoru koji ono ocrtava, sa stanovišta opće teorije mišljenja, mišljenja mišljenja. I tako dalje. Osim toga, trebalo bi uzeti u obzir i druge prostore: izbušeni prostor, način na koji on drukčije komunicira s glatkim i izbrazdanim. No, u operacijama brazdanja i izgladivanja nas zanimaju prolasci i kombinacije: kako se prostor neprestano brazda pod pritiskom sila koje se u njemu izražavaju; ali i kako on razvija i druge sile uslijed brazdanja te izbacuje iz sebe nove glatke prostore. Čak i najizbrazdaniji grad izbacuje iz sebe glatke prostore: nastanjivati grad kao nomad ili troglodit. Ponekad, kretanja, brzine i sporosti dostaju da bi se obnovio gladak prostor. Naravno, glatki prostori nisu sami po sebi oslobađajući. Ali u njima se borba mijenja, premiješta, u njima život rekonstituirao svoje uloge, suočava se s novim preprekama, iznalazi nove ritmove, mijenja protivnike. Nikad ne povjerovati da je glatki prostor dovoljan da nas spasi.

⁵⁹⁸ U predgovoru francuskom izdanju *Duha apstrakcije (Abstraction et Einfühlung)*, Ed. de Klincksieck, Pariz, 1978), Dora Vallier s pravom ističe međusobnu neovisnost Worringera i Kandinskog te različitost problema koje jedan i drugi postavljaju. A ipak ukazuje na možebitnu konvergenciju ili rezonanciju između njih. U određenom pogledu svaka je umjetnost apstraktna, i figurativno samo proizlazi iz određenih tipova apstrakcije. No, u drugom pogledu, budući da postoje te vrlo različite linije: geometrijsko-egipatska, organsko-grčka, vitalno-gotička itd., radi se o tome da se odredi koja od njih ostaje apstraktna ili ostvaruje apstrakciju kao takvu. Sporno je da to može biti geometrijska linija, koja još ocrtava neku figuru, makar ona bila apstraktna i ne-reprezentacijska. Apstraktna linija je prije ona koju Michael Fried definira na temelju određenih Pollockovih djela: višesmjerna, bez unutarnosti i izvanjskosti, bez forme i pozadine, koja ništa ne omeđuje i ne opisuje obris, koja prolazi između mrlja i točaka ispunjavajući gladak prostor, komešajući haptičku i blisku vizualnu materiju što "istovremeno privlači pogled promatrača i ne dopušta mu nigdje počinuti" (*Three American Painters*, Cambridge, Mass.: Fogg Art Museum, Cambridge, Mass, 1965, str. 14. Kod sámoga Kandinskog, apstrakcija se ne ostvaruje toliko geometrijskim strukturama koliko linijama hoda ili prolaska koje podsjećaju na mongolske nomadske motive.

Računalni Einstein

S

Stratumi, stratifikacija.

Stratumi su fenomeni zgušnjavanja na Tijelu zemlje, u isti mah molekularni i molarni: akumulacije, koagulacije, sedimentacije, pregibanja. To su Remenovi, Klješta ili Artikulacije. Sažeto i tradicionalno, razlikujemo tri velika stratum: fizičko-kemijski, organski i antropomorfni (“aloplastički”⁵⁹⁹). Svaki stratum, ili artikulacija, sastoji se od kodiranih sredina i formiranih supstancija. *Forme i supstancije, kodovi i sredine* nisu stvarno različiti. To su apstraktne sastavnice svake artikulacije.

Stratum objelodanjuje vrlo različite forme i supstancije, raznovrsne kodove i sredine. Stoga ima različite Tipove formalne organizacije i različite Moduse supstancijalnog razvoja, što ga dijele u *parastratume* i *epistratume*: na primjer, podjele organskog stratuma. Epistratumi i parastratumi što nadalje dijele stratum mogu se i sami smatrati stratumima (zbog čega njihov popis nikad nije iscrpan). Svaki stratum ipak ima jedinstvo kompozicije, usprkos raznolikostima organizacije i razvoja. Jedinstvo se kompozicije tiče formalnih značajki koje su zajedničke svim formama ili kodovima pojedinog stratuma te supstancijalnih elemenata, materijala zajedničkih svim njegovim supstancijama ili sredinama.

Stratume odlikuje velika pokretljivost. Stratum je uvijek kadar poslužiti kao *substratum* drugom stratumu ili se sudariti s njime, neovisno o razvojnom poretku. Ponajprije, između dva stratuma ili dvije podjele stratuma postoje *međustratumski* fenomeni: transkodiranja i prolasci kroz sredine, miješanja. Ritmovi ovise o tim međustratumskim kretanjima, koja su i činovi stratifikacije. Stratifikacija je poput stvaranja svijeta iz kaosa, neprekidno, obnavljano stvaranje. Stratumi su Sud Božji. Klasični umjetnik je poput Boga: on tvori svijet tako što organizira forme i supstancije, kodove i sredine, i ritmove. Artikulacija, konstitutivna na stratum, uvijek je dvostruka artikulacija (dvostruka klješta). Ona naime artikulira *određen sadržaj* i *određen izraz*. Forma i supstancija nisu stvarno različite, ali sadržaj i izraz jesu. Stoga stratumi odgovaraju Hjelmslevojoj mreži: artikulacija sadržaja i artikulacija izraza, gdje i sadržaj i izraz imaju vlastitu formu i sup-

⁵⁹⁹ “Aloplastički” je termin moderne psihijatrije koji označava prilagodbu subjekta okolini promjenom okoline (a ne prilagođavanjem sebe okolini, što označava termin “autoplastički”). (Prev.)

stanciju. Između njih, između sadržaja i izraza ne postoji ni podudaranje, ni uzročnopsljedični odnos, ni odnos ismeđu označenog i označitelja: postoji stvarna razlika, recipročno pretpostavljanje, i samo izomorfnost. No, sadržaj i izraz ne razlikuju se na isti način na svakom stratumu: tri velika tradicionalna stratuma nemaju istu razdiobu sadržaja i izraza (postoji, na primjer, "linearizacija" izraza na organskom stratumu i "nadlinearnost" na antropomorfnom stratumu). Zbog toga molarno i molekularno ulaze, ovisno o stratumu u pitanju, u vrlo različite kombinacije.

- 3 Koje nas kretanje, koji potisak izvodi izvan stratuma (*metastratuma*)?
- 4 Naravno, nema razloga smatrati da fizikalni i kemijski stratumi iscrpljuju materiju: postoji neformirana, submolekularna Materija. Isto tako, organski stratumi ne iscrpljuju život: organizam je, naprotiv, ono što život sebi suprotstavlja kako bi se ograničio, i postoji život koji je utoliko intenzivniji, utoliko moćniji, ukoliko je anorganski. Isto tako, postoje neljudska Postajanja čovjeka koja sa svih strana probijaju antropomorfne stratume. No, kako doseći tu "ravan", ili, bolje, kako konstruirati tu ravan te povući "liniju" koja nas k njoj vodi? Jer izvan stratuma ili bez stratuma nemamo više ni formi ni supstancija, ni organizacije ni razvoja, ni sadržaja ni izraza. Dezartikulirani smo, više kao da nas ne podupiru ni ritmovi. Kako bi neformirana materija, anorganski život, neljudsko postajanje mogli biti išta drugo doli puki kaos? Svi pokušaji destratifikacije (na primjer proboj izvan organizma, uranjanje u postajanje).
- 6 isprva moraju slijediti konkretna pravila krajnjeg opreza: svaka odviše nagla destratifikacija može postati samoubilačka ili kancerозна, to jest, ili se otvoriti kaosu, praznini i destrukciji, ili nas zatvoriti u stratume koji se još više ukrućuju i gube čak i stupnjeve raznolikosti, diferencijacije i pokretljivosti.

S

Sklopovi.

- 11 Sklopovi se razlikuju od stratuma. Oni nastaju u stratumima, ali operiraju u područjima dekodiranja sredinâ: iz sredina isprva izlučuju *teritorij*. Svaki je sklop ponajprije teritorijalan. Prvo konkretno pravilo sklopova jest otkriti koju teritorijalnost oni obavijaju, jer oni uvijek obavijaju neku teritorijalnost: u njihovim kantama za otpatke i na njihovim klupama, Beckettovi likovi grade teritorij. Ot-

kriti nečije teritorijalne sklopove, bio pak netko čovjek ili životinja: njegovo ili njeno "kod kuće". Teritorij je sačinjen od svakovrsnih dekodiranih fragmenata, preuzetih od sredina, ali koje sada stječu vrijednost "vlasništva": čak i ritmovi poprimaju novo značenje (ritorneli). Teritorij tvori sklop. Teritorij je nešto više i od organizma i sredine i od njihova odnosa. Zbog toga sklop nadilazi puko "ponašanje" (odakle važnost relativne razlike između životinja teritorija i životinja sredine).

- 4 Iako teritorijalni, sklopovi ipak pripadaju stratumima. U najmanju im ruku pripadaju jednim od svojih aspekata. Upravo pod tim aspektom u svakom sklopu razlikujemo sadržaj i izraz. U svakom sklopu treba pronaći sadržaj i izraz, procijeniti njihovu stvarnu razliku, njihovo recipročno pretpostavljanje, njihova umetanja komad po komad. No, razlog zbog kojeg sklop od samog početka nije sveđiv na stratume jest to što izraz u njemu postaje *semiotički sustav*, režim znakova, a sadržaj *pragmatički sustav*, djelovanja i trpnje. To je dvostruka artikulacija lice-ruka, gesta-riječ, to recipročno pretpostavljanje među njima. I prva podjela svakog sklopa: on je istovremeno i neodjeljivo s jedne strane mašinski sklop, i sklop iskazivanja s druge. U svakom slučaju treba pronaći i jedan i drugi: što činimo i što kazujemo? A između toga dvoga, između sadržaja i izraza uspostavlja se nov odnos, kojeg još nije bilo u stratumima: iskazi ili izrazi izražavaju *netjelesne preobrazbe* koje se kao takve (vlastitosti) "atribuiraju" tijelima ili sadržajima. U stratumima, izrazi nisu tvorili znakove, ni sadržaji *pragmata*, tako da se autonomno područje netjelesnih preobrazbi koje izražavaju prvi i koji se pripisuju drugima nije pojavljivalo. Naravno, režimi znakova razvijaju se samo u aloplastičkim ili antropomorfnim stratumima (uključujući teritorijalizirane životinje). No, oni prožimaju i druge stratume, i probijaju okvire svakog od njih. Utoliko ukoliko ostaju podvrgnutima razlici između sadržaja i izraza, sklopovi još pripadaju stratumima; a režimi znakova, pragmatički sustavi, mogu se smatrati stratumima u širokom smislu koji smo spomenuli. No, budući da razlika između sadržaja i izraza poprima novu figuru, već se nalazimo, u strogom smislu govoreći, u drugom elementu od onoga stratuma. No, sklop se dijeli i prema jednoj drugoj osi. Njegova teritorijalnost (uključujući sadržaj i izraz) samo je prvi aspekt, dok drugi aspekt tvore *linije deteritorijalizacije* koje prolaze kroz njega i odnose ga sa sobom. Te su linije krajnje raznolike: jedne otvaraju teritorijal-

ni sklop prema drugim sklopovima i uzrokuju njegov prelazak u te druge sklopove (na primjer teritorijalni ritornel životinje postaje ritornel udvaranja ili ritornel grupe). Druge operiraju izravno na teritorijalnosti sklopa i otvaraju ga prema ekscentričnoj, pradavnoj ili nadolazećoj zemlji (na primjer interakcija između teritorija i zemlje u *liedu* ili, općenitije, kod romantičkih umjetnika). Druge pak otvaraju te sklopove prema apstraktnim i kozmičkim mašinama koje oni efektuiraju. A kao što teritorijalnost sklopa ima podrijetlo u određenom dekodiranju sredina, ona se jednako nužno produljuje u tim linijama deteritorijalizacije. Teritorij je jednako neodjeljiv od deteritorijalizacije kao kod od dekodiranja. Upravo slijedeći te linije sklop više ne predstavlja izraze odijeljene od sadržaja, već samo neformirane materije, destratificirane sile i funkcije. Konkretna pravila sklopa stoga operiraju prema tim dvjema osima: s jedne strane, koja je teritorijalnost sklopa, koji je režim znakova i pragmatički sustav? S druge strane, koji su vršci deteritorijalizacije, i koje apstraktne mašine oni efektuiraju? Sklop je tetravalentan: 1) sadržaj i izraz; 2) teritorijalnost i deteritorijalizacija. Zbog toga četiri aspekta u povlaštenom primjeru Kafkinih sklopova.

R

Rizom

10 Nisu samo stratum, nego su i sklopovi kompleksi linija. Moguće je utvrditi prvo stanje linije ili prvi prostor: linija je podređena točki, dijagonala horizontali i vertikalni; linija tvori obris, bilo figurativan ili nefigurativan; prostor koji ocrtava je prostor brazdanja; izbrojiva mnogostrukost koju konstituira ostaje podvrgnuta Jednom u uvijek višoj ili suplementarnoj dimenziji. Linije tog tipa su molarne, 9 te oblikuju arborescentan, binaran, cirkularan, segmentiran sustav. 11 Druga vrsta je vrlo drugačija, molekularna i "rizomskog" tipa. Dijagonala se oslobađa, slama ili vijuga. Linija više ne tvori obris, već prolazi između stvari, između točaka. Pripada glatkom prostoru. Ocrtava ravan koja nema više dimenzija od onoga što njome prolazi. Stoga mnogostrukost koju konstituira više nije podređena Jednom, nego poprima konzistenciju kao takva. To su masovne ili čoporske, a ne više klasne mnogostrukosti; anomalne i nomadske, a ne više normalne i legalne mnogostrukosti; mnogostrukosti postajanja ili preobražaja, a ne više mnogostrukosti izbrojivih elemenata 12 i uređenih relacija; nejasni, a ne više egzaktne skupovi itd. Gledano 14

iz motrišta *pathosa*, te mnogostrukosti izražava psihoza i ponajprije shizofrenija. Gledano iz motrišta pragmatike, njih rabi vračarstvo. Gledano iz motrišta teorije, status mnogostrukosti suodnosno je onome prostorâ i obrnuto: glatki prostori tipa pustinje, stepe ili mora nisu, naime, nenapučeni, već su napučeni mnogostrukostima druge vrste (matematika i glazba otišle su prilično daleko u razradi te teorije mnogostrukosti).

Nije međutim dovoljno zamijeniti opreku između Jednog i mnoštva razlikovanjem tipova mnogostrukosti. Jer razlikovanje između dvaju tipova ne sprečava njihovu međusobnu imanentnost, to da svaki od njih na stanoviti način "izbija" iz drugog. Ne radi se toliko o tome da postoje arborescentne mnogostrukosti i druge koje to nisu, koliko o tome da postoji arborifikacija mnogostrukosti. To se događa kad crne rupe koje su razdijeljene u rizomu počnu zajedno rezonirati ili kad stabljike sačine segmente što brazdaju prostor u svim smjerovima te ga učine usporedivim, djeljivim, homogenim (kao što smo vidjeli osobito u slučaju Lica). Isto se događa i kad se "masovna" kretanja, molekularni tokovi, spregnu na točkama akumulacije ili zastoja koje ih segmentiraju i rektificiraju. No, obrnuto i nesimetrično, rizomske stabljike ne prestaju izbijati iz stabla, mase i tokovi neprestano izmiču, izumijevaju spojeve koji skaču sa stabla na stablo i iskorjenjuju ih: čitavo izgladivanje prostora, koje reagira na izbrazdani prostor. Ta duboka kretanja svojstvena su čak, i ponajprije, teritorijima. Ili jezik: stabla jezika potresaju pupanja i rizomi. To se zbiva na takav način da rizomske linije zapravo osciliraju između arborescentnih linija koje ih segmentiraju i čak stratificiraju i linija bijega ili preki- 8 da koje ih odnose sa sobom. 9 Načinjeni smo dakle od tri linije, ali svaka vrsta linije ima svoje opasnosti. Ne samo segmentirane linije koje nas presijecaju i nameću nam brazde homogenog prostora, molekularne linije koje od početka transportiraju svoje crne mikrorupe, nego i same linije bijega koje su uvijek u opasnosti napustiti svoje stvaralačke potencijalnosti i pretvoriti se u liniju smrti, biti preobražene u liniju jednostavnog i čistog razaranja (fašizam).

C

Ravan konzistencije, Tijelo bez organa.

Ravan konzistencije ili kompozicije (planomena) suprotstavljena je 10 ravni organizaciji i razvoja. Organizacija se i razvoj tiču forme i sup-

stancije: razvoj forme i formacija supstancije ili subjekta u isti mah. No, ravan konzistencije ne poznaje supstanciju i formu: haecceiteti, koji se upisuju na tu ravan, jesu upravo modusi individuacije što ne djeluju ni posredstvom forme ni posredstvom subjekta. Ravan postoji apstraktno, ali stvarno, u odnosima brzine i sporosti između neformiranih elemenata te u kompozicijama odgovarajućih intenzitetskih afekata ("dužina" i "širina" ravni). U drugom pogledu, konzistencija konkretno objedinjuje heterogene i dispartne elemente kao takve:

11 ona osigurava konsolidaciju nejasnih skupova, to jest mnogostrukosti rizomskog tipa. Ustvari, operirajući na način konsolidiranja, konzistencija nužno djeluje u sredini, sredinom, te je suprotstavljena svakoj ravni počela ili svršnosti. Spinoza, Hölderlin, Kleist, Nietzsche su mjernici te ravni konzistencije. Nikad unifikacije, totalizacije, već konzistencije ili konsolidacije.

10 Na ravan konzistencije upisuju se: *haecceiteti*, događaji, netjelesne preobrazbe što se dohvaćaju u sebi samima, *nomadske esencije*, nejasne ali stroge, *kontinuumi intenziteta* ili neprekidne varijacije, što

4, 6 premašuju konstante i varijable, *postajanja*, lišena krajnje točke i

7, 9 lišena subjekta, ali koja uvlače jedno drugo u područja okoline ili neodlučivosti, *glatki prostori* što se komponiraju preko izbrazdanog prostora. Ustvrdjemo kako, svaki put, tijelo bez organa ili tijela bez

6 organa (platoi) ulaze u igru poradi individuacije s pomoću haecceiteta, proizvodnje intenziteta počinjući od nultog stupnja, poradi materije varijacije, medija postajanja ili preobrazbe, izgladivanja

10 i 14 stora. Moćni neorganski život koji izmiče stratumima, prolazi kroz sklopove i povlači apstraktnu liniju bez obrisa, liniju nomadske umjetnosti i putujuće metalurgije.

Konstituirala li ravan konzistencije tijela bez organa, ili tijela bez organa komponiraju ravan? Jesu li Tijelo bez organa i Ravan jedno te isto? U svakom slučaju, ono što komponira i komponirano imaju istu moć: linija nema dimenziju nadmoćniju točki, površina nema dimenziju nadmoćniju liniji, obujam nema dimenziju nadmoćniju površini,

10 i 14 već uvijek anegzaktan, frakcijski broj dimenzija ili broj što neprestano raste ili opada s dijelovima. Ravan sekcionira mnogostrukosti promjenjivih dimenzija. U pitanju je dakle modus spajanja različitih dijelova ravni: u kojoj mjeri tijela bez organa ulaze u kompoziciju jedna s drugima? I kako se produljuju kontinuumi intenziteta? Koji je poredak nizova preobrazbi? Koja su ta alogička povezivanja što uvijek nastaju u sredini, i s pomoću kojih se ravan komponira komad

po komad prema rastućem ili opadajućem frakcijskom redu? Ravan je poput niza vratâ. A konkretna pravila za konstrukciju na snazi su samo utoliko ukoliko vrše selekcijsku ulogu. Upravo ravan, odnosno modus spajanja, pruža način da se uklone prazna i kancerозна tijela što se nadmeću s tijelima bez organa, odbace homogene površine

6 koje prekrivaju glatki prostor, neutraliziraju linije smrti i razaranja što odvrćaju liniju bijega. Jedino što se zadržava i čuva, dakle stvara, jedino što konzistira jest *ono što povećava broj spojeva* na svakoj razini podjele ili kompozicije, dakle u opadajućem kao i u rastućem redu (ono što se ne može dijeliti a da ne promijeni prirodu, što ne može ući u kompoziciju a da ne promijeni kriterij uspoređivanja...).

D

Deteritorijalizacija.

Funkcija deteritorijalizacije: D je kretanje kojim "se" napušta teritorij. To je operacija linije bijega. No, postoje vrlo različiti slučajevi. D može biti zastrta kompenzacijskom reteritorijalizacijom, tako da linija bijega ostane zapriječenom: tada kažemo da je D *negativna*. Bilo što može poslužiti za reteritorijalizaciju, drugim riječima, "nadmjestiti" izgubljeni teritorij: moguće je reteritorijalizirati se na biću, predmetu, knjizi, aparatu ili sustavu... Na primjer, državni aparat se pogrešno naziva teritorijalnim: on zapravo provodi jednu D, ali koja odmah biva zastrta reteritorijalizacijama na vlasništvu, radu i novcu (vlasništvo nad zemljom, javno ili privatno, očito nije teritorijalno nego reteritorijalizirajuće). Među režimima znakova, *označiteljski režim* zacijelo doseže visoku razinu D, no budući da istovremeno ostvaruje čitav sustav reteritorijalizacija na označenom, i na sâmom označitelju, on blokira liniju bijega te dopušta opstati samo negativnoj D. Drugi je slučaj kad D postane pozitivna, to jest kad se potvrdi u reteritorijalizacijama što tada stječu samo sporednu ulogu, ali ostane relativnom jer je linija bijega koju povlači segmentirana, podijeljena u sukcesivne "proces", tone u crne rupe ili čak završava u poopćenoj crnoj rupi (katastrofa). U tom je slučaju riječ o *režimu subjektivnih znakova*, s njegovom pasionalnom i sa sviješću povezanom D, koja je pozitivna, ali samo u relativnom smislu. Odmah primjećujemo da se te dvije velike forme D ne nalaze u jednostavnu evolucijskom odnosu: druga može umaknuti prvoj, a može i voditi

9 u nju (osobito kad konvergentne segmentacije linija bijega dovedu do sveukupne reteritorijalizacije ili reteritorijalizacije što i povlašćuje

pojedini segment, zaustavljajući kretanje bijega). Postoje svakovrsne mješovite figure što poprimaju vrlo različite forme D.

Postoji li *apsolutna* D, i što to znači “apsolutno”? Da bi se odgovorilo na to pitanje prvo valja bolje shvatiti odnose između D, teritorija, reteritorijalizacije i zemlje. Ponajprije, sâm je teritorij neodjeljiv od vektorâ deteritorijalizacije koji djeluju unutar njega: bilo zbog toga što je teritorijalnost gipka i “marginalna”, to jest putujuća, bilo zbog toga što se teritorijalni sklop sâm otvara prema drugim tipovima sklopova koji ga odnose sa sobom. Nadalje, D je neodjeljiva od korelativnih reteritorijalizacija. D naime nikad nije jednostavna, već je uvijek mnogostruka i složena (*composée*): ne samo stoga što istovremeno sudjeluje u raznovrsnim formama nego i stoga što dovodi do konvergiranja odjelitih brzina i kretanja na temelju kojih se u određenom momentu neko “deteritorijalizirano” pripisuje nekom “deteritorijalizirajućem”. Reteritorijalizacija kao izvorna operacija ne izražava povratak teritoriju, već te diferencijalne odnose unutarnje sâmjoj D, tu mnogostrukost unutarnju liniji bijega (usp. “teoreme D”). Konačno, zemlja uopće nije oprečna D: to je očito već u misteriju “rodnog”, gdje se zemlja kao žarko, ekscentrično ili intenzivno žarište nalazi izvan teritorija i postoji samo u kretanju D. No, još i više, zemlja, ono glacijalno, jest vrhunska Deteritorijalizacija: zbog toga ona pripada Kozmosu, i očituje se kao materijal kojim čovjek zahvaća kozmičke sile. Moglo bi se reći da je, kao deteritorijalizirana, zemlja i sâm strogi korelat D. Stoga se D može nazvati stvarateljicom zemlje – nove zemlje, univerzuma, ne više samo reteritorijalizacije. To, dakle, znači “apsolutno”: apsolutno ne izražava ništa transcendentno ni nediferencirano. Ne izražava čak ni kvantitet koji bi nadilazio svaki dani (relativni) kvantitet. Izražava samo tip kretanja koji se kvalitativno razlikuje od relativnog kretanja. Kretanje je apsolutno kad, neovisno o svome kvantitetu i brzini, dovodi “neko” tijelo što se smatra mnogostrukim u vezu s glatkim prostorom koji zauzima na vrtložan način. Kretanje je relativno kad, neovisno o svome kvantitetu i brzini, dovodi tijelo koje se smatra *Jednim* u vezu s izbrazdanim prostorom u kojem se pomiče, i koji mjeri s pomoću pravaca, u najmanju ruku virtualnih. D je negativna ili relativna (a ipak već učinkovita) uvijek kad se uskladi s potonjim slučajem, i operira bilo posredstvom glavnih reteritorijalizacija što zaprečuju linije bijega, bilo sporednim reteritorijalizacijama koje ih segmentiraju i teže ih skratiti. D je apsolutna, sukladno prvome slučaju, uvijek kad stvara

novu zemlju, to jest uvijek kad spaja linije bijega, dovodi ih do moći životne linije ili ocrtava ravan konzistencije. Stvari postaju zamršene jer ta apsolutna D nužno uključuje relativnu D da bi se mogla provesti, upravo stoga što nije transcendentna. I obrnuto, relativna ili negativna D i sâmja ima potrebu za apsolutom da bi se provela: ona pretvara apsolutno u “obuhvatno”, totalizirajuće koje nadkodira zemlju te spreže linije bijega da bi ih zaustavila i uništila, umjesto da ih spaja kako bi stvarala (zbog toga smo doveli u opreku *sprezanje* i *spajanja*, iako smo te dvije riječi često koristili kao istoznačnice, govoreći iz vrlo općenite perspektive). Postoji, dakle, ograničavajući apsolut koji je već na djelu u navlastito negativnim i čak relativnim D. Ponajprije, upravo na toj prekretnici apsoluta linije bijega prestaju biti samo zapriječene ili segmentirane i pretvaraju se u liniju razaranja i smrti. Ovdje je riječ o ulozima onog negativnog i onog pozitivnog u apsolutu: opasana, obuhvaćena, nadkodirana zemlja, spregnuta kao objekt mrtvačke i samoubilačke organizacije koja je okružuje sa svih strana, *ili* konsolidirana zemlja, zemlja spojena s Kozmosom, stavljena u Kozmos sukladno linijama stvaranja koje je presijecaju kao mnoštvo postajanja (Nietzscheova izreka: Neka zemlja postane lakoćom...). Postoje dakle barem četiri forme D koje se sukobljavaju i kombiniraju, i koje treba razlikovati uz pomoć konkretnih pravila.

M

Apstraktne mašine (dijagram i filum)

Ne postoji apstraktna mašina, ili apstraktne mašine, u smislu platonskih, transcendentnih i univerzalnih, vječnih ideja. Apstraktne mašine djeluju u konkretnim sklopovima: one se definiraju četvrtim aspektom sklopova, to jest vršcima dekodiranja i deteritorijalizacije. One ocrtavaju te vrške, i tako otvaraju teritorijalni sklop prema nečemu drugom, prema drugom tipu sklopova, prema molekularnom, kozmičkom, te konstituiraju postajanja. One su dakle uvijek singularne i imanentne. Suprotno od onoga što se događa u stratumima, a i u sklopovima kad se razmatraju pod drugim aspektima, apstraktne mašine ne poznaju forme i supstancije. To ih čini apstraktnima, ali to je i strogi smisao koncepta mašine. Mašine nadmašuju svaku mehaniku. One su oprečne apstraktnom u uobičajenom smislu. Apstraktne su mašine sastavljene od *neformiranih materija* i *neformalnih funkcija*. Svaka apstraktna mašina je konsolidirani skup materija-funkcija (*filum* i *dijagram*). To je očito na tehnološkoj “ravni”, koja

se ne sastoji samo od formiranih supstancija – aluminijska, plastike, električne žice itd. – ni od organizacijskih formi – programa, prototipova itd. – nego od skupa neformiranih materija što očituju samo stupnjeve intenziteta (rezistencija, provodljivost, zagrijavanje, istezanje, brzina ili kašnjenje, indukcija, transdukcija...) i od dijagramskih funkcija koje očituju samo dijagramske ekvacije ili, općenitije, “tenzore”. Naravno, unutar dimenzija sklopa, apstraktna mašina ili apstraktne mašine efektuiraju se u formama i supstancijama, s promjenljivim stupnjevima slobode. No, apstraktna mašina mora komponirati sebe i ravan konzistencije u isto vrijeme. Apstraktne, singularne i stvaralačke, ovdje i sada, stvarne iako nekonkretne, ozbiljene iako neefektuirane, apstraktne su mašine s toga razloga datirane i imenovane (apstraktna mašina-Einstein, apstraktna mašina-Webern, ali jednako tako i Galilej, kao i Bach ili Beethoven itd.). Ne zbog toga što bi upućivale na efektuirajuće osobe i momente, naprotiv: imena i datumi upućuju na singularnosti mašina i ono što one efektuiraju. No, ako apstraktne mašine ne poznaju formu i supstanciju, što se događa s drugom determinacijom stratuma ili čak sklopova, naime sa sadržajem i izrazom? U određenom pogledu, moguće je reći da ta razlika također prestaje biti relevantnom za apstraktnu mašinu, i to upravo stoga što ona više nema forme i supstancije koje uvjetuju tu razliku. Ravan konzistencije je ravan neprekidne varijacije, svaka se apstraktna mašina može smatrati “platoon” varijacije koji varijable sadržaja i izraza unosi u kontinuitet. Sadržaj i izraz tako dosežu najviši stupanj relativnosti, postaju “funktivi jedne te iste funkcije” ili materijali jedne te iste materije. No, u drugom pogledu, moglo bi se reći da ta razlika i dalje postoji, pa čak i da se nanovo kreira, u stanju *značajki*: postoje značajke sadržaja (neformirane materije ili intenziteti) i značajke izraza (neformalne funkcije ili tenzori). Razlika je u cijelosti premještena ili čak nova, jer se sada odnosi na vrške deteritorijalizacije. Apsolutna deteritorijalizacija obuhvaća “deteritorijalizirajuće” i “deteritorijalizirano” što se u svakom pojedinom slučaju razdjeljuju – jedno za izraz, drugo za sadržaj – ili obrnuto, ali uvijek prenoseći relativnu razliku između sebe. I sadržaj i izraz stoga su nužno zahvaćeni neprekidnom varijacijom, ali ona im ipak dodjeljuje dvije disimetrične uloge kao elementima jednog te istog postajanja ili kao kvantume jednog te istog toka. Zbog toga je nemoguće definirati neprekidnu varijaciju koja ne zahvaća u isti mah sadržaj i izraz, čineći ih nerazlučivima, ali u isto vrijeme ostvaruje s

pomoću jednog ili s pomoću drugog, te determinira dva relativna i pokretna pola onoga što postaje nerazlučivo. Stoga treba definirati 1, 2 ujedno značajke ili intenzitete sadržaja i značajke ili tenzore izraza 4, 10 (*neodređeni član, vlastito ime, infinitiv i datum*) što se nadovezuju jedne na druge na ravni konzistencije. Neformirana materija, *filum*, nije naime mrtva, sirova, homogena materija, već materija-kretanje koja sadrži singularnosti ili haecceitete, kvalitete pa čak i operacije 12 (putujuće tehnološke linije), a neformalna funkcija, dijagram, nije neizražajni metajezik bez sintakse, već izražajnost-kretanje koje uvijek sadrži strani jezik unutar pojedinog jezika, nelingvističke kategorije 4 unutar jezičnog sustava (nomadske poetske linije). Pisanje se, dakle, odvija na razini stvarnog neformirane materije, dok ta materija istodobno prožima i napinje sveukupni neformalni jezik: postajanje-životinjom poput Kafkinih miševa, Hofmannsthalovih štakora, Moritzove teladi? Revolucionarna mašina koja je to apstraktnija što je stvarnija. Režim koji više ne operira ni označiteljem ni subjektivnim. To se odnosi na apstraktne imanentne i singularne mašine. Ali to ne znači da apstraktna mašina “kao takva” ne može poslužiti, u vrlo osobitim uvjetima, kao transcendentni model. Ovaj put konkretni su sklopovi povezani s apstraktnom idejom Mašine, te im se, ovisno o načinu na koji je efektuiraju, pridaju koeficijenti što uzimaju u obzir njihove potencijalnosti i njihovu kreativnost. Koeficijenti što “kvantificiraju” sklopove odnose se na promjenljive sklopovne sastavnice (teritorij, deteritorijalizacija, reteritorijalizacija, zemlja, Kozmos), raznovrsne isprepletene linije koje konstituiraju “kartu” nekog sklopa (molarne linije, molekularne linije, linije bijega), različite odnose svakog sklopa i ravni konzistencije (*filum* i dijagram). Na primjer, sastavnica “vlat trave” može mijenjati koeficijente ovisno o sklopovima životinjskih vrsta koje su međutim vrlo bliske. U pravilu, sklop je utoliko bliskiji apstraktnoj mašini ukoliko očituje 4 linije bez obrisa što prolaze između stvari, te ukoliko raspolaže većom moći preobrazbe (transformacija i transsupstancijacija) odgovarajući materiji-funkciji: usp. mašinu *Valova*. Razmatrali smo ponajviše dva velika antropomorfna ili aloplastička sklopa, *ratnu mašinu* i *državni aparat*. Posrijedi su dva sklopa koji nemaju samo različitu prirodu nego se mogu i različito kvantificirati u odnosu prema apstraktnoj mašini “kao takvoj”. Ne radi se o istom odnosu prema *filumu* i prema dijagramu, ni o istim linijama, ni o istim sastavnicama. Upravo ta analiza dvaju sklopova i njihovo

12 vih koeficijena pokazuje da *sama po sebi, ratna mašina nema rat*
 i 13 *kao objekt*, već nužno usvaja taj objekt kad se dopusti privlastiti od
 državnog aparata. U tome i ni u kome drugom momentu linija bi-
 jega i životna linija koju ona ostvaruje pretvaraju se u liniju smrti i
 razaranja. Ratna “mašina” je, dakle, mnogo bliža apstraktnoj mašini
 nego državnom aparatu, koji je lišava njene moći preobrazbe – oda-
 tle joj i ime. Pisanje i glazba mogu biti ratne mašine. Sklop je uto-
 liko bliži živoj apstraktnoj mašini ukoliko otvara i umnaža spojeve
 1, 4 te ocrtava ravan konzistencije svojim kvantifikatorima intenziteta i
 5, 9 konsolidacije. Ali se od nje udaljuje onoliko koliko stvaralačke spo-
 jeve zamjenjuje spregnućima što uzrokuju blokadu (*aksiomatika*),
 2 i 14 organizacijama što tvore stratum (*stratometri*), reteritorijalizacijama
 što oblikuju crne rupe (*segmentometri*), pretvorbama u linije smrti
 (*deleometri*). Tu se odvija cjelokupan odabir sklopova prema njih-
 ovoj sposobnosti da ocrtaju ravan konzistencije s rastućim spojevi-
 ma. Shizoanaliza nije samo kvalitativna analiza apstraktnih mašina
 u odnosu prema sklopovima nego i kvantitativna analiza sklopova
 u odnosu prema apstraktnoj mašini koja se smatra čistom.
 Postoji i posljednje motrište: topološka analiza. Postoje naime opći
 tipovi apstraktnih mašina. Apstraktna mašina ili apstraktne mašine
 ravni konzistencije ne iscrpljuju sveukupnost operacija koje konsti-
 tuiraju stratume i čak sklopove niti njome dominiraju. Stratumi se
 “hvataju” na samoj ravni konzistencije, na njoj oblikuju zgušnjavanja,
 koagulacije te pojaseve što se organiziraju i razvijaju u skladu s osima
 3 neke druge ravni (supstancija-forma, sadržaj-izraz). No, to znači da
 svaki stratum posjeduje jedinstvo konzistencije ili kompozicije koje
 se tiče prije svega supstancijalnih elemenata i formalnih značajki te
 svjedoči o navlastito statičkoj apstraktnoj mašini koja upravlja tom
 drugom ravni. A postoji i treći tip: na aloplastičkim stratumima ko-
 ji su osobito pogodni za sklopove uzdižu se apstraktne mašine što
 9 nadoknađuju deteritorijalizacije reteritorijalizacijama, a prije svega
 dekodiranja nadoknađuju nadkodiranjima ili njihovim ekvivalen-
 11 tima. Vidjeli smo osobito kako apstraktne mašine otvaraju sklop-
 ove i zatvaraju ih u isti mah. Mašina riječi-naredbe nadkodira jezik,
 4, 7 mašina likosti nadkodira tijelo i čak glavu, mašina podjarmljivanja
 i 8 nadkodira ili aksiomatizira zemlju: nipošto nije riječ o prividima,
 već o stvarnim mašinskim učincima. Stoga više ne možemo tvrditi
 da se sklopovi mogu mjeriti prema kvantitativnoj ljestvici, odnosno
 prema tome koliko se približavaju ili udaljavaju od apstraktne ma-

šine ravni konzistencije. Postoje tipovi apstraktnih mašina koji ne-
 prestano djeluju jedni na druge te kvalificiraju sklopove: *apstraktne*
mašine konzistencije, singularne i mutirajuće, ali i *apstraktne maši-*
 5 *ne stratifikacije*, što okružuju ravan konzistencije drugom ravni, te
 i 13 *nadkodirajuće ili aksiomatske apstraktne mašine* što ostvaruju tota-
 lizacije, homogenizacije, sprežanja koja vode zatvaranju. Svaka ap-
 straktna mašina povezana je s drugim apstraktnim mašinama: ne
 samo zbog toga što su one neodjeljivo političke, ekonomske, znan-
 stvene, umjetničke, ekološke, kozmičke – opažajne, afektivne, dje-
 latne, misleće, fizičke i semiotičke – nego i zbog toga što se njihovi
 različiti tipovi ukrštavaju u istoj mjeri koliko njihova upražnjavanja
 konvergiraju. Mehanosfera.

1. Sylvano Bussoti, *Pet klavirskih kompozicija za Davida Tudora*, s ljubaznim dopuštanjem G. Ricordija, Milano, © 1970. G. Ricordi E. C. SPA... / 9
2. Photo Boyer, *Tragovi vuka u snijegu*, zbirka Viollet... / 36
3. Photo Boyer, *Hlap*, zbirka Viollet... / 49
4. Fritz Lang, *Testament doktora Mabusea* (lutka doktora Mabusea izbušena mecima)... / 86
5. *Kovčeg saveza s ognjenim stupom i oblakom*, Musée des arts décoratifs, kol. Viollet... / 127
6. M. Griaule i G. Dieterlen, *Blijeda lisica*, Institut d'ethnologie, Musée de l'homme (prvi Yala iz Amminog jajeta)... / 169
7. Duccio, *Poziv apostola Petra i Andrije*, zbirka Bulloz, New York... *Etiopski magijski svici*, prema dokumentima Jacquesa Merciera... / 188
8. R. F. Outcault, *Buster Brown, le petit facteur*, Librairie Hachette... / 215
9. Fernand Léger, *Ljudi u gradu*, 1919. Solomon R. Guggenheim Museum, New York... / 231
10. *Vukodlak na etrušćanskoj amfori iz Cerveterija*, Musée de Louvre... / 259
11. Paul Klee, *Die Zwitschermaschine*, akvarel, olovka i tinta, 16 1/4 x 12", 1922., Museum of Modern Art, New York... / 348
12. *Crtež drvene kočije*, Muzej Hermitage, Petrograd... / 395
13. Chomel, *Dictionnaire economique*, 1732, natuknica "Perdrix"... / 481
14. *Crazy en bandes*, Vermont, 1865., u Jonathan Holstein, *Quilts*, Musée des arts décoratifs, Pariz, 1972... / 593
15. *Računalni Einstein*... / 570

- 1. UVOD: RIZOM** / 9
Korijen, korjenčić i rizom. - Problem knjiga. - Jedno i Mnogostruko. - Stablo i rizom. - Geografski smjerovi, Istok, Zapad, Amerika. - Zlodjela stabla. - Što je to plato?
- 2. 1914. - JEDAN ILI VIŠE VUKOVA?** / 36
Neuroza i psihoza. - Prema teoriji mnogostrukosti. - Čopori. - Nesvjesno i molekularno.
- 3. 10 000. PR. KR. - GEOLOGIJA MORALA** / 49
Stratumi. - Dvostruka artikulacija (segmentiranost). - Što tvori jedinstvo stratuma. - Sredine. - Raznovrsnost stratuma: forme i supstancije, epistratumi i parastratumi. - Sadržaj i izraz. - Raznovrsnost stratuma. - Molarno i molekularno. - Apstraktna mašina i sklop: usporedba njihovih stanja. - Metastratumi.
- 4. 20. STUDENI 1923. - POSTULATI LINGVISTIKE** / 86
Riječ-naredba. - Neupravni govor. - Naredbe, netjelesni činovi i preobrazbe. - Datumi. - Sadržaj i izraz: varijable u jednom i drugom slučaju. - Aspekti sklopa. - Konstante, varijable i neprekidna varijacija. - Glazba. - Stil. - Dur i mol. - Postajanje. - Smrt i bijeg, figura i metamorfoza.
- 5. 587. PR. KR. - 70. PO. KR. - O NEKIM REŽIMIMA ZNAKOVA** / 127
Despotski označiteljski režim. - Pacionalni subjektivi režim. - Dvije sumanutosti i problem psihijatrije. - Drevna povijest židovskog naroda. - Linija bijega i prorok. - Lice, odvratanje (lica), izdaja. - Knjiga. - Sustav subjektivnosti: svijest i strast, dvojnici. - Bračna i uredska svađa. - Redundancija. - Figure deterritorijalizacije. - Apstraktna mašina i dijagram. - Generativno, transformativno, dijagramsko i mašinsko.

- 6. 28. STUDENI 1947. - KAKO SI NAČINITI TIJELO BEZ ORGANA?** /169
Tijelo bez organa i valovi, intenziteti. - Jaje. - Mazohizam, kurtoazna ljubav, Tao. - Stratumi i ravan konzistencije. - Antonin Artaud. - Umjetnost opreza. - Problem triju Tijela. - Žudnja, ravan, odabir i kompozicija.
- 7. NULTA GODINA - LIKOST** /188
Bijeli zid, crna rupa. - Apstraktna mašina likosti. - Tijelo, glava i lice. - Lice i krajolik. - Kurtoazni roman. - Teoremi deteritorijalizacije. - Društvene funkcije lica. - Lice i Krist. - Dvije figure lica: sprijeda i profil, odvratanje. - Razgradnja lica.
- 8. 1874. - TRI NOVELE, ILI "ŠTO SE DOGODILO?"** /215
Novela i priča: tajnost. - Tri linije. - Raskid, rez, prekid. - Par, dvojnik i potajnost.
- 9. 1933. - MIKROPOLITIKA I SEGMENTIRANOST** /231
Primitivna i civilizirana segmentiranost. - Molarno i molekularno. - Fašizam i totalitarizam. - Linije sa segmentima, tokovi s kvantumima. - Gabriel Tarde. - Mase i klase. - Apstraktna mašina: mutacija i nadkodiranje. - Što je središte moći? - Tri linije i opasnosti svake od njih. - Strah, jasnoća, moć i smrt.
- 10. 1730. - POSTAJANJE-INTENZITETSKIM, POSTAJANJE-ŽIVOTINJOM, POSTAJANJE-NEOPAZIVIM** /259
Postajanje. - Tri aspekta vračarstva: mnogostrukosti; Anomalno ili Autsajder; pretvorbe. - Individuacija i Haecceitet: 5 sati uvečer... - Longituda, latituda i ravan konzistencije. - Dvije ravni ili dva poimanja ravni. - Postajanje-ženom, postajanje-djetetom, postajanje-životinjom, postajanje-molekularnim: područja okoline. - Postajanje neopazivim. - Molekularni opažaj. - Potajnost. - Većina, manjina, manjinsko. - Manjinsko i disimetrijsko obilježje postajanja: dvostruko-postajanje. - Točka i linija, pamćenje i postajanje. - Postajanje i blok. - Suprotstavljenost točkovnih i višelinijjskih sustava. - Glazba, slikarstvo i postajanja. - Ritornel. - Slijed teorema deteritorijalizacije. - Postajanje protiv oponašanja.
- 11. 1873. - O RITORNELU** /348
U tami, kod kuće, ka svijetu. - Sredine i ritam. - Zemljovid i teritorij. - Izraz kao stil: ritmička lica, melodijski krajolici. - Ptičji pjev. - Teritorijalnost, sklopovi i međusklopovi. - Teritorij i zemlja, Rodno. - Problem konzistencije. - Mašinski sklop i apstraktna mašina. - Klasicizam i sredine. - Romantizam, teritorij, tlo i narod. - Novovjekovna umjetnost i kozmos. - Forma i supstancija, sile i materijali. - Glazba i ritorneli, veliki i mali ritornel.
- 12. 1227. - TRAKTAT O NOMADOLOGIJI: RATNA MAŠINA** /395
Dva pola države. - Nesvedivost i izvanjskost ratne mašine. - Ratnik. - Niže i više: niže znanosti. - Tijelo i kolektivni duh. - Mišljenje, država i nomadologija. - Prvi aspekt: ratna mašina i nomadski prostor. - Religija. - Istok, Zapad i država. - Drugi aspekt: ratna mašina i kompozicija ljudi, nomadski broj. - Treći aspekt: ratna mašina i nomadski afekti. - Slobodno djelovanje i rad. - Priroda sklopova: oruđa i znakovi, oružje i nakit. - Metalurgija, putništvo i nomadstvo. - Mašinski *film* i tehnološke linije. - Gladak prostor, izbrazdan prostor, izbušen prostor. - Ratna mašina i rat: složenost njihova odnosa.
- 13. 7 000. pr. Kr. - HVATNI APARAT** /481
Paleolitska država. - Prvobitne grupe, gradovi, države i globalne organizacije. - Anticipirati, otklanjati. - Značenje riječi "posljednji" (marginalizam). - Razmjena i kapital. - Hvatnja: zemljišno vlasništvo (renta), porezni sustav (namet), javni radovi (profit). - Problemi nasilja. - Državni oblici i forme, tri doba Zakona. - Kapitalizam i država. - Podjarmljivanje i subjekcija. - Aksiomatika i njeni problemi.
- 14. 1440. - GLATKO I IZBRAZDANO** /539
Tehnološki model (tekstil). - Glazbeni model. - Pomorski model. - Matematički model (mногоstrukosti). - Fizikalni model. - Estetski model (nomadska umjetnost).
- 15. ZAKLJUČAK: KONKRETNA PRAVILA I APSTRAKTNE MAŠINE** /570
POPIS REPRODUKCIJA /584

Gilles Deleuze i Félix Guattari
Kapitalizam i shizofrenija 2
Tisuću platoa

Biblioteka

Sandorf & Mizantrop

Izdavači

Sandorf

Severinska 30, Zagreb

Tel: 01/7899660

www.sandorf.hr

E-mail: contact@sandorf.hr

&

Mizantrop

samulic1@gmail.com

Za izdavače

Ivan Sršen i Slavko Amulić

Korektura

Ivan Vidak

Tisak

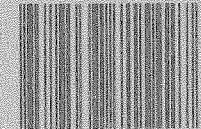
Vemako, Lučko

Zagreb, prosinac 2013.

Francuski filozof **Gilles Deleuze** (1925-1995) od ranih šezdesetih godina dvadesetog stoljeća pa sve do svoje smrti napisao je mnoga utjecajna djela iz područja filozofije, književnosti, filma primijenjenih umjetnosti.

Na rad francuskog semiotičara, filozofa, psihoterapeuta i političkog militanta **Félixa Guattarija** (1930-1992) uvelike je utjecala lakanovska filozofska škola psihoanalize. Najpoznatiji je upravo po suradnji s Gillesom Deleuzeom na knjigama *Anti-edip*, *Tisuću platoa* i *Što je filozofija?*

ISBN 978-953-7715-42-7

97 89537 715427